

OPERA ROMANICA 16

EDITIO UNIVERSITATIS BOHEMIAE MERIDIONALIS

K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven

KNIHY V PROMĚNÁCH ČASU

Jitka Radimská
(ed.)

České Budějovice 2015

Organizátoři konference: Ústav romanistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity, Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích ve spolupráci s Knihovnou Národního muzea v Praze a Gymnáziem v Českém Krumlově.

Publikace vznikla s finanční podporou následujících institucí:

Editorka:

prof. PhDr. Jitka Radimská, Dr.

Výkonná redaktorka:

Mgr. Klára Vykypělová

Za obsahovou a věcnou stránku příspěvků zodpovídají autoři.

Odborná spolupráce:

doc. Dr. Jan-Andrea Bernhard, prof. PhDr. Václav Bok, CSc., PhDr. Jaroslava Kašparová, Ph.D., Claire Madl, Ph.D., Mgr. Jindřich Špinar

Jazyková spolupráce:

prof. PhDr. Václav Bok, CSc., François Dendoncker, Lic. María José Santiago Gutiérrez, Mgr. Alena Prošková, Ph.D.

Recenzentky:

Mgr. Marta Vaculínová, Ph.D., PhDr. Lenka Veselá, Ph.D.

Fotogalerie:

Prof. nadzw. Dr. hab. Ewa Andrysiak, Mgr. Alena Petříková

© Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta, Ústav romanistiky

ISBN: 978-80-7394-542-8

OBSAH / TABLE DES MATIÈRES / INHALT

Ediční poznámka	5
------------------------------	---

Proměny ediční praxe – forma/ilustrace

Kamil BOLDAN (Národní knihovna ČR, Praha) Jednolistová nabídka augsburského tiskaře Günthera Zainera a rožmberská knihovna v sedmdesátých letech 15. století	7
---	---

Elisabeth KLECKER (Klassische Philologie, Universität Wien) Metamorphosen des Textes. Zu humanistischen Editionen lateinischer Panegyrik	19
---	----

Hana BERÁNKOVÁ (Knihovna AV ČR, Praha) Proměny frontispisů v bohemikální nenáboženské literatuře 17. století s ohledem na obchodní strategie českých a moravských tiskařů, nakladatelů a knihkupců ...	37
---	----

Christian SCHEIDEGGER (Zentralbibliothek, Zürich) Vom liturgischen Gedächtnis zur öffentlichen Debatte : Die Legende von der Thebäischen Legion in der Schweiz im Zeitalter der Aufklärung	66
---	----

Proměny čtenářských praktik

Erika JURÍKOVÁ – Ladislav TKÁČIK (Katedra klasických jazykov, Trnavská univerzita – Katedra filozofie, Trnavská univerzita) Kniha ako obraz rehoľnej komunity	82
--	----

Ádám HEGYI (Szegedi Tudományegyetem, SZTE BTK Könyvtártudományi Tanszék) Die Rolle der Buchbinderprediger in der Meinungsformung von ungarischen und deutschsprachigen reformierten Gemeinden am Ende des 18. Jahrhunderts bezüglich der gedruckten Bücher im südöstlichen Teil des Königreichs Ungarn	94
--	----

Viliam ČIČAJ (Historický ústav SAV, Bratislava) Kniha v premenách novovekej komunikácie	116
---	-----

Proměny žánrů

Vojtěch BALÍK (Filosofický ústav AV ČR, Praha) <i>Consultatio</i> jako žánr dobové nábožensko-politické polemiky a <i>Consultatio</i> J. A. Komenského	128
---	-----

Jan-Andrea BERNHARD (Institut für Schweizerische Reformationgeschichte, Zurich) Historienbibeln vom 16. bis 18. Jahrhundert: Wandlungen und Veränderungen im Aufbau, in der Ausrichtung und in der Absicht	138
Jaroslava KAŠPAROVÁ (Knihovna Národního muzea, Praha) Amadisova pokladnice jako konverzační příručka i učebnice jazyka?	165
Richard ŠÍPEK (Knihovna Národního muzea, Praha) Cesty knih vatislavských duchovních v raném novověku	176
Krzysztof WALCZAK (Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa, Uniwersytet Wrocławski) Proměny polských učebnic pro výuku dějin v 19. století.	193
Beata RICZIOVÁ – Katarína PEKAŘOVÁ (LF UK, Bratislava – Univerzitná knižnica, Bratislava) <i>Katechizmus zdravia</i> a jeho stredoeurópske cesty	200
Jindra PAVELKOVÁ (Moravská zemská knihovna, Brno) Pronikání tištěných liturgických knih do rajhradské klášterní knihovny	222

Proměny děl

Dana STEHLÍKOVÁ (Ústav klasických studií, Masarykova univerzita, Brno) <i>Opus apertum</i> Křišťana z Prachatic	249
Ewa ANDRYSIAK (Katedra Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej, Uniwersytet Łódź) Das Buch der slawischen Völker im Leben und Werk von Alfons Parczewski ...	244
Milan SVOBODA (Katedra historie, Technická univerzita Liberec) Jan Karel Rohn a dvě verze jeho společné <i>Kroniky měst Liberec a Frýdlant</i> (1753 – 1763)	255
Marie RYANTOVÁ (Ústav archivnictví a pomocných věd historických, Jihočeská univerzita) Zahradničením ke slávě: zahradnické tisky exulanta Jiřího Holíka jako důsledek změny jeho literární činnosti a jejich proměny	262
Eva FRIMMOVÁ (Historický ústav SAV, Bratislava) 3eter Révai a jeho historické dielo o uhorskej kráľovskej korune	283
Eva AUGUSTÍNOVÁ (Slovenská národná knižnica, Martin) Najvydávanější slovacikálna kniha a jej premeny ohľadom na vydavateľské prostredie	297

Matthieu MAGNE (Université Nice Sophia Antipolis CMMC) De la vie à l'oeuvre : les inédits du comte Charles-Joseph de Clary-Aldringen (1777 – 1831)	306
---	-----

Proměny knižních sbírek

Marta HRADILOVÁ (Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Praha) Knihovna kláštera klarisek v Českém Krumlově	327
--	-----

Renáta MODRÁKOVÁ (Národní knihovna ČR, Praha) Středověké rukopisy v soukromém vlastnictví benediktinek z kláštera sv. Jiří na Pražském hradě	337
---	-----

Lucie HEILANDOVÁ (Moravská zemská knihovna, Brno) Osobní knihovna biskupa Matyáše Chorinského z Ledské v rajhradské klášterní knihovně	355
---	-----

Isabelle DE CONIHOUT (Bibliothèque Mazarine, Paris) De Paris à Prague: la somptueuse bibliothèque d'un amateur de livres en français, vers 1570	371
--	-----

Luka RIVALI (Istituto Italiano per gli Studi Storici, Napoli) Pèlerinage des hommes, pérégrinations de livres. La formation de la bibliothèque de la Custodie de Terre Sainte à Jérusalem	374
--	-----

Miguel Ángel ECHEVARRÍA BACIGALUPE (Universidad del País Vasco, Bilbao) El libro, testigo privilegiado del tiempo. Guerra y polémica de los impresos en los países bajos, (1566 – 1648)	388
---	-----

Ediční poznámka

Sborník 28 studií, který předkládáme odborné veřejnosti v rámci ediční řady *Opera romanica*, je výstupem ze šesté mezinárodní interdisciplinární konference, které se konají ve tříletých intervalech v rámci šířeji pojatého výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven od roku 1999. Pořadatelem této prezentace výsledků původní badatelské činnosti odborníků z osmi zemí (kromě České republiky zde byla zastoupena Francie, Itálie, Maďarsko, Polsko, Rakousko, Slovensko, Švýcarsko) byl Ústav romanistiky z Filozofické fakulty Jihočeské univerzity a Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích, ve spolupráci s Knihovnou Národního muzea v Praze a Gymnáziem v Českém Krumlově. Tím byl zachován nadnárodní charakter současného výzkumu v oblasti knižní kultury, respektující euroregionální ukotvení (západní, střední a jižní Evropa – evropské knižní fondy – jejich souvislost s českým prostředím) a zároveň nabízející nové interpretační možnosti. Čtyřdenní jednání více než 50 účastníků konference doplnil bohatý doprovodný program, který zahrnoval odborné exkurze do historických

knihoven a klášterů v blízkém okolí (zámek Český Krumlov, klášter Zlatá Koruna, poutní místo Kájov, klášter Vyšší Brod). Nezpochybnitelným kladem našich setkávání je spolupráce knihoven a odborných badatelských pracovišť s univerzitním prostředím (renomovaní badatelé – mladí badatelé – studenti), která umožní zajištění kontinuity vědních oborů. Jedním z dílčích cílů našeho setkání bylo oslovení mladší generace zpřístupněním kulturně-historického dědictví zachovaného v bohatých knižních fondech soukromých či veřejných.

Výzkum se tentokrát zaměřil na problematiku putování rukopisných a tištěných knih raného novověku v čase, na jejich mnohotvárné existence a na jejich proměny, a to jak ve vztahu k jejich tvůrcům, výrobcům, distributorům, majitelům a čtenářům, tak vzhledem k jejich obsahu, žánru a formám. Jednotlivým tematickým prvkem zde uváděných případových studií je motiv proměny, a proto i přes jazykovou pestrost a různé oborové zaměření autorů publikace nepůsobí nesourodě, ale systematicky postupuje od proměn ediční praxe (Kamil BOLDAN, Elisabeth KLECKER, Christian SCHEIDEGGER, Hana BERÁNKOVÁ) k proměnám čtenářských praktik (Erika JURÍKOVÁ-Ladislav TKÁČIK, Ādám HEGYI, Viliam ČIČAJ), od proměn žánrů (Vojtěch BALÍK, Jan-Andrea BERNHARD, Jaroslava KAŠPAROVÁ, Richard ŠÍPEK, Krzysztof WALCZAK, Beāta RICZIOVÁ-Katarína PEKAŘOVÁ, Jindra PAVELKOVÁ) k proměnám děl (Dana STEHLÍKOVÁ, Ewa ANDRYSIAK, Milan SVOBODA, Marie RYANTOVÁ, Eva FRIMMOVÁ, Eva AUGUSTÍNOVÁ, Matthieu MAGNE) a k šířeji pojatým proměnám knižních sbírek (Marta HRADILOVÁ, Renāta MODRÁKOVÁ, Lucie HEILANDOVÁ, Isabelle de CONIHOUT, Luca RIVALI, Miguel Ángel ECHEVARRÍA BACIGALUPE). Převážná většina příspěvků byla zpracována na základě bohatého studia pramenů a je podložena důkladnou znalostí sekundární literatury. Obohacuje tak naše dosavadní bádání o nové poznatky v nových a mnohdy netušených souvislostech, kdy z na první pohled i tak skromné informace, jakou je vlastnický záznam v knize, lze při dobře koncipovaném výzkumu odhalit netušené souvislosti.

V závěrečné diskusi bylo konstatováno, že konference k výzkumu historických knižních fondů, jejichž tradici založila jihočeskā romanistika ve spolupráci s odborníky z renomovaných pracovišť v oblasti knihovědy a knižní kultury, je jediná svého druhu u nás a že by tato tradice měla pokračovat i v budoucnu. Z kritických připomínek byla nejrelevantnější ta, která se týkala míry tematické otevřenosti výzkumu směrem k literárnosti, tj. k literární teorii, než k literární historii a ke knihovědě. Ale to už je otázka pro pořadatele dalšího setkání badatelů v roce 2017, které by se podle návrhů z diskuse mohlo konat v Brně. Závěrem mi dovoľte, abych poděkovala všem, kteří se podíleli na přípravě celé akce, na jejím zdárném průběhu a na vydání tohoto publikačního výstupu, který jistě zhodnotí výsledky naší práce citačními ohlasy v odborném tisku.

Český Krumlov, září 2015

Jitka Radimská

JEDNOLISTOVÁ NABÍDKA AUGSBURSKÉHO TISKAŘE GÜNTHERA ZAINERA A ROŽMBERSKÁ KNIHOVNA V SEDMDESÁTÝCH LETECH 15. STOLETÍ¹

Kamil BOLDAN

Knihtisk se v Čechách záhy vyhranil jazykově českou produkcí. Trh s latinskými a německými tisky byl téměř úplně přenechán silnému importu, jemuž nebylo možno konkurovat ani typografickou úrovní, ani prodejní cenou.² Latinské tisky se do Čech povětšinou dovážely. Plné dvě třetiny dovozu kryla v 15. století produkce německých oficín. České země se staly důležitým odbytištěm německých inkunabulí. Naše vědomosti o obchodu s ranými tisky zůstávají stále dosti kusé.³ Stěžejní roli zprvu sehrávali obchodní zástupci některých velkých tiskařů a síť jejich lokálních pomocníků.

Prvotiskaři záhy pocítili ekonomický rozměr času, kdy stovky totožných exemplářů čekaly na své kupce a čtenáře. K jejich reklamě začali využívat stejnou technologii. Tiskli a distribuovali jednolistové nabídky svých titulů. Šlo jak o reklamy jednotlivých, především nákladných novinek, tak o katalogy knih, které měli na skladě. Záhy začaly vznikat i sortimentní nabídky knihkupců.⁴ Nejstarší nabídky pocházejí již z roku 1469. Nejvíce je využívali němečtí prvotiskaři. Tvořily důležitou podporu nadregionálního odbytu jejich tisků. Byly nejen vyvěšovány na veřejných místech (kupř. na dveře kostelů, škol), ale byly přímo distribuovány zavedeným odběratelům.⁵ Z 15. století se nám sice dochovala jen padesátka těchto efemérních reklamních tisků, dobře ale dokládá dynamizaci obchodu s tištěnými knihami.⁶ Malý zlomek z původního počtu se zachoval hlavně díky knihvazačům, kteří jednolisty rádi využívali jako makulaturu.

Jediná nabídka z raného období domácího knihtisku vznikla roku 1501. Jednolist vydal německý kočovný tiskař Konrád Baumgarten, jenž v letech 1500 až 1502 působil v Olomouci, kam přinášel nejen vysokou typografickou úroveň, ale také zkušenosti s rozvinutým knižním trhem.⁷ Baumgartenova dílna se zapojila do kampaně proti sílící jednotě bratrské, kterou koordinoval olomoucký biskup Stanislav Thurzo. Ve dvou vydáních vytiskla polemické

¹ Příspěvek byl vypracován v rámci institucionálního výzkumu Národní knihovny ČR, oblast 5: Výzkum knižní kultury pozdně středověkých Čech.

² Srov. kupř. VOIT (2007 : 121–122).

³ Dosavadní vědomosti shrnují ŠIMEČEK – TRÁVNÍČEK (2014 : 37–40, 55), VEČEŘOVÁ (2013 : 52).

⁴ WINTEROLL (1987 : 24).

⁵ BURGER (1907 : 2). Přidržuji se českého termínu (nakladatelská) nabídka, který používá VOIT (2006 : 617–618).

⁶ Bibliograficky je podchytil a jejich reprodukce vydal BURGER (1907), dodatky připravil VOULLIÈME (1919).

⁷ K jeho olomoucké produkci srov. VOBR (1996).

dílo *Sanctae Romanae ecclesiae fidei defensionis clippeum adversus Valdensium seu Pickardorum haeresim*, jež rozebírá jednotlivé věroučné bludy jednoty. Sestavil je slavný Heinrich Institoris, autor *Kladiva na čarodějnice*, kterého na Moravu vyslal papež Alexandr VI. a který sídlil v dominikánském konventu v Olomouci.⁸ Jednolist vyvěšovaný v různých městech vyzdvihoval užitečnost Institorisova „štítu“ především pro kazatele a v závěru směřoval zájemce do místního hostince, v němž se knihkupec ubytoval a jehož bližší označení bývalo připsáno již rukopisně.⁹

Můžeme ale prokázat využívání jednolistových nabídek německých tiskařů na našem území již v 15. století? Doklad máme prozatím jediný. Jde o nabídku, kterou si asi roku 1476 vytiskl významný německý impresor Günther Zainer. Řemeslu se vyučil ve Štrasburku a v roce 1468 zahájil jako první tiskař činnost v Augsburgu. Do své smrti 1478 tu vydal přes 120 tisků. Mezi jeho latinskými tituly převládaly rozsáhlé teologické, církevněprávní a encyklopedické korpusy. Günther i jeho bratr Johann, jenž od roku 1473 tiskl v blízkém Ulmu, ovšem hojně vydávali německojazyčné překlady prozaických děl, jimiž se snažili oslovit širší skupiny laických čtenářů. Spolupracovali předně s ulmským lékařem a překladatelem Heinrichem Steinhöwelem. Günther Zainer současně patřil k průkopníkům německé ilustrované knihy a v obou směrech tak nadlouho předurčil budoucí směřování augsburského knihtisku. V čase jeho smrti tvořily německojazyčné tituly polovinu produkce tamních tiskáren a do konce století vzrostl jejich podíl na 70 procent.¹⁰

Celkem známe tři nabídky Günthera Zainera.¹¹ Všechny se člení na dvě části. První obsahuje latinské tituly, druhá potom tituly německé. Nejstarší reklamuje sedm titulů (čtyři latinské a tři německé) a pochází asi již z roku 1471. Nabídka začíná dvouřádkovým uvozením: „*Volentes emere infra signatos libros summa cum diligentia correctos beneque continuatos ac impressos in hac urbe Augusta per Gintherum Zainer ex Reutlingen natum, veniant ad hospicium seu domum ipsius Schmidlin prope plateam crucis.*“ Byla distribuována jen v Augsburgu samotném, protože zájemce byl přímo v tištěném textu směřován do hostinského domu, v němž měl Zainer současně svůj krám.¹² Unikátní výtisk vlastní Morganova knihovna v New Yorku. Druhá nabídka pochází nejspíše z roku 1474 a nabízí 16 titulů (11 latinských, 5 německých). Jeden exemplář vlastní opět Morganova knihovna, další Bodleian Library (obr. 1). V úvodním oslovení potencionálních kupců opět vyzdvihuje pečlivé zkorigování nabízených knih: „*Volentes sibi comparare infrascriptos libros summa cum diligentia correctos ac bene continuatos, ad hospicium sese recipiant infrascriptum.*“ Mohla být flexibilně využívána

⁸ KUBÍČEK (1902), MOLNÁR (1982). První vydání vyšlo 1501, druhé 1502.

⁹ SCHOTTENLOHER (1927). Dále srov. WINTEROLL (1987 : 41).

¹⁰ SCHRAMM (1922), BELLOT (1979 : 5–12), KÚNAST (1997b : 21).

¹¹ Jejich zevrubný popis přináší EISERMANN (2004 : 637–639), (kat. č. Z-1, Z-3, Z-4). K Zainerovým nabídkám nově také VORDERSTEMANN (1997 : 56–59), KOHUSHÖLTER (2000).

¹² Srov. GELDNER (1968 : 133). Stejná nabídka je zopakována i v německé části.

v různých lokalitách. Prodejním místem byl jako obvykle hostinec, kde byl obchodník (Buchführer) ubytován. Exemplář třetí Zainerovy nabídky je ve fondu dnešní Národní knihovny v Praze. V roce 1891 ho v tehdejší Veřejné a univerzitní knihovně objevil německý knihovědec Konrad Burger.¹³ Jednolist je příčně vevázán před vlastním tiskem.¹⁴ Spodní část jednolistu s německými tituly byla – jak naznačují stopy v knize – vevázána u zadní desky, nedochovala se ovšem. Současně byl v Göttingenu objeven téměř úplný exemplář této nabídky.¹⁵ Zájemce nemá nákup odkládat a má se vydat na níže připsané místo, kde jsou tisky k dostání: „De subinsertis bene effigiatis emendatisque sibi comparare affectantes libris, locum subsignatum attingere non procrastinent, ubi ad nutum libitumque flexibilem reperirent venditorem“. Následně Zainer vypočítává 14 latinských titulů, z nichž pět se objevuje již ve starší nabídce, a dále čtyři německé tituly. Až na jeden z nich se jedná o novinky, mezi nimiž na prvním místě vyzdvihuje vůbec první ilustrované vydání bible v němčině. Vedle nově vydaných titulů propagoval především rozsáhlejší a dražší knihy.¹⁶ Zainer rovněž vytiskl jednolisticové oznámení o vydání rozsáhlého foliantu s Pantheologií dominikána Raineria de Pisis, který čítal takřka tisíc listů.¹⁷ Podobné reklamní jednolisty si až do poloviny osmdesátých let tiskli i další augsburští prvotiskaři (celkem jich dnes známe deset; později začalo využívání jednolisticového média pro propagaci vlastních výrobků mezi tiskaři ustupovat). Ani zavádění moderních obchodních prostředků ovšem Zainera v posledních letech jeho života nechránilo před finančními problémy. Do jeho smrti vzniklo v Augsburgu devět dalších oficín a stoupající objem produkce nekorespondoval s regionální poptávkou a teprve se utvářejícím systémem odbytu.¹⁸

Vnucuje se ale otázka, zda pražský exemplář nebyl v době, kdy se dostal na české území, již pouhou makulaturou. Slepotiskem zdobená vazba knihy nevznikla v Čechách, ale je augsburské provenience.¹⁹ Jednolist byl tedy již v Augsburgu připojen k jinému Zainerovu tisku. Jde o kajicníkům určené německé zpovědní zrcadlo Spiegel des Sünders vydané asi rovněž roku 1476.²⁰ Svazek pochází z českokrumlovské koleje jezuitů, založené Vilémem z Rožmberka.²¹ Její knihovna byla po zrušení řádu převezena do pražského Klementina a stala se součástí fondu někdejší Veřejné a univerzitní knihovny.

¹³ BURGER (1891).

¹⁴ Národní knihovna ČR, sign. 44 G 78, obr. 2

¹⁵ MEYER (1892). Světlotiskové faksimile úplného exempláře uveřejnil BURGER (1907 : č. 20).

¹⁶ Text nabídky vydala a jednotlivé tituly bibliograficky identifikovala KOHUSHÖLTER (2000 : 456–458). K inzerované německé biblii srov. též BOTT(1983 : 285).

¹⁷ EISERMANN (2004 : 637–638), (kat. č. Z-2). K tomuto oznámení podrobněji WINTEROLL (1987 : 261–294).

¹⁸ KÜNAST (1997b : 11–12).

¹⁹ KYRIŠ (1951: 67–68), (č. 80).

²⁰ Spiegel des Sünders, [cca 1476]. Srov. *Incunabula Short Title Catalogue* (dále jen ISTC) is00674000, dostupné z webu: <http://www.bl.uk/catalogues/istc>.

²¹ Na počátku vlastního textu je provenienční poznámka „W R. Collegii Crumlov. Societatis Jesu catalogo inscriptus“.

Starší provenienční poznámka sice v knize nepřichází, avšak písmena W R připisoval jezuitský knihovník do svazků, které kolej získala roku 1591 od svého fundátora. Vilém z Rožmberka daroval učeným jezuitům část staré rodové knihovny, která byla tehdy uložena ještě na českokrumlovském hradě a kterou poslední Rožmberk Petr Vok nechal později převést na zámek v Třeboni.²² Do této části již nemohla být v roce 1609 vlepna mědirytová ex libris Petra Voka, která zhotovil Egidius Sadeler. Ta jsou dnes hlavním vodítkem pro určení původu svazku z rožmberské knihovny.

Zainerův tisk s vevázanou nabídkou pochází tedy ze staré rožmberské knihovny. Pokusme se zjistit, zda se do ní dostaly i další nabízené tituly. Osudy slavné rožmberské knihovny, nejvýznamnějšího knižního souboru předbělohorských Čech, čítajícího počátkem 17. století na deset tisíc titulů, jsou dostatečně známé.²³ Na sklonku třicetileté války se stala součástí švédské kořisti, byla dopravena do Stockholmu, avšak postupem času došlo k jejímu rozptýlení a z kdysi monumentálního souboru se dodnes nezachovala ani desetina. Nejvíce svazků je uloženo ve švédských fondech. Proto nejprve nahlédneme do nedávno vydaného souborného katalogu inkunábulí ve švédských knihovnách. Tisků s rožmberskou proveniencí je tam sice hodně, ale všechny jsou až z posledních dvou desetiletí 15. století.²⁴

Zkusme ale prozkoumat právě tu část rožmberské knihovny, která zůstává v Praze a která je historiky knižní kultury poněkud opomíjena.²⁵ Mezi svazky z Vilémovy donace nacházíme další dva tituly z Zainerovy nabídky. Prvním jsou Etymologie Isidora ze Seville, slavné encyklopedické dílo, jehož tisk byl dokončen v Augsburgu 19. listopadu 1472.²⁶ Druhým je výklad žalmů Margarita Davitica vydaný asi roku 1475 či 1476 a již zdobený krásnými dřevorezovými iniciálami, jež jsou typické pro výpravu Zainerových tisků z pozdější fáze jeho činnosti.²⁷ Navíc v katalogu rožmberské knihovny, který na počátku 17. století pořídil rožmberský archivář a knihovník Václav Břežan, jsou uvedeny Komestorovy biblické dějiny *Historia scholastica*, vydané u Zainera roku 1473: „Mag. Petri Comestoris presbyteri Trecensis *Historia*

²² TOBOLKA (1959 : 75–76), VESELÁ (2011 : 274).

²³ Srov. VESELÁ (2011).

²⁴ UNDORF (2012) : dle rejstříku. Řada krumlovských inkunábulí se s knihovnou Kristiny Švédské dostala po její abdikaci do Říma a následně roku 1689 vplynula do Vatikánské knihovny. SHEEHAN (1997), však provenienci vatikánských inkunábulí neuvádí.

²⁵ Obsahovou skladbu Vilémovy donace rozebírá VESELÁ (2005 : 45, 68–70). Knihovna Viléma z Rožmberka čítala na počátku devadesátých let 16. století přinejmenším dva až tři tisíce knih. Lenka Veselá dochází na základě dochovaných exemplářů k závěru, že Vilémův dar nepřekročil několik set svazků a že se mohlo jednat maximálně o jednu čtvrtinu celého souboru.

²⁶ NK ČR, sign. 39 D 3. *Isidorus Hispalensis: Etymologiae*, 19. XI. 1472. ISTC ii00181000. K identifikaci titulů z nabídky v dochované části rožmberské knihovny blíže v mé starší studii: BOLDAN (1991 : 52–54).

²⁷ NK ČR, sign. 44 F 21; obr. 3. *Margarita Davitica, seu Expositio psalmodum*, [cca 1475–1476]. ISTC im00262000. Součástí konvolutu jsou tři přínavky, z nichž dva pocházejí rovněž z Zainerovy officiny. Oba byly vydané před 1473 a přicházejí na starší Zainerově nabídce z roku 1474: *Errores Judaeorum ex Talmud extracti*, [ante 1473]. ISTC ie00106000; *Pseudo-Gerson, Johannes: Donatus moralisatus*, [ante 1473]. ISTC ig00221000.

scholastica per Güntherum impressa 1473“.²⁸ V rožmberské knihovně tedy byly přinejmenším čtyři z celkem osmnácti inzerovaných titulů. Je skutečně možné, že jednolistová nabídka byla v Českém Krumlově skutečně využita a podle ní byly doplněny další Zainerovy tituly.

V Národní knihovně je téměř sto svazků s inkunábulemi z krumlovské jezuitské knihovny (jsou mezi nimi samozřejmě i konvoluty obsahující více tisků). Menší polovina z nich pochází z rožmberské fundace. Když vyloučíme ty, které původně patřily jiným majitelům a do rožmberské knihovny vplynuly až v průběhu 16. století, zbývají zhruba tři desítky svazků s padesáti tisky 15. století, které mohly být její součástí od svého vytištění. Necelé dvě desítky tisků pocházejí již ze sedmdesátých či počátku osmdesátých let. Vedle augsburských tisků se mezi nimi častěji objevují produkty norimberské, štrasburské, špýrské a basilejské.²⁹ Teprve mezi mladšími jsou hojněji zastoupeny již i benátské produkty. Součástí Vilémovy fundace byla i staročeská Trojanská kronika, která sice asi není vůbec nejstarším domácím tiskem, zůstává ale jedním ze dvou nejstarších tisků v českém jazyce. Cimélie byla již koncem 18. století předána z Klementina do tehdejší Dvorské knihovny ve Vídni.³⁰ Přinejmenším šest ze šestnácti staročeských rukopisů, které pocházejí z knihovny krumlovských jezuitů, vykazuje obsahové či formální vazby k rodu Rožmberků.³¹ Za všechny lze zmínit modlitební knihu vyzdobenou celostrannými iluminacemi patrně pro Jana II. z Rožmberka.³² Svazky s nezpochybnitelnou rožmberskou proveniencí jsou i mezi latinskými kodexy. Jedním z nich je pergamenový kodex s hospodářskou příručkou Petra de Crescentiis Ruralium commodorum libri, doprovázený iluminacemi znázorňujícími zemědělské a jiné profese.³³ Je evidovaný v inventáři krumlovského hradu z roku 1418.³⁴ Jiným je ilustrovaný rukopis s dramatickou básnickou skladbou Rosa Rosensis (1497) čerpající z antické mytologie, do níž její autor, humanista Jakub Canter, vsunul genealogickou pověst, která dokládá

²⁸ Petrus Comestor: *Historia scholastica*, 1473. ISTC ip00458000. Rukopis Břežanova katalogu chová Královská knihovna ve Stockholmu, sign. U 378, příslušný záznam je na fol. 667; v oddělení rukopisů a starých tisků NK ČR je k dispozici mikrofilm.

²⁹ Duplikáty pocházející z klášterních knihoven rušených klášterů byly z fondu někdejší Veřejné a univerzitní knihovny v Praze na konci 18. století často vyřazovány a dostávaly se do řady jiných institucí. To platí i o raných tiscích z fondu krumlovského jezuitské knihovny. Jen ve fondu Strahovské knihovny premonstrátů je devět inkunábule s touto proveniencí a písmeny W R. Srov. VOIT (2015 : kat. č. A-007, H-009, H-058, H-083/2, N-004, P-064/2, P-072, P-099, P-103). Nejstarší z nich je basilejský tisk z roku 1482.

³⁰ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, sign. 1 H 1. Blíže BOLDAN (2009 : 13–14). Z raných českých tisků, které zůstaly v Klementinu, zmíním překlad Petrarkova díla *De remediis utriusque fortunae*, vytištěný v Praze 1501 (NK ČR, sign. 54 B 7).

³¹ TRUHLÁŘ (1906 : kat. č. 4), (sign. XVII A 4), 5 (XVII A 10), 97 (XVII C 19), 163 (XVII D 33), 253 (XVII F 23), 262 (XVII F 32). Ne všechny svazky jsou označeny písmeny W R. Je možné, že je jezuitský knihovník nepoznamenával do všech kodexů.

³² NK ČR, sign. XVII J 8.

³³ NK ČR, sign. VII C 8.

³⁴ ČERNÝ (1932 : 112). Iluminované kodexy pocházející z rožmberské knihovny podchytila STUDNIČKOVÁ (2011).

příbuzenský vztah Rožmberků ke slavnému římskému rodu Orsiniů a přes ně až k trójskému hrdinovi Aeneovi.³⁵

Nevíme ovšem, kdo z Rožmberků či jejich dvořanů stál za akvizicí Zainerových tisků. Sedmdesátá léta 15. století představují dobu zklidnění nábožensko-politických poměrů a na rožmberském dominiu počátek dlouhého období kulturního a hospodářského rozvoje. Jan II. z Rožmberka, syn slavného odpůrce husitů Oldřicha z Rožmberka, zemřel roku 1472.³⁶ Jeho nejstarší syn Jindřich trpěl duševní nemocí a rožmberská panství tehdy spravoval poručník mladých Rožmberků Bohuslav ze Švamberka. Pozdější vladař Vok II. pobýval na zkušené na dvoře bavorského vévody. Mohli bychom hypoteticky uvažovat, že tisky přivezl z Landshutu. Průzkum domácích inkunabulových fondů ovšem ukázal, že latinské tituly z Zainerových nabídek z let 1474 a 1476 byly početněji zastoupené ve více jihočeských knihovnách, ale jen málo v knižních souborech z ostatních oblastí Čech.³⁷ Víme, že Zainer si již v první polovině sedmdesátých let vybudoval významné odbytiště v Podunají, a zdá se, že záhy pronikl i do jižních Čech.³⁸

Další ze synů Jana z Rožmberka Petr ve stejné době odjížděl na boloňskou univerzitu.³⁹ Učení mu moc nešlo a dohlížet na něj měl vedle preceptora o rok starší potomek jiného českého rodu, Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic. Pro zdokonalování v latině si Petr zakoupil komentované vydání Terentiových

³⁵ NK ČR, sign. VI F 2. Ke skladbě naposledy ŠIMEK (2011).

³⁶ K Janovi II. a generaci jeho synů srov. KUBÍKOVÁ (1998), PÁNEK – ŠIMŮNEK – VANÍČEK (2011 : 50–66), ŠIMŮNEK – LAVIČKA (2011 : 11–6177).

³⁷ Původní jihočeskou provenienci mají tyto exempláře Zainerových augsburských tisků: Guillelmus Parisiensis: Postilla super epistolas et evangelia, [1473]. ISTC ig00643000. RIEDL (1974 : kat. č. 441), (Vyšší Brod, sign. I 898). Johannes Friburgensis: Summa confessorum, 1476. ISTC ij00316000. RIEDL (1974 : kat. č. 576, 577), (Vyšší Brod, sign. II 906; 2. ex. České Budějovice, Vědecká knihovna, sign. PK, VI KK 8). Margarita Davitica, seu Expositio psalmodum. [cca 1475–1476]. ISTC im00262000. RIEDL (1974 : kat. č. 652), (České Budějovice, Jihočeské muzeum, sign. FK 82 adl.). Rainerius de Pisis: Pantheologia, 1474. ISTC ir00006000. RIEDL (1974 : kat. č. 876), (České Budějovice, Vědecká knihovna, sign. PK, XI g 25). Thomas Aquinas: Catena aurea super quattuor evangelistas, [non post 1475]. ISTC it00226000. Srov. RIEDL (1974 : kat. č. 951), (České Budějovice, Jihočeské muzeum, sign. FK 90). Další svazky původně jihočeské provenience se spolu s fondy sekularizovaných klášterů dostaly do dnešní Národní knihovny. Jde o exempláře Pantheologie z klášterní knihovny augustiniánů-kanovníků v Třeboni (sign. 39 B 3, 40 B 7 adl.) a dále o tyto položky ze souboru 11 titulů nabízeného Zainerem 1474 pospolu („suprascripti tractatuli continentur in uno volumine [...]“), které byly prodávány i jako samostatné útlé tisky a dnes bývají většinou podchycovány jako samostatné bibliografické jednotky: Pseudo-Gerson, Johannes: Donatus moralisatus, [ante 1473]. ISTC ig00221000. (NK ČR, sign. 39 D 12 adl. 4; součástí většího konvolutu svázaného podle slepotiskové výzdoby až v Čechách; na počátku konvolutu je rukou 15./16. stol. připsáno jméno „Tanczl“ a stejnou rukou i poznámka „plebano in Malssin detur hic liber“; Malšín – obec jižně od Českého Krumlova). Pseudo-Augustinus: Soliloquia. – Pseudo-Augustinus: Speculum peccatoris, [ante 1473]. ISTC ia01333000. Pseudo-Hieronimus: De essentia divinitatis. – Thomas Aquinas: De articulis fidei, [ante 1473]. ISTC ih00179000. (NK ČR, 39 D 6 adl. 4, adl. 5; konvolut pochází z knihovny dominikánského konventu v Českých Budějovicích).

³⁸ KŮNAST (1997a : 157).

³⁹ Zde je doložen asi od podzimu 1476 do dubna 1478.

komedii, jež později přenechal knihovně zlatokorunského kláštera.⁴⁰ Za dárek v podobě sáčku konfet mu pozdější slavný humanista nakreslil na přední předešlé erby obou rodů. Petr si zpátky do Krumlova přivázel i další italská vydání antických děl, luxusně zdobené renesančními malovanými iniciálami ve stylu bianchi girari, navazujícími na románskou ornamentiku.⁴¹ Cesta Petra IV., jemuž bratr Vok přenechal roku 1493 vladařství a správu rožmberského majetku, rozvinula dlouhodobější kulturní směřování Rožmberků a českokrumlovských elit k italskému humanismu, jež byl usnadněn i geografickou polohou dominia a jež se odrážel i v knižních souborech.⁴²

Poznání knižní kultury ve středověkém Českém Krumlově v posledních desetiletích významně pokročilo.⁴³ O tom, jak vypadala rožmberská knihovna v 15. století, však prozatím mnoho říci neumíme. Soubor rukopisů a raných tisků darovaný krumlovské jezuitské knihovně je zajímavým pramenem pro studium četby a kulturních zájmů příslušníků velkého panského rodu v pozdním středověku.

SEZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ A POUŽITÉ LITERATURY:

- BOK Václav (2010), Příspěvky k literární kultuře Českého Krumlova ve 14. a 15. století se zvláštním zřetelem k německé literatuře, in: GAŽI Martin (ed.), *Český Krumlov. Od rezidenčního města k památce světového kulturního dědictví*, České Budějovice, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích, s. 425–442.
- BOLDAN Kamil (1991), K exempláři nakladatelského katalogu Günthera Zainera z roku 1476 v Národní knihovně v Praze, *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků* 8, s. 51–58.
- BOLDAN Kamil (2009), České a anglické prvotisky a jejich čtenáři. Srovnání produkce prvních tiskařů, in: RADIMSKÁ Jitka (ed.), *K výzkumu zámeckých, měštanských a církevních knihoven. Jazyk a řeč knihy* (Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, Opera Romanica 11), s. 9–20.
- BOLDAN Kamil, URBÁNKOVÁ Emma (2009), *Rekonstrukce knihovny Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic. Katalog inkunábulí roudnické lobkovické knihovny*, Praha, Národní knihovna ČR.
- BELLOT Josef (1979), *Die Augsburgs Fröhdrucker Günther Zainer – Erhard Ratdolt*, Augsburg, Kulturreferat der Stadt Augsburg.
- BOTT Gerhard (ed.) (1983), *Martin Luther und die Reformation in Deutschland. Ausstellung zum 500. Geburtstag Martin Luthers*, Frankfurt/M., Insel Verlag.
- BURGER Konrad (1891), Eine Bücheranzeige Günther Zainers, *Centralblatt für Bibliothekswesen* 8, s. 347–349.
- BURGER Konrad (1907), *Buchhändleranzeigen des 15. Jahrhunderts*, Leipzig, Hiersemann.
- ČERNÝ Václav (1932), Crescentius v Čechách, in: *Sborník prací věnovaných Janu*

⁴⁰ ŠPINAR (1997 : 25, 70), (č. 69).

⁴¹ DENKSTEIN (1934 : 98–99), HEJNIC (1968 : 245–246, 259), BOLDAN – URBÁNKOVÁ (2009 : 24), STUDNÍČKOVÁ (2011 : 502).

⁴² Srov. kupř. HEJNIC (1994 : 145).

⁴³ BOK (2010), kde je přehled starší literatury.

- Bedřichu Novákovi k šedesátým narozeninám (1872–1932)*, Praha, Československá archivní společnost, s. 105–117.
- DENKSTEIN Vladimír (1934), Románská renesance v inkunabulích jihočeských humanistů, *Zpráva o činnosti Městského musea v Č. Budějovicích za léta 1932 a 1933*, České Budějovice, s. 95–101.
- EISERMANN Falk (2004), *Verzeichnis der typographischen Einblattdrucke des 15. Jahrhunderts im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. VE 15. Bd. I–III*, Wiesbaden, Reichert.
- GELDNER Ferdinand (1968), *Die deutschen Inkunabeldrucker. Bd. 1. Das deutsche Sprachgebiet*, Stuttgart, Hiersemann.
- HEJNIC Josef (1968), O knihovně Václava z Rovného, *Sborník Národního muzea, řada A – Historie 22*, s. 229–356.
- HEJNIC Josef (1994), Die Anfänge des Humanismus in Süd- und Westböhmen, in: KLANICZAY Tibor, JANKOVICS József (eds.), *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, Budapest, Balassi Kiadó, s. 141–149.
- KOHUSHÖLTER Sylvia (2000), Lateinisch-deutsche Bücheranzeige der Inkunabelzeit, in: HONEMANN Volker, GRIESE Sabine, EISERMANN Falk, OSTERMANN Marcus (eds.), *Einblattdrucke des 15. und frühen 16. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer.
- KUBIČEK Antonín (1902), *Jindřich Institoris, pap. inkvizitor v Čechách a na Moravě*, Praha (otisk z Časopisu katolického duchovenstva).
- KUBÍKOVÁ Anna (1998), Jan II. z Rožmberka a generace jeho synů, in: *Českokrumlovsko v době jagellonské 1470–1526*, Český Krumlov, Státní okresní archiv, s. 27–49.
- KÜNAST Hans-Jörg (1997a), „Getruckt zu Augspurg“. *Buchdruck und Buchhandel in Augspurg zwischen 1468 und 1555*, Tübingen, Niemeyer.
- KÜNAST Hans-Jörg (1997b), Entwicklungslinien des Augsburger Buchdrucks von den Anfängen bis zum Ende des Dreißigjährigen Krieges, in: GIER Helmut, JANOTA Johannes (eds.), *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- KYRIŠ Ernst (1951), *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*, Stuttgart, Max Hettler.
- MEYER Karl (1892), Eine Bücheranzeige des 15. Jahrhunderts, *Centralblatt für Bibliothekswesen 9*, s. 130–134.
- MOLNÁR Amedeo (1982), Autour des polémiques antivandoises du début du XVIe siècle, *Communio viatorum 25*, s. 35–53.
- RIEDL Mirko (1974), *Katalog prvotisků jihočeských knihoven*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství.
- SHEEHAN William J. (1997), *Bibliothecae apostolicae vaticanae incunabula. Vol. I–IV*, Citta del Vaticano, Biblioteca apostolica Vaticana.
- SCHOTTENLOHER Karl (1927), *Eine Buchanzeige des Olmützer Buchdruckers Konrad Baumgarten aus dem Jahre 1501*, München, Verlag der Münchner Drucke.
- SCHRAMM Albert (1922), *Günther Zainer. Augsburgs erster Drucker*, Die Zeugkiste 1, s. 9–15.
- STUDNÍČKOVÁ Milada (2011), Rožmberkové a knižní malba, in: GAŽI Martin, et al. (ed.), *Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami*, České Budějovice, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích, s. 496–511.
- ŠIMEČEK Zdeněk, TRÁVNÍČEK Jiří (2014), *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha, Academia.
- ŠIMŮNEK Robert, LAVIČKA Roman (2011), *Páni z Rožmberka 1250–1520. Jižní Čechy ve středověku. Kulturněhistorický obraz šlechtického dominia ve středověkých Čechách*, České Budějovice, Veduta.
- ŠIMŮNEK Robert, PÁNEK Jaroslav, VANÍČEK Vratislav (2011), *Páni z Rožmberka –*

- nástin historie rodu, in: GAŽI Martin, et al. (ed.), *Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami*, České Budějovice, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích, s. 24–89.
- ŠIMEK Jakub (2011), Básnické zpracování orsiniovské fikce, in: GAŽI Martin, et al. (ed.), *Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami*, České Budějovice, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích, s. 266–269.
- ŠPINAR Jindřich (1997), *Knihovna kláštera cisterciáků ve Zlaté Koruně. Nástin vývoje klášterní knihovny a pokus o její rekonstrukci*, České Budějovice, Státní vědecká knihovna v Českých Budějovicích.
- TOBOLKA Zdeněk V. (1959), *Národní a universitní knihovna v Praze, její vznik a vývoj I. Počátky knihovny až do r. 1777*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství.
- TRUHLÁŘ Josef (1906), *Katalog českých rukopisů c. k. Veřejné a universitní knihovny pražské*, Praha, Česká akademie pro vědy, slovesnost a umění.
- UNDORF Wolfgang (2012), *Catalogue of Books Printed in the 15th Century in Swedish Collections. P. I–II*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- VEČEŘOVÁ Petra (2013), Několik obecných poznámek k distribuci knih a knižnímu obchodu v předbělohorské Praze, in: CÍSAŘOVÁ-SMÍTKOVÁ Alena, JELÍNKOVÁ Andrea, SVOBODOVÁ Milada (eds.), *Libri magistri muti sunt. Pocta Jaroslavě Kašparové*, Praha, Knihovna AV ČR, s. 43–57.
- VESELÁ Lenka (2005), *Knihy na dvoře Rožmberků*, Praha, Scriptorium.
- VESELÁ Lenka (2011), Rožmberská knihovna, in: GAŽI Martin, et al. (ed.), *Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami*, České Budějovice, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích, s. 274–279.
- VOBR Jaroslav (1996), *Příspěvek k činnosti Konráda Baumgartena v Olomouci*, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 1995*, Brno, Sdružení knihoven České republiky, s. 10–16.
- VOIT Petr (2006), *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha, Libri.
- VOIT Petr (2007), Limity knihtisku v Čechách a na Moravě 15. a 16. století, *Bibliotheca Strahoviensis* 8–9, s. 113–140.
- VOIT Petr (2015), *Katalog prvotisků Strahovské knihovny v Praze*, Praha, Strahovský klášter premonstrátů.
- VORDERSTEMANN Jürgen (1997), Augsburgs Bücheranzeigen des 15. Jahrhunderts, in: GIER Helmut, JANOTA Johannes (eds.), *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- VOULLIÉME Ernst (1919), Nachträge zu den Buchhändleranzeigen des XV. Jahrhunderts, in: *Wiegendrucke und Handschriften. Festgabe Konrad Haebler zum 60. Geburtstag*, Leipzig, Hiersemann, s. 18–44.
- WINTEROLL Hans Michael (1987), *Summae innumerae. Die Buchanzeigen der Inkunabelzeit und der Wandel lateinischer Gebrauchtstexte [sic] im frühen Buchdruck*, Stuttgart, Akademischer Verlag.

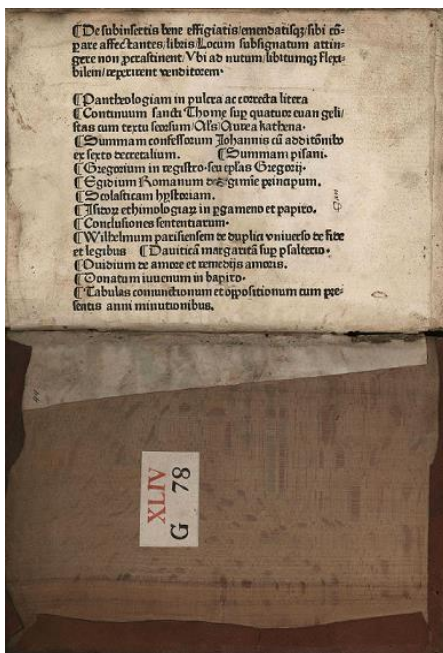
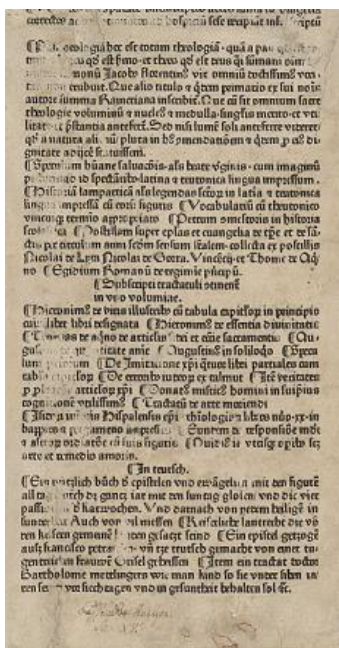
RESÜMEE

Kamil BOLDAN

DIE BÜCHERANZEIGE DES AUGSBURGER DRUCKERS GÜNTHER ZAINER UND DIE BIBLIOTHEK DER HERREN VON ROSENBERG IN DEN SIEBZIGER JAHREN DES 15. JAHRHUNDERTS

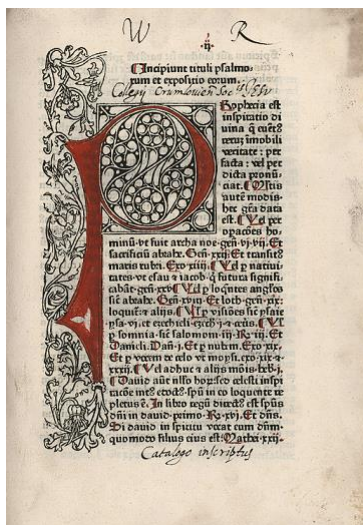
Mit der Erfindung des Buchdrucks trat gleichzeitig „die Zeit“ in den Vordergrund, in der sich das gedruckte Buch zusammen mit Hunderten identischer Exemplare um seinen Käufer bzw. auch um seinen Leser bewerben musste. Die Erstdrucker spürten bald auch die ökonomische Seite dieser Zeit und begannen als Werbung für ihre Drucke die gleiche Technologie zu verwenden. Sie druckten und vertrieben einblättrige Bücheranzeigen mit dem Verzeichnis der Titel, die sie auf Lager hatten. Aus dem 15. Jahrhundert blieben uns zwar nur knappe fünfzig dieser ephemeren Werbedrucke, meist aus deutschen Offizinen, erhalten, die aber die Dynamisierung des öffentlichen Handels mit gedruckten Büchern gut belegen. Auf unserem Gebiet ist heute nur die Bücheranzeige des bedeutenden Augsburger Druckers Günther Zainer wohl aus dem Jahr 1476 erhalten. Der Beitrag weist nach, dass die Bücheranzeige an die Herren von Rosenberg adressiert war, die sich anhand von ihr wirklich einige Titel bestellten. Die Bibliothek der letzten Herren von Rosenberg erfreut sich bereits traditionell des Interesses der Forscher, während wir über die Gestalt der Bibliothek der Herren von Rosenberg im 15. Jahrhundert bisher nur wenig wissen. Der Beitrag weist auf die Möglichkeit hin, für deren wenigstens teilweise Rekonstruktion die zahlreichen Bände heranzuziehen, die dem Krumauer Jesuitenkolleg 1591 von Wilhelm von Rosenberg geschenkt wurden und die heute größtenteils im Bestand der Prager Nationalbibliothek sind. Der Beitrag fasst zusammen, was wir über die Burgbibliothek in Böhmisches Krumau in den siebziger Jahren des 15. Jahrhunderts wissen, also in dem Jahrzehnt, in dem der starke Import von Drucken nach Böhmen und die allmähliche Verdrängung der Handschriften begann.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA:

Obr. 1 (vlevo):
Günther Zainer, Bücheranzeige, cca 1474
 New York, The Pierpont Morgan Library, PML 23385.

Obr. 2 (vpravo):
Günther Zainer, Bücheranzeige, cca 1476 (část s latinskými tituly)
 Praha, Národní knihovna ČR, sign. 44 G 78.

Obr. 3:

Margarita Davitica, seu Expositio psalorum
[Augsburg, Günther Zainer, cca 1475–1476].

**Počáteční list s provenienční poznámkou českokrumlovské jezuitské koleje
a monogramem W R**

Praha, Národní knihovna ČR, sign. 41 F 21.

METAMORPHOSEN DES TEXTES. ZU HUMANISTISCHEN EDITIONEN LATEINISCHER PANEGYRIK

Elisabeth KLECKER

Einleitung: Bewahren oder Instrumentalisieren?

Im Jahr 1762 wurde Maria Theresia vom siebenbürgischen Adligen Wolfgang Kemény aus Anlass seiner Disputation eine Thesenschrift besonderer Art gewidmet: Der Kustos der Hofbibliothek Adam Franz Kollár (1718–1783)⁴⁴ edierte aus drei Handschriften der Hofbibliothek (ÖNB, Cod. 7688; 8055; 8657) das Geschichtswerk eines in den ersten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts in Wien wirkenden Humanisten: Caspar Ursinus Velius (1493–1539)⁴⁵ hatte die Auseinandersetzung zwischen Ferdinand I. (1503–1564) und Johann Zápolyai (1487–1540) beschrieben, d.h. den Kampf um das Jagiellonenerbe, das nach dem Tod Ludwigs II. im Gefolge der Schlacht von Mohács (29. 8. 1526) nach habsburgischer Auffassung Ferdinand als Gatten von Ludwigs Schwester Anna und Bruder von Ludwigs Gattin Maria zustand. Die Relevanz dieses Textes für die Gegenwart, die Zeit der Edition, ist unmittelbar einsichtig: In eben dieser Auseinandersetzung sicherte Ferdinand dem Haus Habsburg jene Königskronen, die Maria Theresia aus eigenem Recht besaß – und zu denen auch das immer noch umkämpfte Schlesien gehörte; erst mit dem Frieden von Hubertusburg (25. 2. 1763) sollte der Siebenjährige Krieg beendet werden. Der Editor unterstreicht diese Aktualität, indem er bereits im Vorwort eine nur von Velius berichtete Episode referiert, Ferdinands Beharren auf der Unteilbarkeit Schlesiens gegen Gebietsansprüche Markgraf Georgs von Brandenburg. Ja, Kollár betont sogar, dass man diese Angaben 1741 politisch hätte nützen können!

Sosehr Kollár nach wissenschaftlichen Standards (seiner Zeit) arbeitete, in der edierten Gestalt mit vorangestellter Widmung ist Velius' *De bello Pannonico* nicht nur das Geschichtswerk des Hofhistoriographen Ferdinands I., sondern vor allem historisches Argument für die Legitimität von Maria Theresias königlichen Würden und ihren Anspruch auf das gesamte Jagiellonenerbe unter Einschluss Schlesiens. Nicht zuletzt aufgrund der Affinität der an der Edition Beteiligten zum Königreich Ungarn (Kollár stammte aus Terchová bei Žilina, h. Slowakei) konnte von Rezipienten die Linie von Ferdinands „Erbfolgekrieg“ zu Maria Theresia als Königin von Ungarn, die in ihrem Erbfolgekrieg von den ungarischen Ständen besondere Unterstützung erhielt, wahrgenommen werden. Zur Sensibilisierung dafür, dass ein Text zwar als Zeichenkörper eine konstante Größe darstellt, als verstandener Text bzw. Ergebnis eines Verstehensprozesses jedoch instabil ist,

⁴⁴ Zu Kollárs Tätigkeit An der Hofbibliothek: WIESER (1968 : 253–265).

⁴⁵ BAUCH (1886).

hat wesentlich neuere Literaturwissenschaft beigetragen:⁴⁶ Nachdem von Michel Foucault die rezeptionssteuernde Wirkung des Autornamens erkannt und von Gérard Genette ein Bewusstsein für die bedeutungsstiftende Umgebung des Textes geweckt wurde,⁴⁷ steht auch das Edieren als Übergang von Rezeption und Produktion im Fokus der Literaturwissenschaft: Nicht nur ist nach David C. Greetham („the text that never was“) der Anspruch auf Rekonstruktion eines authentischen Autortextes zu hinterfragen,⁴⁸ selbst ohne Veränderung am Wortlaut eines überlieferten Textes wird dessen Wahrnehmung durch die vom Editor gewählte Präsentation, durch Paratexte wie durch den medialen und situativen Kontext, entscheidend mitbestimmt, der Text wandelt sich vom Werk eines Verfassers zum Konstrukt des Editors, zurecht wird von „Appropriation“ gesprochen.⁴⁹ Dieses Phänomen von Herausgeberschaft als „sekundärer Autorschaft“, die zugleich eine Metamorphose des Textes mit sich bringt, soll anhand von Beispielen aus der lateinischen Habsburgerpanegyrik der Frühen Neuzeit, von humanistischen Editionen mit Wienbezug Anfang des 16. Jahrhunderts, illustriert werden. Im Umkreis Maximilians I. (1459–1519) war „gedechtnus“ – *memoria*, die Bewahrung des eigenen Andenkens wie des Andenkens an Vorfahren und Vorläufer – geradezu Programm der Gelehrten:⁵⁰ Das Recherchieren, um Texte vor dem Vergessen zu bewahren, zieht sich wie ein roter Faden durch Praefationes und Korrespondenzen. Es ist aber nicht zu übersehen, dass dieses Bewahren kein neutrales wissenschaftliches sein konnte, sondern vielmehr ein Instrumentalisieren, und damit Anverwandeln bedeutete, im Rahmen humanistischer Selbstdarstellung wie im Dienst von Maximilians Herrschaftsrepräsentation. Auch wenn es sich um weitgehend bekannte Fälle handelt, die im Folgenden zusammengestellt werden, so zeigt diese Zusammenstellung doch in verdichteter Form, wie Texte paradoxerweise gerade unter dem Anspruch des Bewahrens im stabilisierenden Medium des gedruckten Buchs einem Bedeutungswandel unterworfen werden.

Panegyrische Desiderata als Hintergrund für „kompensierendes Edieren“?

Als Conrad Celtis 1502 seine *Amores* erscheinen ließ, war die Widmung an Maximilian durch die Gründung und Eröffnung des *Collegium poetarum* an der Universität Wien (Ausstellung des Privilegs 1501, Eröffnung 1502)

⁴⁶ Zu dieser Differenzierung: JANNIDIS – LAUER – WINKO (2009 : 30).

⁴⁷ Genettes Konzept des Paratexts wurde für die Frühe Neuzeit v.a. im Sammelband von AMMON – VÖGEL (2008) fruchtbar gemacht.

⁴⁸ GREETHAM (1993). Vgl. SAHLE (2013 : 142) „Der Editor ist in Wirklichkeit ein moderner Autor“.

⁴⁹ Für die Moderne aufgezeigt von GILBERT (2012).

⁵⁰ Grundlegend MÜLLER (1982).

veranlasst;⁵¹ es lag nahe, Dichtung zum Lob des Herrschers anzukündigen, und so drückte Celtis seine Erwartung aus, dass Maximilian ihn zu einer *Maximyleis* inspirieren würde, d.h. zu einem Epos über seine Taten (*meque ut solitus es, ad maiora animares, Maximyleiden inquam* – „dass du mich, wie du es gewöhnlich tatest, zu Größerem ermutigst, nämlich zu einer Maximyleis“).⁵² Diese *Maximyleis* sollte freilich nie erscheinen, Celtis bekundete die Loyalität der neuen Bildungsinstitution 1504 mit dem Druck von Schülergedichten sowie eines Festspiels aus Anlass von Maximilians Sieg im Bayerisch-pfälzischen Erbfolgekrieg. Mehrfach wird in dieser Publikation (mit dem Studienfortschritt, aber auch einem Türkensieg Maximilians) die Aussicht auf *maiore* eröffnet, was traditionell nur epische Verherrlichung meinen kann; ein konkretes Eposprojekt wird jedoch nicht mehr genannt.

Erst in der Celtisvita der *sodalitas Rhenana*, die dem posthumen Druck der Oden (Strassburg: Schürer 1513) vorangeht, ist unter Celtis' Werken ein Epos im Anfangsstadium angeführt, eine *Theodoriceis* (*Theodoriceiden orsus, quo sic Theodorici regis Gothorum et Germaniae historiam complecti voluit versu heroico* – „er begann eine Theodoriceis, in der er die Geschichte des Gotenkönigs Theoderich und Deutschlands im heroischen Hexameter beschreiben wollte“) – also ein Epos über den Ostgotenkönig Theoderich († 526), als Dietrich von Bern eine legendäre Herrschergestalt, die auch im Ambraser Heldenbuch vertreten ist. Wie neben der Darstellung an der Ehrenpforte die Theoderichstatue unter den „Schwarzen Mandern“ am Grabmal Maximilians in Innsbruck (Peter Vischer, 1512/13) zeigt, nahm Maximilian Theoderich für die eigene Ahnenreihe in Anspruch, sodass ein der *Aeneis* Vergils vergleichbares Gesamtkonzept zu vermuten ist, in dem Theoderich analog zu Aeneas als Vorläufer des gegenwärtigen Augustus Maximilian dienen sollte;⁵³ zumindest ist eine derartige Interpretation des Plans bei Zeitgenossen anzunehmen.

Beide Eposprojekte verknüpfen sich in besonderer Weise mit Wien: Wie bereits angesprochen, dankte Celtis mit der Widmung der *Amores* für die Einrichtung des *collegium poetarum et mathematicorum*, die er als seinen persönlichen Erfolg darstellen konnte und durch den Abdruck der Urkunde im Rahmen eben dieser *Amores*-Ausgabe auch publik machte. Die Edition der Oden besorgten Wiener Humanisten, die sich damit als Nachlassverwalter und geistige Erben des „Erzhumanisten“ profilierten:⁵⁴ Joachim Vadian (1484–1551) eröffnet die Publikation mit einem Brief an den Drucker Matthias Schürer, Thomas Resch / Aretius, Velocianus (gest. 1520) widmet die Edition dem Laibacher Bischof Christoph Rauber, mit poetischen Beigaben beteiligten sich Gelehrte der Wiener Universität wie Johannes Cuspinian (1473–1529) und

⁵¹ Zur Änderung des Konzepts von einer „Jahrhundertausgabe“ zur Anbindung an Maximilian: ROBERT (2003 : 154–170) und *Amor als Topograph* (2002).

⁵² Zu Celtis' epischen Projekten: FÜSSEL (1987 : 142f.).

⁵³ LIENERT (2010 : 98f.).

⁵⁴ ROBERT (2008 : 404–408).

Johannes Camers. Das Wissen um Celtis' literarische Vorhaben bzw. nicht geschriebene panegyrische Epen darf somit als Hintergrund für Editionen gesehen werden, in die Wiener Humanisten involviert waren.

Quinctius Aemilianus Cimbriacus, *Encomiastica*, ed. Johannes Camers, Venedig: Aldus 1504 bzw. Strassburg: Schürer 1512

Dem Desiderat eines Maximiliansepos begegnete zunächst der schon genannte Johannes Camers (Giovanni Ricuzzi aus Camerino, 1468–1546):⁵⁵ Eigentlich Professor für Theologie, verfolgte er humanistische Interessen und las (wohl an der Artistenfakultät) über klassische Autoren. 1504 brachte er bei Aldus in Venedig die *Encomiastica* des Quinctius Aemilianus Cimbriacus (Giovanni Stefano Emiliano aus Vicenza; Cimbriacus, da man Vicenza als Gründung der Kimbern ansah; 1449–1499) heraus. Cimbriacus war 1469 von Friedrich III. in Pordenone zum Dichter gekrönt worden, Maximilian hatte diese Ehre 1489 erneuert:⁵⁶ Da die *Encomiastica* zeitnahe Ereignisse, Wahl und Krönung Maximilians I. zum römischen König (1486) und seine Gefangennahme in Brügge (1488), zum Inhalt haben, ist ihre Entstehung wohl im Zusammenhang mit der Dichterkrönung zu sehen, ob als Voraussetzung oder (eher) als Dank scheint derzeit nicht auszumachen; möglicherweise gab die laureatio den Anlass, eine kürzere Fassung, die handschriftlich im sog. Codex Fuchsmagen (UB Innsbruck 664) erhalten ist, zu erweitern.⁵⁷

Die Edition dagegen stellt sich deutlich als Beitrag zu Maximilians Ruhmeswerk dar, seinen Bestrebungen nach möglichst vielfältiger „Medienpräsenz“ – und es ist ein Beitrag, den der Editor im Verein mit dem Drucker leistet: Indem Camers in der an Maximilian gerichteten Widmungsvorrede von seiner Suche nach einer heroischen Dichtung berichtet, da sie Garant für Nachruhm sei, legt er quasi eine Fehlstelle offen und beansprucht zugleich, diese Lücke durch seine Bemühungen zu schließen.

Quaerebam cupide ab literarum bonarum professoribus, invictissime Caesar, an quispiam ex iis, qui heroum gesta memoriae tradunt, acta vel tua, vel genitoris tui, memoratu digna, hac nostra tempestate conscripserit, sic nempe fortium virorum fama viget in posteris. Reperi divina (ut reor) dispositione Encomiastica haec quinque quibus complurimas tam tuas, quam divi parentis tui sapientissimi senis laudes, Aemilianus Cimbriacus Vincentinus, vates eximius, qui iudicio peritorum cum antiquitate merito certat, heroico carmine non minus docte quam eleganter complexus est.

Ich forschte eifrig nach bei Professoren der humanistischen Fächer, unbesieglichster Cäsar, ob einer von den Schriftstellern unserer Gegenwart, die Heldentaten der Nachwelt überliefern, deine Taten oder die deines Vaters, beide denkwürdig, beschrieben habe; denn so bleibt das Andenken an tapfere Männer bei der Nachwelt erhalten. Ich fand durch göttliche Fügung, wie ich meine, diese fünf *Encomiastica*, in

⁵⁵ Zu Leben und Werk: DIENBAUER (1976).

⁵⁶ Zu Leben und Werk: BENEDETTI (1960–63), MOSCHELLA (1993), zu den laureationes: FLOOD (2006 : I 25–28).

⁵⁷ Vgl. ZINGERLE (1880), zur epischen Ausgestaltung der *Encomiastica*: SAMEK (2012).

denen Aemilianus Cimbriacus aus Vicenza, ein hervorragender Dichter, der nach Meinung der Kunstverständigen zurecht mit der Antike wetteifert, sowohl deine Ruhmestaten als auch deines seligen Vaters, eines hochweisen Mannes, im heroischen Versmaß ebenso gelehrt wie elegant beschrieben hat.

Könnte man vermuten, dass Camers 1504 von einer gewissen Rivalität zu Celtis geleitet wurde und die Leistung des gekrönten Italieners für Maximilians *memoria* in Szene setzen wollte, so mag die neuerliche Ausgabe bei Matthias Schürer in Strassburg im Jahr 1512 als Einlösen des von der humanistischen Institution in Wien erwarteten (von Celtis selbst jedoch nicht geleisteten) Herrscherlobs gedacht gewesen sein.

Von Camers selbst sind zwar kürzere Gedichte erhalten (u.a. auf Celtis in der genannten posthumen Odenausgabe), in erster Linie trat er jedoch als Editor und Kommentator klassischer Autoren hervor, d.h. er stellte diese Texte aufbereitet für entsprechende Vorlesungen zur Verfügung; Für das Jahr 1512 sind etwa Dionysius Periegetes in der Übertragung des Priscian und Pomponius Mela zu nennen. Seine Publikationstätigkeit war also mit seiner Lehrtätigkeit verbunden (die sich offensichtlich nicht auf Theologie beschränkte).⁵⁸

Entsprechend wurde das von ihm edierte Epos im unmittelbaren universitären Kontext wahrgenommen: Weniger als Erfüllung eines Desiderats des Herrscherlobes, sondern als vom Professor empfohlenes humanistisches Muster für eigene Erzeugnisse, mit denen man den Studienerfolg zu dokumentieren hatte. Ein gewisser Adrianus Wolfhardus (1491–1545), ein Siebenbürger Sachse, ließ am 11. August 1512 bei Singrenius und Vietor ein hexametrisches Lobgedicht auf Kaiser Maximilian I. erscheinen: Diese *Panegyris*, die nicht frei von Ungeschicklichkeiten ist, lehnt sich in zwei Passagen (Krönung Maximilians, Beschreibung einer fiktiven Tapiserie) engstens, zum Teil wörtlich, an die *Encomiastica* an.⁵⁹ Wolfhard, nach eigener Aussage in der Widmungsvorrede gerade 21 Jahre alt, hatte eben 1512 das Magisterium erworben – seine *Panegyris* hatte keine Chance auch nur in die nähere Umgebung Maximilians vorzudringen. Vielmehr erweist er mit der Imitation dem an der Universität Wien bereits etablierten Herausgeber seine Reverenz, wie er auch zu dessen kommentierter Edition von Priscians Dionysius Periegetes-Bearbeitung ein Geleitgedicht beisteuerte.⁶⁰

In Camers' Edition wandelt sich das Epos des Cimbriacus – über dessen ursprüngliche Bestimmung wir nur Vermutungen (etwa zum Zusammenhang mit seiner Dichterkrönung) anstellen können – somit zunächst zu einem Resultat von bemühten Recherchen und einem Zeugnis der Ergebenheit dem Herrscher gegenüber, es könnte mit der Betonung klassisch antiker Qualität zusätzlich als Argument für die Bevorzugung italienischer Humanisten in der kaiserlichen Publizistik gedient haben. Die nachweisbare Rezeption des Textes

⁵⁸ Zu Camers' Wirken an der Universität Wien ASCHBACH (1877: 172–184).

⁵⁹ KLECKER (2006b; 2011).

⁶⁰ Zu diesen Ausgaben s. das Literaturverzeichnis.

wurde jedoch ganz wesentlich von der akademischen Position des Editors in Wien gelenkt; diese hatte es zu einem Mustertext für – um es bewusst überspitzt zu sagen – humanistische Stilübungen werden lassen.

Gunther, *Ligurinus*, ed. Conrad Celtis bzw. Sodalitas Augustana, Augsburg: Oeglin 1507

Im Jahr 1507 erschien in Augsburg, herausgegeben von einem Gelehrtenkollektiv, darunter Conrad Peutinger,⁶¹ ein Epos in 10 Büchern mit insgesamt 6577 Hexametern über die Taten Kaiser Friedrichs I. Barbarossa (reg. 1155–1190), v.a. in Italien in den Jahren 1152–1160. Die Vorrede der Herausgeber bzw. Sponsoren des Drucks nennt Conrad Celtis als Entdecker, das Auffinden als Ergebnis von umfassenden Recherchen nach Quellen zur deutschen Vergangenheit, wobei freilich schnell zu sehen ist, dass die Dichtung selbst als Text noch wenig Aufmerksamkeit gefunden hat: *Ligurinus* wird als Name des Dichters verwendet, aus dem Epilog wäre zu erkennen gewesen, dass *Ligurinus* (sc. *liber* ein Buch, das Geschehen in Ligurien, um Mailand betreffend) der Werktitel ist. Präsentiert wird also zunächst in erster Linie ein Neufund, dessen Bedeutung mit seinem historischen Gegenstand begründet wird, einer großen Herrscherpersönlichkeit Deutschlands, insbesondere einem Kaiser, dem die gesamte Christenheit aufgrund seines Kreuzzugs zu Dank verpflichtet sei.

Dass die Edition des *Ligurinus* die Stelle eines eigenen epischen Werks vertreten könnte, klingt im folgenden Geleitgedicht des Entdeckers an: Celtis betont, er weiche vor Ligurinus, den er als Dichter verehere – was wohl heißen soll, dass er angesichts dessen Qualität von eigenen epischen Versuchen Abstand nehme, und möglicherweise auch eine willkommene Ausflucht bot, sich einem (in unerwünschter Weise Kräfte bindendem) epischen Langzeitprojekt zu entziehen.⁶²

⁶¹ Zur Rolle der Augsburger als Financiers und Celtis' Anteil an der Edition: ASSMANN (1987 : 30f.).

⁶² Vorbild war wohl der Epilog der *Thebais* des Papinius Statius: 12,816 *nec tu diuinam Aeneida tempta / sed longe sequere et uestigia semper adora* („fordere die göttliche Aeneis nicht heraus, sondern folge ihr von ferne nach und verehere stets ihre Spuren“). Auf diesen Epilog v. 815 *Italia iam studio discit memoratque iuuentus* („schon lernt dich eifrig Italiens Jugend und rezitiert dich“) verweist auch der Kolophon, in dem die Behandlung des *Ligurinus* im Unterricht an verschiedenen Orten des deutschen Sprachgebiets aufgezählt ist: *Felici fine completus Ligurinus et per universam Germaniam et eius publica gymnasia iam notus et iuventuti Germanicae ad legendum et enarrandum praebitus primo Vienne per C[onradum] C[eltem], Friburgi per Hieronymum Baldung, Dubingi per Henricum Bebelium, Ingolstadi per Jacobum Philomosum, Lipsi per Hermannum Bostium, qui in praedictis gymnasiis publico stipendio Romanas literas feliciter profitentur.*

Ad Ligurinum C.C. carmen

Cedo libens Ligurine tuis doctissime scriptis
Et genua et plantas Celtis adoro tuas.
O felix tantum nactus Friderice poetam,
Qui tua grandiloquo carmine gesta tonat.
Proximus es vati quem Mantua docta creavit
Et qui Pompei et Caesaris arma canit.
Nec Stylico tantum vel Honorius aut Maiorianus [sic]
Nec qui Scipidas Sporciadasque sonat
Per freta nec tumidum qui cantat Iasona vectum
Aeaciden vel qui Thebaidenque notat,
Gesta ducis Macedum totum vulgata per orbem
Qui colit, Heroicis cedat et ille tuis.
Gaudeat hoc nostro bellax Germania vate,
Theuthonicum tanto qui canit ore decus.

An Ligurinus. Gedicht des C(onrad) C(eltis)

Gerne, hochgelehrter Ligurinus, stehe ich hinter deinen Schriften zurück,
und verehere – ich, Celtis – deine Knie und Füße.
Oh glücklicher Friedrich, der du einen solchen Dichter gefunden hast,
der deine Taten in einem erhabenen Gedicht mit Donnerstimme verkündet.
Ganz nahe kommst du dem Seher, den das gelehrte Mantua hervorbrachte,
und jenem, der Pompeius' und Cäsars Waffen besingt.
Nicht nur Stilicho und Honorius oder Maiorianus,
nicht nur, wer die Scipionen und Sforza verkündet,
der den stolzen Iason auf seiner Meerfahrt besingt
oder den Aiakiden oder die Thebais berühmt macht,
auch der Dichter, der die auf dem ganzen Erdkreis bekannten Taten des
Makedonenführers
gestaltet, soll vor deinen heroischen Versen weichen.
Freuen soll sich das kriegerische Germanien an diesem unserem Dichter,
der Teutonenruhm mit so gewaltiger Stimme besingt.

Die folgenden Vergleiche mit antiken Dichtern, allen voran Homer (die Glücklichpreisung Friedrichs erinnert an den Ausspruch Alexanders des Großen, Achill sei glücklich zu preisen, Homer als Herold seiner Tapferkeit gefunden zu haben),⁶³ dann mit Vergil, Lukan, den spätantiken panegyrischen Epikern Claudian und Sidonius Apollinaris (die durch die Adressaten ihrer

⁶³ Cicero, *Pro Archia* 24.

Panegyrik, Stilicho, Honorius bzw. Majorian umschrieben sind),⁶⁴ mit Valerius Flaccus (*Argonautica*) und Papinius Statius (*Achilleis* und *Thebais*) und Walther von Châtillon (*Alexandreis*) dienen als Beleg für das hohe kulturelle Niveau eines deutschen Altertums. Dass Celtis seinen Fund in einer Art „Wettkampf der Nationen“⁶⁵ als Gegengewicht zu panegyrischer Epik italienischer Humanisten gesehen wissen will, wird mit der Nennung von *Sportiadae*, also Angehörigen des Geschlechts der Sforza, als epischem Gegenstand (den etwa ein Francesco Filelfo in seiner *Sphortias* gewählt hatte)⁶⁶ deutlich – auch an persönliche Konkurrenten, etwa Italiener in der Umgebung von Maximilians zweiter Gattin Bianca Maria (1472–1510), mag man denken; sie stammte ja aus dem Geschlecht der Sforza.⁶⁷

Ist ein Bezug auf Maximilian damit zunächst nur sehr versteckt gegeben, so wird der Herrscher in einem (Para)Text der Edition im Anschluss an das Epos direkt angesprochen: Conrad Peutinger ergriff die Gelegenheit, einen Brief Friedrich Barbarossas an Otto von Freising zu edieren, den er mit eigener Widmungsepistel an Maximilian einleitet. Damit lenkt er die Aufmerksamkeit auf die Quelle des *Ligurinus*, die *Gesta Friderici* des Otto von Freising, die er zu edieren beabsichtige: Otto von Freising wird Maximilian in Hinblick auf seine Verbindungen zum Hause Österreich empfohlen – er ist ein Sohn des hl. Leopold, für dessen Heiligsprechung 1485 sich Friedrich III. erfolgreich eingesetzt hatte; die *translatio* der Gebeine war nur ein Jahr vor der Edition im Jahr 1506 im Beisein Maximilians erfolgt und hatte wohl Peutinger die Kenntnis des Barbarossabriefes verschafft. Markgraf Leopold III. von Österreich hatte seinerseits Verbindung zu den Staufern: Seine Gemahlin Agnes, die Tochter Kaiser Heinrichs IV. († 1106), war durch ihre erste Ehe mit Friedrich von Staufeu, dem Herzog von Schwaben († 1105), Großmutter Friedrich Barbarossas. Auf diese genealogischen Verbindungen wird auch im anschließenden Essay Peutingers über die Staufer hingewiesen.

Damit wird selbstverständlich auch dem Epos ein Platz im Rahmen der genealogischen Interessen Maximilians zugewiesen, andererseits lässt die Hervorhebung von Barbarossas Kreuzzug im Vorwort – obwohl dieser ja gar nicht zur Darstellung kommt – eine Aktualisierung in politischer Hinsicht, in Hinblick auf Türkenkriegspläne Maximilians erkennen. Ob die Erfolge eines dem Haus Österreich verbundenen Kaisers in Italien als relevant auch für Maximilians Italienpolitik und Streben nach einer Krönung in Rom – immerhin stand die Kaiserproklamation Maximilians in Trient (4. Feb. 1508) knapp

⁶⁴ Zur Schwierigkeit der Verse und einer möglichen Lücke – die Aufzählung verlangt eine Umschreibung der Dichter, nicht das selbständige Auftreten ihrer Adressaten – vgl. ASSMANN (1956 : 460, Anm. 32; 1987 : 8).

⁶⁵ HIRSCHI (2005).

⁶⁶ ROBIN (1991 : 56–81).

⁶⁷ Die Umschreibung lässt eine Deutung auf das Epos des antiken Dichter Silius Italicus (*Punica*) zu, es erscheint jedoch auch ein Bezug auf Francesco Petrarca's *Africa* möglich; es ließe sich argumentieren, dass für die *Africa* (in der die in Spanien gefallenen Scipionen dem Scipio Africanus maior im Traum erscheinen) die Verwendung des Plurals besondere Berechtigung hat.

bevor – angesehen wurden, ist wahrscheinlich, aber aus den Paratexten der editio princeps nicht zu beantworten.⁶⁸ Für den Rezipienten der Edition hat sich der *Ligurinus* aber jedenfalls von einem zeitgeschichtlichen Epos auf Barbarossa zu einem Epos auf einen Vorgänger Maximilians gewandelt, ein Epos, das als Äquivalent einer Maximilian quasi zustehenden *Aeneis* gelten konnte – war doch Vergils panegyrische Intention vom spätantiken Kommentator Servius mit *Augustum laudare a parentibus* („Augustus in seinen Ahnen loben“) angegeben worden.

Otto von Freising, ed. Johannes Cuspinian, Strassburg: Schürer 1515

Die Präsentation Ottos von Freising in der editio princeps des *Ligurinus* wirkte bereits auf weitere Editionstätigkeit: Es war zwar nicht Peutinger, sondern der Wiener Humanist Johannes Cuspinian (1473–1529), der die historischen Werke edierte, der Bezug zu Maximilian wurde jedoch in der Publikation schon mit dem (von der Gregor von Nyssa-Ausgabe des Beatus Rhenanus wiederverwendeten) Titelholzschnitt prominent in Szene gesetzt.⁶⁹ Doch auch das Buchinnere, die Gestaltung der Edition macht die Fokussierung auf Maximilian deutlich: Nach dem vorletzten Kapitel des siebten Buches der Weltchronik ist eine tabellarische Synopse von Herrschern bis in die Gegenwart zu Maximilian eingeschoben. Dessen Name ist nicht nur durch Großbuchstaben ausgezeichnet, es folgt ein den Prosatext unterbrechendes Gedicht in elegischen Distichen von Benedictus Chelidonius (ca. 1460–1521)⁷⁰ zum Lob des Kaisers.

Wie im Fall der *Encomiastica* lässt sich an Imitationen erkennen, wie die Präsentation die Rezeption steuerte: Die Verbindung, die zwischen *Ligurinus* und Otto von Freising in der editio princeps hergestellt worden war, inspirierte – wie Claudia Wiener zeigen konnte⁷¹ – ein humanistisches historisch-panegyrisches Werkpaar. Über den sog. Ersten Wiener Kongress, die habsburgisch-jagiellonische Doppelhochzeit des Jahres 1515, verfasste der Herausgeber des Otto von Freising, Johannes Cuspinian, eine historische Monographie (*Congressus ac celeberrimi conventus Caesaris Maximiliani et trium regum Hungariae, Boemiae, et Poloniae. In Vienna Pannoniae, mense Iulio. Anno M. D. XV. facti, brevis ac uerissima descriptio / Diarium* 1515), die er analog zu seiner Charakterisierung Ottos als bewusst stilistisch unpräzise ausgibt, während der ebenfalls schon in der Otto von Freising-Edition vertretene Benedictus Chelidonius ein (im Stiftsarchiv des Klosters Heiligenkreuz handschriftlich erhaltenes) Epos verfasste, das versucht die Eigentümlichkeiten des *Ligurinus* (etwa weitgehenden Verzicht auf einen Götterapparat und typisch epische Szenen) wiederzugeben. Da das Treffen

⁶⁸ Zur möglichen politischen Relevanz der Edition schon FÜSSEL (1987 : 143f.).

⁶⁹ ANKWICZ-KLEEHOVEN (1959 : 128f.).

⁷⁰ Zu Leben und Werk: WIENER (2006).

⁷¹ Das Folgende nach WIENER (2012).

Maximilians mit den Jagiellonenkönigen Sigismund von Polen und Wladislaw von Böhmen und Ungarn in erster Linie ein Schutzbündnis gegen die Türken zum Ziel hatte und propagandistisch als erster Schritt zu einem Kreuzzug ausgewertet wurde, sollte ein derartiges Werkpaar in Prosa und Dichtung Maximilian als würdigen Nachfolger Friedrich Barbarossas ausweisen, dem die Organisation eines Kreuzzugs gelungen war. Edition (im Jahr 1515!) und Imitation dienen somit dem Beschwören glorreicher Vergangenheit, sie repräsentieren (und kompensieren) deren erhoffte (aber nicht zustande gekommene) Erneuerung.

Gunther, *Ligurinus* – Riccardo Bartolini, *Austrias*, ed. Jakob Spiegel, Strassburg: Schott 1531

Das Maximiliansepos, das Celtis nicht geschrieben hatte, erschien 1515 (Datum des Druckprivilegs) /1516 in Strassburg von einem Italiener: Die *Austrias / De bello Norico* des Riccardo Bartolini aus Perugia (ca. 1475–1529), die in 12 Büchern den bayerisch-pfälzischen Erbfolgekrieg der Jahre 1503–1505 episch überhöht. Sie wird durch einen Brief des Joachim Vadianus (1484–1551) an Kardinal Matthäus Lang eröffnet, in dem die poetische Qualität gelobt sowie Besonderheiten erklärt werden. Fragt man, warum gerade Vadian diese Aufgabe zukam, so ist es wohl seine Position als Inhaber der Professur des Conrad Celtis am Poetenkolleg (in Vertretung des durch diplomatische Missionen verhinderten Cuspinian), die ihn dafür auswies: Er hatte bereits 1513 die genannte, ebenfalls bei Schürer in Strassburg erschienene Odenausgabe des Conrad Celtis eingeleitet, in der das epische Projekt der *Theodoriceis* erwähnt worden war.

War mit Bartolinis *Austrias* nun eine *Maximyleis*, d.h. ein zeitgeschichtliches Epos über die Taten Maximilians selbst, vorhanden, andererseits mit dem *Ligurinus* eines, das in Entsprechung zum Plan der *Theodoriceis* gesehen werden konnte, so lag es nahe, beide Texte kombiniert herauszugeben: Dies unternahm Jakob Spiegel aus Schlettstadt (ca. 1483–1547), der bereits Druckfehlerberichtigungen zur Erstausgabe der *Austrias* beigesteuert hatte⁷² – und sich schon Anfang 1514 bei der Umbettung Friedrichs III. in das Hochgrab im Stephansdom mit einer Sammeledition von Panegyrik (darunter einerseits die Friedrich III. gewidmete lateinische Übertragung eines griechischen Fürstenspiegels, andererseits ein Epicedion des von Camers als Habsburg-Epiker bekannt gemachten Quinctius Aemilianus Cimbriacus) zu profilieren versucht hatte.⁷³

Den Anlass für die gemeinsame kommentierte Neuausgabe bot die Wahl bzw. Krönung von Maximilians Enkel Ferdinand zum römischen König (5. bzw. 11. Jänner 1531); die auf 31. Jänner 1531 datierte Vorrede deklariert die Publikation ausdrücklich als Gratulationsgeschenk. Doch wieder wandelt sich

⁷² Zur Person Spiegels: BURGER (1973), zum Kommentar der *Austrias*: FÜSSEL (1987 : 196–206), SCHOLZ-WILLIAMS (1988).

⁷³ Zu dieser Gedenkschrift: KLECKER (2006).

der Blick auf den Text: Der Titelholzschnitt zeigt von links nach rechts Wappen und ganzfigurige Darstellungen von Friedrich I. Barbarossa und Maximilian, dann dessen Enkel, Karl V. und den Widmungsträger Ferdinand. Durch die Zuordnung von Friedrich Barbarossa und Maximilian wird die schon für die editio princeps des *Ligurinus* mögliche Assoziation visualisiert, andererseits stehen für Ferdinand die Helden beider Epen auf der Stufe von Vorläufern – und sind, wie der Drucker Johannes Schott in einer kurzen Adresse an den Leser hervorhebt, für ein allgemeines Lesepublikum einfach zwei der bedeutendsten deutschen Kaiser. Spiegel selbst geht in seiner Widmung ausschließlich auf Gunthers *Ligurinus* ein – wobei er die Beziehungen zwischen Staufern und Babenbergern (als Haus Österreich) noch detaillierter dokumentiert als Peutinger in der Erstausgabe, indem er etwa das Heinrich II. Jasomirgott (1107–1177) von Friedrich Barbarossa verliehene *Privilegium minus* von 1156 hervorhebt. Einen besonderen Schwerpunkt setzt er im Referat von Barbarossas Regierung jedoch beim Konflikt mit Papst Alexander III. (reg. 1159–1181): Wenige Jahre nach dem sacco di Roma (1527) konnten sich die Habsburger von dem als Vorläufer bzw. Verwandten präsentierten Herrscher in ihrer harten Haltung bestärkt sehen. Der Konflikt mit Papst Clemens VII. (reg. 1523–1534) war zwar aktuell mit der Krönung Karls V. in Bologna (24. 2. 1530) beigelegt, das Machtverhältnis Kaiser – Papst blieb aber selbstverständlich ein wichtiges Thema.

Auch im Kommentar wird keine Gelegenheit ausgelassen, prokaiserlich Stellung zu beziehen, so wird z.B. zum Ende des ersten Buches des *Ligurinus* betont, dass auch nicht vom Papst gekrönte „Cäsaren“ die Titel Imperator und Augustus zurecht führen würden (so die Marginalie S. 40 *Caesares etiam non consecratos imperatores et Augustos dici*). Spiegel zeigt sich darüber hinaus bemüht, die beiden Werke wechselseitig zur Erklärung fruchtbar zu machen: z.B. Bartolinis *Austrias* für Landesbeschreibung im *Ligurinus*, wie die Zuflüsse der Donau (S. 16); Gunther wiederum, selbstverständlich zusammen mit Otto von Freising, für die Grafen von Tirol in der *Austrias* (S. 10). Damit wird quasi der eingangs skizzierte Kreis geschlossen: Durch die gemeinsame, mit Kommentar gleich gestaltete Präsentation in einem Buch werden die beiden Epen auf eine Stufe gestellt, sie werden zu gleichwertigen Huldigungen für den Habsburgerherrscher, für Ferdinand als Erben Maximilians, der aktuell auch die Nachfolge Barbarossas an der Spitze des Heiligen Römischen Reichs antrat.

Edieren – Fälschen – Plagiiere

Wenn der *Ligurinus* in einer Weise präsentiert wurde, die ihn in aktuelle Bestrebungen der Humanisten einfügte und ihm für Maximilians Politik Relevanz verleihen sollte, ihn also gleichsam von einem Epos für Friedrich I. Barbarossa zu einem für Maximilian wandelte, so schien er in der Forschungsgeschichte eben dadurch zu gut in die Zeit und zu den Interessen seiner Editoren zu passen: Es ist bezeichnend, dass er längere Zeit als

humanistische Fälschung verdächtigt wurde, nachdem 1737 erstmals Heinrich Christian Senckenberg (1704–1768) Argumente zusammengestellt und eine Autorität wie Jakob Grimm überzeugt hatte; der Historiker der Wiener Universität, Joseph Ritter von Aschbach, schloss sich an.⁷⁴ Auch wenn inzwischen die Echtheit *communis opinio* ist, zeigt dies implizit, dass mit der Edition eine Aneignung vollzogen wird – ein literarischer Text kann in seiner edierten Gestalt als „Eigentum“, als „Werk“ des Editors wahrgenommen werden.

Auch ein Plagiatsfall aus der Habsburger-Panegyrik des 16. Jahrhunderts kann die Nähe der Edition als Autorisierung eines Textes zum Signieren eines Werks mit einem Autornamen illustrieren: Ein gewisser Joseph a Pinu aus Auerbach (ca. 1525 – nach 1572)⁷⁵ widmete Erzherzog Karl (1540–1590), dem Sohn Kaiser Ferdinands I., (und später in der nächsten Generation sogar nochmals Erzherzog Rudolph, dem Sohn Maximilians II.) ein Gedicht, das sich als Brief der personifizierten Tugend an den jungen Habsburger gibt und eine Art Fürstenspiegel darstellt. Diese *Epistola Virtutis* ist bis auf geringe adressatenspezifische Adaptionen wortwörtlich ident mit dem Gedicht eines ungleich bedeutenderen neulateinischen Dichters: Johann Stigel (1515–1562) hatte die Tugend an Wilhelm von Jülich-Cleve-Berg (1516–1592) schreiben lassen.⁷⁶ Nur dass sich die autorisierende Instanz als Verfasser ausgibt und nicht als Herausgeber auftritt und die Aktualisierungen in den Text aufgenommen sind, macht somit den Unterschied zur Edition.

Zugegeben: Dies ist ein extremer Fall. Doch auch die Edition bewirkt letztlich eine „Täuschung“ des Rezipienten: Der Leser wird gezwungen, den Text mit den Augen des Editors zu sehen, ihn in einem vom Editor geschaffenen bzw. mit dessen Persönlichkeit und Position gegebenen Rahmen wahrzunehmen. Eposprojekte wandeln sich zu Editionsunternehmen, die ihrerseits den edierten Text als Erfüllung von *Desiderata* der eigenen Gegenwart präsentieren und damit seine Rezeption im Sinn gewandelter historischer Bedingungen steuern.

PRIMÄRLITERATUR:

BARTOLINI (1516), *Ad divum Maximilianum Caesarem Augustum Ricardi Bartholini De bello Norico Austriados libri XII*, Argentorati [Strassburg], Schürer (VD 16 B562).

CELTIS (1502), *Conradi Celtis Protucii Primi Inter Germanos Imperatoriis manibus poete laureati Quatuor Libri Amorum Secundum Quatuor Latera Germanie, Noribergae, Oeglin* (VD 16 C 1911).

CELTIS (1512), *Conradi Celtis Protucii Primi in Germania poetae coronati, libri Odarum quatuor cum Epodo et saeculari carmine, diligenter et accurate impraessi, et hoc*

⁷⁴ Überblick im Vorwort der Edition von ASSMANN (1987: 53f.).

⁷⁵ FLOOD (2006 : 1543–1545).

⁷⁶ FLOOD (2006 : 2000–2007).

- primum typo in studiosorum emolumentum editi, Argentorati [Strassburg], Schürer (VD 16 C1906).
- CELTIS, (2008), Conrad Celtis, Oden, Epoden, Jahrhundertlied. Libri odarum quattuor, cum epodo et saeculari carmine, übers. und hg. von Eckart SCHÄFER, Tübingen, Narr (Neolatina 16).
- CIMBRIACUS (1504), Cimbriaci poe. Encomiastica ad Divos Caess. Foedericum imperatorem et Maximilianum regem Ro. Venetiis: Aldus.
- CIMBRIACUS (1512), Cimbriaci poe. Encomiastica ad Divos Caess. Foedericum imperatorem et Maximilianum regem Ro., Argentorati [Strassburg], Schürer (VD 16 A326).
- GUNTHER (1507), Ligurini De gestis Imp. Caesaris Friderici primi Augusti libri dece[m] carmine heroico co[n]scripti, Augustae Vindelicorum [Augsburg], Oeglin (VD 16 G4135).
- GUNTHER (1531), Guntheri poetae clarissimi Ligurinus seu Opus de rebus gestis Imp. Caesaris Friderici I. Augusti lib. X. Richardi Bartholini Perusini Austriados lib. XII Maximiliano Augusto dicati cum scholiis Iacobi Spiegellij, Argentorati [Strassburg], Schott (VD 16 G4137).
- GUNTHER ed. ASSMANN (1987), Gunther der Dichter, Ligurinus. Hg. von Erwin ASSMANN, Hannover: Hahn 1987 (Monumenta Germaniae historica. Scriptores7; Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum 63).
- MELA (1512), Pomponii Melae Geographiae, libri tres Hermolai Barbari in eundem integrae castigationes. Index in Pomponio contentorum copiosissimus, Viennae [Wien], Vietor – Singrenius (VD 16 M2308).
- OTTO FRISINGENSIS (1515), Ottonis Phrisingensis Episcopi, viri clarissimi, Rerum ab origine mundi ad ipsius usq[ue] tempora gestarum libri octo. Radevici Phrisingen[s] ecclesie Canonici Libri duo prioribus additi, de eiusde[m] Friderici Imp. Gestis. Eiusdem De gestis Friderici primi Aenobarbi Caes. Aug. Libri Duo, Argentorati [Strassburg], Schürer (VD 16 O1434).
- PINU (1562), Epistola Virtutis scripta ad illustrissimum atque inclytum principem ac dominum, Dominum Carolum, Ducem Burgundiae etc., Divi Ferdinandi Imperatoris filium auctore Iosepho à Pinu Auerbachio, s.l.
- PINU (s.a.), Epistola virtutis scripta ad Rodolphum, Archiducem Austriae, Maximiliani II. Imperatoris filium, s.l.
- PRISCIANUS (1512), Dionysii Afri de situ orbis sive Geographia Prisciano aut Fannio Rhenio interprete liber unicus. Ioannis Camertis in eundem commentariolum. Viennae Pannoniae [Wien], Vietor – Singrenius (VD 16 D 1987).
- STIGEL (1540), Ad Henricum Octavum Angliae et Franciae Regem Carmen Elegiacon. Item Gratulatoria adhortatio Ioanne Stigelio auctore. Ad Gulielmum Ducem Iuliae, Geldriae etc. Virtutis epistola. Ad Annam Ducem Iuliacensem Reginam Angliae, Liber Epigrammaton. s.l.
- VELIUS (1762), Casparis Ursini Velii De Bello Pannonico libri decem studio et opera Adami Francisci Kollarii [...] ex codicibus manu exaratis Caesareis nunc primum in lucem prolati, et adnotationibus necessariis, diplomatibus, litteris etc. ex tabulis authenticis fide et diligentia maxima exscriptis illustrati, Vindobonae [Wien], Trattner.
- WOLFHARD (1512), Adriani Wolfhardi Transylvani Panegyris ad invictissimum Caesarem Maximilianum semper Augustum. Viennae Pannoniae [Wien], Vietor – Singrenius (VD 16 W4305).

SEKUNDÄRLITERATUR:

- AMMON Frieder von – VÖGEL Herfried (Hgg.) (2008), *Die Pluralisierung des Paratexts in der Frühen Neuzeit: Theorie, Formen, Funktionen*, Berlin, LIT Verlag (Pluralisierung & Autorität 15).
- Amor als Topograph* (2002). *500 Jahre Amores des Conrad Celtis. Ein Manifest des deutschen Humanismus*, Bibliothek Otto Schäfer. Museum für Buchdruck, Graphik, Kunsthandwerk, Kabinettausstellung 7. April – 30. Juni 2002, Schweinfurt (Bibliothek Otto Schäfer. Ausstellungskatalog 18).
- ANKWICZ-KLEEHOVEN (1959), Hans, *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian. Gelehrter und Diplomat zur Zeit Kaiser Maximilians I.*, Graz – Köln, Böhlau.
- ASCHBACH Joseph Ritter von (1877), *Die Wiener Universität und ihre Humanisten im Zeitalter Kaiser Maximilians I.*, Wien, Wilhelm Braumüller (Geschichte der Wiener Universität Bd. 2).
- ASSMANN Erwin (1956), Bleibt der Ligurinus anonym?, *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters* 12, S. 453–472.
- BAUCH Gustav (1886), *Caspar Ursinus Velius. Der Hofhistoriograph Ferdinands I. und Erzieher Maximilians II.*, Budapest, Kilian.
- BENEDETTI Andrea (1960–63), L'attività educativa e poetica del Cimbrico (1449–1499) e le sue influenze nel diffondersi della cultura umanistica in Friuli. *Atti dell'Accademia di scienze lettere e arti di Udine* 8, S. 109–205.
- BONORAND Conradin – HAFFTER Heinz (1983), *Die Dedikationsepisteln von und an Vadian*, St. Gallen (Personenkommentar 2 zum Vadianischen Briefwerk).
- BONORAND Conradin (1993), Joachim Vadian, in: Stephan Füssel (Hg.), *Deutsche Dichter der frühen Neuzeit (1450–1600). Ihr Leben und Werk*, Berlin, Schmidt S. 345–359.
- BURGER Thomas (1973), *Jakob Spiegel. Ein humanistischer Jurist des 16. Jahrhunderts*, Diss. Freiburg i. Br.
- DIENBAUER Lorenz (1976), *Johannes Camers, der Theologe und Humanist im Ordenskleid*, Wien (Wiener katholische Akademie. Miscellanea 7).
- FLOOD John L. (2006), *Poets Laureate in the Holy Roman Empire. A Bio-bibliographical Handbook*. Berlin, Walter de Gruyter.
- FÜSSEL Stephan (1987), *Riccardus Bartholinus Perusinus. Humanistische Panegyrik am Hofe Maximilians I.*, Baden-Baden, Valentin Koerner (Saecula spiritalia 16).
- GILBERT Annette (2012), *Wiederaufgelegt. Zur Appropriation von Texten und Büchern in Büchern*, Bielefeld, transcript-Verlag.
- GREETHAM David C. (1993), Editorial and critical theory. From Modernism to Postmodernism, in: George Bornstein, *Palimpsest. Editorial theory in the humanities*, Ann Arbor 1993, S. 9–18.
- HIRSCHI Caspar (2005), *Wettkampf der Nationen. Konstruktionen einer deutschen Ehrgemeinschaft an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*, Göttingen, Wallstein-Verlag.
- JANNIDIS Fotis – LAUER Gerhard – WINKO Simone (2009), Radikal historisiert. Für einen pragmatischen Literaturbegriff, in: diess. (Hgg.), *Grenzen der Literatur. Zu Begriff und Phänomen des Literarischen*, Berlin [u.a.]: Walter de Gruyter, S. 3–37.
- KLECKER Elisabeth (2006a), Tod und Grabmal Kaiser Friedrichs III. in einer Gedenkschrift aus dem Jahr 1514, in: Jitka Radimská (Hg.), *Vita morsque et librorum historia*, České Budějovice (Opera Romanica 9), S. 12–28.
- KLECKER Elisabeth (2006b), Tapissereien Kaiser Maximilians. Zu Ekphrasen in der neulateinischen Habsburg-Panegyrik, in: Christine Ratkowitsch (Hg.), *Die poetische Ekphrasis von Kunstwerken. Eine literarische Tradition der Großdichtung in Antike*,

- Mittelalter und früher Neuzeit*, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften (Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse 735), S. 181–202.
- KLECKER Elisabeth (2011), *Italicis oris Germana in regna tulisti Castalides*. Zur Rezeption humanistischer Dichtung an der Universität Wien, in: Márta Font – Gergely Kiss (Hg.), *Specimina nova, pars prima, sectio Medievalis VI. Dissertationes historicae collectae per Cathedram Historiae Medii Aevi Modernorumque Temporum Universitatis Quinqueecclesiensis (Renaissance Relations, Pécs, University of Pécs, 1.–3. Oktober 2008)*, Pécs, S. 143–162.
- LIENERT Elisabeth (2010), *Die „historische“ Dietrichepik: Untersuchungen zu „Dietrichs Flucht“, „Rabenschlacht“ und „Alpharts Tod“*, Berlin [u.a.]: Walter de Gruyter (Texte und Studien zur mittelhochdeutschen Heldenepik 5).
- MOSCHELLA Maurizio (1993), Emiliano, Giovanni Stefano, detto il Cimbrico, *Dizionario biografico degli Italiani*, Bd. 42, S. 613–615.
- MÜLLER Jan-Dirk (1982), *Gedechnus. Literatur und Hofgesellschaft um Maximilian I.*, München, Fink (Forschungen zur Geschichte der älteren Literatur 2).
- ROBERT Jörg (2003), *Konrad Celtis und das Projekt der deutschen Dichtung. Studien zur humanistischen Konstitution von Poetik, Philosophie, Nation und Ich*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag (Frühe Neuzeit 76).
- ROBERT Jörg (2008), Celtis (Bickel, Pickel), Konrad (Conradus Celtis Protucius). *Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon*, Bd. 1, S. 375–427.
- ROBIN Diana (1991), *Filelfo in Milan. Writings 1451–1477*, Princeton, Princeton Legacy Library.
- SAHLE Patrick (2013), *Digitale Editionsformen. Teil 1: Das typografische Erbe*, Norderstedt (Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 7).
- SAMEK Herbert (1992), *Die „Encomiastica“ des Aemilianus Cimbriacus. Studien zur literarischen Technik*, ungedr. phil. Diplomarbeit Wien.
- SCHOLZ WILLIAMS Gerhild (1988), Vergil in Wien: Bartholinus Austriados Libri XII und Jakob Spiegels Kommentar, in: *Acta conventus neo-latini Guelferbytani*, New York, S. 171–180.
- SCHÜRMANN Brigitte (1986), *Die Rezeption der Werke Ottos von Freising im 15. und 16. Jahrhundert*, Stuttgart, Steiner (Historische Forschungen 12).
- WIENER Claudia (2006), Chelidonus (Schwalbe, Hirundo, Musophilus), Benedictus. *Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon*, Bd. 1, S. 427–439.
- WIENER Claudia (2012), Der „Wiener Kongress“ von 1515 als literarisches Doppelprojekt. Zum Verhältnis von Benedictus Chelidonus' Epos *De conventu Divi Caesaris* zu Johannes Cuspinians *Diarium*, in: Gastgeber, Christian – Elisabeth Klecker (Hgg.), *Johannes Cuspinianus (1473–1529). Ein Wiener Humanist und sein Werk im Kontext*, Wien, Praesens Verlag (Singularia Vindobonensia 2), S. 349–377.
- WIESER Walther G. (1968), Die Hofbibliothek in der Epoche der beiden van Swieten (1739–1803), in: Josef Stummvoll (Hg.), *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek. Erster Teil: Die Hofbibliothek (1368–1922)*, Wien, Georg Prachner Verlag 1968 (Museion N.F. II 3,1), S. 219–323.
- ZINGERLE Anton (1880), *De carminibus latinis saeculi XV. et XVI. ineditis. Prolegomena scripsit, carminum delectum e cod. Oenipont. 664 et Vindobon. Palat. 3506*, Innsbruck, Wagner (Beiträge zur Geschichte der Philologie 1).

RESÜMEE

Elisabeth KLECKER

METAMORPHOSEN DES TEXTES. ZU HUMANISTISCHEN EDITIONEN LATEINISCHER PANEGYRIK

Nachdem von Michel Foucault die rezeptionssteuernde Wirkung des Autornamens erkannt und von Gérard Genette ein Bewusstsein für die bedeutungsstiftende Umgebung des Textes geweckt wurde, steht auch das Edieren als Übergang von Rezeption und Produktion im Fokus der Literaturwissenschaft: Nicht nur ist der Anspruch auf Rekonstruktion eines authentischen Autortextes zu hinterfragen (David Greetham "the text that never was"), selbst ohne Veränderung am Wortlaut des Textes wird dessen Wahrnehmung durch die vom Editor gewählte Präsentation, durch Paratexte wie durch den medialen und situativen Kontext, entscheidend mitbestimmt, der Text wandelt sich vom Werk eines Verfassers zum Konstrukt des Editors.

Dieses Phänomen von Herausgeberschaft als „sekundärer Autorschaft“, die zugleich eine Metamorphose des Textes mit sich bringt, soll anhand von Beispielen aus der lateinischen Herrscherpanegyrik der frühen Neuzeit (mit einem Schwerpunkt auf dem habsburgischen Herrschaftsgebiet) illustriert werden. Eine Untersuchung dieses Feldes verspricht insofern interessante Beobachtungen, da hier das bedeutungskonstituierende Dreiecksverhältnis (Text-) Produzent – Text – Rezipient in besonderer Weise von außerliterarischen Faktoren (u.a. Karrierestreben, politischen Rücksichten) geprägt ist: In Widmungsvorreden wird die Edition panegyrischer Texte einerseits als eigenem literarischem Schaffen gleichwertige Leistung präsentiert (z.B. Conrad Celtis' Edition des sog. *Ligurinus* vertritt die Stelle einer geplanten jedoch nicht zur Ausführung gelangten epischen *Theodoriceis* für Maximilian I.); andererseits hat der publizierte Text damit eine Wandlung durchlaufen, die ihn als Gegenstand „wissenschaftlicher“ Bemühung (beginnend bei der Recherche) ausweist und ihm so Mehrwert verleiht. Zusätzlich bietet die Beigabe von Lektüeranweisungen in Gestalt von Marginalien, Kommentaren – nicht zuletzt aber weiterer panegyrischer Texte in Sammeleditionen – die Möglichkeit subtiler, auf spezielle Erfordernisse abgestimmter Panegyrik, die sich von den ursprünglichen Aussageabsichten der Texte notwendigerweise entfernen (z.B. Jakob Spiegels gemeinsame Edition von *Ligurinus* und Riccardo Bartolinis *Austrias* im Jahr 1531 zur Krönung Ferdinands I.). Dabei ist die Nähe der ausgewiesenen Appropriation durch einen sich nennenden Editor zum Plagiat durchaus auffällig (wie die quasi nur in Paratexten bestehende Umwidmung eines Gedichts von Johann Stigel durch Josephus a Pinu zeigt). Doch auch die Edition bewirkt letztlich eine – wenngleich anders gelagerte – „Täuschung“ des Rezipienten, da paradoxerweise gerade mit dem Anspruch des Bewahrens und der authentischen Wiedergabe die ursprüngliche Textintention gewandelt und gebrochen wird.

In einer Appendix kann die Praxis „Panegyrik durch Edition von Panegyrik“ als aktualisierender Anverwandlung in bemerkenswerter Konstanz bis in die letzte Phase der Habsburgermonarchie verfolgt werden: Noch 1862 wurden Huldigungsdichtungen für Friedrich III. (Raffaele Zovenzoni, Istrias) und Ferdinand I. (Rocco Boni, Austrias) aus Anlass der Errichtung von Habsburgerdenkmälern in Triest nachgedruckt.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN:

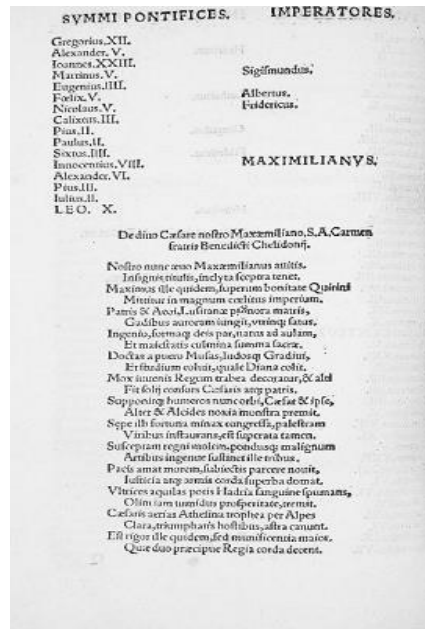

Abb. 1:

Otto von Freising, ed. Johannes Cuspinian, *Titelblatt (Ottonis Phrisingensis Episcopi, [...], Rerum ab origine mundi ad ipsius usque tempora gestarum libri octo [...],* Argenterati, Schürer 1515) Wien, Universitätsbibliothek II 261.815.

Abb. 2:

Übersicht über Päpste und Kaiser aus Cuspinians Ausgabe des Otto von Freising (*Ottonis Phrisingensis Episcopi, [...], Rerum ab origine mundi ad ipsius usque tempora gestarum libri octo [...],* Argenterati, Schürer 1515) Wien, Universitätsbibliothek II 261.815.

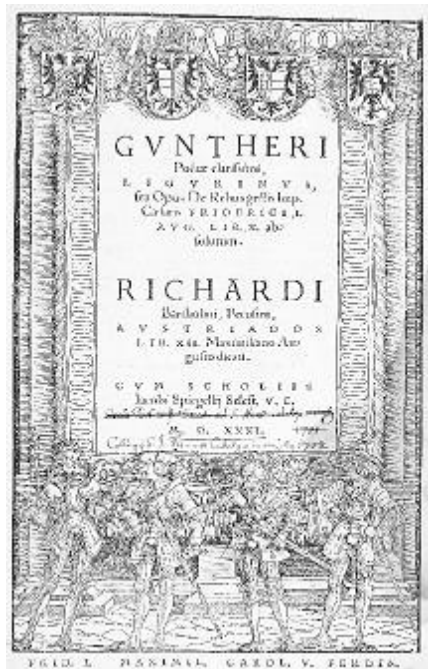

Abb. 3:
Jakob Spiegels kommentierte Ausgabe von Gunther, *Ligurinus* und Riccardo Bartolini, *Austrias*, Titelblatt (Guntheri poetae clarissimi Ligurinus [...]. Richardi Bartholini Perusini Austriados lib. XII [...] cum scholiis Iacobi Spiegellij, Argentorati, Schott 1531)
 Wien, Universitätsbibliothek II 247.289.

PROMĚNY FRONTISPISŮ V BOHEMIKÁLNÍ NENÁBOŽENSKÉ LITERATUŘE 17. STOLETÍ S OHLEDEM NA OBCHODNÍ STRATEGIE ČESKÝCH A MORAVSKÝCH TISKAŘŮ, NAKLADATELŮ A KNIHKUPCŮ

Hana BERÁNKOVÁ

Příspěvek je zaměřen na komplexní analýzu frontispisů (specifických knižních ilustrací barokního období umístěných před titulním listem), vyskytujících se v nenáboženských tiscích vytištěných v českých zemích v 17. století.⁷⁷

Působivosti obrazové výzdoby úvodní strany tisku, přitahující pozornost čtenáře – potencionálního kupce, si byli vědomi tvůrci tištěné knihy již od počátku jejího vzniku. Proto se již velmi záhy stala nejprve v iluminované a později tištěné podobě součástí incipitu a posléze titulní strany, kde postupem doby prodělala bouřlivý vývoj od jednoduchých dřevořezových vinět a ilustrací až ke složitě komponovaným renesančním a manýristickým rámcům i bordurám.⁷⁸ Tento vývoj vlivem obsažnosti textového sdělení a zdokonalení grafických technik vyústil v oddělení textové a obrazové složky, a tedy ve vznik textového titulního listu doprovázeného obrazovou přílohou – frontispisem. Frontispis pak vzhledem ke svému umístění před titulní list zprostředkovával pro čtenáře první kontakt s dílem a hrál tedy klíčovou úlohu při informaci o díle jako takovém, a tím i při jeho propagaci mezi potencionálními čtenáři-kupci.⁷⁹

První zatím známý frontispis se v českých zemích objevuje již v roce 1618 v díle Matouše Konečného *Kazatel domownj...*, vydaném v Hradci Králové u Martina Kleiwechtera.⁸⁰ Masovější výskyt však můžeme zaznamenat až ve druhé polovině 17. století, a to zejména od 60. let.⁸¹ Z celkem dnes zjištěných 410 tiskařských bohemik 17. století, tedy českých i cizojazyčných tisků

⁷⁷ Příspěvek přináší dílčí výsledky výzkumu barokních frontispisů v tiskařských bohemikálních tiscích. Pro prezentaci byla zvolena početně omezenější skupina nenáboženských tisků 17. století, umožňující však typologickou pestrostí svých frontispisů postihnout celou širší studované problematiky.

⁷⁸ Blíže VOIT (2006 : 933–937).

⁷⁹ Blíže o frontispisu viz např. VOIT (2006 : 283–287), REMMERT (2005 : 13–20).

⁸⁰ Knihopis č. 4278, KONEČNÝ (1618), VOIT (2006 : 285).

⁸¹ K dnešnímu dni byly excerpovány záznamy Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků 17. století BCBT (2003) i záznamy Knihopisu českých a slovenských od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl II., Sv. 1–9 s dodatky, avšak vzhledem k poškození tisků i možnosti výskytu frontispisu pouze v části nákladu lze v případě objevení dalších, dosud neznámých vydání i exemplářů předpokládat, že se celkový počet frontispisů může ještě zvýšit. Přístupné na http://www.lib.cas.cz/kvo/produkce-tiskaren-cr/LK_KVO_tboh17.html
http://aleph.nkp.cz/F/?func=file&file_name=find-b&local_base=KPS.

vzešlých z českých i moravských tiskáren vybavených frontispisy, tvoří nenáboženské tisky 30%.⁸²

Frontispisy nacházející se v těchto tiscích byly ve zkoumaném období reprodukovány výhradně finančně nákladnými technikami z hloubky. Byly proto umístovány do tisků, které byly oproti jiným typům nenáboženské literatury určeny širšímu čtenářskému publiku, disponujícímu ovšem dostatečnou kupní silou, což byl případ výukových, ale i právních textů, anebo do tisků reprezentativního charakteru, na jejichž vydání se často finančně podíleli nebo náklady jinou formou kompenzovali vysoce postavení mecenáši z řad zemské šlechty, duchovenstva a v ojedinělých případech i panovnického rodu.

Výší nákladů na pořízení frontispisů a na rozdíl od náboženské literatury přece jen omezenější čtenářskou základnou lze rovněž vysvětlit, proč mezi nenáboženskými bohemikálními tisky s frontispisy kromě jednoho tisku v italštině zcela dominují díla v latině a němčině (98%), jazycích rozšiřujících možnosti jejich odbytu i na zahraničních knižních trzích.

Analýza nenáboženských bohemikálních tisků 17. století – tematicko-žánrové složení

Finanční náročnost pořízení frontispisů výrazným způsobem ovlivňovala i obsahové a žánrové složení nenáboženských bohemikálních tisků, které jimi byly vybaveny. Do popředí přitom vystupuje především reprezentativní charakter jednotlivých tisků i celých tematických a žánrových skupin. Zásadním způsobem se to projevuje například u nejpočetnější skupiny nenáboženských tisků, jimiž jsou díla z oblasti filozofie. Zcela zde totiž převládají knižní vydání tezí a dizertací, jejichž veřejná obhajoba byla podmínkou pro získání bakalářské i magisterské hodnosti a platila i za významnou společenskou událost. Obhajované teze vycházely buď samostatně, nebo byly připojeny k dizertacím profesorů, které mají v duchu dobového pojetí filozofie nejen charakter obecně filozofický, ale i historický nebo genealogicko-oslavný.

Reprezentativně je zaměřena i další velká skupina tisků, a to spisy oslavného charakteru vydané k nejrůznějším příležitostem. Najdeme mezi nimi blahopřání k bakalářským i magisterským promocím, a to jak vysoce postaveným jednotlivcům, tak i celým skupinám studentů. Dále se mezi panegyriky vyskytují tisky vydané u příležitosti celospolečensky významných událostí, ať již se týkaly života panovnické rodiny (narození následníka, narozeniny, svatba, úmrtí), příslušníků vyšší šlechty, vysoce postavených

⁸² Pro představu lze uvést i údaj o poměru nenáboženských tisků s frontispisy vzhledem k celkovému počtu nenáboženských tisků ve 2. polovině 17. století, kdy se frontispisy v tomto druhu literatury plně prosadily, a to u cizojazyčné bohemikální produkce, která mezi tisky s frontispisy zcela dominuje. Počet cizojazyčných bohemikálních nenáboženských tisků vybavených frontispisy v jednotlivých desetiletích dosahuje 5% z celkového počtu (50. léta), 17% (60. a 70. léta) a 11% (80. a 90. léta). Knihopis 1939–1945, BCBT (2003).

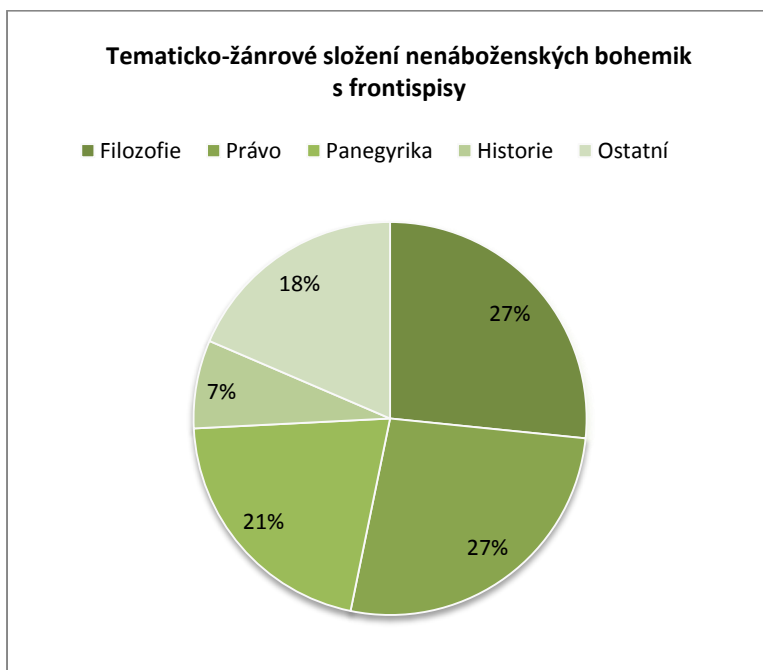
duchovních a představitelů univerzity (slavnostní uvedení do úřadu, zvolení rektorem, úmrtí) nebo městské správy (zvolení městské rady).

Kromě toho se frontispisy ve větší míře vyskytovaly i v literatuře právnické. Tisky zásadního charakteru, jakými byla vydání sbírek zemských i městských zákonů, ale i právnické příručky a traktáty zdobí frontispisy často oslavující vládnoucího panovníka, u zkoumaného souboru především císaře Leopolda I.

Z dalších vědních oborů a ostatních oblastí lidské činnosti jsou ve zkoumané skupině bohemik početně významně zastoupené ještě spisy historické a literatura lékařská a balneologická, zatímco u většiny ostatních jde pouze o jednotliviny (viz Tabulku č. 1).

Tabulka č. 1: tematicko-žánrové složení nenáboženských bohemikálních spisů s frontispisy

Obor	Počet tisků
Filozofie	33
Právo	33
Panegyrika	26
Historie	9
Poezie	3
Lékařství	3
Balneologie	2
Astronomie	2
Rétorika	2
Politologie	1
Poetika	1
Biografie	1
Beletrie	1
Geodézie	1
Matematika	1
Ekonomie	1
Myslivost	1
Militaria	1
Publicistika	1
Zahradní architektura	1
Celkem	124

Typologie frontispisů a jejich výskyt v jednotlivých tematicko-žánrových skupinách nenáboženských tisků

Co se týče frontispisů, jimiž jsou výše zmíněné skupiny nenáboženských bohemikálních tisků vybaveny, vyskytují se zde všechny základní typy – tedy frontispisy vztahující se k obsahu spisů, k osobě dedikanta i k autorovi a rovněž tak i jejich kombinace.

Vzhledem k roli, kterou frontispisy v tiscích plní – tedy úlohy jakési vstupní brány do tisku, jež vizuálně ztvárňuje základní a z hlediska tvůrců nejpodstatnější informace o díle, nepřekvapí, že mezi těmito úvodními rytinami převažují frontispisy obsahové (64%), a to téměř u všech tematických skupin tisků (viz Tabulku č. 2).

Poměrně vysoký je i počet frontispisů dedikačních (20%), zahrnujících nejen frontispisy s vyobrazením dedikanta či jeho erbu, ale i tzv. dedikační výjevy, kde autor či defendent vzdává hold svému patronovi či mecenáši. Dedikační složku obsahuje i dalších 8% frontispisů, které spojují hold dedikantovi s prezentací obsahu spisu (frontispisy obsahově-dedikační), v některých případech i s vyobrazením autora (frontispisy obsahově-autorskodedikační). Výrazné zastoupení dedikačního typu frontispisu, které není například v rámci náboženské produkce obvyklé, souvisí se značným výskytem tisků reprezentativního a oslavného charakteru i se společensky významnou literaturou právního charakteru.

Naopak relativně nízký je počet frontispisů, jejichž ústředním motivem je osobnost autora (5%). Jejich výskyt je v nenáboženských bohemikách

vyhrazen pouze spisům z oblasti práva a lékařství. Kromě toho čtyři tisky právníckého a filozofického charakteru zdobí autorsko-obsahové frontispisy, kombinující vyobrazení autora spolu s odkazem na obsah spisu (2%).

Ojediněle pak mezi nenáboženskými bohemiky nacházejí i dva tisky s frontispisy čistě dekorativního charakteru.

Tabulka č. 2

Obor	Obsahové	Dedikační	Obsahově-dedikační	Obsahově-autorské	Obsahově-dedikačně-autorské	Autorské	Dekor
Filozofie	20	5	3	2	1	-	2
Právo	8	17	1	1	1	5	-
Panegyrika	25	1	-	-	-	-	-
Historie	7	1	1	-	-	-	-
Lékařství a balneologie	3	-	1	-	-	1	-
Poezie	3	-	-	-	-	-	-
Rétorika	2	-	-	-	-	-	-
Poetika	1	-	-	-	-	-	-
Ostatní vědy	6	-	-	-	-	-	-
Jiné	4	1	1	-	-	-	-
Celkem	79	25	7	3	2	6	2

Námětové ztvárnění frontispisů

Z hlediska námětového ztvárnění lze mezi frontispisy nacházejícími se v nenáboženských bohemikálních tiscích 17. století vysledovat dva základní typy – frontispisy, jejichž námět je pojat symbolicko-alegorickým způsobem a frontispisy ztvárněné realisticky. Strategie prezentace jednotlivých druhů literatury tak odráží dvě základní dobové tendence. První z nich je záliba v šifrách a jinotajích, umožňující zasadit námět do širších, dobově pojatých světonázorových souvislostí, případně prostřednictvím mytologických, alegorických a symbolických prvků oslavit dedikanta, nebo osobu, o níž spis pojednává. Druhá tendence odráží zájem nejen o aktuální soudobé dění, ale i o nové vědecké poznatky, které vycházely z přímého pozorování a studia přírodních jevů.

Vzhledem k charakteru období, v němž hraje velkou úlohu náboženská stránka života a z ní vyplývající úsilí o spásu duše pěstováním mravnosti a ctností, neudiví, že i u většiny zkoumaných nenáboženských bohemik zcela převládá symbolicko-alegorický typ frontispisu, nesoucí v sobě nejen oslavný, ale často i didakticko-mravoučný rozměr.

Tento typ frontispisu nabývá podoby jak promyšleně zkomponovaných výjevů vysoké umělecké i řemeslné úrovně s originálně použitou symbolikou, zalidněných personifikacemi ctností a mytologickými postavami, tak i jednodušeji pojatých alegorií. Ty pracují s obecně rozšířenými symboly (oliva, vavřík, palmová ratolest, orel, lev, slunce, zvěrokruh), personifikacemi ctností a vědních oborů (zejména Spravedlnost, Víra, Pravda, Historie,

Filozofie) a dobově oblíbenými mytologickými postavami (Pallas Athéna, Chronos, Mars či Herkules), jež k dešifraci nevyžadovaly žádný zvláštní klíč ani hlubší vzdělání. Součástí těchto symbolicko-alegorických výjevů je u některých dedikačních, dedikačně – autorských, ale i obsahových frontispisů často více či méně realisticky pojatý portrét. Jde buď o dedikanta, osoby, o nichž dílo pojednává, a v případě již zmíněných dedikačních scén i o vyobrazení autora či defendenta.

Symbolicko-alegorický typ ztvárnění frontispisu nalezneme prakticky u všech tisků filozofického charakteru, u většiny panegyrik, děl historických i u převážně většiny právnických spisů. Vybaveny jsou jím však také tisky z oboru poetiky, poezie, rétoriky, matematiky, geodézie, balneologie, myslivosti, tisk s vojenskou tematikou i vydání novin.

Přechodovým typem mezi symbolicko-alegorickým a realistickým frontispisem je frontispis charakteristický tím, že realistický ilustrativní výjev doprovázejí alegorické či mytologické postavy či symboly, vnášející do něj v duchu dobového pojetí a světonázoru další významové roviny. Tento typ frontispisu není v bohemikálním souboru příliš častý, nalezneme jej pouze ve čtyřech tiscích z historie, astronomie, lékařství a ekonomie.

Ani poslední, čistě realistický typ frontispisu, tedy ilustrativní vyobrazení bez symbolicko-alegorického rámce či prvků, vztahující se buď k obsahu spisu, nebo osobě dedikanta či autora v podobě samostatného portrétu, se mezi frontispisy nenáboženských tisků nevyskytuje příliš často. Zdobí pouze několik děl právního a lékařského charakteru, některá panegyrika a spisy z oblasti astronomie, balneologie, beletrie a zahradní architektury celkem 19 tisků.

Strategie prezentace jednotlivých druhů literatury

Literatura filozofická, kde jednoznačně převažují teze a dizertace, doplněné menším počtem učebnic a traktátů, je budoucím čtenářům prezentována téměř výlučně prostřednictvím frontispisů s více či méně komplikovanými symbolicko-alegorickými výjevy. Tato strategie prezentace tvůrcům umožňuje dobově oblíbeným způsobem vyzdvihnout komplexní charakter filozofie a oslavit jak dedikanty, tak v případě historických a genealogicko-oslavných dizertací i osoby, šlechtické rody nebo instituce, o nichž tato díla pojednávají. Oblíbenými součástmi alegorických výjevů jsou mytologické postavy, personifikace ctností, vědních disciplín, univerzity i jejích fakult a taktéž frekventované topoi chrámu Moudrosti.⁸³ V menší míře jsou zde zastoupeny i výjevy náboženského charakteru, a to u tezí obhajovaných na dominikánských řádových studiích u sv. Jiljí v Praze.⁸⁴

⁸³ SCHILLER (1976 : 68–77), BERÁNKOVÁ (2014 : 302–304).

⁸⁴ Výpravné frontispisy s vyobrazením výjevu s modlicím se sv. Tomášem Akvinským a sv. Bernardem z Clairvaux v knižním vydání tezí z filozofie, obhájených v roce 1682 dominikánskými řeholníky Vavřincem O'Ferrallem, Františkem Albertem Neuwirdtem a Korneliem Pergérem. TRANQUILLUS – O'FERRALL (1682), TRANQUILLUS – NEUWIRDT, (1682), TRANQUILLUS – PERGER (1682), CBBT (2003).

Výrazně se na frontispisech filozofických spisů uplatňují i vyobrazení dedikantů, a to především jako součást symbolicko-alegorických výjevů a dedikačních scén, méně již v podobě prostého portrétu se symbolickými prvky.

Příkladem ikonograficky propracované alegorie vztahující se k obsahu spisu je frontispis genealogického díla Martina Ulmana *Aetas aurea ... familiae Sternbergicae ...*,⁸⁵ jež jako svou dizertaci vydal v roce 1698 absolvent pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity Vilém z Glauchova. Výpravny tisk, dedikovaný nejvyššímu komořímu Království českého Adolfu Vratislavovi ze Šternberka (1627–1703), je oslavou již osm století trvajícího zlatého věku tohoto významného českého šlechtického rodu. Frontispis, jehož předlohu nakreslil pražský rytec a kreslíř Johann Jakob Thummer a reprodukoval augsburský rytec Jakob Müller, je apoteózou rodu, oslavující prostřednictvím personifikací a mytologických postav ctnosti, vojenské úspěchy i učenost jeho příslušníků.⁸⁶

Příkladem luxusního dedikačního frontispisu s tzv. dedikační scénou je frontispis dizertační práce z filozofie *Conclusiones philosophicae, seu philosophia Margaritis exornata ...*,⁸⁷ již pod vedením svého profesora Roberta Wallise sestavil a v roce 1668 obhajoval Jan Antonín Losy z Losinthalu. S použitím sofistikované symboliky je zde vzdán hold panovníkovi Leopoldu I. a jeho manželce, císařovně Markétě. Ikonograficky propracovaná rytina, kterou podle návrhu Karla Škréty vyryl augsburský rytec Bartholomäus Kilian, je oslavou jejich sňatku, který se uskutečnil v roce 1666. Její ideový program je založen na přirovnání císařovny Markéty k perle na základě latinského významu jejího jména (margarita – perla). Antická bohyně moří Thetis, symbolizující španělskou říši, na něm předává císaři Leopoldovi jako svůj nejzácnější poklad – perlu, jež symbolizuje budoucí císařovnu. Výjevu kromě mytologických a alegorických postav přihlíží i defendent, držící listinu s dedikačním textem.⁸⁸ (Obr. č. 1.)

Odkaz na dedikanta se u frontispisů filozofického charakteru vyskytuje i v podobě erbu, zakomponovaného do složitějšího symbolicko-alegorického výjevu. Tak je tomu v případě učebnice scotistické filozofie Viléma Antonína Broučka a Arnošta Schaffa *Domus sapientiae. Doctoris subtilis, Joannis Duns Scoti ...*,⁸⁹ dedikované Františku Adamovi Eusebiovi Žďárskému ze Žďáru (1623/4–1670). Erb hrabat Žďárských ze Žďáru je součástí alegorického výjevu s ústředním motivem chrámu Moudrosti, neseného sv. Bonaventurou a sv. Antonínem Paduánským, v němž Jan Duns Scotus, ozařován světlem shůry, sepisuje své učení. Scéna je alegorickým ztvárněním a oslavou ideových zdrojů a učení Jana Dunse Scota, z něhož Broučkova-Schaffova učebnice vychází.

⁸⁵ ULMAN (1698), BCBT (2003).

⁸⁶ Blíže viz ZELENKOVÁ (2009 : 156–157).

⁸⁷ WALLIS (1668), BCBT (2003).

⁸⁸ Blíže viz APPUHN-RADTKE (1988 : 63–65), ZELENKOVÁ (2009 : 74–77).

⁸⁹ BROUČEK, SCHAFF (1663), BCBT (2003) : s. v. Brouček, Wilhelm Anton, BERÁNKOVÁ (2014 : 297–326).

U panegyrik není převaha čistě symbolicko-alegorických frontispisů tak výrazná jako v případě tisků filozofických. Vzhledem k charakteru těchto tisků zde totiž, zejména u urozených oslavenců, hraje výraznější roli portrét, vyskytující se buď jako součást alegorického výjevu, nebo ve formě samostatného vyobrazení. Ve frontispisu se objevuje i samostatně vyobrazený erb šlechtických rodů, z nichž pocházejí buď dedikanti, nebo osoby, jež tisk oslavuje.

Ikonografický program alegorických výjevů u panegyrik pracuje nejen s vyobrazením ctností, ztvárněných buď jejich personifikacemi nebo přeneseně prostřednictvím světců, ale také s erbovní symbolikou či aluzemi na působiště oslavovaného. Příkladem využití erbovního znamení jako ústředního motivu alegorické scény je frontispis v díle Jana Tannera *Vestigia virtutis et nobilitatis Sternbergicae ...* z roku 1661.⁹⁰ Aluze na působiště oslavenkyně – nově zvolené abatyše kláštera sv. Jiří na Pražském hradě Heleny Pirony z Galliana (1651–1700) je východiskem ideového programu frontispisu v panegyriku Adama Hynka Mladoty ze Solopisk *Humilitas exaltata et virtus coronata ...* z roku 1691.⁹¹

Pokud jde o portréty, alegorickou scénu s vyobrazením oslavované osobnosti najdeme například v oslavném spise soudce královského města Loun Ludvíka Karla Witta *Allusio votiva, ad ... nomina serenissimi archi-ducis Josephi ...* věnovaném následníku trůnu, tehdy dvouletému arcivévodovi Josefovi u příležitosti návštěvy a pobytu jeho otce v Praze v roce 1680.⁹² Na frontispisu, navrženém samotným autorem spisu a realizovaném rytcem Samuelem Dvořákem, je vyobrazena postava arcivévodky Josefa jako malého chlapce, který podporován shůry patrony českých zemí stojí vítězně na štítu se třemi půlměsíci. Nápisové pásky hlásají, nechť ctnosti následníka přinesou zemi mír a popřejí mu vítězství nad nepřáteli.

Naopak samostatný, avšak luxusně provedený portrét zdobí úvod gratulace nově zvolenému rektoru pražské univerzity Jakobovi Janovi Václavovi Dobřenskému z Černého Mostu (1623–1697).⁹³ Příkladem erbovního frontispisu je pak rytina, kterou Jan Křtitel Losy z Losinthalu vybavil blahopřání k promoci svého bratrance Jana Antonína z roku 1668.⁹⁴

Posledním typem frontispisu, vyskytujícím se ve spisech panegyrického charakteru, jsou realisticky pojaté úvodní ilustrace, a to v dílech vztahujících se k důležitým událostem celospolečenského významu. Takový je například frontispis s vyobrazením oslavné architektury na počest sňatku následníka trůnu, budoucího císaře Josefa I. (1678–1711) s princeznou Amálií Vilemínou

⁹⁰ Šternberské hvězdy, zrcadlí se na hladině jezera a odkazující k výjimečnému postavení tohoto urozeného šlechtického rodu. Blíže viz ZELENKOVÁ (2006 : 328–331). TANNER (1661), BCBT (2003).

⁹¹ Na frontispisu sv. Jiří za podpory personifikované Síly bojuje proti draku symbolizujícím Nevědomost. MLADOTA ZE SOLOPISK (1691), KNIHOPIS : 5638.

⁹² WITT (1680), BCBT (2003).

⁹³ COLOSSUS (1670), BCBT (2003).

⁹⁴ LOSY Z LOSINTHALU (1668), BCBT (2003).

Brunšvicko-Lünenburskou (1673–1742) v anonymním díle *Trophaeum geminum geminatae* ..., vydaném v roce 1699,⁹⁵ nebo frontispis s vyobrazením slavnostního vjezdu nově zvoleného pražského arcibiskupa Jana Josefa hraběte Breunera (1641–1710) do sídelního města v roce 1695.⁹⁶

Jako ústřední téma frontispisů třetí nejpočetnější skupiny nenáboženských bohemikálních tisků – děl s právníkou tematikou vystupuje ještě výrazněji než u panegyrik do popředí portrét, opět buď samostatný, nebo jako součást alegoricky a tentokrát i realisticky pojatých výjevů. Poprvé se zde také vedle vyobrazení dedikantů vyskytují portréty autorů spisů. Naopak čistě alegorické výjevy bez portrétní dedikantů či autorů jsou oproti literatuře filozofické a oslavné v menšině.

Frontispisy s portréty autorů zdobí díla předních právníků té doby – Johanna Christoha von Uffenbach (1643 – po 1683), Kryštofa Kyblína z Waffenburgu (1617–1678) a nejvýznačnějšího profesora právníkové fakulty Karlo-Ferdinandovy univerzity 2. poloviny 17. století Jana Kryštofa Schambogena (1636–1696).

V případě portrétů dedikantů jde v převážné většině o vyobrazení císaře Leopolda I. v různých modifikacích – v podobě samostatného portrétní, vyobrazení se symbolickými prvky nebo ikonograficky propracované apoteózy. Naopak u dedikantů z řad vyšší zemské šlechty či duchovenstva je při ztvárnění frontispisu až na jedinou výjimku před portrétem dána přednost erbů (příslušníci rodu Šternberků, Gallasů, Kinských i basilejský biskup Johann Konrad I. von Roggenbach (1618–1693)).

Podobně jako u filozofických tezí a dizertací se i na frontispisu právníkových děl vyskytují tzv. dedikační výjevy, a to alegoricky i realisticky pojaté. Příkladem jsou frontispisy dvou vydání díla známého právníka Jana Jakuba Weingartena *Vindemia judicialis* ... z roku 1669⁹⁷ a *Vollkommener ... Auszug der Stadt-Recht im Königreich Böhmeim* ... z roku 1688.⁹⁸ Na prvním z nich je vyobrazen autor spisu, jak s knihou přichází na zasedání dvorské rady, na druhém pak autor přinášející dedikantovi – tehdejšímu rakouskému arcivévodovi a budoucímu císaři Josefovi I. plody své práce v podobě vinných hroznů, sklizených z vinice (aluze na Weingartenovo jméno).

Nezanedbatelný je rovněž výskyt realistických vyobrazení vztahujících se k obsahu spisů, které podávají zprávy o konkrétních trestních případech. Takové jsou frontispisy dvou anonymních tisků informujících o krádeži části chrámového pokladu z kostela sv. Michala v Lüneburgu z roku 1651⁹⁹ či o spiknutí části uherské šlechty proti císaři Leopoldovi I. z roku 1671.¹⁰⁰

⁹⁵ TROPHAEUM (1699), BCBT (2003).

⁹⁶ SOL (1695), BCBT (2003).

⁹⁷ WEINGARTEN (1669), BCBT (2003).

⁹⁸ WEINGARTEN (1688), BCBT (2003).

⁹⁹ ERZEHLUNG (1652), BCBT (2003) : s. v. Erzählung, Historische... .

¹⁰⁰ Tzv. spiknutí Zrinského a Frankopana v Chorvatsku či Wesselényiho spiknutí v Uhrách, blíže viz např. ŠESTÁK (1998 : 146–147). BESCHREIBUNG (1671), BCBT (2003) : s. v. BESCHREIBUNG, Ausführliche... .

Frontispis v prvním případě ve čtyřech obrazech přináší vyobrazení průběhu krádeže, chycení pachatelů a jejich potrestání a ve druhém portréty odsouzených vůdců spiknutí – Ference II. Nádasdyho (cca 1625–1671), Petara Zrinského (1621–1671) a Frana Krsta Frankopana (1643–1671) i vyobrazení jejich popravu.¹⁰¹

Naopak u případu úmrtí Šimona Abelese, mladého židovského chlapce chystajícího se údajně ke konverzi ke křesťanství, je důraz položen na složku propagandistickou. Na frontispisech dvou tisků Johanna Wolfganga Ebelina o procesu s jeho otcem a strýcem, kteří byli obviněni z jeho zabití, je vyobrazeno Šimonovo mrtvé tělo, jak se vznáší k nebesům.¹⁰² Na frontispisu díla Jana Edera pak Šimon jako mučedník v koruně palmy vítězství, chráněný archandělem Michaellem a personifikací Křesťanské víry odráží zdola vedené útoky nepřátel.¹⁰³

Poslední větší skupinou tisků s námětově různorodými frontispisy jsou díla historická. Vyskytují se v nich frontispisy s alegorickými výjevy, přechodový typ frontispisu s alegorickými prvky, rytina s realisticky ztvárněným obsahem spisu, stejně jako dedikační a obsahově-dedikační frontispisy s portrétem císaře Leopolda I. se symbolickými prvky, personifikacemi ctností a vyobrazením ostatních panovníků habsburské dynastie.

Příkladem působivě ztvárněné alegorie je frontispis známého historického spisu Tomáše Pešiny z Čechorodu o dějinách Moravy *Mars Moravicus ...* z roku 1677, jenž podle předlohy Jana Antonína Lublinského vyryl rytec Václav Wagner.¹⁰⁴ Je na něm vyobrazen antický bůh války Mars destruuující kopím štít s moravskou orlicí, a antický bůh času Chronos, pojídající lidské ucho, podle dobového pojetí sídlo paměti.¹⁰⁵ Celý výjev tak alegorickou formou poukazuje na škody způsobené válkou i nebezpečí plynoucí ze skutečnosti, že důležité události vlivem času upadají do zapomnění.

Naopak realisticky pojatý frontispis zařadil do svého, vlastním nákladem vydaného spisu o obléhání Prahy Švédy v roce 1648 pražský měšťan a kancléř Starého Města pražského Jan Norbert Zatočil z Löwenbrugku, když se spolehl na působivost vyobrazení bitevní scény.¹⁰⁶

Díla z oblasti politologie, poezie, poetiky, rétoriky, matematiky, geodézie, balneologie a myslivosti, stejně jako militarium i vydání novin zdobí úvodní rytiny alegorického či symbolického charakteru, které využívají často zavedených symbolů a personifikací vztahujících se k dané vědní disciplíně či k obsahu spisu (např. symbol labutě a včel pro rétoriku, personifikace matematiky, mytologická postava bohyně lovu Diany, panoplie atd.).

Naproti tomu tisky z oboru historie, lékařství, astronomie a ekonomie jsou prezentovány prostřednictvím přechodového typu frontispisu. V případě

¹⁰¹ Frontispis navrhl a vyryl Sebastian van Dryweghen.

¹⁰² EBELIN (1696), BCBT (2003).

¹⁰³ EDER (1698), BCBT (2003).

¹⁰⁴ PEŠINA Z ČECHORODU (1677), KNIHOPIS : 7032.

¹⁰⁵ LURKER (2005 : 545–546).

¹⁰⁶ ZATOČIL Z LÖWENBRUGKU (1685), KNIHOPIS : 17159.

astronomicko-fyzikální teze *Propositiones selenographicae sive de luna ...*, již za předsednictví jezuity Valentina Stansela obhajoval na olomoucké univerzitě v roce 1655 defendent Andreas Sixt Hörrer,¹⁰⁷ je na frontispisu reprodukováném českým rytcem Janem Kryštofem Smíškem vyobrazena schematická mapa Měsíce, umístěná na lví kůži zavěšené mezi Herkulovými sloupy. Ty jsou aluzí na obsah teze, neboť v antickém světě symbolizovaly konec známého světa a vstup do neprobádaného prostoru charakterizovaného úslovím „*Hic sunt leones*“. (Obr. č. 2.) V případě úvodní rytiny v díle *Operis Oeconomici Decas Georgica ...* jezuity Kryštofa Fischera z roku 1679 jsou ilustrativní výjevy z oblasti zemědělství doprovázeny alegorickými postavami Zemědělství a Vinařství, Božím okem – symbolem požehnání a řádu stvoření, a kohoutem symbolizujícím bdělost a ostražitost.¹⁰⁸

Zbývající tisky opět z oblasti lékařství, astronomie i lázeňství jsou vybaveny frontispisy s realisticky pojatými ilustracemi, jež se vztahují buď k obsahu spisu, nebo je na nich prostá podobizna autora či dedikanta. V astronomickém spisu Zikmunda Ferdinanda Hartmanna z Hartenthalu o pozorování komety nad Prahou v letech 1680–1681¹⁰⁹ tak najdeme vyobrazení její dráhy po obloze, v lékařsko-farmaceuticko-fyzikálním traktátu Filipa Fraundorffera *Oniscographia curiosa ...* z roku 1700¹¹⁰ o stínkách zedních jejich vyobrazení v antických ruinách. (Obr. č. 3) Spis lékaře Karla Valentina Kirchmaiera von Reichwitz o léčivých pramenech lázní Kuks zdobí veduta Kuksu¹¹¹ a dílo Urbana Hegera o květné zahradě, vybudované na objednávku olomouckého biskupa Karla II. z Lichtenštejna-Kastelkornu (1624–1695) v biskupském sídle v Kroměříži, pak portrét zadavatele a zároveň dedikanta tohoto tisku.¹¹²

Mimo kategorie symbolicko-alegorického a realistického ztvárnění frontispisu se nacházejí pouze dva frontispisy čistě dekorativního charakteru, vyskytující se ve dvou vydáních učebnice etiky jezuity Johanna Senftlebena *Philosophia moralis ad politico-Christianae conversandum ...* z let 1683 a 1700.¹¹³

¹⁰⁷ STANSEL (1655), BCBT (2003).

¹⁰⁸ Podle předlohy Jana Jiřího Heinsche vyryl Gerard de Groos. FISCHER (1679), BCBT (2003).

¹⁰⁹ Nesignováno. HARTMANN VON HARTENTHAL (1681), BCBT (2003).

¹¹⁰ Signováno jménem brněnského rytce Jana Kryštofa Laidiga. Stínky zední z řádu stejnonožců se v minulosti využívaly k léčebným účelům, například jako prostředek na léčbu žloutenky. FRAUNDORFFER (1700), BCBT (2003), <http://www.naturabochemica.cz/oniscus-asellus/> a <https://books.google.cz/books?id=RyXrAAAAMAAJ&pg=PA146&lpg=PA146&dq=oniscus+a+sellus+farmacology&source=bl&ots=YO6kHQ8aI0&sig=43124OFn0rz667nlnX7DIYuZQE&hl=cs&sa=X&ei=bacVVeuKDZTvaJXlgbAF&ved=0CFkQ6AEwBw#v=onepage&q=oniscus%20a+sellus%20farmacology&f=false>. (25.1.2015).

¹¹¹ Signováno jménem rytce Michaela Rivoly. KIRCHMAIER VON REICHWITZ (1696), BCBT (2003).

¹¹² Signováno jménem malíře a rytce Justa van der Nypoorta. HEGER (1691), BCBT (2003).

¹¹³ Signováno jménem malíře F. A. Millera. SENFTLEBEN (1683), SENFTLEBEN (1700), BCBT (2003).

Umělecké a řemeslné provedení

Umělecké a řemeslné provedení frontispisů úzce souvisí především s finančními možnostmi vydavatelů knih, ale nezanedbatelnou úlohu zde hraje i charakter tisků, jejich obsah i společenské postavení dedikantů, kteří byli v řadě případů i sponzory vydání.

Frontispisy nejvyšší umělecké a řemeslné kvality se tak nacházejí ve filozofických tezích a dizertacích, obhajovaných urozenými defendenty a dedikovaných až na výjimky panovníkovi anebo příslušníkům jeho rodiny. Dále je nalezneme v oslavných tiscích týkajících se významných společenských událostí (svatba následníka trůnu, blahopřání nově zvolenému rektorovi pražské univerzity) a v některých vydáních sbírek zemských zákonů. Většinou jde o symbolicko-alegorické výjevy, charakteristické originálně pojatým a ikonograficky propracovaným programem, ale vyskytuje se mezi nimi třeba i luxusně provedený portrét oslavované osobnosti. Ve zkoumaném souboru tvoří frontispisy této úrovně provedení zhruba desetinu.

Pokud jde o realizaci tohoto typu frontispisů, návrhy předloh vyhotovili v Čechách usazení malíři a kreslíři, mezi nimi například Karel Škréta (1610–1674),¹¹⁴ Kristián Šebestián Dittmann z Lavensteinu (cca 1639–1701),¹¹⁵ Johann Jakob Thummer (1644–1726),¹¹⁶ Johann Friedrich Necker (+cca 1695),¹¹⁷ Ferdinand Naboth (cca 1664–1714)¹¹⁸ nebo Jan Jiří Heinsch (1647–1712).¹¹⁹ Rytecká reprodukce pak byla svěřena nejen domácím rytcům, konkrétně Janu Kryštofovi Josefovi Haanovi,¹²⁰ Antonínu Freindtovi (1664–1727)¹²¹ či Janu Adriaenovi Gerhardtovi de Groos (ca 1652–1730),¹²² ale i jejich zkušeným zahraničním kolegům. Patřili mezi ně především slavní augsburští rytci Bartholomäus Kilian st. (1630–1696),¹²³ Johann Ulrich Kraus (1655–1719)¹²⁴ a Jakob Müller¹²⁵ a v Norimberku působící Johann Christoph Sartorius.¹²⁶

Další skupinou frontispisů jsou o něco méně výpravné, avšak umělecky i řemeslně velmi hodnotné rytiny, nacházející se v některých dalších vydáních filozofických tezí, a také v tiscích historického, právního a oslavného charakteru. Zastoupeny ve zkoumaném souboru jsou zhruba jednou pětinou. Opět mezi nimi převažují symbolicko-alegorické výjevy, najdeme zde však

¹¹⁴ VOIT (2006 : 859–861), ZELENKOVÁ (2009 : 168).

¹¹⁵ VOIT (2006 : 216), ZELENKOVÁ (2009 : 165).

¹¹⁶ VOIT (2006 : 884).

¹¹⁷ *Ibid.*, s. 620.

¹¹⁸ *Ibid.*, s. 614.

¹¹⁹ VOIT (2006 : 620), ZELENKOVÁ (2009 : 165–166).

¹²⁰ VOIT (2006 : 332).

¹²¹ *Ibid.*, s. 279.

¹²² VOIT (2006 : 316–318), ZELENKOVÁ (2009 : 165).

¹²³ VOIT (2006 : 440), APPHUN-RADTKE (1988), ZELENKOVÁ (2009 : 166).

¹²⁴ VOIT (2006 : 500), ZELENKOVÁ (2009 : 166).

¹²⁵ THIEME-BECKER, XXV (1931 : 232), ZELENKOVÁ (2009 : 67).

¹²⁶ VOIT (2006 : 774), ZELENKOVÁ (2009 : 168).

i portréty dedikantů – císaře Leopolda I. a Františka Oldřicha Kinského (1634–1699). Tyto tisky jsou věnovány buď císaři Leopoldovi I., jeho synovi Josefovi I., nebo příslušníkům vyšší šlechty zastávajícím vysoké úřady v zemské správě, jako byl například právě František Oldřich Kinský nebo Jan Jáchym Slavata z Chlumu a Košumberka (1634/37–1689).

Jejich realizace byla svěřena převážně v Čechách a na Moravě usazeným malířům, kreslířům a rytcům, zatímco zahraniční umělci a rytci se na nich, na rozdíl od předchozí skupiny, podíleli pouze výjimečně. Kromě již uvedených umělců (Škréta, Heinsch, Necker, Thummer, Groos, Kilian, Sartorius) byli autory předloh i Martin Antonín Lublinský (1636–1690),¹²⁷ Jan Onghers (1651/1656–1730/35),¹²⁸ Michael Rivola (cca +1716),¹²⁹ Justus van der Nypoort (1623–1692),¹³⁰ Johann Bartholomäus Kloss (+1679)¹³¹ a Richard Collin (1627–1697),¹³² rytci pracujícími podle jejich předloh pak Balthasar van Westerhout (1656–1728),¹³³ Samuel Dvořák st. (+1689)¹³⁴ a Henricus a S. Petro (+1658).¹³⁵ Ze zahraničních umělců se na vytvoření bohemikálních frontispisů podílel nizozemský malíř Philip Fruytiers (1610–1666)¹³⁶ a norimberský rytec Ludwig Christoph Glotsch (+1719).¹³⁷

Největší část tisků zkoumaného souboru zdobí sice jednodušší, prostší, mnohdy však nápaditě navržené a velmi slušně provedené frontispisy. Obecně vyšší ikonografickou a řemeslnou úroveň provedení najdeme mezi alegorickými frontispisy z oblasti filozofie, fyziky, geodézie, matematiky, ekonomie, beletrie, lékařství a lázeňství, zatímco díla z oblasti astronomie, poezie, rétoriky, poetiky, militarium a několik málo spisů filozofických je vybaveno frontispisy úrovně spíše průměrné. U tisků panegyrického charakteru je vyšší úroveň uměleckého a řemeslného zpracování spojena s tisky dedikovanými Leopoldu I. a Josefovi I. i některým vysoce postaveným šlechticům a duchovním (příslušníci rodu Šternberků, pražský arcibiskup Jan Bedřich z Valdštejna, velmistr řádu křižovníků s červenou hvězdou Jiří Ignác Pospíchal), u děl z oblasti práva pak s vydáním sbírek zemských zákonů. Naopak schematičtější provedení frontispisu se nachází v tiscích pojednávajících o konkrétních trestních případech a u právních příruček. Pokud jde o autorství těchto rytin, velká část buď není signovaná, nebo je na nich uvedeno pouze jméno rytce, který často pracoval podle vlastní předlohy. Mezi autory předloh této skupiny frontispisů se objevují malíři Jan Bedřich Hes

¹²⁷ VOIT (2006 : 548), ZELENKOVÁ (2009 : 167).

¹²⁸ VOIT (2006 : 648), ZELENKOVÁ (2009 : 167).

¹²⁹ VOIT (2006 : 754).

¹³⁰ Ibid., s. 641.

¹³¹ VOIT (2006 : 446), ZELENKOVÁ (2009 : 166).

¹³² VOIT (2006 : 167–168).

¹³³ VOIT (2006 : 1018–1019), ZELENKOVÁ (2009 : 169).

¹³⁴ VOIT (2006 : 227–229).

¹³⁵ VOIT (2006 : 348–349), ZELENKOVÁ (2009 : 166).

¹³⁶ VOIT (2006 : 288).

¹³⁷ Ibid., s. 304.

z Hesic (+1673),¹³⁸ Václav Mukss,¹³⁹ Johann Bartholomäus Kloss a Martin Antonín Lublinský (1636–1690),¹⁴⁰ mezi rytci pak Samuel Dvořák st. (+1689),¹⁴¹ Balthasar van Westerhout, Jan Adriaen Gerhardt de Groos, Jan Kryštof Smíšek,¹⁴² Jan Gerhard Damperviel,¹⁴³ Jan Kryštof Laidig (+1717)¹⁴⁴ a řádoví umělci – augustinián Frater Constantinus (1625–1680)¹⁴⁵ či laický člen dominikánského řádu Frater Dominicus a S. Cruce.¹⁴⁶

Frontispisy podprůměrné úrovně co do námětu i provedení se ve zkoumaném souboru vyskytují ojediněle. Jsou zastoupeny pouhými 2% a nalezneme je v tisku z oblasti práva, filologie, myslivosti a filozofie, přičemž kromě frontispisu filozofické teze, vytvořeného Samuelem Dvořákem st., jsou jejich tvůrci neznámí.

Tiskaři

Není nijak překvapivé, že největší počet nenáboženských tisků s frontispisy vyprodukovala klementinská jezuitská tiskárna v Praze,¹⁴⁷ v té době největší tiskárna v Čechách a na Moravě (39 tisků). Z jejích lisů vyšlo široké spektrum tisků zahrnující jak většinu výpravných tezí a dizertací, panegyrik i dalších tisků s frontispisy symbolicko-alegorického charakteru, tak i některé učebnice a další tisky vybavené jednoduššími frontispisy. Spolu s druhou nejvýznamnější institucionální českou tiskárnou – tiskárnou arcibiskupskou,¹⁴⁸ která až na několik výjimek vydala bohemika s kvalitními, avšak nikoli výpravnými frontispisy, jezuitská tiskárna vyprodukovala v 17. století 44% nenáboženských bohemik.

Na vytištění zbývajících 56% tisků převážně právního, historického a oslavného charakteru se podílelo 16 významných soukromých, převážně pražských tiskáren té doby. Dominovala mezi nimi tiskárna Jana Arnolta st. z Dobroslavína (cca 1620–1686/87) s 10 tisky¹⁴⁹ a Jiřího Černocho (+1684) a Kateřiny Černochové s 10 tisky¹⁵⁰ a olomouckého tiskaře Víta Jindřicha Ettela (+1667/68?) se sedmi tisky.¹⁵¹ Početně významně je zastoupená i produkce Jana Mikuláše Hampela (+1694),¹⁵² Jana Karla Jeřábka (+1705)¹⁵³ a

¹³⁸ VOIT (2006 : 352).

¹³⁹ THIEME-BECKER, IX, (1913 : 457).

¹⁴⁰ VOIT (2006 : 548).

¹⁴¹ Ibid., s. 227–229.

¹⁴² VOIT (2006 : 824–825).

¹⁴³ Ibid., s. 197.

¹⁴⁴ Ibid., s. 510–511.

¹⁴⁵ Ibid., s. 168–169.

¹⁴⁶ Ibid., s. 217.

¹⁴⁷ Ibid., s. 898–902.

¹⁴⁸ Ibid., s. 890–892.

¹⁴⁹ BCBT (2003), VOIT (2006 : 69–70).

¹⁵⁰ BCBT (2003), VOIT (2006 : 186).

¹⁵¹ BCBT (2003), VOIT (2006 : 251).

¹⁵² BCBT (2003), VOIT (2006 : 340).

¹⁵³ BCBT (2003), VOIT (2006 : 422).

Daniela Michálka (1655–1689).¹⁵⁴ Ostatní tiskaři, jako byl Jiří Laboun st. (+1710),¹⁵⁵ Urban Baltazar Goliáš (+cca 1679),¹⁵⁶ Jan Josef Kilián (+1703?)¹⁵⁷ a František Ignác Sinapi (1650–1702),¹⁵⁸ vytiskli buď méně než pět tisků nenáboženské povahy vybavených frontispisy, nebo z jejich lisů vyšly pouze jednotliviny. To je případ Bedřicha Václava Svobody,¹⁵⁹ Daniela Vojtěcha Kamenického (+1711)¹⁶⁰ a Jana Byliny.¹⁶¹

Pokud jde o obsahové složení, produkce soukromých tiskáren zahrnuje především tisky z oblasti práva, historie, filozofie, lékařství a balneologie i panegyrika s frontispisy všech úrovní provedení. Převažují mezi nimi symbolicko-alegoricky ztvárněné úvodní rytiny lehce nadprůměrné i průměrné úrovně. Většina tiskáren, s výjimkou dílen Jana Byliny, Daniela Vojtěcha Kamenického a Ignáce Františka Sinapiho, byť pouze ojedinele, však zařadila do svých tisků i frontispisy umělecky a řemeslně vysoce kvalitní. Ty nejvýpravnější pak nalezneme ve spisech z dílen Jana Arnolta st. z Dobroslavína, Jana Mikuláše Hampela, Jana Karla Jeřábka, Jana Josefa Kiliána a Jiřího Labouna st. Lze tedy říci, že nenáboženská produkce vybavená luxusními či velice kvalitními frontispisy nebyla ve 2. polovině 17. století doménou určitých tiskařů, ale na vytištění těchto spisů se kromě institucionální pražské jezuitské a arcibiskupské tiskárny podílelo i širší spektrum tehdejších tiskařských dílen.

Nakladatelé a sponzoři vydání

S problematikou tisku nenáboženských bohemik 17. století vybavených frontispisy je úzce spjata i otázka jejich financování. Obecně se má za to,¹⁶² že náklady na tisk publikací nesli vydavatelé, tedy v tomto období sami tiskaři, kteří kvůli lepší návratnosti investic hledali mecenáše, jimiž se často stali dedikanti vydaných děl. Společenskou zvyklostí totiž bylo poskytnout za věnování díla buď finanční kompenzaci minimálně části nákladů na vydání, anebo jinou formu podpory.¹⁶³ Tiskaři rovněž uzavírali obchodní partnerství s autory či knihkupci.¹⁶⁴

Pokud jde o soubor nenáboženských bohemik s frontispisy, u méně nákladných učebnic a příruček z oblasti práva, poetiky nebo rétoriky a také u filozofických dizertací, které často seznamovaly čtenáře s nejnovějšími poznatky z filozofie či přírodních věd, lze předpokládat, že byly vydány na

¹⁵⁴ BCBT (2003), VOIT (2006 : 783), CHYBA, (1966 : 186–187).

¹⁵⁵ VOIT (2006 : 509).

¹⁵⁶ VOIT (2006 : 305).

¹⁵⁷ VOIT (2006 : 440–441).

¹⁵⁸ VOIT (2006 : 814).

¹⁵⁹ Tiskař činný v Praze v letech 1674–1678. VOIT (2006 : 852).

¹⁶⁰ VOIT (2006 : 429).

¹⁶¹ *Ibid.*, s. 146–147.

¹⁶² *Ibid.*, s. 614.

¹⁶³ *Ibid.*, s. 200–201.

¹⁶⁴ *Ibid.*, s. 614.

náklady příslušné tiskárny, přičemž nelze vyloučit ani finanční příspěví autorů, defendentů či dedikantů. Nákladné teze a dizertace urozených studentů, vybavené ikonograficky složitě komponovanými frontispisy oslavujícími osobnost defendenta a někdy i jeho rod byly coby reprezentační tisky pravděpodobně zcela, nebo alespoň z větší části financovány přímo defendentem samým nebo jeho rodinou. Finanční spoluúcast příslušníků významných šlechtických rodů (Šternberků, Valdštejnů či Slavatů), nelze vyloučit ani u panegyrik genealogického charakteru, které jim byly věnovány. Naopak u oslavných děl věnovaných panovníkovi a členům jeho rodiny lze předpokládat financování vydání autorem či vydavatelem spisu.

Nezanedbatelnou úlohu při pokrytí nákladů na vydání nenáboženských bohemik vybavených frontispisy sehráli i v českých zemích působící nakladatelé a knihkupci. Z impres tisků víme o celkem 12 tiscích převážně právníckého charakteru, které vyšly nákladem pražského mědirytee, nakladatele a knihkupce Kašpara Zachariáše Wussina (1664–1748)¹⁶⁵ a Jindřicha Albrechta,¹⁶⁶ činného v Praze v letech 1682 a 1689, i dvou zahraničních, v Čechách působících norimberských nakladatelů a knihkupců – Balthasara Endtera (1649–1719)¹⁶⁷ a Johanna Ziegera (1646–1711).¹⁶⁸

Kašpar Wussin, činný v Praze od roku 1658, vydal v Praze v roce 1699 vlastním nákladem anonymní loveckou příručku nazvanou *Adeliche Weydwercke das ist Ausführliche Beschreibung vom Jagen ...*¹⁶⁹ a podílel se i na vydání spisu Johanna Wolfganga Ebelina *Processus inquisitorius ...* o procesu proti příbuzným židovského konvertity Šimona Abelese z roku 1696 vytištěného tiskárnou Jana Mikuláše Hampela.¹⁷⁰ V obou případech šlo o dobře prodejná díla, vybavená jednoduššími nesignovanými frontispisy vztahujícími se k jejich obsahu (antická bohyně lovu Diana se psem a mrtvé tělo Šimona Abelese vznášející se k nebesům).

O ohlasu a propagandistickém dosahu případu Šimona Abelese svědčí i další dvě bohemika, na jejichž vydání se podílel norimberský knihkupec Balthasar Endter. Jde o variantní vydání již zmíněného spisu Johanna Wolfganga Ebelina z roku 1696 s námětově shodným frontispisem a o německé vydání zprávy o celém případě z pera jezuita Jana Edera.¹⁷¹ Péče, kterou nakladatel věnoval poslední jmenovanému dílu, zejména objednávka výpravného alegorického frontispisu v dílně renomovaného norimberského rytce Ludwiga Christoha Glotsche, svědčí o úmyslu nakladatele distribuovat jej nejen na českém, ale i německém knižním trhu a nepřímo je tak dokladem neutuchajícího zájmu o tento případ jak doma, tak i v zahraničí.¹⁷²

¹⁶⁵ VOIT (2006 : 1029).

¹⁶⁶ CHYBA (1966 : 46–47).

¹⁶⁷ VOIT (2006 : 243).

¹⁶⁸ VOIT (2006 : 1034).

¹⁶⁹ WEIDWERKE (1699), BCBT (2003).

¹⁷⁰ EBELIN (1696), BCBT (2003).

¹⁷¹ EDER (1698), BCBT (2003).

¹⁷² VESELÁ-PRUDKOVÁ (2003 : 104–109).

Lukrativnost vydávání literatury právnického charakteru potvrzují i nakladatelské počiny Jindřicha Albrechta a Johanna Ziegera. Oba spolupracovali s pražskými tiskárnami Jana Arnolta z Dobroslavína, Jana Karla Jeřábka a jezuitskou i arcibiskupskou tiskárnou na vydání populárních právnických příruček renomovaného právníka té doby Jana Jakuba Weingartena (1629–1701).

Jindřich Albrecht nechal v roce 1682 u Jana Arnolta z Dobroslavína pod názvem *Richter-Spiegel ...*, vytisknout Weingartenovu příručku určenou soudcům.¹⁷³ Vybavil ji slušně provedeným nesignovaným frontispisem s architektonickým portálem s názvem díla a se třemi bustami (prostřední zobrazuje císaře Leopolda I.) a znaky zemí Koruny české. Námětově podobný frontispis použil již v roce 1678 Jan Arnolt z Dobroslavína st. v jednom z opakovaných vydání Weingartenova spisu *Andermahlig- und vermehrte Edition des Auszugs der königlichen Böhmischen Stadt-Rechte ...*, jež sám i financoval.¹⁷⁴

Na vydání spisů Jana Jakuba Weingartena s pražskými tiskárnami spolupracoval i norimberský knihkupec Johann Zieger. Jeho nákladem vyšlo celkem pět právnických příruček vydaných v letech 1683–1694 pod názvy *Sylva variorum observationum et juris quaestionum ...*,¹⁷⁵ *Vollständiger Auszug der verneuertten königlichen Lands-Ordnung ... im Königreich Böhaimb ...*,¹⁷⁶ *Vollkommener ... Auszug der Stadt-Recht im Königreich Böheimb ...*,¹⁷⁷ *Vindemiae judicialis editio postrema ...*,¹⁷⁸ *Manuale ...*¹⁷⁹ a konečně i komerčně nejspěšnější Weingartenův tisk vůbec nazvaný *Trifolium quatuor folium ...*.¹⁸⁰

Náměty frontispisů pokrývají široké spektrum od luxusních portrétů dedikantů Leopolda I. (apoteóza císaře v díle *Vollständiger Auszug*) a Františka Oldřicha hraběte Kinského (*Sylva*) až po alegorické výjevy dedikačních scén s autorem doprovázeným personifikovanou Nadějí v zahradě ve variantách se zodiakem (*Vindemia*) a s císařem Leopoldem na slunečním voze v oblacích (*Manuale*), dedikační výjev s autorem předávajícím následníku trůnu plody své práce (*Vollkommener Auszug*) či alegorické ztvárnění názvu díla s odkazem na dedikanty v podobě lípy s erby dedikantů na listech, vyrůstající v krajině pod dohledem personifikované Naděje (*Trifolium*). Úroveň frontispisů je po umělecké i řemeslné stránce v prvních dvou případech nadprůměrná, v ostatních velmi zdařilá, přičemž předlohy obou signovaných rytin (*Vollständiger Auszug*, *Vindemia*) objednal Johann Zieger u malíře Johanna

¹⁷³ WEINGARTEN – Richterspiegel (1682), BCBT (2003).

¹⁷⁴ WEINGARTEN (1678), BCBT (2003).

¹⁷⁵ WEINGARTEN (1683), BCBT (2003).

¹⁷⁶ WEINGARTEN (1686), BCBT (2003).

¹⁷⁷ WEINGARTEN (1688), BCBT (2003).

¹⁷⁸ WEINGARTEN (1692), BCBT (2003).

¹⁷⁹ WEINGARTEN – Manuale (1694), BCBT (2003).

¹⁸⁰ WEINGARTEN – Trifolium (1694), BCBT (2003).

Friedricha Neckera, usazeného v Praze, zatímco reprodukci u renomovaného norimberského rytce Johanna Christopha Sartoria.

Údaji z titulních listů dalších čtyř nenáboženských bohemik lze doložit jejich financování nejen autory či jejich příbuznými, ale také například církevní institucí.

Dilem vydaným na náklady svého autora je sbírka zákonů notáře a úředníka dvorské komory Františka Ferdinanda Serponteho de Bregaziis *Landsordnung – Promptuarium ... in die Königl: Verneuerte Böhmische und Mährische Lands-Ordnung ...*, vytištěná v roce 1678 v tiskárně Václava Bedřicha Svobody.¹⁸¹ Serponte se rozhodl své dílo věnovat přímo císaři Leopoldovi I. a vybavil jej poměrně luxusním frontispisem, jehož ústředním motivem je busta Leopolda I. obklopená znaky dědičných habsburských zemí, antickou bohyní moudrosti a umění Pallas Athénou a bohem války Marsem. Celý výjev ozařuje Boží oko symbolizující nejvyšší Moudrost a slunce jako symbol císaře Leopolda I. Předlohu k této rytině vytvořil malíř Johann Bartholomäus Kloss a realizoval ji augsburský rytec Bartolomäus Kilian.

Zveřejnění svého spisu o obléhání Prahy Švédy v roce 1648 financoval i pražský měšťan a kancléř Starého Města pražského Jan Norbert Zatočil z Löwenbrugku. Dedikoval jej svým spolupracovníkům – radním Starého Města pražského a vybavil jej frontispisem s vyobrazením bitevní scény, jejímž autorem byl renomovaný, v Praze působící rytec holandského původu Balthasar van Westerhout.¹⁸²

Neméně zajímavý je i osud dalšího právního spisu *Commentarium seu lectiones publicae in D. Gregorij IX. decretalium libros quinque compositae ...* Johanna Christopha Schambogena (1636–1696),¹⁸³ vydaného po jeho smrti v roce 1699 v tiskárně Jiřího Labouna st. Tato právnická příručka vyšla na náklady Schambogenovy sestry Rosiny Liebenfels-Geismar, jež ji dedikovala Schambogenovým kolegům, profesorům právnické fakulty Karlo-Ferdinandovy univerzity v čele s děkanem Janem Jindřichem Turbou a nechala ji opatřit bratrovým reprezentativním portrétem od renomovaného malíře Jana Jiřího Heinsche, reprodukováným Balthasarem van Westerhoutem.

Naopak na náklady kláštera augustiniánů bosáků u sv. Václava v Praze byl v roce 1675 vydán jako gratulace k narozeninám císaře Leopolda I. emblematický spis nazvaný *Corona virtutum et laudum S. ... Wenceslai ...*, vybavený zlaceným frontispisem s iniciálami panovníka ve věnci z palmové a olivové ratolesti.¹⁸⁴

Proměny frontispisu

Pokud jde o proměny frontispisů v průběhu studovaného období, lze říci, že v 1. polovině 17. století a v 50. letech docházelo nejen k etablování

¹⁸¹ SERPONTE ET BREGAZIIS (1678), BCBT (2003).

¹⁸² ZATOČIL Z LÖWENBRUGKU (1685), KNIHOPIS : 17159.

¹⁸³ SCHAMBOGEN (1699), BCBT (2003).

¹⁸⁴ CORONA (1657), BCBT (2003) : s. v. Corona.

frontispisu jako takového, ale také ke zdokonalování techniky mědirytu, jimiž jsou všechny frontispisy v nenáboženských bohemikálních tiscích reprodukovány. Mědirytiny, jimiž jsou v této době vybaveny spisy oslavné, poetické, nepřilíš výpravné teze z filozofie i práva a blahopřání k promoci, vykazují rysy jednoduchosti, jak pokud jde o použité motivy, tak i řemeslné zpracování. Autorství rytin je buď neznámé, nebo jsou dílem domácích rytců, zejména Jana Kryštofa Smiška. Již okolo poloviny 50. let se však začínají, zatím ojediněle, objevovat první frontispisy s nápaditějším ikonografickým zpracováním, a to u dvou tezí z oblasti astronomie a geodézie.

Kvantitativní nárůst počtu frontispisů v 60. letech je spojen jak s jejich propracovanějším ikonografickým programem, tak i s vyšší úrovní provedení. Kromě neotřele pojatých a řemeslně kvalitně provedených frontispisů z dílen domácích malířů a rytců (Jan Bedřich Hes z Hesic, Daniel Wussin),¹⁸⁵ vyskytujících se zejména ve filozofických učebnicích a tezích genealogicko-oslavného charakteru, ve spisech historických a panegyrikách, se mezi frontispisy nenáboženských děl především ve 2. polovině 60. let objevují i první luxusně provedené frontispisy symbolicko-alegorického charakteru zdobící zejména díla filozofická a historická. Příkladem jsou již zmíněné teze Jana Antonína Losyho z Losinthalu¹⁸⁶ nebo úvodní rytina k dílu Karla van Grobendoncq *De ortu et progressu spiritus politici ...*.¹⁸⁷ Původci těchto frontispisů jsou uznávaní malíři a rytci Karel Škréta, Philipp Fruytiers, Richard Collin a Bartholomäeus Kilian.

Sedmdesátá léta 17. století jsou ve znamení námětově různorodých frontispisů objevujících se zejména ve spisech právnických, filozofických, historických a panegyrikách (alegorie, portréty autorů, dedikantů i oslavovaných osobností), přičemž zejména u tezí historického charakteru a historických děl jde o kvalitně provedené nápadité alegorie reprodukované v českých zemích usazenými rytci tuzemského i zahraničního původu (Groos, Dvořák) podle předloh domácích umělců (Škréta, Kloss, Lublinský, Heinsch). Ve druhé polovině se pak začínají objevovat i díla vybavená výpravnými frontispisy, publikovaná na náklady svých autorů (Serponte).

Náměty frontispisů v 80. letech se nemění, stále jde o kvalitní symbolicko-alegorické výjevy a portrétní frontispisy, jen celková úroveň jejich provedení se dále zvyšuje. Nově se objevují i rytiny s náboženskými motivy (u tezí z filozofie obhajovaných na dominikánských řádových studiích u sv. Jiljí v Praze), frontispisy s erby defendentů i realisticky pojaté úvodní rytiny v dílech naukového charakteru (astronomie, lékařství). Mezi autory předloh dominuje malíř slezského původu Jan Jiří Heinsch, který spolupracoval s rytci Janem Adriaenem Gerardem de Groos, Wognerem¹⁸⁸ a Balthasarem van

¹⁸⁵ VOIT (2006 : 1028–1029).

¹⁸⁶ Viz pozn. 95.

¹⁸⁷ GROBENDONQ (1666), BCBT (2003).

¹⁸⁸ TOMAN (1950 : 708). Uvádí pouze malíře Řehoře Antonína Wognera, který působil v Prachaticích kolem roku 1700.

Westerhoutem. V 80. letech začíná rovněž spolupráce nakladatelů a knihkupců Jindřicha Albrechta a Johanna Ziegera s pražskými tiskárnami.

V 90. letech se v nenáboženských bohemikálních tiscích objevují ty nejkvalitnější a nejevýpravnější frontispisy symbolicko-alegorického charakteru, zalidněné množstvím postav, jako jsou již zmíněné frontispisy k filozofické dizertaci Martina Ulmana,¹⁸⁹ trestně právnímu spisu Jana Edera¹⁹⁰ nebo anonymnímu panegyriku vydanému u příležitosti sňatku následníka trůnu (*Trophaeum*).¹⁹¹ Výjimečně kvalitní jsou i frontispisy disertací jezuity Christiana Holtzbechera *Olea armata Habsburgica ... contra oleastrum Turcicum ...*¹⁹² (Obr. č. 4.) a dominikána Thomase Alberta Tranquilla *Assertiones ex universa philosophia ...*¹⁹³ dedikovaných budoucímu císaři Josefovi I. či originálně pojatý frontispis traktátu o stínkách zedních.¹⁹⁴ Mezi autory předloh a rytci nalezneme jména zkušených domácích i zahraničních umělců – vedle již uvedených (Heinsch, Westerhout, Kilian, Groos) ještě signatury Jana Ongherse, augsburského malíře Johanna Ulricha Krause, Ferdinanda Nabotha, Jana Kryštofa Laidiga, Antonína Freindta, Kristiána Šebestiána Dittmanna a dalších. V tomto období se kromě Johanna Ziegera v Praze rozvíjí i nakladatelská činnost dalšího norimberského nakladatele a knihkupce Balthasara Endtera a také mědirytce, nakladatele a knihkupce Kašpara Zachariáše Wussina.¹⁹⁵

Závěr

Závěrem lze shrnout, že frontispis, tedy rytina umístěná před titulní list, se oproti zahraničí ve výzdobě nenáboženských tiskařských bohemik plně prosazuje až ve 2. polovině 17. století. Podíl tisků s frontispisy v nenáboženské produkci dosahuje v období od 60. let do konce století nejméně jedné desetiny, nejvýše však necelé pětiny celkového počtu nenáboženských bohemik a je tedy v této době u nenáboženských tisků spíše exkluzivní záležitostí. Frontispisy proto v mnoha případech plní nejen svou základní informativně-propagační úlohu jakési obrazové vstupní brány do tisku, jež zvyšuje atraktivitu daného titulu, a tím i jeho konkurenceschopnost na domácím i zahraničním knižním trhu, ale stávají se i prostředkem reprezentace a prezentace jak tvůrců knihy, tak i dedikantů či osob, o nichž dílo pojednává. Podoba frontispisu se v tomto

¹⁸⁹ Viz pozn. 86.

¹⁹⁰ Viz pozn. 104.

¹⁹¹ Viz pozn. 94.

¹⁹² Frontispis zobrazuje triumf habsburské dynastie nad Osmanskou říší, prostřednictvím antiteze mezi prospívajícím plodným rakousko-španělským olivovníkem a kácejícím se planým olivovníkem tureckým. HOLTZBECHER (1696), BCBT (2003).

¹⁹³ Frontispis přináší luxusní vypravené medailony s portréty členů panovnické rodiny – následníka trůnu, císaře Leopolda I. a císařovny Eleonory Magdaleny Falcko-Neuburské, jimž defendent František Václav z Trautsmansdorffu vzdává hold. TRANQUILLUS (1693), BCBT, (2003).

¹⁹⁴ Viz pozn. 112.

¹⁹⁵ Blíže viz předchozí kapitolu.

případě podřizuje reprezentativním účelům a propracovaností ikonografického programu i vysoce kvalitním uměleckým ztvárněním a řemeslným provedením přispívá ke zvýšení společenské prestiže všech zúčastněných stran. Naopak podoba frontispisů tisků určených širšímu čtenářskému publiku, jako byly příručky, učebnice či trestně-právní spisy se řídí především marketingovými hledisky, jimž dominují na jedné straně finanční možnosti vydavatelů a na straně druhé kupní síla potencionálních čtenářů.

Pokud jde o proměny frontispisů v nenáboženské bohemikální produkci, lze v průběhu 17. století obecně pozorovat rostoucí úroveň jak ideových námětů, tak i umělecko-řemeslného provedení. Frontispisy se zpočátku objevují v tiscích pestrého tematicko-žánrového složení (teze z filozofie, panegyrika, poezie, tisky poetického, astronomického či geodetického charakteru), avšak od 60. let přebírají dominantní postavení teze, dizertace a učebnice z filozofie, panegyrika a historická literatura, k nimž se od 70. let přidávají ještě díla z oblasti práva a od 80. let i lékařství. Celý vývoj pak vrcholí v 90. letech výpravnými frontispisy zdobícími díla filozofického, oslavného a právního charakteru, které představují jedny z nejzdařilejších ukázek bohemikální knižní grafiky barokního období.

SEZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ A POUŽITÉ LITERATURY:

- APPHUN-RADTKE Sibylle (1988), *Das Thesenblatt im Hochbarock. Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians (1630–1696)*, Weißhorn, Konrad.
- BERÁNKOVÁ Hana (2014), Doctor subtilis v chrámu Moudrosti aneb příklad migrace ilustrací v bohemikálních tiscích barokního období, in: *Humanismus v rozmanitosti pohledů. Farrago festiva Iosepho Hejnic nonagenario oblata*, Praha, Knihovna AV ČR, s. 297–326.
- BESCHREIBUNG (1671), *Ausführliche ... Beschreibung wie es mit denen Criminal – Processen und darauf erfolgten Executionen wider die drey Grafen Frantzen Nadaszdi, Peter von Zrin und Frantz Christophen Frangenpan ...*, Praha, Jan Arnolt z Dobroslavína – sen.
- Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501–1800. I. Produkce tiskáren na dnešním území České republiky v 16. a 17. století* (BCBT, 2003), Praha, Knihovna Akademie věd ČR. CD – ROM.
- BROUČEK Vilém Antonín, SCHAFF Arnošt (1663), *Domus sapientiae Doctoris subtilis Joannis Duns Scoti ... erecta ...*, Praha, Tiskárna arcibiskupská.
- COLOSSUS (1670), *Colossus honoris erectus facies capiente fascis rectoratus magnifici ... domino Jacobo Joanne Wenceslao Dobrzensky de Nigro-Ponte ...*, Praha, Tiskárna arcibiskupská.
- CORONA (1657), *Corona virtutum et laudum S. ... Wenceslai ...*, Praha, Frater Henricus (provedeno mědirytem).
- EBELIN Johann Wolfgang (1696), *Processus inquisitoris, welcher in der königl. Böhm. Residenz=Stadt Prag von dem ... Appelations-Tribunal ... im Jahr 1694 mit der ... Prager=Juden Lazar Abeles und Löbl Kurtzhandl wegen des odio Christianae Fidei ...*, Praha, Joachim Balthasar Endter – bibliopola.
- EBELIN Johann Wolfgang (1696), *Processus inquisitoris, welcher in der königl. Böhm. Residenz=Stadt Prag von dem ... Appelations-Tribunal ... im Jahr 1694 mit der ...*

- Prager=*Juden Lazar Abeles und Löbl Kurtzhandl wegen des odio Christianae Fidei ...*, Praha, Kašpar Zachariáš Wussin, Hampel – officina, Jan Mattis – factor.
- EDER Jan – SJ (1698), *Mannhafte Beständigkeit des ... Knabens Simons Abeles welche er um den Christlichen Glauben zu behaupten ...*, Praha, Joachim Balthasar Endter.
- ERZEHLUNG (1652), *Historische ... Erzählung, was bey dem ... Inquisitions-Process ... wieder die Beruffene Diebe der berühmten Gülden den Taffel, bey dem Closter St. Michaëlis in Lüneburg, auch anderer Kirchen= und Privat-Güter angestellet worden vom Anfange biss zum Ende vorgegangen. ...*, Praha, Hampel – officina.
- FISCHER Kryštof (1679), *Operis Oeconomici Decas Georgica ...*, Praha, Tiskárna jezuitská.
- FRAUNDORFFER Philipp (1700), *Oniscographia, sive tractatus physico-medico-pharmacaceuticus de asellis vulgo millepedibus ...*, Brno, František Ignác Sinapi.
- GROBENDONCQ Karel – van – SJ (1666), *De ortu et progressu spiritus politici ...*, Praha, Tiskárna jezuitská.
- HARTMANN VON HARTENTHAL Sigismund Ferdinand – SJ (1681), *Cometa Anni 1680. et 81. observatus est hic Pragae ...*, Praha, Tiskárna jezuitská.
- HEGER Urban Franz Augustin (1691), *Delineation des Fürstlichen Cremsierischen Lust-Gartens. ...*, Praha, s.t.n.
- HOLTZBECHER Christian (1696), *Olea armata Habsburgica Austriaco-Hispana contra Oleatrum Turcicum ...* (def. Jan Václav Kunáš z Machovic), Praha, Tiskárna jezuitská.
- CHYBA Karel (1966), *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860, Příloha sborníku Památníku národního písemnictví, Strahovská knihovna, I.*
- KIRCHMAIER VON REICHWITZ Karl Valentin (1696), *Uralter Kukur=Brunn ...*, Praha, Jiří Laboun st.
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl II. Tisky z let 1501–1800. Vol. 1–9* (Knihopis 1939–1967), Praha.
- KONEČNÝ Matouš (1618), *Kazatel domownj. ...*, Hradec Králové, Martin Kleinwechter.
- LOSÝ Z LOSINTHALU Jan Křtitel (1668), *Gentilitia symbola illustrissimae familiae Losyanae, honori ... domini Joannis Antonii Losy ... de Losynthal ... dicata ...*, Praha, Tiskárna jezuitská.
- LURKER Manfred (2005), *Slovník symbolů*, Praha, Universum.
- MLADOTA ZE SOLOPISK Adam Ignác (1691), *Humilitas exaltata et virtus coronata ...*, Praha, Tiskárna jezuitská.
- PEŠINA Z ČECHORODU Tomáš Jan (1677), *Mars Moravicus ...*, Praha, Jan Arnolt st. z Dobroslavína.
- REMMERT Volker (2005), *Widmung, Welterklärung und Wissenschaftslegitimierung. Titelbilder und ihre Funktionen in der Wissenschaftlichen Revolution*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- SENFLEBEN Johann (1683), *Philosophia moralis ad politico-christianè conversandum ... tradita*, Praha, Tiskárna jezuitská.
- SENFLEBEN Johann (1700), *Philosophia moralis ad politico-christianè conversandum ... tradita ...*, Praha, Tiskárna jezuitská.
- SERPONTE ET BREGAZIIS Franciscus Ferdinandus de (1678), *Promptuarium das ist ein Liechter Einfund in die Königl. Verneuerte Böhmische und Mährische Landes=Ordnung ...*, Praha, Václav Bedřich Svoboda.
- SCHAMBOGEN Johann Christoph (1699), *Commentarium seu lectiones publicae in D. Gregorij IX. decretalium libros quinque compositae ...*, Praha Jiří Laboun st.
- SCHILLER Gertrud (1976), *Ikonographie der Christlichen Kunst IV/ 1 – Die Kirche, Gütersloh*, Gerd Mohn.
- SOL (1695), *Sol super horizonte Prageno primum conspicuus, seu festivus partim in Urbem, partim in Ecclesiam Metropolitanam Pragensem ingressus ... Joannis Josephi e comitibus de Breüner, archi-episcopi Pragensis ...*, Praha, Tiskárna jezuitská.

- STANSEL Valentin (1655), *Propositiones selenographicae sive de luna ...* (def. Andreas Sixt Hörrer), Olomouc, Vít Jindřich Ettel.
- ŠESTÁK Miroslav a kol. (1998), *Dějiny jihoslovenských zemí*, Praha, Libri.
- TANNER Jan – SJ (1661), *Vestigia virtutis et nobilitatis Sternbergicae ...*, Praha, Tiskárna jezuitská.
- THIEME-BECKER Ulrich, BECKER Felix (1907-1947), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig, E. A. Seeman.
- TOMAN, Prokop (1950), *Nový slovník československých výtvarných umělců*, Praha, Tvar.
- TRANQUILLUS Thomas Albertus – OP (1693), *Assertiones ex universa philosophia ...* (def. Franz Wenzel von Trautmansdorf), Praha, Jiří Laboun st.
- TRANQUILLUS Thomas Albert – OP (1682), *Theses ex universa philosophia ... ad mentem ... Divi Thomae Aquinatis ...* (def. Franz Albert Neuwirtdt), Praha, Daniel Michálek.
- TRANQUILLUS Thomas Albert – OP (1682), *Theses ex universa philosophia ... ad mentem ... Divi Thomae Aquinatis ...* (def. Laurentius O'Ferral), Praha, Daniel Michálek.
- TRANQUILLUS Thomas Albert – OP (1682), *Theses ex universa philosophia ... ad mentem ... Divi Thomae Aquinatis ...* (def. Cornelius Perger), Praha, Daniel Michálek.
- TROPHAEUM (1699), *Trophaeum geminum geminatae laetitiae ...*, Olomouc, Jan Josef Kylian.
- ULMAN Martin – SJ (1698), *Aetas aurea illustrissima ... familiae Sternbergicae ...* (def. Vilém z Glauchova), Praha, Tiskárna jezuitská.
- VESELÁ-PRUDKOVÁ Lenka (2003), *Židé a česká společnost v zrcadle literatury*, Praha, Knihnice Dějin a současnosti.
- VOIT Petr (2006), *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století. Papír, písmo a písmolijectví – grafické techniky – knižní dekor a ilustrace – knižní vazba – ilustrátoři a kartografové – tiskaři, knihkupci a nakladatelé – žánry a formy vydání*, Praha, Libri.
- WALLIS John Robert (1668), *Serenissimo ... principi Leopoldo Primo ... conclusiones suas philosophicas, seu philosophiam Margaritis exornatam ...* (def. Jan Antonín Losy z Losinthalu), Praha, Tiskárna jezuitská.
- WEIDWERKE (1699), *Adeliche Weydwercke das ist Ausführliche Beschreibung vom Jagen ...*, Praha, Kašpar Zachariáš Wussin – bibliopola, impensis.
- WEINGARTEN Johann Jakob von (1669), *Vindemia judicialis ...*, Praha, Tiskárna arcibiskupská.
- WEINGARTEN Johann Jakob von (1678), *Andermahlig- und vermehrte Edition des Auszugs der königlichen Böhmischen Stadt-Rechte ...*, Praha, Jan Arnolt z Dobroslavína st.
- WEINGARTEN Johann Jakob von (1682), *Richter-Spiegel ...*, Praha, Jan Arnolt z Dobroslavína st., Jan Albrecht.
- WEINGARTEN Johann Jakob von (1683), *Sylva variorum observationum et juris quaestionum ...*, Praha, Jiří Černoch, Johann Zieger.
- WEINGARTEN Johann Jakob von (1686), *Vollständiger Auszug der verneuertem königlichen Lands-Ordnung ... im Königreich Böhaimb ...*, Praha, Nürnberg, Tiskárna arcibiskupská, Johann Zieger.
- WEINGARTEN Johann Jakob von (1688), *Vollkommener ... Außzug der Stadt-Recht im Königreich Böheimb ...*, Praha, Jan Karel Jeřábek, Johann Zieger.
- WEINGARTEN Johann Jakob von (1692), *Vindemiae judicialis editio postrema ...*, Praha, Nürnberg, Jan Karel Jeřábek, Johann Zieger.
- WEINGARTEN Johann Jakob von (1694), *Manuale ...*, Praha, Jan Karel Jeřábek, Johann Zieger.
- WEINGARTEN Johann Jakob von (1694), *Trifolium quatuor folium ...*, Praha – Nürnberg, Jan Karel Jeřábek, Johann Zieger.

- WIT Ludovicus Carolus (1680), *Allusio votiva, ad ... nomina serenissimi archi-ducis Josephi ...*, Praha, Jiří Černoch.
- ZATOČIL Z LÖWENBRUGKU Jan Norbert (1685), *Leto- a Denno-pis ... Starého a Nowého měst Pražských Léta 1648 ... obleženj Sswydského ... wysánj ...*, Praha, Kateřina Černochová.
- ZELENKOVÁ Petra (2006), Vidi stellam undecim ...*Šternberské alegorie na grafických listech podle Karla Škréty*, *Umění LIV*, 2006, 4, s. 327–342.
- ZELENKOVÁ Petra (2009), *Barokní grafika 17. století v zemích Koruny české. Seventeenth-Century Baroque Prints in the Lands of the Bohemian Crown*, Praha, Národní galerie.

INTERNETOVÉ ODKAZY:

- http://www.lib.cas.cz/kvo/produkce-tiskaren-cr/LK_KVO_tboh17.html
- http://aleph.nkp.cz/F/?func=file&file_name=find-b&local_base=KPS
- <http://www.naturabohemica.cz/oniscus-asellus/> (25.1.2015)
- <https://books.google.cz/books?id=RyXrAAAAMAAJ&pg=PA146&lpg=PA146&dq=oniscus+asellus+farmacology&source=bl&ots=YO6kHQ8aI0&sig=43124OFn0rz667nlnX7DIYuZQEs&hl=cs&sa=X&ei=bacVVeuKDZTvaJXlgbAF&ved=0CFkQ6AEwBw#v=onepage&q=oniscus%20asellus%20farmacology&f=false> (25.1.2015)

RESÜMEE

Hana BERÁNKOVÁ

WANDLUNGEN DER FRONTISPIZE IN DER BOHEMIKALEN NICHIRELIGIÖSEN LITERATUR DES 17. JAHRHUNDERTS UNTER BERÜCKSICHTIGUNG DER GESCHÄFTSSTRATEGIE DER BÖHMISCHEN UND MÄHRISCHEN DRUCKER, VERLEGER UND BUCHHÄNDLER

Große Veränderungen erfuhr in der Entwicklung des Buches nicht nur die inhaltliche und grafische Gliederung des Textes, sondern auch der Illustrationsapparat. Seine endgültige Form bestimmten neben den konkreten Vorhaben der Gestalter des Buches, der intellektuellen, technischen und ökonomischen Basis oder den finanziellen Möglichkeiten der Leserzielgruppe zudem weitere Faktoren. In erster Linie wären der zeitgenössische gesellschaftliche und kulturelle Gesamtkontext und mit ihm verbunden die ästhetische Wahrnehmung, aber beispielsweise auch die Ausdrucksmöglichkeiten der zeitgenössischen grafischen Techniken hinzu zu zählen, die nicht nur die gestalterische Konzeption der Buchillustration beeinflussten, sondern in einigen Fällen zur Entstehung neuer Typen der illustrativen und dekorativen Elemente beitrugen. Zu ihnen gehörte auch der neue Typ der Buchillustration, der im 17. Jahrhundert Bestandteil der Ausschmückung der Druckprodukte wurde – der Frontispiz. Es handelte sich um eine Illustration auf der Seite gegenüber dem Titelblatt, ggf. vor ihm, dessen Entstehung mit der Trennung der Text- und Bildinformationen verbunden war, die sich im Buchdruck in der Zeit der Renaissance im 16. Jahrhundert gemeinsam die Titelseite teilten. Im Zuge der besonders von den Ereignissen des Dreißigjährigen Krieges verursachten Wirtschaftsrezession und der Entwicklung der grafischen Techniken hin zu den finanziell aufwendigeren Tiefdruckverfahren (Kupferstich, Radierung) ersetzte der Frontispiz oftmals die Illustrationsbeigabe des Werks und verdichtete sie zu einer einzigen synthetischen Illustration, die sich entweder auf das Grundthema des Werks oder auf die Umstände seiner Entstehung bezog. Mit seinem Charakter und der Platzierung wurde er somit zum dekorativen Schlüsselement des herausgegebenen Werkes, das seine Attraktivität in den Augen der potenziellen Leser deutlich erhöhte.

Der Beitrag konzentriert sich auf die Charakteristik der Frontispize der im 17. Jahrhundert in Böhmen und Mähren gedruckten nichtreligiösen Literatur. Sie umfasst drei grundlegende Themenkreise – die wissenschaftliche Literatur (Abhandlungen aus den Bereichen der gesellschaftlichen und Naturwissenschaften), die mit dem Unterrichtsprozess verbundene Literatur (Hochschullehrbücher, Thesen und Dissertationen) und Werke mit gelegentlich-panegyrischem Charakter (Drucke zur Verherrlichung des Herrschers oder der führenden Adelshäuser und Schriften, die anlässlich bedeutender gesellschaftlicher Ereignisse herausgegeben wurden). Bei allen diesen drei Druckproduktgruppen wird die Ausdrucksgestaltung dieser Schlüsselillustrationen unter Berücksichtigung der Marketingstrategie der Herausgeber sowie der Leserzielgruppe untersucht, für die sie bestimmt waren.

Obr. 2

STANSEL, Valentin, *Propositiones selenographicae sive de luna ...* (def. Andreas Sixt Hörrer), Olomouc, Vít Jindřich Ettel 1655. Frontispis s vyobrazením mapy Měsíce na lví kůži napjaté mezi Herkulovými sloupy.

Obr. 3

FRAUNDORFFER, Philipp, *Oniscographia, sive tractatus physico-medico-pharmaceuticus de asellis vulgo millepedibus ...*, Brno, František Ignác Sinapi 1700. Frontispis s vyobrazením stínek zedních.

Obr. 4

HOLTZBECHER, Christian (1696), *Olea armata Habsburgica Austriaco-Hispana contra Oleatrum Turcicum ...* (def. Jan Václav Kunáš z Machovic), Praha, Tiskárna jezuitská.
Frontispis s vyobrazením apoteózy habsburského rodu.

DIE LEGENDE VON DER THEBÄISCHEN LEGION IN DER SCHWEIZ IM ZEITALTER DER AUFKLÄRUNG

Christian SCHEIDEGGER

Für die seit dem frühen Mittelalter im Kult ritualisierte Erinnerung an das Martyrium der thebäischen Legionäre im Wallis spielte das Medium Buch genauso eine zentrale Rolle wie in der im 18. Jahrhundert geführten Debatte um die Historizität der in der Legende erzählten Ereignisse. Zwar dienten im ersten Fall auch Bilder, Skulpturen und Erinnerungsorte der Vermittlung, doch war die Kultur ganz allgemein Jahrhunderte lang gewissermassen ans Buch gefesselt, mochte sich der Umgang mit Büchern auch wandeln, ihre Besitzer wechseln oder die Inhalte sich ändern. Das Buch galt immer als feste Referenz. Für die heutige Kultur haben Bücher nicht mehr diese Bedeutung. Der vorliegende Beitrag untersucht die öffentliche Debatte über die Historizität des Martyriums der Thebäer, wie sie in der Schweiz in den Jahren 1756 bis 1764 geführt wurde, und reflektiert davon ausgehend auch die Rolle des Buches.

Die Legende von der Thebäischen Legion bis 1700

Im ausgehenden 4. Jahrhundert entstand die Legende der Thebäischen Legion.¹⁹⁶ Der um 440 von Bischof Eucherius von Lyon verfasste Bericht und die etwas später entstandene anonyme Passio erzählen vom Massaker an einer im Wallis operierenden Armeetruppe durch den römischen Mitkaiser Maximian in seiner Regierungszeit (286–305). Die rebellischen christlichen Legionäre aus der ägyptischen Thebais stellten Gottes Gebote über die Forderungen des Kaisers und bezahlten dafür mit ihrem Leben. Später rankten sich um diese weit verbreiteten Berichte zusätzliche Legenden wie die Passio von Felix und Regula, die in Zürich enthauptet wurden, nachdem sie vor der drohenden Hinrichtung im Wallis geflohen waren. Auf die viel diskutierte Frage nach den ursprünglichen Vorgängen, die sich kaum beantworten lässt, soll hier nicht eingegangen werden.¹⁹⁷

Unklar ist auch, wann genau das Gedächtnis an Mauritius und seine Legionäre in die liturgischen Feiern aufgenommen wurde. Das älteste Zeugnis einer Mauritiusmesse findet sich in einem altgallischen Codex, der um 700 im Burgund geschrieben wurde. Der erste Teil des darin enthaltenen eucharistischen Hochgebets ist weniger ein Lob, sondern mehr eine Schilderung des Martyriums der Thebäischen Legion, welche einige wörtliche Übereinstimmungen mit der Passio des Eucherius aufweist. Im Vergleich mit anderen liturgischen Handschriften ist ersichtlich, dass im 8. Jahrhundert mehrere voneinander unabhängige Messen von Mauritius und seinen Legionären in Umlauf waren. Abgesehen von den liturgischen Büchern geben

¹⁹⁶ NÄF (2011 : 6–8).

¹⁹⁷ Vgl. dazu verschiedene Beiträge in Wermelinger, 2005.

auch die Stundenbücher Aufschluss über die Verbreitung des liturgischen Gedächtnisses der thebäischen Märtyrer.¹⁹⁸ Die Bekanntheit und Verehrung der Heiligen stehen zweifellos in engem Zusammenhang mit dem festen Platz, den sie in der Liturgie erhalten hatten. Der Thebäerkult wurde in den unterschiedlichsten Gebieten wichtig, im Spätmittelalter unter anderem auch in Böhmen und Mähren.¹⁹⁹ Deshalb fehlte die Legende auch nicht in der wichtigen Sammlung von Heiligenviten, die Jacobus de Voragine (1229–1298) zusammengestellt hatte und die unter dem Titel „Legenda aurea“ zu einem „Bestseller“ des Mittelalters wurde. In der Frühzeit des Buchdrucks bis zum Jahr 1500 erschienen davon allein 199 lateinische Ausgaben.²⁰⁰ Hinzu kommen viele gedruckte Übersetzungen in Volkssprachen und natürlich zahlreiche Handschriften.

Das Martyrium der Thebäischen Legion war im Mittelalter und im Humanismus kaum je ein Gegenstand der wissenschaftlichen Reflexion, sondern ihre Geschichte machte den Lesern oder Hörern Mut zum Glauben und zur Opferbereitschaft und war noch auf andere Weise sinnstiftend. Dabei erwachte mit dem Humanismus ein neues Interesse an den Texten. Der Wunsch nach den ursprünglichsten Fassungen trug damals wesentlich zu einer philologischen Forschung auf hohem Niveau bei. Nach der Edition durch den italienischen Humanisten Boninus Mombritius (1424 – nach 1478) gab der Kölner Kartäuser Laurentius Surius (1523–1578) die Legende von der Thebäischen Legion neu heraus. Beide benützten als Textgrundlage eine Handschrift, die zum Überlieferungsstrang der *Passio anonyma* gehört.

Auf dem Gebiet der Hagiographie machten sich allen voran die Mauriner und Bollandisten einen Namen. Der Jesuit Pierre François Chifflet (1592–1682) edierte eine frühmittelalterliche, neu gefundene Handschrift der *Passio* des Eucherius, die der Mauriner Thierry Ruinart (1657–1709) 1689 in die „*Acta primorum martyrum sincera*“ übernahm. Bei den Bollandisten besorgte Jean Clé eine wissenschaftliche Edition der Legende, die 1757 mit einer ausführlichen Einleitung und verschiedenen Beigaben in der hagiographischen Reihe der „*Acta Sanctorum*“ publiziert wurde.²⁰¹

Zweifel an der Historizität der Thebäischen Legion kamen relativ spät auf. Von protestantischer Seite kam im Zeitalter der Reformation keine Kritik, vermutlich weil die Legende nicht zur mittelalterlichen, sondern zur alten Kirche gehörte. Bewunderung und Anteilnahme herrschten auch hier vor, obschon die Erinnerung an das Martyrium der Thebäer in der reformierten Liturgie keinen beziehungsweise im Fall von Felix und Regula nur noch einen marginalen Platz einnahm.²⁰² Kritische Stimmen waren erst in der zweiten

¹⁹⁸ KLÖCKNER (2005 : 265–310).

¹⁹⁹ Dazu der Vortrag von Petr Kubin anlässlich der Tagung „Honneur à Saint Maurice! 1500 ans de culte : lieux et supports de la liturgie“ in Paris, 2. bis 4 April 2014.

²⁰⁰ Vgl. das vorläufige Verzeichnis auf der Webseite des Gesamtkatalogs der Wiegendrucke (URL: <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>, Stand: November 2014).

²⁰¹ *Acta Sanctorum Septembris*, Bd. 6 : 1757, 308–403, NÄF (2011 : 134–143).

²⁰² ULRICH (1628), BREITINGER (1639 : 53), MAISSEN (2007 : 220).

Hälfte des 17. Jahrhunderts zu hören. Zum Beispiel hielt der in Leiden wirkende Theologe Friedrich Spanheim (1632–1701), ein Vertreter der reformierten Orthodoxie, die Legende für eine Fabel, da er bei Laktanz, Eusebius von Cäsarea und anderen alten Kirchengeschichtsschreibern keinerlei Hinweise auf die berichteten Ereignisse finden konnte.²⁰³ Eine ebenfalls kritische Haltung nahm der hugenottische Pfarrer Jean Armand Dubourdieu (gest. 1720) ein. Er urteilte, dass der von Surius edierte Bericht nicht im 5. Jahrhundert von Eucherius verfasst worden, sondern frühestens im 7. Jahrhundert entstanden sei, während er Chifflets Version als Fälschung abtat.²⁰⁴

Die Debatte um die Historizität der thebäischen Märtyrer in der Schweiz

Der Genfer Bibliothekar Léonard Baulacre (1670–1761) kritisierte Dubourdieus Urteil über die von Chifflet edierte *Passio* in einem Beitrag, den er 1746 im „Journal Hévetique“ publizierte, und hielt es für erwiesen, dass der Bericht des Eucherius aus dem 5. Jahrhundert stammt. Doch wie Dubourdieu zweifelte auch Baulacre an der Historizität der geschilderten Ereignisse und vermutete, lange vor den Gelehrten des 19. und 20. Jahrhunderts, dass die Legende im Kern auf das Martyrium des Mauritius von Apamea in Syrien zurückgeht und von Bischof Theodor (gest. um 400), dem er orientalische Wurzeln nachsagte, verbreitet worden ist.²⁰⁵

Unabhängig von Baulacre, möglicherweise aber in Kenntnis der Untersuchungen Spanheims und Dubourdieus befasste sich der Basler Literat Johann Jakob Spreng (1699–1768) mit der Thebäischen Legion. 1754 hielt er als frisch gewählter Professor Vorlesungen über die Geschichte Basels und die Basler Kirche in der Antike, die 1756 im Druck erschienen. Darin leugnete Spreng die Historizität der thebäischen Märtyrer und identifizierte sie ohne hinreichende Quellengrundlage mit gallischen Aufständischen, gegen die Maximian militärisch vorgegangen sei.²⁰⁶ Nach Spreng soll ein Fabelschreiber im 6. Jahrhundert aus den ursprünglichen Ereignissen eine Märtyrergeschichte gedichtet und sie dem Lyoner Bischof Eucherius untergeschoben haben. Ebenfalls viel später sollen einige der geflüchteten Aufständischen ihre Namen Viktor, Urs, Verena, Felix, Regula und so weiter erhalten haben und zu Aposteln der halben Schweiz gemacht worden sein. Die unwissenden und abergläubischen Mönche, so Spreng, liessen es sich in der Folge nicht mehr ausreden, dass die gallischen Rebellen christliche Märtyrer gewesen seien.²⁰⁷ Mit dieser Deutung bot Spreng, ohne eine gründliche historische Arbeit geleistet zu haben, eine fantastische, aufklärerisch gefärbte Legende anstelle des herkömmlichen Berichtes.

²⁰³ SPANHEIM (1701 : 770–772), NÄF (2011 : 143).

²⁰⁴ DUBOURDIEU (1696 : 21–23), ROESSLI (2005 : 202), SCHLUMPF (2004 : 35–50).

²⁰⁵ NÄF (2011 : 143f.), ROESSLI (2005 : 205–207), SCHLUMPF (2004 : 66–71).

²⁰⁶ SPRENG (1756 : 59).

²⁰⁷ SPRENG (1756 : 60).

Seine Publikation löste in der damaligen Schweiz eine öffentliche Debatte über die Thebäische Legion aus, die auf politischer, wissenschaftlicher und persönlicher Ebene geführt wurde und auf die Ferdinand Schwarz und Bruno Laube in ihren Untersuchungen eingegangen sind.²⁰⁸ Dabei blieben ein paar pikante Details auf der persönlichen Ebene unberücksichtigt.

Zunächst kam es auf politischer Ebene zu einer kleinen diplomatischen Krise. In der Schweizerischen Eidgenossenschaft gab es seit der Reformation eine Art „Kalter Krieg“ zwischen den reformierten und katholischen Orten mit ein paar wenigen heissen Phasen. Die Angst vor einem neuen Religionskrieg wich auch nach dem beigelegten Zweiten Villmergerkrieg 1712 nicht, was die zu beobachtende Nervosität der Politik in religiösen Fragen erklärt. Während der Session des eidgenössischen Gesandtenkongresses im Juli 1760 berichtete der Solothurner Delegierte über Sprengs Lästerbuch, das mit den darin enthaltenen Angriffen gegen die Religion den konfessionellen Frieden in der Eidgenossenschaft verletzen würde.²⁰⁹ Die katholischen Stände beschloss, einen Katalog mit verschiedenen Anschuldigungen gegen Spreng vorzulegen und in Basel Massnahmen zu beantragen.

Aus Angst vor weiteren Feindseligkeiten verbot die Basler Obrigkeit wenig später das umstrittene Werk für den Buchhandel und leitete ein Verfahren gegen Spreng und den Zensor ein.²¹⁰ Der Basler Rat behandelte den Fall in verschiedenen Sitzungen. Im Untersuchungsbericht, den der Ratsschreiber Isaak Iselin (1728–1782) und der Stadtschreiber François Passavant (1708–1783) verfassten, wird hervorgehoben, dass das erstrebenswerte gute Einvernehmen mit den anderen Konfessionsangehörigen nicht auf Kosten der Wahrheit und Gerechtigkeit gehen dürfe. Während Lästern und Spotten in religiösen Angelegenheiten zurecht verboten seien, müsse das Recht der Meinungsäusserung gewahrt bleiben. In der Folge halten die Verfasser des Berichts einen blossen Verweis neben einem Verkaufsverbot des umstrittenen Buches für eine angemessene Strafe, da sich der Beschuldigte nur im Ton vergriffen habe. Alle anderen Vorwürfe gegen Spreng wurden widerlegt.²¹¹

Der Basler Rat genehmigte den Untersuchungsbericht und erteilte Ratsschreiber Isaak Iselin den Auftrag, auf diplomatischem Weg Verständnis bei den katholischen Orten für diesen Standpunkt zu wecken und gleichzeitig das bevorstehende Urteil mit Zürich und Bern abzusprechen. Am 20. September schliesslich wurde die Antwort der Basler Obrigkeit mit dem sorgfältig erwogenen Beschluss an die katholischen Orte verschickt.²¹² Eine Reaktion aus Luzern blieb vorerst aus, vielleicht weil Joseph Anton Felix von Balthasar (1737–1810) noch an der offiziellen Stellungnahme zur Sprengschen Kritik an der Thebäischen Legion arbeitete.²¹³ Im November 1760 erschien

²⁰⁸ SCHWARZ (1922), LAUBE (1956).

²⁰⁹ EA, Bd. 7, Abt. II : 224, SCHWARZ (1922 : 30f.).

²¹⁰ SCHWARZ (1922 : 31f.).

²¹¹ SCHWARZ (1922 : 37f.).

²¹² SCHWARZ (1922 : 41–47).

²¹³ LAUBE (1956 : 45).

diese mit dem Text der von Chifflet edierten Passio, der ältesten Mauritiusmesse und weiteren Beigaben unter dem Titel „Schutzschrift für die Tebäische Legion“ im Druck. Sie blieb nicht ohne Widerspruch.

Diese zweiten Ebene, das heisst die in der Schweiz geführte wissenschaftliche Debatte, wurde auch im Ausland wahrgenommen.²¹⁴ Balthasar versuchte in seiner „Schutzschrift“ die Historizität der thebäischen Märtyrer besonders mit Argumenten des Benediktiners Joseph De l’Isle (1690–1766) zu belegen,²¹⁵ was teilweise gelungen ist, während der einzige Beweis, den der Luzerner selbständig vorbrachte, historisch unhaltbar ist.²¹⁶ Kein Wunder also, dass sogar die eigenen Freunde mit der „Schutzschrift“ nicht zufrieden waren. Besonders Pfarrer Bernhard Ludwig Göldlin (1723–1785) kritisierte, dass er das Manuskript trotz freundschaftlicher Verbundenheit nicht vor dem Druck hatte einsehen können. Nicht nur wären ihm weitere, in der „Schutzschrift“ unberücksichtigte Quellen zur Verfügung gestanden, sondern er hätte auch einen fatalen Übersetzungsfehler korrigieren können. Als Zeuge für die Existenz der Thebäischen Legion führte Balthasar nämlich Ambrosius von Mailand an, was auf einer fehlerhaften Übersetzung einer Stelle aus der „Legenda aurea“ des Jacobus de Voragine beruhte. Göldlin belehrte seinen jüngeren Freund, dass bei Jacobus de Voragine jedoch nur erwähnt sei, was die Ambrosianische Kirche in der Messe von den Thebäischen Heiligen singe²¹⁷ Kritik kam auch von General Beat Fidel von Zurlauben (1720–1799), der die 1747 entstandene handschriftliche Untersuchung von Pierre-Joseph de Riva (1711–1772) kannte und sie Balthasar zugänglich gemacht hätte.²¹⁸ Auch die Abhandlung des niederländischen Jesuiten Jean Clé²¹⁹ hat Baltasar scheinbar nicht gekannt.

Am 19. November 1760 schickte Balthasar unter anderem drei Exemplare der „Schutzschrift“ nach Zürich: eines für Bürgermeister Johann Jakob Leu (1689–1768), ein anderes für Erhard Dürsteler (1678–1766) und eines für Johann Jakob Simler (1716–1788), der sich sogleich zustimmend zum Inhalt äusserte.²²⁰ Balthasars Schrift wurde auswärts allgemein gelobt und nur von wenigen bemängelt. Am 7. Januar 1761 erschien in den „Freymüthigen Nachrichten“ eine Rezension des reformierten Pfarrers Johann Konrad Füssli (1704–1775), der die Beweisführung Balthasars als nicht stichhaltig beurteilte. Denn entscheidend sei zunächst einmal nicht, ob andere Gelehrte der Legende geglaubt hätten, sondern ob der Bericht tatsächlich von Eucherius stamme, schrieb der Veltheimer Pfarrer. Und selbst wenn die Verfasserschaft fest stünde, wäre die Frage nach der Echtheit einer allein aus Christen bestehenden

²¹⁴ Vgl. HALLER (1786 : 3. Teil, 525–529).

²¹⁵ BALTHASAR (1760 : Bl. A2).

²¹⁶ Vgl. BALTHASAR (1760 : 41–43).

²¹⁷ LAUBE (1956 : 194f.).

²¹⁸ LAUBE (1956 : 196f.).

²¹⁹ Acta Sanctorum Septembris, Bd. 6 : 1757, 308–341.

²²⁰ Zürich, Zentralbibliothek: Ms S 338, 34; Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek: Ms 252 4°: 13, 23f.

hingerichteten Thebäischen Legion nach wie vor offen. Bei aller Kritik hebt er rühmend hervor, dass Balthasar den Stoff auf eine ruhige und bescheidene Weise, das heißt ohne konfessionelle Spitze, behandelt hat.

Die Diskussion fand damals nicht nur in gedruckten Publikationen, sondern auch in verschiedenen Briefwechseln statt, wie etwa die Korrespondenz Simlers zeigt.²²¹ Johann Jakob Simler war ein Zürcher Schulherr und sammelte sein Leben lang Quellen hauptsächlich zur Kirchengeschichte, was ihn als Kirchenhistoriker bekannt gemacht hat. Seine Briefe sind für diverse Themen, nicht zuletzt für die Zürcher Buchgeschichte, von grossem Wert. Abgesehen von Buchprojekten und zahlreichen Zeitschriftenartikeln ist darin von unzähligen Buchausleihen, Kopieraufträgen, Auktionen und Büchergeschenken die Rede. Diese Geschäfte wurden nicht von bibliothekarischem Personal und nur teilweise von Buchhändlern geführt. Denn Simler und andere Gelehrte waren in einem privaten Rahmen in diesen Bereichen sehr aktiv. Die Briefe zeigen, dass auf der Suche nach Sekundärliteratur und Editionen vorwiegend Privatbibliotheken benützt wurden, während die öffentlichen Bibliotheken mehr eine ergänzende Funktion hatten. Das mag damit zu tun haben, dass das Zürcher Bibliothekswesen im 18. Jahrhundert wie an anderen Orten auch nicht professionalisiert war.

Wenn es um Bücher ging, war für Felix Balthasar fast immer Simler der Ansprechpartner in Zürich. Als der junge Luzerner Patrizier an einer Geschichte des frühen Buchdrucks in der Schweiz arbeitete, schrieb Simler nach Luzern: „Unsere Bibliotheken in Zürich, nicht nur die öffentlichen, sondern auch die Privatbibl[iotheken], sind mir bekannt, und werden vielen Stoff zu solchem Unternemen liefern können.“²²² Simler schickte Balthasar regelmässig Bücher aus seiner eigenen Sammlung und noch häufiger solche von anderen Zürcher Privatbibliotheken zur Ausleihe, kopierte Buchauszüge und beobachtete den Buchhandel in Zürich, um im Auftrag des Luzerners die gewünschte Literatur einzukaufen. Balthasar seinerseits lieferte mehrere Beiträge für die als Fortsetzung geplante und von Simler redigierte Quellensammlung zur Schweizerischen Kirchengeschichte.²²³

Was die Thebäische Legion betrifft, erlaubt Simlers Briefwechsel Einblicke in die sehr persönlich geführte Debatte. Auf dieser dritten Ebene kommen die beiden, schon damals über die Schweiz hinaus bekannten Zürcher Aufklärer Johann Jakob Breitinger (1701–1776) und Johann Jakob Bodmer (1698–1783) ins Spiel.

Breitinger hasste Pfarrer Füssli, der die Rezension geschrieben hat und den man gewöhnlich in die Ecke der reformierten Orthodoxie stellt,²²⁴ aus ganzem Herzen und liess es sich nicht nehmen, seinen Kontrahenten erneut zu

²²¹ Zürich, Zentralbibliothek: Ms S 338, 3–51 (Briefe Balthasars an Simler), und Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek: Ms 252 4°: 13, 1–75 (Briefe Simlers an Balthasar).

²²² Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek, Ms 252 4°: 13, 21v. (Brief Simlers an Balthasar, 25. September 1760).

²²³ SIMLER (1757–1763).

²²⁴ Vgl. WERNLE 1923 : Bd. 1, 546 u. 571.

schikanieren. Dies war zumindest die Vermutung Simlers, nachdem er von Breitinger eine scharfe Entgegnung auf Füsslis Rezension erhalten hatte.²²⁵ Der Verfasser war Johann Conrad Vögeli. Simler sollte im Auftrag Breitingers die Meinung von Felix Balthasar über die heute verlorene Entgegnung einholen. Man entschied darauf, Vögelis Text nicht zu publizieren, da er offenbar Füsslis Auffassung und Schreibstil nur ins Lächerliche zog und nichts Substanzielles enthielt. Stattdessen sollte eine Replik Balthasars in den „Freymüthigen Nachrichten“ abgedruckt werden.²²⁶ Der Luzerner Patrizier liess sich für das Unternehmen bereitwillig einspannen. Auf Breitingers Ansuchen wurde der Entwurf Balthasars überarbeitet und um Breitingers eigene Bemerkungen erweitert. Seine Ergänzungen, die ausser den von Caspar Hagenbuch zusammengestellten Quellenbelegen nur Rhetorik und keine Argumente enthalten, schickte er jedoch nicht direkt an Balthasar nach Luzern, sondern liess sie dem Empfänger indirekt über Simler zukommen.²²⁷ Der Luzerner übernahm Breitingers weitläufigen Zusatz im Wortlaut, so dass höchstens noch die Hälfte der überarbeiteten Entgegnung von ihm selbst stammte.²²⁸ Die polemische Replik Balthasars und Breitingers, die dreimal umfangreicher ist als die Rezension Füsslis, wurde am 25. März und 1. April in den „Freymüthigen Nachrichten“²²⁹ veröffentlicht und erschien im August zusätzlich als Separatdruck in Luzern.²³⁰

Breitinger zog nur die Fäden und blieb selbst im Hintergrund. Nicht einmal der Verleger der „Freymüthigen Nachrichten“ war darin eingeweiht, denn im Vordergrund wickelte Johann Jakob Bodmer das Geschäft mit Balthasars Replik ab.²³¹ Mit Breitinger, Balthasar, Simler, Hagenbuch und Bodmer waren offenbar zu viele an der Sache beteiligt, denn irgendwie erfuhr Füssli von der Machenschaft. Am 7. Juni 1761 schrieb er an Balthasar, dass den Zürchern, die hinter dem Angriff gegen ihn steckten und die er gut kenne, in historischen Fragen nicht zu trauen sei.²³² Vorbelastet durch frühere Erfahrungen mit

²²⁵ Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek: Ms 252 4°: 13, 28r (Brief Simlers an Balthasar, 16. Januar 1761).

²²⁶ Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek: Ms 252 4°: 13, 25–28 (Brief Simlers an Balthasar, 16. Januar 1761); vgl. auch die Notiz Simlers zum Brief Balthasars vom 28. Januar 1761 (Zürich, Zentralbibliothek: Ms S 338, 62–67).

²²⁷ Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek: Ms 252 4°: 13, 31f. (Brief Simlers an Balthasar, 20. Februar 1761).

²²⁸ Rund ein Drittel der Replik stammt von Breitinger bzw. knapp die Hälfte, wenn man die Belege hinzuzählt, die Hagenbuch im Auftrag Breitingers aus antiken Quellen zusammengesucht hat. Von Breitinger stammen die Abschnitte "Der (mir gar wol bekannte) Herr Recensent ... Testes veritates seyn, die vielleicht niemalen wirklich existiert haben." und "Es fraget sich unter anderm, ist eine solche Legion ... er werde diese Gefälligkeit für keinen Dienst aufnehmen". Unmittelbar anschliessend folgen die Quellenbelege Hagenbuchs. Ein weiterer Zusatz stammt von Isaak Iselin (BALTHASAR : 1761, 17f.; vgl. LAUBE, 1956 : 197, Anm. 74).

²²⁹ Freymüthige Nachrichten, 1761, 12. Stück, 90–92, und 13. Stück, 101–103.

²³⁰ BALTHASAR (1761).

²³¹ Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek: Ms 252 4°: 13, 29–32 (Briefe Balthasars an Simler, 6. und 20. Februar 1761).

²³² LAUBE (1956 : 198).

Breitinger, fasste der Veltheimer Pfarrer die Replik als einen Angriff gegen seine Person auf und klagte deshalb im August 1761 vor der Zürcher Kirchenleitung gegen seinen Widersacher, dass dieser einen unlauteren literarischen Kampf gegen ihn angezettelt habe. Breitinger, Bodmer und Simler konnten sich das Informationsleck nicht erklären, da alles „in höchster Stille“ abgelaufen sei, wie Simler in einem Brief an Balthasar schrieb.²³³ Die Mitteilung sorgte beim Luzerner vorübergehend für eine Verstimmung, weil er meinte, der Verdacht richte sich gegen ihn, korrespondierte er doch auch mit Füssli. Simler versicherte Balthasar im nächsten Schreiben jedoch, nicht ihn, sondern Caspar Hagenbuch, der für Breitinger die Belege aus den antiken Quellen herausgesucht hatte, als Informant verdächtig zu haben.²³⁴

Inzwischen war auf politischer Ebene der Friede wiederhergestellt, nachdem die Luzerner Regierung am 2. März 1761 im Namen der katholischen Stände ihr Einverständnis mit den Massnahmen gegen Spreng erklärt hatte. Noch im selben Monat erhielt der beschuldigte Basler Professor einen offiziellen Verweis, in Zukunft mehr konfessionelle Zurückhaltung zu üben und auf spöttische Ausdrücke zu verzichten. Iselin, der den Verweis in strengem Ton vorgetragen hatte, war es im Nachhinein nicht ganz wohl, da er Spreng insgeheim Recht gab.²³⁵ Auf zwischenmenschlicher Ebene wollte keine Ruhe einkehren, besonders nicht zwischen Füssli und Breitinger. Simler meinte einmal, dass sich die beiden in dieser Welt kaum je versöhnen werden.²³⁶ Der gekränkte Veltheimer Pfarrer zog zwar die Klage gegen seinen Widersacher zurück, verzichtete jedoch nicht auf einen literarischen Gegenschlag. Nach der Veröffentlichung von Balthasars Replik beschaffte er sich bei einem Freund in Bern die Bücher Dubourdieu und De l'Isles, weil sie der Buchhandel in Zürich nicht liefern konnte.²³⁷ Im Juli kündigte er in der Schaffhauser Zeitung eine umfangreiche Untersuchung über die Thebäische Legion an,²³⁸ was Balthasar zum Separatdruck der Replik veranlasst haben mag.

Eine schnelle Veröffentlichung von Füsslis Studie scheiterte wahrscheinlich daran, dass Breitinger als Zensor der theologischen Schriften die Publikation zu hintertreiben wusste.²³⁹ Erst vier Jahre später erschien die 376 Seiten umfassende Schrift mit dem Impressum „Frankfurt und Leipzig“ unter dem Pseudonym Phileleutherus: „Der Christe, ein Soldat unter den

²³³ Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek: Ms 252 4°: 13, 40f. (Brief Simlers an Balthasar, 28. August 1761).

²³⁴ Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek: Ms 252 4°: 13, 42f. (Brief Simlers an Balthasar, 11. September 1761).

²³⁵ SCHWARZ (1922 : 50f.).

²³⁶ Zürich, Zentralbibliothek: Ms S 338, 205 (Brief Simlers an Füssli, 7. März 1761). Der Zusammenhang dieser Äusserung ist nicht die Debatte über die Thebäische Legion, sondern ein Streit um Luthers Bibelübersetzung.

²³⁷ FÜSSLI (1765 : 265).

²³⁸ Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek: Ms 252 4°: 13, 37–39 (Brief Simlers an Balthasar, 27. Juli 1761).

²³⁹ Möglicherweise übte Breitinger die Zensur der theologischen Schrift häufig alleine aus, vgl. Zürich, Zentralbibliothek: Ms S 338, 204, und Zürich: Staatsarchiv: E I 23.3, Nr. 60.

heydnischen Kaysern, in der Geschichte des Kriegs-Obersten Moriz und der Thebäischen Legion, der vermeinten Märtyrer“. Es handelt sich dabei nicht nur um eine wissenschaftliche Studie, welche die Historizität der thebäischen Märtyrer zu widerlegen versucht,²⁴⁰ sondern auch um eine Polemik vor allem gegen den „großmächtigen Dictator ... Johann Jacob Breitinger“.²⁴¹ Sie zeugt von einer grossen Verletztheit des Veltheimer Pfarrers, die seinerseits vielleicht mit einer gewissen Angst, von der Bildungselite ausgeschlossen zu werden, zu tun hatte. Als Kind hatte er eine entsprechende Erfahrung gemacht.²⁴²

In seiner Schrift attestiert Füssli seinen Gegnern in Zürich zwar, dass sie schön schreiben können, meint aber, dass das Fleisch am Knochen fehle. Weil Breitinger mehr Witz im Sinne von Esprit suche als gesunde Vernunft, zählt er ihn zu den „Witzlingen“ und wirft ihm eine infolge Neid und Machtstreben kranke Vernunft vor.²⁴³ Füssli misstraut Bodmer und Breitinger zutiefst, selbst was ihre wirkliche Meinung von den thebäischen Märtyrern angeht:²⁴⁴ „Es könnte bewiesen werden, dass sie das Gegentheil von demjenigen glauben, was der Herr von Balthasar behauptet.“

Wahrscheinlich lag er mit seinem Vorwurf richtig. Denn noch 1751 stellte Breitinger die Legende von Felix und Regula und mit ihnen die Thebäische Legion als Fabel hin, als er am Tag der Zürcher Stadtheiligen die gelehrte Festtagsrede hielt. Er verwies damals auf die Arbeiten von Friedrich Spanheim und Jean Dubourdieu, beanstandete vor allem die widersprüchliche Überlieferung und empfahl den anwesenden Politikern sogar, die enthaupteten Heiligen aus dem Stadtsiegel zu entfernen.²⁴⁵ Warum also verteidigte der „Aufklärer“ Breitinger zehn Jahre später die Historizität der thebäischen Märtyrer gegen die von Pfarrer Füssli geäußerten Zweifel?

Über die Antwort lässt sich nur spekulieren. Vielleicht war Breitinger wie andere auch vom eidgenössischen Patriotismus in Balthasars Schrift, die sich an den „helvetischen“ Leser richtete, beeindruckt.²⁴⁶ Ausserdem mag ein für die Aufklärung nicht unwichtiges, flexibles Kriterium eine gewisse Rolle

²⁴⁰ zum Inhalt vgl. Haller, 1786 : 3. Teil, 528f.

²⁴¹ FÜSSL (1765 : 53).

²⁴² HERRLIBERGER (1774 : [3. Teil, ohne Seitenangaben]).

²⁴³ FÜSSL (1765 : 296–302).

²⁴⁴ FÜSSL (1765 : 264).

²⁴⁵ MAISSEN (2007 : 222f.). Die Rede ist unter dem Titel „Oratio panegyrica qua historiam S. Felicis, Regulae & Exuperantii, Protomartyrum Turicensium, fabulam ac mere commentum monasticum esse contendit“ handschriftlich überliefert (Zürich, Zentralbibliothek: Ms E 26, 21–28) und muss 1751 von Johann Jakob Breitinger anlässlich des Gedenktages der Heiligen Felix und Regula gehalten worden sein, vgl. Monatliche Nachrichten, Ausgabe Augstmonat 1751, 91 (Dort ist die Rede unter folgendem Titel angekündigt: "Origines Christianae inter Thuricenses civitates longa vetustate & posteriorum commentis obscuras plane & incertas esse“).

²⁴⁶ Johann Jakob Simler wollte im Vorwort einen „echten Eydgnoßen“ erkennen, vgl. Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek: Ms 252 4°: 13, 23 (Brief Simlers an Balthasar, 12. Dezember 1760). Im Zusammenhang mit der Schutzschrift sah auch Gottlieb Emanuel von Haller bei Balthasar „ein wahres patriotisches Herz“ HALLER (1786 : 3. Teil, 525).

gespielt haben: der gute Geschmack. Und diesem Ideal ist Füssli selten nachgekommen. Den Ausschlag für den merkwürdigen Richtungswechsel gab wohl aber Breitingers langjährige Feindschaft gegen den Veltheimer Pfarrer und ein damit in Zusammenhang stehender Machtanspruch in Sachen Meinungsbildung. Um die Jahrhundertmitte entzündete sich zwischen Breitinger und Füssli ein heftig geführter Streit über Johannes Calvin und Michael Servet. Der Zürcher Aufklärer wollte die öffentliche Meinung beherrschen und duldete scheinbar keinen Widerspruch. Mit Erfolg verteidigte er die Deutungshoheit, denn Füsslis Pamphlete gegen ihn wurden obrigkeitlich verboten.²⁴⁷ In seinem Amt als Zensor schikanierte Breitinger den Veltheimer Pfarrer wiederholt.²⁴⁸ Unter anderem nahm er an den Artikeln und Rezensionen seines Kontrahenten in den „Freymüthigen Nachrichten“ Anstoss und machte im Januar 1760 den Vorschlag, dass die Zensurbehörde diese Zeitschrift künftig einer strengen Prüfung unterziehen solle, „da selbige seit einer geraumen Zeit zu einem Schwirren²⁴⁹ geworden, wo jeder seines Auswurffs zu entledigen vermaynt berechtigt zu seyn.“²⁵⁰ Den Anlass zu diesem Vorstoss gab eine Artikelserie Füsslis über die Revision an der Zürcher Bibelübersetzung im 17. Jahrhundert, abgedruckt in den Ausgaben vom 15. August bis 12. September 1759 der erwähnten Zeitschrift. Die Darstellung widersprach teilweise Breitingers eigenen Ausführungen in Simlers „Sammlung alter und neuer Urkunden“.²⁵¹ Daher erstaunt es wenig, dass die beiden Erzfeinde ihre literarische Fehde ein Jahr später auf einem neuen Gebiet fortsetzten.²⁵² Verwunderlich ist bloss, dass Breitinger seine ursprüngliche Ansicht über die thebäischen Märtyrer ohne weiteres auf den Kopf stellte, sich der vorherrschenden Meinung anschloss und diese tatkräftig unterstützte. Eine andere Erklärung für diesen auffälligen Richtungswechsel als Opportunismus ist nicht erkennbar.

Beobachtungen zur Rolle des Buches und zum Umgang mit der Legende

1. Während der ganzen Debatte, ob auf politischer, wissenschaftlicher oder persönlicher Ebene, waren stets gedruckte Texte, ob Editionen, Sekundärliteratur, Pamphlete, Zeitschriften oder Zeitungsberichte, die Referenzpunkte. Das gedruckte Wort genoss Autorität und hatte Gewicht. Es drohte, einen Krieg auszulösen, es klärte auf, es verletzte oder es

²⁴⁷ Vgl. HALLER (1785 : 2. Teil, 154f.).

²⁴⁸ Vgl. Zürich, Zentralbibliothek: Ms S 338, Bl. 164–165, 211, 237, 249f., 259f. (verschiedene Briefe Füsslis an Simler).

²⁴⁹ Kehrrechtbehälter (Schweizerisches Idiotikon, Bd. 9, 2138).

²⁵⁰ Zürich, Staatsarchiv: E I 23.2, Nr. 131.

²⁵¹ Erschienen unter dem Titel „Zuverlässige Nachricht von den Anstalten des Collegii Biblici, welches in Zürich von a. 1661 bis 1667 an einer vollständigen deutschen Bibel-Ausgabe unter hoch-obrigkeitl. Schutz gearbeitet hat“ SIMLER (1759 : 1. Bd., 3. Teil, 914–962).

²⁵² Bereits zuvor, im Februar 1760 kreuzten Füssli und Breitinger wegen einer Frage zu Luthers Bibelübersetzung die Klingen, vgl. Zürich, Zentralbibliothek: Ms S 338, 166 (Brief Breitingers an Simler, Februar 1760).

vernichtete. Durch Zensur sollte es unschädlich gemacht werden. Man kann zurecht sagen, dass die Kultur an das gedruckte Buch gefesselt war. Die Legende von der Thebäischen Legion erschien in ganz unterschiedlichen Formen: in Werkausgaben, in liturgischen Büchern, seit dem 17. Jahrhundert in kritischen Editionen und seit dem 18. Jahrhundert als Anhang von wissenschaftlichen Untersuchungen. Neu fand die Beschäftigung mit den thebäischen Märtyrern nicht nur im Kult, sondern auch in den Studierstuben, Zeitschriften und in Korrespondenzen oder anders gesagt in einer weltlichen Öffentlichkeit statt.

2. Zeitschriften und Zeitungen, die sich im 18. Jahrhundert in Zürich als neue Medien durchsetzten, trugen zur Schaffung einer neuen Öffentlichkeit wesentlich bei. In Zürich führten bekanntlich Johann Jakob Bodmer und Johann Jakob Breitinger die Jugend aus dem engen akademischen Zirkel hinaus zu einem öffentlichen Diskurs. Wichtig in diesem Zusammenhang waren nicht nur die neuen Vortragsgesellschaften, sondern auch Buch und Zeitschrift als Medien der Aufklärung, wobei in der sich formierenden literarischen Öffentlichkeit nicht mehr die Buchgelehrsamkeit des Autors, sondern häufig der gute Geschmack oder der Nutzen für die Leser massgebend war. In dieser Grossmachtstellung der Literatur,²⁵³ die alle Arten von gedruckten und verlegten Schriften einschliesst, konnte sich Johann Konrad Füssli mit seiner quellenkritischen Historiographie nur wenig Gehör verschaffen. Völlig falsch ist es jedoch, ihn als „orthodoxen Zeloten“ zu bezeichnen,²⁵⁴ nur weil er am reformierten Bekenntnis festgehalten und in Opposition zu Breitinger gestanden hat. Solche Etikettierungen sind keine Hilfe, und es muss immer im Einzelfall untersucht werden, wo ein Autor geistesgeschichtlich einzuordnen ist und welche Rolle er der Vernunft beimass. Füssli darf auch nicht als „unaufgeklärt“ abgestempelt werden, erforschte er doch mit einem quellenkritischen Ansatz viele, auch heikle Themen der Kirchengeschichte und bekam eine Einladung, an der berühmten „Encyclopédie“ unter den Herausgebern Diderot und d’Alembert mitzuarbeiten.²⁵⁵ Umgekehrt ist festzustellen, dass nicht alle Zürcher „Aufklärer“ bei ihren Untersuchungen allein der Vernunft gefolgt sind, sondern sich auch vom guten Geschmack, von Machtstreben und anderen opportunistischen Motiven leiten liessen. Deshalb und aus anderen, hier nicht genannten Gründen ist die Auffassung von der Aufklärung als alleiniger Vertreterin der Vernunft zu hinterfragen, während das angedeutete Prinzip der Öffentlichkeit für diese Geistesbewegung unbestreitbar von grosser Bedeutung war.

3. Die thebäischen Märtyrer kommen in unzähligen Büchern des frühen Mittelalters bis heute vor. Sie waren im Mittelalter, in der Neuzeit und sind es heute noch ein Gegenstand von Kult, Kultur und Wissenschaft. Der

²⁵³ KRAUSS (1960 : 74).

²⁵⁴ WERNLE (1923 : Bd. 1, 546).

²⁵⁵ HERRLIBERGER (1774 : [3. Teil, ohne Seitenangaben]).

Althistoriker Beat Näf zeigt in seiner Synthese zur Entstehung und Entwicklung des Märtyrerkultes, dass etwas kulturell wertvoll wird, wenn sich viele immer wieder damit beschäftigen, und dass dadurch eine kulturelle Topographie geformt wird.²⁵⁶ Damit ist nicht nur gemeint, dass durch vielfältige Erinnerung ein kultureller Wert entsteht. Ein kultureller Raum ist auch das Ergebnis komplexer sozialer Beziehungen, ein Netzwerk von Orten und Erzählungen und eine Vernetzung von antiker Kirche, Mönchsbewegung in Ägypten, christlicher Mission, Kloster- und Kirchengründungen, Kirchenbauten, Liturgien, Volksfesten, Prozessionen, Kunst, Politik, Wissenschaft, Aufklärung, kulturellen Praktiken und anderem mehr.

Zum Fortleben des Kultes in Zürich

Die Debatte um die Historizität der thebäischen Märtyrer berührte den Kult der Zeit nicht explizit. Im Hintergrund mögen die Fragen, wer oder was und wie verehrt werden soll, dennoch eine Rolle gespielt haben und zwar nicht nur aus kirchlicher Sicht. Breitinger und Bodmer zum Beispiel suchten für den Kult neue, säkulare Räume, wie ihre Theorie der Ästhetik zeigt.²⁵⁷ In ihren theoretischen Schriften, die bei einem wachsenden Publikum im gesamten deutschsprachigen Raum Kultstatus genossen, betonten die beiden die Einbildungskraft und die emotionale Wirkung der Dichtung. Bodmers eigene literarische Werke, die nur geringe Beachtung fanden, stellen eine Art verweltlichte Erbauungsliteratur dar und beschwören eine vernünftige Religion in erhabener Dichtung.²⁵⁸ Die Literatur des 18. Jahrhunderts löste bei vielen zeitgenössischen Lesern quasi-religiöse Gefühle aus. So war der Arzt und Philosoph Johann Georg Zimmermann (1728–1795) nach der Lektüre der Zürcher Idylle von den „Vier Stufen des menschlichen Alters“²⁵⁹ dermassen vom darin geschilderten Idealzustand des Menschen mitgenommen, dass er eine Wallfahrt nach Zürich unternehmen wollte, um dort den Autor anzubeten und 24'000 Pater noster und Avemaria abzusingen.²⁶⁰ Zimmermann fand in der Literatur eine Ersatzreligion, während er sich in der angeführten Briefstelle über den herkömmlichen Kult ein bisschen lustig machte.

Der Historiker Thomas Maissen meinte, dass mit der aufklärerischen Kritik das Ende des Zürcher Felix und Regula-Kultes eingeläutet worden sei.²⁶¹ Das ist nicht ganz richtig, denn zu Beginn des 21. Jahrhunderts belebten koptische und orthodoxe Christen in Zürich das liturgische Gedächtnis neu. Seither findet jedes Jahr am Gedenktag der Zürcher Stadtheiligen, der auf den 11. September fällt, wieder eine Prozession zu Ehren von Felix, Regula und Exuperantius mit

²⁵⁶ NÄF (2011 : 13f. und 158–163).

²⁵⁷ ZELLE (2009 : 25–41), vgl. auch OPITZ (2009 : 193–201).

²⁵⁸ DÖRING (2009 : 61 u. 89).

²⁵⁹ WERDMÜLLER Johann Rudolf (1753), Die vier Stufen des menschlichen Alters, Zürich, Orell und Compagnie.

²⁶⁰ Zürich, Zentralbibliothek: Ms S 339, 358f. (Brief Zimmermanns an Simler, 9. April 1755).

²⁶¹ MAISSEN (2007 : 223).

einer anschliessenden gemeinsamen Vesperfeier im Grossmünster statt. 2014 nahmen zehn verschiedene orthodoxe Kirchen aus dem Grossraum Zürich daran teil.²⁶²

Diese Wiederbelebung zeigt unter anderem, dass ein Text auf sehr unterschiedliche Weise gelesen werden kann. Die konkrete Situation der Lektüre (der "Sitz im Leben") entscheidet in der Regel, wie und mit welchem Ziel etwas gelesen oder gehört und rezipiert wird. Die wissenschaftliche Lektüre, welche die hier vorgestellte Debatte beherrscht hat, macht nicht immer Sinn. Man denke zum Beispiel an die syrischen Christen, die an der Prozession teilgenommen haben. Für sie hat die Passio der Zürcher Stadtheiligen und ihre bildliche Darstellung eine tragische Aktualität gewonnen, seit der Islamische Staat in ihrem Herkunftsland durch brutale Enthauptungen zahlreicher Mitchristen und durch entsprechende Propagandabilder im Internet Terror verbreitet. Eine solche Notsituation öffnet die Ohren für das, was die christlichen Märtyrer, die legendären und die tatsächlichen, mit ihrem Blut bezeugen: Leid, Schrecken und Ungerechtigkeit gewinnen nicht, sondern der Sieg gehört Christus.

Damit stehen wir gewissermassen wieder am Anfang der vorliegenden Untersuchung, nur dass im 21. Jahrhundert das Medium Buch nicht mehr die zentrale Rolle spielt. Der Lektor, welcher eine Neufassung der Heiligenvita vor der Wasserkirche gelesen hat, benützte den Ausdruck einer Textdatei.²⁶³ Und die kulturell Interessierten finden auf der Internetplattform iTunes Store die kostenlose App „Eine Stadt und ihre Märtyrer“ mit einem multimedialen Stadtrundgang.²⁶⁴ Hingegen hat die Geschichtswissenschaft bisher nicht auf das gedruckte Buch verzichtet, um neue Forschungsergebnisse zu den thebäischen Märtyrern zu veröffentlichen (zuletzt Chevalley/Roduit, 2014).

²⁶² Tages-Anzeiger, Ausgabe vom 12. September 2014, S. 20 (Helene Arnet, Stadtpatrone als Integrationsfiguren).

²⁶³ Freundliche Auskunft von Daniel Schärer, Ältester der Russisch-orthodoxe Auferstehungskirche in Zürich.

²⁶⁴ URL: <https://itunes.apple.com/ch/app/zuri-sights/id380159141?mt=8> (Stand: Dezember 2014).

VERZEICHNIS DER VERWENDETEN LITERATUR:

- Acta Sanctorum Septembris ex Latinis & Graecis aliarumque gentium monumentis servata primigenia veterum scriptorum phrasi, Bd. 6: Quo dies decimus nonus, vigesimus, vigesimus primus, vigesimus secundus, vigesimus tertius & vigesimus quartus continentur, hg. von Jean Stiltingh et al., Antwerpen, Plassche, 1757.
- BALTHASAR Joseph Anton Felix von (1760), Schuzschrift für die Tebäische Legion oder den heiligen Mauritius und seine Gesellschaft wider den Hr. Professor Sprengen, Luzern, Hault.
- BALTHASAR Joseph Anton Felix von (1761), Zusatz zu der Schuz-Schrift für die Tebäische Legion oder den heiligen Mauritius und seine Gesellschaft, Luzern, Hault.
- BREITINGER Johann Jakob (1639), Die alt und neüw Kilbe oder ein kurtzer Bericht was Kilbe, was alte unnd neüwe Kilbe, Zürich, Georg Hamberger.
- CHEVALLEY Eric und RODUIT Cédric (2014), La mémoire hagiographique de l'abbaye de Saint-Maurice d'Againe, Cahiers lausannois d'histoire médiévale 53, Lausanne, Université de Lausanne.
- CHIFFLET Pierre François (1662), Paulinus illustratus sive Appendix ad opera et res gestas Sancti Paulini Nolensis Episcopi, Dijon, Chavance.
- DÖRING Detlef (2009), Der Literaturstreit zwischen Leipzig und Zürich in der Mitte des 18. Jahrhunderts: neue Untersuchungen zu einem alten Thema, in: Bodmer und Breitingen im Netzwerk der europäischen Aufklärung, hg. von Anett Lütteken und Barbara Mahlmann-Bauer, Das achtzehnte Jahrhundert: Supplementa 16, Göttingen, Wallstein Verlag, 60–104.
- DUBOURDIEU Jean Armand (1696), An historical dissertation upon the Thebean Legion, plainly proving it to be fabulous, London, Bentley (online Version: Early English books online).
- EA´
- Amtliche Sammlung der älteren Eidgenössischen Abschiede, Bd. 7, Abt. II: 1744–1777, bearb. von Daniel Friedrich Fechter, Basel, Baur 1867.
- Freymüthige Nachrichten von neuen Büchern und andern zur Gelehrtheit gehörigen Sachen, [Zürich, Heidegger und Compagnie], erschienen 1744–1763.
- FÜSSLI Johann Konrad (1765), Der Christe, ein Soldat unter den heydnischen Kaysern, in der Geschichte des Kriegs-Obersten Moriz und der Thebäischen Legion, der vermeynten Märtyrer, Frankfurt und Leipzig.
- HALLER Gottlieb Emanuel von (1785–1788), Bibliothek der Schweizer Geschichte und aller Theile, so dahin Bezug haben, systematisch-chronologisch geordnet, Bern, Hallersche Buchhandlung, 6 Bde.
- HERRLIBERGER David (1774), Fortsetzung des schweizerischen Ehrentempels oder helvetische Galerie der Bildnisse verdienstvoller Schweizer, Zürich, Herrliberger.
- KLÖCKNER Martin (2005), "... legio sancta pro tui nominis confessione meruit uictoriae palmam": die Märtyrer der Thebäischen Legion in den Gebetstexten der eucharistischen Liturgie der Westkirchen bis um das Jahr 1000, in: Mauritius und die Thebäische Legion: Akten des internationalen Kolloquiums, Freiburg, Saint-Maurice, Martigny, 17.–20. September 2003 = Saint Maurice et la Légion Thébaine: actes du colloque international, Fribourg, Saint-Maurice, Martigny, 17–20 septembre 2003, hg. von Otto Wermelinger et al., Freiburg i.Ue., Academic Press, 265–310.
- KRAUSS Werner (1960), Über den Anteil der Buchgeschichte an der literarischen Entfaltung der Aufklärung, in: Sinn und Form 12, 32–88.
- LAUBE Bruno (1956), Joseph Anton Felix Balthasar, 1737–1810: ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Luzern, Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft 61, Basel, Helbing und Lichtenhahn.

- MAISSEN Thomas (2007), Die Stadtpatrone Felix und Regula: Das Fortleben einer Thebäerlegende im reformierten Zürich, in: *Patriotische Heilige: Beiträge zur Konstruktion religiöser und politischer Identitäten in der Vormoderne*, Stuttgart, Steiner, 211–227.
- NÄF Beat (2011), *Städte und ihre Märtyrer: der Kult der Thebäischen Legion*, Freiburg i.Ue., Academic Press.
- OPITZ Peter (2009), Aspekte und Tendenzen der theologischen Diskussion in Zürich zur Zeit Breitingers und Bodmers, in: *Bodmer und Breitinger im Netzwerk der europäischen Aufklärung*, hg. von Anett Lütteken und Barbara Mahlmann-Bauer, *Das achtzehnte Jahrhundert: Supplementa 16*, Göttingen, Wallstein Verlag, 172–201.
- ROESSLI Jean-Michel (2005), Le martyre de la Légion Thébaine et la controverse autour de l'historicité du XVIe au XVIIIe siècles, in: *Mauritius und die Thebäische Legion: Akten des internationalen Kolloquiums*, Freiburg, Saint-Maurice, Martigny, 17.–20. September 2003 = *Saint Maurice et la Légion Thébaine: actes du colloque international*, Fribourg, Saint-Maurice, Martigny, 17–20 septembre 2003, hg. von Otto Wermelinger et al., Freiburg i.Ue., Academic Press, 193–210.
- SCHLUMPF Danny (2004), *Der Streit um die Historizität des Martyriums der Thebäischen Legion*, Zürich, Lizentiatsarbeit der Universität Zürich.
- SCHWARZ Ferdinand (1922), Das Sprengische Geschäft, ein Religionsandel im alten Basel, in: *Basler Jahrbuch 1922*, Basel, Helbing & Lichtenhahn, 25–51.
- SPRENG Johann Jakob (1756), *Abhandlungen von dem Ursprunge und Altertum der mehrern und mindern Stadt Basel, wie auch der raurachischen und baselischen Kirche*, Basel, Eckenstein.
- SIMLER Johann Jakob (1757–1763), *Sammlung alter und neuer Urkunden zur Beleuchtung der Kirchen-Geschichte vornehmlich des Schweizer-Landes*, Zürich, Ziegler, 6 Teile.
- ULRICH Johann Jakob (1628), *Von dem alten wahrhafft catholischen Glauben S. Felix und S. Regulae*, Zürich, Johann Jakob Bodmer.
- WERMELINGER Otto et al. (2005), *Mauritius und die Thebäische Legion: Akten des internationalen Kolloquiums*, Freiburg, Saint-Maurice, Martigny, 17.–20. September 2003 = *Saint Maurice et la Légion Thébaine: actes du colloque international*, Fribourg, Saint-Maurice, Martigny, 17–20 septembre 2003, Freiburg i.Ue., Academic Press.
- WERNLE Paul (1923–1925), *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert*, 3 Bde., Tübingen, Mohr.
- ZELLE Carsten (2009), Vernünftige Gedanken von der Beredsamkeit – Bodmers und Breitingers ästhetische Schriften und Literaturkritik, in: *Bodmer und Breitinger im Netzwerk der europäischen Aufklärung*, hg. von Anett Lütteken und Barbara Mahlmann-Bauer, *Das achtzehnte Jahrhundert: Supplementa 16*, Göttingen, Wallstein Verlag, S. 25–41.

RESÜMEE

Christian SCHEIDEGGER

DIE LEGENDE VON DER THEBÄISCHEN LEGION IN DER SCHWEIZ IM ZEITALTER DER AUFKLÄRUNG

Bücher wurden verschieden gelesen, hörbar oder lautlos, betend oder bildungshungrig. Zudem wurden sie, gelesen oder ungelesen, gesammelt. Dieses Referat beschäftigt sich mit der sich verändernden Buchkultur in Zürich vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Noch im 16. Jahrhundert waren Bücher primär Gebrauchsgüter. Liturgische Handschriften und Drucke zum Beispiel, für den Vollzug des Gottesdienstes unmittelbar notwendig, wurden makuliert, wenn sie durch neue Exemplare ersetzt werden konnten. In der Reformation kam es in diesem Sinn zum sogenannten "Büchersturm". Im 18. Jahrhundert wurden alte Bücher zum Gegenstand von Kultur und Wissenschaft. Die Beschäftigung mit Handschriften, alten Drucken und zeitgenössischer Literatur fand in gelehrten Gesellschaften, Zeitschriften und Korrespondenzen statt, was massgeblich zur Entstehung einer bürgerlichen Öffentlichkeit beitrug. Der bisher unerforschte Briefwechsel des Kirchenhistorikers Johann Jakob Simler (1716–1788) erlaubt in dieser Hinsicht interessante Einblicke. Das Referat will zeigen, dass die Tradierung der Bücher und Texte über die Jahrhunderte neben anderen Faktoren eine kulturelle Topographie geschaffen hat.

KNIHA AKO OBRAZ REHOĽNEJ KOMUNITY¹

Erika JURÍKOVÁ – Ladislav TKÁČIK

Františkáni a knihy

Františkánske dejiny sú plné paradoxov a apórií. Týka sa to nepochybne aj vzťahu ku knihám. František z Assisi v tzv. Nepotvrdenej regule píše, že bratia môžu mať len knihy potrebné na modlitbu officia. „*Aj laici, ktorí vedia čítať, smú ho mať. Tým, ktorí nevedia čítať, nech sa nedovolí mať knihy.*“ V Potvrdenej regule píše: „*ex quo habere poterunt breviarum.*“² Mnohí to ale vysvetľujú v časovom zmysle. No keďže ide o text z roku 1223, vieme, že v tomto období už nebolo príliš ťažké zaobstarat' si breviár a teda šlo o legislatívu, ktorá umožnila vlastníctvo knihy napriek silnému dôrazu na chudobu. Potvrďuje to spätne aj vyššie citovaná pasáž z Nepotvrdenej reguly 3,7, ktorú možno čítať analogicky k pasáži 7, 9: „*Môžu mať potrebné knihy podobne ako nástroje či náradie potrebné pre ich remeslo.*“³

Františkov životopisec Tomáš z Celana píše niekedy v rokoch 1246–1247 o Františkovom vzťahu ku knihám toto: „*Učil, že v knihách treba hľadať svedectvo Pánovo a nie pozemské hodnoty, poučenie, a nie krasoreč. V každom prípade však chcel, aby zopár knih mali a aby boli vždy poruke bratom, ktorí ich potrebovali. Keď si však istý minister od neho pýtal povolenie, aby si mohol ponechať niekoľko skvostných a drahých knih, František mu povedal: Nechcem, aby sme sa pre tvoje knihy zriekli evanjelia, ktoré sme slúbili zachovávať. Ty urob, ako uznáš za vhodné. Nech sa ti však moje povolenie nestane pascou.*“⁴

Zachytené, napísané, písomne zaznamenané slová vzbudzovali vo Františkovi z Assisi osobitnú úctu. Považoval to za také významné, že vo svojom testamente napísal: „*Kdekoľvek nájdem najsvätejšie mená a jeho slová napísané na nedôstojných miestach, chcem ich pozbierať a prosím, aby sa zbierali a uložili na čestnom mieste. A všetkých teológov a tých, čo nám slúžia najsvätejšími Božími slovami, máme si ctíť a vážiť ako tých, čo nám dávajú ducha a život.*“⁵ Úcta a opatnosť kvôli chudobe. Tento paradox je vpísaný do prvotnej františkánskej legislatívy a tradície.

Zakladateľ františkánskeho hnutia, hoci sám bez akademického vzdelania, bol dosť inteligentný na to, aby dokázal oceniť aj duševnú prácu, napriek tomu, že sa obával nerovnosti, ktorú by odlišné vzdelanie bratov mohlo vnieť do

¹ Štúdia je súčasťou riešenia projektu Ministerstva školstva Slovenskej republiky KEGA č. 015TTU-4/2014 *Fenomenológia kapucínskej architektúry a kultúrne dejiny Slovenska.*

² Regula 82, 2.

³ Nepotvrdená regula 7, 9.

⁴ TOMÁŠ Z CELANA, Druhý životopis, 62, 3–4.

⁵ FRANTIŠEK Z ASSISI, Testament 12–13.

štruktúry rádu. Sám prijímal medzi bratov aj mnohých vzdelancov a žiadal ich, aby sa zriekli svojej vedy, no nie ju zmazali, či popreli. Chcel, aby ju dali do služby. Vedomý si vývoja začiatkom roku 1224 zveruje bratovi Antonovi z Padovy vzdelávanie bratov s podmienkou neumenšovania ducha modlitby. Rovnako podmieňuje aj fyzickú prácu. Dáva teda obe aktivity na rovnakú úroveň v rozpore so súvekým názorom, že len intelektuálna práca robí človeka schopným k duchovnému životu.⁶

Už za Františkova života vstupovali do rádu celé skupiny univerzitných študentov a magistrov v Oxforde, Bologni a Paríži a už v roku 1231 popri nich študovali lektori, ktorí viedli vzdelávanie v kláštoroch. Dokonca počas vedenia rádu Haymom z Favershamu⁷ sa štúdium stalo priam hlavným zamestnaním bratov. Paradox sa vyhrocuje a Jacopone da Todi⁸ lamentuje, že Paríž borí Assisi: „*Mal vedemmo Parisci-c'hane destrutto Ascisi; con la lor lettoriamesso l'ò en mala via.*“⁹

Po vstupe do rádu Alexander Haleský¹⁰ sťahuje svoju sorbonnskú katedru do kláštora a takto akoby začleňuje kláštor do univerzity. Už v roku 1240 boli miestne rádové štúdiá inkorporované pod univerzitu v Cambridge. Narbonnské konštitúcie¹¹ požadovali pre klerikov vstupujúcich do rádu absolvovanie trívia či kvadrívia a neskoršia legislatíva prinajmenšom spôsobilosť pre štúdium. Obecne sa zavádzalo štúdium gramatiky a logiky a už od 13. storočia bolo bežným štúdiom filozofie či slobodných umení. Dĺžka štúdia sa časom menila. Vieme, že na študujúcich bratov sa naliehalo, aby čítali denne dopoludnia aj popoludní.¹²

Rozhodne by sme bez vášne pre knihy nemohli považovať františkánov za iniciátorov talianskej renesancie.¹³ Františkánska imaginácia a vášnivosť, naturalizmus a individualizmus prispeli v nemalej miere k vytvoreniu nových umelecko-kultúrnych, stavebných a remeselných výrazov doby a hlboko ovplyvnili aj ľudové cítenie.

⁶ IRIARTE (1982 : 155).

⁷ Haymo z Favershamu (1180–1244), anglický scholastik nazývaný aj *Inter Aristotelicos Aristotelicissimus* a generálny minister františkánskeho rádu v rokoch (1240–1243). Do rádu vstúpil pravdepodobne v rokoch (1224–1225). Zomrel v Anagni v Taliansku.

⁸ Jacopone da Todi (1230–1306), taliansky františkán z Umbrie. Autor viacerých talianskych liturgických spevov a priekopník literárnej dramatizácie evanjeliových textov.

⁹ JACOPONE DA TODI (1490 : 65).

¹⁰ Alexander of Hales (1185–1245), františkán a scholastik, nazývaný aj *doctor irrefragibilis* a *theologorum monarcha*. Účastník Prvého lyonského koncilu v roku 1245.

¹¹ Narbonnské konštitúcie boli promulgované v roku 1260 generálnym ministrom Bonaventúrom z Bagnoregio.

¹² IRIARTE (1982 : 257).

¹³ NAVONE (1994 : 266–278).

Kapucínska reforma a vzťah ku vzdelaniu

Kapucínska reforma a jej prvotná legislatíva v 16. storočí bola determinovaná rovnakým napätím ako prvotné františkánskej dejiny. Excitovaná baroková mentalita orientovaná na vonkajšiu kaširovanú formu nachádza v kapucínskej radikalite svojho pendanta. Prvotná kapucínska legislatíva zachytená v tzv. Albacinských konštitúciách (1529) je vedená nedôverou voči štúdiu. Iniciátori kapucínskej reformy neboli vedecky vzdelaní, avšak s príchodom prvej generácie vzdelaných teológov sa predsudok voči štúdiu vytráca a konštitúcie z roku 1536, tzv. Generálne konštitúcie alebo konštitúcie sv. Eufémie z roku 1536,¹⁴ už predpisujú štúdiom s poznámkou, aby ním netrpel vnútorný život. V článku 121 sa od bratov požaduje, aby so sebou nenosili veľa kníh a nariaďuje sa, aby v každom kláštore bola „izbička“/knižnica, v ktorej by sa uchovávalo Písmo a diela niektorých svätých učiteľov. Čítame: *„Ako to už bolo povedané, nech so sebou nenosia veľa kníh, aby tak mohli usilovnejšie čítať v najznamenitejšej knihe kríža. A keďže vždy bolo úmyslom nášho milovaného otca, aby sme potrebné knihy mali ako spoločné a nie súkromné, kvôli lepšiemu zachovávaníu chudoby a odstráneniu každej náklonnosti a exkluzívnosti zo srdca bratov nariaďuje sa, aby v každom našom kláštore bola izbička, v ktorej by sme mali Sväté Písmo a diela niektorých svätých učiteľov. Neužitočné knihy urodzených, ktoré robia človeka viac pohanom ako kresťanom, nech sa v našich kláštoroch neuchovávajú, ako to už bolo v prvej kapitole povedané. Ak by sme také náhodou mali, nech sa podľa usmernenia otca generálneho alebo provinciálneho ministra dajú chudobným.“*

Avšak kvôli kazateľstvu sa v ďalšom článku požaduje dostatočné poznanie humanitných vied, ktoré však vzápätí strieda také typické povzbudenie adresované študentom, aby sa nevrhali do štúdia literatúry a neoddávali sa vedeckému štúdiu, pokiaľ by tým zanedbali vnútorný život modlitby: *„... o to väčší úžitok budú mať zo štúdia, o čo viac budú hľadať ducha než literu; lebo bez ducha sa nevníka do skutočného zmyslu, ale ustrnie sa na holej litere, ktorá oslepuje a zabíja.“*¹⁵

Ako dokladá Lazaro Iriarte, štúdium v prvých desaťročiach malo u kapucínov skôr privátny charakter, čo kládlo osobitné nároky na prístup ku knihám. Bratia sa vzdelávali tútorským spôsobom okolo mnohých vynikajúcich rádových vzdelancov, akými boli Bernardín z Asti, František z Jessi, Hieroným z Montefiore, Bernardín z Monte dell Olmo a iní.

V roku 1535 vstúpil do kapucínskeho rádu známy flámsky teológ – dialektik a oponent Erazma Rotterdamského v polemike o listoch apoštola

¹⁴ Ide o text, ktorý bol vytváraný od novembra r. 1535, teda po zvolení Bernardína z Asti za generálneho vikára, keďže tzv. prvotné Ordinácie z Albaciny už dostatočne nezodpovedali požiadavkám rýchlo sa rozrastajúceho rádu.

¹⁵ Konštitúcie sv. Eufémie (1536 : 123).

Pavla, František Titelmans von Hasselt (1502–1537), ktorý po sebe zanechal 17 nevydaných zväzkov a viacero menších pojednaní. Po presťahovaní do Talianska sa ho snažil Bernardín z Asti primäť k zriadeniu generálneho štúdia, no on už o knihách a profesorských katedrách nechcel ani počuť. Starajúc sa v nemocnici Anticoli di Campagna o nevyliciteľne chorých, vyjadroval nadobudnutú bytostnú skepsu voči špekulatívnej vede, ktorá charakterizovala celú túto generáciu kapucínov.¹⁶

Postupne odznievajúcu skepsu voči vede a hromadeniu kníh však akceleroval Tridentský koncil (1545–1563), na ktorom sa aktívne podieľali ôsmi členovia rádu. Pod jeho vplyvom dekrét generálnej kapituly z roku 1564 nariadil zriadenie riadnych teologických štúdií v každej rádovej provincii. V každej provincii museli byť menovaní minimálne dvaja lektori. Už od 17. storočia medzi kapucínmi nachádzame takých, ktorí sa dokonca plne venujú krásnej literatúre, čo by prvej generácii pripadalo nepredstaviteľné.¹⁷

Možno povedať, že vo všetkých rádových dejinných krízach, stagnácii a úpadku, či naopak v jeho renesancii a obnove sa vždy ozývalo toto ambivalentné dedičstvo nejednoznačného vzťahu ku knihe a jej čítaniu či štúdiu. Vďaka tomu, že kapucíni nikdy neritualizovali spoločné čítanie, trvali na nevyhnutnosti súkromia vlastnej cely resp. izby, bol ich vzťah či ne-vzťah ku knihe a štúdiu vždy veľmi osobný a intímny. Je pochopiteľné, že legislatívne texty rádu naprieč storočiami medzi prvými povinnosťami miestneho predstaveného menujú starostlivosť o kláštornú knižnicu *sub grave*. Étos zhromažďovania kníh bez obmedzenia počtom – ako ho poznáme z dominikánskej rádovej legislatívy – bol kapucínom cudzí. Nákup kníh a ich zaradenie do kláštornej knižnice bolo vždy usmerňované aj praktickým hľadiskom úžitku tak, ako to možno vidieť aj v štruktúre knižného fondu bratislavského kláštora. Je súčasťou tohto dejinného paradoxu, že dnes najrozsiahlejšiu františkánsku knižnicu na svete, Centrálnu knižnicu v Collegio San Lorenzo da Brindisi, spravujú práve kapucíni vo svojom kolégiu v Ríme.

Kapucíni na Slovensku

Na dnešné územie Slovenska, ktoré bolo v 17. storočí súčasťou Uhorského kráľovstva, prišli kapucíni v roku 1674 na pozvanie ostrihomského arcibiskupa Juraja Selepčéniho (Szelepchényi) a na žiadosť nitrianskeho biskupa. Najskôr sa usídlili v Pezinku, v malom vinárskom meste neďaleko Bratislavy. Išlo hlavne o protireformačnú misiu, pretože Pezinok bol v tom čase protestantským mestom a žilo v ňom len 6 katolíckych rodín. Kapucíni sa venovali kázaniu, misionárskej činnosti, spovedaniu a správe farnosti.¹⁸

¹⁶ IRIARTE (1982 : 348).

¹⁷ Básnici 16. storočia Ľudovít z Florencie, Archanjel z Alarcona, Cosimo z Castelfranco, Remigius z Beauvais a iní.

¹⁸ MIKLOVIČ (2009 : 47).

V roku 1676 sa kapucíni usadili pri kaplnke sv. Kataríny v Bratislave (Prešporku). Postavili si tu kláštor a v roku 1712 sa do neho nast'ahovali. Bol však vystavaný na bahnitej pôde s nedostatočnými základmi a už v roku 1735 sa stavba nachádzala v kritickom stave.¹⁹ Kostol dal zreštaurovať ostrihomský arcibiskup Imrich Esterházi (Eszterházy), pod ktorého dohľadom vojenský inžinier František Portenhauser v roku 1737 rozšíril stavbu kláštora o sakristiu a knižnicu. Vystavať nový priestor pre knihy bolo nevyhnutné, pretože bratia prichádzali do Bratislavy nielen kvôli pastoračnej činnosti, ale aj kvôli štúdiu filozofie a teológie. Zaoberali sa aj prednáškovou a učiteľskou činnosťou. Neskôr bol kláštor viac krát prestavaný až do dnešnej podoby.

Knižnica bratislavského kláštora kapucínov

Samostatná knižnica bratislavských kapucínov fungovala zrejme už od roku 1737, teda po viac ako šesťdesiatich rokoch príchodu kapucínov do Bratislavy. Potvrdzujú to aj exlibrisy, ktorých sa z roku 1740 zachovalo minimálne 147. Knihy z tejto knižnice identifikuje hlavne odlačok pečate sv. Štefana s kolopisom *Sigillum Capucinatorum Conventus Posoniensis* a vpísaný exlibris *Loci Capucinatorum Posonii* v rôznych podobách a s rôznym datovaním. Najstaršie bratislavské exlibrisy pochádzajú z roku 1694, hoci je zrejme, že knihy tu boli už prv.

Knihy sa do knižnice dostávali okrem priamej kúpy aj rôznymi inými cestami. Väčšinou to bolo z blízkych kapucínskych kláštorov – zo slovenských kláštorov v Pezinku, Holíči, z maďarských kláštorov v Óvári (dnešný Mosonmagyaróvár) a v Budapešti, z rakúskeho kláštora v Pruggi ad Leytham (dnešné mestečko Bruck an der Leitha) a z oboch viedenských kláštorov. Objavujú sa aj knihy z iných kláštorov, ale ide skôr o zriedkavé zápisy. Niektoré knihy pochádzajú od dobrodincov, ktorí podporovali kapucínov okrem knižných darov zrejme aj finančne. Doložený máme napríklad exlibris kráľovského komorníka Štefana Rakovského. Ten daroval bratislavským kapucínom väčšie množstvo kníh, o čom svedčí zápis: *Conventui PP. Capucinatorum Posioniensi donavit illustrissimus DD Stephanus Rákovszky S. C. et R. M. Camerarius 1879.*²⁰

O knihy sa starali knihovníci, ale ich samotný výber mal na starosti gvardián kláštora, ktorý to mal priamo definované vo svojich povinnostiach. Knihovníkmi boli samotní kapucíni, ktorí boli spravovaním knižnice poverení predstavenými rádu. Podľa zatiaľ dostupných kapucínskych provinčných schematizmov je známych 23 mien knihovníkov. Kapucíni sa snažili starať sa o svoje knihy čo najlepšie, preto vždy poverovali vedením knižnice vzdelaných

¹⁹ TKÁČIK (1995 : 5).

²⁰ Ďalšie podpisy v knihách pochádzajú od laikov i študentov teológie, viac rás sa objavuje signum knihovníka Tita Hanúska.

pátrov.²¹ Najviac vynikol už spomínaný Titus Hanúsek, ktorý ako knihovník pôsobil v kláštore 7 rokov.

Kapucíni pôsobiaci v kláštoroch na dnešnom území Slovenska spadali pod Rakúsko-Uhorsku provinciu. Po 1. svetovej vojne sa dostali pod správu Viedenskej provincie. V roku 1934 boli slovenské kláštory pričlenené k Českej provincii a za Slovenskej republiky bol zriadený slovenský komisariát. Ten fungoval až do násilnej likvidácie kláštorov vtedajšou štátnou mocou v päťdesiatich rokoch minulého storočia.

Činnosť knižnice bratislavských kapucínov sa skončila 3. mája 1950, keď boli Gratia deportovaní do pracovných táborov. Kláštornú knižnú zbierku previezli najskôr do Matice slovenskej v Bratislave, neskôr do Martina. V súčasnosti je umiestnená v Slovenskej národnej knižnici v Martine. Rukopisy z Archívu literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice boli reštitúciou vrátené Slovenskej provincii Rádu menších bratov kapucínov. Zvyšný fond sa v súčasnosti spracováva do elektronickej podoby. Jeho vrátenie je zo strany Slovenskej národnej knižnice podmieňované zabezpečením vhodných klimatizovaných priestorov, ktoré by zabezpečili ochranu historickým tlačiam.

Rozbor knižného fondu

Presný pôvodný rozsah knižnice je len ťažko určiteľný vzhľadom na pohnuté časy, ktoré knižnica prekonala. Súčasný rozsah sa odhaduje na 22 000 zväzkov. Je možné, že niektoré knižné publikácie sa včlenili do konzervačného fondu Slovenskej národnej knižnice, čo by mohlo vysvetliť absenciu niektorých titulov, o ktorých sa zo starších záznamov vie. Dá sa však predpokladať, že roztratenie časti fondu bolo spôsobené nešetrným transportom príp. rozkradnutím či vyradením pri súpise. Keď totiž v roku 1950 boli kláštory na Slovensku v rámci akcií K1 a K2 likvidované, vykonávali často nedostatočne vzdelané kádre súpis majetku, ktorý sa v nich nachádzal. Pretože nevedeli oceniť hodnotu starých a často vzácných tlačí, mnohé z nich skončili na skládkach odpadu²²

Knižnica bratislavských kapucínov obsahovala 94 rukopisov, ktoré sa reštitúciou vrátili späť Slovenskej provincii Rádu menších bratov kapucínov. Môžeme tu nájsť protokoly, historické spisy svetových a cirkevných dejín, ale aj historické spisy o bratislavskom konvente, právnické spisy kanonického i civilného práva, rôzne modlitebné knižky, náboženskú literatúru týkajúcu sa kapucínskeho rádu, rozjímania a pojednania, duchovné cvičenia, exhortácie, zbierky nemeckých, maďarských a slovenských kázní, liturgické príručky, kanonické vizitácie kapucínskych konventov, hospodárske knihy a ďalšie spisy týkajúce sa agendy bratislavského konventu, filozofické a teologické spisy,

²¹ MIKLOVIČ (2009 : 48).

²² PODOLEC (2003 : 19).

a tiež zápisky z prednášok študentov teologického štúdia v Bratislave a katalógy kapucínov. Rukopisy sú písané v latinskom, nemeckom, maďarskom, slovenskom, francúzskom a talianskom jazyku.

Súčasťou rukopisnej zbierky je aj *Catalogus omnium patrum et fratrum Ordinis minorum capucinatorum ab origine provinciae Austriaco-Hungaricae complectens*. Ide o kompletný zoznam kapucínov od počiatkov Rakúsko-uhorskej provincie. Spis má pre dejiny kapucínov nesmierny význam. Jeho ozdobou je farebná mapa Rakúsko-uhorskej provincie umiestnená na zadnom prídošti. Rovnako nevyčísliteľnú hodnotu má pre bratislavských kapucínov rukopisná kronika *Protocollum seu historia domestica conventus Posoniensis patrum capucinatorum collectum*, ktorá obsahuje ekonomické, hospodárske, prevádzkové a iné záznamy od príchodu kapucínov do Bratislavy. Jej pokračovaním je druhý zväzok, ktorý siaha až do dnešných čias. Do päťdesiatych rokov minulého storočia bola kronika písaná po latinsky, neskôr v slovenčine.

Bratislavská knižnica kapucínov obsahuje 52 inkunábul, ktoré sa v súčasnosti nachádzajú v Slovenskej národnej knižnici v Martine. Inkunábuly z kapucínskej knižnice sú bohato zdobené, čo zvyšuje ich už aj tak vysokú hodnotu. Neprekvapuje, že v zbierke sa najčastejšie vyskytuje náboženská spisba. Ide hlavne o biblie, komentáre k biblii, životopisy či legendy uhorských svätcov aj svätcov uctievaných celosvetovo a životopisy pápežov. Cirkevná spisba je zastúpená cirkevnými príručkami, rôznymi kázňami, cirkevnoprávnymi predpismi zahrnutými v pápežských dekrétach, konštitúciách a ich komentároch. Filozofickú literatúru reprezentujú starogrécki velikáni filozofie Aristoteles či Platon, starokresťanskú filozofiu svätí otcovia Aurelius Augustinus a sv. Hieronym. Nachádza sa tu tiež Boethiovo súborné dielo. Prírodnými vedami sa zaoberá dielo rímskeho encyklopedistu Tita Lucretia Cara *De rerum natura* a dielo *Opuscula theologica et mathematica*, ktorého autorom je Mikuláš Kuzánsky (Nicolaus de Cusa).

Najstaršou a zároveň pravdepodobne najvzácnejšou inkunábulou v kapucínskej knižnici je prvotlač renesančného humanistu, talianskeho filozofa, filológa a historika Laurentia Vallu *Elegantiae linguae latinae*. Vydaná bola v Benátkach v roku 1471 Mikulášom Jensonom. Laurentius Valla v tomto diele položil základy pre reformu latinskej prózy a vzbudil zvýšený záujem o Ciceronovo dielo. Taktiež sa pričínil o znovu oživenie klasického duchovného vzdelania. Táto inkunábula je vzácna aj vďaka zlatej iniciálke vo viacfarebnom kvetovom štvorci a pozlátenému levovi s kvetovým a zlatým ornamentom.²³

Najstaršia Biblia vo vlastníctve bratislavských kapucínov pochádza z roku 1476, ďalšie z rokov 1487, 1491, 1493, 1497 a 1498. V knižnej zbierke

²³ KOTVAN – FRIMMOVÁ (1988 : 365).

kapucínov nechýba azda najznámejšie a najviac vydávané dielo 15. storočia pochádzajúce od dominikána a arcibiskupa, kronikára, hagiografa a jedného z najvýznamnejších stredovekých spisovateľov Jacoba de Voragine *Legenda aurea sanctorum*. Keďže ide o životopisy svätých, v stredoveku sa toto dielo tešilo veľkej popularite, o čom svedčia aj početné rukopisné odpisy i mnohé tlačene vydania. V knižnici sa nachádza v dvoch exemplároch, z rokov 1481 a 1485. Obe pochádzajú zo Štrasburskej tlačiarne. K neskoršiemu vydaniu v polokoženej väzbe je priviazaná tlač *Legendae sanctorum Regni Hungariae* z tej istej tlačiarne, ktorá je datovaná okolo rokov 1486–89, a je ozdobená červenými, modrými a červeno-modrými iniciálkami a červenou rubrikou.²⁴

Z roku 1494 pochádza zbierka dekrétov pápeža Bonifáča VIII., ktorú tvorí šesť kníh. Na jej titulnom liste je rukou napísané *Loci capucinatorum Prugi*. Posledné slovo je prečiarknuté a dopísané *Posonii*.²⁵ Rovnako opravený zápis sa nachádza aj v knihe Bartholomea de Chaimis *Confessionales*, ktorá vyšla v Miláne u Krištofa Valdalfera v roku 1474.²⁶ V Norimbergu u Konráda Zeringera vyšla v roku 1481 tlač *De fine mundi*, ktorej autorom je Vincent Ferrerius.²⁷ Z norimberskej tlačiarenskej dielne Antona Kobergera pochádzajú listy sv. Hieronyma, jedného z cirkevných učiteľov (1494).

Medzi tlačami 16. až 20. storočia nachádzajú sa tu knihy z oblasti náboženstva, filozofie, práva, histórie a literatúry. Početné sú výklady k rôznych knihám Nového zákona. Bohato zastúpená je homiletická tvorba v teoretickej i v praktickej podobe. Hľadisko pragmatickosti bolo rozhodujúce pri obstarávaní nových kníh. Za povšimnutie bezpochyby stojí súborné dielo kázni sv. Hieronyma, Ambróza, Augustína, Gregora, Origena, Jána Zlatoústeho a ďalších na jednotlivé dni v roku a na sviatky svätých s názvom *Homilie, hoc est conciones populares*. Kresťanská filozofia je zastúpená mnohými autormi zvučných mien ako sv. Augustín, Hieronym, Ambróz, Bazil Veľký či Cyprián, novších kresťanských filozofov zastupujú Erasmus Rotterdamský či Tomáš Akvinský.

Zo svetskej filozofie má v knižnici pevné miesto Cicero a Aristoteles, nachádzajú sa tu i dejiny filozofie Diogena Laertia alebo výkladové dielo zaoberajúce sa komentárom Aristotelovej fyziky od Jána Velcuriona. Z diel z protestantského prostredia možno spomenúť Lutherov výklad biblie a Zwingliho komentár o pravom a falošnom náboženstve, ako i Hueberove životopisné dielo o Martinovi Lutherovi. Medzi bohato zastúpené odbory patrí aj filológia. Ide prevažne o rôzne gramatiky a slovníky. Teória rétoriky je zastúpená Aristotelom či Bartolomejom Cavalcantom.

V literárnom odbore je najviac zastúpeným literárnym druhom poézia. V knižnici sa nachádzajú diela starých antických velikánov ako Hesiodos,

²⁴ Ibid., s. 229.

²⁵ Ibid., s. 134.

²⁶ Ibid., s. 152.

²⁷ Ibid., s. 82.

Homer, Pindaros, Vergilius a Horatius. Z prírodných vied je zastúpená matematika dielom *Elementa geometriae* a medicína dielom Antonia Mizalda *Alexikepus seu auxiliaris et medicus hortus*. Zaujímavé je tiež dielo Hieronyma Mercuriala *De arte gymnastica libri sex*, v ktorom autor poukazuje na prospešnosť pohybovej činnosti človeka hlavne zo zdravotného hľadiska. Zvláštnosťou je grécky spis Milostné listy od gréckeho antického autora Aristaineta.

Z náboženskej literatúry ide hlavne o homiletickú, apologetickú a polemickú literatúru a výklady Svätého Písma. Bohato zastúpená je tiež teologická literatúra, predovšetkým dogmatická, pastorálno-katechetická a morálna. Často sa vyskytujú spisy spirituálneho a meditatívneho ladenia. Nachádzajú sa tu, samozrejme, aj liturgické knihy ako misály a breviáre. Rovnako diela Svätých Otcov majú v tejto knižnici svoje pevné miesto. Ide predovšetkým o teologicko-filozofické diela a nábožensko-filozofické spisy kresťanských filozofov.

O veľkej úcte kapucínov k Panne Márii svedčí množstvo kníh s touto tematikou. Samozrejme, nemohla chýbať ani história, a to tak cirkevná, ako i svetská, tak domáca, ako i svetová. Početné sú životopisy svätých. Zvláštnu skupinu tvoria schematizmy, a to predovšetkým kapucínske, avšak do tejto knižnice zablúdili aj schematizmy iných reholí alebo diecéz. Pomerne dobre zastúpené sú i diela kanonického práva a právnické príručky. Zaujímavosťou je pomerne slušné zastúpenie prírodných vied. Mnohé vedné disciplíny prešli početnými zmenami, čo sa týkalo predmetu štúdia, preto jedna vedná disciplína v sebe často zahŕňa hneď niekoľko samostatných moderných vedných disciplín. Nechýbajú knihy z oblasti medicíny, fyziológie, matematiky, aritmetiky, algebry, geometrie, fyziky, astrológie, objavuje sa aj geografia, botanika, architektúra a ekonómia.

Filológia patrila nepochybne medzi často využívanú literatúru, či už išlo o gramatiky, čítanky alebo slovníky v najrôznejších jazykoch: latinčina, nemčina, maďarčina, gréčtina, taliančina, čeština, francúzština, španielčina, angličtina i hebrejčina a dokonca aj arabčina. Čo sa týka beletrie, je zastúpená nielen antickými básnikmi či prozaikmi, ale aj neskoršími stredovekými či novovekými spisovateľmi. Osobitnú časť knižnice tvoria časopisy, prevažne nemecké náboženské časopisy. Svetová literatúra je zastúpená napr. Nicolom Machiavellim, Honoré de Balzacom, Molierom či Isaacom Newtonom.

Z jazykového hľadiska môžeme v knižnici nájsť tlače písané v najrôznejších jazykoch. Prevláda pochopiteľne latinčina, ale bohato je zastúpená aj nemčina a maďarčina. Častý je aj taliansky, francúzsky, španielsky a grécky jazyk a môžeme tu nájsť aj diela v ruštine, angličtine, či hebrejčine a v spomínanej arabčine. Taktiež sa tu nachádzajú aj tlače v češtine a v slovenčine. Knihy pochádzajú z nemeckých, rakúskych a francúzskych vydavateľstiev, zastúpené sú aj maďarské švajčiarske, talianske vydavateľstvá, české v Prahe a Olomouci, a napokon slovenské.

Na pôde Matice slovenskej vznikol ku kapucínskej knižnici listkový katalóg. Obsahuje približne 22 000 titulov. Tento katalóg sa odovzdal spolu s rukopismi slovenskej provincii kapucínov, ostatné tlače vrátane inkunábul zostali v správe Slovenskej národnej knižnice. Zachoval sa tiež rukopisný katalóg knižnice, ktorý sa datuje do polovice 19. storočia a obsahuje 6 800 titulov. V ostatných rokoch prebiehalo elektronické spracovávanie fondu, ktoré však nebolo dokončené. Bratislavskí kapucíni naďalej vyvíjajú snahy, aby im knižná zbierka, zhromaždená ich spolubratmi počas cca 200 rokov, bola vrátená.

Ak sa teda vrátime k názvu príspevku a položíme si otázku, aký obraz poskytuje rozbor knižného fondu bratislavských kapucínov, musíme skonštatovať, že v prvom rade ide o obraz, ktorý je podstatným spôsobom poznačený historickými a politickými okolnosťami. Obiduc fakt, že podstatná časť vzácných kníh je stratená, fond obsahuje hlavne diela, ktoré mali praktické využitie, či už pre vzdelávanie alebo bežný život v kláštore. Knižnica sa neuzatvárala ani pred tlačami z protestantského prostredia. Veľké množstvo darovaných kníh svedčí o istom stupni závislosti knižnice na donáciách. Jazyková rôznorodosť diel naznačuje dobrú jazykovú vybavenosť rehoľníkov.

Môžeme len dúfať, že knižná zbierka bude celá navrátená do vlastníctva kapucínov a budeme ju môcť navštevovať v spirituálnom prostredí, kam nepochybne patrí. Momentálne však bratislavskí kapucíni nemajú vhodné priestory pre uloženie historického knižného fondu takého rozsahu.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV A POUŽITEJ LITERATÚRY:

- BABIRÁT Marián (2007), Uvedenie kapucínov do Pezinka v roku 1674, in: *Dejiny kapucínov na Slovensku*, zv. 2, KONC Tomáš, TKÁČIK Ladislav (edd.), Pezinok, Minor, s. 14–26.
- BOTEK Andrej (2004), Kapucínska rehoľa a jej rozšírenie na Slovensku, in: *Zborník Slovenského národného múzea*, XCVIII, História 44, s. 5–40.
- CASCIANI Santa (ed.) (2006), *Dante and the Franciscans*, Leiden – Boston, Brill.
- COOK William R. (ed.) (2005), *Art of the Franciscan Order in Italy*, Leiden – Boston, Brill.
- GEBHART Émile (1879), *Les origines de la Renaissance en Italie*, Paris.
- IRIARTE Lazaro (1982), *Franciscan History: The Three Orders of St. Francis of Assisi*, Chicago, Franciscan Herald Press.
- JURÍKOVÁ Erika, SIPEKOVÁ Nicol (2012), Kronika pezinského kapucínskeho kláštora z 18. storočia, in: KRUŠINSKÝ Rostislav, VINTROVÁ Tereza (edd.), Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, Sdružení knihoven ČR, s. 177–182.
- KOTVAN Imrich, FRIMMOVÁ Eva (1988), *Inkunábuly Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej v Martine*, Martin, Matica slovenská.
- MIKLOVIČ Pavol (2009), Knižnica bratislavských kapucínov, in: SABOV, Peter a kolektív (edd.), *Spríevodca po historických knižniciach na Slovensku*, zv. 3, Martin, Slovenská národná knižnica, s. 47–53.
- NAVONE John (1994), Pre-Renaissance Franciscan and tuscan Humanism, in: *New Blackfriars*, Vol. 75, č. 882, s. 266–278.

- PODOLEC Ondrej (2003), Likvidácia kapucínskej rehole na Slovensku v roku 1950, in: KONC Tomáš (ed.), *Dejiny kapucínov na Slovensku 1*, s. 9–21.
- SPIRITO Silvana (1963), Il francescanesimo di fra Tommaso da Celano, Assisi, Porziuncola.
- TKÁČIK Ladislav (1995), K fenomenológii kapucínskej architektúry, dostupné on-line na http://www.projektpezinok.com/userdata/Image/kap_arch.pdf.
- TKÁČIK Ladislav (1995), Vízia a štruktúra počiatkov Rádu menších bratov ako odpoveď na situáciu feudálneho sveta, in: *Fides 6*, s. 127–139.
- TKÁČIK Ladislav (2014), Konštitúcie sv. Eufémie (Rím, 1536), in: TKÁČIK Ladislav (ed.), *Studia Capuccinorum Boziniensia I*, Kraków, Towarzystwo Słowaków w Polsce, s. 13–67.
- TODI Jacopone da (1915), Le laude, in: FERRI Giovanni (ed.): *Le laude secondo la stampa fiorentina del 1490*, Bari, Giuseppe Laterza & Figli.
- VORREUX Damien (1968), in: DESBONNETS Théophile – VORREUX Damien (eds.), *Saint François d'Assisi. Documents, écrits et premières biographies*, Paris.

Erika JURÍKOVÁ – Ladislav TKÁČIK

THE BOOK AS AN IMAGE OF MONASTIC COMMUNITY (Summary)

Based on the invitation of the Archbishop of Esztergom Juraj Szelepchényi, the Capuchins arrived at today's territory of Slovakia in 1674, at first at the town of Pezinok and then at Bratislava (Prešporok) in a two-year time period. In 1712, they moved to a new monastery, however, it required a renovation shortly after that. František Portenhauser extended the building by a vestry and a library in 1737. The individual library of the Capuchins in Bratislava had already been in operation probably since 1737. This is confirmed by at least 147 bookplates preserved from 1740. The oldest bookplates from Bratislava come from 1694. The library was supplied with books from direct purchase based on its needs, other Capuchin monasteries within the Austro-Hungarian Empire or benefactors. The books were tended by librarians and the monastery guardian was in charge of their selection. This duty of his was directly stated in his obligations. Librarians were Capuchins themselves, appointed by the superiors of the order.

Mainly homiletic, apologetic and polemical literature, as well as various interpretations of the Holy Writ can be found among other books in the Capuchin library in Bratislava. The library also offers a wide choice of theological literature, especially its dogmatic, pastoral and catechetical and moral titles, texts of a spiritual and pensive character and liturgical books. A large amount of books concerning the Virgin Mary demonstrates that the Capuchins held her in high esteem. Documents from other fields of study, such as history and hagiographies can also be found there. As far as a linguistic point of view is concerned, Latin, German and Hungarian prevail. There are publications in Italian, French, Spanish, and Greek. Nonetheless, one can find documents in Russian, English, Hebrew, and the aforesaid Arabic. In addition, even printed matters in Czech and Slovak are a part of the collection. The books come from German, Austrian and French publishing companies. Hungarian, Swiss, Italian, Czech (Prague and Olomouc) and finally, Slovak publishing houses are represented too. After the plundering of the Capuchin monastery, the books were deposited in the "Matica slovenská" institution in Bratislava and relocated to Martin in 1975. Today, they can be found in the Slovak National Library. The library collection consists of approximately 22,000 units and a rare collection of incunabula (first prints) constitutes its part.

OBRAZOVÁ PRÍLOHA:

Obr. 1:
Model bratislavského kláštora kapucínov.

DIE ROLLE DER BUCHBINDERPREDIGER IN DER MEINUNGSFORMUNG VON UNGARISCHEN UND DEUTSCHSPRACHIGEN REFORMIERTEN GEMEINDEN AM ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS BEZÜGLICH DER GEDRUCKTEN BÜCHER IM SÜDÖSTLICHEN TEIL DES KÖNIGREICHS UNGARN*

Ádám HEGYI

Am Ende des 16. Jahrhunderts gehörte die Mehrheit der Bewohner des Königreichs Ungarn zu einer der protestantischen Gemeinden. Diese Situation hat sich jedoch bis zum Ende des 18. Jahrhunderts infolge der Kirchenpolitik der Habsburger wesentlich verändert, da in den 1780er Jahren war nur etwa 20% der Bevölkerung protestantisch. Diese Tatsache ist in Bezug auf unser Thema deshalb sehr interessant, denn dadurch kann erklärt werden, warum ich mich entschlossen habe, eine kulturgeschichtliche Frage zu präsentieren, die sich auf ein Gebiet bezieht, dessen Größe Belgien entspricht. Mit dem Rückgang der Anzahl der Protestanten lässt sich erklären, dass es in diesem Zeitraum in der Reformierten Diözese von Bekesch (Békés), einem riesengroßen geographischen Gebiet weniger als 30 Gemeinden gab, deren erhalten gebliebenen Archiv- und Bibliotheksmaterialien relativ gut überschaubar sind. Hinsichtlich der geographischen Lage und Ausdehnung grenzte die Diözese im Norden an die Kreische (Körösok), im Westen an die Theiß (Tisza), im Süden an die untere Donau (Duna) und im Osten an die Karpaten; was die Sprache betrifft, es gaben in der Diözese ungarische und deutsche Gemeinden. Bezüglich der Region schloß sie das ganze Banat sowie die südöstlichen Teile der Tiefebene ein.²⁸

Der Lehrer János Fábíán von Bekesch wurde 1797 zur Gefängnisstrafe verurteilt, weil er einen Katechismus geschrieben hatte, der dem der ungarischen Jakobinerbewegung sehr ähnlich war. In diesem Text ist auch eine sehr interessante Feststellung in Bezug auf die Bibliotheken zu finden. Fábíán behauptete nämlich, dass von denjenigen, die „allerlei prunkvolle, unnützliche... Bibliotheken“ („minden féle pompás, szükségtelen... Bibliothécákat“) errichten, der Gott gelogen verehrt werde.²⁹ Diese Aussage hört sich ziemlich komisch an, denn Fábíán selbst verfügte über eine Privatsammlung von 290 Bänden, und er war dafür berühmt, dass er während seines Aufenthalts in Bekesch auch im Unterricht ständig gelesen und Übersetzungen gemacht hat:

* Die Erstellung der Studie wurde durch das Forschungsstipendium „János Bolyai“ der Ungarischen Akademie der Wissenschaften gefördert.

²⁸ BERNHARD (2015 : 286–327), BUCSAY Bd. 2. (1977 : 278–280), KIS (1992a : 79–81) KOSÁRY (1987 : 68–75).

²⁹ ELEK (1985 : 76).

„Tudom hogy csomó könyvel járt bé a Klassisba, ott pipázott, olvasgatott háttal a gyermekek felé, akik osztán azt tselekedték a mit akartak.“

(„Ich weiß, dass er samt vielen Büchern in die Klasse kam, er rauchte eine Pfeife und las mit dem Rücken zu den Kindern, die dann machen konnten, was sie wollten.“)³⁰

Um die Situation zu klären, darf nicht verschwiegen werden, dass sich Fábrián nicht nur über die Bibliotheken auf diese Art empörte, sondern auch über jeden menschlichen Luxus im Allgemeinen, der die Seele des Menschen von der richtigen Verehrung Gottes entfernte, wie unter anderem die Bilder, die prachtvollen Kleidungsstücke und Ähnliches.³¹ Demzufolge kann angenommen werden, dass er gegen die verzierte Welt der barocken Bibliotheksräume bzw. die Schriftwerke, in denen das Glaubensleben verspottet wurde, Einwände erhob und nicht gegen die Sammlung von Büchern selbst. Solche Einwände wurden auch von anderen reformierten Denkern vorgebracht, denn der Theologieprofessor, István Hatvani hielt die Sammlung von „schönen Büchern“ für Götzendienerei, insofern sie nicht als Erbauung des Glaubens dienten.³² Fábrián verblieb jedoch als radikaler Deist nicht bei den reformierten Dogmen des Gottesglaubens, sondern er griff die Grundlagen des Christentums an, da er die Religion als menschliche Erfindung, die christlichen Glaubenssätze als nicht beweisbar, die Bibel als nur das Werk menschlicher Hände betrachtete, die Antitrinitarier in religiöser Hinsicht am höchsten schätzte, die Existenz des Jenseits leugnete und an die Auferstehung nicht glaubte.³³

Sein Fall stellt wohl dar, dass die antireligiösen Gedanken auch die ländlichen Gebiete des Königreichs Ungarn erreichten, wobei die Bücher im Leben der hiesigen reformierten Bevölkerung eine vielfältige und komplexe Rolle spielten. In meiner Studie versuche ich zu präsentieren, was die Mitglieder der Reformierten Diözese von Bekesch am Ende des 18. Jahrhunderts vom gedruckten Buch und dessen Funktion hielten. Um eine genaue Untersuchung vorzunehmen, wird hier in knappen Zügen dargestellt, was wir von der gesellschaftlichen Rolle des Buches im Königreich Ungarn wissen. Dann werden die Quellen präsentiert, die uns zur Verfügung stehen. Danach werden die Daten bezüglich einiger Buchbinderprädigers sowie der weiteren „durchschnittlichen“ Mitglieder des Predigerkollegiums separat behandelt bzw. die Quellen in Verbindung mit den laienhaften Kirchenmitgliedern werden auch dargelegt.

³⁰ TtREL I.1.b.37.658. nr. 5.

³¹ ELEK (1985 : 76).

³² GÁBORJÁNI SZABÓ (2014 : 66).

³³ TtREL I.1.b.36.644. nr. 1.

In Königreich Ungarn wurde das gedruckte Buch von den Vertretern der Aufklärung als ein Mittel gehalten, mit dessen Hilfe das Bildungsniveau des gemeinen Volkes erhöht werden kann. In Bezug auf das Programm der Popularisierung des Lesens kam es jedoch zu einer paradoxen Situation, da die führenden Intellektuellen so sozialisiert worden waren, dass sie sich um die ungebildeten Volksschichten nicht kümmern sollen. Diese komische Situation wird auch durch die Übersetzung von mehreren volksaufklärenden Werken ins Ungarische gut gezeigt: Obwohl in den Originalen dieser Werke die Rolle des Buches und des Lesens als zentrales Motiv behandelt wurde, geriet das Buch in den ungarischen Texten sowohl in den protestantischen, als auch in den katholischen Arbeiten in eine marginale Rolle, bzw. statt der Wichtigkeit des Lesens eher die der mündlichen Rede betont wurde. In den ungarischen Übersetzungen der protestantischen Werke wird natürlich auch die Wichtigkeit des Bibellesens hervorgehoben, aber bezüglich der Bücher außer der Heiligen Schrift werden die Menschen zur Vorsicht ermahnt. Diese Vorsichtigkeit wurde wahrscheinlich durch die von Zeit zu Zeit auftauchenden antireligiösen Gedanken und die Französische Revolution verstärkt. Trotz allem kann nicht behauptet werden, dass sich die reformierten Prediger der Ausnutzung der Möglichkeiten durch das gedruckte Buch verschließen hätten, denn nach 1781 erhöhte sich in bedeutendem Maße der Anteil der von ihnen geschriebenen veröffentlichten Frömmigkeitswerke auf dem ungarischen Buchmarkt. Mehrere von ihnen nahmen sogar eine führende Rolle bezüglich der Belletristik ein. Die Veränderung der reformierten Intellektuellen kann auch dadurch gezeigt werden, dass das im Jahr 1780 veröffentlichte Werk *Biblia tárháza* (Die Fundgrube der Bibel) nicht mehr nur das Lesen der Heiligen Schrift für nützlich hielt, sondern die Historienbücher als lesenswert einstufte. In der Verwaltung konnte jedoch eine Art vorsichtige Haltung gegenüber der Verbreitung des Lesens beobachtet werden: Um die Einführung der strengen Zensur wurde oft von den Vorstehern der Komitate selbst gebeten, da sie wegen der Radikalisierung der Französischen Revolution die Verbreitung von gefährlichen Lektüren befürchteten. Zugleich versuchte eine Gruppe der Intellektuellen eben mit Hilfe des niederen Klerus das Lesen populärer zu machen. Im Fall von protestantischen Predigern war das kein überraschender Versuch, denn mehrere Forschungen belegen, dass im Fall der ungarischen frühneuzeitlichen protestantischen Gesellschaft das regelmäßige Lesen der Bibel und der Erbauungslektüren nachweisbar ist. Die auf dem niederen Klerus basierende organisatorische Kraft hatte am Anfang des 19. Jahrhunderts im Reformierten Kirchendistrikt von Transdanubien bereits eine spürbare Wirkung ausgeübt, da unter der Leitung des Propstes Lesekreise organisiert wurden.³⁴

³⁴ BALÁZS (2013 : 202–203), BÍRÓ (2003 : 139), HORVÁTH (2004 . 1399, S. LACKOVITS (2000 : 179), DIENES (2002 : 64), KÓKAY (1983 : 170–171), FEHÉR (2009 : 84–90), HUDI (2011 : 128–129) LABÁDI (2007 : 61–78), MARJANUCZ (2012 : 93, 97).

Das von Adorján Kulcsár³⁵ und Géza Fülöp³⁶ skizzierte idealistische Bild von den ungarischen Intellektuellen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert, wonach sie wertvolle, zur Hochkultur gehörende Lektüren gelesen hätten, wurde mehrmals angegriffen. Von István György Tóth wurde die weite Verbreitung der Lektüren der eliten Kultur mit der Darstellung des riesengroßen Analphabetentums in Zweifel gezogen, denn er war der Meinung, dass das Lesen in der Bauernwelt oft das Synonym des Betens gewesen sei.³⁷ Kálmán Benda³⁸ und Olga Granasztói³⁹ kamen ebenfalls zu der Schlussfolgerung, dass die Gedanken der Aufklärung die Volkskultur nur sehr langsam und in einer deformierten Form erreichten, zudem wurden von den führenden Intellektuellen auch nicht die im 20. Jahrhundert kanonisierten Werke gelesen, sondern von den libertiner Literatur bis hin zu den Frömmigkeitswerken fast alles. Jenő Berlász konnte mit Verwendung der vorhandenen Quellen die ungarischen Bibliotheken des 18. Jahrhunderts skizzenhaft darstellen, ihm standen jedoch keine Daten zur Verfügung, die sich auf den alltäglichen Gebrauch der Bücher bezogen hätten.⁴⁰ István Monok machte darauf aufmerksam, dass die gemeinsame Buchbenutzung im 18. Jahrhundert immer noch eine starke gruppenbildende Kraft unter den Intellektuellen hatte, die durch die Verleihung von Büchern unter Bekannten spezifische gelehrte Gemeinschaften ins Leben gerufen hat.⁴¹ Ein extremes Gegenteil davon ist ein Phänomen, das in der ungarischen Volkskultur zu beobachten war, wobei dem Buch wundertätige Eigenschaften zugesprochen wurden. Die Glaubenswelt in Bezug auf die Hexerei liefert dafür auch zahlreiche Beispiele.⁴² Ildikó Kristóf stellte im Rahmen der Forschungen bezüglich der Rechtsakten des frühneuzeitlichen Ungarns fest, dass die Rechtssachen in vielen Fällen mit Formeln abgeschlossen wurden, die sowohl bei den schriftlichen, als auch den mündlichen Beweisführung benutzt wurden, d.h. in einigen Gruppen der Gesellschaft konnte der Übergang zwischen der Alphabetisierung und dem Analphabetismus am Anfang des 19. Jahrhunderts immer noch beobachtet werden.⁴³ Im frühneuzeitlichen Ungarn war das gemeinschaftliche laute Vorlesen noch allgemein verbreitet. Man könnte dafür sehr viele Beispiele nennen, es reicht jedoch die Ortschaft Alsóvadász zu erwähnen, wo in der Dorfordnung die Art und Weise der Sonntagslektüren festgesetzt wurde.⁴⁴ Immer mehrere Forschungen beweisen, dass die deutschen

³⁵ KULCSÁR (1943).

³⁶ FÜLÖP (1978).

³⁷ TÓTH (2000 : 78–81, 86–89.)

³⁸ BENDA (1982).

³⁹ GRANASZTÓI (2009).

⁴⁰ BERLÁSZ (1974).

⁴¹ MONOK (2009).

⁴² SZ. KRISTÓF (1995).

⁴³ SZ. KRISTÓF (2002).

⁴⁴ DIENES (1998 : 30).

Frömmigkeitswerke aus dem 18. Jahrhundert in den reformierten Gemeinschaften auch am Ende des 20. Jahrhunderts mit Vorliebe gelesen wurden. Dadurch wird gezeigt, dass das Lesen lange Zeit mit der Religionsausübung eng verbunden war.⁴⁵

Sowohl die ungarischen, als auch die ausländischen Forschungen versuchten in den letzten Jahren Methodiken auszuarbeiten, mit deren Hilfe die Lesestoffe einer Gruppe authentisch dargestellt werden können. Von der Forschungsgruppe von Szeged wurden die Bücherverzeichnisse im ganzen Karpatenbecken gesammelt, und die gewonnenen Daten dann mit Possessorenforschungen und philologischen Analysen von literarischen Texten verglichen.⁴⁶ Die Lesestoffe von geschlossenen wirtschaftlichen und kulturellen Gemeinschaften werden von Historikern auch gerne als Forschungsthema gewählt, so stellte sich zum Beispiel aufgrund der Analyse der Büchersammlungen der verschlossenen Bürger der Stadt Bern des 18. Jahrhunderts heraus, dass die Bewohner die Gedanken der radikalen Aufklärung sehr gut kannten.⁴⁷ Obwohl im Jahrhundert der Aufklärung nur eine kleine Gruppe von Menschen sich traute, sich offen als Atheist zu bekennen, wurde von den Zensoren der westeuropäischen Länder so viele Dokumente in Bezug auf sie erstellt, dass uns diese ermöglichen, die Lese-Erlebnisse kleiner radikaler Gemeinschaften bis ins kleinste Detail kennenzulernen.⁴⁸ Diese Beispiele beweisen, dass bei den Untersuchungen in methodischer Hinsicht meistens die gleichen Mittel verwendet werden: D.h. der Inhalt (der Text) des Buches, der Informationsträger (die äußeren Merkmale des Buches) sowie der Weg, auf dem das Buch zum Leser kommt.⁴⁹

Aufgrund der oben erwähnten Aspekte wird die Untersuchung der Rolle des gedruckten Buches in der Reformierten Diözese von Bekesch von mir auch unter Verwendung von unterschiedlichen Quellen durchgeführt. An dieser Stelle möchte ich anmerken, dass die Hälfte der Forschungszeit, die mir zur Verfügung steht, bereits vergangen ist, d.h. ich hatte noch keine Gelegenheit alle Dokumente in die Hände zu nehmen, ich bin jedoch überzeugt, dass ich eine erste zuverlässige Teilbilanz ziehen kann.

Das ganze erhalten gebliebene Dokumentenmaterial der Diözese wurde von mir durchgeschaut, wodurch ich genügend Daten darüber erhalten habe, wie bestimmte Bücher zu deren Lesern kamen, denn die Akten bezüglich der Kirchenbesuche und der Kirchengemeinschaften liefern auch diesbezüglich Informationen. Die Presbyter-Protokolle berichten oft über Konflikte innerhalb des Gemeindelebens, wobei ab und zu auch bezüglich des gedruckten Buches als Kommunikationsmittel die Meinungen geäußert

⁴⁵ KERESZTES (2013 : 37–60).

⁴⁶ MONOK (1993), SZ. KRISTÓF (2008).

⁴⁷ FURRER (2012).

⁴⁸ LAERKE (2009).

⁴⁹ DARNTON (1990 : 157–187), WITMANN (1997).

wurden. Die Abrechnungsdokumente haben mir geholfen zu verstehen, was für einen finanziellen Aufwand die Kirchengemeinden in Bezug auf die Betreuung ihrer Bücher auf sich nahmen. Die Zensorberichte stellen ganz genau dar, über was für einen Bücherbestand die Buchhändlern im südöstlichen Teil des Königreichs Ungarn verfügten. Die Sammlungen derjenigen ehemaligen Bibliotheken, die im untersuchten Gebiet je existierten, wurden auf heute zerstreut, oder die Bände gelangten in reformierte Bibliotheken, die heute noch tätig sind. Deshalb wurde von mir in Neumarkt an der Theiß (Hódmezővásárhely) und Szentes der ganze betreffende Buchbestand durchgeschaut, in Bekesch und Makó steht jedoch diese Arbeit noch bevor. An dieser Stelle muss man in Kauf nehmen, dass im von mir untersuchten Zeitraum sehr viele Gemeinden gerade gegründet wurden, denn erst mit der Thronbesteigung von Joseph II wurde möglich, dass von den Protestanten Ansiedlerdörfer im Banat gegründet werden. Diese Möglichkeit trug wahrscheinlich auch dazu bei, dass innerhalb der ungarischen reformierten Kirche die Gedanken erschienen, die zu Außenmissionen veranlasst haben, bzw. die sich mit dem Wunsch verknüpften, dass das Banat wieder ein Teil der ungarischen Verwaltung wird, und immer mehrere ungarische Sprachinseln zwischen rumänische, serbische und sonstige Sprachgruppen eingekleint werden.⁵⁰ Obwohl das Archivgut der neu gegründeten Ansiedlungen ziemlich klein ist, teilen uns die Dokumente manchmal sehr interessante Daten in Bezug auf die Funktion des Buches mit. Es ist besonders interessant, dass in diesem Zeitraum sogar zwei deutschsprachige Gemeinden entstanden sind (Liebling, Rittberg), die uns wegen ihres speziellen Beziehungssystems helfen können zu verstehen, wie von den „frisch gebackenen“ Gemeinden die Frage der kulturellen Zustände behandelt wurde. Es ist wichtig hervorzuheben, dass in Bezug auf unsere Arbeit nur die Untersuchung der reformierten Gemeinden möglich ist. Daher wurden von mir die Quellen der deutschsprachigen Bewohner von Maisbrünn (Mezőberény) nicht gründlich untersucht, da sie zu jener Zeit zu der evangelischen Kirche gehörten. Darüber hinaus zerstreuten sich die deutschen Einwohner von Rittberg innerhalb von ein paar Jahren, und das Dorf wurde 1794 von ungarischen Reformierten neugegründet.⁵¹

Die vielsagende, kompakte Zusammenfassung von Bálint Kis berichtet zum ersten Mal über die Lesekultur von Szentes, einer der größten Gemeinden der Reformierten Diözese von Bekesch, die etwa 6000 Seelen zählte. Laut diesem Bericht gab es in der Stadt sehr wenige anspruchsvolle Leser, da sich die meisten Menschen mit dem Lesen von Historienbüchern, Kalendarien und der Heiligen Schrift begnügten:

⁵⁰ KOLLEGA TARSOLY (2011 : 102), KÓKAI (2010 : 55–69, 92–96), KOOL, 1. Bd. (1995 : 75–83).

⁵¹ SZABÓ (1973), SZMIDA – NIKOLÉNYI (1901 : 1–6).

„Házi közönséges könyvek: a kalendárium, egy-két imádságos könyv és énekeskönyv találtatik néhol Biblia is, és a Keresztyén tanítások. Ezekhez járulnak az iskolából kikerült gyermekeknek megmaradt rongyos könyvek, minéműek az Útmutatás, Hübner Históriaja, Kis káté, Óreg káté, halottas könyv. Ahol nőtlen ifjak, leányok vannak, ottan találtatnak: Álmoskönyv, Szerencsekerék, Csízio, Hét szép világi énekek, Árgirus históriaja, Flórencz, Tékozló fiú, Kádár históriaja, Toldi Miklós, Ludas Matyi, a Szép Juhászné, s más efféle apró könyvecskék, melyeknek olvasásánál vasárnapokon szokták magokat múlatni.“

(„Ihre heimischen, allgemeinen Bücher sind: Das Kalendarium, ein bis zwei Gebetbücher und Gesangbücher, hie und da sind auch die Bibel und die christlichen Lehren zu finden. Dazu kommen noch die zerfetzten Bücher der Kinder, die von der Schulzeit übrig geblieben waren, wie unter anderem die Anleitung, die Biblischen Historien von Hübner, der kleine Katechismus, der alte Katechismus, das Trauergesangbuch. Wo unverheiratete junge Männer, ledige junge Frauen sind, findet man kleine Büchlein wie das Traumbuch, das Glücksrad, den Cisiojanus, die Sieben schönen weltlichen Lieder, die Historie von Argirus, die Geschichte von Florenz, Der verlorene Sohn, die Historie von István Kádár, die Geschichte von Nikolaus Toldi, die vom Gänsejungen Lúdas Matyi sowie die der Schönen Frau des Schafhirten, die man sonntags zur Unterhaltung liest.“)⁵²

Im Fall von Deutsch-Jula (Gyula) und Neumarkt an der Theiß stehen uns die Ergebnisse gründlicher Forschungen zur Verfügung, anhand denen festgestellt werden kann, dass die reformierten Intellektuellen der Städte schon bewusste Leser waren, denn mehrere von den Bewohnern verfügten bereits über bedeutendere Büchersammlungen.⁵³ Was aber die gesamte Diözese betrifft, stehen uns nur wenige Informationen zur Verfügung, da in kultureller Hinsicht das Geistesleben in diesem Gebiet weniger aktiv war, als in anderen Gegenden des Landes, weil die starke Basis der Händler, Handwerker und Intellektuellen, die ein bürgerliches Leben führten, fehlte.⁵⁴ Dies wird auch dadurch gut gezeigt, dass in den Ortschaften des Dekanats im untersuchten Zeitraum weder Typographie noch Buchhändler zu finden waren. Die nächstgelegenen Druckereien befanden sich in den Städten Szeged und Arad, und diese wurden in den Jahren 1801 sowie 1819 gegründet.⁵⁵ Buchbinder gab es hingegen auch in den reformierten Ortschaften, was deshalb besonders interessant ist, weil sich diese Meister auch mit Buch- und Papierhandel beschäftigten. Einige geistliche Personen waren auch als Buchbinder tätig, die ermöglicht, dass die Beurteilung der Funktion der Bücher zuerst durch die Brille derjenigen betrachtet und untersucht wird, die sich mit Büchern beschäftigten.

Das Buch war für diejenigen, die in der Buchbinderei tätig waren, ein Arbeitsmittel, das bezüglich ihres Alltagslebens einen starken Einfluss ausübte,

⁵² KIS (1992b : 215).

⁵³ HÉJJA (2003), IMRE (1984).

⁵⁴ SZABÓ (2008 : 104–105, 146–148).

⁵⁵ SZABÓ (2008 : 112), GAÁL (2001).

zudem waren Lesen und Schreiben eine Hauptforderung für diese Menschen, durch die sie über die niederen Gesellschaftsschichten hinausgehoben worden sind.⁵⁶ Unseren Kenntnissen nach gab es um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert in Bekesch, Deutsch-Jula, Neumarkt an der Theiß, Makó und Szentes ständig Buchbinderwerkstätte. Ihr Auskommen wurde wahrscheinlich durch den Dokumentbedarf der Komitatsverwaltungen, der Kirchenverwaltung, bzw. die sog. Kleingymnasien, sowie Privatbestellungen gesichert. In diesem Zeitraum gab es in keiner der Gemeinden Buchbinderzünfte und in den von mir untersuchten Zunftdokumenten (z.B. von den Stiefelmachern) werden diese auch nicht erwähnt. Deshalb kann angenommen werden, dass die Buchbinder außer der Zunft arbeiteten, oder sie standen vielleicht in einer lockeren Verbindung zu der Buchbinderzunft von Debrecin (Debrecen). Es ist daher auch nicht überraschend, dass die Mehrheit von ihnen in der Datensammlung von Margit Halász auch nicht erwähnt wird.⁵⁷ Im Allgemeinen handelte es sich bei den Buchbindern um keine geistlichen Personen, manchmal gab es jedoch Ausnahmen, aber die Mitglieder des Predigerkollegiums übten nicht eine umfassende Buchbindertätigkeit aus, ihre Arbeit war gelegentlich und funktionierte vielmehr als eine Einkommensbeihilfe. Trotz allem kann untersucht werden, wie von diesen Buchbindern das Verhältnis der reformierten Gemeinden zu den Büchern beeinflusst wurden.

Im Jahr 1793 wurde von dem Statthalterrat eine landesweite Revision angeordnet, um herauszufinden, wo Druckereien, Buchhändler und Buchbinder ohne Erlaubnis tätig sind.⁵⁸ Den Berichten nach wurde in Szentes vom Buchbinder István Varga eine nicht erlaubte Tätigkeit ausgeübt.⁵⁹ Die Komitats- und Statthalterratsdokumente hüllen sich jedoch in tiefes Stillschweigen in Bezug auf den Präzeptor (Lehrer) Sámuel Rákosi, dem die hiesige reformierte Kirche noch in demselben Jahr 20 Kreuzer für die Bindung „A Diariumok özve varrásáért és készítésékért“ („für das Zusammennähen und die Herstellung“) von Diarien bezahlte.⁶⁰ Seine Tätigkeit konnte wahrscheinlich deshalb verborgen bleiben, da er im Gegensatz zu Varga über keinen verkäuflichen Bücherbestand verfügte, sondern er übernahm sicherlich nur Gelegenheitsarbeiten. Es ist vorstellbar, dass Varga wegen der Revision des Statthalterrates seinen Kundenkreis vorläufig verlor, während Rákosi diese Situation zunutze machte und den Auftrag annahm. Dies kann heute nicht mehr festgestellt werden, es ist jedoch sicher, dass der Name von Rákosi in den Abrechnungen nicht mehr vorkam, während von Varga im Jahr 1815 auch

⁵⁶ JÓZSÁNÉ HALÁSZ (1999).

⁵⁷ J. HALÁSZ (2002).

⁵⁸ V. ECSEDY (1999 : 211).

⁵⁹ MOL C 60 83. csomó 1793 F. 3. fol. 44r-46v.

⁶⁰ SzNREL I.375.h. 1793/1794.

noch Bücher für die Kirche gebunden wurden.⁶¹ Seine Person wurde von der Kirche dermaßen für zuverlässig gehalten, dass 1796 die Aufmerksamkeit anderer Gemeinden auch auf seine Leistungen gelenkt wurde. Er wurde vom Prediger von Kleinpereg (Peregul Mic) auch mit Weiterleitung von kirchlichen Briefen beauftragt.⁶²

Neben Rákosi ist uns noch eine kirchliche Person bekannt, die sich auch mit Buchbinderei beschäftigte: Im Jahr 1799 übernahm István Béládi, der Rektor von Erdóhegy (Pădureni) die Herstellung eines Diariums für die Schule von Ágya (Adea), der Auftrag wurde von ihm aber nicht erfüllt. 1800 wurde von ihm die Bindung eines der Werke von Wilhelm Burkitt für den Ratsbeisitzer Pál Lázár auch nicht fertig gestellt.⁶³

Weder Rákosi noch Béládi waren ordinierte Prediger, wir wissen jedoch, dass die beiden als kirchliche Personen galten, weil die Präzeptoren und Rektoren im Fall von erfolgreich bestandenen Prüfungen früher oder später zum Prediger ernannt wurden.⁶⁴ Es scheint jedoch, dass sie die öffentliche Meinung bezüglich Bücher und Schriftlichkeit eher im schlechten Sinne beeinflussten, denn Rákosi versuchte vom Markt einen solchen Buchbinder zu verdrängen, der eine enge Verbindung zu der reformierten Kirche hatte, während sich Béládi als ein unzuverlässiger Meister erwies.

Die im Gebiet der Diözese tätigen anderen Buchbinder bauten ernsthafte Beziehungen zu der reformierten Kirche aus. Dies ermöglichte, dass sie ihre Tätigkeit auch unter den reformierten Kirchenmitgliedern propagieren. Der Buchbinder von Makó, Mihály Barta gelangte 1818 auf seinem Weg zur Messe von Temeswar (Temesvár/Timișoara) nach Debelliács (Debeljača), wohin er auch Briefe des Propstes mit sich nahm, sowie die Aufgabe übernahm, die von dem hiesigen Prediger, Sándor Keczei gelesenen Bücher nach Öcsöd, dem Propstsitz zurückzuschaffen:

„Amelly levelet hozzám Debellásra valo el küldés véget méltóztatott küldeni, én azt el küldöttem annak idejébe egy Betskerekí emberséges embertől, de ő nem lévén bizonyos alkalmatossága, nem tudta kézhez szolgáltatni. Hanem most magam vittem el tölle, és által adatm az előljáróságnak...“

(„Den Brief, den Sie mir zukommen lassen haben, damit ich diesen nach Debelliács (Debeljača) versende, habe ich damals versucht, durch einen anständigen Mann von Großbetschkerek (Nagybecskerek/Zrenjanin) aushändigen zu lassen, ihm ist es aber

⁶¹ SzNREL I.375.h. 1793/1794, 1808/1809, 1815/1816.

⁶² *Szentmiklósi Sebők Sámuel és Domokos Lőrinc körlevele a békési egyházmegye számára, Szentes, 1796. április 25.* [Der Brief von Sámuel Szentmiklósi Sebők und Lőrinc Domokos an die Pfarrer der Reformierten Diözese von Bekesch, Szentes den 25. April 1796] TtREL I.29.c.7. *Németi Sámuel kisperegi lelkész levele Juhász Istvánnak, Kispereg, 1818. február 13.* [Der Brief von Sámuel Németi an István Juhász, Kispereg, den 13. Februar 1818] TtREL I.29.i.209.

⁶³ *Egyházmegyei közgyűlés, Gyulavári, 1799. február 28 és Békés, 1800. március 28.* [Diözesenversammlung, Gyulavári, den 28. Februar 1799 und Bekesch, den 28. März 1800] TtREL I.29.a.2.

⁶⁴ DANKÓ (1988 : 776).

nicht gelungen. Deshalb habe ich jetzt den Brief selber abgeholt und dem Vorstandsamt überreicht.“⁶⁵

„Nyólcz darabokból álló Könyveit a Nagy Tiszteletű Senior Urnak Comp(actor) Barta Úr által haza küldöttem, az eddég való ususokat nagy alázatossággal köszönöm, különösön tetszenek nékem a’ Du Bosch ideái és raisonjai. „

(„Die acht Bücher des Hochwürdigem Herrn Propst habe ich durch den Herrn Barta, den Buchbinder heimgeschickt. Ich bedanke mich bei Ihnen für die Bücher, die Ideen und Raison von Du Bosch gefallen mir besonders.“)⁶⁶

In der frühen Neuzeit gab es sehr viele Autoren mit dem Namen Bosch, daher kann leider nicht festgestellt werden, um welche Werke es dabei ging. Es ist jedoch bemerkenswert, dass sich der Buchbinder selbst engagierte, ins militärische Grenzgebiet zu fahren, da er sich die Chance erhoffte, dort ein Geschäft abschließen zu können. Dass er ein gutes Beziehungsnetz hatte, lässt sich auch daran zeigen, dass er sich einmal unmittelbar an den Propst wandte, als er mit einem der reformierten Gemeindeglieder von Makó in Konflikt geriet.⁶⁷

Im Fall von József Végh, dem Buchbinder von Bekesch konnte ein ähnliches Beziehungsnetz nicht ermittelt werden. Es ist jedoch sicher, dass er von der hiesigen Gemeinde regelmäßig Aufträge erhielt, sowie manchmal auch Bücher von ihm bestellt wurden, wie unter anderem im Jahr 1819: „Compactor Vég Józsefnek az Ekklesia számára tőle vásárlott három újj Gradualokért huszon négy forint.“ („Dem Herrn Buchbinder József Végh vierundzwanzig Forint für die drei Gradualen, die von ihm für die Kirchengemeinde gekauft wurden.“)⁶⁸

Von den oben erwähnten Daten geht nur so viel hervor, dass sich die Buchbinder am Vertrieb der Bücher beteiligten, es lässt sich aber nur teilweise festgestellt werden, wie sie die Meinung von Menschen bezüglich des Buches als ein Mittel der Volksaufklärung beeinflussten. Das Gremium der Diözese wurde von dem Buchmarkt nicht nur durch die Buchbinder erreicht, aber die von mir untersuchten weiteren Dokumente in Bezug auf die Beschaffung von Büchern bringen uns zu unserem Thema nicht näher. Um eine genauere Rekonstruktion zu ermöglichen, muss die Denkweise des Predigerkollegiums und der weltlichen Kirchenmitgliedern untersucht werden. Das im Folgenden skizzierte Bild ist zweifältig: In einigen Fällen wird das Buch als ein wichtiges und nützliches Mittel vorgestellt, ein anderes Mal wird es eher als etwas

⁶⁵ Barta Miklós levele Juhász Istvánnak, Makó, 1818. május 17. [Der Brief von Miklós Barta an István Juhász, Makó, den 17. Mai 1818] TtREL I.29.i.114.

⁶⁶ Keczei Sándor levele Juhász Istvánnak, Debelliács, 1818. május 31. [Der Brief von Sándor Keczei an István Juhász, Debelliács, den 31. Mai 1818] TtREL I.29.i.33.

⁶⁷ 1818. március 5. Barta Mihály könyvkötő panasza [Die Klage von Buchbinder Mihály Barta den 5. März 1818] TtREL I.29.o.1.

⁶⁸ Bevételi és kiadási napló 1818/1819. [Protokoll der Einnahme und Ausgabe im Jahr 1818/1819] TtREL I.62.e.1.

Verdächtiges, Verwirrendes gezeigt. Schauen wir uns zuerst die positiven Meinungen an!

Die Prediger bemühten sich Lesekreise zu bilden, deren Lektüren weit über das Ziel hinausgingen, die zur kirchlichen Aufgaben erforderlichen Kenntnisse frisch zu halten. Von Bálint Kis, dem Prediger von Szentes wurde in der Diözese ein Lesekreis organisiert, der nur kirchliche Mitglieder hatte, die untereinander die Ausgaben der Zeitschrift *Tudományos Gyűjtemény* (Wissenschaftliche Sammlung) austauschten.⁶⁹ Man hat den Eindruck, dass diese Bewegung nicht reibungslos funktionierte, denn im Jahr 1819 wurde darüber berichtet, dass: „A T(udományos) Gyűjtemény circual, vagy is inkább hever.“ („Diese Zeitschrift zirkuliert, das heißt sie ruht eher“).⁷⁰ Die Lust am Lesen blieb jedoch, denn János Kováts, der stellungslose, ehemalige Rektor von Makó berichtete dem Propst über folgendes: „Én közönséges hivatal nélkül eltöltött időmnek nagyobb részét a Geometriának tanulására, és más hasznos Könyveknek olvasására fordítottam.“ („Ich verbrachte den größten Teil meiner Zeit, seitdem ich keine gewöhnliche Stelle hatte, mit dem Studieren der Geometrie sowie dem Lesen von anderen nützlichen Büchern.“)⁷¹ Sehr viele ähnliche Beispiele könnten noch genannt werden, wie die Prediger ihre Bücher anschafften. Es gibt jedoch wenige Fälle, die auf bibliophile Gefühle deuten, in der Autobiographie von Benjámín Szőnyi, dem Prediger-Propst von Neumarkt an der Theiß wird aber mehrmals erwähnt, wie er seine Büchersammlung vergrößerte, wobei die Namen der Personen auch aufgeführt wurden, von denen er im Laufe seines ausländischen Studiums Bücher geschenkt bekam.⁷²

Der Fall der reformierten Kirche in Liebling stellt aber schon eine Art Übergang zwischen den positiven und negativen Einstellungen bezüglich der Bücher dar. Dieses Dorf, das sich im Banat befindet, wurde von deutschen Lutheranern bewohnt, bis 1791 siedelten sich aber so viele Reformierten an, dass auch eine reformierte Gemeinde gegründet wurde. Für die Gläubigen war der deutschsprachige Gottesdienst äußerst wichtig, deshalb wurde von ihnen ein Prediger aus dem Kanton Basel gewählt, der von der Diözesenversammlung von Bekesch problemlos ordiniert wurde.⁷³ Im

⁶⁹ Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1818. december 12. [Der Brief von Bálint Kis an István Juhász, Szentes, den 12. Dezember 1818] TtREL I.29.i.179.

⁷⁰ Kis Bálint levele Juhász Istvánnak, Szentes, 1819. szeptember 22. [Der Brief von Bálint Kis an István Juhász, Szentes, den 22. September 1819] TtREL I.29.i.179.

⁷¹ Kováts János levele Juhász Istvánnak, Makó, 1818. április 7. [Der Brief von János Kováts an István Juhász, Makó, den 7. April 1818] TtREL I.29.i.114.

⁷² MNL CsML-HL XIV.8. p. 5, 9, 25. Vgl. IMRE (1997), SZEREMLEI (1890).

⁷³ GLAS (1937 : 39), ERK-SCHÄFER (1986 : 17). Johann Gysin diente zwischen 1806–1817 in Liebling, er zog von dort nach Galizien. Laut Diözesenversammlung stammte er aus dem Kanton Basel, aber schweizerische Archivmaterialien stehen uns diesbezüglich nicht zur Verfügung, es gibt erst ab 1842 Daten, in denen die Prediger aus den beiden Basler Halbkantonen registriert werden. (Die Veröffentlichungen der Archivare Daniel Kress (Staatsarchiv Basel-Stadt) und Andrea Rhyn (Staatsarchiv Basel-Landschaft).) Vgl. KIS (1992a : 152). *Egyházmegyei közgyűlés,*

Gegensatz dazu hatte sein Nachfolger, Jakab Glockner damit Schwierigkeiten gehabt: Er kam 1818 in Liebling an, aber seine theologische Bildung wurde als nicht ausreichend beurteilt, und er verfügte nicht über die entsprechenden Bücher. Ihm wurde vom Propst daher die Anweisung gegeben, sich vom Prediger von Debelliács Bücher auszuleihen.⁷⁴ Ich bin der Meinung, dass die Geschichte von Glockner deshalb eine Art Übergang bildet, weil er solch ein Prediger war, der sich – gelinde gesagt – nicht besonders den Büchern zugeneigt war, während der Propst auch im weit entfernten Banat für die Beschaffung von Lektüren zu sorgen versuchte. Die ungünstigen Verhältnisse in Bezug auf die Lesemöglichkeiten werden auch dadurch gezeigt, dass obwohl die benachbarte Ortschaft des Dorfes Liebling die reformierte Gemeinde Rittberg (Tormac/Végyvár) war, konnte Glockner die entsprechenden Bücher im mehr als hundert Kilometer weit entfernten Dorf Debelliács finden, denn eben in demselben Jahr wurden Bücher von dem oben erwähnten Mihály Barta in das im Grenzgebiet liegenden Dorf gebracht. Die Bibliothek des Rittberger Predigers kam wahrscheinlich deshalb nicht infrage, weil als Glockner nach Liebling kam, löste sich die Rittberger Gemeinde gerade auf, da innerhalb eines Jahres 10% der Bevölkerung wegzog.⁷⁵ Es ist merkwürdig, dass der Propst die Aufmerksamkeit von Glockner nicht auf die nahe gelegene Stadt Temeswar lenkte, obwohl man dort viel leichter zu Büchern kommen konnte, da 1828 sogar fünf Buchbinder in der Stadt tätig waren, die sich auch mit Buchhandel beschäftigten.⁷⁶

János Papp, der Rektor und Kaplan von Öcsöd stellte einen schneidenden Gegensatz zu den gelehrten, regelmäßig lesenden Predigern dar: 1794 behauptete er betrunken, dass Mose ein Betrüger gewesen sei, und es werde keine Auferstehung geben.⁷⁷ Dieser Fall erinnert an die am Anfang dieser Studie bereits erwähnten deistischen Gedanken von János Fábrián. Der Unterschied besteht jedoch darin, dass von Papp Bücher kaum gelesen wurden: Als er vom geistlichen Gericht dazu befragt wurde, wo und von welchen

Békés, 1806. április 10. [Diözesenversammlung, Bekesch, den. 10. April 1806] TtREL I.29.a.2. *Johann Gysin eltávozásának feljegyzése, 1818. január 2.* [Bericht des Verzugs Johann Gysin, den 2. Jänner 1818] TtREL I.29.o.1. nr. 1. *Benedek Mihály levele Juhász Istvánnak, Debrecen, 1818. február 9.* [Der Brief von Mihály Benedek an István Juhász, Debrecen, den 9. Februar 1818] TtREL I.29.i.114.

⁷⁴ *Glockner Jakab személyes bemutatkozása az esperes előtt, 1818. február 23.* [Die Vorstellung von Jakab Glockner bei den Propst, den 23. Februar 1818] TtREL I.29.o.1. *Esperesi jelentés a hódmezővásárhelyi, békési, lieblingi egyházakról, 1818. Öcsöd, 1818. február 23.* [Bericht des Propstes über die Kirchengemeinde in Neumark am Theiß, Bekesch und Liebling] TtREL I.1.b.61.1354.

⁷⁵ *Kutasi József levele Kiss Andrásnak, Rittberg, 1816. január 8.* [Der Brief von József Kutasi an András Kiss, Rittberg, den 8. Januar 1816] valamint *Kutasi József levele Juhász Istvánnak, Rittberg, 1816. február 20.* [Der Brief von József Kutasi an István Juhász, Rittberg, den 20. Februar 1816] TtREL I.29.i.199.

⁷⁶ KOVÁCH (1998 : 246).

⁷⁷ BARCSA 2. BD. (1908 : 311).

Lektüren er diese philosophischen Gedanken erfahren hatte, sagte er einfach folgendes aus: „A Fel támadásról a mit szóllottam, azt nem magamtól mondottam, hanem külső országi tanúlt emberekről. Hasonlóan hogy Mósest is impostornak mondottam, azt is azoktól.“ („Alles, was ich von der Auferstehung behauptete, war nicht meine Erfindung, sondern ich habe diese Gedanken von ausländischen, gelehrten Menschen gehört. Dies gilt auch für meine Aussage, dass Mose ein Betrüger ist.“)⁷⁸

Das Misstrauen gegen die Bücher innerhalb der Kirche kann durch einen Fall in Köröstarcsa am besten gezeigt werden. Mihály Pap, der Notar des Dorfes Köröstarcsa wurde von László Szalontai, dem Mädchenlehrer (d.h. einer kirchlichen Person) damit beschuldigt, dass er sich in den Gottesdiensten unhöflich verhalten hatte: Er erhob sich nicht mit den anderen und „er las irgendeine Historienbücher“ („holmi históriás könyveket“) während der Predigt.⁷⁹ Pap behauptete aus Selbstverteidigung, dass es ihm höchstens zweimal geschehen sei, und die Bücher, die er gelesen habe, waren keine Lektüren der Unterhaltungsliteratur, sondern Frömmigkeitswerke:

„...Hogy Predikatio alatt könyvet olvasok, még pedig holmi históriákat. Ez tetemes hazugság, mert én prédikatio alatt soha sem olvastam, hanem talám vagy kétszer esett meg, hogy Communio alatt, míg az emberek és Asszonyok communicáltak Sandert és Derhamot olvastam, ...“

(„...Dass ich während der Predigt Bücher lese, und sogar irgendeine Historien. Das ist eine enorme Lüge, da ich während der Predigt nie gelesen habe, es kam vielleicht zweimal vor, dass ich während der Kommunion, als die Herren und die Damen am heiligen Abendmahl teilgenommen haben, Sander und Derham gelesen habe...“)⁸⁰

Pap verteidigte sich auf geschickte Weise, als er William Derham und Henrik Sander erwähnte, da ihre Werke von den reformierten Intellektuellen mit Vorliebe gelesen wurden, die Übersetzungen dieser Bücher wurden zudem ausnahmslos im Oktavformat veröffentlicht.⁸¹ Die Größe der Bücher kann deshalb sehr interessant sein, da der Zeuge hinter dem Rücken des Angeklagten stand, und daher die bibliographischen Daten eines Buches in großem Folioformat ohne Schwierigkeiten hätte lesen können. Die Buchrückengröße der Historienbücher stimmte aber mit der der Werke von Derham und Sander überein, so konnte Pap ruhig behaupten, dass er Frömmigkeitswerke gelesen habe.

Der Fall von Köröstarcsa spiegelt die Zwiespältigkeit wider, die für die Denkweise des ungarländischen Klerus bezüglich des Lesens charakteristisch war. Der Katholik Vazul Alexovits zählte in dieser Hinsicht zu den

⁷⁸ TtREL I.1.b.35.595. nr. 2.

⁷⁹ TtREL I.1.b.51.1048. nr. 4.

⁸⁰ TtREL I.1.b.51.1048. nr. 5.

⁸¹ SANDER (1794), DERHAM (1793).

Konservativsten, denn er verfasste einen ganzen Band wider das Lesen (vor allem im Fall der Werke der Aufklärung),⁸² bzw. die Frage der Kontrollierung der Lektüren galt auch innerhalb der reformierten Kirche als ein großes Problem. Die Bücher von Jean Frédéric Ostervald wurden von mehreren ins Ungarische übersetzt, und sie wurden Teil der alltäglichen Lektüren der damaligen reformierten Intellektuellen. Sein Werk *Romlottságnak kútfejei* (Untersuchung der Quellen des kläglichen Verderbens) enthält zum Beispiel ein eigenes Kapitel in Bezug auf die Lektüren, die den Reformierten empfohlen bzw. verboten wurden.⁸³ Um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert wurde sowohl in der Homiletik von Ferenc Tóth, als auch im Werk von János Kis zur Religionsschutz betont, dass es im Fall von Predigern erforderlich ist, eine brauchbare Bibliothek zusammenzustellen, und sich zum Zweck des Glaubensschutzes regelmäßig zu bilden, wobei aber die als wertlos eingestuftten Schmöker und Romane den Mitgliedern des Predigerkollegiums nicht empfohlen wurden.⁸⁴ Sie vertraten jedoch keine solche strenge Meinung wie das in der Einleitung erwähnte Urteil von János Fábrián, aber das Phänomen der Verbreitung von „unnützlichen Bibliotheken“ war auch für sie bekannt. Die Kirchenverwaltung wurde auf die Verbreitung der verdächtigen Bücher aufmerksam, deshalb wurde im Reformierten Kirchendistrikt jenseits der Theiß in den Jahren 1787, 1792 und 1811 die Kontrolle der Lektüren der Prediger und Predigerkandidaten verordnet.⁸⁵ In den Kirchenbesuchsprotokollen der Diözese von Bekesch sind aus den Jahren nach 1811 Fragen zu finden, die sich darauf bezogen, was die Prediger in ihrer Freizeit gelesen hatten. Im Gegensatz dazu wurde vor 1811 nur aufgeschrieben, ob die erforderlichen liturgischen Bücher und Vorschriften vorhanden waren.⁸⁶

Auch im Fall der weltlichen reformierten Bevölkerung kann diese Zwiespältigkeit beobachtet werden: Die Druckwerke wurden von ihnen manchmal respektiert und als die wichtigste Voraussetzung des Fortschrittes betrachtet, in anderen Fällen hatten aber die Menschen eher eine feindliche Einstellung gegenüber der Bücher. Es ist daher nicht überraschend, dass die diesbezüglichen Äußerungen durch die Interessen beeinflusst wurden, die sich aus den aktuellen Situationen ergaben.

Die Situation des Predigers János Vég in Sebesch (Borossebes/Sebiş) wurde im Jahr 1818 dermaßen unhaltbar, dass er die Stadt verlassen musste. Die hiesigen Bewohner meinten – als Teil der Massenhysterie gegen den

⁸² ALEXOVITS (1792). Vgl.: BRUNNER (1930), PADÁNYI (1974).

⁸³ OSTERVALD (1745 : 271), GRANASZTÓI (2008 : 656–667).

⁸⁴ TÓTH (1806 : 43), KIS, (1815 : 12–13).

⁸⁵ KIS, (1992a), 156. *Az esperesi visitációs ideához tartozó jegyzések A. 1787.* [Instruktionen zu dem Kirchenvisitationen im Jahr 1787] TtREL I.29.c.13. *Hunyadi Ferenc levele az esperesnek, Debrecen, 1792. augusztus 20.* [Der Brief von Ferenc Hunyadi an den Propst, Debrecen, den 20. August 1792] TtREL I.29.f.3.

⁸⁶ *Z. B. 1812. évi egyházlátogatás.* [Kirchenvisitation im Jahr 1812] TtREL I.29.h.1.

Prediger –, dass das Protokoll, das die geschriebenen Gesetze enthielt, die Ursache von allen ihren Problemen sei, und versuchten es daher zu vernichten:

„Mikor Felsőségnek rendeléseit és parantsolatit előttök olvasom azt merik mondani, hogy az ő dólgaikban sem Király sem Püspök nem parantsol. Sőt egy részeges veszekedő paraszt Patkó János nevezetű ember kikapván a protocollumot kezemből a földhöz letötte, hogy ne olvassam nekik.“)

(„Als ich ihnen die Verordnungen und Befehle des Ordinariats vorgelesen habe, haben sie gesagt, dass in ihren Angelegenheiten weder der König noch der Superintendent zu befehlen habe. Ein trunksüchtiger, zanklustiger Bauer, János Patkó hat sogar das Protokoll aus meiner Hand gerissen und zu Boden geschmissen, damit es ich ihnen nicht mehr vorlese.“)⁸⁷

Im Fall von Sterbenden sah aber die Situation ganz anders aus, da es uns mehrere Fälle bekannt sind, als sich jemand nachdrücklich für den Kauf von Büchern spendete. Dies ist deshalb sehr merkwürdig, da die Erblasser oft Geld ihrer Kirche, Schule oder den armen Menschen hinterließen, aber sehr wenige beharrten sich darauf, dass eine bestimmte Summe nur für den Kauf von Büchern verwendet werden darf. Obwohl die Mehrheit der Einwohner von Neumarkt an der Theiß zu der ungeschulten bäuerlichen Gesellschaftsschicht gehörte, wurde 1785 von Albert Kis und 1789 von István Nagy Szabó für den Schulbuchbedarf von Studenten ein paar Forint hinterlassen.⁸⁸

Wir sind im Testament von István Debretzeni, dem des Schreibens und Lesens unkundigen Bewohner von Szentes einer bäuerlichen Welt auf die Spur gekommen, die dem gedruckten Buch eine symbolische Bedeutung zukommen ließ: Er verfügte nämlich letztwillig auch über seine Bibel und sonstige Bücher.⁸⁹ Er unterschrieb sein Testament zwar nur mit einem Strich, es ging hier aber wahrscheinlich um seine regelmäßig gelesenen Lektüren. (Durch die Forschungen von Ildikó Kristóf ist uns bekannt, dass es in Königreich Ungarn in der frühen Neuzeit eine Gesellschaftsschicht gab, die Erbauungswerke, Kalendarien zwar langsam lesen konnte, aber des Schreibens unkundig war.)⁹⁰

Die Entstehung der sich gestaltenden bäuerlich-bürgerlichen Intellektuellen kann auch bezüglich der Veränderung der Beziehung zu Büchern beobachtet werden. Wenn – laut dem am Anfang dieser Studie zitierten Werk von Bálint Kis – von der Mehrheit der reformierten Bevölkerung überhaupt etwas gelesen

⁸⁷ *Vég János kérvénye az egyházmegyéhez, Borossebes, 1818.* [Bittbrief von János Vég an der Diözese, 1818] TtREL I.29.i.209.

⁸⁸ *Kis Albert végrendelete, Hódmezővásárhely, 1785. december 11.* [Das Testament von Albert Kis, Neumarkt an der Theiß, dec. 11. Dezember 1785] MNL CsML – HL IV/A/1001/g/5. *Esküdt Nagy Szabó István végrendelete, Hódmezővásárhely, 1789. augusztus 28.* [Das Testament von István Nagy Szabó, Neumarkt an der Theiß, den 28. August 1789] MNL CsML – HL IV/1001/g/1.

⁸⁹ *Debretzeni István végrendelete, Szentes, 1820. július 15.* [Das Testament von István Debretzeni, Szentes, den 15. Juli 1820] MNL CsML-SzL V/A/102/k/2. nr. 350.

⁹⁰ SZ. KRISTÓF (2002).

wurde, ging es nur um Kalendarien, Schmöcker und die Bibel. Es ist aber nachweisbar, dass es eine schmale anspruchsvolle Leserschicht gab, da im Jahr 1817 das anlässlich der 300. Jahreswende der Reformation veröffentlichte Buch in den Städten Neumarkt an der Theiß, Deutsch-Jula und Bekesch nicht nur von Predigern, sondern auch von Landmessern, Staatsanwälten, Tafelrichtern, Notaren und sonstigen Bürgern subskribiert wurde.⁹¹

Ein führender Intellektueller der weltlichen reformierten Bevölkerung war Lőrinc Domokos, der Sohn von Lajos Domokos, dem Haupttrichter von Debresin, der zwischen 1790–1803 der Obernotar des Komitats Bekesch war, und zugleich das Amt des Oberverwalters der Reformierten Diözese von Bekesch bekleidete.⁹² Seine Leidenschaft, Bücher zu sammeln bzw. seine Kulturorganisierungstätigkeit hinterließen viele Spuren: Er sorgte sich unter anderem für die Beschaffung von neuen juristischen Werken, die für das Funktionieren des Komitats notwendig waren, und auch die Subskription des Werkes *Az elveszett paradicsom (Das verlorene Paradies)* von Milton wurde 1795 im Komitat Bekesch von ihm organisiert. Der Schatten des Verdachts fiel bezüglich der ungarischen Jakobinerbewegung auch auf Domokos, obwohl seine einzige Schuld war, dass er französische Zeitungen las.⁹³ Es sind leider keine Briefe oder Tagebücher zum Vorschein gekommen, die uns über die persönliche Meinung von Domokos in Bezug auf die Bücher berichten konnten. Es ist jedoch sicher, dass er auch das Phänomen der Akzeptanz und der Ablehnung erfuhr, denn er unterstützte einerseits durch seine Bücheranschaffungen die alltägliche Arbeit der Verwaltung, andererseits kam es vor, dass wegen der Französischen Revolution schon durch das Lesen von französischen Zeitungen von jemandem ein negatives Bild gezeichnet wurde.

Zum Schluss versuche ich die Fragen bezüglich der „unnützlichen Bibliotheken“ und der ständig lesenden Prediger zusammenzufassen. Meiner Meinung nach kann Folgendes festgestellt werden: In der Reformierten Diözese von Bekesch zeichnete sich ein ziemlich heterogenes Bild in Bezug auf die Funktion der Bücher ab. Unabhängig davon, ob es sich um ein kirchliches oder weltliches Amt handelte, wurde das Lesen von Büchern in einigen Situationen verurteilt und als schädlich betrachtet, während in anderen Fällen die in den Büchern enthaltenen Informationen als eine nützliche und wichtige Hilfe angesehen wurden. Diese Meinungen veränderten sich jedoch ständig: Sie wurden von Interessenlinien und Situationen regelmäßig beeinflusst, und in meisten Fällen traten sie nicht den beiden Polen entlang auf, sondern sie vermischten sich im Alltagsleben.

⁹¹ GLATZ-MÁRTON (1818 : 38–39).

⁹² HÉJJA (2009 : 263).

⁹³ HÉJJA (2003 : 31, 39), ELEK (1985 : 68).

VERZEICHNIS DER VERWENDETEN LITERATUR:

- ALEXOVITS Vazul (1792), *A könyvek szabados olvasásáról két fő-tzikkely...*, Pest, Patzkó.
- BALÁZS Péter (2013), *Biblia, história, bölcselet a felvilágosodás korában*, Budapest, L'Harmattan.
- BARCSA János (1908), *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 1–3. Bd., Debrecen, Faragó György.
- BENDA Kálmán (1982), *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*, Helikon 28, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, S. 533–539.
- BERLÁSZ Jenő (1974), *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*, in: SZAUDER József – TARNAI Andor (szerk.), *Irodalom és felvilágosodás*, Budapest, Akadémiai Kiadó, S. 283–332.
- BERNHARD Jan-Andrea (2015), *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich des Stephanskronen*, Göttingen, Vandenhoeck et Ruprecht.
- BÍRÓ Ferenc (2003), *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi.
- BRUNNER Emőd (1930), *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Pannonhalma, Dunántúl K.
- BUCSAY Mihály (1977), *Die Protestantismus in Ungarn*. Teil. 1–2., Wien, Böhlau.
- DANKÓ Imre (1988), *A kollégium partikularendszere*, in: BARCSA József (szerk.), *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, S. 776–810.
- DARNTON Robert (1990), *The Kiss of Lamourette*, New York – London, Norton.
- DERHAM William (1793), *Physico-theologia, az az az Isten lételének... és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmuttatása*, Bécs, Trattner.
- DIENES Dénes (1998), *Alsóvádasz. Egy abauji község története*, Sárospatak, Szerző.
- DIENES Dénes (2002), *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002.
- V. ECSÉDY Judit (1999), *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi.
- ELEK László (1985), *A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábián János*, in: ELEK László (szerk.), *Művelődés és irodalom Békés megyében. I. köt. A XVI. századtól a XIX. század derekéig*, Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok, S. 64–77.
- ERK Heinrich und SCHÄFER Hans (1986) (hrsg.), *Schun vun weidm hot mr die Kerich gsieh. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Geimende Liebling*, Willstätt-Legelshurst, Heimatortsgemeinschaft Liebling.
- FEHÉR Katalin (2009), *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*, Budapest, Mati.
- FURRER Norbert (2012), *Des Burgers Buch*, Zürich, Chronos.
- FÜLÖP Géza (1978), *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GAÁL Endre (2001), *A szegedi nyomdászat 1801–1918*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- GÁBORJANI SZABÓ Botond (2014), *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium*, Debrecen, Kollégiumi Nagykönyvtár.
- GLAS Balthasar (1937), *Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786–1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum*, Timișoara, Schwäb, Verl.
- GLATZ Jakob – MÁRTON József (1818), *Az ausztriai Tsász. Kir.Birodalomban 1817-ben tartatott reformáció öröminnépének előadása némelly közönséges észrevételekkel*

- együtt, melyek a protestánsoknak a nevezetes birodalomban lévő egyházi állapotjokat illetik*, Bécs, Pichler.
- GRANASZTÓI Olga (2008), Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók, in: *A magyar irodalom története*, SZEGEDY-MASZÁK Mihály (főszerk.), Budapest, Gondolat.
- GRANASZTÓI Olga (2009), *Francia könyvek magyar olvasói*, Budapest, OSZK.
- J. HALÁSZ Margit (2002), *Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI–XIX. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár.
- HÉJJA Julianna Erika (2003), *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*, Budapest, OSZK.
- HÉJJA Julianna Erika (2009), *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*, Gyula, Békés Megyei Levéltár.
- HORVÁTH József (2004), Végrendeleti adalékok a Veszprém megyei falvak népi vallásosságához a XVIII. század második feléből, in: S. LATCKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika, *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6/1. Bd., Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, S. 135–148.
- HUDI József (2011), Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években, Korall 43, Budapest, Korall Társadalmotörténeti Egyesület, S. 122–146.
- IMRE Mihály (1984), A város művelődéstörténete a XVIII. századig, in: SZABÓ Ferenc (főszerk.), *Hódmezővásárhely története*. 1. köt. *A legrégebb időktől a polgári forradalomig*, Hódmezővásárhely, Városi Önkormányzat, S. 623–678.
- IMRE Mihály (1984), *Szőnyi Benjámín és kora 1717–1794*, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium.
- JÓZSÁNÉ HALÁSZ Margit (1999), A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből, in: Csiffáry Gergely (szerk.), *Tanulmányok a kézműipar történetéből*, Veszprém, Veszprémi Akadémiai Bizottság, S. 353–394.
- KERESZTES Hajnalka (2013), A Tolna megyei német reformátusok vallásos olvasmányairól, *Mediárium* 7/1–2., Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, S. 37–60.
- KIS Bálint (1992a), *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Békéscsaba-Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- KIS Bálint (1992b), A szentesi református eklezsia állapotja, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgaik, változásaik, in: KIS Bálint (1992a), *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Békéscsaba-Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, S. 283–387.
- KIS János (1815), *A vallástalanságról, s a vallásbéli buzgóság meghidegedésének okairól...*, Sopron, Sziesz.
- KÓKAI Sándor (2010), *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola.
- KÓKAY György (1983), Javaslatok 1789-ből a könyvolvasás népszerűsítése érdekében, in: KÓKAY György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, S. 167–177.
- KOLLEGA TARSOLY István (2011), *II. József német telepesei*, PhD dolgozat, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2011.
- KOOL Anne-Marie (1995), *Az Úr csodásan működik*, 1–3. Bd., Budapest, Harmat.
- KOSÁRY Domokos (1987), *Culture and Society in Eighteenth Century Hungary*, Budapest, Corvina.
- SZ. KRISTÓF Ildikó (1995), „Istenes könyvek – ördögös könyvek”, Népi kultúra – népi társadalom, A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XVIII, Budapest, MTA, S. 67–104.

- SZ. KRISTÓF Ildikó (2002), A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? Acta Papensia 6, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, S. 3–28.
- KRISTÓF Ildikó (2008), Statisztikák, használatok, olvasatok. Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század). in: FÜLEMÜLE Ágnes – KISS Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat*, Budapest, L'Harmattan, S. 209–224.
- KULCSÁR Adorján (1943), *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- LABADI Gergely (2007), Az olvasó pásztor. A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben, Erdélyi Múzeum 69, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, S. 61–78.
- S. LACKOVITS Emőke (2000), A vallásos élet felekezeti és területi jellemzői a Közép-Dunántúlon (17–20. század), Néprajzi Látóhatár 9/3–4, Debrecen, Györffy István Néprajzi Egyesület, S. 175–190.
- LAERKE Mogens, ed. (2009), *The Use of Censorship in the Enlightenment*, Leiden – Boston, Brill.
- MARJANUCZ László (2012), A magyarországi szabadelvű rendiség egy dokumentuma: Gömör megye 1794-i beadványa a Helytartótanácsnak a sajtószabadság ügyében, in: BARTHA-KOVÁCS Katalin – PENKE Olga – SZÁSZ Géza (szerk.), *Felvilágosodás – Lumières – Enlightenment – Aufklärung. Képek, szövegek, olvasatok*, Szeged, JATEPress, S. 91–98.
- MONOK István (1993), *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptorum.
- MONOK István (2009), „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum” Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról, in: CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit *Humanizmus és gratuláció. Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, Budapest, Balassi, S., 266–276.
- OSTERVALD Jean Frédéric (1745), *A' keresztyének között ez idő szerént uralkodo romlottságnak kutfejeiről valo elmélkedés*, Debrecen, Margitai János.
- PADÁNYI Klára (1974), Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában, in: SZAUDER József – TARNAI Andor (szerk.), *Irodalom és felvilágosodás*, Budapest, Akadémiai Kiadó, S. 177–200.
- SANDER Heinrich (1794), *Az istennek jósága és böltsége a természetben*, Pozsony-Komárom, Wéber.
- SZABÓ Ferenc (1973) (szerk.), *Mezőberény története*, 1–2. Bd., Mezőberény, Mezőberényi Nagyközség Tanácsa.
- SZABÓ Ferenc (2008), Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig, in: SZABÓ Ferenc, *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, S. 137–210.
- SZEREMLEI Sámuel (1890), *Szőnyi Beniamin és a hódmezővásárhelyiek*, Budapest, Hornyánszky.
- SZMIDA Lajos – NIKOLÉNYI István (1901), *Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség multja és jelene*, Temesvár, Végvár község.
- TÓTH Ferenc (1806), *Leiki pásztori gondviselés A leiki pásztori theológiának II. darabja*, Győrben, özvegy Streibigné betűivel.
- TÓTH István György (2000), *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Budapest, CEU Press.
- WITMANN Reinhard (1997), Une révolution de la lecture à la fin du XVIIIe siècle? in: CAVALLO Guglielmo – CHARTIER Roger, *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Paris, Éditions du Seuil, S. 331–364.

QUELLEN:

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (Budapest) (MOL)

[**Ungarisches Nationalarchiv – Ungarisches Staatsarchiv**]

MOL C 60 83. csomó: Helytartótanácsi Levéltár C 60 Departementum revisionis librorum
83. csomó.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhely Levéltára

[**Ungarisches Nationalarchiv – Archiv der Stadt Neumarkt an der Theiß**]

MNL CsML – HL IV/1001/g/1. Törvényhatósági jogú városok. Feudális kor. Végrendeletek
1730–1849. Végrendeletek 3–500. 1731–1802.

MNL CsML – HL IV/A/1001/g/5. Törvényhatósági jogú városok. Feudális kor.
Végrendeletek 1730–1849. Testamentumkönyv 1730–1795.

MNL CsML-HL XIV.8. Személyek. Szőnyi Benjámín református lelkész, író kézírata 1764–
1793.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára (MNL CsML – SzL)

[**Ungarisches Nationalarchiv – Archiv der Stadt Szentes**]

MNL CsML – SzL V/A/102/k/2. Mezővárosok levéltárai. Feudális kor. Szentes Város
Tanácsának iratai (1703–)1720–1849(–1890). Végrendeletek (1731–)1802–1849(–
1890)

Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára (SzNREL)

[**Archiv der reformierten Kirchengemeinde Szentes**]

SzNREL I.375.h. Számadási iratok.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen) (TtREL)

[**Archiv des reformierten Kirchendistriktes Jenseits-der-Theiß**]

TtREL I.1.b.35.595. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980.
Papp János öcsödi tanító fegyelmije (heterodoxia), 1795.

TtREL I.1.b.36.644. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980.
Fábián János békési iskolamester fegyelmije 1796.

TtREL I.1.b.37.658. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980.
Fábián János békési iskolamester fegyelmije, 1797.

TtREL I.1.b.51.1048. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980.
Pap Mihály köröstarcsai jegyző botránkozottató ügye, 1812.

TtREL I.1.b.61.1354. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980.
Esperesi jelentés 1818.

TtREL I.29.a.2. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek 1696–1959. Közgyűlési
jegyzőkönyv 1787–1829.

TtREL I.29.c.7. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–
1979. Elegyesek 1796–1901. Népiskolai szervezet, rendszabályok 1787–1858.

TtREL I.29.c.13. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–
1979. Egyházmegyei gyűlés 1787–1861.

TtREL I.29.f.3. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági körlevelek 1606–1948.
Püspöktől érkezett körlevelek, levelek 1766–1878.

TtREL I.29.h.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843

TtREL I.29.i.33. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok
1765–1979. Debelliács 1794–1867.

- TtREL I.29.i.114. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Makó 1779–1864.
- TtREL I.29.i.179. Békés-Bánáti egyházmegye irata. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Szentés 1787–1865.
- TtREL I.29.i.209. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok 1765–1979. Elszakított egyházközségek 1788–1880. Kispereg 1801–1879. Borossebes 1813–1876.
- TtREL I.29.o.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Igazgatási iratokhoz segédletek 1816–1948. Esperesi napló 1816–1862.
- TtREL I.62.e.1. Egyházközségek iratai. Békési egyházközség iratai. Számadási iratok 1791–1952.

THE ROLE OF BOOKBINDER PASTORS IN FORMING OPINIONS ABOUT THE PRINTED BOOK IN HUNGARIAN AND GERMAN LANGUAGE CALVINIST CONGREGATIONS IN THE SOUTH – EASTERN PART OF THE KINGDOM OF HUNGARY AT THE END OF THE 18TH CENTURY (Summery)

In the Kingdom of Hungary the representatives of the Enlightenment considered the printed book as a tool by which the education of the common people could be enhanced. However, the program of popularising reading created a paradoxical situation because leading intellectuals were socialised to ignore the uneducated masses of people. This strange situation is also indicated by the fact that a lot of works dealing with enlightening the people were translated into Hungarian, which, in their original versions, investigated the central role of the book and reading. Notwithstanding this, the book occupied a marginal place in the Hungarian texts of both Protestant and Catholic works, and the emphasis put on the role of reading was exchanged with the importance of presenting thoughts by word of mouth. Obviously, the Protestant works emphasised the significance of reading the Bible in the Hungarian translations as well, but they admonished their curious readers to be precautious of other books apart from the Holy Scripture. This precaution may have been reinforced by the occasionally surfacing antireligious thoughts and the French Revolution. Nevertheless, it cannot be argued that Calvinist parsons would have kept aloof from taking advantage of the possibilities offered by the printed book, since the publishing rates of works of piety written by them highly increased in the Hungarian book market after 1781. What is more, Calvinist parsons also took a leading role in belles-lettres.

The administration of the Reformed Church in the Kingdom of Hungary at that time consisted of three levels: the largest unit was the church district, followed by the diocese, and the smallest unit, the local parish. The Békés Reformed Diocese was located in the southern region of the Kingdom of Hungary with many pastors being responsible for organising reading circles. They thought that it was essential to obtain not only works in Hungarian but also contemporary German and French publications. The peculiarity of the diocese was that it had Hungarian and German congregations as well on its territory and, as a result of the Habsburg settlement policy, the newly founded Calvinist congregations in the Bánát also belonged to the Békés Reformed Diocese. Generally, the settlers were not wealthy, yet church tax censuses show that the material resources of the new villages did not differ greatly from the older ones: the settlers of the village called Liebling invited a pastor from Basel, which is interesting because it enables us to compare Swiss and Hungarian book culture, drawing on their similarities and dissimilarities.

The archival sources of the Békés Reformed Diocese contain a lot of sources illuminating the changing role of the book in the life of Calvinist intellectuals and common people in the country. The general assembly of the diocese frequently discussed cases of such pastors who earned a living from book binding. Furthermore, their activity might claim the attention of economic history, as these pastors worked outside the guild, namely illegally, but it also helps to understand what the pastors and the members of the congregation thought of the printed book. On the basis of the available sources we are able to ascertain which printed productions were paid for at a very high price and which were easily accessible to everybody due to their cheapness. Moreover, the minutes of canonical visitations provide an insight into how the popularising and control of reading was regulated, and several private letters contain references with regard to how people viewed book illustrations, type areas of books, book fonts, etc.

KNIHA V PREMENÁCH NOVOVEKEJ KOMUNIKÁCIE*

Viliam ČIČAJ

V období raného novoveku zažila spoločnosť podobný komunikačný boom ako zažíva v súčasnosti. Rozšírili sa a vznikli nové médiá (knihy, noviny, pamflety, poštová služba), pred človekom sa otvorili nové horizonty (cestovanie, mapovanie, technická inovácia komunikačných prostriedkov), v dôsledku rozšírenia gramotnosti vo všetkých spoločenských vrstvách radikálne vzrástol počet účastníkov komunikácie. Nezanedbateľný bol aj demografický rast a vznik nových ekonomických väzieb. Nové prvky v komunikácii vyvolali zmeny v mentalite spoločnosti a jednotlivca. Neboli to len javy pozitívne, ale aj javy negatívne, ktoré nebadane menili novovekú spoločnosť. Výskum problematiky komunikácie a komunikačnej praxe v novoveku je veľmi bohatý a prináša nové metodologické postupy a výsledky, ktoré môžu byť v mnohých prípadoch podnetným impulzom aj pre odborníkov zaoberajúcich sa otázkami dejín knižnej kultúry v období novoveku.

Problematika komunikácie je pomerne veľmi zložitá aj z metodologického hľadiska. O systemizáciu pojmu komunikácie sa pokúsili aj viacerí autori.⁹⁴ Vychádza sa z jednoduchého predpokladu, že komunikácia je v podstate základom života spoločnosti a už od začiatku prešla dlhodobým vývojom. Na samom počiatku to boli znaky, z ktorých sa postupne vyvinula reč. Súčasne rozličným tempom sa rozvíjala aj technika komunikácie od fakiel, cez tlač až k telegrafu a internetu. Dôležitým faktorom v tomto procese bol aj vznik masovej komunikácie. Vytvorili sa nové vzťahy medzi jednotlivcom a verejnosťou, zrodila sa *manipulatívna* komunikácia a vznikli nové profesie. Existuje viac ako 160 definícií komunikácie, pričom termín komunikácia pochádza z latinského *communicare*, čo znamená *konať spoločne, zjednotiť, zložiť dohromady, ďalej aj oznámiť, zúčastniť sa*.⁹⁵ Napriek obrovskému množstvu definícií (filozofických, antropologických, sociologických, psychologických a iných) musí každá komunikácia bezpodmienečne

* Príspevok vznikol v rámci projektu VEGA 2/099/12 Štrukturálne premeny komunikačnej praxe v novoveku.

⁹⁴ BOIGNER, Dietmar. *Kommunikation. Die „Essenz menschlichen Leben“ besitzt einen unglaublichen Einfluß auf alle Verhaltensweisen in unserer „vernetzten Welt“*. Wien: hpt – Verlagsgesellschaft, 1990.

⁹⁵ Z viacerých definícií komunikácie Boigner napríklad uvádza: „*Komunikácia je moc. Komunikácia označuje vzájomnosť človeka k človeku. Komunikácia je nielen prenosom, ale zároveň aj spracovaním zmyslu. V užšom zmysle možno chápať komunikáciu ako proces pochopenia, sprostredkovanie významov medzi ľudskými bytosťami. Komunikácia je špecifická forma informačných tokov, pričom informácia je definovaná ako znak, ktorý je vytvorený komunikátorom na realizáciu jeho výpovedného zámeru.*“ BOIGNER, *Kommunikation*, cit. d., s. 15.

obsahovať štyri zásadné princípy: musí byť niekto, kto chce niečo oznámiť, musí existovať výpoveď alebo posolstvo, musí existovať médium, ktoré transportuje výpoveď a napokon musí byť niekto, komu je výpoveď alebo posolstvo určené.⁹⁶

V konečnom dôsledku to znamená, že médium umožňuje významy sprostredkovať a vzájomne ich rozdeľovať. Médium priraduje veciam ich označenie a dokáže ich identifikovať aj v ich neprítomnosti. Ďalej abstraktne predstavy a pocity ako sú radosť, ľútosť, šťastie a nešťastie môžu byť zmyslami akceptovateľné a pochopiteľné. Opačne, aj zámerným zdôraznením, zvýšením tónu alebo použitím dialektu v kontexte, môže význam slov nadobudnúť negatívny obsah.⁹⁷

Problematike komunikačnej praxe v novoveku máme k dispozícii pomerne bohatú odbornú literatúru.⁹⁸ Práve obdobie 16. storočia, nazývané aj obdobím spisomňovania, sa v dejinách komunikácie považuje za prelomové. Mnohí autori neváhajú použiť aj termín revolúcia,⁹⁹ pričom revolučným médium komunikácie sa podľa nich stala kniha.¹⁰⁰ Politickú komunikáciu začínajú v dôsledku technických inovácií významným spôsobom ovplyvňovať pamflet a propaganda.¹⁰¹ Dôležitú úlohu v procese premeny komunikačnej praxe zohrávajú v 16. storočí európske informačné centrá.¹⁰² Ekonomický aspekt komunikácie v období novoveku nadobúda tiež mimoriadny význam.¹⁰³

⁹⁶ Demonštrovať sa to dá jednoduchým príkladom: *Osoba A hovorí osobe B: „Prosím Ťa, zatvor okno!“ Základná štruktúra tejto situácie je nasledovná. Osoba A niečo oznamuje. Jeho výpoveď sa vzťahuje na zatvorenie okna a tento svoj oznam môže urobiť ústne v priamom rozhovore, písomne alebo telefonicky a nasmerovať na osobu B. Oznam sa však nemôže pochopiť alebo sa nedá naň reagovať, ak neexistuje nejaký sprostredkovateľ. Ak osoba A vyjadrí svoj oznam ústne, použije ako médium reč. Môže aj svoju správu napísať na papier a poslať ďalej. Práve tak môže použiť telefón, počítač alebo aj bez použitia technických prostriedkov, mimikou a gestami, vyjadriť svoje posolstvo. Vždy, ak sa pokúsi osoba A vysvetliť svoj cieľ, potrebuje transportér, ktorý ho v tom podporuje – médium, ktoré nemateriálne významy vloží do materiálneho obalu a ako balík dodá prijímateľovi. Tento však musí vedieť, ako sa tento balík otvára, aby tam našiel obsah.* Ibidem, Ref. 2, s. 15 a nasledujúce.

⁹⁷ Ibidem, Ref. 2, s. 15 a nasledujúce.

⁹⁸ Otázky výskumu komunikácie v období neskorého feudalizmu, spojenú s bibliografickým prehľadom problematiky naformuloval vo svojom príspevku RÖCKELEIN, Hedwig. *Kommunikation – Chancen und Grenzen eines mediävistischen Forschungsgebietes.* In: RÖCKELEIN, Hedwig, [Hrsg.] *Kommunikation.* Berlin: Akad.-Verl. 2001, s. 5–13.

⁹⁹ NORTH, Michael. (Hrsg.). *Kommunikationsrevolutionen : die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts.* Köln; Wien [u.a.] : Böhlau, 1995.

¹⁰⁰ WEYRAUCH, Erdmann, *Das Buch als Träger frühneuzeitlichen Kommunikationsrevolution.* In: NORTH, *Kommunikationsrevolutionen*, cit. d., s. 1–14.

¹⁰¹ MÖRKE, Olaf. *Pamphlet und Propaganda. Politische Kommunikation und technische Innovation in West Europa in Frühen Neuzeit.* In: NORTH, *Kommunikationsrevolutionen*, cit. d., s. 15–32.

¹⁰² PIEPER, Renate. *Informationszentren im Vergleich. Die Stellung Venedigs und Antwerpens im 16. Jahrhundert.* In: NORTH, *Kommunikationsrevolutionen*, cit. d., s. 45–60.

¹⁰³ NORTH, Michael. *Kommunikation, Handel, Geld und Banken in der frühen Neuzeit.* München, Oldenbourg, 2000; GRAVESTJEN, Cora. *Amsterdam and the Origins of Financial Journalism.* In: NORTH, *Kommunikationsrevolutionen*, cit. d., s. 61–72; DENZEL A., Markus.

Zaujímavé sú aj pokusy o analýzu komunikácie rozličných kultúrnych systémov v stredoveku a novoveku.¹⁰⁴ V tomto smere sú aj podnetné otázky *spisomnien* hovorovej reči a *verbalizácie* písomnosti.¹⁰⁵ Do transformačných procesov patria aj obyčaje a riadenie sociálnych procesov prostredníctvom zákonov.¹⁰⁶ Sem môžeme zahrnúť aj otázku komunikačných procesov a sociálnej kontroly,¹⁰⁷ cirkevné vizitácie ako komunikačný prostriedok medzi panstvom a poddanými,¹⁰⁸ postavenie a vzťahy sociálnych skupín v policajných poriadkoch,¹⁰⁹ prejav (reč) ako inštitucionalizovaná komunikácia v období humanizmu.¹¹⁰ Napokon zaujímavý je aj pokus o negatívnu komunikáciu na príklade korunovačných sprievodov.¹¹¹

Značnému bádateľskému záujmu sa teší aj problematika prepojenie medzi politikou a komunikáciou.¹¹² Centrálnym médiom pre vznik politickej verejnosti v ranom novoveku boli v náboženských a hospodárskych diskusiách predovšetkým masovo vydávané letáky. V nich boli spočiatku výpovede sprostredkované prostredníctvom obrazov, potom v kombinácii s textom. Otázkou zostáva, do akej miery mohlo tieto vysvetlenia pochopiť široké publikum. K tomu môžeme priradiť aj ostatné druhy tlači (traktáty, polemické spisy, zákonné články, cirkevné nariadenia, knihy, až po periodickú tlač formujúcu sa na začiatku 17. storočia), ktoré spôsobili štrukturálne zmeny verejnosti a zároveň mali trvalé následky pre politizáciu komunikačného

„Wissensmanagement“ und „Wissensnetzwerke“ der Kaufleute: Aspekte kaufmännischer Kommunikation im späten Mittelalter. In: RÖCKELEIN, Hedwig, (Hrsg.). *Kommunikation*. Berlin, Akad.-Verl. 2001, s. 73–90; SCHOLZ, Cordula. In fremde Landen Handel – ausländischer Händler in Byzanz. In: RÖCKELEIN, *Kommunikation*, cit. d., s. 91–107.

¹⁰⁴ DURCHHARDT, Heinz – MELVILLE, Gert (Hrsg.). *Im Spannungsfeld von Recht und Ritual. Soziale Kommunikation in Mittelalter und früher Neuzeit*. Köln, Wien [u.a.]: Böhlau, 1997, 500s.

¹⁰⁵ ANGENENDT, Arnold. Verschriftliche Mündlichkeit – vemündlichte Schriftlichkeit. Der Prozeß des Mittelalters. In: DURCHHARDT – MELVILLE, *Im Spannungsfeld*, cit. d., s. 3–28.

¹⁰⁶ SELLERT, Wolfgang. Gewohnheit, Formalismus und Rechtsritual im Verhältnis zur Steuerung sozialen Verhaltens durch gesetztes Recht. In: DURCHHARDT, Heinz – MELVILLE, Gert [Hrsg.] *Im Spannungsfeld von Recht und Ritual. Soziale Kommunikation in Mittelalter und früher Neuzeit*. Köln, Wien [u.a.], Böhlau, 1997. In: DURCHHARDT – MELVILLE, *Im Spannungsfeld*, cit. d., s. 29–48.

¹⁰⁷ MIGLIORINO, Francesco. Kommunikationsprozesse und Formen sozialer Kontrolle im Zeitalter des Ius commune. In: DURCHHARDT – MELVILLE, *Im Spannungsfeld*, cit. d., s. 49–70.

¹⁰⁸ SCHNABEL-SCHÜLLE, Helga. Kirchenvisitation und Landesvisitation als Mittel der Kommunikation zwischen Herrschaft und Untertanen. In: DURCHHARDT – MELVILLE, *Im Spannungsfeld*, cit. d., s. 173–186.

¹⁰⁹ BRAUNEDER, Wilhelm. Stellung und Verhältnis sozialer Gruppen in den deutschen Polizeiordnungen des 16. Jahrhunderts. In: DURCHHARDT – MELVILLE, *Im Spannungsfeld*, cit. d., s. 203–215.

¹¹⁰ MERTENS, Dieter. Die Rede als institutionalisierte Kommunikation im Zeitalter des Humanismus. In: DURCHHARDT – MELVILLE, *Im Spannungsfeld*, cit. d., s. 401–422.

¹¹¹ DURCHHARDT, Heinz. Krönungszüge. Ein Versuch zur „negativen Kommunikation“. In: DURCHHARDT – MELVILLE, *Im Spannungsfeld*, cit. d., s. 291–304.

¹¹² BULST, Neithard. (Hg.) *Politik und Kommunikation. Zur Geschichte des Politischen in Vormoderne*. Frankfurt – New York, Campus Verlag, 2009.

priestoru. Veľmi zaujímavé podnety pre výskum komunikácie poskytuje oblasť každodennosti.¹¹³ Z hľadiska našej témy podnetným je aj výskum komunikácie inteligencie v období raného novoveku.¹¹⁴

Neoddeliteľnou súčasťou komunikačných systémov, komunikačných priestorov v minulosti a súčasnosti boli predovšetkým médiá, ktoré práve v období novoveku prešli mnohými technickými inováciami.¹¹⁵ Väčšina autorov sa prikláňa k názoru, že obdobie novoveku predstavuje revolúciu v komunikácii.¹¹⁶ Zaujímavé sú aj pokusy o periodizáciu vývoja komunikácie.¹¹⁷ Vývoj komunikačných médií v období novoveku ovplyvnili najmä humanizmus a renesancia (15. storočie), raný kapitalizmus a merkantilizmus (15.–17. storočie), diferenciacia miest (15./16. storočie), reformácia a protireformácie (od roku 1517), vojny, napr. sedliacka (1524/25) a 30-ročná vojna, absolutizmus spojený s *kráľom Slnka* Ľudovítom XIV. (1638–1715) a napokon nová *technika médií*, teda vynález kníhtlače (po roku 1450). Každý z uvedených prvkov obohatil vývoj médií novým netradičným prínosom: renesancia zdôraznením ľudského tela ako média, mediálnej tvorby a umenia, písomných médií a vzdelanosti. Raný kapitalizmus zdôraznil multifunkčnú úlohu listov, listovú komunikáciu a inštitucionalizoval poštu ako objekt podnikania. Médiá v stavovskej spoločnosti miest zasa prispeli komunikáciou prostredníctvom vyslancov, od poslov až po hlásateľov, od učiteľov po štátnych zamestnancov, od potulných a pouličných po operných spevákov, médií sviatkov a karnevalov. Komunikačnými médiami na vidieku do povstania sedliakov boli sviatky, ľudoví rozprávači, letáky a kalendáre. Počas reformácie a protireformácie sa dostala v oblasti médií do popredia úloha kazateľa, listu, letákov, knihy, speváka a divadla. Propagandistickým médium do tridsaťročnej vojny sa stal leták. Noviny sa stali kľúčovým médium ranokapitalistickej spoločnosti v 17. storočí. Mediálny *múr* a plagát mali duchovné, politické a hospodárske funkcie, nový komunikačný obsah dostali prostredníctvom tlače plagáty, letáky, zošity, kalendáre, noviny a knihy. Formálne a funkčne sa zmenila tlačená kniha. Napokon aj divadlo prešlo novou vnútornou diferenciaciou a zaujalo novú pozíciu v mediálnej oblasti.

¹¹³ *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und Früher Neuzeit: Internationaler Kongreß, Krems an der Donau, 9. bis 12. Oktober 1990.* HUNDSBICHLER, Helmut (ed.). Wien, Verl. d. Österr. Akad. d. Wiss. 1992, 460s.

¹¹⁴ HERBST, Klaus-Dieter – KRATOCHWIL, Stefan (Hrsg.). *Kommunikation in der Frühen Neuzeit.* Frankfurt am Main – Wien, Lang, 2009.

¹¹⁵ BURKHARDT, Johannes – WERKSTETTER, Christine (Hrsg.). *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit. Historische Zeitschrift: Beihefte; N.F., 41.* München, Oldenbourg, 2005.

¹¹⁶ BEHRINGER, Wolfgang. „Von der Gutenberg-Galaxis zur Taxis-Galaxis“. Die Kommunikationsrevolution – ein Konzept zum besseren Verständniss der Frühen Neuzeit. In: BURKHARDT – WERKSTETTER, *Kommunikation und Medien*, s. 39–56.

¹¹⁷ FAULSTICH, Werner. *Medien zwischen Herrschaft und Revolte : die Medienkultur der frühen Neuzeit, (1400–1700).* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.

Podľa niektorých autorov doterajší výskum dejín médií v období novoveku sa často prezentuje disproporcionálne, najmä, čo sa týka otázky tzv. „kníhtlače“, ako revolučného prvku pri premene spoločnosti v rokoch 1400–1700.¹¹⁸ Veľa príspevkov o dejinách knižnej kultúry začína nesprávne s Gutenbergom, ako keby predtým neexistovali knihy. Iní autori zase rozličné médiá: letáky, kalendáre a knihy jednoducho zahrňujú *pod* kníhtlač. Nie je bez zaujímavosti, že mnohí autori jednostranne zdôrazňujú a chápu dejiny tlače ako technickú záležitosť, bez uvedomenia si rozdielu medzi tlačou a médiom, ďalej dejiny kníhtlače ako dejiny tlačiarenskeho písma, bibliofilie, knižného umenia, a materiálnej stránky knihy, dejiny knižnej kultúry ako dejiny knižnej cenzúry, ako dejiny jednotlivých tlačiarov, inštitúcií, knihkupeckých organizácií alebo ako dejiny čítania. Preceňovanie týchto aspektov vo výskume dejín knižnej kultúry vedie následne ku skresleniu jej špecifickej časovej relevantnosti. Z hľadiska vývoja médií treba vychádzať nie z *kníhtlače*, ale *tlače*, ako základného faktora spoločenských zmien. Potom možno vidieť rozdiel ako sa rozširuje perspektíva komunikačnej revolúcie v jej celistvosti na prvú mediálnu premenu sveta – od rozmanitosti ľudských médií k rozmanitosti tlačených médií. Cesta k špeciálnemu meštianskemu kultúrnemu médiu knihe však bola ešte veľmi dlhá. V novoveku status knihy ako vedúceho kultúrneho média nebol dosiahnutý. To nastalo až v 18. storočí. Kniha ako médium v období od 15. do 17. storočia bola v podstate jedným z viacerých médií a oproti ostatným nebol jej spoločenský význam až tak výrazný.

Kniha a jej hodnotenie ako média reformácie sa preceňuje, lebo aj letáky (viaclistová tlač), plagáty (jednolistová tlač) a ostatné tlačené média sa jednoducho označovali ako „knihy“. Náklad knihy sa v období reformácie pohyboval okolo 1 000 až 1 500 výtlačkov. Najvyšší náklad bol 7 500 exemplárov. Pre porovnanie v rokoch 1518–1525 bolo v Nemecku vytlačených 3 milióny letákov a plagátov. Odhaduje sa, že Lutherove spisy – knihy, listy, letáky, plagáty (letáky a plagáty sa zvyknú označovať ako pamflety) – sa dostali k asi miliónu obyvateľov Nemecka z celkového počtu 20 miliónov, pričom v Nemecku na začiatku 16. storočia žilo len 50 000 osôb, z ktorých dve tretiny malo akademické vzdelanie (učitelia, kazatelia, úradníci, lekári) a títo pripadali do úvahy, ako čitatelia alebo kupujúci knihy. V jednotlivých krajinách sa odhaduje úroveň gramotnosti na hranici 10%. Kniha získala význam v období reformácie ako Biblia. Lutherovej biblie sa v rokoch 1534 až 1574 predalo 100 000 exemplárov. Podobne to bolo aj s jeho Malým katechizmom, ktorého sa v rokoch 1529–1563 vydalo 100 000 exemplárov. Zdôraznenie a vyzdvihnutie významu čítania, ako cesty k spásu, malo značný dopad na spoločnosť. Kniha v protestantskom prostredí, v dôsledku zakladania škôl, zvýšením dôrazu na modlitebné knihy a spevníky, viedla postupne k zvýšeniu gramotnosti a vytváraniu súkromných a inštitucionálnych knižníc.

¹¹⁸ Ibidem, s. 250 a nasledujúce.

Reformácia však aj negatívne pôsobila na knihy: od spálenia pápežskej buly samotným Lutherom a po spálenie univerzitných a kláštorných knižníc v období náboženských vojen.¹¹⁹

Tlač v období novoveku, ktorá mala rozhodujúci vplyv na radikálu premenu mediálneho prostredia, determinovalo päť fenoménov: materiál (papier) a technika (písmo), sociálny kontext (mesto), organizácia procesu produkcie (diferenciácia povolání), centrálna funkcia (obchod) a napokon ambivalentná recepcia („kultúrny šok“).¹²⁰

Zásadným predpokladom rozvoja tlače bolo v prvom rade nahradenie pergamenu papierom. Novoveký papier, hoci vyrábaný komplikovaným výrobným postupom, bol lacnejší o štvrtinu ako pergamen. Napriek tomu pergamen platil až do polovice 17. storočia ako „správny“ materiál na písanie. Papier však postupne presadil vďaka svojim výhodám a vlastnostiam (cena, ohybnejší materiál, možnosť tlače na oboch stranách). Rozšíril sa aj spôsob označovať ho vodotlačou – logom výrobcu. Napokon treba poznamenať, že aj tlač písmenami bola známa už pred Gutenbergom, hoci sa nepoužíval lis.

Medzi tlačou a mestami existovala veľmi úzka a nerozlučiteľná spojitosť. Tlačiar, autori a čitatelia boli primárne usadení v mestách. V podstate však tlač nebola „objavená“ Gutenbergom, ale tento dokázal funkčne spojiť viaceré existujúce techniky a predlohy, ktoré už existovali: zariadenie na odlievanie (ako tavenie zlata), jednotlivé typy (ako pre mince a pečiatky, ale ako písma z kovu), mechanický lis (podobne ako lis na víno) a lacný nový papier (namiesto drahého pergamenu). V jadre Gutenbergovi išlo o to, aby najvernejšie imitoval tradičné rukopisy – „faksimilizácia“. Výroba kníh bola finančne pomerne náročná. Napr. foliant s 248 listami vydaný v Kolíne nad Rýnom v 70. rokoch 15. storočia v náklade asi 130 exemplárov stál 100 až 130 zlatých (cena jedného malého domu v meste). Len papier stál 50 až 60 zlatých a pracovali na nej jeden sadzač a dvaja tlačiar celý rok. Trh pre takto drahé knihy bol obmedzený. To malo potom za následok, že kniha sa musela exportovať a predávať aj v iných mestách. Nebolo ničím neobvyklým, že tlačiarne vydávali dotlač úspešných a aktuálnych listov a spisov. Texty a typy textov sa takto úspešne rozširovali.

Popri papieri a meste bola pre tlač charakteristická *diferenciácia povolání*. Reštrukturalizácia knižnej produkcie od polovice 15. storočia bola novou diferenciáciou skupiny povolání v dôsledku úspechu a zavedenia novej techniky. Už v tomto čase možno hovoriť o siedmich špecifických povolaniach: vyrábanie foriem, výroba papiera, odlievanie kovového písma, sádzanie, viazanie a výroba väzby. Tlačiar v úzkom slova zmysle obsluhoval lis, ktorým prenášal farbu z písmen na hárky papiera. Tlačiar v mestských cechoch nemali miesto a preto sa pokúšali dostať do meštianskeho prostredia

¹¹⁹ Ibidem, s. 165 a nasledujúce.

¹²⁰ Ibidem, s. 252 a nasledujúce.

na princípe organizácie, podobnej zlatníkom. V 16. a 17. storočí boli tlačiarri už integrovaní v mestskom prostredí. „Čierne umenie“ sa z tajomnej vedy stalo etablovaným remeslom.

Tlač písmom bola už od svojho počiatku determinovaná komerciou. Tlačiar bol „prototypom ranokapitalistického podnikateľa“. Kniha sa stala tovarom a práve v tom spočíva nová funkcia tlače ako „nového fenoménu“. Už aj najstaršie datované tlače boli odpustky, ktoré sa tlačili vo veľkých nákladoch. Produkcia tlačiarov bola veľmi rozmanitá – od letákov, obežníkov, katalógov, nariadení, výnosov, kníh, hudobnín, odpustkov, búl, učebníc, zbierok zákonov – a mala v prvom rade komerčný charakter. Každý tlačiar musel splácať dlhy veriteľom, zabezpečiť zisk, znížiť náklady, získať zásoby papiera, efektívne využiť kapacitu tlačiarenských strojov, vyplatiť zamestnancov a podobne. Tovarový charakter médií a konkurencia sa preniesli aj do sféry komunikácie. Popri tom treba spomenúť, že nielen peniaze, ale často aj dobrý chýr zohrával v tomto prostredí veľmi dôležitú úlohu.

Tlač (nie kníhtlač) spočiatku nezískala také uznanie, lebo kniha ako písomné médium existovala ešte dlho popri knihe ako tlačenom médium. Predtým, než tlač ohodnotili reformátori ako „božským spojením objavený nástroj“, bola považovaná za nebezpečenstvo a ohrozenie spoločenského poriadku. Samozrejme, že primerane tomu bola aj odmietaná. Malo to dôvod aj z hľadiska dejín médií, pričom príčiny a dôvody spočívali v tom, že heretikov samotných, ako ľudské médium mohli jednoducho zavrieť, dať do kliatby alebo popraviť. Prostredníctvom tlačených médií (a čím bol náklad tlači vyšší) však mohli heretické myšlienky naďalej pôsobiť omnoho väčšej miere. Vládcovia v tom videli ohrozenie svojho postavenia. Technická multiplikácia jedného a toho istého textu, oproti rukopisnému textu ako unikátu, znásobila aj možnosti chýb v sadzbe a zmeny zmyslu textu, heretické názory sa mohli ľahšie rozšíriť; sakrálné texty, najmä Biblia, sa mohli čítať laikmi – bez úvodu cirkevných vzdelancov – ale aj zle pochopiť. Opisovanie v skriptóriu oproti mechanickej tlači (určenej pre trh) malo duchovný a kontemplatívny význam; nepriamo sa vlastne navádzalo k tomu, aby sa tvorili a rozmnožovali texty. Tlač v podstate bola „trójskym koňom“ v oblasti informačnej a komunikačnej politiky pri rozpade stavovskej spoločnosti. „Samopísanie“ a „samočítanie“ (individuálne čítanie a písanie) sa stalo nielen stavovskou, ale aj „obecnou“ činnosťou. Odmietanie nových technológií bolo zdôvodnené rozdielom medzi starým svetonázorom a novými možnosťami a skutočnosťami. Išlo o uchovanie moci a obranu mocenských bášť: presnejšie o konkurenciu medzi starými a novými médiami. „Kultúrny šok“ novoveku bol znova prípad konkurencie médií. Tlač ako takú možno považovať len za predpoklad pre obsiahlu premenu dominancie ľudských médií na dominanciu tlačených médií. Je nesprávne považovať „tlačiarensku techniku“ (a vôbec nie „kníhtlač“) ako doménu alebo „agentov“ spoločenských zmien v 15. storočí. Ich faktické „využitie“ vplynulo až z pestrého funkčného prepojenia rozličných médií.

Nebola „objavená“ nejaká nová komunikačná technológia, ktorá by viedla „komunikačnej revolúcii“.¹²¹

Popri diferenciacii jednotlivých skupín povolání v rámci tlačiarkeho remesla, ktorá zasiahla aj celý knižný obchod, prebehlo v 16. a 17. storočí aj nové vymedzenie priestoru povolání spojených s tlačovým mediálnym trhom: autor, tlačiar-vydavateľ, obchodník, cenzor, knihovník a napokon aj čitateľ. Pojem duševného vlastníctva bol v novoveku neznámy. V zmysle tradičného vzdelaneckého ideálu autor spravidla za svoje dielo nedostal honorár, ale odmenou mu bolo „rozširovanie“ jeho práce. Počas reformácie v 16. storočí dostávali autori honoráre len výnimočne v peniazoch, ale za to získavali vytlačené exempláre svojich diel. Cenzúrne zásahy boli namierené proti tlačiarom a nie autorom. V procese rozširovania mechanickej tlače a jej produktu knihy bol autor, ako „tvorca“, dosť bezvýznamný. Priestor autora na trhu tlačených médií ešte nebol dôležitý. V 17. storočí boli spisovatelia baroka väčšinou príslušníkmi vzdelaneckého stavu. Pritom už mnohí z nich v tomto storočí boli postupne odkázaní na formujúci sa literárny trh, aby si zabezpečili svoj životný štandard. „Slobodný“ literárny producent ako samostatný činiteľ na trhu bol až v 18. storočí.

Spočiatku bola charakteristická určitá personálna únia medzi autorom a tlačiarom, tlačiarom a vydavateľom, vydavateľom a kupcom, nezriedka aj medzi autorom, tlačiarom, vydavateľom a kupcom v jednej osobe. Nedostatok, kapitálu, nerozvinuté obchodné prepojenia, obmedzené skupiny kupujúcich a roztrúsené trhy si veľmi skoro vynútili funkčnú diferenciaciu vo výrobe a odbyte knihy ako tovaru. Najdlhšie vydržala forma tlačiar-vydavateľ, ale od konca 15. storočia už sú známi vydavatelia, ktorí neboli napojení na tlačiareň. Medzi výrobou a odbytom sa etablovala ako významná zložka vydavateľ.

Nárast mechanickej produkcie kníh viedol aj k zvýšeniu zisku prostredníctvom zvýšenia produktivity (náklady, tržby) a odbytu. Následkom toho bol vznik nových trhov a odbytišť, ktoré si vyžiadali vytvorenie novej funkcie – kníhkupca. Vytvorila sa aj profesia cestujúceho/putovného kníhkupca v 16. storočí. Staral sa o predaj produkcie viacerých tlačiarov. V nasledujúcom storočí, keď mal podmienky, tak sa usadil a založil vlastné kníhkupectvo so širokým sortimentom kníh. Dôležitú úlohu tu zohrali aj knižné veľtrhy (Frankfurt, Lipsko), kde prebiehala do polovice 17. storočia výmena kníh v baloch alebo hárkoch. Okolo 1650 sa knižných trhov zúčastňovalo asi 140 firiem. Od roku 1604 začali aj knižné aukcie v Amsterdame a Leydene. V rámci kníhkupecov odbyt zabezpečovali aj drobní tlačiarri na lokálnej úrovni, ďalej kníhviazači, ktorí mali právo predávať nimi zviazané tlače na trhoch. Napokon to boli „kvázikníhkupci“ čiže rozliční podomoví obchodníci, kramári a podobne, ktorí predávali tlače popri inom tovare. Treba podotknúť, že

¹²¹ Ibidem, s. 259 a nasledujúce.

v rozličných príspevkoch sa mnohokrát nepovažuje za dôležité ani len uviesť alebo zmieniť sa o tom, že kníhkupci v novoveku boli prvom rade a spravidla kupcami s tlačenými médiami.¹²²

Až do polovice 16. storočia v podstate neexistovala preventívna cenzúra pri tlačených médiách. Spočiatku to boli len jednotlivé zásahy cirkvi. Roku 1543 Pavol III. v dôsledku reorganizácie inkvizície vydal cenzúrny edikt pre kníhkupcov a kníhtlačiarov. Za pápeža Pavla IV. bol tridentským koncilom vydaný roku 1559 *Index librorum prohibitorum*. Počas reformácie nielen cirkevné, ale aj svetské politické špičky začali masívne vplývať na tlačiarov a kupcov. Cenzúra tlačených médií mala rozličné spôsoby a formy: poskytnutie alebo odobratie privilégií, zavedenie prísahy, zakazovanie titulov, spaľovanie kníh alebo poprava autorov, tlačiarov a kníhkupcov. Sem možno zaradiť aj vymenovanie za dvorných tlačiarov alebo dvorných dodávateľov. Teritoriálne privilégia regulovali v neposlednom rade aj konkurenciu, zabráňovali dotlačiam a zabezpečovali tlačiarom a kupcom lokálny monopol. Postupne sa preniesla pôvodne pridelená zodpovednosť tlačiara a vydavateľa, podobne ako aj v ostatných remeslách, na kupujúceho alebo čitateľa, ktorý bol označený za autonómnou osobnosť. Ekonomické normy takto prekryli politické a náboženské.

Priestor pre povolanie knihovníka vznikol už v stredoveku. V novoveku sa ukončil jeho vzťah k skriptóriu. Zberateľstvo a produkcia kníh boli oddelené činnosti. Kumulácia tlačených kníh obrovsky vzrástla. Namiesto rukopisných kópií a ich výmeny nastupuje kúpa a zbieranie, ale aj krádež a lúpež celých knižníc, najmä počas tridsaťročnej vojny. Vyhotovali sa katalógy a signatúry pre obrovské množstvá kníh. Dochádza aj k zmene funkcie knihovníka v dôsledku vývoja knižníc: za humanizmu a renesancie vzniká *súkromná a vzdelanecká* knižnica sa centrálnou funkciou vzdelávania a tradovania. Raný kapitalizmus pozná zbierku kníh ako *sklad tovaru*. Pričom význam knižníc ako informačného centra poznatkov bol prenechaný neskoršiemu obdobiu. Reformácia prispela k rozpadu *kláštorných* knižníc a prispela k vzniku *obecných a mestských* knižníc, ktoré boli spojené s radnicou. V období protireformácie sa vytvára typ *jezuitskej* knižnice, ako faktora náboženskej konformity. V 16. storočí a v období absolutizmu vznikajú *kniežacie* a *dvorské* knižnice, v ktorých knihy mali často muzeálny a reprezentatívny charakter. Aj šľachtici a mešťania zakladali súkromné knižnice. Predovšetkým *univerzitné* a *školské* knižnice boli jednou z prvých etáp vytvorenia moderných *užívateľských* knižníc. Len takto sa presadil verejný charakter knižnice ako inštalácie knižného trhu.

Z hľadiska vývoja sa kniha považuje za málo rozvinuté médium, oproti ostatným písaným médiám. Dejiny knihy sa začali pomerne neskoro vznikom kódexu okolo roku sto nášho letopočtu. Spočiatku bolo písomným médium,

¹²² Ibidem, s. 266.

kultové a mocenské médium s primárnou funkciou akumulácie a uchovávanía, sčasti pastoračnou a liturgickou. Neskôr v období rozvinutého stredoveku prostredníctvom žobravých rádov a univerzít zmenila sa v pracovný inštrument rastúceho svetového trhu, na ktorom sa zúčastňovala len extrémne veľmi malá skupinka ľudí. Do začiatku novoveku mala kniha v porovnaní s rôznorodosťou ostatných ľudských médií kvalitatívne a kvantitatívne vedľajší význam. Vo svojom vývoji sa orientovala na vývoj iných, vtedajších dominujúcich médií. Podporovaná bola kresťanstvom – *knížným náboženstvom* –, ktoré sa presadilo v Európe proti predchádzajúcim náboženstvám orientovaným na ľudské média.

Ani celkom nie je v poriadku tvrdenie, že kniha v novoveku dosiahla svoje trvalé formy. Z hľadiska vývoja médií v období novoveku možno rozlišovať štyri typy tlačeného média knihy. Po prvé to bola tzv. *Blockbuch* (drevotlač), ktorá tvorila prechod od písaných médií k tlačeným a bola závislá od ostatných médií a špecifického zloženia celej mediálnej kultúry konca 15. storočia. V tomto čase bol veľký záujem o mapy a obrazy svätých vyhotovených drevotlačou. Touto technikou boli potom od polovice 15. storočia rozmnožované aj knihy. Príkladom bola *Biblia pauperum*, ktorá bola určená nižšiemu duchovenstvu, menej majetným ľuďom a nie chudobným. Takéto knihy boli zložené z rozličných jedlolistových tlačí. Táto technika bola známa už v predchádzajúcom období v Japonsku a Číne. Výroba kníh bola časovo náročná, listy sa nemohli tlačiť obojstranne a písmo sa rýchlo opotrebovalo. Kniha vyrobená drevotlačou, ktorej pôvod bol v stredoveku, prevzala významné funkcie tradičných ľudských médií učiteľa, magistra a kazateľa. Druhým typom boli tzv. *Volksbuch*, ktoré nahradili ďalšie tri stredoveké médiá: dvorných spevákov eposov, potulných rozprávačov a hercov. Tento typ kníh je európskym javom, na základe interetnického námety sú zastúpené skoro v každej krajine od počiatku v 16. storočí až po 19. storočie. Táto kniha je prejavom obľúbenosti medzi ľuďmi a rozprávač, spisovateľ a tlačiar ju prispôsobujú prianiu publika. Trend od 16. storočia bol k jednoduchosti, zmenšovaniu formátu, zmenšenie písma, menej kvalitný papier a tlač. V konečnom dôsledku aj cena bola nižšia. Nielen uvedené aspekty viedli k tomu, že *Volksbuch* boli vykalkulované ako produkt a funkčne spracované pre určitú skupinu zákazníkov. Tretí typ knihy možno nazvať *bibliou*. V období reformácie otázka poklesu úrovne tlače knihy, okrem čisto estetického hľadiska, súvisí aj s premiešaním médií a letáku. Náboženská kniha, špeciálne Lutherova biblia, zažila enormný rozmach pre kresťanské náboženstvo a jej charakterom z neho urobila *knížné náboženstvo*. Kniha už nebola ako doposiaľ orientovaná na mesto, ale obrátila sa aj na vidiek. Bola to samozrejmosť, každodennosť, dôvera a blízkosť, tiež dostupnosť knihy, ktorá odteraz formovala obraz tohto nového tlačeného média. Presadil sa jej inštrumentálny charakter, kniha sa stala predmetom dennej potreby. Ak vynecháme drevotlač a *volksbuch*, Lutherova biblia doplnená

katechizmom, spevníkom, zbierkou kázni v knižnej forme a modlitebnou knihou spôsobila v podstate koniec média archaického stredovekého kňaza a bola najdôležitejším typom knihy prvej polovice 16. storočia. Posledným typom knihy v novoveku boli *odborná a vecná kniha* typické svojou markantne vyjadrenou divergenciou profánnych funkcií – od sprostredkovacej, socializačnej a akumulačnej – podobne ako učebnice už v 15. storočí – s transformačnou, informačnou a orientačnou funkciou v prírodných vedách, ktorá sa dostala do popredia v 16. storočí. V nasledujúcom storočí k nim pribudla aj funkcia reprezentačná, zábavná na kniežacích a panovníckych dvoroch.

Tlačená kniha ako médium v komunikačnom systéme novoveku mala zložité postavenie. Na tomto mieste a v tomto kontexte má opodstatnenie otázka, ktorá rozdeľuje bádateľov do dvoch proti sebe stojacich táborov. Boli nové média príčinou alebo dôsledkom spoločenských zmien, v našom prípade reformácie? Popri týchto vyhranených postojoch existujú aj bádatelia, ktorí zastávajú názor o vzájomnej nerozlučnej spojitosti a závislosti médií s premenami spoločnosti. Napokon treba k tomu prirátať aj bádateľov, ktorí odmietajú tieto koncepcie. Vychádzajú z predpokladu, že treba skúmať média, ako katalyzátor, ktorý potrebuje osobitné predpoklady a určitú situáciu, aby mohol pôsobiť. Na druhej strane však túto situáciu aj enormne ovplyvňuje. Z toho následne vyplýva, že bez tlače by nebolo žiadnej reformácie ako domény spoločenských premien v novoveku a určite nie opačne. Ďalej bez reformácie by nevznikol leták, nie v tomto čase, nie ako médium s propagandisticko-agitátorskou funkciou a nie ako médium revolty. Tlačená kniha, ako osobitné médium, špeciálne Lutherova biblia, bola ako nikdy predtým nábožensky fundovaná a s kultovou funkciou. Komunikačnohistorický a inovačný význam média knihy v novoveku sa usadil v prírodovednej, technickej a medicínskej, čiže v najširšom slova zmysle profánnej oblasti: premena *knihy prírody* na multifunkčnú informačnú a odbornú knihu.¹²³

Dôležitou oblasťou výskumu knižnej kultúry alebo dejín knihy v novoveku je aj oblasť komunikácie a skúmanie jej úlohy tlačenej knihy ako významného média. Doterajšie výskumy a výsledky v tomto smere nie vždy navzájom korešpondujú s našimi predstavami, čo však neznamená, že nie sú obohatením našich znalostí. Kniha ako médium zároveň poskytuje mnohé zaujímavé impulzy, ktorým sa bude treba venovať, aby náš obraz dejín knižnej kultúry bol ešte plnší a objektívnejší.

¹²³ Ibidem, s. 280.

SUMMARY

Viliam ČIČAJ

THE BOOK IN TRANSITIONS OF MODERN AGE COMMUNICATION

The research into the problematics of communication and its aspects is one of the most favourite topics of historiography. The society of the Modern Age experienced a similar communication boom as that of contemporary society. New media (books, newspapers, pamphlets, post office services) originated and expanded, new horizons (travelling, mapping, innovation of tools for the production of means of communication) opened for people and, last but not least, the number of participants in communication distinctively increased due to the enhancement of literacy in all layers of the Modern Age society, especially thanks to the expansion of printed books. At different speeds the communication technique developed from torches via typography up to the internet. A very important factor in the process of communication was the gradual creation of the mass communication. The 16th century was the period when the process of writing –up started. A new communication content was added via the press media: leaflets, calendars, newspapers and books, mainly printed books underwent an important formal and functional change. The new features in communication influenced, directly or indirectly, the changes in the mentality of society as well as individuals. The effects, not only positive, but also negative, sometimes even unobservedly altered the whole society of the Modern Ages.

CONSULTATIO JAKO ŽÁNŘ DOBOVÉ NÁBOŽENSKO-POLITICKÉ POLEMIKY A CONSULTATIO J. A. KOMENSKÉHO*

Vojtěch BALÍK

De rerum humanarum emendatione consultatio catholica ad genus humanum, ante alios vero ad eruditos, religiosos, potentes Europae (Obecná porada o nápravě věcí lidských; lidskému pokolení, předně však evropským vzdělancům, duchovním a mocným) je název impozantního a v pravém slova smyslu životního díla Jana Amose Komenského. Toto *opus grande*, jak je sám charakterizoval,¹²⁴ nebylo nikdy dokončeno: sám stačil za svého života vydat jen úvodní díly, větší část pak známe jen jako rozsáhlé rukopisné torzo. Zcela konkrétní, hotový a ustálený byl naproti tomu záměr a podrobný plán celého projektu, na němž od poloviny čtyřicátých let 17. století, kdy na díle začal pracovat, v zásadě nic nezměnil. To je pozoruhodné o to více, že formulace vlastního obsahu díla zrála čtvrt století, tedy určité revize a posuny promítající se do značně složitého rozvrhu díla by byly očekávatelné a přirozené. Spolu s tím je třeba si všimnout, že Komenský měl už od začátku promyšlený název díla: ten zůstal v tom znění, jak je zde uvedeno výše, bez sebemenšího posunu.¹²⁵ Patrně jej nebylo třeba měnit: název sám, ač na tehdejší zvyklosti v relativně kondenzované podobě, nabízí konkrétní a přesnou představu o tématu, adresátech i metodě spisu: jde o projekt nápravy společenských záležitostí, *věcí lidských*; ten se předkládá lidskému rodu jako takovému prostřednictvím společenských elit, které za správu a prospěch oněch záležitostí – vědění, náboženství a politiky – odpovídají. Náзву dominuje sousloví *consultatio catholica* (obecná porada), jímž Komenský dává výrazně a hned na začátku najevo, že společná porada, dnes bychom řekli společenský dialog, je jediný možný nástroj a postup, jímž se může dojít ke shodě na projektu i na následných krocích vedoucích k nápravě, a že takové porady se může, ba má zúčastnit každý.¹²⁶ Přesto, že se slovní spojení *consultatio catholica*, případně i samotné slovo *consultatio*, zařadilo mezi klíčové pojmy,

* Tento příspěvek byl vypracován v rámci grantového projektu „Filosofie Jana Amose Komenského“, GA ČR, č. 13–08740S, jehož nositelem je Filosofický ústav AV ČR, v.v.i.

¹²⁴ Scriptorum catalogus qui vulgo dicitur Epistula ad Montanum, DJAK (1969 : 34).

¹²⁵ O vzniku a osudech textu Obecné porady včetně shrnutí a zhodnocení předchozí bohaté literatury k tématu viz nejnověji BALÍK – SCHIFFEROVÁ (2014).

¹²⁶ Viz např. „*Quia causa est communis, RES HUMANAE (quarum emendationem optare, quaerere, moliri per ipsam naturae humanae participationem nemini non convenit). Nemo igitur homo ab hac consultatione excludi, nemo seipsum excludere debet.*“ De emendatione rerum humanarum consultationis catholicae pars prima, Panegesia X, 19 DJAK (2014 : 157), „*Jelikož věc je všem společná, totiž VĚCI LIDSKÉ (a je pro každého člověka typické, že si přeje jejich nápravu a že se o ni snažně pokouší; to je dáno samotnou lidskou přirozeností), nesmí být z této porady nikdy vylučován, a ani sám se vyloučit nesmí.*“ Překl. J. KALIVODA – M. SVATOŠ, OBEČNÁ PORADA (1992 : 123).

kteřé máme právem za charakteristické právě pro Komenského, nebyl to on, který jich použil jako první.

Ponecháme-li zatím stranou celé sousloví *consultatio catholica*, věnujme nejdřívě pozornost samotnému termínu *consultatio*. Ten byl v 16. až 18. století zcela běžně, lze říci rutinně, užíván v nadpisech především lékařských publikací, kterých – soudě i podle frekvence zachovaných exemplářů ve fondech dnešních knihoven – vycházelo značné množství. Postupem doby si poptávka vyžádala mnohé reedice těchto konzultací, zvláště od proslulých profesorů, takže jich vycházely celé soubory, sbírky. Viz např.

*Consultationum et responsionum medicinalium ad sanguinis circulationem concinnatorum centuriae quatuor. Genevae, 1681.*¹²⁷

Při bližším pohledu jsou lékařské konzultace vlastně moderně řečeno studii, přesněji odbornými pojednáními obsahujícími analýzu problému a návrh řešení. Jejich literární forma není ve skutečnosti nijak specifická, mohly by asi stejně nést název např. *dissertatio* či *tractatus*. Důvodem, proč autoři při volbě nadpisu mezi těmito a podobnými termíny přece jenom rozlišovali – i když zdaleka ne systematicky a důsledně, byla zřejmě skutečnost, že význam termínu *consultatio* byl už od dob klasické latiny vnímán jako seriózní kvalifikovaná společná porada, společné uvažování (*deliberatio*) a celkem ve stejném duchu ho chápal i raný novověk.¹²⁸ A právě společná odborná porada je metodou hledání řešení problémů a úkolů v medicíně. Slovo *consultatio* v názvu není tedy jen prosté oznámení žánru publikace, ale v určitém smyslu i apel do odborných kruhů k úvaze a posouzení. Jeho užití bylo motivováno snahou deklarovat svou příslušnost k určitému okruhu odborníků, *přihlásit* pomocí tohoto termínu svou publikaci jako příspěvek do probíhající významné debaty, která se často odvíjela od určitého významného a takto poprvé označeného díla.¹²⁹

Podobně se termín *consultatio* ujal i v názvech právnických publikací. Zde však vidíme, že se celkem rychle proměnil spíše v rutinně používaný *terminus technicus* označující sice stále žánr díla, ale ve skutečnosti velmi často také určitý druh právního úkonu resp. výstupu. Některé tituly přitom samy přispívají k objasnění, co se pod termínem *consultatio* myslí, resp. dávají najevo, že termín *consultatio* není (zatím) ustáleným označením specifického právního úkonu, viz např. typicky:

¹²⁷ Pravopis a interpunkce zde citovaných textů jsou upravovány podle zásad obvyklých pro edici raně novověkých textů, aplikovaných zejména při kritické edici latinských spisů J. A. Komenského *Dílo Jana Amose Komenského – Opera omnia*, Praha, Academia, 1969–.

¹²⁸ Viz např. *deliberatio*, Gesner, Johann Matthias: *Novus linguae et eruditionis Romanae thesaurus*. Tom. I–IV. – Leipzig, 1749, s. 1182; *Berathschlagung*, Kirsch, Adam Friedrich: *Abundantissimum cornu copiae linguae Latinae et Germanicae selectum*, Leipzig, 1774, s. 691.

¹²⁹ Srov. DONAT (1966 : 163n).

Matthaei Klok Consultatio seu disputatio, an fratrum germanorum filii patrum ex uno latere defuncto coniunctum iure proprio et ex propria personâ, an verò iure alieno et ex parentum persona in successione ab intestato excludant... Constantiae, 1600

Na druhé straně v téže době zaznamenáváme sklon užívat tohoto termínu až ve smyslu **právní rozhodnutí**.

Consultationum decisivarum dubiorum seu quaestionum aliquot in iure controversarum D. Hardewigi Dasselii ... volumen primum.... Fabiranae, 1607

Srov. mnohem později odlišení právní rozvahy od rozhodnutí příp. dalších výstupů:

Consultationum et decisionum juris tomi II: ex schedis paternis collegit... Carolus Augustus Böhmer... Halae Magdeburgicae, (1748)

Casparis Henrici Hornii... Consultationum, responsorum ac sententiarum liber unus, varias ad omnes iuris, quo utimur, partes pertinentes quaestiones earumque resolutiones ac decisiones complectens. Dresdae, 1711

Přitom z uvedené vzestupné řady výsledků právních úkonů, kde *consultatio* stojí na začátku, můžeme odvodit již relativně ustálený význam konzultace jako *právní rozbor, rozvaha*, i když zřetelně ne ve fázi uvažování, *deliberatio*, ale spíše už jako hotový, konečný právní rozbor, řekli bychom *nález*. Takto můžeme chápat obsah termínu, při případném překladu je však na místě držet se konvenčního vyjádření *rozvaha* apod. K tomu mohou také leccos napovědět názvy tehdy rozšířených dvojjazyčných sbírek právních nálezů, typicky např.:

Continuatio variarum consultationum, informationum, relationum et deductionum, hactenus nusquam, nunc autem primum in publicum editarum et in quatuor decades redactarum... Oder: Weitere Fortsetzung unterschiedlicher Bedencken, Rechts-Belehrungen, Berichte und Ausführungen, auch Proces-Schriefften, allerley zweifelhafte Falle betreffend... Authore Fabiano Wilderico Streng. Nurnberg, 1706

Zde vidíme, že v porovnání s dalšími stupni vzestupné řady právních výstupů jde jistě obsahově o právní rozhodnutí či nálezy, německý ekvivalent však zůstává u původního významu *Bedenken*, úvaha.

Lze tedy shrnout, že v oblasti medicíny a práva vzal na sebe termín *consultatio* specifický význam a v názvech publikací plnil standardní roli, stal se určitou konvencí. Mimo tyto obory se však termín *consultatio* uplatňoval ve svém spíše původním významu, a to velmi bohatě. Pokud by byl podniknut frekvenční průzkum, zřejmě by prokázal, že tématem publikací nesoucích v názvu termín *consultatio*, je – kromě snad zmíněné medicíny – zcela nejčastěji politika a v širokém slova smyslu náboženství, tedy témata široce společenská. Z nejstarších příkladů z oblasti politiky lze uvést spisek samotného Erasma Rotterodamského:

Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo... per Des. Erasmus Roterodamum. Antverpiae, [ca. 1530]; Parisiis, 1530

V tomto smyslu jsou typické např. spisy

De tumultuosa Belgarum rebellionē sedanda ad Christiani orbis principes et cunctos publicae ac Christianae tranquillitatis amantes brevis consultatio per Cornelium Callidium Chrysopolitanum. (Luxemburgi), 1579.

Melchioris Goldasti Heiminsfeldii Consultatio de officio Electoris Bohemiae iureque in conventibus S. Rom. Imperii electorum... Serenissimi Matthiae Hungariae et Bohemiae Regis... legatis petentibus extemporaliter scripta Norimbergae in Conventu Collegiali... Francofordiae, 1627

Máme-li klasifikovat *konzultace* týkající se náboženství, jde zejména o obor kanonického práva resp. vztah práva světského k církevnímu, ale i o obor ryzí teologie, morálky, pastorační, náboženské praxe atd. Co je však nejnápadnější a pro naše téma relevantní, je skutečnost, že *consultatio* se stala přímo jakýmsi zavedeným žánrem pro publikování na jedné straně v oblasti, kterou bychom mohli charakterizovat dobovým vymezením *politico-theologica*, na druhé straně v oblasti příbuzné, pro niž bychom analogicky mohli vytvořit vymezení *theologico-polemica*. V prvním případě bylo typické jednak publikování konzultací, adresovaných často i ve formě doporučení vrcholným odpovědným politickým osobám na téma řešení regionálních i místních církevně politických poměrů či situací, resp. politických práv a pravomocí k území apod., jednak pojednání ve formě svým způsobem politologických přednášek na universitní půdě, před sněmy apod. Několik příkladů k obojímu druhu:

Consultatio theologica super negotio pacis ecclesiasticae promovendo, exhibita submissaque iudicio reverendae facultatis theologiae in Academia Regia Upsaliensi; cui addita est propositio de quaerenda concordiae principiis, conventui Holmensi ab eodem oblata, nec non ejusdem ad Synodos Belgicas epistola. Johanne Duraeo.¹³⁰ Londini, 1641

Consultationum irenicarum prodiorthosis, sive Acta tractatum de mediis concordiae evangelicae procurandis inter J. C. Dannhwerum, Balth. Boebelium ab una parte et Joh. Duraeum ab altera... Additur Apographum epistolae ad imperii quendam principem missae, quae in Belgio ex Gallico in Lat. sermonem fuit translata. Amstelodamum, 1664

Gasparis Sciopii,¹³¹ Caesarii et Regii Consilarii, Consultatio de causis et modis componendi in S. R. Imperio religionis dissidii. Augustae Vindelicorum, 1631

Consultatio theologica de pace religionis conservanda in Pomerania, oder Schriftliche Bedencken, wie nach erlangetem gemeinem Friede zu Osnabruegk,

¹³⁰ John Dury (v. i následující příklad) patřil spolu se Samuelem Hartlibem mezi nejbližší spolupracovníky Komenského v počátcích jeho pansofických a irenických snah.

¹³¹ Caspar Schoppe, katolický učenec, diplomat a vůdčí postava protiprotestantské polemiky, byl Komenskému dobře znám a několikrát jím citován.

auch der Kirchen-Friede durch Gottes Gnade zu erhalten. Volschovius, Moevius. Greiffswald, 1650

Utrum cognitio rerum ecclesiasticarum semper sit penes jura territorii habentem consultatio. Petrus Müller. Lipsiae, 1663;1673; Jena, 1689

Consultatio Parisii cuiusdam de controversia inter Sanctitatem Pauli quinti et serenissimam Rempublicam Venetam. Ad virum clarissimum Venetum. Item Ioan. Masilii Presbyteri Neapolitani... protestatio excommunicationi Romanae opposita. S.l. 1607

Consultatio de principis erga religionem cura, quam habuit Serenissimus Princeps Ludovicus Fridericus, ... cum consiliariis suis, ... Friderico a Ranzow... Tubingae, 1607

Apologia adversus duos libellos nuper in lucem editos, quorum alteri titulus est Consultatio ad clariss. Venetum, alter vero ita inscribitur: Pro libertate status et Reip. Venetorum Gallofranci ad Philenetum Epistola. S.l., 1607

Consultatio politica concernens quaestionem, utrum caesari et imperio Romano-Teutonico itemque Italiae ducibus ac principibus ipsis horum admissio ad sessionem et suffragium in comitiis expediat. Friedrich Ludwig von. S.l., 1723

Consultatio politico-theologica uber den gegenwertigen betrubten und kummerlichen Zustandt der Chur und Marck Brandenburgk: vermittelt Ergrundunge der wahren Hauptursachen deß passirten und gegenwertigen Jammers... wie auch Eröffnung der jehzigen Mittel, dadurch mehrem verderben... vorgebawet... werden könne. Hans Georg Borne. Franckfurt a. O., 1641; Helmstaedt, 1681

Consultatio politico theologia über den gegenwärtigen, betrubten und kummerlichen Zustand der Welt. Hans Georg Borne. Franckfurt a. O., 1656

Consultatio super controverso archiepiscopatu et electoratu Coloniensi, in qua gravissimae quaestiones de electionis et postulationis iustitia vel iniustitia... curiose examinantur et solide deciduntur... Auctore Zacharia de Bona Casa Veronensi. Coloniae, 1690

Hugonis Latimeri anglicani pontificis oratio apud totum ecclesiasticorum conventum, antequam consultatio publica iniretur, de regni statu per evangelium reformando... habita. Basileae, 1537

A konečně se žánr *consultatio* bohatě uplatňoval v již zmíněné oblasti pracovně nazvané *theologico-polemica*. Intenzivní publikační činnost na tomto poli ústí od sklonku 16. století na příštích několik desetiletí někdy až do pamfletických výzev mířících i do politiky, v každém případě do polemických až osobních výměn, theologických sporů, uvažování o morálních dilematech, ale i etických instrukcí. Živá byla diskuse uvnitř v protestantském prostředí, kdy se řešily otázky ryze theologické, ale i morální, a otázky vztahů mezi denominacemi:

Consultatio, ob und wie die evangelische Kirche die jetzt schwebenden Religionsstreitigkeiten entweder friedlich beilegen oder durch christliche Mittel fortstellen möge. Nicolaus Hunnius. S.l., 1638

Consultatio oder Wolmeinendes Bedencken, ob und wie die Evangelische Lutherische Kirchen die jetztschwebende Religionstreitigkeiten... endigen... mögen. Nicolaus Hunnius. Lübeck, 1667

Consultatio theologica, qua principibus et magistratibus orthodoxae Lutheranae religioni sincere addictis ministerium consiliariorum Calvinisticorum, sive Reformatae (sic dictae) religioni ex toto aut parte adhaerentium suspectum merito esse debere et studiose fugiendum ostenditur. Barthold von Krakewitz, Gryphiswaldii, 1622

De pace inter Protestantes ineunda consultatio, sive Disquisitio circa quaestiones de gratia, quae remorantur unionem Protestantium utriusque confessionis Augustanae et Reformatae, et circa rationem, quâ hae lites et aliae componi possint. Auctore Petro Jurio. Ultrajecti, 1688

Neživější a od sklonku 16. století po několik desetiletí neutuchající polemika se pochopitelně odehrávala mezi katolictvím a protestantstvím. Zde vzniklo také mnoho publikací nesoucích ve svém názvu oblíbený termín *consultatio*. Některé z nich, z pera významnějších osob, měly úspěch a dočkaly se řady vydání. Například:

Consultatio Romana de modis Lutheranos Germaniae principes ad ecclesiae communionem reducendi. S.l., 1645

De articulis religionis inter Catholicos et Protestantes controversis ad Invictissimos Imperatores Augustos, Ferdinandum I. et Maximilianum II., ejus successorem, consultatio. Georg Cassander. Coloniae, 1577, 1594; Lugduni, 1612; Parisiis, 1616; (Straßburg), 1642

De sacra communione Christiani populi in utraque panis et vini specie, sitne eius restitutio Catholicis hominibus optanda, etiamsi iure divino non simpliciter necessaria habeatur, consultatio cuiusdam paci ecclesiae optimè consultum cupientis. Excudebatur Anno salutis 1564. Parisiis, 1616

De unione et synodo generali Evangelicorum theologis et politicis necessaria consultatio. Auctore Adamo Contzen. Coloniae, 1615

Orthodoxa consultatio de ratione verae fidei et religionis amplectendae ad serenissimum Carolum, Walliae principem, Jacobi I. Magnae Britanniae regis filium ac regni successorem juratum in suo in Hispanias adventu, in duas partes distributa. In qua regulae ad veram, catholicam atque orthodoxam fidem tum agnoscendam, tum amplectendam ex Sacrarum Scripturarum fontibus conciliorum auctoritate veterum Patrum monumentis variisque rationibus haustae et concinnatae traduntur. Auctore R.P.F. Zaccharia Boverio Salutiensi. Matrini, 1623; Coloniae Agrippinae, 1626

Theologo-politico-iuridica Consultatio, oder Kurtzes wohlgemeintes ohnvorgreifliches Bedencken, ob und welcher gestalt in Religion unnd Glaubens-Sachen zu einer beständigen allgemeinen Einigkeit zu gelangen: sampt angehefften Ursachen, so den Autorem bewegen, die Augspurgische Confession zu verlassen und wieder zu der Catholischen Religion zutretten und vielleicht andere hierzu treiben und veranlassen mögen, benebenst kurtzen Decisionibus der vornehmsten streitigen Puncten. Johann Barckefeld. S.l., 1662

Theologo-politico-juridica Refutatio, oder Kurtze, doch gründliche Beantwortung der von Johanne Barckefelde in Druck gegebenen Consultation über die Frage, ob und welcher gestalt in Religion und Glaubens Sachen zu einer beständigen allgemeinen Einigkeit zu gelangen; sampt Widerlegung der ...1662

V roce 1609 a potom ještě několikrát (1910 také v Praze) vydal známý lovaňský jezuita Leonard Lessius, vůdčí akademická autorita v katolickém prostředí, spisek:

Quae fides et religio sit capessenda consultatio. Auctore Leonardo Lessio. Antverpiae 1609; Pragae 1610; Coloniae 1612; Coloniae Agrippinae 1615

(a k tomu doplněk *Consultationis de religione appendix, utrum quivis in sua fide... salvari possit. Auctore Leonardo Lessio. Antverpiae, 1610*)

Na to (vedle jiných)¹³² obratem reagoval významný drážďanský protestantský theolog Balthasar Meisner rozsáhlým spisem:

Consultatio catholica de fide Lutherana capessenda et Romana-papistica deserenda, opposita haereticae consultationi Leonardi Lessii, jesuuitae et theologi Lovaniensis. Authore Balthasare Meisnero. Giessae Hessorum, 1611; Wittebergae, 1615; Wittebergae, 1623

Podle našeho dosavadního zjištění je to patrně poprvé, kdy bylo použito sousloví *consultatio catholica*. V samotném spise sice k tomu nenalzáme žádné přímé vyjádření, ale lze se důvodně domnívat, že Meisner s využitím přívlastku, který tradičně přísluší katolické církvi, chtěl polemicky naznačit, že skutečná univerzalita je na straně luteránství, i to, že adresuje spis co nejširšímu okruhu. Později se objeví další spisek s tímto souslovím v názvu:

Pro pace perpetua protestantibus danda consultatio catholica. Auctore Irenaeo Eubulo, Theologo Austriaco. Frideburgi, 1648

Autorem posledně uvedeného spisku je ve skutečnosti Hermann Conring z Helmstedtu, luteránský učenec označovaný za polyhistora, ale i politik s kontakty se švédským a francouzským královským dvorem.

V souvislosti s tím, že Komenský nazval své významné dílo souslovím *consultatio catholica*, je na místě položit si dvojí otázku: zda volbou tohoto názvu navazuje na tradici konzultací, zejména těch politicky a nábožensky polemických, a vedle toho zda vědomě přebírá sousloví *consultatio catholica* od Meisnera resp. Conringa, či snad dokonce obsahově navazuje na jejich konkrétní spisy.¹³³

Theologicko politické a polemické publikace deklarované v názvu jako *consultatio* obíhaly evropskými akademickými i náboženskými středisky a je možno asi oprávněně mít za to, že se dostaly i ke Komenskému, a to jistě ne jen ony zmíněné Duryho či Schoppeho. Není důležité, že Komenský ve své Obecné poradě necitoval ani nezmínil některou z onoho množství dobových publikací nesoucích v titulu termín *consultatio*. V každém případě v duchu toho, co zde bylo výše uvedeno o motivaci používat *přihlašovací* termín, použitím termínu *consultatio* asi záměrně vstoupil do toho debatního okruhu,

¹³² Např. *Examen Consultationis Lessianae de optione fidei et religionis capessendae... Examinatore et responsore Henrico Brandio Willemsonio, ... Lugduni Batavorum, 1612.*

¹³³ Na možnou inspiraci titulem Meisnerova díla (vyd. Giessen, 1611) upozorňuje ČYŽEVŠ'KYJ (1956 : 151).

kde mohl očekávat největší zájem i odezvu na své návrhy, tj. do okruhu, který jsme pracovně vymezili jako *politico-theologica*, resp. *theologico-polemica*. Podstatné však je, že pojem *consultatio* je přímo klíčem k jeho dílu: celý spis je opravdu, tak jak to deklaruje název, laděn jako porada, tj. souhrn rad, jak dosáhnout vytčeného cíle,¹³⁴ ale současně a nadto je to tak říkajíc *consultatio de consultatione*, porada o poradě, neboť Komenskému je zásadním praktickým nástrojem k nalezení a prosazení prostředků nápravy člověka a celé společnosti stálá společná porada, skutečný sněm předních autorit ze všech oblastí společenského života, otevřený však pro každého.¹³⁵ S tímto záměrem je *consultatio*, pojem jako takový, široce tematizován především v Panegersii, tedy v úvodním, jakémisi přípravném spise celého sedmidílného projektu, a to konkrétně v kapitole X nazvané „*Consultationis legitimae forma legesque, ad quas magna haec consultatio attemperanda erit.*“¹³⁶ Mezi podrobně rozvedenými pravidly neboli jakýmsi řádem porady jsou zde také pokusy o definici porady, např. Panegersia X, 3: „*Consultare est de re quapiam optata, sed difficultatibus implicata, an quaerenda sit et per quid inveniri, quomodo facile obtineri possit, inter plures amica et prudens disquisitio.*“¹³⁷ Na tuto kapitolu se Komenský ostatně odvolává ve svém Pansofickém slovníku namísto toho, aby na příslušném místě podal definici pojmu *consultatio*.¹³⁸ Porada byla jeho velká ústřední vize a to, že četné dobové spisy zaměřené tak či onak na reformu a nápravu politiky či náboženství deklarovaly samy sebe

¹³⁴ „*Nos, quia consultationem scribimus, nonnisi consultare per totum opus, hoc est, quid nobis videatur, proponere, et cur sic statuendo non errare videamur, demonstrare; libertate ubique cuivis hominum et gentium et sectarum integre relicta assentiendi, vel non assentiendi.*“ Europae Lumina, viri docti, pii, eminentes, salvete 32, DJAK (2014 : 71), „... píšeme poradu, a proto v celém díle nečiníme nic jiného, než že radíme, což znamená: navrhujeme, co se nám zdá vhodným, a dokazujeme, proč se domníváme, že tato naše rozhodnutí nejsou omylem. Všude přitom ponecháváme naprostou volnost komukoli z lidí, národů a sekt souhlasit nebo nesouhlasit.“ Překl. M. STEINER, OBECNÁ PORADA, (1992 : 64).

¹³⁵ „*Tandem forte dabit Deus, ut in concilio aliquo oecumenico congregiantur orbis capita et de his sic in antecessum praemissis in commune deliberent.*“ De emendatione rerum humanarum consultationis catholicae pars prima, Panegersia III, 12, DJAK (2014 : 99), „*A nakonec snad Bůh umožní, aby se na všeobecném sněmu shromáždili přední mužové z celého světa a poradili se společně o těchto předběžných návrzích.*“ Překl. J. KALIVODA – M. SVATOŠ, OBECNÁ PORADA, (1992 : 79).

¹³⁶ De emendatione rerum humanarum consultationis catholicae pars prima, Panegersia X, tit., DJAK (2014 : 153), „*Náležitá podoba porady a pravidla, jimiž by se měla tato veliká porada nadále řídit.*“ Překl. J. KALIVODA – M. SVATOŠ, OBECNÁ PORADA, (1992 : 120).

¹³⁷ Tamtéž. („*Porada znamená přátelské a rozvážné zkoumání, jež vede skupina lidí o nějaké věci, která je lákavá, ale zapletená do různých potíží. Jde o to, zda má smysl se o ni pokoušet, jakými prostředky se má o ni usilovat a jakým způsobem je možné ji snadno dosáhnout.*“ Překl. J. KALIVODA – M. SVATOŠ, tamtéž).

¹³⁸ „*Consultare et Consultatio: quod ejusque leges. V. Excit. c. X.*“ Liber librorum ceu Bibliotheca portatilis, hoc est Lexicon reale pansophicum, pod heslem *Consultare*, CONSULTATIO, (1966 : 494.), „*Radit se a Porada: co to je a jaká jsou toho pravidla. Viz Povzbuzování, kapitola X.*“

jako *consultatio*, bezpochyby Komenského inspirovalo a ovlivnilo, když hledal nejvhodnější název pro svůj projekt.

Analogický závěr bychom mohli učinit ve věci užití sousloví *consultatio catholica* v souvislosti s předpokládanou znalostí výše uvedených spisů resp. i dalších spisů Meisnerových a Conringových. Že Komenský znal Meisnerovy spisy, o tom svědčí jedno místo v jeho hernbornské disputaci již z r. 1613, kde cituje z Meisnerova díla *Philosophia sobria*.¹³⁹ Lze asi oprávněně předpokládat, že i nadále tvorbu této významné autority sledoval. Zrovna tak jistě znal alespoň hlavní Conringova díla, o čemž nepřímo svědčí vyjádření v politickém spisku *Syllogismus orbis terrarum* z r. 1659¹⁴⁰ i některá místa v jiných spisech.¹⁴¹ Vzhledem k tomu, že v *Obecné poradě*, a hlavně opět v *Panegersii* vidíme, v jaké oblibě měl Komenský adjektivum *catholicus*, jak se mu dobře hodilo pro vyjádření jeho vizí universalismu, všeobecnosti, když při samostatném použití mimo konvenční název římské církve nabídl opět svůj původní hluboký a silný význam, můžeme odhadovat, že setkání se souslovím *consultatio catholica* u Meisnera a později i u Conringa, z nichž oba patřili mezi velké autority, bylo Komenskému inspirací a povzbuzením, aby se ho chopil také pro své záměry. To ho však nezavázalo k tomu, aby se nechal ovlivnit dílem těchto vzorů i po stránce obsahové. V *Obecné poradě* o tom nic nesevědí.¹⁴²

Ostatně Komenský podobně zohledňoval jistou tradici, aktuálnost tématu a vhodné termíny u předchůdců i při volbě a formulaci nadpisů u řady dalších svých spisů. Týká se to opět známých, pro Komenského charakteristických názvů jako *Janua*, *Labyrinth*, *Panaugia*, *Via lucis* a dalších.¹⁴³

SEZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ A POUŽITÉ LITERATURY:

- BALÍK Vojtěch, SCHIFFEROVÁ Věra (2014), In *Consultationem catholicam isagoge generalis* = Úvod k *Obecné poradě* = Introduction to the General Consultation, in: STEINER Martin et al. (ed.), *Dílo Jana Amose Komenského – Opera omnia* 19/I, Praha, Academia, s. 7–50.
- BENEŠ Jiří (1986), In *Didacticam dissertationem commentarius*, in: KAMÍNKOVÁ Eva et al. (ed.), *Dílo Jana Amose Komenského – Opera omnia* 15/I, Praha, Academia, s. 525–533.

¹³⁹ *Sylloge quaestionum controversarum à philosophiae viridario depromptarum* 3, DJAK (1969 : 76, 91a).

¹⁴⁰ *Syllogismus orbis terrarum practicus* II, DJAK (1974 : 161, 171a).

¹⁴¹ Např. *Panegyricus Carolo Gustavo*, KYRALOVÁ – NOVÁKOVÁ (1974a : 87); KYRALOVÁ – NOVÁKOVÁ (1974b : 90a); *De sermonis Latini studio...* didactica dissertatio 6, BENEŠ (1986 : 525b).

¹⁴² Podle Čyževského skutečnost, že si Komenský v řadě případů vypůjčil nadpis z díla jiného autora, skoro nikdy neznamená, že by tím také přejímal myšlenky a obsah dotyčného díla. ČYŽEVSKÝ (1956 : 154). Na toto téma a s podobným závěrem (ale jen v případě jednoho spisu – *Panaugie*), viz např. ČERVENKA (1962); k tomu viz hlubší analýzu ČÍŽEK (2010).

¹⁴³ Viz o tom podrobně i s uvedením výčtu takových případů ČYŽEVSKÝ (1956).

- CONSULTATIO (1966), ČERVENKA Jaromír, MIŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ Vlasta Tatjana et al. (eds.), KOMENSKÝ Jan Amos, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Tom. I, II, Praha, Academia.
- ČERVENKA Jaromír (1962), Die Panaugia: die Vergleichung der zwei gleichnamigen Schriften von Patrizi und Comenius. *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského*, 21, s. 152–159.
- ČÍŽEK Jan (2010), Filosofie Francesca Patriziho a Jana Amose Komenského ve světle jejich vrcholných děl, *Studia Comeniana et historica*, 40, 83–84, s. 21–45.
- ČYŽEVŠ'KYJ Dmytro (1956), Der barocke Buchtitel, in: *Aus zwei Welten*. s'Gravenhage, Mouton, s. 142–154.
- DJAK (1969), NOVÁKOVÁ Julie, KRÁLÍK Stanislav (eds.), *Dílo Jana Amose Komenského – Opera omnia* 1, Praha, Academia.
- DJAK (1974), NOVÁKOVÁ Julie, KRÁLÍK Stanislav (eds.), *Dílo Jana Amose Komenského – Opera omnia* 13, Praha, Academia.
- DJAK (2014), STEINER Martin et al. (ed.), *Dílo Jana Amose Komenského – Opera omnia* 19/I, Praha, Academia.
- DONAT Dietrich (1966), Zu Buchtiteln und Titelblättern der Barockzeit, in: GERHARDT Dietrich et al. (ed.), *Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag*, München, Fink, s. 163–173.
- KYRALOVÁ Marie, NOVÁKOVÁ Julie (1974a), In Panegyricum isagoge, in: NOVÁKOVÁ Julie, KRÁLÍK Stanislav (eds.), *Dílo Jana Amose Komenského – Opera omnia* 13, Praha, Academia, s. 84–89.
- KYRALOVÁ Marie, NOVÁKOVÁ Julie (1974b), In Panegyricum commentarius, in: NOVÁKOVÁ Julie, KRÁLÍK Stanislav (eds.), *Dílo Jana Amose Komenského – Opera omnia* 13, Praha, Academia, s. 90–94.

RÉSUMÉ

Vojtěch BALÍK

LA CONSULTATIO COMME UN GENRE DE POLÉMIQUE POLITICO-RELIGIEUSE DE L'ÉPOQUE ET LA CONSULTATIO DE J. A. COMENIUS

Le terme latin *consultatio* (la consultation), aux XVIe et XVIIe siècles, se retrouvait principalement dans les titres des publications médicales ou juridiques. Il semble par conséquent que le terme ait trouvé sa place dans le débat public écrit, en particulier dans le domaine politico-religieux. Sous l'appellation de *consultatio* (souvent accentuée en utilisant des adjectifs comme *utilis*, *salubris*, *orthodoxa*, *catholica*...), ce sont tant des travaux sérieux que des opuscules relevant bien souvent de la brochure qui ont été présentés. Toutefois, si Jean Amos Comenius a décidé d'intituler son travail fondamental justement comme *consultatio*, c'est certainement en adhérant au genre traditionnel, mais d'autre part, ce qui est essentiel, il l'a conçu – de la même façon que dans d'autres titres de ses œuvres – dans la profondeur de son sens et l'a utilisé pour servir son intention. De plus, comme on le sait, il se réfère aux consultations collectives réelles, à savoir aux assemblées et aux réunions des hommes politiques, des représentants du dialogue interreligieux, etc.

HISTORIENBIBELN VOM 16. BIS 18. JAHRHUNDERT: WANDLUNGEN UND VERÄNDERUNGEN IM AUFBAU, IN DER AUSRICHTUNG UND IN DER ABSICHT

Jan-Andrea BERNHARD

1. Einleitung

Als ich vor über 15 Jahren bei einem Sammler Johann Hübners *Cient et quater historias sacras* (Scuol 1770) in der rätoromanischen Übersetzung von Petrus Dominicus Rosius à Porta (1734–1806), des wohl bedeutendsten Gelehrten im Bünden des 18. Jahrhunderts,¹⁴⁴ kaufte, war mir noch nicht bewusst, welches „geistige Gewicht“ dieses Buch einst hatte. Später erst habe ich erfahren, dass die Übersetzung à Portas kein Unikum ist, sondern sich in unzählige andere Übersetzungen von Hübners *Zwey mahl zwey und funffzig Auserlesene biblische Historien* (Leipzig 1714) einfügt.¹⁴⁵ Darüber hinaus wurde mir im Rahmen meiner Forschungen immer mehr bewusst, dass Hübner in einer langen Tradition steht, die bereits im 16. Jahrhundert ihren Anfang genommen hat. Kinderbibeln haben die katechetische, religiöse und schulische Ausbildung im Abendland massgebend mitgeprägt. Dies war einer der Hauptgründe, warum ich mich in der Folge regelmässig mit sogenannten Kinderbibeln auseinandersetzt habe. Nicht zuletzt darum habe ich an der Universität Zürich ein Seminar angeboten, das sich ganz besonders mit Kinderbibeln bzw. Biblischen Geschichtsbüchern des 18. Jahrhunderts, insbesondere von Jean-Frédéric Ostervald und Johann Hübner auseinandergesetzt hat.¹⁴⁶

Der Begriff „Kinderbibel“ ist erstmals beim Lutherschüler Johannes Mathesius 1562 nachgewiesen, der eine kurze Beicht- und Abendmahlslehre so bezeichnet.¹⁴⁷ Damit ist die Diskussion um den Begriff „Kinderbibel“ bereits eröffnet. Der Begriff wurde offenbar zu verschiedenen Zeiten für verschiedene Literaturgattungen verwendet. Während heute Kinderbibel eine Sammelbezeichnung für Bibeln ist, die „für Kinder bearbeitet wurden, mit der Absicht, die Verbreitung der Inhalte zu sichern und ihre Rezeption zu fördern“,¹⁴⁸ konnten im 16. und 17. Jahrhundert unter dem Begriff Kinderbibel – begrifflich weit gefasst – auch Katechismen, biblische Spruchbücher oder Bilderbibeln verstanden werden.¹⁴⁹ Gleichfalls wurden die einzelnen Glaubensstücke wie Zehn Gebote, Glaubensbekenntnis (Apostolikum) und

¹⁴⁴ BERNHARD (2005).

¹⁴⁵ BERNHARD (2013 : 201ff).

¹⁴⁶ Seminar *Erbauungsbücher und Kinderbibeln im 17. und 18. Jahrhundert* im Herbstsemester 2014 an der Theologischen Fakultät der Universität Zürich.

¹⁴⁷ REENTS (2001 : 1009).

¹⁴⁸ METZGER (2012 : 81), vgl. REENTS (1989 : 176–182), REENTS (2014 : 65).

¹⁴⁹ EICHLER (2011 : 48).

Vaterunser, verbunden mit biblischen Geschichten, um die Heilige Schrift zusammenzufassen, als Kinderbibel verstanden.¹⁵⁰ Aus diesen Gründen ist es notwendig, dass im Rahmen dieser Einleitung definiert wird, was wir in unserem Zusammenhang als Kinderbibel verstehen.

Der Begriff „Kinderbibel“ eng gefasst meint „Biblische Historien“, die nahe am biblischen Original stehen. Wie die Buch- und Provenienzforschung belegen kann, sind bereits im 16. Jahrhundert, vor allem aber seit dem 17. Jahrhundert „Biblische Historien“ bzw. „Historienbibel“ weitverbreitet gewesen. Die Historienbibel sollte dem Umstand Rechnung tragen, dass viele Bibeltexte oft schwer verständlich sind – gleichzeitig aber die Bibel und ihre Geschichten als Basisdokument der Christenheit dient. Das erste bekannte Beispiel einer sogenannten Historienbibel ist Luthers *Passional*, das dem *Betbüchlein* (1529) beigefügt wurde. Bis Ende 18. Jahrhunderts folgten etwa 500 weitere sogenannte Historienbibeln.¹⁵¹

Natürlich ist es im Rahmen dieser Studie nicht möglich, die Historienbibeln vom 16. bis 18. Jahrhundert umfassend vorzustellen, auszuwerten und zu kontextualisieren. Zu viele Aspekte wären dabei zu thematisieren, so dass der Beitrag ohne weiteres mehrere hundert Seiten einnehmen würde. Diesbezüglich existieren aber bereits zahlreiche bedeutende Studien, die viele Einzelaspekte en détail untersuchen. Ganz besonders ist auf die verschiedenen Studien von Christine Reents, Gottfried Adams, Rainer Lachmann, Max Engammare, Ruth Bottgheimer oder Marcel Naas zu verweisen.¹⁵² Da ich mich im vorliegenden Beitrag vor allem mit den Wandlungen und Veränderungen der Historienbibeln befasse, sollen drei Kinderbibeln aus der betreffenden Zeit exemplarisch vorgestellt und analysiert werden. Abgesehen von Luthers *Passional*, das gewissermassen den Einsatzpunkt der Geschichte der Historienbibeln darstellt, sind die Kriterien der Auswahl folgende:

- a. Es werden Historienbibeln untersucht, die Konfessionsgrenzen überschritten haben. Kinderbibeln im engeren Sinne, d.h. die „biblischen Historien“ hatten eine grundlegend andere Funktion als die Katechismen.¹⁵³ Im Unterschied zu den Katechismen sind sie konfessionell nicht in gleichem Sinne gebunden, d.h., dass Historienbibeln auch konfessionsübergreifend gebraucht werden konnten.

¹⁵⁰ Es ist dabei speziell an Georg Witzel zu denken (vgl. Georg WICELIUS, *Catechismus ecclesiae. Lere vnde Handlinge des hilligen Christendoms vth der warheit des Göttliken wordes...*, Braunschweig: Lambertus van Baluen, 1550), vgl. BOTTIGHEIMER (2006 : 39f).

¹⁵¹ REENTS (2014 : 64).

¹⁵² Exemplarisch seien genannt: NAAS (2012), ADAM (2008), BOTTIGHEIMER (2008), LACHMANN (2008), ADAM (2006), REENTS (2006), BOTTIGHEIMER (1999), ENGAMMARE (1994), REENTS (1984), u.s.w.

¹⁵³ Die Hauptfunktion der reformatorischen Katechismen – davon kann man erstmals seit Johannes Baders *Eyn Gespräch Büchlein vom Anfangk des christlichen Lebens mit dem jungen Volk zu Landaw* (1526) sprechen – war das Kennenlernen der Glaubenswahrheiten, die dem Heil der Gläubigen zudienen. Diese ehrenvolle Aufgabe behielt der Katechismus bis heute, vgl. LANG, (1967 : III–VIII), WEISMANN (1990 : 2–20).

Bekanntlich war „Luthers Bibelübersetzung ... Basis für historische Kinderbibeln ... auch für reformierte Territorien.“¹⁵⁴ Weitergehend ist festzuhalten, dass die konfessionsübergreifende Benutzung von Historienbibeln nicht nur innerprotestantisch zu verstehen ist. So wurde z.B. Jean-Frédéric Ostervalds *Abrégé des histoires saintes* (1734) in Ungarn in der katholischen Kirche um Sathmar (Satu Mare, RO) gebraucht, nachdem Graf Ferenc Károlyi eine Neuübersetzung, erschienen 1757 in Gross-Karl (Carei, RO), anordnen liess.¹⁵⁵

- b. Es werden Historienbibeln untersucht, die sich gewissermassen „profiliert“ haben. Abgesehen von Luthers *Passional* (1529) sind dies solche Kinderbibeln, die nicht nur mehrfach aufgelegt, sondern auch in mehrere Sprachen übersetzt worden sind, demzufolge eine überregionale, ja transnationale Bedeutung hatten, d.h. auch eine nachhaltige Wirkung offenbarten. So haben beispielsweise Justus Gesenius *Biblische Historien* (Braunschweig 1656) eine vergleichsweise unbedeutende Wirkungsgeschichte, da sie nur zwei weitere Auflagen (1684, 1717) erlebten, wobei die dritte Auflage bislang nicht auffindbar war.¹⁵⁶

Zusammenfassend kann man sagen, dass die zu behandelnden Historienbibeln sogenannte Long- und Bestseller gewesen sein sollten. Neben Luthers *Passional* werden darum insbesondere Nicolas Fontaine' *Histoire du vieux et du nouveau Testament* (Paris 1670) sowie Johann Hübners *Zwey mahl zwey und fünfzig auserlesene biblische Historien* (Leipzig 1714) untersucht, um Wandlungen und Veränderungen im Aufbau, in der Ausrichtung und in der Absicht der Historienbibel vom 16. bis 18. Jahrhundert zu erkennen.

2. Wirkungsreiche Historienbibeln in ihrer Zeit

2.1 Martin Luthers *Passional* (1529)

Als erste Kinder- bzw. Historienbibel kann man das *Passional* von Martin Luther (1483–1546) ansehen, das als Bestandteil seines *Betbüchchens* (1529) erschienen ist.¹⁵⁷ Nach dem Kalender, ergänzt mit weiteren Angaben zum Aufbau des Jahres, zur Tageslänge, zum Sonnenstand u.s.w., der Auslegung der Glaubensstücke (Zehn Gebote, Apostolikum, Vater unser, Ave Maria), verschiedenen *Sermones* zum Leiden Christi, zu den Sakramenten (Taufe, Beichte und Abendmahl) sowie zur Zubereitung zum Tode, dem Gebet des Manasse und verschiedenen Gebets- und Glaubensanweisungen bildet das *Passional* den Abschluss des *Betbüchchens*, gefolgt nur noch von dem Register.¹⁵⁸ Bis zum Jahre 1604 ist das Büchlein in 25 Auflagen in deutscher

¹⁵⁴ REENTS (2014 : 65).

¹⁵⁵ Bereits 1744 ist in Debrecen eine erste von György Márothi besorgte Übersetzung *A szent históriának rövid summája* erschienen, vgl. BERNHARD (2006 : 614ff).

¹⁵⁶ ADAM (2008 : 30).

¹⁵⁷ Vgl. Martin LUTHER, Ein betbüchlein mit eym Calender und Passional, Wittenberg: Hans Lufft, 1529.

¹⁵⁸ Dieser Aufbau liegt bis zur Ausgabe von 1538 vor. Ab der Ausgabe von 1543 sind die beiden letzten Geschichten (Endgericht und Missionsbefehl) vertauscht, ab der Ausgabe von 1545 sind zudem leichte Änderungen im Aufbau des ganzen *Betbüchchens* vorgenommen: Nach der Auslegung der Glaubensstücke folgen die Symbole (Apostolikum, Athanasianum, Ambrosianum,

und vier in lateinischer Sprache erschienen, d.h. dass mit einem Absatz von insgesamt etwa 63'000 Exemplaren zu rechnen ist.¹⁵⁹

Das *Passional* umfasst 50 Holzschnitte zu biblischen Geschichten, beginnend mit der Schöpfung und endend mit dem Missionsauftrag.¹⁶⁰ Wenn das Buch aufgeschlagen ist, befinden sich die Bilder auf der linken Seite, während auf der rechten Seite der Inhalt des jeweiligen biblischen Textes wiedergegeben wird, abgeschlossen durch den Hinweis auf die Bibelstelle. Von der Gattung her haben wir es also mit einer Bilderbibel zu tun. Bilderbibeln enthalten in der Regel wenig Text und dafür stehen die Bilder zentral im Mittelpunkt. Martin Luther selbst erklärt in der Vorrede, dass das Büchlein verfasst worden sei, „allermeist umb der kinder und einfeltigen willen, welche durch bildnis und gleichnis besser bewegt werden, die Göttlichen geschicht zu behalten, denn durch blosse wort odder lere...“¹⁶¹ Zwar ist Luthers Hinweis auf die Kinder und Einfältigen eine übliche Formulierung der Zeit, doch setzt er die Akzente deutlich anders. Biblische Geschichten dienen bei Luther nicht als Illustrationsmaterial z.B der Zehn Gebote oder des Glaubensbekenntnisses, sondern werden in ihrer biblischen Anordnung heilsgeschichtlich verstanden. Den „Bilderstürmern“ nimmt er bereits im Vorwort den Wind aus dem Segel, indem er festhält, dass er „Missbrauch und falsche Zuversicht an Bildern ... allezeit verdampt und gestrafft“ habe, wo dies aber nicht der Fall sei, „habe ich immer lassen und heissen bleiben und halten, also, das mans zu nützlichem und seligem brauch bringe.“ Die Verbindung Bild und Text helfe, dass der Gläubige „beides deste sicher und fester behalten werde.“¹⁶²

Mit einer Auswahl von fünfzig Geschichten hat Luther das biblische Erzählgut allerdings nicht nur reduziert, sondern auch konzentriert, und zwar auf das, was seiner Ansicht wesentlich zur Erlangung des Heils diene. Bereits der Titel „Passional“ gibt ja den Hinweis darauf, welcher Teil der Bibel für die Erlangung des Heils besonders bedeutend ist, nämlich die Ereignisse rund um die Passion Jesu Christi. Anders als in der mittelalterlichen Tradition erscheint aber die „Passionsgeschichte“ im *Passional* nicht mehr isoliert, sondern steht im heilsgeschichtlichen Zusammenhang der ganzen Bibel:¹⁶³

Nicaenum), eine Darstellung der Hauptartikel von Jesus Christus, verschiedene *Sermones* zu den Sakramenten, dem Leiden Christi sowie der Zubereitung zum Tode, das Glaubensbekenntnis Martin Luthers, ein Sermon über die Kirche, das Gebet des Manasse, ein Gebet wider die Türken und den Papst, schliesslich das *Passional*, die „Deutsche Litaney“, Psalm 103 und das Register. Diese Version des *Betbüchlins* wurde schliesslich in ganz Europa verbreitet.

¹⁵⁹ ADAM (2008 : 19f), ADAM (2006 : 53).

¹⁶⁰ Vgl. Martin LUTHER, Ein betbüchlin mit eym Calender und Passional, Wittenberg: Hans Lufft, 1538 (1. Version), ciiij^r-iv^r, Martin LUTHER, Ein betbüchlin mit eym Calender und Passional, Wittenberg: s.n., s.d. [ca. 1545] (2. Version), d7^v-I^r (=215^v-273^r).

¹⁶¹ LUTHER (1538 : ciiij^r).

¹⁶² LUTHER (1538 : ciiij^r-ciiij^r).

¹⁶³ ADAM, (2008 : 21f), EICHLER (2011 : 52f).

<i>Altes Testament</i>	<i>11 Historien</i>
Urgeschichte	5
Vätergeschichte (Sodom und Gomorrha)	1
Auszug, Mose	5

<i>Neues Testament</i>	<i>39 Historien</i>
Kindheitserzählungen, Taufe	10
Von der Versuchung bis zum Einzug in Jerusalem	5
Passion	15
Ostern, Himmelfahrt, Pfingsten	6
Apostelgeschichte (Predigt des Petrus)	1
Eschatologie: Christus als Weltenrichter ¹²	1
Missionsauftrag ¹⁶⁴	1

Im strengen Sinne einer Historienbibel hat Luther theologische Loci wie Rechtfertigungslehre, Abendmahlslehre u.s.w. nicht explizit behandelt, sondern in sechs bis zehn Zeilen einzig die biblischen Geschichten erzählt, die ihrerseits Grundlage der theologischer Erkenntnisse bilden. Die Holzschnitte unterstützen da und dort die Intension von Luther, so z.B. ist der Holzschnitt mit der Darstellung von Taufe-Abendmahl und Predigt ein Hinweis auf das Verständnis Luthers, was das Zentrum des christlichen Gemeindelebens¹⁶⁵ sei.¹⁶⁶ Aber auch in der Auswahl der biblischen Geschichten hat Luther ganz klar theologische Akzente gesetzt. In der Konzentration auf die Passionsgeschichte – es sind fünfzehn Geschichten von der Fusswaschung bis zur Grablegung – offenbart Luther seine theologisches Proprium, nämlich die Kreuzestheologie (*theologia crucis*) als die Mitte der heiligen Schrift und des Lebens der Kirche.¹⁶⁷ Innerhalb der reformatorischen Kirchen wird die Kreuzestheologie als Gegensatz zu einer scholastisch-spekulativ verstandenen *theologie gloriae* verstanden, die die Kirche in den Stand der sakramentalen „Heilsverwalterin“ stellt. Die Kreuzestheologie hingegen leitet die Menschen aufgrund der Sündenerkenntnis zur Annahme der Erlösungsgnade an – damit ist die Rechtfertigungslehre gemeint. Luthers Auswahl und Gewichtung der biblischen Geschichten ist also sehr wohl eine theologische Aussage. Gerade die Auswahl der alttestamentlichen Geschichten unterstützt diese Einsicht: So werden nicht nur Grund und Folgen der Sünde des Menschen in mehreren Geschichten thematisiert, sondern auch zentrale kreuzestheologische

¹⁶⁴ Die beiden letzten Geschichten sind ab der Ausgabe 1543 vertauscht.

¹⁶⁵ Mark 16, 20, Acta 2, 38, 41.

¹⁶⁶ Vgl. LUTHER (1538 : i ij^v-i iij^f), vgl. ADAM (2008 : 21).

¹⁶⁷ LOEWENICH (1982).

„Verbindungsmomente“ zwischen Altem und Neuem Testament (Opfer [Passa, Abendmahl], Bund, Erhöhung [Schlange, Christus]).¹⁶⁸

Während der Katechismus – Luthers Grosser und Kleiner Katechismus erschienen beide im gleichen Jahr wie das *Betbüchlin* – in der Schule oder beim Pfarrer auswendig zu lernen war, wurde das *Betbüchlin* als Hausbuch benutzt, mithilfe dessen Eltern ihre Kinder religiös erziehen konnten. Auch die Eltern sollten sich am Erlösungswerk Christi beteiligen.¹⁶⁹ Luthers Katechismen haben aber in der religiösen Unterweisung von der Reformationszeit bis zur Aufklärung eine ungleich grössere Bedeutung eingenommen, als dies dem *Passional* bzw. *Betbüchlin* je beschieden war, das im 17. Jahrhundert weitgehend in Vergessenheit geraten ist.¹⁷⁰ Der Katechismus konkurrenzierte zwar das *Passional* in keiner Weise, doch aber überwog die Bedeutung des theologischen Fundamentalwissens, das aus dem Memorisieren des Katechismus resultierte, gegenüber der narrativen Heilsvermittlung durch biblische Geschichten.

2.2 Nicolas Fontaines *Histoire du vieux e du nouveau testament* (Paris 1670)

Der Druck von Kinder- bzw. Historienbibeln und ihre Bedeutung für die religiöse Bildung der Laien war mitnichten eine „protestantische“ Angelegenheit. So entstammte ja die sogenannte erste „vortridentinische“ Kinderbibel, ein spätermittelalterliches Schulbuch, der *Historia Scholastica* (Augsburg 1473) von Petrus Comestor.¹⁷¹ Am nachhaltigsten hat aber sicher der „Longseller“ des französischen Port-Royalisten Nicolas Fontaine de Royaumont (1625–1709), seine *Histoire du vieux e du nouveau testament* gewirkt, der nach 1670 in französischen Drucken, ab 1684 in deutscher Übersetzung, später auch in Holländisch, Englisch, Italienisch, Spanisch u.s.w. erschien und bis ins 19. Jahrhundert in privatem und schulischem Gebrauch weit verbreitet war. Während in Fontaines französischer Ausgabe der *Histoire* die jansenistische Haltung, d.h. die augustinische Heilslehre, dergemäss die Erlösung des Menschen allein vom göttlichen Gnadenwillen abhänge, vertrat,¹⁷² gab es in Deutsch drei verschiedene Übersetzungen, nämlich eine katholische, eine jansenistische und eine jesuitische Version.¹⁷³

¹⁶⁸ Es sind besonders die Holzschnitte 3–6 sowie 7, 9 und 11 zu beachten.

¹⁶⁹ EICHLER (2011 : 53f).

¹⁷⁰ ADAM (2008 : 22).

¹⁷¹ BOTTIGHEIMER (2008 : 84).

¹⁷² Fontaine hatte die *Histoire* in Gefangenschaft verfasst und 1699 beendet, vgl. BOTTIGHEIMER (2008 : 85).

¹⁷³ Vgl. Nicolas FONTAINE, *Catholischer Geschicht-Spiegel...*, Sultzbach: Johann Holst, 1684, Nicolas FONTAINE, *Andächtiger Catholischer Christen GOTT=geheiligte Bibel-Lust...*, Sultzbach: Johann Hoffmann, 1884, Nicolas FONTAINE, *Biblische Geschichten des Alten und Neuen Testaments ...*, Dillingen: Johann Caspard Bencard, 1684, vgl. BOTTIGHEIMER (2008 : 86f), NAAS (2012 : 49f).

Inhaltlich unterscheidet sich die *Histoire* grundlegend von Luthers *Betbüchlin*. Die *Histoire* konzentriert sich nämlich auf die verschiedenen biblischen Geschichten und lässt andere katechetische oder liturgische Stücke vollkommen weg: Nach dem Widmungsbrief an *Monseigneur Le Dauphin*, d.h. an Louis de France (1661–1711), und dem Vorwort, genannt *Avertissement*, dem Druckprivileg und der *Table* mit allen in den *Histoire* behandelten Geschichten, folgen die 267 Geschichten, 183 aus dem Alten und 84 aus dem Neuen Testament, jeweils zwei Seiten umfassend. Jede Geschichte wurde mit „excellentes instructions pour les Chretiens,“¹⁷⁴ verfasst von Kirchenvätern, abgeschlossen – oft berief sich Fontaine dabei auf Augustin. Gleichfalls wurde jede Geschichte mit einer Abbildung illustriert, die aus den *Icones Biblicae* des Matthäus Merian stammte; dank des Erfolges der Historienbibel wurden Merians Kupferstiche in Folge zum Inbegriff von Kinderbibelillustrationen. Fontaine gab den Bildern jeweils einen erklärenden Text bei, d.h. dass die Bilder eine eigene theologische Aussage erhielten.¹⁷⁵ Fontaines Historienbibel wird dadurch zu einem buchgeschichtlichen Kleinod. In seiner Widmung schrieb Fontaine über die beabsichtigte Wirkung der Bebilderung: „Ce livre, Monseigneur, vous pourra donner une entrée facile dans ces Histoire sacrée d’une maniere tres-agreable, en vous les representant dèpeintes dans ses figures, & en faisant passer ainsi de vos yeux dans vôtre esprit des instructions tres-importantes.“¹⁷⁶ Die Abbildungen sollten also helfen, die Lektüre der Bibel zu vereinfachen.

Neben dem „Prachtexemplar für eine reiche Leser-schaft“¹⁷⁷ gab es auch ungebildete, meist preiswertere Ausgaben, öfters mit einer schwer lesbaren Typographie. Es handelte sich dabei meist um Ausgaben, die von Kindern benutzt, gelesen, ja sogar zerlesen wurden.¹⁷⁸ Freilich war die Historienbibel Fontaines nicht nur eine Kinderbibel, sondern auch eine Erwachsenenbibel. So sind beispielsweise die Adressaten der deutschen Übersetzungen verschieden. Während die „jesuitische“ Version ungebildet und für den schulischen Gebrauch bestimmt war, war die „katholische“ Ausgabe an eine erwachsene Leserschaft gerichtet.¹⁷⁹ Auch die Übersetzungen ins Holländische waren sowohl gebildet als auch ungebildet, d.h. für Kinder wie für Erwachsene. Schliesslich hat Fontaines Historienbibel als Übersetzung ins Englische zwei protestantische Bibeltraditionen im anglikanischen England begründet, einerseits die Gattung der Familienbibel, andererseits die der protestantischen Kinderbibel.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Nicolas Fontaine: *Avertissement*, in: Nicolas FONTAINE, *Histoire du Vieux e du Nouveau Testament...*, Paris: Pierre le Petit, 1674, áiiij^v.

¹⁷⁵ NAAS (2012 : 50).

¹⁷⁶ Nicolas Fontaine: *Epistre*, in: FONTAINE, 1674 : áij^v.

¹⁷⁷ BOTTIGHEIMER (2005 : 45).

¹⁷⁸ BOTTIGHEIMER (2008 : 86).

¹⁷⁹ BOTTIGHEIMER (2008 : 88f).

¹⁸⁰ BOTTIGHEIMER (2008 : 90).

Anders als Luthers *Passional* hat Fontaine versucht die umfangmässigen Realitäten des Alten und Neuen Testaments auch in seiner Historienbibel abzubilden, d.h. dass der Umfang der Geschichten des Alten Testaments weit umfangreicher war als der aus dem Neuen. Dennoch musste Fontaine eine Auswahl der Geschichten treffen, so dass nicht nur seine „bibeltheologischen“ Präferenzen, sondern auch sein theologischer Hintergrund und seine pädagogische Absicht deutlich werden.¹⁸¹

<i>Altes Testament</i>	<i>183 Historien</i>
Urgeschichte	10
Vätergeschichten (Abraham, Isaak, Jakob, Joseph)	25
Mose (Ägypten, Auszug, Wüste)	26
Richter	18
Von der Heimkehr Ruths bis zu König David	29
Von König Salomo bis zum Untergang Jerusalems	30
Exilzeit	3
Nachexilische Zeit (Tobit, Judit, Esther, Hiob)	11
Propheten	19
Makkabäerzeit	12

<i>Neues Testament</i>	<i>84 Historien</i>
Vorstellung der Evangelien	4
Kindheitszählungen, Taufe	10
Von der Versuchung bis zum Einzug in Jerusalem	32
Passion	13
Ostern, Himmelfahrt, Pfingsten	4
Apostelgeschichte	9
Eschatologie: Endzeit, Neues Jerusalem	12

Anders als in Luthers *Passional* lässt sich bei Fontaine keine Konzentration auf einen Bereich der biblischen Erzählungen feststellen, sondern die ganze Bibel von der Urgeschichte bis zur Endzeit wird, gewissermassen „repräsentativ“ dargestellt. Nach dem Titel jeder Geschichte wird jeweils auch der Bibeltext, welchem die Geschichte zugrundeliegt, beigelegt. So folgt nach dem Titel *Daniel dans la fosse aux Lions* der Hinweis, dass die Geschichte aus „Dan.chap.VI.“ stamme.¹⁸²

Es scheint, dass Fontaine in seiner Historienbibel chronologisch vorzugehen versuchte, doch seine Bibeltreue verbietet es ihm, die Propheten in den jeweiligen historischen Kontext einzuordnen, so dass z.B. die biblische

¹⁸¹ Im Vorwort schreibt er: „On represente toute l’Histoire de l’ancien & du nouveau Testament *en abrégé*, mais de telle sorte néanmoins, qu’on a tâché de marquer assez au long tout ce qui est plus propre pour toucher les ames, & pour leur inspirer la piété.“ (Nicolas Fontaine: Avertissement, in: FONTAINE, 1674, áiii^v).

¹⁸² Vgl. FONTAINE (1674 : 323).

Geschichte über Jesaja erst nach dem Exil und Hiob folgt.¹⁸³ Die beiden ersten Makkabäerbücher aus den Apokryphen, d.h. den deuterokanonischen Schriften, schliessen den alttestamentlichen Geschichtsteil ab.¹⁸⁴ Damit wird offenbar, welche Bibel Fontaine benutzt hat: Es ist die Vulgata gewesen! Während die apokryphen Bücher Judit oder Tobit¹⁸⁵ zu den „nachexilischen“ Schriften gezählt werden oder das Buch Susanna¹⁸⁶ dem Buche Daniel beigeordnet ist, bilden – wie in der Vulgata¹⁸⁷ – nur die beiden ersten Makkabäerbücher Grundlage der biblischen Geschichten.¹⁸⁸

Obwohl die ganze Bibel in Fontaines Historienbibel zusammengefasst sein soll, so lassen sich doch einige inhaltliche Aussagen machen, einerseits bedenkend die Auswahl, andererseits würdigend die theologischen Überzeugungen. Während im Bereich der alttestamentlichen Historien, die Vulgata benutzend, in Bezug auf die Auswahl keine spezifischen Akzente feststellbar sind, ist der Port-Royalist Fontaine beim Neuen Testament gefordert: An welchem Evangelium sollte er sich orientieren? Während die Kindheitserzählungen sich natürlich vor allem auf Lukas zu stützen hatten, war es beim Leben und Sterben Jesu um ein vieles schwieriger. Die Hauptquelle seiner Historien über Jesus Christus bildete das Matthäusevangelium, wobei für die Wirkungszeit, d.h. von der Versuchung in der Wüste bis zum Einzug in Jerusalem auch das Lukas- und Johannesevangelium signifikativ vertreten sind. Fontaine scheint aber dem Matthäus-Evangelium, also der Darstellung eines Judenchristen, den Vorrang gegeben zu haben. In seiner Einleitung zum Matthäusevangelium berief sich Fontaine insbesondere auf Eusebius und Hieronymus,¹⁸⁹ die das Matthäusevangelium als ursprünglich in Hebräisch („Judenchrist“) verfasst glaubten.¹⁹⁰ Gemäss Fontaine hat Matthäus „entrepris principalement dans son Evangile de rapporter la race royale de IESVS-CHRIST, & de le représenter selon la vie humaine qu’il a menée parmi les hommes... il semble aussi qu’il est plus propre généralement pour tous les fidelles, parce qu’il s’est particulièrement arrêté à rapporter les actions & les instructions dans lesquelles IESVS-CHRIST a temperé en quelque sorte sa sagesse & sa Majesté divine, pour rendre l’exemple de sa vie plus imitable & proportionné à

¹⁸³ Vgl. FONTAINE (1674 : 305f).

¹⁸⁴ Vgl. FONTAINE (1674 : 343–366).

¹⁸⁵ Vgl. FONTAINE (1674 : 283–288, 293f).

¹⁸⁶ Vgl. FONTAINE (1674 : 327–330).

¹⁸⁷ Anders als in der LXX, die vier Makkabäerbücher beinhaltet.

¹⁸⁸ Vgl. FONTAINE (1674 : 343–366).

¹⁸⁹ In der Vulgata werden den eigentlichen biblischen Büchern immer die *Praefationes S. Hieronymi* vorangestellt, so auch bei den Evangelien, vgl. BIBLIA SACRA (1969 : 1515f).

¹⁹⁰ Vgl. FONTAINE (1674 : 369f). Natürlich ist diese Ansicht – wie auch das von Fontaine genannte Abfassungsjahr 39 n.Chr. – seit längstem widerlegt, vgl. CONZELMANN (1991 : 295).

nostre foiblesse.¹⁹¹ Damit wird illustriert, dass Fontaine weniger ein theologisches als ein moralisches¹⁹² Interesse am Wirken Jesu Christi hatte.

Zwei wichtige Streitpunkte zwischen jansenistischen und „orthodoxen“ Katholiken waren die Abendmahls- und damit verbunden die Gnadenlehre. Bereits Bottigheimer hat darauf hingewiesen, welche inhaltlichen Akzente Fontaine in seiner „Abendmahlslehre“ setzte: So kam Fontaine bereits in den Geschichte vom „Manne“,¹⁹³ von der „Punition d’Héli“¹⁹⁴ oder von „L’Arche renvoyé“¹⁹⁵ auf das Abendmahl zu sprechen. Abgesehen davon, dass Fontaine an den genannten Stellen unzweifelhaft klar den jansenistischen Glauben ausdrückte, dass nämlich die Gläubigen sich dem Abendmahl nur nähern durften, wenn sie sich vorangehend auch vorbereitet und geprüft haben,¹⁹⁶ ist ganz besonders auf die Geschichte „L’Agneau de Pasque“ zu verweisen, bei der Fontaine die Befreiung Israels aus Aegypten versteht als „en figure la délivrance du peuple de Dieu de la veritable Egypte, c’est à dire du onde & de la tyrannie du diable.“¹⁹⁷ Das entscheidende Wort von Fontaine ist „en figure“ – als Vorbild. Regelmässig sieht Fontaine im Alten Testament ein „Vorabbild“ – nicht eine „Vorwegnahme“ – der Botschaft des Neuen Testaments.¹⁹⁸ So setzt er auch das Passahlamm in den Kontext des neutestamentlichen Gnadenhandelns in Jesus Christus: „Avant cette victime salutaire il pouvait bien gemir dans la servitude, mais il ne pouvait en sortir: c’est la grace dont Dieu veut que les enfants se scouviennent tous les ans dans la plus grande des solemnitez de l’église, & dont il leur renouvelle tous les jours la memoire dans la sacrifice de nos autels; afin qu’en se representant qui est celuy qui les a rachetez de leur servitude, & quel est le tyran qui se les estoit assujettis, ils ayent de la reconnoissance pour l’vn & de l’horreur pour l’autre, & que se tenant attachez à IESVS-CHRIST comme à celuy qui peut seul les conserver dans la liberté qu’il leur a acquiste, ils craignent ce quei peut les engager de nouveau sous la tyrannie du demon.“¹⁹⁹

¹⁹¹ FONTAINE (1674 : 370).

¹⁹² „Moralisch“ ist nicht absolut bedeutungsgleich mit „ethisch“. Von der Benutzung der Ausdrücke „Ethik“ bzw. „ethisch“ wird in dieser Studie aus zwei Gründen abgesehen: 1. Die Begrifflichkeiten „Ethik“ bzw. „ethisch“ ist den Historienbibeln fremd und insofern anachronistisch; 2. Der Fachterminus „Ethik“ bezeichnet jenen Teilbereich der Philosophie, der sich mit den Voraussetzungen und Kriterien rationalen menschlichen Handelns befasst. Im Zentrum steht das spezifisch moralische Handeln, d.h. die „Moral“ als praktische Umsetzung ethischer Grundsätze und Prinzipien.

¹⁹³ Vgl. FONTAINE (1674 : 86f).

¹⁹⁴ Vgl. FONTAINE (1674 : 165f).

¹⁹⁵ Vgl. FONTAINE (1674 : 169f).

¹⁹⁶ BOTTIGHEIMER (2008 : 91f).

¹⁹⁷ FONTAINE (1674 : 82).

¹⁹⁸ So hält Fontaine fest, dass das Manna „marque visiblement l’Eucharistie.“ FONTAINE (1674 : 86).

¹⁹⁹ FONTAINE (1674 : 82).

Zwischen den Zeilen klingt hier die leise Kritik eines Jansenisten an der orthodoxen Bedeutung des Abendmahls, wie sie von Rom vertreten wurde, nämlich, dass die Kirche für das Heil und die Verdammnis der Gläubigen zuständig sei. Bei Fontaine klingt das protestantische „solus Christus“ an, wenn auch er das Opfer des Altars keinesweg mindern möchte. Sicher mit ein Grund, dass in der anglikanischen Kirche die Historienbibeln des Port-Royalisten Fontaine verwendet wurde.

Die Druckgeschichte der *Histoire* von Fontaine ist ein eindrückliches Zeugnis, dass der Besitz und die Lektüre von Historienbibeln keineswegs nur eine protestantische Angelegenheit war. Natürlich befand sich der Absatzmarkt in erster Linie in Frankreich. Neben Paris sind Drucke aus Limoges, Lyon, Metz, Grenoble, Marseilles, Clérmont u.s.w. zu erwähnen. In jeder dieser Städte wurde die *Histoire* Fontaines mehrfach aufgelegt, in Lyon beispielsweise in den Jahren 1684, 1713, 1749, 1754, 1769, 1782 u.s.w. Da und dort erschienen auch gekürzte Ausgaben oder Auszüge aus den „Histoire“. Doch auch in anderen Ländern wie Holland, Böhmen, Italien, Spanien, Portugal u.s.w. finden sich Drucke.²⁰⁰ Mit Recht wird darum die *Histoire du Vieux et du Nouveau Testament* von Nicolas Fontaine als Long-, ja gar als Bestseller bezeichnet. Die Folgen dieser weiten Verbreitung lassen sich bislang nur erahnen. Einerseits ist diese Verbreitung Zeugnis davon, dass die Lesefähigkeit und -fertigkeit seit Ende des 17. Jahrhunderts auch in katholischen Regionen des westlichen Europa bedeutend grösser war, als dies bislang angenommen wurde. Immerhin ist es bemerkenswert, dass eine Historienbibel in katholischen Kreisen solchen Absatz fand. Dies illustriert auch, dass die Beschäftigung der Laien mit der Bibel nicht allein eine Folge des protestantischen Bildungskonzeptes war. Schliesslich kann es kaum überschätzt werden, welche Bedeutung die Historienbibel Fontaines für die Verbreitung der jansenistischen Interpretation der Bibel im westlichen Teil des katholischen Europas hatte. Erwachsene wie Kinder lernten durch die Lektüre der *Histoire* von Fontaine also nicht nur die Bibel kennen, sondern auch die jansenistische Botschaft und den jansenistischen Wortschatz.²⁰¹

2.3 Johann Hübners *Zweymahl zwey und funffzig Auserlesene biblische Historien* (Leipzig 1714)

Die in ganz Europa wohl bekannteste Historienbibel stammte allerdings von Johann Hübner (1668–1731). Hübner stammte ursprünglich aus Zittau (*tschechisch* Žitava), hat in Leipzig Philosophie, Geschichte und Theologie studiert und war, je nach Beurteilung, ein gemässigter Pietist oder ein Übergangstheologe, der in seinem theologisch-pädagogischen Konzept pietistische und aufklärerische Momente aufnahm.²⁰² Im Jahre 1722 wurde er

²⁰⁰ BOTTIGHEIMER (2008 : 97ff).

²⁰¹ BOTTIGHEIMER (2008 : 91ff).

²⁰² REENTS (2014 : 70ff), REENTS (2006 : 44), ADAM (2006 : 54).

als Rektor ans Gymnasiums *Johanneum* in Hamburg berufen. Während seiner Arbeit als Pädagoge musste er grosse Defizite in der religiösen Unterweisung der Kinder und Jugendlichen feststellen. Neben dem Katechismus lernten sie nämlich nur die Zehn Gebote, das Apostolikum und das Vaterunser auswendig. Um dem Abhilfe zu schaffen, verfasste er die *Zweymahl zwey und fünfzig auserlesene biblische Historien, aus dem Alten und Neuen Testamente, der Jugend zum Besten abgefasset*, die 1714 in Leipzig erschienen.²⁰³ Die Historienbibel fand in Kürze breiten Absatz, wie ein Blick auf die Auflagen, Nachdrucke, Bearbeitungen und Übersetzungen deutlich macht.²⁰⁴ Danach wurden die *Biblischen Historien* in der Zeit von 1714 bis 1902 in über 230 deutschsprachigen Ausgaben gedruckt und in 15 europäische Sprachen übersetzt.²⁰⁵ Auch in entlegenen Sprachen wie dem Ungarischen sind Übersetzungen erschienen,²⁰⁶ gleichermassen wurden in entfernten Gebieten wie im siebenbürgischen Hermannstadt (Sibiu, RO) deutsche Ausgaben gedruckt. Zusätzlich sind in den USA mindestens vier englischsprachige und über zehn deutschsprachige Ausgaben gedruckt worden.

Die *Zweymahl zwey und fünfzig Biblischen Historien* folgen der wöchentlichen Einteilung, so dass innerhalb eines Jahres – behandelnd jeweils eine alt- und eine neutestamentliche Geschichte – sämtliche Historien gelesen werden konnten. Die Geschichten sollten nicht nur biblisches Wissen, sondern auf dieser Basis auch ein religiös-moralisches Fundament vermitteln. Hübner wollte also in einem frühaufklärerischen Sinne Gedächtnis, Verstand und Willen fördern.²⁰⁷ Dies drückt sich konzeptionell dahingehend aus, dass zu jeder Geschichte nach dem Text – es liegt die Luther-Bibel zugrunde – deutliche Fragen, nützliche Lehren und gottselige Gedanken geboten werden. In den *Deutlichen Fragen* geht es sowohl ums Textverständnis als auch, in katechetischer Manier,²⁰⁸ um Gedächtnisübungen, bei den *Nützlichen Lehren*²⁰⁹ um die Schulung des Verstandes und bei den im Versmass verfassten

²⁰³ BERNHARD (2013 : 201ff), ADAM (2008 : 38ff), REENTS (2001 : 1008ff).

²⁰⁴ REENTS (1984 : 237–274).

²⁰⁵ EICHLER (2011 : 58), ADAM (2008 : 39).

²⁰⁶ Cf. Johann HÜBNER, *Száz és négy válogatott bibliabéli historiák*, Basel: Im Hoff, 1754, Johann HÜBNER, *Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, amelyeket az ó és új testamentomi szent irásokból a gyengéknek kedvéért összeszedett*, Nagykároly 1762.

²⁰⁷ Vgl. Vorwort des Authoris, in: Johann HÜBNER, *Zwey mal zwey und funffzig Auserlesene Biblische Historien* Leipzig: Johann Friedrich Sledistchens seel. Sohn, 1738 : (fol. 2^v).

²⁰⁸ Darum wird die Historienbibel Hübners auch als „katechetische Kinderbibel“ bezeichnet REENTS (2006 : 45). Dieser Ausdruck scheint uns aber ungeeignet, da der kirchliche Gebrauch des Begriffes Katechismus seit Jahrhunderten inhaltlich gefüllt ist (vgl. oben Anm. 5): Katechetische Fragen betreffen das Heil der Gläubigen, sind also Fragen zu einzelnen Glaubensstücken (*Loci*). – Die Fragen zu den einzelnen Historien sind aber weit davon entfernt, durchwegs das Heil zu betreffen (z.B.: Wo wohnte Laban?).

²⁰⁹ Es sind insgesamt deren 312 nützliche Lehren.

*Gottseligen Gedancken*²¹⁰ um die Schulung des Willens, d.h. letztlich die Hinführung zu Frömmigkeit.²¹¹ Hübners ganzheitlicher Didaktik bzw. Methodik liegt das moralische Anliegen zugrunde, die Gläubigen zu einem gehorsamen, tugendhaften und christlichen Leben zu führen.²¹²

Anders als bei Luthers *Passional* oder Fontaines *Histoire* waren Hübners *Biblische Historien* ursprünglich nicht bebildert. Erst 1731, im Todesjahr Hübners, erschien die erste bebilderte Ausgabe seiner *Historien*. Jeder Geschichte wurde ein Kupferstich beigeordnet, die der bekannten Nürnberger Kupferstechers Peter Conrad Monath hergestellt hat. Auch die seit 1768 – erstmals in der reformierten Basler Ausgabe – auftauchende Holzschnittbebilderung bleibt weitgehend an der Monathtradition orientiert, wenn auch diese recht eigenständig variiert und umgestaltet wird.²¹³ Gleichzeitig werden aber weiterhin Ausgaben ohne Bilder gedruckt, was sicher auch Absatzgründe hatte, da ja die *Biblischen Historien* „der Jugend zum Besten abgefasset waren“, und ohne Bilder billiger zu erhalten waren. So wurden 1772 in Chur (CH) von Bernhard Otto gleichzeitig eine unbilderte und eine – im übrigen verbesserte – bebilderte Ausgabe gedruckt.²¹⁴ Insbesondere bei Übersetzungen der *Biblischen Historien* tritt es öfters auf, dass keine Bilder gedruckt wurden, unter anderem in der rätoromanischen Ausgabe *Cient e quater historias sacras* (Scuol 1770).²¹⁵

Die Bilder hatten also im Hübner keine vergleichbar pädagogische Funktion wie bei Luther und Fontaine. Dies mag sicher auch den Hintergrund darin haben, dass im Pietismus im Allgemein und in der reformierten Tradition im Besonderen eine Distanz zu den Bildern feststellbar war. Auch war es Hübners Anliegen, dass die Jugend den biblischen Text besser verstehen und im Alltag umsetzen können als durch Bilder bewegt würden.

Wie der Aufbau der einzelnen Historien systematisiert ist, so auch die Anordnung der zweimal 52 Biblischen Historien. Es ergibt sich folgendes Bild:

²¹⁰ Diese sind auch in Latein beigegeben, gleichermassen in sechshebigen Jamben verfasst, vgl. EICHLER (2011 : 58).

²¹¹ LACHMANN (2008 : 155).

²¹² REENTS (2006 : 46ff).

²¹³ LACHMANN (2005 : 57ff).

²¹⁴ BERNHARD (2013 : 212ff).

²¹⁵ BERNHARD (2013 : 210ff), BERNHARD (2005 : 172ff).

<i>Altes Testament</i>	<i>52 Historien</i>
Urgeschichte	7
Vätergeschichten (Abraham, Isaak, Jakob, Joseph)	13
Mose (Ägypten, Auszug, Wüste)	5
Richter	1
Königszeit (Samuel bis Salomo)	9
Elia und Elisa	4
Babylonisches Exil	1
Nachexilische Zeit (Hiob, Jona, Judit, Susanna, Ester, Daniel, Tobit)	12

<i>Neues Testament</i>	<i>52 Geschichten</i>
Kindheitszählungen, Taufe	14
Von der Versuchung bis zum Einzug in Jerusalem	27
Passion	6
Ostern, Himmelfahrt, Pfingsten	4
Apostelgeschichte (Bekehrung des Paulus)	1

In jeden Fall ist es deutlich, dass Hübner eine Auswahl getroffen hat und dass er nicht wie Fontaine darum bemüht war, dass seine biblischen Historien die gesamte Bibel möglichst umfassend repräsentiere. So fehlen z.B. die Propheten und auch die Psalmen sind ausgelassen. Überraschend ist hingegen die breite Aufnahme von nachexilischen, insbesondere apokryphen Schriften in den Historien von Judit, Tobit u.s.w. Hübner versuchte damit verschiedenen Anliegen gerecht zu werden: Einerseits wollte er möglichst nahe beim Duktus der Bibel bleiben, andererseits war er darum bemüht, einen sinnhaften und zielführenden Ablauf der Historien zu liefern. Wegen letzterem Anliegen waren die nachexilischen Schriften besonders wichtig, nämlich um die Brücke zur neutestamentlichen Zeit zu schlagen. So war es ja die Kritik Hübners, dass die Kinder zwar den Katechismus auswendig lernen würden, aber nicht verstehen, in welchen Zusammenhang und historischen Ablauf die Bibelzeugnisse zu setzen seien: „Es hat aber dieses theure Büchlein [i.e. der Katechismus Luthers] gar oft das Unglück, dass es von den Kindern nur überhin auswendig gelernet, aber denselben nicht gründlich erkläret wird. Darum werden oft erwachsene Leute ertappet, die ein und das ander aus dem Catechismo entweder gar nicht verstehen, oder sich doch eine ganz falsche Auslegung nach eigenem Sinne darüber gemacht haben...“ So will Hübner „allen Eltern und Lehrmeistern treulich rathen, dass sie nemlich um des lieben Catechismi willen keine Zeit versäumen mögen, den Kindern die biblischen Historien bekannt zu machen.“²¹⁶ Ein drittes Anliegen Hübners war es schliesslich, die Viten biblischer Gestalten als moralische Exempel

²¹⁶ Johann Hübner: Vorwort des Authoris, in: HÜBNER, 1738, (fol. 2^{r-v}) vgl. ZACH (2009 : 18f), REENTS (2006 : 43ff).

vorzustellen. Kinder sollten durch gute und schlechte Beispiele von Lastern abgehalten und zur Tugend angehalten werden.²¹⁷

Hübner hat die Biblischen Historien insofern systematisiert, dass für jede Woche eine alttestamentliche und eine neutestamentliche Geschichte vorgesehen war.²¹⁸ Dieses Konzept hat er freilich nicht selber entwickelt, sondern aus Justus Gesenius' *Biblischen Historien* (Braunschweig 1656), denen auch Gesangbuchlieder beigegeben waren, übernommen. Gesenius hat zweimal 54 Historien („Lektionen“)²¹⁹ verfasst, wobei gleichermassen für jede Lektion eine Woche bzw. ein Sonntag vorgesehen war; zusätzlich wurde noch je eine Lektion für den Pfingstmontag und den Himmelfahrtstag vorgesehen. Dies ist allerdings ein deutlicher Hinweis darauf, dass diese Historien zum Vorlesen in den Hausgemeinde vorgesehen waren. Hübners *Biblische Historien* waren aber, wie er im Vorwort mehrfach erläutert, für die Schule bestimmt, waren also im eigentlichen Sinne ein Schulbuch. Dies hiess freilich mitnichten, dass die *Biblischen Historien* nur für Kinder geschrieben waren, sondern auch von Eltern gelesen werden sollten.

Tatsächlich war dies der wichtigste Grund, dass der „Hübner“ in weiten Teilen des protestantischen Europa die Schulen eroberte. Und dies nicht nur in ausgeprägt pietistischen Gebieten. So hält Rosius à Porta aus dem Engadin im Vorwort zur rätoromanischen Ausgabe in Vallader fest, dass der Hübner „in tuot las Scholas tant Evangelicas co Riformedas della Germania & Helvetia introdüt“ und „in tuot las otras linguas dell' Europa translato.“²²⁰ In einer andern Ausgabe wurde festgehalten, dass des Hübner *Biblische Historien* gegenüber anderen Schulbüchern „einen immerwährenden Nahmen“ habe, einmal weil die *Biblischen Historien* als erstes Lesebuch gebraucht werden können, weiter man damit auch leichter den Katechismus lerne, und schliesslich die Historien sehr nützlich seien, „das Herz der Kinder in Bewegung zu setzen.“²²¹

Der Gebrauch in der Schule war schliesslich mit ein Grund, dass manche Übersetzungen nicht alle biblischen Geschichten enthielten. So hat Abraham Willy nur deren 65 Historien ins Surselvische übersetzt, nämlich 40 aus dem Alten Testament und 25 aus dem Neuen Testament.²²² Im Vorwort hält Willy fest, warum er sich dafür entschieden habe: „Schinavont ca nossas Scolas

²¹⁷ REENTS (2006 : 45).

²¹⁸ Freilich sind die alttestamentlichen Historien etwas umfangreicher: Insgesamt umfassen sie 234 Seiten gegenüber 174 Seiten für die neutestamentlichen Historien. Damit bricht Hübner, wie bereits Gesenius, mit dem bei Luther und Fontaine vorliegenden Konzept, dass jede biblische Geschichte zwei Seiten – das Bild inbegriffen – umfasse.

²¹⁹ Eine Lektion umfasst mehrere Perikopen, ist also sehr stark liturgisch gebunden, vgl. ADAM (2008 : 31ff).

²²⁰ Rosius à Porta: Prefation, in: Johann HÜBNER, Cient et quater Historias sacras, selectas metâ our del velg et metâ our del Nouv Testamaint, Scuol: Jacob N. Gadina, 1770, [fol. 6^r].

²²¹ Bernhard Otto: Neue Vorrede, in: Johann HÜBNER, Zweymal zwey und fünfzig auserlesene Biblische Historien, Chur: Bernhard Otto, 1772, [fol. 8^{r-v}].

²²² BERNHARD (2013 : 207ff).

rumonschas cuazan mai treis Mainz, scha hai jou par quella Raschun risau quellas Historias enten igl Diember da sissonta tschunc, parcha minchia Uffont possig quellas sper ilg Catechissem absolver comodeivlameing enten ün Unviern, cun amprender minchia gi ünna. Lou speras rest'ei ounc Temps, da puder repetter minchia Sonda, quei ch'ei vengieu amprieu par l'Emda vi.²²³ Willy hatte also die Vorstellung, dass jeder Schüler die Möglichkeit haben müsse, innerhalb eines Schuljahres, das eben nur drei Monate dauerte, die wichtigsten biblischen Geschichten kennenzulernen. Aus diesem Grunde hat er verschiedene Historien weggelassen, manche vereinfacht, andere – z.B. über das Martyrium verschiedener Apostel – aber hinzugefügt.²²⁴ Letzteres ist wohl dadurch zu erklären, dass Willys *Historias biblicas* für ein konfessionell gemischtes Gebiet bestimmt waren. So waren in der Surselva (CH) mehrere reformierte Gemeinden inmitten eines katholischen Umfelds angesiedelt, andere reformierte Gemeinden gar paritätisch, so dass die Kenntnis sowohl des petrinischen Martyriums als auch anderer Apostelschicksale für den alltäglichen Kontakt mit katholischen Mitgeschwistern nur förderlich sein konnte.

Unbestritten haben Hübners *Biblische Historien* die schulisch-kirchliche Unterweisung und die religiöse Entwicklung der Kinder beinahe 200 Jahre massgeblich geprägt. Bemerkenswert ist dabei, dass das sogenannte pietistische Bildungskonzept Hübners – man danke daran, dass Hübner im Vorwort festhielt, welche Gebete die Kinder sprechen sollen, und welche Antwort sie von Gott zu erwarten hätten, bevor sie eine neue biblische Historie lernen²²⁵ – das protestantische Europa weitestgehend erobert hat, d.h. in allen theologischen „Richtungen“ gebraucht wurde. Ein Grund lag sicher in Hübners Anliegen, dass Kinder wie Erwachsene mit den biblischen Historien die evangelische Botschaft und die Wurzeln des christlichen Glaubens besser verstehen lernen konnten. Gerade die *Gottseligen Gedancken* waren nicht nur grundlegende Überlegungen zu Gotteslehre, Tod, Jenseits und Unsterblichkeit, sondern auch zur christlich-bürgerlichen Moral, zu Frömmigkeit,

²²³ Abraham Willy: Praefatium, in: [Johann HÜBNER], *Sissonta tschunc Historias biblicas pridias or d'ilg veder a nief testament*, Lindau: Ludwig Stoffel, 1755,)(8^v-)()(' Heinrich Bansi berichtet, dass in Graubünden nur in Malans, Maienfeld, Chur und Valendas das ganze Jahr durch Schule gehalten werde; in den andern Gemeinden dauere die Winterschule rund vier bis sechs Monate (vgl. [Heinrich BANSI], *Über die Verbesserung der Landschulen*, in: *Der Sammler. Eine gemeinnützige Wochenschrift für Bündten* 4 (1782), 372, sowie 5 (1783), 198). Aus anderen Quellen ist bekannt, dass z.B. im Unterengadin die Schule gewöhnlich nur drei Monate dauerte, „nämlich December, Januar und Hornung“ (Schulwesen des Unter-Engadins, in: *Der neue Sammler, ein gemeinnütziges Archiv für Bünden* 4 (1808), 271); in Jenaz dauerte die Schule nur dreizehn Wochen, beginnend mit dem 30. November (vgl. Johann Luzi SCHUCAN, *Beschreibung der Schule in Jenaz*, in: *Der neue Sammler, ein gemeinnütziges Archiv für Bünden* 5 (1809), 262).

²²⁴ Verschiedentlich hat Willy auch eine andere Reihenfolge gewählt, vgl. BERNHARD (2013 : 209f), BERNHARD (2012 : 30), TRUOG (1923 : 299).

²²⁵ Vgl. Johann Hübner: Vorwort des Authoris, in: HÜBNER, 1738 : (fol. 6^v-7^r).

Lebensklugheit und Welterfahrung.²²⁶ Dies fiel gerade im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert auf fruchtbaren Boden.

3. Wandlungen und Veränderungen von Historienbibeln des 16. bis 18. Jahrhunderts

Die drei vorgestellten „Kinderbibeln“ sind als sogenannte „profilierter“ Historienbibeln in die Geschichte eingegangen. Alle wurden während mehreren Jahrzehnten für die Unterweisung der Jugendlichen gebraucht, Luthers *Betbüchlin* während etwa 80 Jahren, Fontaines und Hübners Historienbibeln während etwa 200 Jahren. Während Luthers *Betbüchlin* wohl vor allem im deutschsprachigen Raum benutzt wurde, sind die Historienbibeln von Fontaine und Hübner in verschiedenen Sprachregionen gedruckt, benutzt und rezipiert worden. Bereits diese Feststellungen ist eine implizite Aussage über eine ausserordentliche Wirkungsgeschichte aller drei Kinderbibeln.

In diesem Zusammenhang ist es wichtig zu betonen, dass die drei Historienbibeln voneinander in keiner rezeptionsgeschichtlichen Abhängigkeit standen; gleichzeitig haben Fontaine und Hübner eine rezeptionsgeschichtlich breiter und tiefer greifende Bedeutung als viele andere in dieser Zeit verfasste Kinderbibeln, weil sie gewissermassen „transkonfessionell“ benutzt wurden. Dies offenbart uns nicht nur die Druckgeschichte der beiden Historienbibeln, sondern auch die Untersuchung der Provenienzen, denn die in Bibliotheken vorhandenen *Biblischen Historien* von Hübner offenbaren gelegentlich auch katholische Besitzer. Einen bemerkenswerten Hinweis macht auch Dostojewski in seinem Roman *Die Brüder Karamasow* (1880). Darin erzählt der Starez Zosima aus seiner Kindheit und führt folgendermassen aus: „Zu meinen Erinnerungen an das Elternhaus zähle ich auch die Erinnerungen an die Biblische Geschichte, die, obgleich ich noch ein Kind war, mein grösstes Interesse weckte. Ich hatte damals ein Buch, Biblische Geschichte, mit wunderbaren Bildern, es heiss „Hundertundvier biblische Geschichten aus dem Alten und Neuen Testament“, und nach diesem Buch habe ich lesen gelernt. Heute liegt es bei mir hier auf dem Bord, ich bewahre es als ein kostbares Andenken.“²²⁷ Dabei handelt es sich um eine biographische Reminiszenz Dostojewskis. In den Erinnerungen von Dostojewskis Bruder Andrej ist notiert, dass er, Andrej, dieses Buch noch besitze und in Ehren halte. Es handelt sich um das Werk Hübners in der russischen Übersetzung von M. Sokolov, das in den russischen Adelskreisen der 1820er Jahre recht verbreitet war.²²⁸

Bedenkend diesen länder- und generationenübergreifenden Gebrauch der Historienbibeln lassen die Untersuchung und Auswertung derselben mehrere grundsätzliche Aussagen und Erkenntnisse über die Wandlung und Veränderung dieser Literaturgattung im Europa des 16. bis 18. Jahrhunderts zu.

²²⁶ ADAM (2008 : 39f).

²²⁷ DOSTOJEWSKI (2010 : 467).

²²⁸ Freundlicher Hinweis von Prof. Dr. Erich Bryner, Zürich/Schaffhausen.

Natürlich bleiben die einzelnen Historienbibeln „Kinder ihrer Zeit“, indem die Autoren die biblischen Geschichten in ihrer eigenen Art werten und deuten,²²⁹ doch aber sind sie infolge ihrer Verbreitung und Wirkungsgeschichte repräsentative Zeugen ihrer Zeit, und bilden insofern gar eine ideale Voraussetzung, die geistesgeschichtlichen Veränderungen vom 16. bis 18. Jahrhundert vorzustellen. Ist doch der Gebrauch von Historienbibeln ein gesamteuropäisches Phänomen gewesen.

3.1 Die Stellung der Historien im Rahmen des bibelpädagogischen Gesamtkonzeptes

Das *Passional* Luthers bildet einen Teil des *Betbüchchins*, d.h. dass die Historien im bibelpädagogischen Gesamtkonzept Luthers nicht eine zentrale Stellung einnehmen. So sind die biblischen Geschichten der Auslegung der Glaubensstücke (Zehn Gebote, Apostolikum, Vater unser, Ave Maria) sowie verschiedenen theologischen *Sermones* (Passion, Sakramente) und Gebeten nachgeordnet. Im gleichen Jahr 1929 erschienen auch Luthers Grosser und Kleiner Katechismus, was die obige Feststellung erhärtet. In keiner Weise trat das *Betbüchlin* in Konkurrenz zum Katechismus, da derselbe für die kirchliche Unterweisung bestimmt, das *Betbüchlin* aber für den Hausgebrauch vorgesehen war. Sowohl *Betbüchlin* wie auch Katechismus hatten ihre vornehmliche Bestimmung darin, Heils- und Glaubenswahrheiten zu vermitteln. Dem *Betbüchlin*, geschweige denn dem *Passional*, kam aber nie eine dem Katechismus vergleichbare Bedeutung zu. So konnte sich auch nicht das *Passional*, sondern der Katechismus als „leyen biblia“ profilieren, obwohl Luther selbst sowohl die Historienbibel wie auch den Katechismus so bezeichnet hatte.²³⁰

Dass beim Port-Royalisten Fontaine die biblischen Historien eine grundlegend andere Stellung im bibelpädagogischen Gesamtkonzept eingenommen haben, versteht sich, bedenkend, dass im katholischen Bildungskonzept weder Bibel noch Katechismus dieselbe Bedeutung wie im protestantischen innehatten. Allerdings darf der konfessionelle Hintergrund Fontaines nicht überbewertet werden, was ein vergleichender Blick auf Justus Gesenius' *Biblische Historien Alten und Neuen Testaments* (Braunschweig 1656) unzweifelhaft deutlich macht. Im Vorwort hält Fontaine fest, welche Bedeutung die biblischen Historien haben: Es geht um die ganze Bibel, die bei den Vätern, „les imitateurs de IESVS-CHRIST“, grosse Hochachtung genossen haben. Er nennt Basilius, Ambrosius, Augustin oder Gregor den Grossen. Fontaine knüpft also nicht an seiner kirchlichen Tradition an, sondern in der

²²⁹ BOTTIGHEIMER (2008 : 84f).

²³⁰ Vgl. LUTHER (1538 : ciiij^v), MARTIN LUTHER, Katechismuspredigten. Zweite Predigtreihe (1528), in: WA 30 I, 27. Auch in Strassburg erschien bei Wendel Rihel eine *Leien Bibel* (1540), die „Historien beder Testament mit iren übergesetzten Summarien“ beinhaltet, vgl. ENGAMMARE, (1995 : 319ff).

Alten Kirche, bei denen die Bibel eine noch andere, angemessene Stellung hatte. Die Historien, bei denen „on exprime leurs termes essentiels, & on marque exactement leurs pensées & leurs sens“, sollen „toucher les ames, & ... inspirer la piété.“²³¹ Kein Wort davon, dass die Historien neben andren Methoden bzw. Mitteln der kirchlichen Unterweisung stehen. Vielmehr steht die Bibel als ganze, „la parole de Dieu“, „l'écriture“ im Zentrum des christlichen Lebens. So spricht Fontaine nicht von „Histoires“, sondern von „Histoire“ – die Geschichte des Alten und Neuen Testaments wird darin behandelt, möglichst umfassend, nicht eine Sammlung einzelner Erzählungen, sondern ein „recueil de toute l'Histoire.“²³² Die Schrift als Ganze, nicht eine „subjektive“ Auswahl, soll damit Massstab des bibelpädagogischen Bemühungen sein. Dieselbe Überzeugung begegnet uns auch bei Justus Gesenius, der „nicht an einer Auswahl, sondern an einer möglichst umfassenden und systematischen Darstellung der biblischen Geschichte interessiert war...“,²³³ d.h. dass Gesenius zwar die Bibel in zweimal 54 Lektionen systematisiert, faktisch aber in der einzelnen Lektion immer mehrere Geschichten behandelt. In der 25. Lektion aus dem Neuen Testament wird beispielsweise die Heilung des Aussätzigen (Luk 17, 11ff), die bittende Witwe (Luk 18, 1ff), das Gleichnis vom Pharisäer und Zöllner (Luk 18, 9ff) sowie Jesu Wort über die Ehescheidung (Matth 19, 1f) durchgenommen. Fontaine wie Gesenius behandeln Ammons Vergewaltigung der Tamar und den darauffolgenden Brudermord (2. Sam 13), Fontaine wie Gesenius erzählen die Geschichten von Esra und Nehemia und nehmen die Makkabäerbücher auf;²³⁴ im Neuen Testament finden sich in beiden Historienbibeln Geschichten aus der Bergpredigt (Matth 5-7), aus der Apostelgeschichte und zur Endzeit.²³⁵ Gesenius wie Fontaine waren weniger um eine Auswahl – natürlich wurden Doppelungen weggelassen – als um eine systematische Gesamtdarstellung der Bibel bemüht, die keiner weiteren Ergänzungen mehr bedurfte.²³⁶ In der Bibel selbst, ohne Zusätze und ohne Streichungen, sollten die Menschen „chercher les regles de leurs salut.“²³⁷

Anders die „auserlesenen“ biblischen Historien von Johann Hübner: Sie sind nicht nur von Anfang an als Auswahl der wichtigsten biblischen Historien bezeichnet worden, sondern auch dazu bestimmt, neben der katechetischen Unterweisung eine besondere Funktion im bibelpädagogischen Gesamtkonzept

²³¹ Nicolas Fontaine: Avertissement, in: FONTAINE, 1674 : ãiiij^v. é^r.

²³² Nicolas Fontaine: Avertissement, in: FONTAINE, 1674 : ãiiij^{r-v}. é^{r-v}.

²³³ NAAS (2012 : 46).

²³⁴ Entgegen Adam muss festgehalten werden, dass Gesenius auch die – obschon nicht alle (wie Fontaine) – Propheten in seinen *Biblischen Historien* aufgenommen hat, vgl. ADAM (2013 : 38).

²³⁵ Für die Endzeit zieht Gesenius noch Josephus bei, vgl. LACHMANN (2008 : 197).

²³⁶ Die in Gesenius' *Historien* beigegebenen Lieder hatten einzig den Grund darin, dass in der Hausgemeinde zwischen den einzelnen Teilen der Lektionen, d.h. zwischen den einzelnen Geschichten ein Lied zu singen empfohlen wurde.

²³⁷ Nicolas Fontaine: Avertissement, in: FONTAINE, 1674 : ãiiij^f.

zu übernehmen. So war es ja die Kritik Hübners im Vorwort, dass die Kinder zwar den Katechismus auswendig lernen würden, aber nicht verstehen, in welchen Zusammenhang und historischen Ablauf die Bibelzeugnisse zu setzen seien. Hübner folgert daraus: Je kürzer die Hauptstücke der christlichen Religion behandelt werden, desto mehr muss sich der Lehrmeister Mühe geben, dass die Kinder „den rechten Verstand und Begriff von der Sache“ erhalten. Dazu habe er die biblischen Historien geschaffen, da Fabeln und Märchen nicht geeignet seien.²³⁸ Damit macht Hübner klar, dass die biblischen Historien den Katechismus nicht abschaffen oder ihn ersetzen wollen, sondern neben ihm als zweite Grundlage der religiösen Unterweisung treten. So bezeichnet ja Hübner selbst die *Biblischen Historien* als Schulbuch, während der Katechismus nicht in der Schule, sondern in der kirchlichen Unterweisung auswendig gelernt wurde. Im Idealfall sollten die biblischen Geschichten der katechetischen Unterweisung vorgelagert sein. Am Ende der religiösen Unterweisung sollten die Jugendlichen sowohl die Bibel („Biblische Geschichte“) als auch die zentralen Glaubenswahrheiten („Katechismus“) kennen.²³⁹ Hübner stellt mit dieser Überzeugung keinen Einzelfall dar, sondern repräsentiert seine Zeit: So ist bekannt, dass Jean-Frédéric Ostervald, von dem verschiedene exegetische und katechetische Schriften in über zehn andere europäische Sprachen übersetzt wurden,²⁴⁰ in seinem *Abrégé de l'histoire sainte e du catéchisme* (1734) das gleiche pädagogische Konzept vertrat. Neben den unzähligen französischen Drucken erschien der *Abrégé* in vier deutschen, acht englischen, drei italienischen und drei ungarischen Ausgaben.

In einem ersten kurzen Fazit lässt sich feststellen, dass es 200 Jahre brauchte, bis den biblischen Historien im Rahmen des bibelpädagogischen Gesamtkonzeptes die ihnen zustehende Stellung beigemessen wurde. Freilich ist dies nicht nur das Verdienst von Johann Hübner, sondern wesentlich auch von Theologen des 17. Jahrhunderts wie Fontaine oder Gesenius, die – als Folge des biblischen (!) „Analphabetismus“, nachdem die religiöse Unterweisung seit der Reformationszeit immer mehr von der katechetischen Unterweisung beherrscht worden ist – erstmals Historienbibeln, die die gesamte Bibel repräsentierten, herausgegeben haben.

²³⁸ Vgl. Johann Hübner: Vorwort des Authoris, in: HÜBNER, 1738 : (fol. 1^v–2^r).

²³⁹ In westeuropäischen Kreisen beschränkt sich die heutige religiöse Unterweisung immer mehr nur noch auf die Kenntnis der „Biblischen Geschichte“.

²⁴⁰ Unter anderem sind Übersetzungen des *Traité des sources de la corruption* (1699) in Englisch, Dänisch oder Schwedisch, Übersetzungen der *Arguments et réflexions sur les livres de la Sainte Bible* (1720) in Deutsch, Holländisch oder Ungarisch, sowie Übersetzungen des *Catéchisme ou instruction dans la religion chrétienne* (1702) in Flämisch, Arabisch oder Rätoromanisch zu erwähnen, vgl. BARTHEL (2001 : 379ff. 442ff. 468ff).

3.2 Auswahl und Absicht der Historienbibeln

Die Ausführungen und die Tabellen unter den behandelten Historienbibeln ermöglichen es, einige grundsätzliche Aspekte aufzuzeigen, inwiefern die Auswahl Zeugnis der sich verändernden Absicht der Historienbibeln ist. Bekannterweise wählt Luther nur 50 biblische Geschichten aus. Dabei handelt es sich vor allem um solche, die eine im reformatorischen Sinne heilsgeschichtliche Aussage haben. Im theologischen Konzept Luthers sind die Vätergeschichten weit weniger bedeutend als der Exodus, denn Kreuzes- und Auferstehungstheologie setzen die „Exodustheologie“ grundlegend voraus. Der Exodus bildet die tragende Basis des neutestamentlichen Freiheitsverständnisses.²⁴¹ Es waren also theologische Motive, die die Auswahl Luthers bestimmten. So umfasst auch die Passion (Karwoche) fünfzehn Historien, während die Wirkungszeit Jesu (2–3 Jahre) nur in fünf Historien behandelt wird. Die Absicht Luthers bestand darin, dass die Kenntnis der massgebenden biblischen Historien zur Erkenntnis des Heils führe.

Auch für Fontaine war, wie er gleich zu Beginn seines Vorwortes festhält, die Suche nach dem „salut“ massgebend. Doch nimmt sich Fontaine, wie er mehrfach akzentuiert, entschieden zurück, eine theologisch motivierte Auswahl zu treffen. Die „l'écriture“ und „IESVS-CHRIST“ werden von Fontaine zu hoch gewertet, als dass er in „la parole de Dieu“ eingreifen möchte. Es lag ihm daran, die ganze Vielfalt des Wortes Gottes aufzuzeigen, wozu auch problematische Geschichten wie die von Amnon gehörten, damit die Gläubigen die Fülle der Bibel kennenlernen würden. Die Lektüre der vollständigen Historienbibel „pourra faire quelque impression sur le cœur de ceux qui n'y chercheront que la nourriture de leur piété...“, ja letztlich helfe sie „pour aller au ciel.“²⁴² Darüber hinaus hatte aber Fontaine auch ein ernsthaftes moralisches Anliegen: In den biblischen Historien seien zu finden „exemples admirables pour les Rois & les Princes; pour ceux qui conduisent les Estats; pour les Ministres d'Eglise... enfin pour tous ceux qui veulent vivre chrestienement dans le monde...“²⁴³

Hübner war gleichfalls der Ansicht, dass die Historien „das Herz der Kinder in Bewegung ... setzen“²⁴⁴ sollen, doch dachte Hübner viel „utilitaristischer“ als Fontaine. Wie er im Vorwort mehrfach festhält, sollten die Kinder die biblischen Historien kennenlernen, um den Katechismus besser zu verstehen. Einesteils war also für Hübner die Wissensfrage massgebender Beweggrund für die Abfassung der biblischen Historien. Darüber hinaus

²⁴¹ Es ist daran zu erinnern, dass Martin Luther seine Exoduspredigten 1524 begann, also in dem Jahre, als die Auseinandersetzung mit Erasmus in der Frage des freien Willens eskalierte, und Luther seine Schrift *De servo arbitrio* (1524/25) verfasste.

²⁴² Nicolas Fontaine: Avertissement, in: FONTAINE, 1674 : é^v.

²⁴³ Nicolas Fontaine: Avertissement, in: FONTAINE, 1674 : ãiiij^v.

²⁴⁴ Vgl. Bernhard Otto: Neue Vorrede, in: HÜBNER, 1772 : [fol. 8^{r-v}].

sollten sie die Jugend aber auch zu christlich-bürgerlicher Moral, ja zu guten Staatsbürgern erziehen. Nicht nur die zahlreichen Viten biblischer Gestalten offenbaren das moralische Interesse, die Jugend zu einem tugendhaften Leben anzuhalten,²⁴⁵ sondern auch die Fülle an Erzählungen aus der Wirkenszeit Jesu: Gegenüber sechs Historien aus der Karwoche stehen deren 29 Geschichten, die über das reale Wirken von Jesus (Heilungen, Gleichnisse, u.s.w.) berichten. Der Akzent der Auswahl liegt dabei auf den Synoptikern.²⁴⁶ Während die Apostelgeschichte nur mit einer Geschichte – Paulus Bekehrung – vertreten ist, fehlen Historien zur Endzeit vollkommen.²⁴⁷ Damit die Historien darüber hinaus aber auch der Frömmigkeit – der *pietas* – dienen, hat Hübner bewusst gewisse Geschichten ausgelassen, oder aber er hat in seinen Historien manche Akzente anders gesetzt. Inzest und Brudermord fallen bei Hübner aus dem Kanon der Historien, während Ehebruch beibehalten wird, obschon Hübner in der Deutung solcher Geschichten darum bemüht ist, den Kindern hauptsächlich gute Beispiele zu präsentieren, die ihrem Leben und Glauben dienen.²⁴⁸ Diese löbliche Absicht ist für Hübner Legitimation, manche Geschichten auszulassen oder anders zu deuten. Das moralische Anliegen Hübners steht also über der Verpflichtung zur Bibeltreue.

Zusammenfassend kann man feststellen, dass Auswahl und Absicht der Historienbibeln zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert sich massgeblich verändert haben. Bei Luther noch war die Auswahl der biblischen Historien von der primären Absicht geleitet, dass die Kinder anhand der Bilder und Geschichten die für das Heil notwendigen Glaubenswahrheiten kennenlernen würden. Dieses primär theologische Anliegen verlagerte sich im 17. und 18. Jahrhundert immer mehr zu einem primär pädagogisch-moralischen Anliegen – natürlich nicht losgelöst von der Absicht, dass Kinder die „allerkräftigsten Gnadennittel, nemlich sein Wort, seine Tauffe, sein Nachtmahl...“ kennenlernen sollen.²⁴⁹

²⁴⁵ REENTS (2006 : 45).

²⁴⁶ Das Johannesevangelium ist mit nur vier Historien vertreten (Nr. 16: Von der Samaritern (Joh. 4), Nr. 18: Vom Teiche Bethesda (Joh 5), Nr 30: Von einem Blindebohrenen (Joh 9), Nr. 36: Wie Jesus Lazarum von den Toten auferwecket hat (Joh 11)).

²⁴⁷ In der 40. Historie wird allerdings das jüngste Gericht (Matth 25) behandelt.

²⁴⁸ So sind die nützlichen Lehren aus der Bathseba-Affäre Davids nicht absolut denkungsgleich mit der biblischen Historie: Anstatt auf Begriffe wie Treue, Verwerflichkeit der fleischlichen Gelüste oder – wie Fontaine – auf die offensichtliche Unvollkommenheit des Menschen, vgl. FONTAINE (1674 : 206) hinzuweisen, hält Hübner als erstes fest, dass „Frauens-Personen sich in acht nehmen sollen, dass sie niemand Aegerniß geben...“ HÜBNER (1738 : 137). Hübner deutet die Historie also so, dass der erste Anlass zum Ehebruch Bathsebas unsittliches, unkeusches Baden gewesen sei. Damit ist nicht mehr Bathseba Opfer sinnlicher Begierde, sondern David, vgl. BOTTIGHEIMER (2006 : 41f).

²⁴⁹ Vgl. Johann Hübner: Vorrede des Authoris, in: HÜBNER, 1738 : (fol. 8').

3.3 Wirkung und Rezeption der Historienbibeln vom 16. bis 18. Jahrhundert

Unbestritten offenbart die Literaturgattung der Historienbibeln eine unglaubliche Wirkungsgeschichte. Sind die Kinder und Schüller doch durch Jahrhunderte durch das Weitergeben von biblischen Geschichten religiös, geistig und moralisch geprägt worden. Dazu haben die drei untersuchten Historienbibeln unbestritten einen wesentlichen Beitrag geleistet, wenn nicht gar das Fundament gelegt.

Luthers *Passional* als mit knappen biblischen Texten ergänzte Bilderbibel machte vielen Gläubigen – es ist zu bedenken, dass die Lesefähigkeit und -fertigkeit im 16. Jahrhundert noch recht bescheiden war – die biblischen resp. neutestamentlichen Geschichten erstmals zugänglich und hat in Folge durch Jahrzehnte als Hausbuch bzw. (besser!) als Hausbibel gedient. Anders als der Erwerb einer ganzen Bibel lag derjenige von Luthers *Betbüchchens* sehr wohl in den ökonomischen Möglichkeiten eines durchschnittlichen Bürgers.

Die *Histoire* des Port-Royalisten Nicolas Fontaine war sowohl als Hausbibel als auch als Schulbuch konzipiert. Dementsprechend sollten die von Matthäus Merian gefertigten Kupferstiche den Text nicht ersetzen, sondern einzig einen leichteren Zugang zur Geschichte ermöglichen. Wesentlich war nicht das Bild, sondern die erzählte biblische Geschichte. Unter diesen Voraussetzungen war es naheliegend, dass auch Ausgaben ohne Bilder erscheinen konnten. Die grosse Verbreitung der *Histoire* von Fontaine lässt den Schluss zu, dass durch Fontaine in der römischen Kirche erstmals die Bibel resp. die biblische Geschichte zu einem Allgemeingut geworden ist.²⁵⁰ Dies wiederum illustriert, welche Wirkung die in den Historien erkennbare jansenistische Theologie und Sprache in ganz Europa hatte. Darüber können auch die deutschen Übersetzungen, die vor allem in der „katholischen“ und „jesuitischen“ Version verbreitet worden sind, nicht hinwegtäuschen.

Im 18. Jahrhundert stellen wir eine weitere Veränderung der Rezeption von Historienbibeln fest. Insbesondere ist festzuhalten, dass das kognitive Element an Bedeutung zunimmt. Hübners Historienbibel ist bekanntlich als Schulbuch konzipiert, mit Hilfe dessen man gleichzeitig auch lesen lernen kann. Es ist nur folgerichtig – und nicht „verblüffend“, wie Adam schreibt²⁵¹ –, dass Hübners *Biblische Historien* vorerst ohne Bebilderung erschienen sind. Die Bilder konnten zwar die biblischen Geschichten illustrieren, waren aber an sich, zumindest in der Ansicht Hübners, im bibelpädagogischen Gesamtkonzept nicht notwendig, wenn nicht gar bedeutungslos. Dies erklärt auch, warum die Bilder in mehreren Übersetzungen fehlen konnten. Hübners selbst definierte ja seinen kognitiven Ansatz mit den Begriffen Gedächtnis,

²⁵⁰ Natürlich ist dies auch eine indirekte Aussage über den Bildungsstand der Gläubigen.

²⁵¹ ADAM (2008 : 42).

Verstand und Willen, d.h. das „Gedächtnis, dass es [i.e. das Kind] etwas auswendig lernen kann; ... einen Verstand, dass es einer Sache nachdencken kan; und endlich einen Willen, dass es sich einen Vorsatz fassen kan.“²⁵² Dementsprechend waren seine Historien aufgebaut.

Damit lassen sich bei der Wirkung und Rezeption der Historienbibeln vom 16. bis 18. Jahrhundert zwei grundlegende Veränderungen feststellen: Einerseits haben sich die Historienbibeln vom privat benutzten Hausbuch zum öffentlichen Schulbuch gewandelt, sind also zu einem Allgemeingut geworden, und dies konfessionsübergreifend. Andererseits aber belegt die Funktion der Bilder in den einzelnen Historienbibeln, dass die Lesefähigkeit und -fertigkeit vom 16. bis 18. Jahrhundert deutlich zugenommen hat.²⁵³ Aus einer Bilderbibel, in der der Text das Bild erhellt, ist eine Historienbibel geworden, in der das Bild die Geschichte illustriert.²⁵⁴

4. Zusammenfassung

Seit dem 16. Jahrhundert hat sich die Literaturgattung „Historienbibel“, d.h. Bibeln mit biblischen Geschichten, in ganz Europa nicht nur immer mehr profiliert, sondern war auch mannigfachen Wandlungen und Veränderungen unterworfen. Anhand der exemplarischen Untersuchung von drei „Bestsellern“ der Historienbibeln, nämlich Martin Luthers *Passional* (1529), Nicolas Fontaine *Histoire du Vieux et du Nouveau Testament* (1670) und Johann Hübners *Zweymahl zwey und funffzig Auserlesene biblische Historien* (1714), konnte en détail erkannt werden, inwiefern die Historienbibeln sich verändert und gewandelt haben.

Obwohl die Popularisierung der Bibel zu einer grundlegenden Errungenschaft der geistigen Reformbewegungen des 16. Jahrhunderts, insbesondere des Humanismus und der Reformation, gehörte, brauchte es noch 200 Jahre, bis Historienbibeln zu einem Buch für das gemeine Volk wurden. Im bibelpädagogischen Gesamtkonzept haben sich die Historienbibeln nämlich aus einer im 16. Jahrhundert gegenüber dem Katechismus stiefmütterlich beigemessenen Stellung kontinuierlich zu einer grundlegenden Form religiöser Bildung entwickelt. Faktisch begann also die Popularisierung der Bibel und ihrer Inhalte erst durch die Verbreitung von Historienbibeln zu greifen. Aus einer anfänglichen Bilderbibel ist eine Lesebibel, aus einem Hausbuch ein Schulbuch geworden. Die nahezu flächendeckende Verbreitung von

²⁵² Johann Hübner: Vorrede des Authoris, in: HÜBNER, 1738 : (fol. 3^v).

²⁵³ Vgl. dazu auch ENGAMMARE (1994 : 549–591).

²⁵⁴ Es ist bislang noch kaum untersucht worden, inwiefern die einzelnen Bilder bzw. ihre Beschriftungen bei den verschiedenen Ausgaben verändert worden sind. So ist Bathseba (2. Sam 11–12) in der französischen Ausgabe von 1674 z.B. noch vollkommen bekleidet, hingegen hat Bathseba in der deutschen „katholischen“ Ausgabe von 1684 einen nackten Oberkörper. Ein anderes Beispiel: Die Bilder der Churer Ausgabe des Hübner (1772) sind in den Sprachen Deutsch, Französisch und Lateinisch beschriftet, diejenigen der Leipziger Ausgabe von 1731 hingegen nur in Deutsch. Zu Hübners Bildern, vgl. LACHMANN (2005 : 55–116).

Historienbibeln im Europa des 18. Jahrhunderts ist zudem eine wichtige Aussage über die Lesefähigkeit und -fertigkeit des gemeinen Volkes.

VERZEICHNIS DER VERWENDETEN LITERATUR:

- ADAM Gottfried (2006), Kinderbibeln – Von Luther bis heute, in: ADAM Gottfried et al. (Hg.), *Kinderbibeln. Ein Lese- und Studienbuch*, Wien-Berlin, LIT-Verlag, 50–65.
- ADAM Gottfried (2008), Kinderbibeln von Martin Luther bis Johann Hübner. Beobachtungen zu exemplarischen Beispielen, in: ADAM Gottfried et al. (Hg.), *Die Inhalte der Kinderbibeln. Kriterien ihrer Auswahl*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 13–44.
- BARTHEL Pierre (2001), *Jean-Frédéric Ostervald l'Européen 1663–1747. Novateur neuchâtelais*, Genève, Éditions Slatkine.
- BERNHARD Jan-Andrea (2005), *Rosius à Porta (1734–1806). Ein Leben im Spannungsfeld von Orthodoxie, Aufklärung und Pietismus*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich.
- BERNHARD Jan-Andrea (2006), L'influence de Jean-Frédéric Ostervald en Hongrie et en Transylvanie, *Bulletin de la Société historique du Protestantisme Français* 152, Genève, Droz, 611–623.
- BERNHARD Jan-Andrea (2012), Il lungatg sursilvan en connex europeic, demussau cugl exempel dallas *Sissonta tschunc historias biblicas* (Lindau 1755) da Johann Hübner, in: BUNDI Annetta et al. (Hg.), *Jubiläumsschrift für Martin Bundi zum 80. Geburtstag*, Chur, Südostschweiz Print, 28–33.
- BERNHARD Jan-Andrea (2013), „... der Jugend zum Besten abgefasst ...“ Die Bedeutung der *Biblischen Historien* (Leipzig 1714) von Johannes Hübner in Graubünden, *Bündner Monatsblatt* 2/2013, Chur, Casanova Verlag, 201–225.
- BIBLIA SACRA (1969), *iuxta vulgatam versionem*, hg. von Bonifatius Fischer et al., Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt.
- BOTTIGHEIMER Ruth B. (1999), Kinderbibeln als Gattung: historische und forschungspraktische Bemerkungen zu Gestalt und Wandel einer literarischen Gattung, in: ADAM Gottfried (Hg.), *Kinder- und Schulbibeln. Probleme ihrer Erforschung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 229–236.
- BOTTIGHEIMER Ruth B. (2005), Der geschichtliche Primat der Bilder und die Ursprünge der Illustrationen von Kinderbibeln, in: ADAM Gottfried et al. (Hg.), *Illustrationen in Kinderbibeln: Von Luther bis zum Internet*, Jena, IKS Garamond, 43–54.
- BOTTIGHEIMER Ruth B. (2006), Kinderbibeln in Deutschland und Europa. Geschichtlicher Überblick, in: ADAM Gottfried et al. (Hg.), *Kinderbibeln. Ein Lese- und Studienbuch*, Wien-Berlin, LIT-Verlag, 39–42.
- BOTTIGHEIMER Ruth B. (2008), Eine jansenistische Kinderbibel: „L'Histoire du Vieux et du Nouveau Testament“ (1670 et seq.) des Port-Royalsiten Nicolas Fontaine, in: ADAM Gottfried et al. (Hg.), *Die Inhalte von Kinderbibeln. Kriterien ihrer Auswahl*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 83–99.
- CONZELMANN Hans, LINDEMANN Andreas (1991), *Arbeitsbuch zum Neuen Testament*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- DOSTOJEWSKI Fjodor Michailowitsch (2010), *Die Brüder Karamasow*, aus dem Russischen von Swetlana Geier, Frankfurt am Main, S. Fischer.
- EICHLER Katja E.A. (2011), *Biblische Geschichten bei Rudolph Christoph Lossius und Kaspar Friedrich Lossius. Eine Analyse zu Kinderbibeln in der Aufklärungszeit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

- ENGAMMARE Max (1994), *Les figures de la Bible. Le destin oublié d'un genre Littérature en image (XVIe–XVIIe s.)*, Mélanges de l'école française de Rome. Italie et méditerranée 106, Rome, École Française de Rome, 549–591.
- ENGAMMARE Max (1995), *Les fonctions pédagogique des Figures de la Bible du XVIe au XVIIIe siècle*, in: FRAGONARD Marie-Madeleine et al. (Hg.), *Catéchismes et Confessions de foi. Actes du VIIIe colloque Jean Boisset*, Montpellier, Université Paul Valéry, 313–370.
- FONTAINE Nicolas (1674), *Histoire du Vieux e du Nouveau Testament. Représentée avec des figures et des explications édifiantes, tirées des saints Pères...*, Paris, Pierre le Petit.
- HÜBNER Johann (1738), *Zwey mal zwey und funffzig Auserlesene Biblische Historien aus dem Alten und Neuen Testamente, der Jugend zum Besten abgefasset*, Leipzig, Johann Friedrich Sledistchens seel. Sohn.
- HÜBNER Johann (1770), *Cient et quater Historias sacras, selectas metà our del velg et metà our del Nouv Testamaint*, hg. von Petrus Dominicus Rosius à Porta, Scuol, Jacob N. Gadina.
- HÜBNER Johann (1772), *Zweymal zwey und fünfzig auserlesene Biblische Historien aus dem Alten und Neuen Testamente, der Jugend zum Besten abgefasset*, Chur, Bernhard Otto.
- [HÜBNER Johann] (1755), *Sissonta tschunc Historias biblicas pridras or d'ilg veder a nief testament*, hg. von Abraham Willy, Lindau, Ludwig Stoffel.
- LACHMANN Rainer (2005), *Bebilderungen und Bebilderungstraditionen zu Johann Hübners Biblischen Historien*, in: ADAM Gottfried et al. (Hg.), *Illustrationen in Kinderbibeln. Von Luther bis zum Internet*, Jena, IKS Garamond, 55–116.
- LACHMANN Rainer (2008), *Synoptische Beziehungen des Textkanons ausgewählter Kinderbibeln. Beobachtungen und Bemerkungen*, in: ADAM Gottfried et al. (Hg.), *Die Inhalte der Kinderbibeln. Kriterien ihrer Auswahl*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 145–197.
- LANG August (1967), *Der Heidelberger Katechismus und vier verwandte Katechismen (Leo Juds und Microns kleine Katechismen sowie die zwei Vorarbeiten Ursinus)*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- LUTHER Martin (1538), *Ein betbüchlin mit eym Calender und Passional*, Wittenberg, Hans Lufft.
- LOEWENICH Walter von (1982), *Luthers Theologia crucis*, Bielefeld, Luther-Verlag.
- METZGER Nicole (2012), *„Geschichten sind doch dazu da, weitererzählt zu werden“*. Eine empirische Untersuchung zu Sinn, Relevanz und Realisierbarkeit einer Kinderbibel von Kindern, Kassel, Kassel University Press.
- NAAS Marcel (2012), *Didaktische Konstruktion des Kindes in Schweizer Kinderbibeln. Zürich, Bern, Luzern (1800–1850)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- REENTS Christine (1984), *Bibel als Schul- und Hausbuch für Kinder. Werkanalyse und Wirkungsgeschichte einer frühen Schul- und Kinderbibel im evangelischen Raum*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- REENTS Christine (1989), *Kinderbibel*, in: KRAUSE Gerhard et al. (Hg.), *Theologische Realzyklopädie*, Bd. 18, Berlin, Walter de Gruyter, 176–182.
- REENTS Christine (2001), *Kinder- und Schulbibeln*, in: METTE Norbert et al. (Hg.), *Lexikon der Religionspädagogik*, Bd. 1, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1008–1014.
- REENTS Christine (2006), *Bildung durch Biblische Historien am Beispiel von Johann Hübner. Zur Verbürgerlichung biblischer Gestalten*, in: ADAM Gottfried et al. (Hg.), *Kinderbibeln. Ein Lese- und Studienbuch*, Wien-Berlin, LIT-Verlag, 43–49.
- REENTS Christine (2014), *Wie spiegeln sich Orthodoxie, Pietismus und Erweckung in der Zeit zwischen 1688 und 1850 in evangelischen Kinder- und Schulbibeln?*

- Bestandesaufnahme und theologische Einordnung, Pietismus und Neuzeit 40, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 64–96.
- TRUOG Jakob Rudolf (1923), Abraham Willy und Hübners *Zweimal zweiundfünfzig biblische Geschichten* in Graubünden, Bündner Monatsblatt 10/1923, Chur, Buchdruckerei Sprecher, 297–302.
- WEISMANN Christoph (1990), *Die Katechismen des Johannes Brenz*, Bd. 1, Berlin-New York, Walter de Gruyter.
- ZACH Viktoria (2009), *Die Kinderbibel am deutschsprachigen Buchmarkt*, [ungedruckte Diplomarbeit], Wien.

RESÜMEE

Jan-Andrea BERNHARD

HISTORIENBIBELN VOM 16. BIS 18. JAHRHUNDERT: WANDLUNGEN UND VERÄNDERUNGEN IM AUFBAU, IN DER AUSRICHTUNG UND IN DER ABSICHT

Seit der Reformation bis zum Ende des Ancien Régime erschien eine grosse Anzahl an Kinderbibeln, die inhaltlich grundsätzlich vergleichbar sind, weil sie die Biblische Geschichte betreffen. Doch aber sind sie in Aufbau, Ausrichtung und auch Absicht recht verschieden. Im Referat werden Wandlungen und Veränderungen der Kinderbibeln in der betreffenden Zeit untersucht. Dabei liegt der Fokus auf den reformierten Kinderbibeln in den romanischen Sprachen. Diesbezüglich existieren kaum Untersuchungen.

AMADISOVA POKLADNICE JAKO KONVERZAČNÍ PŘÍRUČKA I UČEBNICE JAZYKA?

Jaroslava KAŠPAROVÁ

Je vůbec možné, aby se román, obširný epický útvar, změnil v konverzační a jazykovou příručku? Mohl rytířský román sloužit jako konverzační manuál nebo učebnice jazyka? Jak k takovéto proměně došlo? A proč? Co ji způsobilo?

Literární a čtenářská recepce rytířského renesančního románu *Amadis Waleský (Amadis de Gaula)* vyvolává v badatelích řadu otázek, mj. jiné i ty, jež se týkají jeho žánrových proměn. Důvody této nečekané přeměny typicky narativního žánru ve vzdělávací literaturu, která se z dnešního pohledu může zdát nečekanou či nelogickou, je nutno hledat jak ve čtenářské oblibě rytířských románů, tak v ediční politice evropských nakladatelů.

Pokladnice Amadisů (Trésor des Amadis), nový amadisovský žánr, se společenské popularitě těšil více jak šedesát let (1559–1624) a dokázal oslovit nejen čtenářskou a kulturní veřejnost jmenovaných zemí, ale čtenářskou pozornost přitahoval i v dalších zemích Evropy, kam se šířil formou knižního importu.

Jedná se o proměnu čtenářsky velmi úspěšného epického žánru v žánr didaktický, proměnu beletrie v literaturu jazykového charakteru, která však byla podobně jako románová amadisovská sága velmi populární. Proměna rytířského románu v amadisovskou konverzační a jazykovou příručku prodloužila rytířskému románu život, společenská poptávka po tomto druhu literatury byla značná a *Pokladnice Amadisů* se těšila živému čtenářskému zájmu. Metamorfóza proběhla v určitém konkrétním čase, přesněji v polovině 16. století, v určité momentální příznivé kulturní „konstelaci“ a v konkrétním geoprostoru: prvotně se odehrála v literatuře francouzské (první sbírky *Pokladnice Amadisů* vyšly v Paříži, Rouenu, Lyonu a frankofonní Belgii), a zájem překladatelů, nakladatelů i zájemců z řad čtenářů a uživatelů vyvolala brzy nato v Anglii a Německu.

Na tuto na první pohled překvapivou žánrovou proměnu jsem narazila při práci na své dizertační práci věnované evropské čtenářské a literární recepci španělských rytířských románů Zlatého věku a jejich ohlasu v českých zemích.²⁵⁵ Zajímala mě natolik, že jsem se rozhodla věnovat se této problematice hlouběji, a právě ve spojitosti s kulturním kontextem českým. Byl o *Pokladnici Amadisů* čtenářský zájem i v českých zemích?

S jistým překvapením jsem zjistila, že vznik a okolnosti proměny renesančního čtenářského bestselleru 16. století jakým *Amadis de Gaula*

²⁵⁵ Srov. KAŠPAROVÁ (2013 : 88–92, 12–154) a KAŠPAROVÁ (2014 : 47–50).

bezesporu byl, v *Trésor des Amadis* představuje dnes v románském vědeckém světě velmi aktuální badatelské téma a studií na toto téma přibývá, a to zejména (zcela logicky) v odborných kruzích frankofonních.²⁵⁶ Situaci mi to však příliš neusnadnilo, protože řada z nich mi nebyla dostupných (vyšla před delším časem, nebo ještě nevyšla).²⁵⁷ Navíc se (zcela logicky) středoevropským kontextem nezabývají.

Podstatná změna francouzské verze románového cyklu *Amadis de Gaule*, který byl konzumenty přijímán nejen v podobě orální (hlasitá četba, poslech četby, memorování), ale také tichým čtením o samotě („*lecture silencieuse, solitaire*“), nastala v polovině 16. století vydáním dvou set stránkového dílka malého formátu *Pokladnice dvanácti knih Amadise Waleského (Thresor des douze livres d'Amadis de Gaule)*. Tento *Amadis Waleský* jako „*manuel des courtisans*“, příručka dvorských mravů, založená na amadisovském rytířském vyprávění obsaženém ve dvanácti knihách, vyšla poprvé v Lyonu roku 1559²⁵⁸ a byla pak pravidelně vydávána po celou druhou půlku 16. století až do roku 1606.²⁵⁹ Jednalo se o sbírku vybraných pasáží, úryvků slovních obrátů a frází vytažených z románové série, které měli čtenáři do sebe vstřebat, aby se naučili správné dvorské mluvě („*bien dire*“) a elegantnímu způsobu vyjadřování („*beau parler*“), a to nejen v hovoru, ale též v písemném projevu. *Le Trésor des Amadis*, přestože se dnes jedná o dílko takřka již neznámé, představoval ve své době patrně nejpobulárnější a nejčtenější amadisovskou adaptaci. Mezi čtenáři kolovaly především francouzské adaptace, ale jak již bylo řečeno, také překlady anglické a německé, které z francouzské předlohy vycházely. Byl to anglický překlad Thomase Paynella *The Treasure of Amadis of Fraunce* a Zetznerova adaptace z roku 1596 – *Schatzkammer [...] aus den vier und zwentzig Büchern des Amadis von Frankreich*.²⁶⁰

Renesanční rytířský román, který byl na přelomu 15. a 16. století a v první polovině 16. století určen primárně šlechtickým čtenářům (tomu odpovídala nejen „šlechtická“ úvodní věnování, rozměrný formát, ale také výpravnost a výzdoba tisků), se na konci padesátých let 16. století stává normativní příručkou dostupnou širokým společenským vrstvám, která v letech 1559–1571

²⁵⁶ VAGANAY (1923 : 115–126), PLACE, (1954 : 151–169), MÉRIDA JIMÉNEZ (1990 : 343–346), SIMONIN (2004 : 215–233).

²⁵⁷ BUZON (v tisku), REACH-NGO (v tisku).

²⁵⁸ *Thresor des douze livres d'Amadis de Gaule, assavoir les harengues, concions, epistres, complaints & autres choses les plus excellentes et dignes du lecteur françois*. ... Paris : Groulleau, Sertenas, Longis et Le Mangnier, 1559. 8. Z dalších vydání např. Lyon: Jean Huguetan, 1571, 8. Anvers: Jean Waesberghe, 1574, 16°. Lyon: Jean Huguetan, 1582, 8°; reedice 1586, 1606 – viz LOSADA GOYA (35–36) a BENHAÏM (2000 : 157–181).

²⁵⁹ PALAU Y DULCET (1951 : 10520) uvádí dokonce vydání z roku 1671.

²⁶⁰ *Schatzkammer, schöner, zierlicher Orationen, Sendbriefen, Gesprächen, Vorträgen, Vermahnungen, unnd dergleichen: Auß den vier und zwentzig Büchern des Amadis von Franckreich zusammen gezogen. Vnd allen derselben Liebhabern, unnd sonderlich denen so sich Teutscher Sprach Lieblichkeit und zierd beflüssigen, zu gutem inn Truck gegeben*. Strasbourg: Lazare Zetzner, 1596. 8°. Reedice: 1597, 1600, 1608, 1612 nové vydání v roce 1624.

vychází každým rokem v novém doplněném vydání. Dílo plnilo funkci zábavnou (románovou) a zároveň společensko-vzdělávací (manuál dvorské etikety).²⁶¹

Obliba *Pokladnice Amadisů*, modelové konverzační a korespondenční příručky praktického charakteru, tak vystřídala oblibu amadisovského románového cyklu. Zredukování obsáhlého románu na užitou literaturu – společenský manuál „*du style amadisant*“ mělo praktický význam – čtenáři *Pokladnice Amadisů* byli již čtenáři nové generace (muži, ženy, mládež), kteří se na základě rytířských vyprávění učili správnému společenskému chování a umění společenské konverzace. Spíše než zkrácený a zhuštěný román o rytíři Amadisovi se tedy jedná o rétorickou příručku frází po vzoru úryvků Tita Livia, stojící žánrově mezi řečnickou literaturou a příručkami zdvořilého chování.²⁶² Množství různých vydání *Pokladnice*, v němž přežíval rytířský román se svým typickým líbivým květnatým stylem vyjadřování, přispívalo ke třibení literárního vkusu nových čtenářů. Nová generace konzumentů rytířské literatury, často polovzdělaná, hledala nejen rekreativní čtení, jazykové vzdělání, ale také pravidla společenské etikety a návod, jak se elegantně společensky chovat. Podobně jako příručka *Trésor des Amadis* sloužily francouzské šlechtě i měšťanům jako jakési „*manuels de civilité*“ také Guevarův *Orloj knížat* a pastýřský román *Diana* Jorgeho de Montemayor.²⁶³ Četbu rytířských románů jako jazykové a stylistické příručky propagoval např. anglický humanista Fynes Morison (1566–1630), autor cestopisu nazvaného *Itinerář*, který vyšel anglicky roku 1617. Na základě svých cestovatelských zkušeností z evropské kavalířské cesty, kterou podnikl v letech 1591–1593, doporučuje všem kavalírům číst také *Amadise de Gaula* („... *Pročež chceš-li psát, vyhledej k tomu oučelů nejlepší známé epištoly, a co do rozhovorů se týče, není myslím, lepší knihy než 'Amadis de Gaula', neb bludní rytíři a dvorní dámy si v něm své názory vyměňují ušlechtilým jazykem, a přitom je tato kniha přeložena do všech řečí, a to od skutečných mistrů rétoriky*“).²⁶⁴ *Pokladnice Amadisů* tak učila jazyku, jímž se mluvilo na prestižních dvorech, mluvě, která lahodila uchu a byla gramaticky správná. Mnoho čtenářů však svůj projev ve stylu Amadise často přehánělo. Hovořit a chovat se na způsob hrdinů Amadise, tj. „*amadizovat*“ („*amadiser*“ nebo „*amadigauliser*“),²⁶⁵ bylo velmi módní a tato móda ve Francii trvala téměř třicet let; styl přetrvával zejména v dámské

²⁶¹ Viz BIDEAUX (2000 : 207).

²⁶² „*À mi-chemin entre les traités d'éloquence et les manuels de civilité.*“ GUILLERM (1992 : 80).

²⁶³ CIORANESCU (1983 : 83).

²⁶⁴ BEJBLÍK (1977 : 114).

²⁶⁵ Označuje styl psaní podle románu *Amadis de Gaule*, který v galantní mluvě „...*remplissant une page entière de ce qui se pourrait écrire en deux lignes.*“ Podobně: „*amadiser*“ = „*imiter le langage galant des personnages de l'Amadis des Gaules*“, *amadiseur* = „*celui qui imite ce langage*“.

urozené společnosti, kde dámy často vedly rozhovory ve stylu *Amadis* („*harangues amadisées*“).

Trésor des Amadis sloužil též jako kniha, z nichž se děti a mládež v 16.–17. století učily číst.²⁶⁶ V sedmdesátých až osmdesátých letech 16. století byla *Pokladnice Amadisů* již jednoznačně brána jako učební pomůcka. Tento obsahový i žánrový posun byl urychlen mimo jiné tím, že v Evropě kolovaly v oběhu stále erasmovské sbírky šířené humanistickými pedagogy; ty byly často s tímto manuálem svazovány do jednoho konvolutu (např. francouzsko-latinské Vivesovy *Dialogues*). Je dost možné, že se žánrové zařazení původně románového díla mezi školní literaturu datuje již od Huguetanovy lyonské edice z roku 1582; ta se obrací již zřetelněji spíše ke šlechtické mládeži než k dospělým čtenářům. První, kdo však pojímal *Trésor des Amadis* jako jazykovou příručku, z níž se mohou naučit francouzský jazyk také cizinci, byl Christophe Plantin (za tím účelem používal i zjednodušený pravopis). Plantin tyto příručky, v nichž vzkvétá „*elegance, lahodnost a jednoduchost francouzského jazyka*“ („*l'elegance, douceur et facilité du langage françois*“), doporučoval mladým žáčkům, aby se naučili znát písmena, které budou spojovat ve slabiky a slabiky pak ve slova („*l'enfant sçaura connoitre ses lettres, les conjoindre en sillabes, et les assembler en mots*“).²⁶⁷ Sbírkou byla vlámskými preceptory v letech 1580–1610 velice často používaná rovněž jako metodický podklad k výuce dětí ze šlechtických rodin i jako elementární učební pomůcka kupeckých synků, kteří se z ní učili základům čtení, počtům a francouzštině, jež byla tehdy mezinárodním jazykem obchodu.

Poptávce po těchto „*manuels des courtisans*“ a „*manuel des langues*“ ze strany širokých čtenářských vrstev se také přizpůsobili pařížští a lyonští nakladatelé. Tiskli je v malých formátech, na špatném papíře, zjednodušovali jazyk (zbavovali ho archaismů, dlouhých popisů, krátili dlouhé věty). První knihy, které děti v 16. století četly v rámci triviálních škol, byly almanachy, náboženské texty a rytířská literatura. Mladí chlapi i dívky, kteří se učili číst, tak měli k dispozici část národního knižního dědictví. Rytířské romány tedy sehrály velice důležitou úlohu při alfabetizaci negramotných, a to ještě v 18. století.

Další zajímavostí spjatou s širokým čtenářským ohlasem *Pokladnice Amadisů* bylo to, že žánrově změněný titul chránil amadisovská vyprávění před cenzurou. Tisk příručky *Trésor des Amadis* nebyl totiž postihován cenzurou, poněvadž žádný cenzor se neodvážil tvrdit, že by jednotlivé úryvky románu a slovní obraty dokazující vysokou úroveň francouzského jazyka a sloužící

²⁶⁶ Srov. MONTORSI (2010 : 5–8).

²⁶⁷ *Le premier livre d'Amadis de Gaule. Mis en François par le Seigneur des Essars Nicolas de Herberay ...* Anvers: de l'Imprimerie Christophe Plantin, 1560 (1561). Plantinova dedikace „*A tous qui font profession d'enseigner la langue françoise en a ville d'Anvers*“, f. 2b. Exemplář Strahovské knihovny v Praze, sign. F M IV. 50.

jako vzor správné dvorské mluvy mohly rozvracet mravy a dobré chování čtenářů anebo nebezpečně podněcovat jejich fantazii.

Česká literatura a kultura raného novověku nebyla uzavřena inspirujícím vlivu španělské zábavné literatury Zlatého věku. O čtenářské recepci španělských renesančních rytířských románů v českých zemích lze hovořit především v prostředí aristokracie, případně čtenářů intelektuálně vzdělaných. Jejich čtenářské potřeby import knih ze zahraničí dostatečně pokrýval. V případě *Amadise Waleského* v něm byly vedle španělských originálů výrazně zastoupeny překlady francouzské a německé, frekventující dosti často i v knihovnách měšťanských.

A jak to bylo s *Trésorem des Amadis*? Jak ten byl přijímán v českém prostředí? Autorka příspěvku došla k poněkud překvapivému zjištění, že české aristokratické vrstvy o něj skoro žádný zájem nejevily. Jejich potřeby rekreativního čtení uspokojovala cizojazyčná importovaná rytířská literatura a jako manuály dvorského chování a mluvy jim plně postačovaly cizojazyčné příručky dobrého chování, zejména italské – slavným *Dvořanem* Baldassara Castigliona počínaje a díly vysokého církevního úředníka a renesančního spisovatele Giovanniho della Casa (1503–1556), autora spisku *Il Galateo overo de' costumi* (sepsáno po r. 1555, tiskem až r. 1558, česky 1971 jako *Galateo aneb o mravích*),²⁶⁸ konče, což potvrzuje značné rozšíření těchto děl ve šlechtických knihovnách. A jako konverzační literatura jazyková jim posloužily příručky spojující konverzaci s výkladem gramatiky a slovníky kombinující italštinu, francouzštinu, popř. španělštinu (díla Césara a Antoina Oudina, Lorenza Franciosiniho aj.). Značný počet exemplářů dochovaných v šlechtických knihovnách, velice často s bohatým rukopisným poznámkovým aparátem svých majitelů, jsou toho dokladem.

Pokladnice Amadisů francouzsky a německy (spolu s antverpskými vydáními menších formátů *Amadise Waleského* poloviny 16. a počátku 17. století) je doložena v pražských knihovnách nižších šlechticů a měšťanů. A to v obou jazycích.

Z inventářů knihoven staroměstských měšťanů 17. století se dovídáme, že *Amadise de Gaula* vlastnil v sedmdesátých letech 17. století staroměstský radní písař Jan Jindřich Klein z Rozenštoku, (a to jak ve francouzštině – *Čtyry knihy v francouzské řeči Amadis intitulirované*, tak němčině – *Amadis historia německá*), i to, že jiný staroměstský úředník – Jan Schmidt – měl ve své knižní sbírce německou obdobu příručky *Trésor des Amadis*, a to patrně ve štrasburském vydání z roku 1597 – *Šackammer Ammadis (in octavo)*.²⁶⁹

²⁶⁸ Kniha přinášející návod, jak dosáhnout společenského úspěchu, je věnována veronskému duchovnímu Galeazzu Florimontemu, známému svým vybraným chováním. Viz např. benátské vydání z r. 1564: *Il Galateo di M. Giouanni Della Casa. Ouero trattato de' costumi e modi che si debbono tenere, o schifare nella commune conuersazione. ...* In Venetia: [Domenico Farri ?], 1564.

²⁶⁹ Štrasburské vydání z roku 1597 nese titul *Schatzkammer schöner zierlicher Orationen, Sendbriefen, Gesprächen ... Auß dem vier vnd zwentzig Büchern des Amadis von Frenckreich*

Je však pravdou, že i v měšťanském prostředí *Pokladníci Amadisů* úspěšně konkurovaly jazykové příručky zmíněných pánů Oudinů a Franciosiniho a italské příručky „dobrého chování“, které měly široké čtenářské zacílení napříč sociálním spektrem (nacházíme je jak v knihovnách šlechtických, církevních, ale i měšťanských). Jednou z nejrozšířenějších a nejoblíbenějších v celém evropském kontextu byla bezesporu příručka rodinné a společenské výchovy italského renesančního autora Stefana Guazza (1530–1593) *La civil conversatione (Civilní konverzace, poprvé Brescia 1574)*²⁷⁰ doložená v českém prostředí v řadě exemplářů – a to jak vydání v italštině, tak též latině – často se zajímavou vlastnickou proveniencí. Guazzova kniha byla dokonce přeložena do češtiny, byť se spíše než o překlad jednalo o adaptaci (pořízenou přes latinu a němčinu) – *De mutua et civili conversatione O ctném a chvalitebném v světě obcování knihy čtyry*.²⁷¹ Autorem české adaptace byl pražský písař, příležitostný básník Bartoloměj Havlík z Varvažova (1552–1610). Kniha vyšla v Praze roku 1613 u Matěje Pardubského a dedikována byla v předmluvě Daniela Karolidese z Karlsberka humanisticky vzdělanému Maxmiliánu Hošťálkovi z Javořice (1564–1621), měšťanu pocházejícímu z přední žatecké patricijské rodiny, radnímu a primátorovi města Žatce, příznivci Fridricha Falckého a jednomu ze dvou mimopražských členů stavovského direktoria, který byl pro svoji angažovanost ve stavovském povstání popraven na Staroměstském náměstí,²⁷² spolu s dedikací dalším žateckým měšťanům – Janu Eliščinovi z Kralic²⁷³ a Bohuslavu Strialovi z Pomnouše.²⁷⁴

Exemplář české verze *Civilní konverzace*, který pochází z Hošťálkovy osobní knihovny, se vzácně dochoval ve fondu Strahovské knihovny v Praze. Dokládá majitelovo heraldicko-iniciálové supralibros („z levého okraje štítu vyskakuje z lesa jelen s hrdlem prostřeleným šípem, kolčí helm s točenicí nese vyrůstajícího jelena s prostřeleným hrdlem“²⁷⁵ s iniciálami „MHZY“) na přední desce vazby knihy.²⁷⁶

zusammen gezogen a je to překlad vycházející z francouzského vydání *Amadis de Gaula Thresor de tous les livres*.

²⁷⁰ Druhé rozšířené vydání vyšlo r. 1597 a do poloviny 17. století je známo nejméně 43 vydání v italštině. Dílko bylo přeloženo též do latiny, francouzštiny, němčiny a angličtiny.

²⁷¹ *De Mutua & Civili Conversatione O Ctném a chvalitebném w Swětě obcovánj Knihy Cžtyry od Steffana Gwazy Wlasským Gazykem neyprw sepsané, Potom do Latinské y Německé, a nedáwno do Českě řeči od Vrozeného a Wysoce Včeného Mistra, Pána Bartholoméje Hawlijka z Warwažowa dobré paměti na onen čas přednjho Pjsaře Rádnjho Nowého Města Pražského přeložené. ..Wytisštěné w Starém Městě Pražském, v Matěje Pardubského. Léta Páně: M. DC. XIII [= 1613]. KNIHOPIŠ (2015 : 2802).*

²⁷² K jeho osobě viz RUKOVĚŤ (1966 : 2, 350–351) a k celé rodině viz též HOŠŤÁLEK (1997).

²⁷³ Žatecký konšel, který byl nucen pro viru emigrovat do Saska (r. 1626). Viz RUKOVĚŤ (1966 : 2, 101–102). Hošťálkovou první manželkou byla dcera Eliščina Kateřina z Kralic (zemř. roku 1605) – RUKOVĚŤ (1966 : 151).

²⁷⁴ K osobě dalšího významného žateckého měšťana a humanisty srov. RUKOVĚŤ (1982 : 223–224) a ŠŤOVÍČKOVÁ (2014 : 5–12).

²⁷⁵ POKORNÝ (1971 : 30).

²⁷⁶ Strahovská knihovna, sign. FK I 174.

Česká Guazzova příručka byla na rozdíl od *Pokladnice* zaměřena obecněji, její didaktické cíle byly zřejmější a širší – podat pravidla slušného chování mezi lidmi, neboť, jak píše její vydavatel Jiří Karolides v předmluvě: „*chtěl spisovatel její při posedění a rozmlouvání přátelském, poctivém, jakéž mezi vážnými lidmi jest a bývá. Zrcadlo mravné, užitečné, příjemné, kratochvilné, právě lidské a zdvořilé, představití před oči*“. K její všeobecné oblibě, především u ženské části čtenářstva, přispěla i poněkud uvolněná čtvrtá kapitola knížky, která je věnovaná vztahům mužů a žen („*čtvrtá [rozuměj kniha] obsahuje pankét, na němž i paní ctí, poněvadž bez druhého pohlaví radost dokonalá není, vtipně, zdvořile své moudrosti dokazují, i jiná milostná rozmlouvání*“).

A tak ani v prostředí měšťanském počátku 17. století neměla *Pokladnice Amadisů* propagující ideály dvorské rytířské galantnosti příliš šancí prosadit se. A pokud přece jen některý vzdělanec tyto knihy vlastnil, tak zjevně proto, aby se alespoň ve zkrácené verzi seznámil s evropsky slavným rytířským románem, o němž slyšel nebo četl (na koupi a četbu celé amadisovské série románů neměl patrně ani peníze ani čas) a aby si osvojil alespoň některé důležité fráze a obraty, jimiž by se mohl ve společnosti či před svými přáteli patřičně blýsknout.

SEZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ A POUŽITÉ LITERATURY:²⁷⁷

- BENHAÏM Véronique (2000), Les Thrésors des *Amadis*, in: *Les Amadis en France au XVIe siècle* (Cahiers V. L. Saulnier 17), Paris, Éditions rue d'Ulm, Presses de l'École Normale Supérieure, s. 157–181.
- BIDEAUX Michel (2000), Conclusions, in: *Les Amadis en France au XVIe siècle. Actes du XVIIe Colloque international du Centre de Recherches V.-L. Saulnier, Paris, le 6 mars 1999, Université de Paris-Sorbonne*, Paris, Éditions Rue d'Ulm, Presses de l'École normale supérieure.
- BUZON Christine de, Les Trésors d'*Amadis*, Příspěvek na konferenci v Lyonu: Journée de recherche RHR. Parcours de romans et mutations éditoriales au XVIe siècle, l'étape lyonnaise, Lyon, samedi le 1er juin 2013, in: *Réforme, Humanisme et Renaissance* (v tisku).
- CIORANESCU Alexandre (1983), *Le masque et le visage. Du baroque espagnol au classicisme*, Genève, Librairie Droz.
- GUILLERM Luce (1992), Deux belles infidèles. Rupture et continuité. Les Amadis de Gaule d'Herberay des Essarts et du Comte de Tressan, in: *Nouveaux destins des vieux récits de la Renaissance aux Lumières*, Cahiers VX. Saulnier n° 9, Paris, Presses de l'École Normale Supérieure, s. 91–106.
- HOŠTÁLEK Stanislav (2014), *V'erbovním znamení jelena. Stríčky ze života jednoho rodu v době humanismu a třicetileté války*, Praha, S. Hošťálek, 186 s.
- KAŠPAROVÁ Jaroslava (2013), *Španělský renesanční rytířský román a jeho recepce ve středoevropském světě raného novověku*, Disertační práce, Brno, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav románských jazyků a literatur, s. 88–92, 152–154.
- KAŠPAROVÁ Jaroslava (2014), Rytířské příběhy španělského Zlatého věku a jejich putování za čtenáři 16.–19. století, České Budějovice, Veduta, Národní muzeum v Praze, s. 47–50.
- KNIHOPIS DIGITAL siècle [on-line]. [cit. 31. ledna 2015]. Dostupné z www: <<http://db.knihopis.org/1.dll?cli~P=2825>>.
- LOSADA GOYA José Manuel (1999), *Bibliographie critique de la littérature espagnole en France au XVIIe siècle. Présence et influence*, Genève, Droz, s. 35–36.
- MÉRIDA JIMÉNEZ Rafael Manuel (1990), ¿Traducción, traición o creación? Herberay des Essarts y el *Thrésor des livres d'Amadis*, in: *II Encuentros Complutenses en torno a la Traducción, 12–16 de diciembre de 1988*, Eds. Margit Raders y Juan Conesa, Madrid, Universidad Complutense, s. 343–346.
- MONTORSI Francesco. “Un fatras de livres a quoy l'enfance s'amuse”: lectures de jeunesse et romans de chevalerie au XVIe siècle [on-line]. *Camenuiae* n°4 – février 2010, s. 5–8 [cit. 31. ledna 2015]. Dostupné z www: <<http://www.paris-sorbonne.fr/IMG/pdf/Montorsi.pdf>>.
- MORYSON Fynes, TAYLOR John (1977), *Cesta do Čech*, Praha, Mladá fronta.
- PALAU Y DULCET Antonio (1951), *Manual del librero hispano-americano. Bibliografía general española e hispanoamericana desde la invención de la imprenta*, T. 4 (Con-D), 2. vyd. Barcelona, Librería Anticuaria de A. Palau, nr. 10520.
- PLACE Edwin B. El (1954), *Amadis de Montalvo como manual de cortesanía en Francia. Revista de Filología Española*, XXXVIII, s. 151–169.
- POKORNÝ Pavel R. (1971), Poprava na Staroměstském náměstí, *Erbovní sešit* č. 10, s. 17–32.

²⁷⁷ Staré tisky citovány v plném znění pod čarou.

- RÉACH-NGÔ Anne (2014), “Bien écrire missives, ou parler François”. Le *Trésor des Amadis* et le *Trésor d’amour*, premiers récits épistolaires à la Renaissance. Actes du colloque *L’écriture et les fragments* organisé par P. Schnyder, F. Toudoire-Surlapierre, A. Luethi. Mulhouse, (v tisku).
- RUKOVĚŤ HUMANISTICKÉHO BÁSNICTVÍ V ČECHÁCH A NA MORAVĚ. Zal. Antonín Truhlář a Karel Hrdina. Pokračovali Josef Hejnic a Jan Martínek. Díl 2, Č-J. Praha: Academia, 1966, s. 350–351.
- RUKOVĚŤ HUMANISTICKÉHO BÁSNICTVÍ V ČECHÁCH A NA MORAVĚ. Zal. Antonín Truhlář a Karel Hrdina. Pokračovali Josef Hejnic a Jan Martínek. Díl 5. S-Ž. Praha: Academia, 1982, s. 223–224.
- SIMONIN Michel (2004), *La disgrâce des Amadis*, in: *L'encre et la lumière*, Genève, Librairie Droz, s. 215–233.
- ŠŤOVÍČKOVÁ Petra (2014), Rekonstrukce osobní knihovny Jana a Bohuslava Strialia na základě souboru knih ze sbírek Severočeského muzea v Liberci, in: *Sborník Národního muzea v Praze, řada C – Literární historie*, 59, 2014, č. 1–2, s. 5–12.
- VAGANAY Hugues (1923), Les Trésors d’*Amadis*. Essai de bibliographie, *Revue Hispanique* 57, nr. 131, s. 115–126.

RÉSUMÉ

Jaroslava KAŠPAROVÁ

AMADIS DE GAULE, MANUEL DES COURTISANS ET MANUEL DE LANGUE

La présente communication traite d’une métamorphose de genre du roman de chevalerie de la Renaissance en manuel de conversation et moyen de langue réalisée dans la seconde moitié du XVIe siècle. En plus des changements de genre et contenu, elle consacre aussi à la transformation concomitante des goûts du lectorat européen. Les raisons de la métamorphose d’un genre typiquement narratif en littérature d’instruction, de prime abord surprenante et inattendue, résident dans la popularité immense *des romans de chevalerie* auprès des lecteurs aussi bien que dans les stratégies éditoriales européennes. L’auteur s’interroge : les *Trésors des Amadis* jouir d’un vif intérêt même auprès des lecteurs tchèques ?

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA:

Obr.1:

Titulní list knih *Trésor de tous les livres d'Amadis de Gaule* (Lyon: 1606).
Strahovská knihovna, sign. EA IX 40.

Obr.2:

Titulní list české verze Guazzova spisu *De mutua et civili conversatione O ctném a chvalitebném v světě obcování knihy čtyry* z r. 1613. Strahovská knihovna, sign. FK I 174.

Obr.3:
Přední deska renesanční vazby Hošťálkova exempláře s jeho supralibros. Strahovská knihovna, sign. FK I 174.

Obr.4:
Detail supralibros. Strahovská knihovna, sign. FK I 174.

CESTY KNIH VRATISLAVSKÝCH DUCHOVNÍCH V RANÉM NOVOVĚKU

Richard ŠÍPEK

Obraz mapující krajinu knihovních sbírek (Bibliothekslandschaft) ve slezské Vratislavi raného novověku by nebyl ani zdaleka úplný bez významné složky soukromých knihoven duchovních. Bez ohledu na to, zdali se jednalo o protestanty, nebo o katolíky. Dějiny Vratislavi v období renesance a baroka významnou měrou ovlivnilo prolínání konfese protestantské – až do třicetileté války dominující – a katolické, reprezentované vratislavským arcibiskupem a kapitulou při katedrále sv. Jana Křtitele na Tumském ostrově v centru starého města.

Vratislavští arcibiskupové, kanovníci i evangeličtí faráři dvou nejvýznamnějších kostelů sv. Alžběty a sv. Máří Magdalény zanechali stopy po své bibliofilské vášni rovněž v Majorátní knihovně hrabat z Nostic a Rienecka²⁷⁸ v paláci na malostranském Maltézském náměstí, kam jejich knihy vplynuly spolu s knihovnou Otty mladšího z Nostic,²⁷⁹ někdejšího hejtmana vratislavského a svídnicko-javorského, která posloužila v roce 1670 jeho bratru Janu Hartvíkovi coby základ pro novou rodovou knihovnu.

Dominantním prvkem mezi knihovnami duchovních v raně novověkém Dolním Slezsku byly knižní sbírky vratislavských kanovníků kapituly při katedrále sv. Jana Křtitele na Tumském ostrově. Ti často pocházeli ze zámožného prostředí nejen slezského patriciátu, nebo se během působení v některém z řady církevních úřadů domohli vlastním přičiněním finančních prostředků, které jim umožnily nejen založení vlastní knihovny, ale také její stabilní rozšiřování a růst. Vratislavští kanovníci současně přináleželi ke společenským okruhům, v nichž se pohyboval zakladatel javorské zámecké knihovny Otto mladší z Nostic, což rovněž vysvětluje relativně vysoký výskyt knih s exlibris, supralibros a dedikacemi kanovníků v Ottově knihovně a později v Majorátní knihovně hrabat z Nostic a Rienecka.

Řada vratislavských kanovníků se vzájemně poznala již v průběhu studií, která mnohé z nich zavedla do Říma do proslulého teologického vysokého učení *Collegium Germanicum*, které bylo založeno jezuitou v roce 1552 původně jako ubytovací zařízení pro německé studenty. Vliv italského pobytu na budoucí kanovníky je namnoze stopovatelný rovněž v jejich knihovnách v podobě většího množství jazykově italských knih, které si pořizovali často již během římských studií, ale také později. Podobnou stopu lze sledovat i ve

²⁷⁸ HIRSCHING (1788 : 421–472), HIRSCHING (1791 : 268–275), ŠÍPEK (2005/1), ŠÍPEK (2014), VRCHOTKA (2000).

²⁷⁹ DEVENTER (2001), SLAVÍČEK (1996), ŠÍPEK (2005/2, 2007, 2010), WURZBACH (1869 : 396).

fragmentech knihoven raně novověkých slezských lékařů rovněž dochovaných v poměrně hojné míře v současné Nostické knihovně.²⁸⁰

Kniha Gerharda Zimmermanna *Das Breslauer Domkapitel im Zeitalter der Reformation*²⁸¹ představuje unikátní a bohatou sbírku stručných, avšak koncízních biografických portrétů vratislavských kanovníků. Převážnou většinu informací k životním osudům kanovníků, jejichž knihy se dochovaly v Nostické knihovně, čerpá autor tohoto příspěvku z této publikace.

Sebastian Hartmann z Königsheimu (1561–1621)²⁸² představuje typického reprezentanta vratislavských kanovníků 16. a 17. století. Pocházel z pruského Královce. Byl vychován jako luterán, ale během prvních let svých studií v Braunsbergu (Braniewo) konvertoval ke katolické konfesi a podobně jako řada dalších vratislavských kanovníků podnikl cestu do Říma, kde vystudoval na proslulém *Collegium Germanicum* teologii a filosofii. Roku 1585 přijal kněžské svěcení a pokračoval ve svých studiích v Perugii, kde o rok později získal doktorát z teologie. Již v roce 1585 obdržel od papeže provizi na kanonikát při vratislavské katedrále. Působil také jako kazatel a učitel ve slezské Nise. Po smrti Baltazara Neandra zastával pozici vratislavského arcijáhna. Dvakrát byl jmenován niským proboštem.

Jeho knihovnu tvoří převážně literatura týkající se církevního i světského práva, teologie, ale rovněž edice antických autorů a literatura historicko-politická. Přestože se s největší pravděpodobností jedná pouze o zlomek původní knihovny, jde o početně dosti významný celek čítající celkem 61 svazků. Pomineme-li ovšem dalších 35 svazků nesoucích pouze rukopisné exlibris Matthiase Stoaia bez provenience Hartmannovy, u nichž však můžeme předpokládat rovněž původní propojení s Hartmannovou knihovnou. Jedná se o nejpočetnější fragment knihovny duchovního ve fondu Nostické majorátní knihovny v Praze a o jeden z nejpočetnějších v této knihovně vůbec.²⁸³

Po jednom svazku náboženského obsahu pochází z knihoven tři vratislavských kanovníků Paula Alberta, Bernharda Edera a Michaela Hiltpranda. První dva opět absolvovali římské *Collegium Germanicum*. Paul Albert (1557–1600)²⁸⁴ získal doktorát z teologie na boloňské univerzitě a roku 1599 byl zvolen vratislavským biskupem, zemřel však následujícího roku ještě

²⁸⁰ ŠÍPEK (2012).

²⁸¹ ZIMMERMANN (1938).

²⁸² ZIMMERMANN (1938 : 284–285).

²⁸³ Nostická knihovna A 10, A 194, C 55, C 61, E 339, G 39, G 155, G 163, G 211, gg 414, H 157, H 184, H 242, H 314, H 347, H 364, J 25, J 54, J 89, J 119, J 204, J 247, K 10, K 119, K 145, L 1, D 199, G 79, ag 552, ag 630, ag 673, bg 754, bg 764, cg 31, cg 34/1, cg 141, cg 161, cg 346, cg 535, cg 558, cg 565, cg 599, cg 618, cg 628, cg 645, cg 662, cg 666, dg 877, eg 175, eg 211, eg 256, eg 286, eg 540, fg 195, fg 197, fg 197/adl. 1, fg 325, fg 327, fg 338, gg 751, gg 768 a, lg 52.

²⁸⁴ SKŘIVÁNEK, TOVAČOVSKÝ (2004 : 186–187).

před vysvěcením. Z jeho knihovny se dochovala kniha *Thesaurus sacerdotalis*.²⁸⁵

Bernhard Eder (+1619)²⁸⁶ byl přijat ke studiu na římském *Collegium Germanicum* již ve svých dvanácti letech. O deset let později odešel do Perugie studovat práva. Kromě vratislavského kanonikátu, který získal v roce 1586, byl rovněž kanovníkem olomoucké kapituly a vratislavským dvorním soudcem. *Epistola ... ad patres et fratres eiusdem Societatis Jesu* generála Tovaryšstva Ježížova Claudia Aquavivy nese na titulním listu Ederův podpis.²⁸⁷

Michael Hiltprand (+1574)²⁸⁸ studoval filozofii a práva v Ingolstadtu a tamtéž byl roku 1547 promován na doktora práv a v témže roce se stal rektorem gymnázia v Nise. O rok později byl přijat coby kanovník do vratislavské katedrální kapituly a zemřel roku 1574 jako vratislavský generální vikář. Z jeho knihovny se v pražské Nostické knihovně dochovala sbírka italských kázání.²⁸⁹

Dva tituly v pěti svazcích nesou heraldické zlacené supralibros vratislavského biskupa Ondřeje Jerina (1541–1596).²⁹⁰ *Tractat de autonomia*²⁹¹ Andrease Erstenbergera a *Syntagma iuris universi* Pierra Grégoira.²⁹² Také Jerin absolvoval po úvodních studiích na univerzitě v Dillingen, studijní pobyt na římském *Collegium Germanicum*. Doktorát z teologie získal roku 1571 na boloňské univerzitě. Po návratu do Vratislavi jej císař Rudolf II. povýšil do šlechtického stavu. Roku 1585 byl Jerin vysvěcen vratislavským biskupem.

Bartoloměj Jerin (1613)²⁹³ studoval rovněž na *Collegium Germanicum*. V Římě získal mistrovský titul svobodných umění a doktorát z obojího práva. Do šlechtického stavu byl povýšen spolu se svým strýcem, pozdějším

²⁸⁵ SAMARINUS, Franciscus. *Thesaurus sacerdotalis: iuxta consuetudinem S[anctae]. Romanae Ecclesiae, sacri[que] Concilij Tridentini sanctiones, quibuscunque sacerdotibus, episcopis, et praelatis ... in quatuor partes diuisus*. Venetiis : apud Franciscum Zilettum, 1580. Nostická knihovna dg 890.

²⁸⁶ ZIMMERMANN (1938 : 236–238).

²⁸⁷ AQUAVIVA, Claudius. *Epistola R. P. N. Claud[i]i. Aquaviva praepositi generalis Societatis Jesu, ad patres [et] fratres eiusdem Societatis Jesu, de studio perfectionis et caritate fraterna*. Dilingae : excudebat Joannes Mayer, 1584. Nostická knihovna G 142.

²⁸⁸ ZIMMERMANN (1938 : 303–305).

²⁸⁹ PANIGAROLA, Francesco. *Prediche quadragesimali del reuerendissimo. monsignor. Panigarola vescouo d'Asti dell'ordine di San Francesco de' Minori Osseruanti, predicate da lui in San Pietro di Roma l'anno 1577 : con la tauola copiosissima delle cose notabili ...* In Venetia : appresso gli heredi di Marchiò Sessa, 1605. Nostická knihovna dg 777.

²⁹⁰ CHWALEWSKI (1955 : 31–34), SEJKOWSKI (2002–2008 : III/249), SKŘIVÁNEK, TOVAČOVSKÝ (2004 : 49–50), ZIMMERMANN (1938 : 312–313).

²⁹¹ ERSTENBERGER, Andreas. *Erster[- dritter] Theil, des Tractats de autonomia, das ist, Von Freystellung mehrerlay Religion vnd Glauben*. Gedruckt zu München : bey Adam Berg, 1586. – Nostická knihovna G 50, eg 386/1, eg 386/3.

²⁹² GRÉGOIRE, Pierre. *Syntagma iuris universi, atque legum pene omnium gentium ... in 3. partes digestum ...* Francofurti ad Moenum : impensis Petri Fischeri, 1591. Nostická knihovna J 139/1–2.

²⁹³ ZIMMERMANN (1938 : 314–316).

vratislavským biskupem Ondřejem Jerinem a roku 1590 se stal vratislavským kanovníkem. Později mu byl udělen palatinát. Až do své smrti zastával úřad papežského protonotáře. Krakovská *Agenda* obsahuje jeho rukopisnou dedikaci Johannu Hermannovi.²⁹⁴

Dva svazky proslulého díla *Bibliotheca universalis*²⁹⁵ Conrada Gesnera nesou supralibros člena chudšího slezského rodu Adama z Landecka,²⁹⁶ od roku 1556 vratislavského kanovníka, který byl roku 1575 zvolen za olomouckého biskupa. Nikdy však nebyl potvrzen papežem, a proto se vrátil zpět do Vratislavi, kde následujících 25 let stál v pozici děkana kapituly.

Právní spis *Dictionarium domini Alberici da Rosate* z Nostické knihovny věnoval již zmíněnému Sebastianu Hartmannovi z Königsheimu jeho kapitulní kolega Iulius Landus (+1605),²⁹⁷ původem z patricijské rodiny *de Lando* v Piacenze. Vystudoval teologii v Pise a roku 1574 mu byl udělen vratislavský kanonikát. Zastával úřad vratislavského arcijáhna a po smrti Adama z Landecka také děkana. V Nostické knihovně byla identifikována kniha do níž si Sebastian Hartmann poznamenal: „*Ex dono D[omi]ni Iulij Landi Archidiaconi Vratisl[aviensis]*.”²⁹⁸

Balthasar Neander (1566–1619)²⁹⁹ studoval v Olomouci (1586–1589) a na římském *Collegium Germanicum* (1590–1593). Tamtéž získal doktorát z teologie. Neander působil nejprve jako profesor a kazatel v Nise, po udělení vratislavského kanonikátu působil ve Vratislavi jako katedrální kazatel a arciděkan. Z jeho knihovny se dochovaly dvě knihy: Konvolut dvou spisů českého humanisty a apoštolského protonotáře Jiřího Bartholda Pontana z Breitenberka, které v rukopisné dedikaci věnoval Neandrovi autor osobně,³⁰⁰ a univerzitní rozprava o podagře, kterou obdržel od neznámého dárce a která je

²⁹⁴ POWODOWSKI, Hieronim. *Agenda, seu Ritus sacramentorum ecclesiasticorum, ad uniformem ecclesiarum per universas provincias regni Poloniae usum, officio Romano conformati*. Cracoviae : in architypographia Regia [et] Ecclesiastica, Lazari, 1591. Nostická knihovna D 140/b.

²⁹⁵ GESNER, Conrad. *Bibliotheca universalis, sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus ...* [1–2] Tiguri : apud Christophorum Froschouerum, 1545–1548. – Nostická knihovna J 231/1–2.

²⁹⁶ ENGELBERT (1949).

²⁹⁷ ZIMMERMANN (1938 : 354–356).

²⁹⁸ ROSATE, Alberico da. *Dictionarium domini Alberici de Rosate iuris utrius[ue]. monarche cum nouis additionibus diuersorum clarissimorum modernorum doctorum nouiter additis ...* Lugduni : per Joannem moylin, alias Chambray, 1539. Nostická knihovna K 145.

²⁹⁹ SEKOWSKI (2002–2008 : V/310), ZIMMERMANN (1938 : 401–402).

³⁰⁰ PONTANUS VON BRAITENBERG, Georg Barthold. *Statuta provincialia Ernesti, archiepiscopi primi Pragensis*. Pragae : apud N[icolaum]. Straus, 1606. Nostická knihovna eg 384.

PONTANUS VON BRAITENBERG, Georg Barthold. *Georgii Bartholdi Pontani Orationes synodales, sacrae, bellicae, funebres*. Pragae : Excudebat Johan[nes]. Ottmar[us]., 1606. Nostická knihovna eg 384/adl. 1.

přivázána v konvolutu k jinému tisku s dedikací Bartoloměje Reusnera Johanna Cratonovi z Crafftheimu.³⁰¹

Z hlediska dějin čtení, sběratelské vášně a bibliofilie obecně se jako nejzajímavější osobností mezi někdejšími majiteli knih Nostické knihovny z řad duchovních jeví vratislavský světicí biskup Karel František Neander (1626–1693).³⁰² Po přípravě na jezuitském gymnáziu ve slezské Nise studoval Neander mezi lety 1643 a 1646 filozofii v Praze. Zde také přijal nižší svěcení od strahovského opata a pomocného biskupa Kryšpína Fuka. Ve studiu teologie a později také církevního práva pokračoval Neander v Krakově, kde se mu rovněž dostalo vyššího svěcení od krakovského světicího biskupa Wojciecha Lipnického. Vratislavským kanovníkem se stal již roku 1646 zřejmě na přímlovu svého strýce Kaspara Heinricha von Oberg, který zastával funkci správce vratislavské katedrály (Domprokurator). Roku 1656 byl Neander jmenován apoštolským protonotářem, roku 1662 světicím biskupem a titulárním biskupem nikopolským.

Karel František Neander patřil k nejvýznamnějším slezským bibliofilům 17. století. Svůj příjem utrácel téměř výhradně za knihy. Podařilo se mu shromáždit pozoruhodně bohatou a tematicky všestrannou knihovnu, kterou jako celek odkázal vratislavským jezuitům. Podle soupisu, který nechal Neander vyhotovit, obsahovala jeho knihovna celkem 2953 svazků, 844 teologických knih, 684 právnických, 1 174 historicko-politických a 251 lékařských. Po zrušení řádu papežem Klimentem XIV. se knihy roku 1811 dostaly do fondu vratislavské Univerzitní knihovny. Část Neandrovy knihovny, především liturgická literatura, byla předána kapitulní knihovně. Neanderova závěť z roku 1689 mimo jiné zřizovala nadání několika tisíc tolarů, z něhož měl být placen stálý knihovnik. Vratislavská kapitulní knihovna eviduje v současnosti 16 svazků z Neandrovy knihovny.

V Nostické knihovně se dochovaly jen čtyři svazky z Neandrovy pozůstalosti. Tři svazky sebraných spisů Jana Chrysostoma³⁰³ a jeden svazek *Commentariorum rerum Germanicarum libri tres* od Petera Bertia.³⁰⁴

Po absolvování štrasburského Gymnázia studoval Daniel Rapold (+1588)³⁰⁵ práva ve Wittenbergu a na několika dalších univerzitách. Po sedmi letech (1562–1568), která strávil na biskupském dvoře v Nise, byl roku 1569 jmenován kapitulním syndikem. Rapold průběžně sbíral materiál pro své obsáhlé dějiny Slezska, podporu mu poskytoval vratislavský biskup Kašpar z Lohova, především ve formě přímlov za zpřístupnění klášterních knihoven

³⁰¹ CRABATIUS, Gregor. *De podagra et arthritide disputatio D. Gregorii Crabatii, respondente M. Bartholomaeo [!] Mollero ... Francophordij ad Viadrum, mense Februario* : [s.n.], 1552. – Nostická knihovna bg 805/adl. 4.

³⁰² CHWALEWSKI (1955 : 73–75), HENEL VON HENNEFELD (1704 : VII, 362), SEŃKOWSKI (2002–2008 : V/M-N, S. 310), URBAN (1975).

³⁰³ Nostická knihovna C 287/1–3.

³⁰⁴ Nostická knihovna eg 329.

³⁰⁵ ENGELBERT (1949 : 82–83).

a archivů v Heinrichau (Henryków), Leubus (Lubiąż) a Kamenci (Kamenz, Kamieniec Żąbkowicki). Nedokončený rukopis jeho životního díla *Silesia magna*, který je dnes již nezvěstný, měl k dispozici vřatislavský reformátor Johann Hess a svídnický lékař a historik Tobias Fischer.³⁰⁶ Rapoldovým podpisem jsou v Nostické knihovně označeny dvě knihy: *Chronicon Corinthiacum* evangelického teologa a historiografa Cyriaca Spangenbergera³⁰⁷ a sebrané spisy italského humanisty Marsilia Ficina.³⁰⁸

Advokát vřatislavské kapituly Martin Rebiger (+1577)³⁰⁹ pocházel z hlohovské měšťanské rodiny. Mezi lety 1562 a 1566 byl činný jako notář vřatislavské kapituly a dosáhl funkce katedrálního vikáře. Od roku 1565 byl kanovníkem v Hlohově (Glogau, Głogów) a o rok později získal kanonikát rovněž ve Vřatislavi. Z jeho knihovny pochází obrana katolické víry z pera holandského biskupa a inkvizitora Wilhelma Lindana *Apologeticum ad Germanos*.³¹⁰

Franciscus Reusner (+1530)³¹¹ pocházel z dolnoslezského Lemberku (Löwenberg, Lwówek Śląski). Na lipské univerzitě získal mistrovský titul ve svobodných uměních a doktorát *in decretis*. Roku 1517 požádal o kanonikát při vřatislavské katedrále. Byl však dvakrát odmítnut pro svou údajnou exkomunikaci. Teprve o dva roky později bylo jeho žádosti vyhověno a roku 1527 dosáhl dokonce důstojnosti generálního vikáře. Jeho jméno je uvedeno v *ex dono* poznámce v Isokratových sebraných spisech.³¹²

Vřatislavský kanovník Stanislaus Rosatus (+1566)³¹³ pocházel z polské rodiny Rosaczkých z okolí Krakova a po mistrovských zkouškách na krakovské univerzitě dosáhl doktorátu v lékařství na univerzitě v Padově. Mezi vřatislavské kanovníky byl přijat roku 1555, avšak ještě téhož roku byl z kapituly vyhoštěn pro fyzické napadení a zranění děkana Joachima von Lidlau. Zbývajících jedenáct let svého života strávil Rosatus opakovanými neúspěšnými pokusy o opětovné získání kanonikátu. V Nostické knihovně se dochovala jediná kniha značená Rosatovým supralibros. Lékařský titul Jeana Tagaulta *De chirurgica institutione libri quinque* odpovídal tematikou svého obsahu původní Rosatově profesi.³¹⁴

Roku 1490 získal na univerzitě v Krakově titul bakaláře svobodných umění Stanislaus Sauer (+1535),³¹⁵ který stejně jako Franciscus Reusner pocházel z dolnoslezského Lemberku (Löwenberg, Lwówek Śląski). O sedm let později

³⁰⁶ MARKGRAF (1888 : 2), RAPOLD (1729).

³⁰⁷ Nostická knihovna E 14.

³⁰⁸ Nostická knihovna H 289.

³⁰⁹ ENGELBERT (1949 : 84), ZIMMERMANN (1938 : 446–447).

³¹⁰ Nostická knihovna eg 520.

³¹¹ ZIMMERMANN (1938 : 448–450).

³¹² Nostická knihovna H 345.

³¹³ ZIMMERMANN (1938 : 454–457).

³¹⁴ Nostická knihovna bg 794.

³¹⁵ CHWALEWSKI (1955 : 84), ZIMMERMANN (1938 : 481–483).

je doložen jeho pobyt ve Vratislavi, kde působil jako veřejný notář a písař v biskupské kanceláři. Roku 1504 byl přijat do vratislavské kapituly. Později podnikl cestu do Itálie. V Padově vystudoval práva a získal doktorský titul. Z jeho knihovny pochází lékařská kniha o urinoskopii Johanna Zachariase a další lékařská pojednání.³¹⁶ Prvotisk Ptolemaiova proslulého díla *Octo libri geographiae*³¹⁷ z roku 1490 zakoupil Sauer roku 1505 ve Vídni za tři uherské zlaté, jak o tom hovoří jeho rukopisný záznam v knize. Tato kniha byla podle pozdějšího rukopisného přípisu „*Ecclesiae Cathedralis Wratislaviensis*“ včleněna do knihovny vratislavské katedrály sv. Jana Křtitele, ať už k tomu došlo za Sauerova života či po jeho smrti. Dnes již neidentifikovatelným způsobem se knihy zmocnil katedrální kustod Philipp Jakob Jerin (+1663),³¹⁸ bratranec vratislavského biskupa Ondřeje Jerina, o čemž svědčí přípis: „*nunc Philippi Iacobi a Ierin Canonici Ecclesiae Vratislav[iensis]: Cathedralis.*“ Jerin věnoval knihu Ottovi mladšímu z Nostic v roce 1640, tedy v době, kdy Otto zastával úřad kancléře vrchního slezského úřadu, ale ještě se nestal zemským hejtmanem. Otto od něj obdržel ke svým třicátým narozeninám v roce 1648 také knihu Christopha Scheinera *Rosa ursina* obsahující podrobný popis pozorování slunečních skvrn.³¹⁹

Vratislavský kanovník Bonaventura Thomas (+1568)³²⁰ byl kazatelem ve slezské Nise, zpovědníkem polské královny a později rovněž kantorem vratislavské katedrály. Zemřel roku 1568 v italské Ferrare. Na předešlém pergamenovém rukopisu ze 14. století z knihovny františkánského kláštera v Braunsbergu (Braniewo) se dochoval záznam o jeho darování Bonaventurovi Thomasovi v roce 1550. Rukopis obsahuje regule řádu německých rytířů.³²¹

Zajímavou osobností reprezentovanou konkrétními provenienčními záznamy ve čtyřech knihách je také Nikolaus Troilo (+1640),³²² od roku 1598 vratislavský kanovník. Po smrti Julia Landa zastával děkanský úřad. Později se Troilo stal papežským komorníkem, domácím prelátem a palatinem. V pražské Nostické knihovně byly identifikovány celkem čtyři knihy z Troilovy pozůstalosti. Tři z nich jsou označeny jeho heraldickým supralibros. Všechny čtyři knihy se věnují světským tématům: válečnictví, politice a zábavné literatuře.³²³

³¹⁶ ZACHARIAS, Johannes, et al. *De urinis actvarii Ioannis Zachariae filij, medici praestantissimi, libri VII ...* Basileae : apud A[ndream].Cratandrum, 1529. Nostická knihovna eg 496.

³¹⁷ PTOLEMAIOS, Klaudios. *Cosmographia*. Romae : Petrus de Turre, 1490. Nostická knihovna K 159.

³¹⁸ SĘKOWSKI (2002–2008 : III/249).

³¹⁹ SCHEINER, Christoph. *Rosa ursina, sive Sol ex admirando facularum et macularum suarum phoenomeno varius ...* Braxiani : Andreas Phaeus, 1626–1630. Nostická knihovna J 71.

³²⁰ ZIMMERMANN (1938 : 537–538).

³²¹ Nostická knihovna Ms b 43.

³²² ZIMMERMANN (1938 : 547–548).

³²³ FREZZA, Fabio, TACITUS, Cornelius. *Massime, regole e precetti di stato e di guerra, cavati dai libri degli annali e dell'istorie e dalla vita di Giulio Agricola di Cornelio Tacito ...* Venetia : Deuchino, 1614. – Nostická knihovna gg 554; MEXÍA, Pedro. *Silua de varia lecion, agora*

Franciscus Ursinus (+1615)³²⁴ z Velkého Hlohova (Groß Glogau, Wielki Głogów) studoval v pražské jezuitské koleji u sv. Klimenta a po čtyřech letech pokračoval ve studiích na vyhlášeném *Collegium Germanicum* v Římě společně s Bartolomějem Jerinem a Balthasarem Neandrem. Všichni tři se opět setkali v kapitule vratislavské katedrály. Ursinus dokončil svá teologická studia doktorátem v roce 1593 a v témže roce se stal vratislavským kanovníkem. Roku 1612 byl jmenován vratislavským proboštem a následně zvolen světicím biskupem. V *ex dono* poznámce jistý blíže neidentifikovaný Friedrich Bergh uvedl Francisca Ursina jako původního majitele diplomatických pojednání Barolomea Zucchiho³²⁵ a také skutečnost, že knihu obdržel od jeho bratra Adama Ursina.

Osm knih nese provenienční značky Arnolda Freibergera (1589–1672),³²⁶ opata kláštera cisterciáků v Leubusu (Lubiąż). Freiburger představuje výjimečnou a velmi schopnou osobnost v dějinách leubuského kláštera.³²⁷ Podařilo se mu pozdvihnout klášter z popela třicetileté války. Stal se zároveň

vltimeamente emendada, y de la quarta parte añadida. En Anueres : en la casa de Martin Nucio, 1603. – Nostická knihovna fg 426 ; STRAPAROLA, Giovanni Francesco. *Le tredeci piacevoli notte ...* In Venetia : appresso Domenico Cauualcalupo, 1586. – Nostická knihovna gg 586; VANNOZZI, Bonifazio. *Della suppellettile degli avvertimenti politici, morali, et christiani.* In Bologna : appresso gl'heredi di Giouanni Rossi, 1613. Nostická knihovna H 152.

³²⁴ GRÜGER (1978 : 237), PFOTENHAUER (1889 : 266–267), ZIMMERMANN (1938 : 552–553).

³²⁵ ZUCCHI, Bartolomeo. *L'idea del segretario dal signore Bartolomeo Zvcchi.* Vinetia : presso la Compagnia Minima, 1600. – Nostická knihovna fg 322.

³²⁶ BESOLD, Christoph. *Synopsis rerum ab orbe condito gestarum, ex variorum historicorum collatione ...* Tubingae : typis Philiberti Brunnii, 1630. Nostická knihovna dg 149; CLAIRVAUX, Bernard de. *Divi Bernardi Claraevallensis ... Opera omnia ... nunc primum recognita, aucta ac emendata.* Parisiis : [Compagnie de la Grand'Navire], 1602. Nostická knihovna K 152; FREISING, Otto. ... *Rerum ab origine mundi ad ipsius usque tempora gestarum libri octo ...* [Viennae: s.n., 1514]. Nostická knihovna E 21; LINSCHOTEN, Jan Huygen van. *Navigatio ac itinerarium Iohannis Hugonis Linscotani in orientalem sive Lusitanorum Indiam.* Hagae-Comitis: ex officina Alberti Henrici. Impensis authoris [et] Cornelii Nicolai, prostantque apud Aegidium Elsevirum, 1599. Nostická knihovna E 318; MERCATOR, Gerhard, HONDIUS, Jodocus. *Atlas, sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura.* Amsterdami : sumptibus et typis aeneis Henrici Hondij, 1628. Nostická knihovna F 19; NOTZING, Jakob Schrenck von. *Augustissimorum Imperatorum ... gestarum succinctae descriptiones ...* [Innsbruck]: excudebat Ioannes Agricola, 1601. – Nostická knihovna D 178; PLUTARCHOS, Cornelius Nepos et al. *Plutarchi Chaeronensis Summi et philosophi et historici parallela, id est Vitae illustrium virorum Graecorum et Romanorum vtilissima historia expositae, atque interse comparatae.* Impressum Francofurti ad Moenum : impensis Sigismundi Feyerabendt, 1580. Nostická knihovna J 212; NOTZING, Jakob Schrenck von. *Augustissimorum imperatorum serenissimorum regum atque archiducum illustrissimorum principum nec non comitum, baronum, nobilium aliorumque clarissimorum virorum ... verissimae imagines et rerum ab ipsis domi forisque gestarum succinctae descriptiones ...* Oeniponti : excudebat Ioannes Agricola, 1601. Nostická knihovna D 178; STRABO. *Στραβωνος γεωγραφικων βιβλιοι ιζ.* = *Strabonis rerum geographicarum libri XVII.* [Genevae]: excudebat Eustathius Vignon Atrebat, 1587. Nostická knihovna H 324.

³²⁷ CHWALEWSKI (1955 : 71–73), HOUSZKA (1984 : 39), RÄSS (1869 : 105), HERZIG (2002 : 105).

významným zadavatelem zakázek a mecenášem nejvýznamnějšího slezského malíře období baroka Michaela Leopolda Willmanna. Všechny osm svazků je označeno buď heraldickým či iniciálovým supralibros, nebo grafickým exlibris, které vzniklo slepým otiskem štočku supralibros do tvrdého červeného papíru a následným stříbřením.

Sebrané spisy svatého Jeronýma v pěti svazcích³²⁸ daroval Ottovi mladšímu z Nostic opat vřatislavského kláštera augustiniánů kanovníků Panny Marie na písku, tzv. *Sandstift*, Adam Scherer. Knihy přitom byly podle rukopisného exlibris na titulním listě bezpochyby součástí místní klášterní knihovny.

Provenience protestantských duchovních je v Nostické knihovně zastoupena spíše v menší míře, ale ani tuto skupinu sběratelů knih nelze přejít mlčením. Mezi fragmenty nejstarších knihoven, které Otto mladší ve Slezsku zakoupil, patří také osm knih Johanna Hessa (1490–1547).³²⁹ Hess byl synem norimberského kupce. Teologická studia započal na lipské univerzitě a dokončil je magisterským titulem roku 1511 na univerzitě ve Wittenbergu, kde se rovněž seznámil s Martinem Lutherem. Hess působil jako sekretář vřatislavského biskupa Johanna Thurza.³³⁰ Po šesti letech se však rozhodl pokračovat ve studiích na univerzitách v Erfurtu, Boloni a Ferrare, kde získal titul doktora teologie. Během svého dalšího pobytu ve Wittenbergu se sblížil s Filipem Melancthonem. Biskup Johann Thurzo mu udělil kanonikát při vřatislavské katedrále. Upadl však v nemilost Thurzova nástupce Jakoba von Salza³³¹ a byl nucen odejít z Vřatislavi do Norimberku. Roku 1523 byl vřatislavskou městskou radou povolán zpět a ustanoven farářem při vřatislavském kostele Marie Magdaleny a současně prvním vřatislavským evangelickým farářem. Proslul svou mírností a smířlivostí k bratřím slabším ve víře a ponechal evangelické bohoslužbě řadu vnějších katolických rysů. Podporoval také na studiích nadané studenty, mimo jiné mladého Johanna Cratona z Craffttheimu, pozdějšího lékaře tří císařů.

Heraldické supralibros „Arma Hessica“ a Hessovo rukopisné exlibris nese osm knih Nostické knihovny, které vesměs odrážejí humanistické zájmy majitele: *Naturalis historia* Plinia Staršího nebo *Antiquae Romae topographia* Giovanniho Bartolommea Marlianiho.³³² Vlastnil však také první významnější

³²⁸ HIERONYMUS. *Omnium operum divi Eusebii Hieronymi Stridonensis tomus primus [-nonus] ... una cum argumentis et scholiis Desiderii]. Erasmi Rotodami*. Basileae : in aedibus Io[annis]. Frobenii impendio Brunonis, Basili et Bonifacii Amorbachiorum ac Ioannis Frobenii ... et Iacobi Rechburgii, 1516–1520. Nostická knihovna C 290.

³²⁹ BELLARDI (1931), DEUTSCHER, BIETENHOLZ (1985–1987 : 2/187), JÖCHER (1750–1751 : II/1571), LOUTHAN (1994 : 5), SEKOWSKI (2002–2008 : III/123), WAŚ (2005 : 111–114), ZIMMERMANN (1938 : 316).

³³⁰ DEUTSCHER, BIETENHOLZ (1986–1987 : 3/324), JÖCHER (1750–1751 : IV/1369), PAULINYI (1931 : 1–6), SKŘIVÁNEK, TOVAČOVSKÝ (2004 : 41–43).

³³¹ SKŘIVÁNEK, TOVAČOVSKÝ (2004 : 43–44).

³³² BESSARION, Basilios. *Quae hoc in volumine tractantur: Bessarionis Cardinalis Niceni ... in Calumniatore Platonis libri quatuor ... Eiusdem correctio librorum Platonis de legibus,*

bibliografický počín *De scriptoribus ecclesiasticis Johanna Trithemia*. Bessarionův komentář k Platónovi obdržel přímo od biskupa Johanna Thurza, jak o tom svědčí Hessova *ex dono* Poznámka: "*Su[m] Joan[n]is Hessi Nurmbergij Canonici Nysseni, D[ono] D[edit] R[everendissimi]mus p[rae]sul Uurat[islaue]n[sis] Jo[annes]. Turzo, ut p[ro]p[ri]a e[st] testat[us] manu.*"

Laurentius Heugel (+1583)³³³ vstoupil do vřatavslavské kapituly v roce 1546. Jeho *peregrinatio academica* jej vedla do Wittenbergu, Lipska a přes Francii do Itálie. Doktorem práv byl promován roku 1558 v Boloni. Jeho otec byl původně rovněž vřatavslavským kanovníkem, avšak papežským dispensem se stal opět laikem a oženil se.³³⁴ V tomto směru kráčel Laurentius Heugel ve stopách svého otce. Svůj kanonikát přenechal roku 1562 Adamovi z Landecka, aby mohl vstoupit do služeb břežského vévody a stát se členem vřatavslavské městské rady. Heugel zemřel v roce 1583 jako císařský rada a slezský výběřčí daní. Z jeho knihovny se dochovala kniha *Medicina* od Jeana Fernela s jeho rukopisným exlibris.³³⁵

Jakob Ryter (1543–1611)³³⁶ působil jako evangelický farář ve švýcarských vsích Rötteln, Läuřelfingen a Liestal. Původně pravověřný luterán Ryter se postupem času přiklonil ke Kalvínovu učení. Jakob Ryter zemřel roku 1611 na mor. Soudě podle počtu a různorodosti jeho knih, které se dochovaly na několika místech, byl Jakob Ryter vášnivým bibliofilem a krom toho byl také sám literárně činný. Je uveden kupříkladu jako editor výřkladu biblické knihy

Georgio Trapezuntio interprete ... 1503. Nostická knihovna E 295; CARPENTER, Alexander. *Summa que destructorium viciorum appellatur*. Nuremberge: per Anthonium Koberger, 1496. Nostická knihovna K 23; CLARUS, Iulius. *Opera omnia, quae quidem hactenus in lucem prodierunt ...* Francofurti ad Moenum: [Basee], 1572. Nostická knihovna K 75; DUNS SCOTUS, John. *Quartus liber doctoris subtilis fratris Iohannis Duns Scoti ordinis Minorum super sententias*. [Parisiis]: veneu[n]t apud precla[rum] bibliopola[m] Iohannem Gra[n]jion: in clauastro brunello in signo magni iunci adpendente, 1513. Nostická knihovna J 210; MARLIANI, Giovanni Bartolommeo. *Io[annis]. Bartholomei Marliani patricii mediolanen[sis]. Antiquae Romae topographia. Libri septem*. Impressum Romae: per Antonium Bladum de Asula in Campo Florae, in aedibus: D. Joan[nis]. Bap[tistae]. de Maximis, 1534. Nostická knihovna ag 254. Enthält andere vier Adligate des historischen Inhaltes; PLINIUS SECUNDUS, Gaius. *C. Plinii Secundi naturalis historiae opus ab innumeris mendis a D. Joanne Caesario Juliacens[i]. vindicatum: inventa primum ab eo, et a nullo quidem antea animadversa*. Coloniae Agrippinae: in aedib[us]. Eucharii Cervicorni, 1524. Nostická knihovna H 338; TRITHEMIUS, Johannes. *De scriptoribus ecclesiasticis ... Johannis de Tritte[n]he[i]m ... De scriptoribus ecclesiasticis collectanea, additis nonnulloru[m] ex rece[n]tiorib[us] vitis et no[mi]nib[us], qui scriptis suis hac nostra te[m]pestate clariores evaserunt*. Venu[n]datur Parrhisi[is] : a magistro Bertholdo Rembolt (ubi impressus e[st]) et a Joa[n]ne parvo, 1512. Nostická knihovna cg 439 ; *Pentateuch in Hebräisch. [Rukopis z 15. či 16. století.]* Nostická knihovna Ms f 8.

³³³ ZIMMERMANN (1938 : 299–300).

³³⁴ ENGELBERT (1949 : 79).

³³⁵ FERNEL, Jean. *Joan[nis]. Ferneli Ambiani Medicina, ad Henricum II. Galliarum regem Christianissimum*. Lugduni : apud Caesarem Farinam, 1564. Nostická knihovna cg 360.

³³⁶ BRODBECK (1865 : 296), GOSE (1972 : 75), HIERONYMUS (1997 : 509), NEF (1909 : 545), ŠÍPEK (2015), WEIS, BISCHOF (1995 : 11, 27).

Moudrost Šalamounova od anglického dominikána Roberta Holcota.³³⁷ V pražské Nostické knihovně se dochovalo celkem 11 svazků z Ryterovy knihovny. Všechny, až na jednu výjimku, spadají do oblasti teologie a obsahově se jedná především o exegezi biblických knih, jako například výklady evangelíí Matouše a Marka z let 1522, resp. 1524 od Erasma Rotterdamského,³³⁸ a o teologická pojednání evangelických a reformovaných autorů. V jediném případě se jedná o knihu, která překvapí nejen svým světským obsahem, ale také autorstvím papežského protonotáře Domenica Nani Mirabelliho. Dílo *Polyanthea* představuje sbírku citátů biblických, úryvků z děl řeckých a římských klasických autorů, ale také italských renesančních spisovatelů.³³⁹

Kromě 11 svazků dochovaných v Nostické knihovně bylo doposud identifikováno 24 knih z majetku Jakoba Rytera ve fondu basilejské univerzitní knihovny. Dva basilejské exempláře obsahují dokonce starší provenienční záznamy Ryterova kolegy v duchovním povolání Geoga Höltzlinu, jehož rukopisné exlibris se rovněž dvakrát objevuje také v knihách z Nostické knihovny.³⁴⁰

Obě zmíněná exegetická díla Erasma Rotterdamského podědil syn Jakoba Rytera Martin Ryter (1592–1612),³⁴¹ jehož vlastnickou poznámku nese také již uvedené Holcotovo komentářové dílo v edici Martina otce Jakoba Rytera.³⁴² Soupis farářů uvádí k roku 1610 jméno Martina Rytera jako faráře při kostele sv. Martina v Kilchbergu.³⁴³ Jeho jméno figuruje také mezi šesti adresáty veršovaného příležitostného tisku *Carmen gratulatorium in gratiam optimaē spei iuvenum*.³⁴⁴

Stejný příbuzenský vztah jako oba Rytery spojoval také Nathanael a Christiana Tilesia. Evangelický teolog Nathanael Tilesius von Tilenau (1565–1616)³⁴⁵ pocházel z dolnoslezského Hirschbergu (Jelenia Góra). Působil nejprve jako jáhen v obci Winzig (Wińsko) u Volova (Wohlau, Wolów), později jako dvorní kazatel v Olavě (Ohlau, Oława) a konečně jako superintendent v Militzsch (Milicz). Císařem byl korunován coby *poeta laueratus*. Knihy z jeho vlastnictví dochované v pražské Nostické knihovně lze rozdělit do dvou tematických skupin: Tři knihy se věnují církevnímu právu³⁴⁶ a

³³⁷ HOLKOT, Robert. *M. Roberti Holkoth ... In Librum sapientiae Salomonis. ... ([Ed. studio] M. Iacobi Ryteri)*. [Basileae : Sebastian Henricpetri], 1586.

³³⁸ Nostická knihovna G 219; Nostická knihovna D 213.

³³⁹ Nostická knihovna J 216.

³⁴⁰ Basel UB, Magazin Aleph E IV 39:1, Basel UB, Magazin Aleph E IV 39:2.

³⁴¹ BRUCKNER (1762 : 2541).

³⁴² HOLKOT, Robert. *M. Roberti Holkoth Angli, Ordinis Praedicatorum, professoris theologiae olim in Academia Oxoniense celeberrimi [et] doctissimi: In librum Sapientiae regis Salomonis praelectiones CCXIII*. [Basileae? : Sebastian Henricpetri?], 1586. – Nostická knihovna C 27.

³⁴³ BRUCKNER (1762 : 2541).

³⁴⁴ PATO (1592).

³⁴⁵ CUNRAD (1706 : 309–310), ZEDLER (1732–1754 : 44/152), FLOOD (2006 : 4/2097).

³⁴⁶ Nostická knihovna J 251, J 264, J 265.

tři svazky obsahují teologické a teologicko-polemické spisy.³⁴⁷ Jedinou výjimku tvoří historiografické dílo *Chronicon Saxoniae* od Davida Chytraea v lipském vydání z roku 1593.³⁴⁸

Nathanaelův syn Christian Tilesius (1590–1630)³⁴⁹ se stal nástupcem svého otce na pozici superintendenta v Militzsch, kde nakonec zemřel na mor. Christian označil jako své vlastnictví *Chronicon Saxoniae* a tři právní knihy, které sdělil po svém otci.

Z hlediska provenience i obsahu představoval až do roku 1956 bezesporu nejdůležitější položku pražské Nostické knihovny autograf Mikuláše Koperníka (1473–1543) *De revolutionibus orbium coelestium*,³⁵⁰ v němž proslulý astronom poprvé v propracované podobě představil svou teorii heliocentrického uspořádání sluneční soustavy. Rukopis byl v roce 1956 předán Polské lidové republice jako státní dar. Od té doby je součástí knihovny Jagelonské univerzity v Krakově. První předsádka rukopisu nese provenienční záznamy dvou vlastníků, jimž kniha patřila předtím, než ji pro svou knihovnu v dolnoslezském Javoru získal Otto mladší z Nostic. Prvním z nich byl Jakob Christmann (1554–1613),³⁵¹ významný matematik, astronom a především orientalista a první evropský profesor arabštiny. Působil na heidelberské univerzitě. Na líci přední předsádky popsal Jakob Christmann dosti podrobně okolnosti akvizice Koperníkova rukopisu. V zápisu uvádí rovněž dva předchozí majitele rukopisu. Jako prvního zmiňuje Georga Joachima Rhetica (1514–1574),³⁵² jediného Koperníkova žáka, který od roku 1539 pomáhal Koperníkovi s dokončením tohoto rukopisu. Po Rheticově smrti, získal rukopis jeho nejnadanější žák Valentin Otho (1550–1603), po němž konečně 19. prosince 1603 získal rukopis Christmann.

Na rubu téhož listu zapsal okolnosti akvizice rukopisu jeho pravděpodobně poslední majitel předtím, než byl rukopis zařazen mezi knihy zámecké knihovny v Javoru: Jan Amos Komenský (1592–1670), který zakoupil rukopis v Heidelbergu od Christmannovy vdovy dne 17. ledna 1614, přesně sedm měsíců a jeden den po Christmannově smrti. Komenský pravděpodobně vzal rukopis s sebou do polského exilu v Lešně, nedaleko Dolního Slezska, kde se zdržoval Otto z Nostic, který knihu získal pro svou knihovnu.

Koperníkovo rukopisné exlibris „*Nicolai Copphernici*“ se však dochovalo na předešlé ještě jedné knihy z Nostické knihovny. Jedná se o konvolut dvou prvotisků z roku 1487, *De febribus* a *De pulsibus urinis et egestionibus*.³⁵³

³⁴⁷ Nostická knihovna G 131, H 058, cg 076, cg 631.

³⁴⁸ Nostická knihovna J 189.

³⁴⁹ FLOOD (2006 : 4/2098).

³⁵⁰ Biblioteka Jagiellońska Uniwersytetu Jagiellońskiego (Kraków), Ms BJ 10000. VETTER (1932).

³⁵¹ ADB (4/22), NDB (20/488).

³⁵² ADB (14/93–94, 28/388–390), NDB (20/287, 21/367, 496–497).

³⁵³ SAVONAROLA, Michele. *De febribus*. [Bononiae] : Dionysius Bertochus, 1487. Nostická knihovna E 343.

Daniel Strejc, též Vetter, (1592–1669)³⁵⁴ působil jako kněz Jednoty bratrské. Pocházel z Hranic na Moravě a proslavil se především svou cestou na Island, na niž vyrazil z Brém ještě jako student roku 1613, a jejím písemným zpracováním, které vyšlo ve třech jazykových variantách, česky (1638), polsky (1638) a německy (1640).³⁵⁵ „Zimní král“ Friedrich Falcký vybral Daniela Strejce jako učitele češtiny svých dětí. Po odchodu do polského exilu vedl Strejc lešenskou tiskárnu Jednoty bratrské a staral se také o bratrskou knihovnu. Po velikém požáru Lešna v roce 1656 odešel do slezského Břehu, aby tam dále působil jako kněz. Strejcovo jméno se v Nostické knihovně objevuje pouze jedinkrát, totiž v přípisu na prvním foliu pergamenového rukopisu bible ze 14. století,³⁵⁶ v němž vylíčil okolnosti a průběh nákupu zuboženého rukopisu, jeho převazbu, kterou provedl sám, a jeho následný prodej nespecifikovanému zájemnci: „*Biblia haec S[acra]: sunt a me Daniele Vettero Leucopolitae Moravo, a dilaceratione totaliq[ue] interitu, sex circiter Imperialibus liberata et redemta; vicissimq[ue] a me introligata et octo imperialib[us] vendita. Scriptu[m] Lessnae Polonor[um] 30. Iulij. 1635.*“ Součástí bratrské tiskárny byla také knihvazačská dílna. Lze tedy předpokládat, že Daniel Strejc knihvazačské umění skutečně ovládal. Krom toho vazba rukopisu svým mořením, slepotiskovou výzdobou a filigránským kováním typologicky odpovídá jiným vazbám, které vycházely z bratrské knihvazárny.

Zlomky knihoven raně novověkého duchovenstva především z oblasti Dolního Slezska představují vedle fragmentárně dochovaných lékařských knihoven druhou nejsilnější skupinu profesně vyhraněných knižních sbírek, podávající cenné svědectví především o intelektuálním obzoru kléru v období reformace. Tematická struktura knihoven zrcadlí vnitřní svět duchovních, který se zdaleka neomezoval pouze na duchovní a teologickou literaturu, ale v řadě případů celkem přirozeně a pružně refleктоval intelektuální svět období humanismu a jeho interakci s myšlenkovým prostředím teologie. Rukopisné dedikace a *ex dono* zápisy naproti tomu alespoň přibližně naznačují okruh sociálních vazeb a kontaktů, v nichž raně novověcí duchovní žili, a který se neomezoval pouze na nejbližší sousedy. Provenienční průzkum Univerzitní knihovny ve Vratislavi odkryl další zlomky týchž knihoven slezských duchovních, jejichž části se dochovaly v pražské Nostické knihovně. V budoucích letech bude tedy postupně možno alespoň částečně zrekonstruovat původní podobu těchto knižních celků a ve virtuálním prostředí online katalogů a databází propojit kdysi rozptýlené knihovny nejen raně novověkých duchovních.

³⁵⁴ BRACEWELL, DRACE-FRANCIS (2008 : 43–44), ZOUBEK (1871 : 85).

³⁵⁵ HORÁK (1931).

³⁵⁶ Nostická knihovna Ms f 15.

SEZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ A POUŽITÉ LITERATURY:

- ADB – *Allgemeine deutsche Biographie* [online], dostupná z: <<http://www.deutsche-biographie.de/>> [citováno 2015–05–07].
- BELLARDI Werner (1931), Johann Heß, in: GRABER Erich, HIPPE Max (ed.), *Schlesier des 16. bis 19. Jahrhunderts. Namens der Historischen Kommission für Schlesien*, Breslau, s. 29–39.
- BRACEWELL Wendy, DRACE-FRANCIS Alex (2008), *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Budapest.
- BRODBECK Johann Jakob (1865), *Geschichte der Stadt Liestal. Aus den Archiven, aus Chroniken, Geschichtswerken und mündliche Mitteilungen gesammelt und in Chronikform dargestellt ...*, Liestal.
- BRÜCKNER Daniel (1762), *Versuch einer Beschreibung historischer und natürlicher Merkwürdigkeiten der Landschaft Basel ...*, Basel.
- CUNRAD Johann Heinrich (1706), *Silesia togata, sive Silesiorum doctrina et virtutibus clarissimorum elogia ... edidit Caspar Theophil[us]. Schindlerus*, Liegnitz.
- DEUTSCHER Thomas B., BIETENHOLZ Peter G. (1985–1987), *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, Vol. 1–3, Toronto.
- ENGELBERT Kurt (1949), Der Breslauer Bischof Kaspar von Logau (1562–1574) und sein Domkapitel, in: ENGELBERT, Kurt (ed.), *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*, Bd. 7, Hildesheim, s. 61–125.
- FLOOD John L. (2006), *Poets Laureate in the Holy Roman Empire: A Bio-Bibliographical Handbook*, Vol. 1–5, Berlin.
- GOSE Walther (1972), *Reformationsdrucke von den Anfängen Luthers bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Nürnberg.
- GRÜGER Heinrich (1978), *Heinrichau. Geschichte eines schlesischen Zisterzienserklosters 1227–1977*, Köln, Wien.
- HENEL VON HENNENFELD Nicolaus (1704), *Nicolai Henelii ab Hennenfeld ... Silesiographia renovata ...*, Wratislaviae et Lipsiae.
- HERZIG Arno (2002), *Konfession und Heilsgewissheit. Schlesien und die Grafschaft Glatz in der Frühen Neuzeit (Religion in der Geschichte. Kirche, Kultur und Gesellschaft, Bd. 9)*, Bielefeld.
- HIERONYMUS Frank (2005), *Theophrast und Galen – Celsus und Paracelsus. Medizin, Naturphilosophie und Kirchenreform im Basler Buchdruck bis zum Dreissigjährigen Krieg. (Publikationen der Universitätsbibliothek Basel, Nr. 36)*, Basel.
- NDB – *Neue deutsche Biographie* [online], dostupná z: <<http://www.deutsche-biographie.de/>> [citováno 2015–05–07].
- NEF Karl (1909), Die Musik in Basel. Von den Anfängen im 9. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, in: *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft*, 10. Jahrg., H. 4. (Jul.–Sep., 1909), Basel, s. 532–563.
- HIERONYMUS Frank (1997), *1488 Petri – Schwabe 1988: eine traditionsreiche Basler Offizin im Spiegel ihrer frühen Drucke ...*, Basel.
- HIRSCHING Friedrich Karl Gottlob (1788), *Versuch einer Beschreibung sehenswürdigere Bibliotheken Deutschlands nach alphabetischer Ordnung der Oerter. Dritten Bandes Erste Abtheilung*, Erlangen.
- HIRSCHING Friedrich Karl Gottlob (1791), *Versuch einer Beschreibung sehenswürdigere Bibliotheken Deutschlands nach alphabetischer Ordnung der Oerter. Viertes Band, welcher die Supplemente zu den drey ersten Bänden und ein vollständiges Register enthält*, Erlangen.

- HORÁK Bohuslav (1931), *Daniel Vetter a jeho „Islandia“*. (*Opera facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae Brunensis*, 33.), Brno.
- HOUSZKA Ewa (1984), *Portret na Śląsku XVI–XVIII wieku*, Wrocław.
- CHWALEWSKI Edward (1955), *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław.
- JÖCHER Christian Gottlieb (1750–1751), *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, darinne die Gelehrten aller Stände sowohl männ- als weiblichen Geschlechts, welche vom Anfange der Welt bis auf die ietzige Zeit gelebt, und sich der gelehrten Welt bekannt gemacht, nach ihrer Geburt, Leben, merckwürdigen Geschichten, Absterben und Schrifften aus den glaubwürdigsten Scribenten in alphabetischer Ordnung beschrieben werden*, Bd. I–IV, Leipzig.
- LOUTHAN Howard (1994), Johannes Crato and the Austrian Habsburgs. Reforming a Counter-Reform Court, in: *Studies in Reformed Theology and History*, Bd. 2, Nr. 3, Princeton.
- MARKGRAF Hermann (1888), Die Entwicklung der schlesischen Geschichtsschreibung, in: GRÜNHAGEN Colmar (ed.), *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, Zweiundzwanzigster Band*, Breslau, s. 1–24.
- PAULINYI Oskar (1931), Johann V. Thurzo, Bischof von Breslau, in: GRABER Erich, HIPPE Max (ed.), *Schlesier des 16. bis 19. Jahrhunderts. Namens der Historischen Kommission für Schlesien*, Breslau, s. 1–6.
- PATO Thomas (1592), *Carmen gratulatorium in gratiam optimae spei iuvenum Ludovici Lucii, Lucae Iusti Basil[ensium]. Iacobi Hofman[ni]. Sanctogal[ensis]. Emanuelis Iselii, Martini Ryteri, Georgii Ryteri Basil[ensium]. Quum felicib[us]. auspiciis prima philosophiae laurea Athenis Helvet[icis]. VI. Non[as]. Mai coronarentur. Scriptum a Thoma Patone Anglo*, Basileae.
- PFOTENHAUER Paul (1889), Zur Geschichte der Weihbischöfe des Bisthums Breslau, in: GRÜNHAGEN Colmar (ed.), *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, Dreiundzwanzigster Band*, Breslau, s. 241–275.
- RÄSS Andreas (1869), *Die Convertiten seit der Reformation*, IX. Bd. 1700–1747, Freiburg im Breisgau.
- RAPOLD Daniel (1729), *Historia de illustrissimo Silesiae ducatu, seu Conscribendorum illius provinciae commentariorum epitome, Daniele Rapoldo Jcto autore*, in: SOMMER Friedrich Wilhelm, *Silesiacarum rerum scriptores, aliquot adhuc inediti accedunt Codicis Silesiae diplomatici specimen et Diplomatarium Bohemo-Silesiacum ...*, Lipsiae, s. 98–113.
- SEŃKOWSKI Roman (2002–2008), *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, tom I–VI, Chudów, 2002–2008.
- SKŘIVÁNEK František, TOVAČOVSKÝ Jaroslav (2004), *Vratislavští biskupové v dějinách Slezska, se zvláštním zřetelem na jejich životopisy a heraldiku*, Praha.
- SLAVÍČEK Lubomír (1996), Dvě podoby barokního šlechtického sběratelství 17. století v Čechách – sbírky Otty Nostice ml. (1608–1665) a Františka Antonína Berky z Dubé (1649–1706), in: *Opera historica 5. Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis*, České Budějovice, s. 487–504.
- ŠÍPEK Richard (2005/1), Pražská majorátní knihovna hrabat z Nostic a Rienecka, in: *Zprávy památkové péče* 65/2005/1, Praha, s. 28–33.
- ŠÍPEK Richard Šípek (2005/2), Několik slov k někdejší javorské zámecké knihovně Otty mladšího z Nostic, in: *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků NK ČR*, 18, Praha, s. 164–192.

- ŠÍPEK Richard (2007), Die Bibliothek des Grafen Otto d. Jg. von Nostitz (1608–1665), Landeshauptmanns zu Schweidnitz und Jauer, in: *Slask i Czechy. Wspólne drogi sztuki*, Wrocław, s. 218–225.
- ŠÍPEK Richard (2010), Rekatholisierung und Lesernotizen in den Büchern von Otto d. J. von Nostitz (1608–1665), in: BEPLER Jill, MEISE Helga (ed.), *Sammeln, Lesen, Übersetzen als höfische Praxis der Frühen Neuzeit: Die böhmische Bibliothek der Fürsten Eggenberg im Kontext der Fürsten- und Fürstinnenbibliotheken der Zeit (Wolfenbütteler Forschungen Band 126)*, Wiesbaden, s. 167–182.
- ŠÍPEK Richard (2012), Knižovny raně novověkých lékařů ve fondu Nostické knihovny v Praze, in: *Sborník Národního muzea, řada C – Literární historie (Laudatio dr. Helze Turkové. Sborník k životnímu jubileu)*, sv. 57 (2012), Nr. 1–2, Praha, s. 23–39.
- ŠÍPEK Richard (2014), *Die Jauerer Schlossbibliothek Ottos des Jüngeren von Nostitz, Teil 1–2*, Frankfurt am Main.
- ŠÍPEK Richard (2015), Die Bücher des Schweizer Pfarrers Jakob Ryter (1543–1610) in der Prager Nostitzbibliothek und in der Universitätsbibliothek Basel, in: BERNHARD, Jan-Andrea (ed.), *Der Sammelband aus dem Internationalen Kongress „Humanistischer Wissenstransfer“* (Zürich 2013), Zürich, im Druck.

RESÜMEE

Richard ŠÍPEK

WEGE VON BÜCHERN DER BresLAUER GEISTLICHEN IN DER FRÜHEN NEUZEIT

Private Buchsammlungen der mit der schlesischen Metropole Breslau verbundenen Geistlichen, ungeachtet, ob es sich um die Katholiken oder Protestanten handelte, stellten neben den Bibliotheken der Ärzte oder des Patriziates den wichtigsten Vertreter der frühneuzeitlichen Buchbestände dar, die in Niederschlesien außer dem Milieu des Adels entstanden sind. Die Buchsammlungen der Geistlichen, die in Breslau neben den lutherischen Pfarrern hauptsächlich von den Mitgliedern des dortigen Kapitels repräsentiert wurden, endeten nach dem Tod ihres Besitzers nicht unbedingt in der Kapitelbibliothek, sondern gelangten sie in manchen Fällen in die anderen bürgerlichen und adeligen Bibliotheken. Jenen Buchsammlungen und seinen Wegen wird der vorliegende auf der Provenienzforschung in der Prager Nostitzbibliothek und der Breslauer Universitätsbibliothek bestehende Beitrag gewidmet.

Unter den wichtigsten in der Prager Nostitzbibliothek erhaltenen Bibliotheksfragmenten gehörten z. B. die Buchsammlung des Breslauer Kanonikers Sebastian Hartmann von Königsheim (1561–1621), mit den Resten der Bibliotheken der Ärzte der preußischen Herzöge, oder die repräsentativen Folio-Bände aus dem Besitz des Leubuser Abt Arnold Freiberger, dem wichtigen frühneuzeitlichen Gönner der bildenden Künste. Johann Hess (1490–1547), der am Anfang seiner geistlichen Karriere auch in den Reihen der Breslauer Kanoniker stand, wurde später der erste evangelische Pfarrer in Breslau ließ seinen Spur sowohl in der Nostitzbibliothek, als auch in der Breslauer Universitätsbibliothek. Nach den heute unbekanntem Schicksalen endete ein Bruchstück der Bibliothek, die offensichtlich in der Familie der Basler evangelischen Pfarrer Ryter beerbt wurde, in der Nostitzbibliothek, aber gleichzeitig ein anderes Bruchstück derselben Bibliothek in der Universitätsbibliothek Basel. Unter den Überresten der Bibliotheken der Geistlichen darf auch das wichtigste und wertvollste Buch eingereiht werden, das einst in der Nostitzbibliothek aufbewahrt war (heute in der Universitätsbibliothek Krakau), u. z. der Autograph der wichtigsten Arbeit des polnischen Geistlichen und Astronomen Nicolaus Copernicus *De revolutionibus orbium coelestium*, wo er zum ersten Mal seine heliozentrische Theorie vorstellte.

Die Bibliotheken der frühneuzeitlichen schlesischen Geistlichen widerspiegeln ihre intellektuelle Welt, die natürlich nicht nur auf die Bibel, Gebetbücher und theologische Literatur beschränkt wurde, sondern die in der lebhaften Interaktion mit den Geistesbewegungen des Humanismus stand. Die Provenienzvermerke in den Büchern bieten auch einen interessanten Einblick in den Personenkreis, in dem der Geistliche sich bewegte und der sich auf die Nachbarn gar nicht beschränkte.

Die in den verschiedenen Bibliotheken gefundenen Bücher und Provenienzvermerke, die in der Vergangenheit derselben Persönlichkeit gehörten und nach derer Tod zerstreut worden sind, bieten die Gelegenheit die zerstreuten Buchsammlungen zu rekonstruieren und im virtuellen Raum wieder zu vereinigen.

PROMĚNY POLSKÝCH UČEBNIC PRO VÝUKU DĚJIN V DEVATENÁCTÉM STOLETÍ

Krzysztof WALCZAK

Referát představuje osudy polských vydání učebnic pro výuku dějin v jejich podobě z devatenáctého století, s důrazem na význam této formy knížky a také jejich proměn pro uchování polské národní identity, v té době ohrožené. Autor klade důraz na bibliologické aspekty problému, mluví o formě a obsahu učebnic a dále jejich proměnách se zvláštním ohledem na prostředí nakladatelů a tiskařů. Referát uzavírá pokus zhodnotit stav zachování těchto edic ve sbírkách polských knihoven. Multimediální prezentace zobrazuje formování typografické podoby učebnice pro výuku dějin.

1. Komplikované osudy polské osvěty v 19. století a na počátku 20. století

Konec 18. století se stal dobou postupného rozpadu Polska (*Rzeczpospolita*), které definitivně v roce 1795 ztratilo suverenitu a bylo rozděleno mezi 3 mocnosti, a to Rusko, Prusko a Rakousko. Současně však byl počátek 19. století obdobím velkých civilizačních změn, včetně intenzivního rozvoje a popularizování osvěty. Tyto dvě skutečnosti měly významný vliv na formování osvětového systému na polských územích, a jmenovitě vlastně tří odlišných systémů představujících zlomky osvětových aktivit záborových států.

Efektem ztráty suverenity a inkorporace polských zemí jako částí záborových mocností se staly aktivity směřující k jazykovému a kulturnímu začlenění Poláků do ruského a německého jazykového území. Obrovskou roli v této záležitosti sehrávala osvěta, se kterou byly spojovány zvláštní naděje na rychlou rusifikaci a germanizaci Poláků, a to prostřednictvím politiky odpovídajícího vzdělávání mladých generací. Tento proces nebyl v různých zábořích plánován jednotně a závisel na politice jednotlivých mocností, a dokonce i na osobních vlastnostech a názorech panovníků; lišil se také intenzitou těchto aktivit a dále mírou jejich bezohlednosti. Dobrým příkladem zde může být ruský car Alexandr I., jehož liberální vláda v prvních letech po vítězství nad Napoleonem vedla k vytvoření Polského království, které mělo poměrně velkou svobodu (včetně zavedení ústavy, a tedy aktu, jež v carském Rusku nemá obdoby).

Není však pochyb, že všechny tři mocnosti, které si mezi sebou rozdělily upadající Polsko, vyvinuly snahy, aby se Poláci ztotožňovali se státními organismy, jichž se stali občany, a konečným cílem se stalo jejich odnárodnění a začlenění do dominujících společností – ruské a německé. Jistou výjimku od doby reforem císaře Františka Jozefa představovalo Rakousko-Uhersko, kde přijatá koncepce mnohonárodního státu umožňovala uchování národní identity,

to však nemění skutečnost, že sjednocujícím prvkem mnohonárodního státu byla osoba císaře z rodu Habsburků a také němčina jako úřední jazyk.

V tomto kontextu se osvěta stala prvořadou záležitostí. Na jedné straně pozorujeme rychlý vývoj této sféry společenského života, charakteristický pro sociální proměny devatenáctého století. Na straně druhé jsou viditelné sporné tendence: úsilí o odnárodnění Poláků a snahy, které měly za cíl zachování národní identity. Prostorem pro skutečnou bitvu v této záležitosti byla oblast výuky národního jazyka (to znamená jazyka polského), a také vyučování národních dějin a (částečně) zeměpisu.

2. Učebnice pro výuku dějin jako prvek národní identity

Zvláštní místo v této věci zaujímal výuka dějin. Méně se zde jedná o dějiny všeobecné, propagované v devatenáctém století se zvláštním důrazem na starověké dějiny, i když podstatný zde byl výběr autorů. Mnohem podstatnější se stával obsah vyučování v rámci novodobých dějin, kde se prvořadou záležitostí stávala interpretace příčin úpadku Polska, často předkládaných (zejména v ruské historiografii) tendenčně, s opomenutím motivů a aktivit záborových mocností nebo přecházených mlčením. V tomto momentě mnoho záviselo na učiteli, jeho znalostech, národním přesvědčením a podmínkách výuky, a dále na chuti předávat informace ne vždy zrovna v souladu s oficiálními doporučeními osvětových institucí.

Ještě důležitějším nástrojem v rukách učitelů dějin byly učebnice národních dějin. Jejich tradice vycházela z dob činnosti Komise pro národní vzdělávání (*Komisja Edukacji Narodowej – zkráceně KEN*), prvního v historii Polska ministerstva osvěty, které vzniklo v roce 1773 a přebralo polskou osvětu z rukou jezuitského řádu, jenž v této oblasti držel od 16. století prim. Zejména činnost agendy KEN, kterou představovala Společnost pro elementární knihy (*Towarzystwo do Książ Elementarnych*), instituce, jejímž úkolem bylo připravit moderní učebnice pro světské školy obecné a střední, se přičinila k rozvoji písemnictví a tisku učebnic. Mezi nimi sehrávaly významnou roli učebnice dějepisu.

Mluvíme zde o učebnicích určených pro výuku v nejrůznějších typech a formách institucí vzdělávajících mládež, a tedy výslovně určených pro školní použití, i když nelze nezaznamenat existenci a velkou popularitu skupiny publikací popularizujících národní dějiny a nezahrnutých do obsahu školní učebnice. Tyto publikace, přibližující nejrůznějšími formami dějiny Polska, byly určeny pro nejnižší vrstvy společnosti, a tedy jak se říkalo “pro dítko a lid”, sloužily však, což je dobré mít na paměti, také k domácí výuce, populární formě přípravy aristokratické mládeže a dětí vrstvy inteligence pro vzdělávání v gymnáziu. Tento argument umožňuje včlenit tuto rozsáhlou skupinu vydavatelství do učebnicových vydání, i když se zde často vyskytují smyšlené obsahy týkající se vzniku polského státu, podobně jako se v dávné české historiografii můžeme setkat s legendami o Čechovi, praotci českého národa.

3. Charakteristika edic dle rozdělení na jednotlivé zábery

Při analýze jednotlivých edic polských učebnic dějin z devatenáctého století je třeba podívat se na výsledky práce zmiňované Komise pro národní vzdělávání (*Komisja Edukacji Narodowej*), které byly také po dělení Polska používány v polských školách. Ze samé podstaty věci je patrná převaha učebnic všeobecné historie, i když se objevují první zpracování národních dějin. Avšak teprve počátek 19. století přinesl učebnice dějin určené pro jednotlivé úrovně výuky, jasně stanovující jejich školní využití.

Celkem můžeme označit 274 edic školních učebnic pro výuku dějin a dále až 315 publikací popularizujících historii (zejména národní), vydaných od roku 1795, a tedy od třetího dělení Polska, znamenajícího definitivní ztrátu suverenity, až do roku 1918, čili doby obnovy polského státu. Tyto edice nejsou rovnoměrně rozloženy na všechna tři území polských území, rozdělených zábery. To se pojí s dříve zmiňovanými rozdíly osudů jednotlivých částí. A tak je ruský zábor charakteristický výrazným množstvím publikací tištěných do roku 1867 (84), což se pojí se značnou svobodou národních aktivit v dobách Polského království (do r. 1830) a významem Varšavy jako typografického centra. Konec lednového povstání a likvidace relativních svobod té doby způsobily v letech 1867–1905 zintenzivnění rusifikačních aktivit, a další roky se pouze v jistém stupni charakterizovaly oslabením represí. Mimo to přineslo toto období 126 edic, což bylo bezpochyby spojeno také s rostoucí potřebou osvěty a historických knih. Naproti tomu v pruském záboru výrazně dominovaly germanizační tendence, méně citelné pouze v době krátkého panování Fridricha Viléma IV. a sílící zejména za vlády kancléře Bismarcka. Tato tendence je postřehnutelná rovněž ve vydavatelské produkci učebnic pro výuku dějin, jelikož po celou dobu, kdy Velkopolsko a Pomoransko zůstávalo pod pruským záborem, se na vydavatelském trhu tohoto území objevilo sotva 90 edic učebnic, představujících předmět našeho zájmu. Nejzajímavěji se jeví situace rakouského záboru, kde byla velmi restriktivní politika Jozefa II. nahrazena ideou mnohonárodního Rakouska, což přineslo poměrně významné možnosti kultivování vlastních historických tradic, včetně výuky v národním jazyce a formování národní vize všeobecných i národních dějin. Pokud tedy byly na území rakouského záboru do roku 1848 vydány stěží tři edice učebnic dějepisu, pak od tohoto momentu až do roku 1918 tiskárny v Krakově, Lvově, ale také v lokálních centrech vydaly významné množství – 185 edic.

Tyto tendence odrážejí množství učebnicových vydání, publikovaných v letech 1795–1918, které přináší následující údaje:

ruský zábor	210 edic
pruský zábor	90 edic
rakouský zábor	188 edic

K těmto údajům je nutno připočítat učebnice pro výuku dějin vydané na územích inkorporovaných k ruskému císařství (a jedná se zde zejména o vilenské vydání (42 edic); město bylo jedním z nejdůležitějších center polské kultury před rokem 1815), jak rovněž tisky vydávané v cizině (Rusko – 21 vydání, Západní Evropa a USA – Paříž, Brusel, Lipsko, Vídeň, Chicago – 21 edic). Zvlášť je potřeba odlišit Slezsko, odkud pochází 22 vydání, vytištěná hlavně ve Vratislavi a Mikołowě. Sečtení uvedených edic nepředstavuje celkový počet vydání učebnic, uvedený dříve, a to z důvodu chybějícího v několika případech uvedení místa vydání.

4. Morfologie edic a typografická a grafická podoba

Vzhledem k rozsáhlému časovému úseku, který je v tomto referátu rozebírán, není snadné porovnat edice tak rozdílné, pokud jde o obsah, seřazení obsahu, materiálu, na kterém byly tisknuty jednotlivé tituly, jak rovněž tiskařské a grafické zpracování knížek. Můžeme však přijmout, že významná část byla vytištěna v poměrně malém formátu (zřídka B5, a výjimečně větším), velká část nákladů byla vytištěna na relativně nekvalitním papíru, což svědčí o úsilí nakladatelů dosáhnout co možná nejnižší ceny za výtisk. Podstatná část titulů byla zpracována v pevné vazbě, jelikož knížky v devatenáctém století sloužily celým generacím žáků. Naproti tomu tisk býval celkem neupravený, což ve spojení s použitím nepřilíživě kvalitního papíru ve výsledku dávalo v mnoha případech efekt nuzné edice, vysloveně užitkové, s často nepřesnými proporcemi okrajů. Mnoho vydání bylo ze zásady bez ilustrací, i když jistá část byla opatřena ilustracemi v podobě portrétů (panovníků a významných historických osobností) nebo historických epizod. V prvních desetiletích 19. století v ilustracích učebnic dominovala technika dřevořezu, později se stále častěji setkáváme s fotografiemi přenesenými na papír pomocí chemigrafie. Pečlivěji zhotovené edice byly doprovázeny také mapami nebo ilustracemi, provedenými litografickou technikou, která umožňovala barevný tisk. Obecně vzato poměrně zřídka máme co dělat s knížkou vydanou s velkou pečlivostí, byť se objevují také případy tisků vydaných téměř bibliofilsky.

5. Editoři a tiskaři

Není možné v rámci krátkého vystoupení probrat historii všech editorských podniků a tiskařských dílen zabývajících se publikováním předmětné literatury. Není pochyb, že edice a tisk učebnic vždy představoval materiálně výnosnou část vydavatelské činnosti, a tudíž se tohoto úkolu rovněž ujímaly (často po

získání povolení na tuto výrobu) dokonce největší vydavatelské officíny a tiskárny. Z těch je vhodné jmenovat dle rozdělení záborů:

- Ruský zábor: Tiskárna Samuela Orgelbranda ve Varšavě, Knihkupectví a vydavatelství Gebethnera a Wolffa ve Varšavě, Vydavatelství a tiskárna Michała Arcta ve Varšavě, Knihkupectví N. Glucksberga ve Varšavě, Knihkupectví a vydavatelství S. H. Merzbacha, Tiskárna XX. Pijarów.
- Pruský zábor: Knihkupectví Jana Kanta Župaňského v Poznani, Tiskárna Napoleona Kamieňského v Poznani, Tiskárna J. B. Langeho v Hnězdně, Vydavatelství a tiskárna Jaroslawa Leitgebra v Poznani, Vydavatelství a tiskárna E. Gunthera v Lešně, Vydavatelství Karola Miarki v Mikołowě.
- Rakouský zábor: Knihkupectví H. Altenberga ve Lvově, Knihkupectví Gubrynowicze a Schmidta ve Lvově, Tiskárna W. L. Anczyce v Krakově, Vydavatelství a tiskárna národního podniku Ossolińských ve Lvově, Vydavatelství Společnosti učitelů vysokých škol ve Lvově, Knihkupectví a tiskárna J. A. Pelara v Řešově, Tiskárna Jagellonské univerzity v Krakově, Knihkupectví J. M. Himmelblaua v Krakově.
- Území inkorporovaná Ruskem do císařství: Tiskárna Józefa Zawadzského ve Vilně, Tiskárna XX. Pijarów ve Vilně.
- Jiná místa tisku: Tiskárna J. I. Kraszewského v Drážďanech, Vydavatelství Wilhelma Bogumiła Korna ve Vratislavi, Nakladatelská společnost polského vydavatelství v Chicagu.

Jmenujeme zde pouze nejvýznamnější knihtiskařské a nakladatelské officíny, jelikož kromě zmiňovaných vydavatelů a tiskařů se setkáváme s desítkami menších tiskáren a jim odpovídajícími nakladatelskými iniciativami, do kterých se pouštějí tyto tiskárny, méně často knihkupectví a nakladatelství nebo sortimentová vydavatelství či individuální osoby. Učebnice totiž představovaly tisk s vysokým nákladem, a tím pádem, podobně jako kalendáře, populární v 19. století a v první polovině století 20., přinášející svým vydavatelům významné a do určité míry i jisté příjmy. Tato oblast ještě čeká na podrobnější zpracování, jež není možné obsáhnout v rámci této studie.

6. Osudy edic a stav jejich dochovanosti

Školní učebnice představují určitý specifický druh užitkového tisku, který byl v předmětné době určen pro mnohonásobné použití. Používán dalšími generacemi žáků byl obvykle zničen častým čtením nebo poškozen, a to vzhledem k častému přesvědčení o nepříliš významné použitelnosti učebnice ztrácející aktuálnost, již nezpůsobilé pro každodenní školní praxi. To způsobovalo, že se tyto knížky jen zřídka dostávaly do knihovnických sbírek, jelikož byly považovány za literaturu méně hodnotnou. Pokud k tomu připojíme přesvědčení většiny nákladů tohoto typu tisků, a co se s tím pojí, mínění, že se nejedná o unikátní exempláře, neudivuje nás poměrně skromný

stav dochování polských učebnic z 19. století (včetně učebnic pro výuku dějin) ve sbírkách polských knihoven. Zdrojem tohoto problému jsou chybějící v našich sbírkách povinné výtisky z devatenáctého století, jež mířily do Petrohradu, Vídně a Berlína, a ne do Varšavy. Teprve získání nezávislosti v roce 1918 a vytvoření Národní knihovny (*Biblioteka Narodowa*) se přičinilo k tomu, že po letech snažení tato instituce vlastní imponující, ale stále ne celistvou sbírku polských školních učebnic. V jisté míře jej doplňují sbírky jiných knihoven, které vzhledem ke svým historickým osudům disponují dřívějšími edicemi. A tak můžeme tisky vydané na území dřívějšího rakouského záboru nalézt v Knihovně Jagellonské univerzity, a také ve vratislavské knihovně Národního podniku (*Zakład Narodowy*) Ossolińských, přestěhované po skončení druhé světové války ze Lvova. Naproti tomu učebnice pruského záboru byly shromážděny v Univerzitní knihovně v Poznani a také v knihovně Poznaňské společnosti přátel vědy (*Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*), a učebnice tištěné na území okupovaném ruským císařstvím můžeme nalézt v souborech Knihovny Varšavské univerzity. Jednotlivé exempláře najdeme rovněž ve sbírkách několika jiných knihovnických zařízení, včetně pedagogických knihoven, knihovní sítě, vytvořené před téměř sto lety pro potřeby dalšího vzdělávání a zdokonalování učitelů.

7. Místo učebnice z devatenáctého století pro výuku dějin v historii polské knihy

Sbírky polských učebnic pro výuku dějin, dochované do dnešního dne, vyznačují rovněž místo tohoto typu edic v historii polské knihy. Výchozím bodem pro úvahy nad významem této části národního výtvarného dědictví jsou právě edice dochované v knihovnách a představující zlomek existujících učebnicových sbírek, a také část knihovnických kolekcí polských knih z devatenáctého století. O jejich významu rozhoduje užitná funkce, kterou plnily, a jejichž výsledkem – jak se můžeme domýšlet – je podíl na aktivitách směřujících k zachování polské národní identity a dále významných úspěchů v této oblasti. Tato hodnota byla potvrzena v mnoha publikacích analyzujících obsahy učebnic a také metody jejich popularizování. Rozhodně méně známý je bibliologický kontext úvah nad historií tisku a užívání těchto vydání. A přece by měl ukázat všechny aspekty vydavatelského a tiskařského procesu učebnic, počínaje od fyzické formy tisků přes otázky výroby, okruhu vydavatelů a tiskařů, nákladů, distribuce (v tom kontaktů mezi vydavatelskými a tiskařskými institucemi, působícími v různých záborech), až po otázky využití učebnic ve školní praxi a individuálního použití.

Práce na tomto tématu byly zahájeny v Ústavu teorie a historie knihy Institutu vědeckých informací a knihovnictví (*Zakład Teorii i Historii Książki Instytutu Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa*) Vratislavské univerzity a doufáme, že po jejich ukončení bude moci autor těchto slov prezentovat výsledky těchto prací v podobě knižní publikace.

SEZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ A POUŽITÉ LITERATURY:

- Dawne polskie podręczniki szkolne w zbiorach Książnicy Pedagogicznej im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu* (2010), Kalisz, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- GRZYB Mieczysław (1977), *Przegląd podręczników i innych prac do nauczania historii w Polsce przed reformą Komisji Edukacji Narodowej i w czasie jej działalności*, „Śląskie Studia Historyczne“ T. 2, s. 205–218.
- MICHALIK Zbigniew (1981), *Na drodze ku integralnej wizji dziejów Polski. Podręczniki szkolne przełomu XIX i XX wieku*, „Przegląd Humanistyczny“ R. 25, nr 1–2, s. 233–245.
- MOŹDŹEŃ Stefan Ignacy (1975), *Podręczniki w galicyjskich szkołach średnich (1860–1885)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis, Prace Pedagogiczne T. 7, s. 51–59.
- RELL Józef (1978), *Problematyka kultury w dawnych podręcznikach historii Polski (1795–1830)*, „Przegląd Humanistyczny“ R. 22, nr 1, s. 43–57.
- ZWOLSKA Wanda (1973), *Polskie podręczniki historii w gimnazjach galicyjskich doby autonomicznej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria 1 Nauki Humanistyczno–Społeczne Z. 96 Historia Polski XIX i XX w., s. 17–35.

RESÜMEE

Krzysztof WALCZAK

DER WANDEL DER POLNISCHEN LEHRBÜCHER FÜR DEN GESCHICHTSUNTERRICHT IM 19. JH. UND IHR PLATZ IN DER GESCHICHTE DES POLNISCHEN BUCHES

Das Referat präsentiert die Geschichte des polnischen Lehrbuchs für den Geschichtsunterricht an verschiedenen Schularten in den polnischen Gebieten im 19. Jh. sowie seine Bedeutung für die Aufrechterhaltung der polnischen Sprache in den Zeiten der Gefangenschaft. Besonders viel Beachtung schenkt der Verfasser den Problemen den Ausgaben solcher Bücher, ihrem Druck, ihrer Benutzung und ihrer Rezeption in der Schule und zu Hause.

KATECHIZMUS ZDRAVIA A JEHO STREDOEURÓPSKE CESTY

Beata RICZIOVÁ – Katarína PEKAŘOVÁ

Osvietenské myšlienkové prúdy v 2. polovici 18. storočia sa v Európe výrazne prejavili aj v oblasti výchovy a vzdelávania obyvateľstva. Toto smerovanie podporovala vrchnosť v menších i vo väčších politických útvaroch, v štátoch, štátičkoch, kniežatstvách, župách i monarchiách. Zabezpečenie lepšieho zdravotného stavu obyvateľstva, nižšej morbidity a mortality malo pre panovníkov a vrchnosť ďalekosiahly hospodársky a politický význam. Na dosiahnutie tohto cieľa panovníci pristupovali k hospodárskym, zdravotníckym a vzdelanostným reformám. V Uhorsku zaviedla cisárovná Mária-Terézia (1740–1780) viaceré reformy, napr. v roku 1767 prikázala zaviesť *Urbár*, jednotne upravujúci povinnosti poddaných, v roku 1770 vydala zdravotnícky zákon *Generale normativum in re sanitatis*, ktorý upravoval systém zdravotnej starostlivosti³⁵⁷ a v roku 1777 vzdelávací zákon *Ratio educationis*, ktorý mal za úlohu uplatňovať jednotný systém v školstve. Jej syn Jozef II. (1741–1790) v reformách pokračoval a z nich boli najdôležitejšie *Tolerančný patent* (1781) a *Patent o zrušení nevoľníctva* (v rakúskych a českých zemiach 1781, v Uhorsku 1785). Významné bolo aj zriaďovanie generálnych seminárov na výchovu novej katolíckej inteligencie.³⁵⁸ Konfesiónálne rozdiely zasahovali v Uhorsku do širokých oblastí spoločenského i politického života. Konfesiónálne hľadisko v čase národného obrodzenia výrazne rozdeľovalo slovenskú inteligenciu na dva tábory. Katolícka inteligencia zastávala myšlienku samostatného slovenského národa a svojou činnosťou smerovala k uzákoneniu prvého spisovného jazyka Slovákov Antonom Bernolákom a seminaristami z bratislavského generálneho seminára.³⁵⁹ Evanjelická časť inteligencie sa pridžala biblickej češtiny, ktorú prijala na synodách v Žiline³⁶⁰ (1610) a v Spišskom Podhradí³⁶¹ (1614) za svoj konfesiónálny a spisovný jazyk a Slovákov považovala za súčasť česko-slovenského jazykového kmeňa. Oba tábory sa však v rámci osvietenských myšlienok usilovali o pozdvihnutie

³⁵⁷ Zdravotnícky normatív upravoval v 120 paragrafoch činnosť zdravotného personálu, funkcie a povinnosti kráľovského protomédika, stoličných a mestských fyzikusov, určoval, kto môže vykonávať lekársku prax a pod.

³⁵⁸ V roku 1783 bol na Bratislavskom hrade zriadený generálny seminár, ktorý sa stal koncom 18. storočia významným strediskom slovenského národného obrodzenia na čele s Antonom Bernolákom.

³⁵⁹ Prvé kodifikačné dielo spisovnej slovenčiny na základe kultúrnej západoslovenčiny vydal A. Bernolák v r. 1787 pod názvom *Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum*, v r. 1790 gramatiku nového spisovného jazyka *Grammatica Slavica* a kanonik J. Palkovič v r. 1825 začal v Budíne vydávať Bernolákov šesťzväzkový *Slowár slovenskí česko-laťinsko-ňemecko-uherskí*.

³⁶⁰ Sformovala sa na nej samostatná cirkevná organizácia evanjelikov, spočiatku s tromi superintendenciami, a bola vyňatá spod právomoci katolíckej hierarchie.

³⁶¹ Upravovala sa organizácia evanjelických veriacich na východe krajiny.

vzdelanosti širších mäs obyvateľstva a využívali pri tom jazyk zrozumiteľný ľudu.

Osvetová zdravotná literatúra

Osvietenenské myšlienky v oblasti výchovy, vzdelávania a zdravotnej osvety museli prirodzene priniesť so sebou používanie jazyka, ktorému bude obyvateľstvo rozumieť. Táto *vernakulizácia*³⁶² zdravotno-osvetovej literatúry, oproti latinskej odbornej spisbe, bola teda prirodzeným vyústením snáh o zlepšenie a skvalitňovanie života človeka vo vrcholnom období osvietenstva. V Európe tak nastal nárast osvetovej literatúry, určenej laikom, v domácich jazykoch. Veľkú úlohu v šírení osvetových myšlienok v oblasti zdravia zohrala v Uhorsku evanjelická inteligencia, ktorá sa orientovala na nemecky hovoriace časti Európy, svojimi štúdiami v nemeckých mestách, osobnými i písomnými kontaktmi s evanjelickými kňazmi rovnako v českých, ako aj v nemeckých mestách a následne sprostredkovala mnohé preklady z nemčiny českému a slovenskému obyvateľstvu. K základným nemeckým dielam osvietenstva a dejín medicíny patria práce Christiana Friedricha Samuela Hahnemanna (1755–1843), zakladateľa homeopatie, Franza Antona Messnera (1734–1815), tvorca učenia o magnetizme, Johanna Petra Franka (1745–1821), ktorý sa svojím dielom *System einer vollständigen medicinischen Polizey* stal najvýznamnejším tvorcom diel zdravotnej polície a hygieny. Zdravotnícka ľudová osвета (medizinische Volksauklärung)³⁶³ sa stávala čoraz populárnejšou a hippokratovsko-galenovská tradícia zdravej výživy a zdravého životného štýlu³⁶⁴ nadobúda v čase osvietenstva opäť svoj vrchol. Galenovo³⁶⁵ rozpracovanie systému na *sex res non naturales*³⁶⁶ (*aer* – vzduch, *cibus et potus* – jedlo a pitie, *motus et quies* – pohyb a odpočinok, *somnus et vigilia* – spánok a bdenie, *secreta et excreta* – vylučovanie a výlučky, *affectus animi* – hnutia mysle), ktoré ovplyvňujú ľudský život, rezonuje i v dielach vrcholného osvietenstva. Témou dietetiky (gr. *diäita* žitie, spôsob života, životný štýl), teda dodržiavaním zásad zdravého životného štýlu, sa zaoberali viaceré európske osvietenské diela. Jednou z najznámejších a najprekladanejších lekárskejších kníh v Goetheho období³⁶⁷ sa stalo dielo Christophu Wilhelma

³⁶² TINKOVÁ (2013 : 111), TINKOVÁ (2012 : 115).

³⁶³ Tento termín zaviedol G. J. Widmann, por. TINKOVÁ (2012 : 119).

³⁶⁴ Mnohé spisy z *Corpus Hippocraticum* sa zaoberali správnu životospravou a boli známe po celý stredovek i v čase osvietenstva, napr. *De diaeta in morbis acutis* (O životospráve v akútnych chorobách), *De aere, aquis et locis* (O vzduchu, vodách a miestach), *De alimento* (O výžive), *De humoribus* (O šťavách), *De liquidorum usu* (O požívaní tekutín), *De diaeta salubri* (O životospráve v zdraví) a pod.

³⁶⁵ Humorálna teória rozvinutá Galenom na základe hippokratovského spisu *De natura hominis* (O ľudskej prirodzenosti) sa stala akýmsi kánonom až do novoveku.

³⁶⁶ Šesť nie prirodzených vecí, t.j. človeku nevrozených, ale ovplyvňujúcich jeho život.

³⁶⁷ HEISCHKEL (1956 : 2655).

Hufelanda (1762–1836), *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern* (1797) od tretieho vydania s názvom *Makrobiotik oder Kunst das menschliche Leben zu verlängern* (1805), ktoré v teoretickej časti (*Theoretischer Theil*, 235 strán) aj v praktickej časti (*Practischer Theil*, 260 strán) rozoberá vplyv týchto síce nevrozených vecí, ale silne ovplyvňujúcich dĺžku života, a to vo viacerých podkapitolách, napr.: *Unreine Luft* (261),³⁶⁸ *Unmäßigkeit im Essen und Trinken* (263), *Der Schlaf* (385), *Körperliche Bewegung* (394) a pod.

Bernard Christoph Faust

Témou nášho príspevku je ďalšia mimoriadne obľúbená, rozšírená a hojne prekladaná zdravotná príručka od Bernharda Christopha Fausta (1755–1842), *Gesundheits-Katechismus zum Gebrauche in den Schulen und bey häuslichen Unterrichte. Bückeberg, Bey Johann Friedrich Althaus 1794*³⁶⁹ (ďalej len *Katechizmus zdravia*) a jej preklady v habsburskej monarchii s dôrazom na maďarský preklad (J. Kiss) a slovenský preklad (J. Ribay). *Katechizmus zdravia* sa svojím obsahom jednoznačne zaraďuje k dielam, ktoré sa zaoberajú zdravou výživou, zdravým životným štýlom, ochranou pred ochoreniami, celou dietetikou v najširšom slova zmysle. V porovnaní s Hufelandovým dielom je však *Katechizmus zdravia* útlou knižočkou, čo primárne vychádza zo zamerania na školy, deti, vyjadrujúc to stručnosťou, jednoduchým štýlom a jednoduchou formou. Bernhard Christoph Faust,³⁷⁰ pochádzajúci z rodiny s dlhou lekárskou tradíciou,³⁷¹ študoval v Kasseli, Göttingene a lekárske štúdium ukončil, podľa rodinnej tradície v Rintelne³⁷² dizertačnou prácou, ktorá sa zaoberala znetvoreninami (*Dissertatio inauguralis descriptionem anatomicam duorum vitulorum bicipitum et coniecturas de causis monstrorum exhibens*).³⁷³ Po štúdiách strávil B. Ch. Faust pol roka u známeho pôrodníka Georga Wilhelma Steina (1737–1803) v Kasseli, v zariadení,³⁷⁴ ktoré W. Stein viedol. V roku 1779 sa vracia do

³⁶⁸ V celom texte uvádzame v zátvorke stranu z citovaného diela.

³⁶⁹ *Katechizmus zdravia* na použitie v školách a pri domácom vyučovaní.

³⁷⁰ SAHMLAND (2005), GERNER (1998). Údaje o živote B. Ch. Fausta čerpáme tiež z doslovu k prvému nemeckému vydaniu, ktoré vo forme faksimile vydal v roku 1925 Martin Vogel, s. 97–106.

³⁷¹ Praprastarý otec Heinrich Faust bol lekárom a profesorom medicíny na Univerzite v Rintelne, prastarý otec Johann Wilhem Faust bol mestským lekárom v Kasseli, starý otec Jakob Wilhelm Faust bol praktickým lekárom v Rotenburgu a napokon otec Otto Christoph Faust bol mestským lekárom tiež v Rotenburgu.

³⁷² Starý otec a otec promovali taktiež v Rintelne.

³⁷³ B. Ch. Faust dizertáciu po štúdiách, pri pobyte v Kasseli, upravil a preložil do nemčiny: *Anatomische Beschreibung zweier Mißgeburten nebst einer Untersuchung der wahrscheinlichen Entstehung der Mißgeburten überhaupt*.

³⁷⁴ Verejné zariadenie „*Accouchir- und Findelhaus*“ (pôrodný dom a sirotinec), ktoré slúžilo aj tehotným ženám, ktoré neboli vydaté a taktiež to bolo vzdelávacie miesto pre lekárov a pôrodné asistentky.

svojho rodiska do Rotenburgu an der Fulda a pravdepodobne³⁷⁵ tu pôsobil ako praktický lekár, prevezmúc prax po svojom otcovi. Ako lekár pôsobil aj v Altmorschen an der Fulda a od r. 1786 sa stal úradným okresným lekárom (Landphysikus) v obci Vacha a okolie. V roku 1788 prijal miesto u kňažnej Juliane zu Schaumburg-Lippe, stal sa jej osobným lekárom i dvorným radcom. V tom istom roku sa stretol B. Ch. Faust na ceste vo Švajčiarsku³⁷⁶ s významným švajčiarskym lekárom Samuelom Augustom André Tissotom (1728–1797), ktorý bol autorom významného, a možno povedať, základného diela zdravotníckej osvety, *Avis au peuple sur la santé* (1. vydanie 1761), ktoré bolo známe aj na našom území.³⁷⁷ V tomto období sa začal B. Ch. Faust prednostne venovať osvetovej činnosti pre mládež a dospelých, pretože sa už ako praktický mestský lekár a krajinový lekár stretával s epidémiami, chudobou a utrpením obyvateľstva, ktoré bolo nevzdelané i v otázkach zdravia a nevedelo sa racionálne brániť chorobám a najmä epidémiám. Zdravie obyvateľstva sa usilovala riešiť aj vrchnosť. Na žiadosť kňažnej vypracoval B. Ch. Faust pre grófstvo v roku 1792 *Entwurf zu einem Gesundheits-Katechismus, der mit dem Religions-Katechismus verbunden, für die Kirchen und Schulen der Grafschaft Schaumburg-Lippe ist entworfen worden*. Bückeburg 1792³⁷⁸ (ďalej len *Návrh*). *Návrh* bol skúškou úspešnosti takéhoto diela, a keď sa predalo 80 000 exemplárov, tak vydal *Návrh* ešte raz v tom istom roku. Keďže sa dielo rýchlo rozobralo, vydal ho aj v roku 1793 ako rozšírené a zlepšené vydanie (*Verbesserte und vermehrte Aufgabe*) a napokon v roku 1794 vydal doplnené a prepracované vydanie. Uvádzame celý názov, kde je zachytené Faustovo celo nemecké a aj švajčiarske pôsobenie v rôznych spoločnostiach (Potsdam, Švajčiarsko, Kolín, severonemecké mestečko Celle) i cena výtlačkov: *Gesundheits-Katechismus zum Gebrauche in den Schulen und beyh häuslichen Unterrichte, von Bernhard Christoph Faust. D. Gräfl. Schuamburg-Lippischen Hofrat und Leibarzt, der Kön. Märkischen Oekonom. Gesellschaft zu Potsdam, der Schweizerischen Gesellsch. Korrespond. Ärzte und Wundärzte, und der Kön. Kurf. Landwirthschafts-Gesellsch. zu Celle Mitglied. Mit Holzschnitten. 30 Stücke dieses Buchs kosten 1 Rthl. – 1 Stück 1 gGr. In Pappe eingebunden 20 St. 1 Rthl – 1 St. 1 1/3 gGr. Bückeburg 1794. Bey Johann Friedrich Althans.*³⁷⁹ (Obr. č. 1). Pôvodne malo byť pripojené

³⁷⁵ GERNER (1998 : 13).

³⁷⁶ Poslala ho tam kňažná, aby privedol naspäť dedičného grófa Georga Wilhelma, ktorý bol u Tissota kvôli očkovaniu proti kiahňam.

³⁷⁷ Dielo preložil Ján Prokopius: *Správa pro Lid obecný we Wsech bydljý, kterakby zdravj swého chrániti, a w nemocech sobě pomáhati měl, k obecnému dobrému z Francouzské řeči přeložená skrze J. P. W Kr. S. Městě Vherské Skalicy, Wytisštěná v Jozeffa Ant. Sskarnycla L. P. 1788.*

³⁷⁸ Návrh ku Katechizmu o zdraví, spojený s náboženským katechizmom, pre kostoly a školy v grófstve Schaumburg-Lippe.

³⁷⁹ Pri práci sme vychádzali z prvého nemeckého vydania, ktoré vo forme faksimile vydal v roku 1925 Martin Vogel.

k hannoverskému katechizmu, ale napokon sa tento úmysel nerealizoval a dielo vyšlo samostatne, čím sa vlastne zabezpečilo, že sa dielo širilo naprieč konfesiami. Už v tom istom roku, teda v roku 1794, vyšiel *Katechismus zdravia* v druhom vydaní ako: *Zweyte und verbesserte Auflage. Leipzig, 1794, bey Paul Gotthelf Kummer*. Úspech diela potvrdzuje aj fakt, že z 9. vydania v roku 1802 bolo predaných až 160 000 exemplárov.³⁸⁰ Celkovo bolo dielo vydané jedenáctkrát³⁸¹ B. Ch. Faust dôkladne premyslel metódu sprostredkovania vedomostí o zdraví a chorobách aj pre deti, aj pre dospelých. V týchto intenciách vyšiel už v r. 1793 vo Würzburgu dekrét o spôsobe používania diela³⁸² v školách, kde sa okrem iného odporúča z tejto knihy deťom diktovať diktáty, nacvičovať pravopis a pod. B. Ch. Faust, na rozdiel od *Návrhu* ku katechizmu o zdraví, do vydania z roku 1794 doplnil v siedmich bodoch podrobnejšie metodické usmernenie pre učiteľov ako používať *Katechismus zdravia: An die Schullehrer den Gebrauch des Gesundheits-Katechismus betreffend*. V ňom neodporúča memorovanie otázok a odpovedí. Kapitoly, ktoré sa preberajú, má prečítať aj učiteľ, aj dvaja žiaci a potom sa má prísť k vysvetľovaniu výkladu (bod 1). Ľahkými, jednoduchými a zrozumiteľnými otázkami má učiteľ viesť žiakov k úplnému pochopeniu a osvojeniu obsahu preberanej časti (bod 2). Takisto ich rad-radom má vyskúšať z otázok, ktoré prebrali a k ďalšej kapitole musí prísť, až keď si je istý, že žiaci obsah celkom pochopili (bod 3). Každé vyučovanie má začínať opakovaním látky a končiť otázkami typu, čo si sa dnes naučil (bod 4). Odporúča pri vyučovaní používať aj knihy od Beckera *Noth und Hülfsbüchlein*, od Rochowa *Kinderfreund*, od Seilera *Lesebuche* a od Zerrenera *Volksbuche* a nimi dopĺňať otázky o zdraví (bod 5). Ak sa v kraji objavia nákazlivé choroby, má učiteľ zaradiť príslušnú kapitolu do vyučovania (bod 6). Napokon odporúča počet hodín, dvakrát týždenne po jednej hodine a ideálne by bolo, aby sa *Katechismus zdravia* prebral v roku dvakrát (bod 7). Nemecké vydanie bolo tak prednostne určené pre školy a vzdelávanie mládeže, ale počítalo sa so šírením kópií, ktoré deti prinesú domov a so spoluprácou s ľuďmi. Autor preto zvolil vyskúšaný a účinný spôsob spracovania látky v otázkach a odpovediach, ktoré boli formulované jednoducho a zrozumiteľne. Celý *Katechismus zdravia* je rozdelený na dve časti: *Von der Gesundheit* (O Zdraví) a *Von Krankheiten* (O chorobách), obe časti majú spolu 29 kapitol a celkovo 413 otázok a odpovedí. Na záver je zaradená tabuľka mliečnych a stálych zubov *Von den Zähnen des Menschen*, s uvedením zdroja: *J. Hunter: the natural history of the human teeth. Lond. 1771, Sömmerring's Knochenlehre S. XVIII. U. S. 192–223* a tabuľka o etapách ľudského života *Die Ordnung und die Perioden des menschlichen Lebens*, ktorú tam autor, ako uvádza pod čiarou, pridal zo svojej

³⁸⁰ SAHMLAND (2005 : 2458).

³⁸¹ TINKOVÁ (2012 : 120).

³⁸² *Decretum Wirzburg (!) den 31sten Dezember 1793. Auf Spezial-Befehl Gr. Hochfürstlichen Gnaden, Hochfürstlich gnädigt angeordnete Schulen-Kommission.*

knihy *Die Perioden des menschlichen Lebens* (Berlin 1794). Dielo malo veľký úspech nielen v Nemecku, ale už v čase vydania *Návrhu katechizmu zdravia* a potom prvého doplneného vydania v roku 1794 sa začalo prekladať aj v iných krajinách Európy. V Európe sa prekladali viaceré diela nemeckých autorov, ale nie všetci autori pristupovali k šíreniu svojich prác veľkoryso. Tak napríklad Ch. W. Hufeland (Makrobiotika) bol proti množstvu nepovolených dotlačí a žiadal svojich čitateľov, aby si kupovali knihu len u oprávnených vydavateľov a nie u vydavateľov dotlačí.³⁸³ Naopak, B. Ch. Faust vyzýval aj ostatných učencov, aby vytvorili na základe jeho vydania lepšiu *Katechizmus zdravia*, a tak pomáhali ľudstvu. Túto výzvu niektorí autori prijali.

František Jan Tomsa

V roku 1794 v Prahe preložil *Katechizmus zdravia* František Jan Tomsa (1751–1814), významný obrodenecký gramatik a lexikograf, autor pravopisnej reformy a jednotnej úpravy tlačeného latinského písma pre českú reč, ľudovýchovný publicista. Vydával časopis *Měsíční spis k poučení a obveselení lidu obecního*, od r. 1777 pôsobil ako prekladateľ a korektor učebníc pri Českej zemskej komisii.³⁸⁴ Dielo vyšlo pod názvom *Katechismus o zdrawj pro chrámy a sskoly hrabstwj ssaumburského lipského. K vžitku vlasti nassj na česko přeložený od Frantisska Jana Tomsy. W Praze, nákladem Jana Gottfrýda Kalwe, léta 1794.*³⁸⁵ Preklad vychádzal z 2. vydania z *Návrhu ku Katechizmu: Entwurf zu einem Gesundheits-Katechismus für die Kirchen und Schulen der Grafschaft Schaumburg-Lippe. Verbesserte und vermehrte Auflage. Bückeburg, 1793 bey Joh. Friedrich Althans*. Po porovnaní prekladu s *Návrhom* (Entwurf) tvrdíme, že preklad je veľmi verný, doslovný, nedopĺňa žiadne reálie, zmeny nie sú ani v poradí kapitol. Dôkazom toho, že vychádza z roku vydania 1793 je aj doslovne preložená úvodná osmistrofová veršovaná stať *Katechizmus gak se má pečowat o žiwot a zdrawj (Katechismus über die Sorge für Leben und Gesundheit)*, ktorá sa vo finálnej nemeckej verzii z r. 1794 nachádza až po príhovore k učiteľom (*An die Schullehrer den Gebrauch des Gesundheits-Katechismus betreffend*), a to pod čiarou v skrátenej šestistrovej verzii. Takisto dôkazom sú pomenovania jednotlivých statí vychádzajúce z roku 1793, napr.: 1. *O zdrawj a geho znamenjch (Von der Gesundheit und ihren Kennzeichen, 1793)*, vo vydaní z r. 1794 znie tento nadpis: *Von der Gesundheit, ihrem Werthe und der Pflicht, sie zu erhalten, und die Menschen, vorzüglich die Kinder, darüber zu unterrichten*; 2. *O hľdanj malých dětj (Von der Wartung kleiner Kinder, 1793)* vo vydaní z r. 1794 je to až štvrtá časť: 4. *Von der Wartung und Pflege kleiner Kinder*, predchádzajúce kapitoly z r. 1794 sa v Tomsomom preklade

³⁸³ HEISCHKEL (1956 : 2656).

³⁸⁴ KUSÁKOVÁ (1985 : 108–110).

³⁸⁵ Pri všetkých citáciách doklady uvádzame v transliterovanej podobe, t.j. presne tak, ako sa nachádzajú v origináli.

nenachádzajú. Počet otázok a odpovedí je v Tomsovom preklade 236, takisto ako v nemeckom vydaní z roku 1793 a vo vydaní z roku 1794, ako sme už vyššie uviedli, je počet otázok a odpovedí 413.

Karel Suchý

Druhý preklad, ktorý mohol byť prístupný aj slovenskému obyvateľstvu, pretože vyšiel v Brne, vyhotovil katolícky kaplán Karel Suchý: *Katechismus o Zdrawj k Vžiwánj w Sskolách při domácým Cwjčenj* a nasleduje presný preklad a zoznam Faustovho členstva v spoločnostiach: *od Bernarda Krysstofa Fausta D. Grab. Ssaumburg-Lippského Dwosrk. Raddy a žiwotnjho lékaře, Král. Mark. Oekonom. Towaryšstwa w Potzdamu Ssweyčarského Towaryš. Korrespond. Lékařů a rán hocičů, a Král. Churknjž. Hosporárskeho Towaryšstwa w Celle Spoluauudu. Zároveň K. Suchý dodáva, z ktorého vydania vychádza: Nynj podlé druhého a napraweného wydánj do morawského gazyka přeložený od Karla Suchého, Kaplana w zámku Weseličku. W Brně, Wytisštěný v Gána Sylwestra Sieblera 1795. K. Suchý v úvode k prekladu píše, že tento *Katechismus zdravia* bol už (v roku 1795) preložený do rôznych rečí a používaný tak v školách, ako aj v domácnostiach. Prekladateľ chce, aby bol: *také w nassj milé Morawě známý* a obracia sa na vrchnosť, učiteľov a farárov, aby *Katechismus zdravia* rozširovali: *Z teg přjčiny sem tu prácy zrozumitelného, a sprostého přeloženj do nasseho morawského gazyka na sebe wzal, daufajc, že Wrchnosti, Pánj Farári a Kaplanj, Rychtári a skolnj Včitelowé k tomu dopomáhati budou, aby tato Knjzka po wssech mjstech nassj vlasti rozssjřená byla.* K. Suchý, okrem zavedenia príručky do škôl, odporúča hospodárom predčítavanie z nej v nedeľu, počas sviatkov a počas zimných večerov. Bolo by to užitočnejšie ako rôzne rozprávky a povere: *a tak by gedenkráte přestali oné sskodliwé pohádky o čarách a strassidlách, genžto rozum lidský hned od mladosti s powěrami a předsudkami zaslepegi. Mjsto toho by se mládež navčila zdrawj swého opatrowat (Předmluwa překládatele).* Obsah prekladu je totožný s dielom z r. 1794, len s tým rozdielom, že K. Suchý nepreberá členenie *Katechizmu zdravia* na dva diely (O zdraví a O chorobách), ale všetky nadpisy verne zachováva v poradí, takže z obsahu nevynechal nič, drží sa verne originálu. Po svojom predslove uvádza aj metodickú kapitolu pre učiteľov: *Na sskolnj Včitele, gak magj tento Katechismus o zdrawj potřebowat.* Je to verný preklad Faustovho návodu aj s uvádzaním ostatných nemeckých kníh, ktoré B. Ch. Faust odporúča pri vyučovaní používať. K. Suchý preberá aj všetky vyobrazenia z nemeckého originálu. Prvá drevorytina, umiestnená hneď na začiatku, sa týka oblečenia dieťaťa a v texte pod ňou sa odporúča toto oblečenie rovnaké pre chlapcov i dievčatá od tretieho až do siedmeho roku. Druhá drevorytina zobrazuje talianske arcuccio, je to drevený kryt pre dojča, keď ho matka má v posteli na noc pri sebe, aby sa mu nič nestalo. Inak B. Ch. Faust neodporúča dieťa brať na noc do matkinej postele a popis a vyobrazenie tohto talianskeho vynálezu uvádza ako poznámku pri 63. otázke a takisto to*

uvádza i K. Suchý. Ďalšia drevorytina sa týka výroby topánok predovšetkým detských, aby mali správny tvar, musia sa topánky vyrobiť na dvoch kopytách a obrázok znázorňuje správne i nesprávne tvary podrážok topánok. Posledné zobrazenie sa týka zubov, taktiež presne podľa B. Ch. Fausta. Po podrobnom porovnaní nemeckého vydania z roku 1794 a moravského vydania z roku 1795 konštatujeme, že preklad je verný a doslovný.

József Kiss

Situácia v Uhorsku bola iná než v českej časti monarchie. Tam vyšli uvedené dva doslovné preklady bez akýchkoľvek úprav a s nádejou (ako uvádza v predslove K. Suchý), že sa dostanú do rúk školskej mládeži. V Uhorsku sa podujali na vydanie *Katechizmu zdravia* dve osobnosti odborného a kultúrneho života, maďarský lekár József Kiss a slovenský evanjelický kňaz Juraj Ribay. József Kiss (1765–1830),³⁸⁶ osobný lekár Ferenc Széchényiho, významnej osobnosti v kultúrnych dejinách Uhorska, známeho najmä ako zakladateľa národnej knižnice (dnes Országos Széchényi Könyvtár), už v roku 1794 vydáva dielko, ktoré sa považuje za prvú samostatnú maďarskú učebnicu zdravotvedy³⁸⁷ *Egészséget Tárgvazó KATECHISMUS A'KÖZ-NÉPNEK és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egészségüket betsülni és őrizni. Sopronban, Nyomtatott Sziesz Kláránál 1794.* (Obr. č. 2) Treba povedať, že maďarský variant *Katechizmu zdravia* nie je doslovný preklad ani *Návrhu ku Katechizmu zdravia* z roku 1792/3, ani *Katechizmu zdravia* z r. 1794. Maďarský *Katechizmus zdravia* síce J. Kiss označuje za preklad (ezen *Katechismus Németből fordított Magyarra*), ale ďalej v predslove tvrdí, že sa nemeckého vydania pridržal len čiastočne a že mnohé veci musel pridať: *Táto viera ma primälä k tomu, aby som sa týmto mojím malým dielkom s radosťou uníval a to s tým zámerom, aby som ju hneď prispôsobil maďarskej mentalite a zvyklostiam. Práve preto táto práca dodržiava síce líniu pôvodného diela, ale vo viacerých bodoch sa od nej líši. Musel som ešte veľa vecí pripísať, na ktoré Nemci pozabudli* (4–5).³⁸⁸ Želá si, aby aj Maďari používali *Katechizmus zdravia* tak ako Nemci, aby sa z neho vyučovalo na školách a šírenie v kostoloch ponecháva na úvahu duchovných pastierov. Celý *Katechizmus zdravia* je takisto rozdelený na dve časti. Prvá časť hovorí o zdraví *Az Egésségről* a je rozdelená na tri väčšie podkapitoly a druhá časť nemá spoločný nadpis, ale sa zaoberá chorobami a je rozdelená na tri väčšie podkapitoly. Teda členenie knihy je trochu iné ako nemecké a Kiss dopĺňa

³⁸⁶ SZÁLLÁSI (1998).

³⁸⁷ MAGYAR (2002 : 53–57).

³⁸⁸ *Ennek reménysége birt arra, hogy ezen kis munkában örömmel fáradozzak, pedig oly fel-tett szándékkal, hogy azt egyenesen a Magyar természethez, és szokáshoz alkalmaztassam. Ugyan azért ezen Munka megtartya ugyan sinór(!)-mértékét az eredeti munkának, attól ellenben leg többekben különbözik. Sokat kellett még hozzá írnom, a 'miről a 'Németek el-felejtettek.*

druhú časť *Katechizmu zdravia* o ďalšie kapitoly: *A'Fagyos Tagokról* (O omrzlinách), *A'Mérgekról* (O jedoch), *A'Vesztett Kutya harapásról* (O uhryznutí besným psom), *A'Meny-dörgésről* (O hromobití), *A'Vizbe-fült emberekról* (O utopených ľuďoch). Časti o omrzlinách a hromobití sú však z väčšej časti prevzaté z *Návrhu ku katechizmu zdravia*, kde im B. Ch. Faust v prvej časti venoval krátke kapitolky *Von erfrorenen Gliedern* (otázky 121–4) a *Von Gewittern* (otázky 125–7), o čom svedčí, že J. Kiss použil aj *Návrh ku Katechizmu zdravia*, aj *Katechismus zdravia* z r. 1794. Celkový počet otázok tiež nie je rovnaký, obsahuje 409 otázok a odpovedí. Z porovnania vyplýva, že aj po pridaní niekoľkých kapitol je otázok menej než v nemeckom origináli, a tak niektoré časti Kiss do svojho prekladu nezaradil, resp. inak spracoval. Záujem o dielo potvrdzuje aj jeho druhé rozšírené vydanie z r. 1796 ale tiež tretie, skrátené prvé vydanie z r. 1797.

Juraj Ribay

Už o rok nato vychádza aj slovenský preklad *Katechizmu zdravia*, ktorý pripravil Juraj Ribay z maďarského prekladu, ako je to zrejmé z titulnej strany *Katechizmu: Katechismus o Zdrawj pro obecny lid a Sskolskou mládež. Z Vherského gazyku na slowenský přeložený. W Pessti, wytlačený v Matěge Trattnera 1795.* (Obr. č. 3) Situácia pri preklade do slovenčiny bola iná a komplikovanejšia ako v iných krajinách, kde mal spisovný jazyk už svoje diela, tradíciu a pomerne ustálenú podobu. Na prelome storočí, keď pôsobil a tvoril Juraj (Jur, Jíří) Ribay (1754–1812), ako príslušník evanjelickej inteligencie neprijal novovznikajúci spisovný jazyk kodifikovaný A. Bernolákom. J. Ribay udržiaval rozsiahle, najmä písomné kontakty s významnými slavistami vtedajšej doby, no z jazykového hľadiska sú významné jeho kontakty najmä s Josefom Dobrovským,³⁸⁹ ktorý ho, okrem iného, podporoval v zbieraní slovenských slov a spojení odlišujúcich sa od češtiny. J. Ribay pripravoval na báze variantov kultúrnej slovenčiny a na báze slovenských nárečí lexikografické dielo *Idioticon Slovacicum*, ktoré zostalo v rukopise.³⁹⁰ V oficiálnej komunikácii používal J. Ribay najmä nemčinu, napr. v korešpondencii s J. Dobrovským a ako sakrálny jazyk uprednostňoval biblickú češtinu.³⁹¹ Avšak v ľudovo-výchovných dielach, uvedomujúc si územnú diverzifikovanosť slovenčiny, využíval svoj lexikografický materiál, vychádzajúci z dlhoročnej zberateľskej lexikografickej práce a praxe. Tento prístup uplatnil aj v preklade diela *Katechismus zdravia*. Dôvody, prečo

³⁸⁹ Významnými editormi tejto korešpondencie sú Adolf Patera a Ferdinand Menčík.

³⁹⁰ BLANÁR (1966 : 91–114), BLANÁR (1994 : 27–31), BLANÁR (2007 : 6–15).

³⁹¹ J. Ribay píše o tom. J. Dobrovskému vliste z 31. 1. 1785: *Es geht selbst in Predigen ebenfalls so zu. Wir bedienen uns der böhmischen Bibel, die Kirchensänge sind ebenfalls durchaus so, kurz die böhm. Sprache ist (sollte es wenigsten seyn) unsere Kirchensprache. Man sucht sie daher auch in den Predigen beyzubehalten, woraus aber freylich eine ganz zweyterartige Sprache entsteht* (s. 6).

využíva v preklade lexiku a gramatiku odlišnú od oficiálneho jazyka evanjelickej cirkvi sú celkom zrejme zo záverečných slov k prekladu Katechizmu: *Dostliby mi snadno bylo wssecky prawidla Čechořečnosti³⁹² při tomto překládanej zachowáwati, gichžto gisté negsem nepowědom: ale wssak zřenj mage na nasse Slowáky, gim k wůli chtěl sem y to včiniti, co se mi ani samému wsseligak neljbj* (125). Proslovensky sa vyjadruje v úvodnej dedikácii, ktorá je venovaná Samuelovi Glosiusovi, župnému lekárovi a potom asesorovi v Peštianskej stolici. Vyzdvihuje, že S. Glosius sa priznáva k Slovákom: *který se za swůg a swých předků rod slowenský nestyděl* (nepaginovaný úvod) a že ho v tejto prekladateľskej práci významne podporoval. V dedikácii spomína aj Samuelovho predka Baltazára Glosiusa, ktorý tiež podporoval Slovákov a ako pisár Zvolenskej stolice a v r. 1591 ako richtár vo Zvolene podporoval preklad jedného diela do slovenčiny. V úvode uvádza aj hlavné dôvody prekladu Katechizmu: *že y w Slowenském lidu mnohé sskodliwé neřádnosti, zlé zwyklosti a předsudky strany zdrawj, nemocj, Lékařů, léků a samého léčenj panuj, kterých přetrženj a zastawenj by se tauto knížkau snad nějak sprostředkowati mohlo* (úvod). J. Ribay si v každom prípade uvedomoval, že slovenčina je odlišná od češtiny a svojím hlbokým záujmom o jazyk sa usiloval pomáhať Slovákom vo svojich osvetovo orientovaných dielach, ako je aj *Katechizmus zdravia*, uvedomujúc si, že osvetový obsah môže ľudu najlepšie sprostredkovať v jazyku, ktorému bude rozumieť. V slovenskom a v maďarskom názve je na prvom mieste adresátom „*obecní lid*“, (maď. „*a népnek*“) a až potom školská mládež. V nemeckom vydaní sa veľmi často vyskytuje priamo oslovenie detí: *Kinder! Liebe Kinder. Nein, Kinder* a pod. Také oslovenia sa v slovenskom a maďarskom preklade nevyskytujú. Slovenský a maďarský preklad neobsahujú ani úvodný návod pre učiteľov, ktorý napr. moravské vydanie doslovne uvádza z Faustovho vydania. Mnohé otázky a odpovede sú celkom rovnaké, avšak usporiadanie látky je sčasti odlišné a v mnohom doplnené na domáce uhorské pomery. Slovenský preklad sa takmer verne pridržal maďarského, a tak môžeme tvrdiť, že koncepcia slovenského a maďarského prekladu bola rovnaká a spolu trochu odlišná od nemeckej. Preto nasledujúce porovnania platia, okrem jazykového hľadiska,³⁹³ pre slovenský i maďarský preklad. Napr. pri radách o jedle a výžive J. Ribay často spomína domáce potraviny a uhorskú krajinu: *Hognost má vherská kragina y na wagca, na lenowý oleg, y na mléko* (25) a nabáda k dobrému hospodáreniu: *Nenj to chudobný, ale mrcha hospodář, hnogko a leniwec, kdo w vherské kragině nemá cely rok dostatečného dobrého chleba, hognost kapusty, ssussowicy (lenči), hrachu,*

³⁹² Pravdepodobne ide o pravopisný návod od J. Petermanna, ktorý spomína J. Ribay v korešpondencii s Dobrovským: *Herr Petrmann hat eine Čechořečnost auf drey Bögen 1783 in Preßburg drucken laßen, ich meyne, er wird sie Ihnen geschick haben, sont könnte ich Ihnen damit aufwarten* (Ribay Dobrovskému 29. augusta 1785, s. 22). *Herr Petrmann hat uns seine Čechořečnost, nur aber geschrieben, einmal geschickt; wir werden also von Dresden Exemplare holen lassen.* (Dobrovský Ribayovi, 13. decembra 1785, s. 27).

³⁹³ RICZIOVÁ (2014 : 122–132).

bóbu (fazole), pohánky (tatárky), prosné (žlté) kasse, mrkwe, wlassčiny (kélú) (24). Na druhej strane sa tu stretáme s doslovnými prekladmi nemeckého diela, i niektoré podkapitolky znejú celkom rovnako, ale ich rozsah nie je rovnaký, spravidla slovenský a maďarský sú kratšie. Príklad rovnako znejúcich nadpisov alebo veľmi podobných: *Von der Luft/ O Powětrj/ A'Levegöröl; Von Nahrungsmitteln/ O Gedlách neb Pokrmjch/ A'Eledelekröl; Von Getränken/ O Trunku a Nápogi/ A'Italokröl; Vom Schlafen/ O Spánj aneb Snu/ A'Aluvásról*. Tak sa prvý diel *Katechizmu zdravia* zaoberá v duchu hippokratovsko-galenovskej tradície zdravej výživy a zdravého životného štýlu najmä vecami, ktoré osožia ľudskému zdraviu, a to zdravým stravovaním a pitím, zdravým vzduchom nielen v obydlíach, ale aj v okolí, zdravým spánkom, zdôrazňuje sa i dôležitosť pohybu a správneho oblečenia. Pri týchto radách sa uvádzajú aj ochorenia, ktoré môžu vzniknúť, pri nedodržiavaní odporúčaného zdravého životného štýlu. Druhý diel sa zaoberá chorobami a J. Kiss ho rozdelil na tri časti, toto členenie prevzal aj J. Ribay: *I. O nemocech wubec a o Lékařjch/ A'Betegségeköröl Közönségessen, és az Orvosokröl; II. O Opatrowánj nemocných a w nemocy potřebném drženj/ A'Betegeknek Gondviseléséröl, és a'Betegségben való Maga-tartásról; III. O nemocech zwlásstě a gmenowitě/ A'Betegségeköröl különössen*. V tretej časti sa najväčšia pozornosť venuje nákazlivým chorobám, a to kiahňam, ktoré nazýva J. Ribay sypanice/ drobnice, J. Kiss himlő a osýpkam, ktoré nazýva J. Ribay osýpky/rýgľe, J. Kiss veres himlő. Veľkou časťou sa obaja autori/prekladatelia venujú podľa vzoru Ch. B. Fausta odstráneniu kiahní: *O Wypléněnj a Wykořeněnj mezy lidmi Sypanjc – A'Himlőnek, és Veres-himlőnek az emberek közül való Ki-irtásáról – Von der gänzlichen Ausrottung der Blattern oder Pocken, und der Massern*. J. Kiss i J. Ribay uvádzajú skrátenú podobu z nemeckého originálu *Anweisung zur Ausrottung der Blattern-Pest die so kinderleicht und Pflicht ist*, v 8 bodoch: *Spůsob Wypléněnj Sypanjc – A'Himlő-ki-irtásának Módja*. Kapitolkou o dyzentérii: *O Czerwěnce – A'Vér hasról – Von der Ruhr* sa veľká podobnosť druhej časti *Katechizmu zdravia* o nákazlivých chorobách s Faustovým vydaním končí. J. Kiss, ako sme už uviedli v časti o ňom, pridal ešte 5 kapitoliek, ktoré J. Ribay takisto preložil: *O zamrznutých vdech, O Strawě a Gedu, O pohrazenj od běsného psa, O Hromu, O zatopených lidech*.

Porovnanie J. Ribay – J. Kiss

Pri porovnaní slovenského a maďarského vydania sme zistili, že rozdiely medzi nimi sú malé. Napriek tomu na niektoré treba upozorniť. Prvú skupinu odlišností Ribay – Kiss tvoria drobné rozdiely vzniknuté voľnejším prekladom, ale obsahovo text nemenia a ani výrazne nedopĺňajú, preto z tých mála rozdielov uvádzame aspoň jeden. V 5. otázke, v ktorej sa rieši problém, prečo nemôže nemocný človek slúžiť ani samému sebe, J. Kiss uvádza: *minden*

eröltetés türhetetlen néki – každé úsilie mu je neznesiteľné (8), Ribay prekladá voľnejšie: *nemá ochotnosti wětra y odporného času neb sloty snáseti* (2).

Druhú skupinu rozdielov tvoria pridané pasáže, keď J. Ribay text chce doplniť aj na základe svojich skúseností. Ide teda o vlastné rozšírenie textu. V 23. otázke, ktorá sa zaoberá zlým vzduchom, ktorý človeku škodí, ba môže mu spôsobiť aj smrť, J. Ribay dopĺňa pasáž o obilných jamách a vínnych pivniciach: *A takowé powětrj býwá y w zbožných gamách, w kterých staré a giž skazené zbožj gest, ano y w piwnicách, w kterých nové wjno kysne* (6). V 31. otázke o vzduchu v izbách dopĺňa J. Ribay text: *nemělo by se ani s třjskami a tlkanicami (faklami) swjtít, nebo to gen páru a dým robj* (10). V 91. otázke o tabaku, či je dobrý na oči, dopĺňa aj informáciu o strate chuti: *gako y doháňossj a faičári, tak dobré chuti, gako ginj, nemagj, že gim ge gazyk zawděný* (27). V 92. otázke, kde J. Kiss i J. Ribay popierajú, že by bol tabak dobrý proti nádche, Ribay dopĺňa informáciu o rastline čemerica: *A to se má y o tom kýchawičném prášku rozumeti, který se w gistých sskatulkách prodává aneb který sy y sami lidé z kwětu čemerica (kýchawice, kefalica) řečené zeliny trau a smrkagj, aby se prawj dobře wykýchali* (27). 106. otázku i odpoveď J. Ribay dopĺňa, J. Kiss tento text nemá: *Geli wjno, když se, gako obyčegný nápoj každý den pjge zdrawé a dobré? Nenj. Nebo dobrý nápoj gen toliko smad hasý, ale wjno geste y rozpaluge. To ale ge při wjne neyhorssj, že chytro člowěk naň nawykne a lubit se ho navčj* (31). V 112. otázke o pálenom alkohole J. Ribay pridáva: *Žeby pálené dobré bylo od hljst, to ge nenj prawda* (33). Túto informáciu však nachádzame v nemeckom vydaní z r. 1794 v otázke 201: *Vertreibt oder verhütet der Branntewein die Würmer in den Därmen? Nein, das thut er nicht.* (49). Možno túto informáciu doplnil J. Ribay z nemeckého textu. J. Ribay i J. Kiss sa zhodujú v otázke škodlivosti tanca, ale J. Ribay pristupuje k problematike radikálnejšie a priam by ho zakázal. Zvýraznenie v texte naznačuje doplnenie Ribayom oproti Kissovi: *A tak gsau tance sskodliwá zwyklost? Y welmi. Proklatý gest tanec zwlásstě ten německý aneb sstayerický, w kterém se tanečnjcy blázniwě točj a wrtj, a hodná wěc by byla, aby ho zakázali. Ale y vherský a tak dobře y slowenský tanec sskodliwý býwá, gestli zadlho w něm sebau sem a tam háže člowěk. Panský tanec, ge neylepssj, že ge tichý.* (39–40). V otázke 209 z čoho sa deťom kazia zuby, J. Ribay dopĺňa J. Kissa o text: *gestli mnoho ořechů, leskowců rozhryzáwá, aneb y owoce neostrauhané a nepokrágane hrýze* (59). Pri otázke 316 o opuchlinách J. Ribay v zátvorke uvádza svoj recept: *Bezowý kwět we wode wwařiti, a s tým opuchlinu takowau pařiti, welice gest (co ze skussenosti wjm) vžitečné* (s. 90). V 364. otázke *O Osýpkách (Ryglách, Krystlách)* J. Ribay riešil aj terminologickú nejednotnosť a nejednoznačnosť v pomenovaní osýpok v predpisovnej slovenčine poznámkou pod čiarou: *Týto osýpky někdo gmenuge Sypanice, a Sypanice Osýpky, gako to y slawný Pán D(oktor)*

Prokopius w Tissotě včinił (104). V otázke 373 ako liečiť červienku,³⁹⁴ pridáva J. Ribay opäť svoj postreh: To sem od maudrých doktoru slýchal, ano y sam ukausyl, že když se w čerwěnce dáwenj zamesskalo, skrze purgacye se gedowatina wssecká do čerew wtáhla, a člowěka vmořila (111).

Za významné považujeme aj doplnenie literatúry k danej problematike. Takto postupoval aj B. Ch. Faust, ktorý pod čiarou často uvádzal nemecké diela, ktoré dopĺňali jeho text. J. Kiss neuvádza žiadnu maďarskú doplnkovú literatúru. J. Ribay v texte *O pohryzenj, aneb vkusnutj od běsného psa* pod čiarou uvádza tieto diela: *Dalssj navčenj strany této wěcy může se nagiti w té knize od sl. P Tyssota sepsané, od sl. P. Dokt. Prokopiusa pak na Slovensko přeložené: Spráwa pro lid obecný we wsech bydljcy, kterakby zdrawj etc. – w Vherské Skalicy 1788 wytačené, na str. 137–147. Nacházegj se Gesstě y giné dvě knižky též o tom sepsané, totiž: Poznamenánj obzwłásstného Lékařstwj naproti vkausanj besného psa – w Presspurku 1780. Obecná zpráwa s gakými prostředky psý wzteklost předgiti, a odtud pocházegjcy neduhové hogiti se magj – w Praze 1787 (117).*

Tretiu skupinu tvoria rozdiely, keď J. Ribay vynechal časť Kissovho textu. Týchto rozdielov je však málo a J. Ribay vynechával len krátke vety alebo len časť z nich. Napr. pri otázke skorého líhania a včasného vstávania sa obaja zhodujú: *Wstáwagjce pak w čas rano to zýskáme, že neyčistěgssjho a zdrawého rannjho powěťřj včastnj budeme (36) – A'jókorabb fel-keléssel pedig azt nyerjük, hogy a' reggeli leg tisztább, és egésséges levegőben részesek lehetünk (44),* ale poslednú vetu J. Ribay neprekladá: *Az oktala állatok – is ezt a' regulát tartyák* (aj nevinné zvieratá dodržujú toto pravidlo). V otázke o dôležitosti pohybu: *Gestliby člowěk, mage swé gedlo a nápoj, y spánj, sebau nehýbal, nechodil, s něčjm se neobjral, mohliby býti zdrawý? Týmto způsobem by aspoň nemohl při zdrawj dlauho zústawati (37).* J. Kiss ešte píše: *Mert az evésen, iváson, és aluváson kivül a' Testi-gyakorlás negyedik el-mülhatatlan fel-tétel az egésségnek fenn-tartására* (lebo okrem jedenia, pitia a spánku je štvrtým nevyhnutným predpokladom udržania zdravia, 45).

Na záver porovnania J. Kissa a J. Ribaya možno povedať, že rozdiely prvej a tretej skupiny nie sú významné ani výrazné. Z druhej skupiny sú zaujímavé Ribayove doplnky o receptoch, rastlinách a najmä doplnky o ďalších zdravotníckych príručkách, ktorými dopĺňa *Katechizmus zdravia*.

Preklady v dobe osvietenskej a ďalšie vydania Katechizmu zdravia

Obdobie osvietenstva, ktoré je zároveň obdobím prvej etapy slovenského národného obrodzenia, sa považuje za dôležitý medzník nielen vo vývine národnej literatúry, ale aj vo vývine prekladateľskej teórie a praxe. Koncom 18. storočia a začiatkom 19. storočia osvietenští vzdelanci prekladali najmä výchovné a vzdelávacie diela, pri pretlmočení ktorých sa usilovali čo

³⁹⁴ Dyzentéria.

najprimeranejšie sprostredkovať obsah. Prekladatelia hľadali v domacom jazyku termíny zrozumiteľné nielen vzdelancom, ale aj širokým vrstvám ľudu a k prekladu sa často pridávali vysvetlivky menej známych slov, resp. synonymá.³⁹⁵ V škále náučných diel osobitné miesto zaujímali zdravotno-osvetové príručky, ktoré do súvekej slovenčiny často prekladali vzdelanci bez lekárskeho vzdelania.³⁹⁶ Význam lekárskeho vzdelania pri preklade odborných či populárnych lekárskeho textov zdôrazňujú maďarskí historici medicíny, podľa ktorých sú tieto preklady o to vzácnejšie, že prekladatelia do nich vkladali vlastné poznatky a skúsenosti z praxe a mnohé prispôbili uhorským pomerom Ukážkovým príkladom takéhoto prekladu je Kissov.³⁹⁷ *Katechizmus zdravia*. J. Kiss, ako sme vyššie uviedli, sa už vo svojom prvom vydaní prekladu (1794) pridržal Faustovho *Katechizmu zdravia* len čiastočne. O dva roky neskôr však vyšlo druhé vydanie diela, ktoré bolo nielen doplnené a rozšírené o približne sto strán, ale zmenila sa aj štruktúra diela. Zatiaľ čo v prvom vydaní sa dielo členilo na dve časti a každá z nich sa delila ďalej na tri podčasti, v druhom vydaní sa dielo člení na tri hlavné časti. V prvej časti, ktorú nazval *Dietetica, vagy is Azon okokról, mellyek közönségesen az Embernek Egészségét rontják* (Dietetika alebo o príčinách, ktoré vo všeobecnosti škodia zdraviu) prevzal členenie z prvého vydania. Celá druhá časť sa venuje starostlivosti o dieťa *Gyermek nevelésről*, člení sa na tri ďalšie podčasti, v ktorých sleduje vývoj dieťaťa od narodenia až po začiatok školskej dochádzky. Rozšíril najmä časti, v ktorých sa zaoberal starostlivosťou o deti do troch rokov a telesnej výchove detí. Prepracoval a podstatne rozšíril tretiu časť nazvanú *A Betegségekéről, és az orvoslásról* (O chorobách a liečení), ktorá sa tiež člení na tri ďalšie podčasti. V najväčšej miere prepracoval časti *A Hirtelen – való veszedelmekben levőkről* (O nepredvídateľnom nebezpečí) a *A Megholtak látzokról* (O zdanlivo mŕtvych). Práve do tejto tretej časti zapracoval mnohé najnovšie poznatky nielen z oblasti medicíny, ale aj prírodných vied.³⁹⁸ J. Ribay, sa na rozdiel od J. Kissa, nedožil ani druhého nezmeneného vydania, hoci si to autor želal a bol pripravený druhé vydanie pripraviť i jazykovo prispôbiť užívateľom. Tieto úmysly sú zrejmé z jeho slov v *Zpráve* v závere prekladu: *Kdybych se druhého vydání tohto Katechysmusu dožil, to bych w nem strany řeči chtěl ponaprawiti, coby gich* (t.j. čitateľov) *wjce žádalo. To wssak listowne by mi oznámeno býti melo. Aby mnohých Slowácků zdravj a životu tjmto mým vsylowánjm poslawuzeno býti mohlo!* (125–126). Usudzujeme, že pôvodne mal J. Ribay v úmysle vo svojej osvetovej práci pokračovať, vyjadrujúc to záverečnými slovami: *Tak bych*

³⁹⁵ KRAUS (1978 : 174).

³⁹⁶ Výnimku predstavuje už spomínaný preklad Tissotovho diela – *Správa pro lid obecný* (1788), ktoré do slovenčiny preložil skalický lekár Ján Prokopius.

³⁹⁷ KAPRONCZAY (2014).

³⁹⁸ SZÁLLÁSSI (1998).

milerád gesstě y napotom neco gim k wůli před sebe wzal, gako wždy k gegich dobrému má krew we mne wře a wřeti bude až do smrti (126).

Propagácia vydaného diela

Propagačné prostriedky knižného obchodu sa koncom 18. storočia len formovali, zďaleka nepoznali dnešnú širokú škálu možností. O propagáciu tlačených kníh sa usilovali predovšetkým kníhtlačiari, resp. vydavatelia, ale aj samotní autori. Komunikačno-propagačný priestor ponúkala rozvíjajúca sa periodická tlač. Z nášho hľadiska je zaujímavý latinský titul *Novi Ecclesiastico-scholastici Annales Evangelicorum Augustanae et Helveticae, Confessionis in Austriaca Monarchia*, ktorý prinášal správy z cirkevného a školského života evanjelikov. Čitateľskú obec tvorili predovšetkým predstavitelia protestantských cirkevných štruktúr a škôl. Z hľadiska dejín knižnej kultúry sú mimoriadne cenným zdrojom rubriky *Recensiones librorum a Appendix*, ktoré informovali o knižných novinkách, zamýšľaných a pripravovaných vydaniach.³⁹⁹ Práve na stránkach tohto periodika avizoval Ribay vydanie *Katechismu o zdravj*.⁴⁰⁰ Oznamenie však neudávalo ani autora, ani prekladateľa diela. Cena ohlasovaného diela mala byť 17 gracijarov. Vzdelaná protestantská obec bola teda informovaná o vydaní Ribayovho prekladu.

Ohlasy na Katechizmus zdravia

Koniec 18. storočia je tiež obdobím počiatkov literárnej kritiky a recenzistiky. V prípade odborných diel sledovali recenzie najmä „*praktické zretele diela*“, zdôrazňovalo sa hlavne hľadisko „*upotrebenia*“ diela.⁴⁰¹ Na stránkach *Annales*, ktoré poskytovalo ako jedno z prvých periodík priestor pre recenzie, sme zaznamenali recenziu/anotáciu nie Ribayovho, ale Tomsovho prekladu *Katechizmu zdravia*.⁴⁰² Ide skôr o informatívnu recenziu, ktorá zdôrazňovala význam úžitku diela pre široké vrstvy ľudu. Podľa anotácie J. Tomsu k prekladu podnietil barón František Antonín Puteáni, ktorý mal povest' vzdelaného a dobrého hospodára. Autor recenzie zdôraznil význam diela aj poznámkou pod čiarou. V nej uviedol, že počas písania tohto čísla sa na neho obrátil istý vidiečan s prosbou o radu, ako má liečiť svoju chorú manželku. Manželka mala tuberkulózu a liečili ju zmesou kyslého mlieka a octu, čo malo tlmieť kašeľ. Podľa autora recenzie táto neznalosť jednoduchých ľudí len potvrdzuje, aké je dôležité, aby sa takéto dielo dostalo medzi ľud.⁴⁰³ Autor recenzie nemohol tušiť, že tuberkulózu budú lekári vedieť spoľahlivo liečiť až v 20. storočí.

³⁹⁹ PORIEZOVÁ (2011 : 40–41).

⁴⁰⁰ LIBRI (1795/1 : 153–154).

⁴⁰¹ KRAUS (1977: 309).

⁴⁰² PORIEZOVÁ (2012 : 110).

⁴⁰³ EX MEDICINA (1794/1 : 119).

Predpokladáme, že Faustovo dielo a jeho preklady mali veľký dosah aj na pedagógov pôsobiacich na území Slovenska. Svedčia o tom zachované dobové pedagogické diela. K významným osvietenským pedagógom sa radí evanjelický farár Ján Seberíni (1780–1857), autor jediného známeho diela adresovaného domácim učiteľom, ktoré vydal po latinsky v Bratislave v roku 1810 pod názvom *De praecipuis capitibus primae educationis per paedagogos, horumque munere* (O hlavných zásadách základnej výchovy pre vychovávateľov a ich povinnosti). V časti o poznaní nášho tela J. Seberíni zdôrazňuje význam zdravotnej výchovy v pedagogickom procese a domácim učiteľom odporúčal do pozornosti nemecké vydanie Faustovho *Katechizmu zdravia*.⁴⁰⁴ Základnú pomôcku pri vyučovaní v triviálnych školách predstavovala Felbigerova *Methodenbuch für Lehrer* (1775), ktorú z poverenia Gemerského seniorátu preložil a upravil pre potreby slovenských dedinských škôl Michal Steigel (Ssteygel, 1769–1829), zakladajúci člen významného vedeckého spoločenstva pôsobiaceho na našom území – Učenej spoločnosti malohontskej. Preklad vyšiel pod názvom *Knižečka o vyučovaní školním, aneb Metodologia* (Bratislava, 1811). Vydavateľom diela bol jeden z najvýznamnejších predstaviteľov slovenského osvietenstva Juraj Palkovič (1769–1850), ktorý ho doplnil aj poznámkami. M. Steigel v časti *Materije wyucowánj*, v ktorej objasňuje k čomu majú byť žiaci vedení okrem čítania, písania a náboženstva, v bode štyri píše: *k známosti zachowánj žiwota a zdrowj a wzdálenj nemocj; genž se nacházj w katechizmu zdrowj a w Kunsstu predlauženj žiwota lidského, od Jiřjho Palkowiče*.⁴⁰⁵ Za základnú príručku pri výchove k zdraviu odporúčal teda slovenský *Katechizmus zdravia*, pričom neuviedol ani autora, ani prekladateľa, ale pri preklade Hufelandovho *Kunsstu predlauženj žiwota lidského* (Wacow, 1800) uviedol Palkoviča ako prekladateľa. Ribayov preklad *Katechizmu zdravia* odporúčali ako učebnicu diätetiky aj ďalší osvietenci, predovšetkým osobnosti združené okolo Učenej spoločnosti malohontskej, napr. autor statí z oblasti filozofie, jazykovedy a literatúry Ján Feješ (1764–1823), alebo autor spisov z kultúrnej a cirkevnej histórie Matej Holko (1757–1832).⁴⁰⁶ O tri desaťročia po vydaní Ribayovho prekladu však už nefiguruje jeho *Katechizmus zdravia* v odporúčanom čítaní učiteľom v čítanke Jána Kollára (1825), hoci v zozname sú uvedené aj staršie diela.⁴⁰⁷ Z oblasti zdravotnej osvety sa dáva do pozornosti učiteľom dielo *Kratičká diätetika* (1819) od evanjelického kňaza a významného osvietenského spisovateľa Bohuslava Tablica. Vynára sa otázka, prečo Kollár neuviedol Ribayov preklad. Jednou z možností sú aj jazykové rozpory o podobu spisovného jazyka, keď J. Ribay vychádzal najmä zo svojich lexikografických skúseností sám

⁴⁰⁴ PEDAGOGICKÉ (1957 : 72).

⁴⁰⁵ STEIGEL (1811 : 8).

⁴⁰⁶ KOWALSKÁ (2014 : 68).

⁴⁰⁷ KOLLÁR (1825 : 3–4).

uznávajúc, že nedodržiava normu biblickej češtiny, ktorej J. Kollár bol silným zástancom.

Používanie Katechizmu zdravia

Katechizmus zdravia teda autori pedagogických a metodických prác odporúčali do pozornosti učiteľom najmä v evanjelickom prostredí. Či sa však na školách naozaj používal a ako, o tom sa nateraz môžeme len dohadovať. Zdravoveda ako povinný predmet sa na školách v Uhorsku zaviedol až v druhej polovici 19. storočia.⁴⁰⁸ Napriek tomu sa osvietenci snažili sprostredkovať základné informácie o hygiene a udržaní zdravia už deťom na školách, predovšetkým v rámci čítaniek a prírodopisu. Obsah vyučovania na jednotlivých školách bol však determinovaný aj osobou učiteľa a jemu nadriadeného farára.⁴⁰⁹ O popularnosti Kissovho prekladu svedčia jeho tri vydania. Zachovala sa aj žiadosť Józsefa Kissa z roku 1795, v ktorej žiadal Uhorskú miestodržiteľskú radu o podporu pri zavedení jeho učebnice do škôl ako riadny alebo mimoriadny predmet na ľudových školách. Odpoveď miestodržiteľskej rady nie je známa.⁴¹⁰ Predpokladáme, že J. Ribay vyučoval zdravovedu podľa *Katechizmu zdravia* vo svojom neskoršom pôsobisku v Torži. Zachoval sa tiež vzácny doklad o jeho využívaní v Tešedíkovom hospodársko-priemyselnom ústave v Sarvaši (Szarvas, Maďarsko), ktorý mal dvojstupňové vzdelávanie. Evanjelický farár a vzdelanec Samuel Tešedík mladší (1742–1820) patrí k najvýznamnejším pedagógom, ľudovýchovným pracovníkom osvietenskej doby, ktorého školský ústav vzbudil pozornosť nielen v Uhorsku, ale aj v zahraničí. S. Tešedík považoval za dôležité sprostredkovať predovšetkým praktické znalosti deťom na dedinách. Vo viacerých svojich prácach upozorňoval na dôležitosť vyučovania zdravovedy v ľudových školách. V niekoľkých svojich spisoch uvádza používanie tak nemeckého, ako aj maďarského a slovenského prekladu *Katechizmu zdravia* v pedagogickom procese. V jednom z nich píše: *Faustov Katechizmus zdravia sa vysvetľoval podľa času, okolnosti a potrieb*.⁴¹¹ Z jeho vlastného životopisu je známa ponosa, keď ho zbavili, na zárok istého čižmárskeho majstra, vedenia školského ústavu, že namiesto zdravovedy zaviedli vyučovanie mytológie, ktorá podľa neho patrí len do vyšších tried.⁴¹² Ukazovateľom používania *Katechizmu zdravia* na školách – máme na mysli vyššie typy škôl – by do istej miery mohol byť aj výskyt diela v školských knižniciach. Žiadalo by si to však dlhodobejší výskum, keďže zachované súpisy, resp. katalógy sú rozptýlené, a výsledok by nemusel dokladať reálnu skutočnosť používania *Katechizmu zdravia*. Podľa skusmej sondy do online

⁴⁰⁸ ACKERMANNÉ (2006 : 5).

⁴⁰⁹ KOWALSKÁ (1987 : 55).

⁴¹⁰ KISS (2014 : 14).

⁴¹¹ TESCHEDIK (1959 : 129).

⁴¹² TESSEDIK (1979 : 55).

dostupných katalógov historických knižníc evanjelických lýceí, sme zistili, že dielo uchovávaajú v Kežmarku a v Bratislave. Knižnica Evanjelického lýcea v Kežmarku má vo svojom fonde tri exempláre pôvodného nemeckého Faustovho *Katechizmu zdravia* a jeden exemplár Kissovho prekladu.⁴¹³ Knižnica bratislavského evanjelického lýcea vlastní Ribayov preklad, ktorý sa nachádza v konvolúte s inými náboženskými tlačami. Konvolút pochádza zo súkromnej knižnice Michala Institorisa-Mošovského. Potvrzuje to aj darovacia pečiatka z roku 1803.⁴¹⁴ Najprekvapivejší je výskyt slovenského prekladu *Katechizmu* v Knižnici banskobystrického biskupského seminára.⁴¹⁵ Napriek týmto mozaikovitým zisteniam Ribayov preklad *Katechizmu zdravia* predstavoval jedno zo základných zdravotno-osvetových diel dostupných slovenskému obyvateľstvu v slovenskom jazyku aj v druhej polovici 19. storočia. Svedčí o tom fakt, že nechýbal ani vo fonde knižnice prvého slovenského gymnázia v Revúcej, ktoré bolo založené v roku 1862.⁴¹⁶

K dôležitým prostriedkom šírenia nielen zdravotnej osvetu patrili čitateľsky veľmi obľúbené kalendáre. Z nášho hľadiska je mimoriadne zaujímavý kalendár na rok 1799 tlačený v banskobystrickej tlačiarňi Jána Štefániho (1770–1822), ktorý vychádzal pod názvom *Nowý a starý, domownj y pocestný kalendář*. Zábavno-poučná časť tohto kalendára priniesla neautorizovaný príspevok pod názvom *Wytaħ z Katechysmusa o Zdrawj s podtitulom O zdrawj wubec*. Zostavovateľ kalendára mal v úmysle pokračovať v uverejňovaní ďalších častí *Katechizmu zdravia*.⁴¹⁷ Či tomu tak naozaj bolo, nevieme, keďže sa ďalšie ročníky kalendára nezachovali.⁴¹⁸

Záver

V príspevku sme sa pokúsili načrtnúť recepciu jedného z najprekladanejších diel z oblasti zdravotnej osvetu do národných jazykov habsburskej monarchie. Adresátom nemeckej pôvodiny B. Ch. Fausta bola primárne školská mládež. V stredo európskom prostredí malo toto dielo slúžiť ako prostriedok zdravotnej osvetu najmä v širších ľudových vrstvách. Pri komparácii českých vydání J. Tomsu, a K. Suchého s nemeckými vydaniaми sa potvrdili verné preklady bez akýchkoľvek doplnkov. Pri porovnaní nemeckého originálu s maďarským vydaním od J. Kissa sa ukázala veľká miera prepracovanosti diela a jeho doplnenie podľa potrieb pre Uhorsko. Takisto v slovenskom preklade od J. Ribaya, vychádzajúcom z maďarského vydania sme upozornili na odlišnosti a autorské doplnky. Zároveň sme poukázali na

⁴¹³ Podľa online dostupného katalógu : <http://www.ub.uni-bielefeld.de/databases/zips/>.

⁴¹⁴ Za informáciu ďakujem doc. Mgr. Ivone Kollárovej, PhD. – vedúcej Lyceálnej knižnice SAV v Bratislave.

⁴¹⁵ Podľa katalógu ŠVK BB: <https://www.kis3g.sk/cgi-bin/gw/chameleon?skin=svkbb>.

⁴¹⁶ SKOBUCHOVÁ (2011 : 114).

⁴¹⁷ WYTAH (1799 : 72).

⁴¹⁸ PEKAŘOVÁ (2013 : 47).

ohlasy diela v spisoch slovenských osvietenských pedagógov a pokúsili sme sa odpovedať na otázku, či sa tieto diela používali a čítali.

PRAMENE:

- FAUST Bernard Christoph (1794), *Gesundheits-Katechismus zum Gebrauche in den Schulen und beyh häuslichen Unterrichte*, Bückeberg, bey Johann Friedrich Althaus, Hofbuchdrucker, in Faksimile herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Dr. Med. Martin VOGEL (1925), Dresden, Deutscher Verlag für Volkswohlfahrt.
- FAUST Bernard Christoph (1792), *Entwurf zu einem Gesundheits-Katechismus, der mit dem Religions-Katechismus verbunden, für die Kirchen und Schulen der Grafschaft Schaumburg-Lippe ist entworfen worden*, Bückeberg, bey Joh. Friedrich Althaus, Hofbuchdrucker.
- FAUST Bernard Christoph (1793), *Entwurf zu einem Gesundheits-Katechismus für die Kirchen und Schulen der Grafschaft Schaumburg-Lippe*, Verbesserte und vermehrte Auflage, Bückeberg, bey Joh. Friedrich Althaus.
- Katechismus o zdravj pro chrámy a sskoly hrabstwj ssaumburského lipského* (1794), *K vžitku vlasti nassj na česko přeložený od Frantisska Jana TOMSY*, W Praze, nákladem Jana Gottfrýda Kalwe.
- Egéséget Tárgyazó KATECHISMUS A'KÖZ-NÉPNEK és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egészségjeket betsülni és örízni* (1794), Sopronban, Nyomtattott Sziesz Kláránál.
- Katechyzmus o Zdravj pro obecny lid a Sskolskou mládež* (1795), Z Vherského gazyku na slowenský přeložený, W Pessti, vytlačený v Matěge Trattnera.
- Katechyzmus o Zdravj k Vžiwánj w Sskolách při domácým Cwičenj od Bernarda Krysstofa Fausta* (1795), *Nynj podle druhého a napraweného wydánj do morawského gazyka přeložený od Karla SUCHÝHO, Kaplana w zámku Weseličku*, W Brně, Wytisštěný v Jána Sylwestra Siehlera.

POUŽITÁ LITERATURA:

- ACKERMANNÉ KELŐ Kamilla (2006), *Iskolaegészségügy*, *Studia Caroliensia*, 2. szám, s. 5–20.
- BLANÁR Vincent (1966), *Ribayov Idioticon Slovacicum*, in: *Jazykovedné štúdie IX. Dejiny a dialektológia*, Bratislava, Vydavateľstvo SAV, s. 91–114.
- BLANÁR Vincent (1994), *Juraj Ribay ako jazykovedec*, in: ŽUFFA Cyril (ed.), *Juraj Ribay, Zbornik z vedeckého seminára konaného pri 240 výročí narodenia 23. apríla 1994 v Bánovciach nad Bebravou*, Bánovce nad Bebravou, s. 27–31.
- BLANÁR Vincent (2007), *Ribayov Idioticon Slovacicum z pragmaticcko-lingvistického hradiska*, in: DUDOK Miroslav, KOVAČKA Miloš (eds.): *Jur Ribay 1754–1813 život, dielo, doba. Bibliografický zborník 2005*, Martin, Slovenská národná knižnica, s. 6–15.
- DUDOK Miroslav (2007), *K jazykovednému dielu Juraja Ribaya a jeho názorom na diverzifikáciu slovenčiny*, in: DUDOK Miroslav, KOVAČKA Miloš (eds.): *Jur Ribay 1754–1813 život, dielo, doba, Bibliografický zborník 2005*, Martin, Slovenská národná knižnica, s. 33–48.
- EX MEDICINA POPULARI (1794/1), in: *Noui Ecclesiastico-Scholastici Annales*, s. 119.
- GERNER Wolfgang (1998), *Bernhard Christoph Faust. Eine Untersuchung zu seinem Leben und Werk unter besonderen Berücksichtigung seines Gesundheitskatechismus und seiner Dissertation über die Mißbildungen*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung

- des Doktorgrades der Zahnheilkunde der Medizinischen Fakultät der Eberhard-Karls-Universität zu Tübingen.
- HEISCHKEL Edith (1956), Die Medizin der Goethezeit, in: *Ciba-Zeitschrift* 80, Band 7, s. 2653–2661.
- KAPRONCZAY Katalin, Orvosi könyveink a 18. század végig, in: *Fejezetek az orvostudomány egyetemes történetéből*, [online], [cit. 2014–07–11], < http://www.tudomanyortenet.hu/tankonyvek/a_kozegeszsegugy_tortenete/index.php?kat=14&id=0&idd=141
- KÉRI Katalin (1998), „A beteg szíve kedvetlen, az étele ízetlen...“ : Egy 18. századi magyar orvos könyvei az egészségről, *Egészségnevelés*, 4. sz., s. 183–184.
- KISS László (2014), *Adalékok az egészségtan oktatásának történetéhez* : A dietetikától a társadalomegészségstaniig, Vörösberény, Balaton Akadémiai Kiadó.
- KOLLÁR Ján (1825), *Čtanka anebo Kniha k čtánju pro mládež*, Budín, Kráľovská universická tiskárna.
- KOVAČKA Miloš (2012), Jur Ribay 200, *Knižnica*, roč. 13, č. 11–12, s. 85–90.
- KOWALSKÁ Eva (1987), *Štátne ľudové školstvo na prelome 18. a 19. storočia*, Bratislava, Veda.
- KOWALSKÁ Eva (2014), *Osvietenské školstvo (1771–1815)*, Nástroj vzdelania a disciplinizácie, Bratislava, Historický ústav SAV.
- KRAUS Cyril (1977), K problematike prekladu v období národného obrodzenia, *Slavica Slovaca*, 12, č. 4, s. 296–312.
- KRAUS Cyril (1978), K problematike prekladu v období národného obrodzenia II, *Slavica Slovaca*, 13, č. 2, s. 174–191.
- KUSÁKOVÁ Lenka (1985), 170 let od úmrtí F. J. Tomsy, *Naše řeč*, roč. 68, č. 2, s. 108–110.
- LIBRI novi in lucem editi (1795/1), in: *Noui Ecclesiastico-Scholastici Annales*, Schemnicii, Characteribus Francisci Ioan. Sulzer, reg. priv. Typographi, s. 153–154.
- MAGYAR Erzsébet (2002), Az első magyar egészségtan tankönyvek, *Könyv és Nevelés*, 4. sz. 3, s. 53–57.
- PEDAGOGICKÉ dielo Ján Seberíniho (1957), z lat. preložil Július Špaňár a Irma Dušeková, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- PORIEZOVÁ Miriam (2011), Knižný obchod a distribúcia na stránkach Annales evangelicorum... (1793–1803), in: *Studia Bibliographica Posoniensia*, Bratislava, Univerzitná knižnica, s. 39–48.
- PORIEZOVÁ Miriam (2012), Vzťahy Ambrozioho Annales evangelicorum ... (1793–1803) k českému prostrediu, in: KRUŠINSKÝ Rostislav (ed.), *Problematika historických a vzácných knižných fondů Čech, Moravy a Slezska. Sborník z 20. odborné konference Olomouc, 20.–21. září 2011*, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, s. 107–114.
- PEKAŘOVÁ Katarína (2013), Zdravotná osveta v starších slovenských kalendároch (do konca 18. storočia), *Knižnica*, roč. 14, č. 1, s. 44–49.
- RICZIOVÁ Beata (2014), Juraj Ribay Katechyzmus o zdravj pro obecny lid a sskolskou mládež, in: SLABOTÍNSKY Radek, STÖHROVÁ Pavla (eds.) *Zdraví a nemoc v dějinách člověka a zvířat*, Brno, Technické muzeum v Brně, s. 122–132.
- SAHMLAND Irmtraut (2005), Bernhard Christoph Faust, Ein Pionier der Gesundheitsforderung, *Deutsches Aertzblatt*, 102, zošit 37, s. 2457–2461.
- SKUBACHOVÁ Barbora (2011), Budovanie knižničnej zbierky prvej slovenskej knižnice v Revúcej, in: *Studia Bibliographica Posoniensia 2011*, Bratislava, Univerzitná knižnica, s. 107–120.
- STEIGEL Michal (1811), *Knižečka o vyučování školním, aneb Metodologia*, Bratislava, Jiří Palkovič.

- SZÁLLÁSI Árpád (1998), Széchényi Ferenc gróf (1754–1820) udvari orvosa Kis József (1765–1830), in: GAZDA István (ed.) *Magyar írók orvosai*, Piliscsaba, Mati, [online], [cit. 2014–07–25], http://mek.oszk.hu/05400/05439/pdf/Szallasi_KisJozsef.pdf
- TESCHEDIK Samuel (1959), Podrobné vysvetlenie príčin vzniku a zániku prvého prakticko-ekonomického priemyselného ústavu v Sarvaši, in: *Pedagogické dielo Samuela Tešedíka*, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- TESSEDIK Sámuel (1979), Önéletírás, in: ZSIGMOND Gábor (ed.) *A parasztok állapotáról Magyarországon*, Budapest, Gondolat, [online], [cit. 2014–09–15], <http://mek.oszk.hu/04800/04869/html/parasztok0004.html>.
- TINKOVÁ Daniela (2012), *Zákeřná Mefitis. Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvíceneckých Čechách*, Praha, Argo.
- TINKOVÁ Daniela (2013), Tělo, obraz duše, in: LENDEROVÁ Milena, HANULÍK Vladan, TINKOVÁ Daniela (eds.), *Dějiny těla, Prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec, nakladatelství Pavel Mervart, s. 111–130.
- Vzájemné listy Jos. Dobrovského a Jiř. Ribaye z let 1783–1810, in: PATERA Adolf (ed.), *Sbírka pramenův ku poznání literárního života v Čechách, na Moravě a v Slezku, Korespondence a prameny cizojazyčné č. 18*, Praha, nákladem Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1913.
- Wytah z Katechysmusa o Zdrawj (1798)*, in: *Nowý a starý, domownj y pocestný kalendář*, 1799, Banská Bystrica, Ján Štefáni, s. 72.

RESÜMEE

Beata RICZIOVÁ – Katarína PEKAŘOVÁ

DER KATECHISMUS DER GESUNDHEIT UND SEINE WEGE DURCH MITTELEUROPA

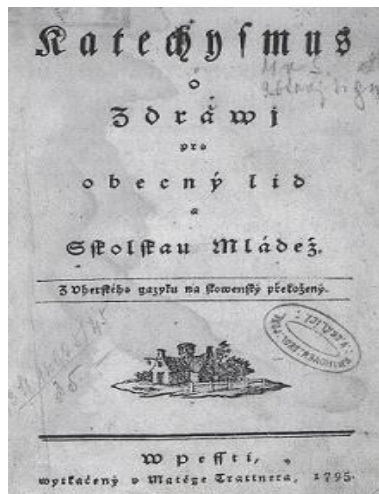
Der Gesundheits-Katechismus und seine europäischen Wege. Die Verbreitung der Aufklärungsgedanken und Aufklärungsreformen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts führte zum Anstieg der Aufklärungsliteratur in den Volkssprachen. Im Fokus des Beitrags steht die Verbreitung des Gesundheitswissens in der Epoche in dem Aufklärungszeitalter. Breitere Resonanz in Europa fand der Gesundheits-Katechismus zum Gebrauche in den Schulen und beim häuslichen Unterrichte (1794) des Bückeburger Arztes Bernard Christoph Faust. Fausts Werk wurde auch in mehrere Sprachen der Habsburger Monarchie übersetzt. Das Ziel dieses Beitrags ist der inhaltliche Vergleich des Originals mit der ungarischen Übersetzung von József Kiss: *Egészséget tárgyazó Katechismus a' köznépnek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egészségüket betsülni és őrizni* (1794) und der slowakischen Übersetzung von Jur Ribay: *Katechysmus o Zdrawj pro obecny lid a Sskolskau mládež. Z Vherského gazyku na slowenský přeložený* (1795) in Berücksichtigung der tschechischen Übersetzung von Frantisek Jan Tomsa *Katechysmus o Zdrawj pro chrámy a sskoly hrabstwj ssaumburského lipského* (1794) und der Übersetzung für die mährische Bevölkerung von Karl Schuchý: *Katechyzmus o Zdrawj k Vžiwánj w Sskolách a při domácým Cwjčenj. Nynj podlé druhého a napraweného wydánj do morawského gazyka přeložený* (1795). Die Autorinnen versuchten auch die Ausnutzungs- und Verbreitungsart dieses Gesundheitshandbuches unter möglichst breiter Bevölkerung zu beschreiben.

OBRAZOVÁ PRÍLOHA:

Obr. č. 1:
Titulný list Faustovho *Gesundheits-Katechismus* (1794).

Obr. č. 2:
Titulný list Kissovho diela *Egéséget tárgyazó Katechismus* (1794).

Obr. č. 3:
Titulný list Ribayovho prekladu *Katechismus o zdráwj* (1795).

PRONIKÁNÍ TIŠTĚNÝCH LITURGICKÝCH KNIH DO RAJHRADSKÉ KLÁŠTERNÍ KNIHOVNY

Jindra PAVELKOVÁ

Rukopisná sbírka rajhradského kláštera obsahuje větší množství liturgických knih. Vedle rukopisů středověkých se zde nalézá rovněž nemalý počet rukopisů novověkých, které dokládají, že tradice rukopisné knihy byla u rajhradských benediktinů velmi silná ještě v průběhu 17. století. Naopak ve fondu tištěném sice nalézáme nejruznější vydání liturgických a teologických knih, podle provenienčních přípisů však můžeme jejich „příchod“ do Rajhradu datovat až do období rušení klášterů Josefem II.

Příspěvek se tedy zaměří na porovnání tradice a vztahu k rukopisné a tištěné knize v rajhradských zdech, pokusí se ale také porovnat vztah rajhradských benediktinů ke knihtisku se vztahy k tištěné knize v dalších moravských klášterech.

Sbírka rukopisů rajhradského benediktinského kláštera

Rukopisná sbírka rajhradského benediktinského kláštera sestává z 993 svazků převážně novověkých rukopisů. Těch je 659 titulů v 877 svazcích. Největší část novověkých rukopisů vznikla v 18. století (324 svazků), o něco méně je jich ze století 17. (171 svazků) a 124 položek vzniklo v 19. století. Převládajícím jazykem svazků je latina a němčina, hojně je zastoupena rovněž čeština.⁴¹⁹

Liturgické rukopisy ve sbírce rukopisů rajhradského kláštera – vymezení souboru

Při procházení moderního katalogu této rukopisné sbírky z pera Vladislava Dokoupila⁴²⁰ narazíme na 80 novověkých položek, které je možno z obsahového hlediska zařadit do skupiny rukopisů liturgických. Dále se v textu budeme zabývat pouze těmito pro liturgickou potřebu vytvořenými rukopisy, dobu jejich vzniku můžeme ohraničit lety 1604 a 1874. Místem jejich vzniku je pak rajhradský klášter. Z přehledu jsme tedy vyřadili ty rukopisy, které nepochybně vznikly jinde – doloženy jsou rukopisy z kláštera na Velehradě,⁴²¹ cisterciáček v Předklášteří⁴²² či brněnských Alžbětinek.⁴²³

⁴¹⁹ PAVELKOVÁ Jindra: Rajhradská rukopisná produkce 17. až 19. století. V tisku.

⁴²⁰ DOKOUPIL Vladislav (1966), Soupis rukopisů knihovny benediktinů v Rajhradě, Praha, Státní pedagogické nakladatelství.

⁴²¹ Knihovna Benediktinského opatství Rajhrad (= KBOR), sig. R 139.

⁴²² Tamtéž, sig. R 579, R 580.

⁴²³ Tamtéž, sig. R 602.

Jak už bylo výše naznačeno, jedná se o soubor z rozmezí více jak dvou století. Největší část z nich vznikla v 18. století (25 svazků nedatovaných + 24 svazků datovaných). Hojně je rovněž zastoupeno 17. století (14 svazků nedatovaných a 6 svazků datovaných). 19. století je zastoupeno toliko 6 rukopisy (z toho 5 datovanými).

Jednoznačně nejhojněji jsou zastoupeny graduály (21) následovány antifonáři (15), kancionály (9) a knihami oficií (svatých, nejčastěji sv. Benedikta) (8). Další typy knih jsou doloženy již jen v několika málo položkách. Nacházíme zde knihy invitorii (2), ceremoniale (5), knihy hymnů a litaní (2), funerale (3), ofícium Divinum (4), rituály (5) či 1 žaltář.

Z výše uvedeného tedy vyplývá, že se mezi rajhradskými rukopisnými liturgickými knihami nejčastěji setkáme s graduály a antifonáři, dále se tedy zaměříme na tyto dva druhy liturgických knih.

Graduály

Rukopisných graduálů 17. a 18. století se v rajhradské knihovně nalézá 21 svazků. Největší část z nich vznikla v 17. století (12), dva exempláře je možno datovat na přelom 17. a 18. století a zbylých 7 do století osmnáctého. Zatímco rukopisy 17. století jsou bez přesné datace, většina rukopisů ze století následujícího (5) nese přesnou dataci spojenou také mnohdy se jménem autora⁴²⁴ a buď s dedikací rajhradskému proboštovi,⁴²⁵ nebo s odkazem, že rukopis má sloužit rajhradské komunitě.⁴²⁶

Mezi graduály jich většina (11) zachycuje liturgické zpěvy pro celý rok jak pro svátky pohyblivé, tak i pro jednotlivé svaté.⁴²⁷ Šest exemplářů je věnováno pouze světcům.⁴²⁸ Jeden graduál obsahuje zpěvy pro adventní a postní neděle.⁴²⁹ Zbylé tři svým názvem ohlašují, že se jedná o *Graduale Romanomonasticum*,⁴³⁰ *Benedictino-monasticum*⁴³¹ nebo jen *Monasticum*.⁴³² První z těchto tří vznikl patrně jako opis tisku graduálu z roku 1680 u Alexise Laurenta v Toul.⁴³³

Tisk, který sloužil jako předloha, se ovšem v rajhradské klášterní knihovně nenachází, což zavdává podnět k několika možným vysvětlením. Rukopis mohl vzniknout mimo rajhradský klášter a do jeho knihovny se dostat až druhotně, nebo mohl Rajhrad v době vzniku rukopisu tiskem disponovat ať již jako svým

⁴²⁴ Tamtéž, sig. R 9, R 11.

⁴²⁵ Tamtéž, sig. R 11, R 28.

⁴²⁶ Tamtéž, sig. R 9, R 11, R 28.

⁴²⁷ Tamtéž, sig. R 1a – R 1e, R 15, R 21, R 24 – R 27.

⁴²⁸ Tamtéž, sig. R 3 – R 6, R 11, R 14.

⁴²⁹ Tamtéž, sig. R 10.

⁴³⁰ Tamtéž, sig. R 2.

⁴³¹ Tamtéž, sig. R 9.

⁴³² Tamtéž, sig. R 28.

⁴³³ Určeno dle KOBV-Portal Berlin-Brandenburg (*Graduale Romano Monasticvm Toul, A. Laurent, 1680*).

vlastnictvím, kterého se později vzdal, nebo jako zápůjčkou. V dnešní době tuto otázku ovšem jen těžko rozhodneme. Situace však svědčí o tom, že v rajhradském klášteře byli zvyklí mnohem více používat při liturgii knihy rukopisné než tištěné.

Zbýlé dva graduály z poslední skupiny naopak již dle informací na titulním listě vznikly přímo v rajhradských zdech. Starší z roku 1747 byl dedikován rajhradskému proboštovi Matouši Stehlíkovi z Čeňkova, mladší z obou vznikl v roce 1770 jako práce bývalého rajhradského regenschoriho Frederika Schmidta.⁴³⁴

Pokud se vrátíme k první a nejpočetnější skupině, tedy graduálům de tempore et de sanctis, musíme zkonstatovat, že převážná většina jich vznikla již v 17. století (7). U některých z nich můžeme také uvažovat, že byly vzájemnými opisy, bezpečně je to doloženo u první velké skupiny graduálů na signaturách R 1a–R 1e, kde graduál pod signaturou R 1c je bezpečným opisem graduálu na předchozí signatuře R 1b. Rovněž vazby většiny z této skupiny graduálů jsou shodné – jedná se o černou usňovou vazbu s rožním kováním a dvěma sponami.⁴³⁵ Pouze jeden z graduálů je vyvázán do hnědé usňové vazby s rýhováním, dvěma sponami a okovanými rohy.⁴³⁶

Rovněž u *Gradualu de festivitatibus sanctorum* narazíme na vzájemné opisy. Tak je opisem signatury R 3 graduál uložený hned na signatuře následující. Oba exempláře mají rovněž stejnou vazbu – desky potažené bílou vepřovicí s válečkovým slepotiskem a dvěma sponami, na obou deskách se nalézá supralibros rajhradského klášteře. Další dva graduály z této skupiny jsou naopak shodně bez vazby pouze v papírové obálce, která nese jen stručný popis názvu rukopisů.⁴³⁷

Co se vazeb graduálů týká, můžeme však obecně konstatovat, že se jedná o vazby, které nejsou v rozporu s tehdejšími typy užívanými v rajhradském klášteře a u jeho knihvazačů.⁴³⁸

Tištěné graduály

Vedle těchto výše popsaných graduálů rukopisných se v rajhradské klášterní knihovně nalézají ještě dva graduály tištěné.

⁴³⁴ ŽŮREK Pavel (2014), Rajhradští ředitelé kůru a hudba v rajhradském klášteře 1625–1800, in: PAVELKOVÁ Jindra (éd.), Milovníci a mecenáši věd a umění v řeholním rouše, Brno, Moravská zemská knihovna v Brně, s. 100.

⁴³⁵ KBOR, sig. R. 1a, R 1b, R 1c, R 1e.

⁴³⁶ Tamtéž, sig. R 1d.

⁴³⁷ Tamtéž, sig. R 5, R 6.

⁴³⁸ Rajhradský klášter vázal v letech 1670–1721 své knihy u brněnských knihařů Benedikta Scheibera a Martina Liera (viz k tomu PAVELKOVÁ Jindra (2013). Co se nepodařilo převázat anebo „původní“ vazby v rajhradské klášterní knihovně, Bibliotheca antiqua 2013, Sborník z konference 30.–31. října 2013 Olomouc. Olomouc-Brno, Vědecká knihovna v Olomouc – Sdružení knihoven ČR, s. 100–101.

Ten starší byl vydán roku 1626 v Benátkách,⁴³⁹ a kdy přesně se do knihovny dostal, nevíme, mohlo se tak stát krátce po vydání, mohl se však součástí rajhradské knihovny stát i až v době josefinských sekularizací. Mladší graduál vyšel roku 1852 v Münstru.⁴⁴⁰ U tohoto se dá předpokládat, že byl zakoupen krátce po vydání.

V každém případě je taková disproporce mezi *rukopisnými* a tištěnými graduály v 17. a 18. století překvapující a dokládá jednoznačně převahu rukopisné knihy v této oblasti liturgických knih.

Antifonáře

Rukopisných antifonářů nalézáme v rajhradském souboru 15 svazků, z toho pouze jeden vznikl v 17. století.⁴⁴¹ Devět rukopisů ze souboru je přesně datovaných, jedná se povětšinou o antifonáře, které mají na titulu uvedeno, že byly sepsány v Rajhradě,⁴⁴² v několika případech je uveden rovněž autor.⁴⁴³

Nejstarší datovaný antifonář 18. století byl napsán pro potřebu rajhradského chóru roku 1708,⁴⁴⁴ další v roce 1714.⁴⁴⁵ Podle formy a zápisu titulu rukopisu se však zdá, že tento antifonář vznikl na základě tištěné předlohy. Jako pravděpodobný se zdá být tisk z roku 1625 vydaný u Simona Belgranda v Toul. Ostatně tento tisk je také dochován v rajhradské knihovně⁴⁴⁶ a musel se do ní dostat někdy před rokem 1714, nejpozději v tomto roce.

Můžeme si klást otázku, zda byl tisk antifonáře zakoupen společně s tiskem graduálu s tímtéž místem vydání, či zda oba byly pouze zapůjčeny, antifonář se však již nikdy nevrátil. Další variantou je, že se zakoupením tisku antifonáře souviselo seznámení se se starším vydáním graduálu patrně v téže dílně. Ten si pak mohl klášter prostě jen zapůjčit jinde.

⁴³⁹ Graduale Romanum De Tempore, et Sanctis, Ad ritum Missalis, ex decreto sacrosancti Concilij Tridentini restituti, Pij Quinti Pontificis Maximi iussu editi, Et Clementis viij, auctoritate recogniti. Summa fide, diligentique cura excusum, ac reuisum. Venetiis, apud Ivntas, 1626, 349, [1] s. (KBOR, sig. R – Q. e. 2).

⁴⁴⁰ Graduale Romanum: Juxta Missale & Officia novissime Auctoritate Apostolica pro universali Ecclesia approbata. Monasterii, Apud Fridericum Cazin, Bibliopolam, 1852, VIII, 660, 12, 4s. (Tamtéž, sig. R – A. II. ee. 6).

⁴⁴¹ Tamtéž, sig. R 30.

⁴⁴² Tamtéž, sig. R 12, R 20, R 31, R 641 – R 644 a R 654.

⁴⁴³ Tamtéž, sig. R 20, R 643.

⁴⁴⁴ Tamtéž, sig. R 31.

⁴⁴⁵ Tamtéž, sig. R 640.

⁴⁴⁶ ANTIPHONALE DIVRNV, DISPOSITVM IVXTA BREVIARIVM Monasticum: PAVLI V. PONTIFICIS MAXIMI AVCTORITATE nuper recognitum, In quo Antiphonae feriales per Annum & de Tempore suis locis dispositae; Inuitatoria, & Antiphonae iij. Nocturni ad Cantica, tam in solemnioribus totius Anni Festis, quam in Communi Sanctorum; item Responsoria Feriae v. in Coena Domini, Feriae vi. in Parasceue, & Sabb. Sancti ad Matut. posita sunt; etiam cantus Psalmi, Venite, secundum 8. Tomorun differentias, & alia quaedam quae in praecedenti Editione desiderabantur, adiecta, pro maiori cantantium commoditate. pro omnibus sub Regula Sanctissimi Patris Benedicti militantibus. Tvlli Levcorum, Ex Officina Simonis Belgrand Typographi Tullensis, 1625. (Tamtéž, sig. R – Q. III. c. 1).

Větší skupinu tvoří antifonáře vzniklé ve 20. letech 18. století a mnohdy také připsané proboštu Antonínu Pirmovi.⁴⁴⁷ Ostatně v Pirmově době vznikl i opis tisku z roku 1714 (viz výše). S Pirmovou osobou je také spojena výstavba kůru a jeho korespondence s Janem Blažejem Santinim na toto téma.⁴⁴⁸ Vzniknuvší antifonáře bychom mohli spojit s osobou některého z regenschori, kteří tehdy v Rajhradě působili – Norbertem Peschkou či Methudiem Weiglem.⁴⁴⁹

Se jménem dalšího regenschori – Benedikta Smetany⁴⁵⁰ – můžeme spojit další z rukopisných antifonářů, a to antifonář z roku 1747 věnovaný tehdejšímu proboštovi Matoušovi Stehlíkovi z Čěnkova.⁴⁵¹ Vzhledem k dataci a dedikaci rukopisného antifonáře bychom mohli témuž autorovi připisat i výše uvedený graduál,⁴⁵² který ovšem nenese v úvodu jeho jméno, zdá se však být pravděpodobné, že Smetana je autorem obou rukopisů. Poslední datovaný antifonář byl pro klášter sepsán roku 1778 benediktinem Cyrilem Wagnerem.⁴⁵³ Z hlediska vazeb odpovídají antifonáře stejně jako výše popsané graduály typu vazeb používaných v Rajhradě v době vzniku rukopisů. Některé vazby jsou shodné rovněž s vazbami graduálů.

Tištěné antifonáře

Jak již bylo uvedeno výše, jedním z tištěných antifonářů je vydání z roku 1625 z Toul. Tento tisk posloužil patrně jako vzor rukopisu R 640 v roce 1714. Dalším dochovaným tištěným antifonářem je až vydání z roku 1852 a byl vydán v Münstru u Friedricha Cazina.⁴⁵⁴ I zde tedy vidíme paralelu ke graduálům, neboť rovněž mladší z tištěných graduálů vyšel roku 1852 v Münstru.

Závěr

Z výše uvedeného je zřejmé, že rukopisná tradice, ačkoliv si v Rajhradě prorazila samostatnou cestu až na přelomu 13. a 14. století,⁴⁵⁵ se zde udržela poměrně hluboko do novověku a do doby, kdy již byla tištěná kniha běžnou

⁴⁴⁷ Tamtéž, sig. R 12, R 641, R 642, R 654, z nich Pirmovo jméno je v titulní dedikaci uvedeno u sig. R 641 a R 654.

⁴⁴⁸ ŽŮREK (2013 : 102–103).

⁴⁴⁹ *Tamtéž*, s. 99.

⁴⁵⁰ *Tamtéž*, s. 100.

⁴⁵¹ KBOR, sig. R 20.

⁴⁵² *Tamtéž*, sig. R 28.

⁴⁵³ *Tamtéž*, sig. R 643.

⁴⁵⁴ *Vesperale Romanum: sive antiphonale romanum ad vespervas & complerotium cum capitulis et orationibus. Monasterii: Apud Fridericum Cazin, Bibliopolam, 1852, XII, 648, 12, 7 s. (Tamtéž, sig. R – A. II. ee. 5).*

⁴⁵⁵ HAVEL, Dalibor (2014), K počátkům písemné kultury rajhradského kláštera, in: PAVELKOVÁ Jindra (éd.), *Milovníci a mecenáši věd a umění v řeholním rouše*, Brno, Moravská zemská knihovna v Brně, s. 30–56.

záležitostí. I přes možnost doplnit si skladbu liturgických knih z klášterů rušených za Josefa II., jak to máme doloženo především u teologické a pastorální literatury z fondů zejména zábrdovických premonstrátů a žďárských cisterciáků, k tomuto nedošlo. Ačkoliv již další rukopisy graduálů a antifonářů po počátku 19. století nevznikaly, zůstaly zřejmě v užívání rukopisy 17. (u graduálů) a 18. století (u antifonářů). Pro toto svědčí i fakt, že tyto rukopisy existovaly ve vícero exemplářích a zvládaly tedy pokrýt požadavky dané liturgií. Potřeba nových exemplářů pak patrně vznikla až po polovině 19. století, kdy byly zakoupeny po jednom výtisku graduál i antifonář vydané roku 1852 v Münstru. I když z pohledu dnešní doby můžeme jen těžko konstatovat s naprostou jistotou, že nákup byl dán vzniklou potřebou. Knihy mohly být pořízeny prostě proto, že se klášteru naskytla příležitost a dokonce se mohlo jednat i o dary.

Z toho, co je uvedeno výše, by mohlo vyplývat, že rajhradský klášter lpěl na rukopisné knize ještě dlouho po vynálezu knihtisku a rozhodně svou knihovnu tištěnými knihami nevybavoval. Tato situace platila, ovšem pouze u graduálů a antifonářů, tedy liturgických knih, které měly blízký vztah k hudbě. Že jsou tyto knihy výjimkou, si můžeme ukázat na prostém srovnání se situací v oblasti rukopisných a tištěných graduálů. Rukopisných graduálů je v rajhradské klášterní sbírce dochováno 7, všechny však vznikly před polovinou 15. století.⁴⁵⁶ Naproti tomu tištěných misálů máme v Rajhradě doloženo 20, z toho šest ze 16. století, 9 ze století 17. a 5 z první poloviny století 18. U většího počtu misálů z druhé poloviny 17. století máme dle provenienčních přípisků doloženo, že se do Rajhradu dostaly krátce po vydání (s odstupem jednoho,⁴⁵⁷ šesti⁴⁵⁸ až dvaceti pěti⁴⁵⁹ let). Z uvedeného je patrné, že rajhradský klášter běžně obstarával tištěné knihy pro potřebu bohoslužby. Je to tedy pouze významné postavení hudby v rajhradských zdech, co zde zapříčinilo vznik rukopisných antifonářů a graduálů ještě v průběhu 18. století.

⁴⁵⁶ KBOR, sig. R 23, R 347, R 389, R 396, R 397, R 398, R 399.

⁴⁵⁷ MISSALE NOVUM MONASTICVM PAULI V. PONT. MAXIMI AUCTORITATE RECOGNITUM, PRO OMNIBUS SUB REGULA S.P. BENEDICTI MILITANTIBUS, IN QUO Missae propria de Sanctis, ac Festis novissimis, A Summis Pontificibus ab An. 1640. usq[ue] ad 1679. tum de praecepto, tum ad libitum celebrari concessae, omnes suis locis, pro celebrantium commoditate, ad longum extentae, & appositae sunt Campoduni, per Rudolphum Dreher, eiusd. ducalis monasterii typographum, 1679 (Tamtéž, sig. R – Q. e. 21, R – Q. e. 22).

⁴⁵⁸ MISSALE ROMANUM EX DECRETO SACRO-SANCTI CONCILII TRIDENTINI RESTITUTUM, PII V. PONTIF. PRIMUM, NUNC DENUO URBANI PAPAE OCTAVI AUCTORITATE RECOGNITUM. In quo MISSAE propriae de SANCTIS etiam RECANTIORIBUS suo quaeque loco & ordine ad longum positae sunt ad maiorem Celebrantium commoditatem Salisburgi, Sumptibus et typis Melchioris Haan, 1671 (Tamtéž, R – Q. e. 6).

⁴⁵⁹ MISSALE ROMANO MONASTICVM PAVLI V. PONT. MAX. auctoritate recognitum Pro omnibus sub regula S. BENEDICTI Militantibus Nec non omnibus Breviario Romano vtentibus. Iuxta correctionem eiusdem Missalis Romani ab VRBANO P. VIII FACTAM ACCURATE DISPOSITUM in quo Missae propriae de Sanctis omnes ad longum positae sunt, ad maiorem celebrantium commoditatem Parisiis, Sumptibus Ioannis Billaine, vid. Iacobeae, Sub Signo S. Augustini, 1655 (Tamtéž, sig. R – Q. e. 8).

RESÜMEE

Jindra PAVELKOVÁ

DAS EINDRINGEN VON GEDRUCKTEN LITURGISCHEN BÜCHERN IN DIE KLOSTERBIBLIOTHEK VON RAJHRAD

Die Handschriftensammlung des Stiftes in Rajhrad enthielt eine größere Menge von liturgischen Büchern. Neben den mittelalterlichen Handschriften ist hier auch eine größere Zahl von neuzeitlichen Handschriften zu finden, die beweist, dass die Tradition von handschriftlichen Büchern bei den Benediktinern in Rajhrad noch im Laufe des 17. Jahrhunderts sehr stark war. Im Gegenteil finden wir im Bestand der gedruckten Bücher verschiedene Ausgaben von liturgischen Büchern, nach Provenienz-Zuschriften können wir aber ihre „Ankunft“ in Rajhrad erst im Zeitraum nach der Aufhebung von Klöstern durch Josef II. festlegen.

Der Vortrag orientiert sich denn an den Vergleich von Tradition und Beziehung zu handschriftlichen und gedruckten Büchern hinter den Klostermauern in Rajhrad.

Der Akzent liegt im Vergleich der Erhaltung der handschriftlichen und gedruckten Antiphonarien und Gradualien, die in den Sammlungen des Stiftes am meisten in handschriftlicher Form uns geblieben sind, und die meistens im 17. (die Gradualien) und im 18. Jahrhundert (die Antiphonarien) in Rajhrad geschrieben wurden. Wider Erwarten befinden sich in der Stiftbibliothek in Rajhrad nur 2 gedruckte Gradualien oder Antiphonarien.

Daraus könnten wir deduzieren, dass im Rajhrad die handschriftliche Tradition sehr stark war und dass das Stift keine gedruckten liturgischen Bücher gekauft hat. Diese Voraussetzung gilt aber nur bei diesen Typen von liturgischen Büchern. Wenn wir diese Situation mit den anderen liturgischen Büchern vergleichen – z. B. mit den Missalen, stellen wir fest, dass wir in der Sammlung des Stiftes nur 7 mittelalterliche Missalen finden im Gegensatz zu 20 gedruckten Missalen aus verschiedenen Jahrhunderten (sechs aus dem 16., neun aus dem 17. und fünf aus dem 18. Jahrhundert).

Es war die bedeutende Position der Musik, was die Entstehung der handschriftlichen Antiphonarien und Gradualien noch im Laufe des 18. Jahrhunderts bewirkte.

Dana STEHLÍKOVÁ

Latinský herbář významného učenice přelomu 14. a 15. století Křišťana z Prachatic († 1439) jistě nedosáhl proslulosti Křišťanových traktátů o astrolábu,⁴⁶⁰ ale naopak ve srovnání se spisem *De sanguinis minucione* (dochovaným v osmi rukopisech)⁴⁶¹ či matematickým pojednáním *Algorismus prosaycus* (ve dvou rukopisech)⁴⁶² byl daleko rozšířenější. Prozatím je známo 18 kopií tohoto díla, z nichž většina vznikla během 40 až 50 let, kdy se herbář těšil u čtenářů značné oblibě.⁴⁶³ Stejně jako *De sanguinis minucione* je i herbář textem spadajícím do oblasti prakticky zaměřené lékařské literatury. Obsahuje asi 350 hesel sumarizujících léčivé účinky rostlin a také několika léčiv z říše živočišné a nerostné. Dochoval se ve dvou redakcích, z nichž ta první je doložena pouze dvěma rukopisy. Mezi čtenáři se tedy šířila především redakce druhá. I když mluvíme o dvou redakcích, je třeba mít na paměti, že každý rukopis má svoje specifika, která souvisejí se zájmy, preferencemi a potřebami jednotlivých uživatelů herbáře. Texty druhé redakce tedy nejsou v žádném případě totožné. Kromě společného jádra mají celou řadu rozdílů: liší se mezi sebou vernakulárními názvy rostlin (české, německé, případně žádné), rejstříky, způsobem abecedního řazení, různými přídávky do textu samotného, nebo *in margine*. Každé této oblasti by bylo možné věnovat se zvlášť. Tento příspěvek se zaměří na jeden specifický rys, který je společný pouze některým kodexům, a to jsou mnemotechnické verše.

Veršované poučení o lékařských účincích rostlin bylo ve středověku velmi oblíbené. Poměrně raným dokladem, již z první poloviny 9. století, je *Hortulus* (neboli *De cultura hortorum*) Walafrida Strabona, opata kláštera v Reichenau.⁴⁶⁴ Jeho dílo ovšem přináší čtenáři kromě cenných rad především estetický požitek z četby čistých hexametrů. Další dvě veršované sbírky lékařských naučení, které daleko předčily popularitu Walafridova díla, mají již pragmatičtější charakter.

Jistý posun k pragmatickému písemnictví vidíme hned u první z nich – sbírky *De viribus herbarum*, jinak známé také pod názvem *Macer floridus*, která se dochovala ve dvou verzích, z nichž buď jen ta první, nebo obě dvě pocházejí od jinak neznámého Odon de Meung. Starší z nich obsahuje

* Příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR 14–06134S „Latinské herbáře Křišťana z Prachatic“.

⁴⁶⁰ KŘIŠŤAN Z PRACHATIC (2001). Součástí úvodní studie je velmi podrobně sestavený životopis Křišťana z Prachatic a přehled jeho literární činnosti (s. 13–53).

⁴⁶¹ KŘIŠŤAN Z PRACHATIC (1999)¹.

⁴⁶² KŘIŠŤAN Z PRACHATIC (1999)².

⁴⁶³ Protože většina z nich byla dohledána v poslední době, lze předpokládat, že tento počet není konečný. Jejich přehled viz STEHLÍKOVÁ (2015).

⁴⁶⁴ WALAHFRID STRABO (2007). Český překlad: WALAHFRID STRABO (2005).

veršované monografie zhruba k 50 rostlinám, využívaným pro léčebné účely, pozdější verze, snad z doby kolem r. 1100, má takových monografií již 77.⁴⁶⁵ V pozdějších dobách se četla především tato rozšířená verze.⁴⁶⁶ Odonova sbírka má stejně jako *Hortulus* nespornou literární hodnotu (je rovněž složena v nerýmovaných daktylských hexametrech). Její pozdější využití však ukazuje, že byla studována jako cenný pramen pro informace o zde obsažených rostlinách. V polovině 13. století se významně uplatnila při rozšiřování farmakologické příručky *Circa instans* a také v lékařských pasážích encyklopedie *Speculum naturale* Vincence z Beauvais.⁴⁶⁷ Jak ještě uvidíme, její verše byly také excerpovány do různých lékařských sborníků i šíře koncipovaných florilegií, kde již fungovaly jako mnemotechnická pomůcka pro lepší zapamatování lékařských rad. Další důkaz o pragmatickém využití této skladby nacházíme právě v bohemikálním prostředí, kde se dochovaly také komentované exempláře, které svědčí o využití skladby *De viribus herbarum* při výuce na pražské lékařské fakultě a které jsou v celoevropském kontextu ojedinělé.⁴⁶⁸

U druhé, rovněž velmi populární, ovšem podstatně mladší sbírky, tak zvaného Regimina salernské školy (*Regimen scholae Salernitanae*, dále jen RSS) bylo již prvopočátečním záměrem především poučit čtenáře a poskytnout mu snadno zapamatovatelné poučky (často se užívají rýmy). Ty jsou tentokrát nejen z oblasti léčiv (*materia medica*), ale spadají tematicky i do dietetiky, patologie a chirurgie.⁴⁶⁹ Nejedná se však jako v případech prvních dvou sbírek o delší monotematické celky, nýbrž spíše o nesystematicky seřazené veršované sentence či několikaveršové skladby. Velmi rozšířenou podobou RSS, které se tradovalo v různě dlouhých variantách, je redakce připisovaná Arnaldu z Villanovy († 1311) o 364 verších.⁴⁷⁰ K dalším redakcím se dostaneme ještě níže. Kvůli nejasnému původu a době vzniku této sbírky se někdy hovoří o druhé homérické otázce.⁴⁷¹ Přestože již Karl Sudhoff⁴⁷² prokázal, že RSS

⁴⁶⁵ Tuto širší verzi najdeme v edici *De viribus herbarum*, 1832, která byla v nedávné době několikrát přetištěna: *Die Höhepunkte der Klostermedizin*, 2001, *Kräuterbuch der Klostermedizin*, 2003, *Der deutsche Macer*, 2003².

⁴⁶⁶ V posledních letech byla této skladbě věnována značná pozornost. Nejnovější literatura viz STEHLÍKOVÁ (2013 : 121–150).

⁴⁶⁷ VENTURA (2007 : 474–477). VINCENTIUS BELLOVACENSIS (1624). K lékařským pramenům této encyklopedie viz SCHULER (1999 : 169–251); prameny z oblasti botaniky vyjmenovává VENTURA (2004 : 301).

⁴⁶⁸ STEHLÍKOVÁ (2013 : 121–150).

⁴⁶⁹ Dodnes je dobře použitelné vydání *Regimen sanitatis Salerni* (1790 : 155–178). Pozdější edice de Renziho nepřináší věrný obraz této skladby (*Collectio Salernitana*, 1852–1859). De Renzi nashromáždil a uměle uspořádal verše, které vznikaly ve velkém časovém rozpětí na různých místech Evropy. K problematičnosti a specifikům de Renziho edice viz sborník JACQUART – PARAVICINI BAGLIANI (2008).

⁴⁷⁰ ARNALDUS DE VILLANOVA (1996).

⁴⁷¹ Srov. FIRPO (1972 : 16–17).

⁴⁷² SUDHOFF (1914 : 360–362), (1915 : 292–293), (352–373), (1916 : 221–249), (1917 : 91–101), (1920 : 149–180).

nevzniklo ve 12. století v Salernu, charakterizuje se tímto způsobem RSS ve většině popularizačních publikací, a někdy i v současné odborné literatuře.⁴⁷³

Obě posledně jmenované sbírky byly bohatou zásobárnou lékařských rad a jeden z dokladů jejich pozdějšího využití v rámci pragmatického písemnictví představuje právě herbář Křišťana z Prachatic, který do sebe několik desítek jejich veršů vstřebral. Nedošlo k tomu však již při vzniku herbáře, tj. záměrem Křišťana z Prachatic, nýbrž až zásluhou pozdějších opisovačů, kteří považovali mnemotechnické verše za praktický doplněk prozaického textu. Křišťan sám o začlenění veršovaných pasáží do herbáře nijak zvlášť neusiloval. V nejstarších rukopisech obou redakcí jsou obsaženy pouze tři verše, a to v heslech *camfora*, *endivia* a *linaria*, kam je doplnil sám autor.⁴⁷⁴ Naši pozornost však budeme věnovat jiným veršům, a to těm, které již přistoupily tak říkajíc do rozjetého vlaku, kdy se jedna větev pozdější tradice začala rozrůstat o verše další, díky nimž herbář začal nabízet širší možnosti využití. Tento vývoj můžeme zatím sledovat u čtyř rukopisů: u rukopisu mnichovského (nadále *M*)⁴⁷⁵ a u tří rukopisů pražských, totiž sborníku *Confundarium maius* roudnického augustiniána-kanovníka Matouše Berana (*B*),⁴⁷⁶ dále rukopisu Národní knihovny XI C 2 (*N*)⁴⁷⁷ a rukopisu kapitulního (*H*).⁴⁷⁸

Kolace veršovaných pasáží vyjmenovaných rukopisů je velmi užitečná, protože napomáhá k sestavení určité části stemmatu. Sestavení celého stemmatu komplikuje nejen počet rukopisů, který není zrovna malý, ale především samotný charakter textu. Jedná se text lékařský, a ten s sebou přináší řadu specifik. Jeho strohý styl a stále se opakující slovní zásoba měly za následek, že řada zasvěcených opisovačů většinu odborných termínů zásadním způsobem zkracovala. Např. všechny tvary slova *menstrua* na pouhé *m* se všeobecným zkracovacím znaménkem, tvary substantiva *urina* jako *ur* se zkracovacím znaménkem apod. U některých rukopisů dochází k takovým extrémům, že zde najdeme až cca 90 procent slov zkrácených. To potom zapříčinuje rozdíly v pozdějších opisech, jejichž písaři byli pečlivější a

⁴⁷³ Editorka Virginia De Frutos González Sudhoffovy studie necituje a skladbu stále spojuje se Salernem (*Edición crítica del Régimen sanitatis Salernitanum*, 2010 : 143–144; *Flos medicine*, 2010 : 46, zde v pozn. 69 sice uvádí Sudhoffovo jméno, jeho názory ale zná jen zprostředkovaně. Sudhoffovu teorii odmítá, protože byla založena mj. na poměrně mladých dokladech této skladby – ze 14. století. Editorka sice našla doklady starší, již ze druhé poloviny 13. století, ty ale dle mého názoru ještě nutně nedokazují, že atribuce salernským lékařům a datace již do druhé poloviny 12. století je správná).

⁴⁷⁴ Podobně doplnil verši i svoje pojednání *De sanguinis minucione* (viz pozn. 2).

⁴⁷⁵ Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 7755, f. 1r–48v.

⁴⁷⁶ Národní knihovna ČR, Praha, I F 35, f. 61r–92v. Základní literaturu k Beranovi viz DOLEŽALOVÁ (2010 : 234).

⁴⁷⁷ Národní knihovna ČR, Praha, XI C 2, f. 105r–133v.

⁴⁷⁸ Archiv Pražského hradu, Praha, fond Rukopisy knihovny Metropolitní kapituly u sv. Víta, M XI, f. 2r–38r. Stranou ponechávám rukopis Národní knihovny XI E 10, který má několik veršů doplněných *in margine* (f. 23r a 35r). Ty ale nemají žádnou souvislost s tradicí veršů, jimiž se zabývá tento příspěvek.

použitím zkratky dávali najevo, jaký pád či číslo dané substantivum má. Někteří písaři potom všeobecně zkrácené slovo své předlohy rozepisovali singulárem, jiní plurálem, někdy použili i odlišný pád, protože špatně pochopili zkratku u slovesného tvaru, apod. Méně lékařsky vzdělaní opisovači některým výrazům nerozuměli vůbec a různě je komolili, v další tradici mohly však být tyto výrazy zase snadno opravovány, protože slovní zásoba herbářů je poměrně jednotvárná, stejně jako způsob jejich zpracování, a na určitých místech se jednoduše dají určitě výrazy očekávat. *Variae lectiones* celého textu jsou tedy velmi bohaté, ale většina z nich není pro sestavení stemmatu nijak směrodatná. Kvůli různým pozdějším písařským opravám narazíme při kolaci na řadu nelogičností, a není vždy snadné se rozhodnout, které různocnění zásadní význam má a které nikoli. Právě verše dochované v některých opisech jsou důležitou pomůckou, jež může osvětlit vztahy mezi jednotlivými rukopisy, aniž by bylo nutné procházet různocnění jdoucí svým počtem do tisíců. Díky vyjasnění vzájemných vztahů pak můžeme také lépe sledovat, jak se herbář v rukou svých nových uživatelů postupně proměňoval.

Rukopisy *M*, *B*, *N* a *H* obsahují každý na osmdesát veršů. Přehled rostlin, k nimž se verše vztahují, je otištěn ve dvou tabulkách, odkazujících na příslušná folia i na použité prameny.⁴⁷⁹ Větší část veršů je společná všem rukopisům a dostala se do herbáře záměrem jednoho nebo maximálně dvou písařů, jejichž zápisy se nám bohužel nedochovaly. Pro lepší orientaci jsou označováni jako písař (1) a písař (2). Buď písař (1) zařadil do herbáře všechny verše společně uvedeným čtyřem rukopisům a z jeho opisu se tradice větvila dále k *M*, *B*, *N* i *H*, nebo se o zásluhu na obohacení herbáře o verše dělí tento písař ještě s písařem (2), který do tradice přistoupil později, a teprve od tohoto okamžiku se začaly další opisy větvit směrem k dochovaným rukopisům. Během vzniku jednoho nebo dvou opisů tak bylo do herbáře doplněno celkem 72 veršů o léčebných účincích rostlin (viz první tabulka). Tento postup některé z pozdějších opisovačů inspiroval k dalšímu vkládání veršů, které už najdeme (kromě hesla *petroleum*) vždy jen v jednom rukopisu. Tyto později vložené verše jsou zaznamenány ve druhé tabulce.

Jedním z pramenů, které obohatily herbář o verše, bylo již zmíněné *RSS*. Vzhledem k jeho problematičnosti je třeba krátce komentovat edice, na něž se v tabulce odvolávám. Na prvním místě uvádím de Renziho edici, protože je dobře dostupná a v odborné literatuře se na ni běžně odkazuje. Je však třeba s ní pracovat s vědomím, že se nejenže nejedná o kritickou edici, ale řazení veršů a jejich rozsah neodpovídá dokonce žádnému dochovanému rukopisu. Celý korpus byl nasbíráán z několika desítek rukopisů a logicky sestaven svým vydavatelem. Pokud zde hledáme určitý verš, a skutečně jej nalezneme, máme pouze jistotu, že se tento verš v rámci některé z mnoha redakcí *RSS* tradoval. (Pátý svazek byl navíc částečně doplněn o verše, které do *RSS* nikdy nepatřily.)

⁴⁷⁹ Čísla za lomítkem v prvním sloupci uvádějí počet veršů k dané rostlině, následují sigly rukopisů a folia, na nichž jsou verše zapsány. Chybějící verše jsou vyznačeny pomlčkou.

Jelikož bylo v různých redakcích velmi proměnlivé pořadí veršů i jejich počet, je třeba vědět, do jaké z redakcí hledaný verš patřil, jak variovalo jeho znění, v jakém kontextu se zpravidla objevoval atd. Proto je velmi žádoucí, aby se kriticky zpřístupnily konkrétní doklady této skladby. Virginia De Frutos González kriticky vydala *RSS* na základě 19 rukopisů, a to (podle jejich zjištění)⁴⁸⁰ v nejstarším dochovaném znění, které čítá 1119 veršů a kolovalo běžně pod titulem *Flos medicine*.⁴⁸¹ Součástí edice je i aktualizovaný seznam dosud známých rukopisů, včetně fragmentů.⁴⁸² Táž badatelka vydala rovněž širší znění o 1366 verších podle dvou londýnských rukopisů francouzského původu (British Library, Add. 12190 a Sloane 351).⁴⁸³ Kromě de Renziho edice tedy odkazují vždy na edici *Flos medicine (FM)* a rovněž na edici londýnských rukopisů, neboť se zdá, že pramenem pro herbář mohla být právě některá z pozdějších redakcí *RSS*, podobná redakci dochované v Londýně (označují ji jako *London*).

Tabulka 1: Verše společné všem rukopisům

	Prameny ⁴⁸⁴
<i>Abrotanum</i> / 3 (<i>M</i> 1v, <i>B</i> 61r, <i>N</i> 105v, <i>H</i> 2v)	<i>RSS</i> : Renzi I, 501–503; <i>FM</i> 419–420, 422; <i>London</i> 1318–1320 <i>Cfr. Macer</i> 33, 40, 99 Pozn. V <i>B</i> pisař nepoznal, že se jedná o verš a text parafrázoval. Byl to patrně sám M. Beran, nikoli pisař jeho předlohy. Beran přeformuloval či doplnil konce hesel i na mnoha jiných místech herbáře. Třetí verš má Renzi i <i>FM</i> pod pelyňkem (<i>absinthium</i>), který podle kritické edice <i>FM</i> v rukopisech navazoval na brotan (<i>abrotanum</i>). V londýnských rukopisech se třetí verš vztahuje k brotanu stejně jako v herbáři.
<i>Acedula</i> / 1 (<i>M</i> –, <i>B</i> 61r, <i>N</i> 105v, <i>H</i> –)	<i>RSS</i> : Renzi I, 507; <i>FM</i> 369; <i>London</i> 1303 <i>Cfr. Macer</i> 727 Pozn. V rukopisu <i>M</i> je na tomto místě větší omise, která zapříčinila i ztrátu verše o šťovíku (<i>acedula</i>). Omise, která je v <i>H</i> , nemá s omisí v <i>M</i> žádnou souvislost. V <i>H</i> nechybí kromě daného verše žádná jiná pasáž. Z různočtení ve

⁴⁸⁰ Ve starší literatuře se zpravidla setkáme s jiným názorem, totiž že nejstarší redakcí je redakce připisovaná Arnaldu z Villanovy (viz výše).

⁴⁸¹ *Flos medicine*, 2010.

⁴⁸² Jejich počet (184) zřejmě ještě výrazně poroste, protože řada veršů se opisovala také v rámci různých prozaických textů bez jakéhokoli určení svého původu, připisovala se na volná místa folií nejen v lékařských sbornících, ale zcela jinak orientovaných kodexech. Pouhou prohlídkou katalogů knihoven nejsou takové rukopisy dohledatelné. Ve středoevropském prostředí (snad dokonce v Praze) se tyto verše např. staly významnou součástí třetího traktátu sbírky *Summa recreatorum*, vzniklé někdy po polovině 14. století a dochované ve čtyřech rukopisech RŮŽIČKOVÁ (2007).

⁴⁸³ *Edición crítica del Regimen sanitatis Salernitanum*, 2010.

⁴⁸⁴ U obou edic V. de Frutos González jsou číslovány všechny řádky textu (tj. verše včetně nadpisů). Edice *FM* se svými 1119 verši zabírá 1478 řádků. Edice londýnských rukopisů o délce skladby 1366 veršů má celkem 3187 řádků.

	všech srovnávaných verších lze vyvodit, že rukopis <i>H</i> měl v určitém momentu společnou předlohu s <i>N</i> , kde verš ke šťovíku nechybí. Vypuštění tohoto verše v <i>H</i> je tedy spíše náhodnou chybou, protože verš o šťovíku nesporně patřil do skupiny veršů doplněné písařem (1).
<i>Altea</i> / 2 (<i>M</i> 2r, <i>B</i> 62r, <i>N</i> 106r, <i>H</i> 3r)	RSS: Renzi I, 520–521; <i>FM</i> 534–535; <i>London</i> 1347–1348
<i>Anetum</i> / 2 (<i>M</i> 2v, <i>B</i> 62r, <i>N</i> 106v, <i>H</i> 3v)	RSS: Renzi I, 523–524; <i>FM</i> 317–318; <i>London</i> 1288–1289
<i>Anisum</i> / 1 (<i>M</i> 3r, <i>B</i> 62r, <i>N</i> 106v, <i>H</i> 4r)	RSS: Renzi I, 525; <i>FM</i> 260; <i>London</i> 1285
<i>Absinthium</i> / 7 (<i>M</i> 4v, <i>B</i> 63r, <i>N</i> 105r, <i>H</i> 5r) ⁴⁸⁵	RSS: Renzi I, 504–506, 536–538; <i>FM</i> 423–426, 415–417; <i>London</i> 1322–1325, 1314–1316 <i>Cfr. Macer</i> 69, 77, 87–88, 430, 12, 750 (viz kritický aparát k tomuto verši) Pozn. První verš u de Renziho není, obě kritické edice ale dokazují, že se v rámci RSS běžně tradoval. Všechny čtyři rukopisy herbáře mají těchto sedm veršů jako jeden celek pod pelyňkem. V edicích RSS patří poslední tři verše již pod černobýl (<i>arthemesia</i>). Tuto chybu mohl učinit již písař (1).
<i>Allium</i> / 5 (<i>M</i> 4v, <i>B</i> 63r, <i>N</i> 106r, <i>H</i> 5r)	RSS: Renzi I, 448–451; <i>FM</i> 400–403; <i>London</i> 1308–1312 <i>Cfr. Macer</i> 195, 193, 194, 188
<i>Ambrosia</i> / 7 (<i>M</i> 4v–5r, <i>B</i> 63r, <i>N</i> 106v, <i>H</i> 5r)	RSS: Renzi I, 522, 760, 530–531, 509–511; <i>FM</i> 398, 435, 438–439, 526–528; <i>London</i> 1306) <i>Cfr. Macer</i> 132, 1409, 1421 Pozn. Zde opět písařskou chybou došlo ke spojení veršů, které v RSS patřily k více rostlinám. V edicích Renzi a <i>FM</i> se ke světlíku neboli ambrožce (<i>ambrosia</i>) vztahuje pouze první verš, následující verš patří pod kopřivu (<i>urtica</i>), další dva pod podražec (<i>aristologia</i>) a poslední tři pod choroš (<i>agaricus</i>). V herbáři tedy vidíme, že došlo k přesunu jednoho verše o kopřivě mezi rostliny od písmene A. To lze ovšem snadno vysvětlit: Ve většině verzí RSS nejsou rostliny uspořádány abecedně a konkrétně v <i>FM</i> poslední verš ke kopřivě bezprostředně předchází veršům o podražci. Edice <i>London</i> zpřístupňuje verzi, v níž je oddíl <i>De simplicibus medicinis</i> sestaven podle abecedy (jen hrubě, podle prvního písmene slova) a verš původně patřící pod kopřivu, je tu uveden jako první verš o podražci. Tuto chybu, k níž došlo při přesouvání veršů o simplicích podle jejich abecedního pořadí, tedy odráží také herbář.
<i>Apium</i> / 2 (<i>M</i> 5r, <i>B</i> 63r–v,	RSS: Renzi I, 443–444; <i>FM</i> 332–333; <i>London</i> 1292–1293 Pozn. Zde rukopisy vykazují největší variabilitu v rozdělení

⁴⁸⁵ Tučné písmo označuje rukopisy, které nemají tyto verše přímo v hesle dané rostliny, nýbrž je mají zapsány až na konci příslušného písmene.

<p><i>N 107r, H 5r</i>)</p>	<p>veršů k rostlinám. Rukopisy <i>N</i> i <i>H</i> mají pod celerem (<i>apium</i>) 5 veršů, které zahrnují verše k <i>anthos</i> a <i>atriplex</i>, přestože jsou v nich tyto rostliny výslovně zmíněny. Rukopis <i>N</i> má tyto verše dokonce zapsány přímo v hesle <i>apium</i>, všechny zbývající rukopisy je mají na konci písmene <i>A</i>. Chybný zápis má i <i>B</i>, kde jsou dva verše o květu rozmarýnu (<i>anthos</i>) rozděleny, první z nich je zařazen pod celer (<i>apium</i>), druhý z nich k následující lebedě (<i>atriplex</i>). Jedině písař rukopisu <i>M</i> vnímal obsah veršů a dal graficky najevo, že patří ke třem různým rostlinám (proto jsou uvedeny samostatně i v této tabulce). Nelze bohužel rozhodnout, zda tento jediný rukopis uchovává původní členění písaře (1) a ostatní rukopisy obsahují chybu, k níž došlo až při vzniku pozdějších kopií, nebo zda písař rukopisu <i>M</i> opravil nejasné členění veršů, které lze připsat na vrub již písaři (1).</p>
<p><i>Anthos / 2</i> (<i>M 5r, B 63v,</i> <i>N 107r, H 5r</i>)</p>	<p>RSS: Renzi I, 527–528; <i>FM</i> 356–357; <i>London</i> 1300–1301 Pozn. viz <i>apium</i>.</p>
<p><i>Atriplex / 1</i> (<i>M 5r, B 63v,</i> <i>N 107v, H 5r</i>)</p>	<p>RSS: Renzi I, 540; <i>FM</i> 578; <i>London</i> 1351 Pozn. viz <i>apium</i>.</p>
<p><i>Bethonica / 12</i> (<i>M 7r, B 65r,</i> <i>N 108v, H 7r</i>)</p>	<p><i>Macer</i> 429–430, 432–441</p>
<p><i>Dragantea / 22</i> (<i>M 14r, B 69r–</i> <i>v, N 113r, H</i> <i>13r</i>)</p>	<p><i>Macer</i> 1728–1749</p>
<p><i>Elleborus / 3</i> (<i>M 15r, B 70r,</i> <i>N 113v, H 13v</i>)</p>	<p>RSS: Renzi I, 520–522; <i>FM</i> 494–496; <i>London</i> 1561–1563 <i>Cfr. Macer</i> 1784–1785, 1791–1972 Pozn. Zde je podobná situace jako u celeru, rukopisy <i>B</i>, <i>N</i> i <i>H</i> mají pod kýchavicí bílou (<i>elleborus</i>) nejen tyto tři verše, ale také 2 následující verše (<i>esula</i>). Tentokrát jsou ale ve všech rukopisech verše součástí hesla. Písaři <i>M</i> se to však nelíbilo – z jejich obsahu totiž jasně vyplývá, že ke kýchavici nepatří – a verše oddělil volnými řádky. V tomto případě je však pravděpodobné, že původcem nelogicky zařazených veršů je již písař (1).</p>
<p><i>Esula / 2</i> (<i>M 15r, B 70r,</i> <i>N 113v, H 13v</i>)</p>	<p>RSS: Renzi I, 598–599; <i>FM</i> 500, 502; <i>London</i> 1334–1335 Viz <i>elleborus</i>.</p>

Tabulka 2: Pozdější dodatky

	Prameny
<i>Borago</i> / 1 (<i>M</i> 6v, <i>B</i> –, <i>N</i> –, <i>H</i> –)	<i>Cfr. RSS: Renzi I, 420; FM 200; London 1401</i>
<i>Faba</i> / 1 (<i>M</i> 16v, <i>B</i> –, <i>N</i> –, <i>H</i> –)	<i>Cfr. RSS: Renzi I, 404; FM 122; London 363</i>
<i>Iri</i> / 2 (<i>M</i> –, <i>B</i> 74v , <i>N</i> –, <i>H</i> –)	<i>Cfr. Macer, 1456</i> <i>Cfr. Sinonima</i> , ⁴⁸⁶ s. 25, sl. 2 Pozn. Z kritického aparátu k verši 1456 vyplývá, že jeden z kodexů, s nimiž editor sbírky <i>Macer floridus</i> pracoval, měl tyto verše předsunuty před původní začátek skladby o kosatci (<i>iris</i>).
<i>Lac</i> / 4 (<i>M</i> 22v, <i>B</i> –, <i>N</i> –, <i>H</i> –)	<i>Cfr. RSS: Renzi I, 379–380, 382–383, 433; FM 130–133, 338; London 412–413, 415, 1610</i> Pozn. <i>M</i> zařadil mezi hesla <i>lacca</i> a <i>lapis lazuli</i> čtyři verše, které se týkají mléka (<i>lac</i>). Mléko jako samostatné heslo herbář neobsahuje.
<i>Malva</i> / 2 (<i>M</i> 24v, <i>B</i> –, <i>N</i> –, <i>H</i> –)	<i>Cfr. RSS: Renzi I, 646–647; FM 329–330; London 1643–1644</i>
<i>Nux vomica</i> / 2 (<i>M</i> 30r, <i>B</i> –, <i>N</i> –, <i>H</i> –)	<i>Cfr. RSS: Renzi I, 465,468; FM 147, 149; London 432, 434</i>
<i>Origanum</i> / 1 (<i>M</i> –, <i>N</i> 123r, <i>B</i> –, <i>H</i> –)	<i>Cfr. RSS: London 1072</i> <i>Cfr. Sinonima</i> , s. 33, sl. 2
<i>Petroleum</i> / 1 (<i>M</i> –, <i>B</i> 80v, <i>N</i> 125r, <i>H</i> 27v)	<i>Cfr. RSS: Renzi I, 1559; FM 1101</i> Pozn. Mezi hesly <i>penthadactillus</i> a <i>petroleum</i> je zařazen verš týkající se onemocnění močových cest, který má objasnit terminologii používanou v heslu o ropě. Tyto verše jsou sice dochovány hned ve třech rukopisech, ale do herbáře je nezařadil písař (1). Součástí tradice se staly až v opisu, který byl společnou předlohou pro kopie vedoucí k <i>H</i> , <i>N</i> a <i>B</i> . Tradice opisů vedoucích směrem k rukopisu <i>M</i> šla svou cestou již dříve, před vznikem společné předlohy zbývajících rukopisů. Nejedná se tu tedy o omisi v <i>M</i> , jako v případě hesla <i>acedula</i> (tabulka 1).
<i>Pirum</i> / 2 (<i>M</i> –, <i>B</i> 81v, <i>N</i> –, <i>H</i> –)	Pozn. Jde o vtip ve verších. Jeho pramen mi není znám. Obsahově vychází z verše <i>Fert pyra nostra pyrus, sine vino sunt pyra virus</i> (<i>RSS: Renzi I, 469, FM 151, London 437</i>)

Nejprve shrneme tabulku č. 1, v níž jsou uvedeny verše společné všem čtyřem rukopisům. Najdeme tu přes 70 veršů týkajících se zhruba 15 simplicii.

⁴⁸⁶ Jedná se o glosář *Synonyma Bartholomaei*, přepracovaný na konci 14. století Johnem Mirfieldem. Edice: *Sinonoma Bartholomei*, 1882.

„Zhruba“ proto, že v každém z rukopisů nastává odlišná situace. Vlivem písařské nepozornosti se několikrát stalo, že verše patřící ve skutečnosti ke dvěma či třem simplicii, byly uskupeny pod název pouze prvního z nich. Chyba společná všem rukopisům, která tudíž mohla být již v prameni, je patrná u pelyňku (*absinthium*) a brotanu (*abrotanum*, viz komentář v tabulce). Čtenář herbáře byl v některých případech uveden v omyl, protože léčebné účinky, které jsou vyjmenovány např. u posledních tří veršů pod pelyňkem ve skutečnosti patří jiné rostlině, která není v žádném z těchto veršů výslovně jmenována. Verše tedy bylo třeba opatřit nadpisem, jinak ztrácely výpovědní hodnotu. Pod simplicii miřík (*apium*) a kýchavice (*elleborus*) některé rukopisy opět spojují verše k více rostlinám, jiné je ale oddělují, někdy správně, jindy nesprávně. Proto tedy není počet simplicii, ke kterým jsou tu doplněny verše, ve všech rukopisech stejný, přestože se celkový počet veršů shoduje.

Ve druhém sloupci vidíme, že pramenem bylo převážně RSS, u dvou simplicii *Macer floridus*, z něhož byl vždy převzat větší počet veršů. Často ovšem najdeme tytéž verše v obou sbírkách. Ve všech případech však byly verše převzaty z RSS, nikoli se sbírky *Macer floridus*, a proto je u ní vždy uvedeno *confer*. Odkaz na ni je míněn pouze jako upozornění, že verše najdeme i zde. Použitý pramen není v tomto případě těžké určit. Důkazů je celá řada, vyjmenujeme jen některé: Třetí verš u hesla *abrotanum* má RSS i *Macer floridus* pod pelyňkem. Londýnské rukopisy však ukazují, že k chybnému přesunu došlo již v tradici RSS a že tyto tři verše musely být opsány jako celek z nějakého rukopisu s pozdější redakcí RSS. Dále v herbáři najdeme u některých rostlin verše v témže počtu a mnohdy i témže pořadí, jako je má RSS. *Macer floridus* má přitom ke každé rostlině několik desítek veršů a můžeme vyloučit, že by zcela náhodou písař (1) odtud vybral přesně a jen ty verše, které jsou i součástí RSS, a to v pořadí, které odpovídá RSS, nikoli skladbě *Macer floridus*. U česneku (*allium*) je navíc mezi čtyři verše, které má i *Macer* vsunut pátý tradovaný pouze v RSS. Ze sbírky *Macer floridus* tedy byly prokazatelně převzaty pouze verše k bukvice lékařské (*betonica*) a k hadímu kořenu (*dragantea*). Díky nedávno vydané edici dvou londýnských rukopisů RSS můžeme předpokládat, že pramenem pro herbář byla nějaká pozdější redakce této skladby, v níž byla *simplicia* řazena abecedně (viz v tabulce *ambrosia*). Konkrétně londýnské rukopisy však na rozdíl od herbáře řadí jednotlivé položky pouze podle prvního písmene slova, a zda existovala nějaká verze s dokonalejším abecedním pořadím, mi není známo. Preciznější řazení je tedy možná výsledkem práce písaře (1).⁴⁸⁷ Kombinace těchto dvou pramenů – RSS a *Macer floridus* – není vzhledem k jejich popularitě u středověkých čtenářů nijak překvapivá a setkáme se s ní i jinde. V našem prostředí konkrétně u sbírky *Summa recreatorum*, která je o půl století starší než Křišťanův herbář. U ní je situace obdobná – ve třetím traktátu, který je celý

⁴⁸⁷ Jeho snaha o abecední seřazení pouček nebyla ve své době nijak neobvyklá, srov. KLEIN (1989 : 143 a 147).

složen z lékařsky zaměřených veršů, je hlavním pramenem opět RSS (hlavním nesporně proto, že má širší tematický záběr) a doplňkovým pramenem v oblasti *materia medica* je sbírka *Macer floridus*.⁴⁸⁸

Z četnosti veršů u jednotlivých písmen abecedy je zřejmé, že písař (1) začal podle nějakého rukopisu RSS systematicky doplňovat verše k vybraným rostlinám, ale po počátečním nadšení u písmene A jeho pile ochabovala. Nejprve zapisoval verše přímo do příslušných hesel, ale poté zařadil verše k dalším rostlinám ještě za poslední heslo od písmene A. Domnívám se, že též písař doplnil rovněž verše u hesla *elleborus* a snad i verše na konci písmen B a C podle sbírky *Macer floridus*. (S jistotou to ovšem tvrdit nelze. U písmen B a C můžeme vzhledem k nárazovému použití jiného pramene, uvažovat o pozdějším zásahu písařem (2).) Písaři rukopisu *N* se nedůslednost v lokaci veršů nelíbila, a proto verše z konce písmen zařadil do patřičných hesel, v případě ambrožky musel dokonce zavést heslo nové a abecedně ho zařadit mezi starší herbářová hesla, protože *ambrosia* v herbáři samostatné heslo neměla. Pouze na konci písmene D ponechal verše k hadímu kořenu (*dragantea*), patrně pro jejich velký počet.

I když písař (1) či i hypoteticky možný písař (2) od započaté práce upustil, jeho verše se staly pro pozdější opisovače podnětem k dalším přidávkám. Doplněné verše tak nekončí u písmene E, ale příležitostně se objevují i u dalších písmen abecedy, jak ukazuje tabulka 2. Jak je vidět, nejvíce jich najdeme v rukopisu mnichovském (u 5 hesel celkem 10 veršů). U veršů druhé tabulky nemůžeme počítat s použitím konkrétního písemného pramene. V tabulce jsou sice také odkazy na místa, kde se daný verš dá dohledat, ale u těchto drobných přidávků je pravděpodobné, že je písaři doplňovali popaměti, jak je verše při opisování napadaly (proto uvádím u pramenů pouze *confer*). Určitá část veršů RSS se tradovala zcela samostatně jako pořekadla, mnohé z nich kolovaly dokonce ještě dříve, než došlo k sestavení první známé redakce RSS, jejíž nejstarší rukopisy pocházejí z 2. pol. 13. stol.⁴⁸⁹ Velkou roli hrála mj. skutečnost, že se RSS užívalo při školní výuce.⁴⁹⁰ A konečně o rozšířenosti některých veršů svědčí i jejich přítomnost v glosářích. Že se jedná o okamžité nápady při práci nad herbářem, poznáme jednak z jejich malého počtu (zpravidla byl doplněn jeden nebo dva verše) a jednak z jejich obsahu. V některých z nich totiž na rozdíl od dříve zařazených veršů, nenajdeme žádné léčebné účinky: Např. písař rukopisu *M* přidal verše o mléce, přestože v herbáři jiné potraviny živočišného původu nenajdeme, písař rukopisu *N* zase verš o barvě stonku u dobromysli.⁴⁹¹ Beran připsal verše, které

⁴⁸⁸ Základní literatura k *Summē recreatorum* viz VIDMANOVÁ (2001).

⁴⁸⁹ NICOUD (2007 : 372, 383).

⁴⁹⁰ K běžné školní četbě patřilo nejen RSS, ale i *Macer floridus* KLEIN (1989 : 150).

⁴⁹¹ Tento verš koloval samostatně, jak ukazuje glosář Synonyma Bartholomaei (viz pozn. 27) a glosář v krakovském rukopisu B 1497, Biblioteka Książąt Czartoryskich, viz VOLEKOVÁ (2013 : 124).

informují o barvě květů kosatce a také rýmovaný vtíp o tom, že je zázrak, pokud člověk pojídá hrušku, kterou nezapíjí vínem, a přežije to.⁴⁹² Tyto verše tedy sloužily pro teoretické poučení, případně pro pobavení, a nepodávaly praktické návody pro léčbu jako verše doplněné písařem (1).

V rámci naučné literatury nebylo zpestření prozaického zpracování o různá přísloví a pořekadla nijak neobvyklé.⁴⁹³ Často se s tímto postupem setkáváme v glosářích, kde verš dokládá tvrzení formulované předtím v próze. V rámci lexikografických památek najdeme i další analogie: Stejně jako v herbáři se i zde nemusí vždy jednat o verše s faktickými informacemi, někdy se tu objevují vtípné výroky či slovní hříčky.⁴⁹⁴ K implementaci veršů může dojít až v pozdější tradici, jak dokazuje *Vocabularius Ex quo*.⁴⁹⁵ Užití veršů v prozaickém textu mělo stejnou motivaci jako u naučných skladeb, které byly ve verších složeny celé: Výhodou bylo, že se čtenářům předkládaly informace ve zhuštěné podobě. Pevná podoba hexametru, mnohdy rýmovaného, navíc zajišťovala, že se informace bude tradovat v relativně neměnné podobě a že nebude docházet k jejímu komolení. Další předností veršů bylo (a v případě našeho herbáře tou hlavní), že mohly sloužit jako mnemotechnická pomůcka.⁴⁹⁶ Právě krátké poučky formulované nejčastěji v jednom až čtyřech verších, nabízely snadno zapamatovatelné vědění, které měl jeho „majitel“ hned po ruce. Bohatost naučné literatury zpracované ve verších svědčí o nesporné oblibě tohoto způsobu zpracování u středověkých čtenářů, kterou podporovala školní výuka založená z velké části na memorování veršů, a o libosti, kterou verše u čtenářů mají vzbudit hovoří i některé předmluvy středověkých autorů.⁴⁹⁷

Jak již bylo řečeno, druhá redakce, opatřená prologem a důslednějším abecedním řazením již od písmene A, se ukázala jako životaschopnější. Častěji se opisovala a byla opatřována různými doplňky. Herbář se tak postupně stával lépe využitelným, nebo, jinak řečeno, nabízel svým čtenářům více informací (nové názvy, nová hesla, vernakulární termíny), lepší nástroje pro dohledání (latinské rejstříky opatřené českými názvy rostlin – vokabuláře) a mnemotechnické pomůcky (verše). Přídavky ve formě veršů tedy tvoří pouze jeden z kamínek mozaiky, která původní Křišťanův herbář postupně obohacovala. Na čtyřech rukopisech, které tyto verše obsahují, můžeme sledovat, jak se text herbáře postupně proměňoval: Verše do herbáře infiltrovaly ve třech fázích. V první fázi v něm byla pouze tři hesla, jejichž součástí byl nějaký verš. Tyto verše sem zařadil sám Křišťan, který je mohl znát z paměti. Ve druhé fázi byly do jednoho z opisů druhé redakce, který byl

⁴⁹² *Vidi mirum: Unum virum / sine vino comedere pirum. – Scilicet quia non est mortuus.*

⁴⁹³ Těmto malým literárním útvarům je věnován sborník HAUG – WACHINGER (1994).

⁴⁹⁴ KLEIN (1989 : 147).

⁴⁹⁵ TAMTÉŽ, s. 135.

⁴⁹⁶ DE FRUTOS GONZÁLEZ (2010 : 12).

⁴⁹⁷ KLEIN (1989 : 136–138).

společným předchůdcem rukopisů *B*, *M*, *N* a *H*, začleněny nové verše podle dvou písemných pramenů – *RSS* a současně snad i ze skladby *Macer floridus* (celkem přes 70 veršů). Konečně ve třetí fázi pozdější opisovači připojili porůznu další verše, u nichž lze předpokládat, že je opět znali z paměti. U těchto veršů se již nekladl důraz na praktické využití. Přinášely spíše zajímavé informace, v jednom případě i pobavení.

Vývoj se tedy ubíral směrem k větší popularizaci textu. Ta je ale jen zdánlivá. Čtenářům sice text skýtal větší možnosti využití, ale sotva můžeme tvrdit, že by si tím rozšiřoval čtenářskou základnu. Jeho hlavní cílová skupina zůstávala stále stejná – praktikující lékaři, kteří měli lékařské vzdělání.⁴⁹⁸ Vidíme to na kontextu, v jakém se herbář v dochovaných rukopisech objevuje. Jedná se o lékařské příručky menších rozměrů, obsahující texty s ryze praktickým zaměřením (o pouštění žilou, lapidáře, antidotáře, diagnostika podle moči, morové regimen, dietetika, recepty, kalendáře a jiné astronomické texty), často dvojjazyčné, ovšem s převahou textů latinských. Dalším důkazem může být používání velkého množství zkratk, především zkracování všech lékařských termínů. V rukopisu Pal. Lat. 1117 se nám dokonce dochovalo přímé svědectví – jsou tu zapsány osobní zkušenosti lékaře, jemuž kodex patřil.⁴⁹⁹ I charakter humanistických dodatků svědčí o dlouhodobém užívání těchto kodexů lékaři. Oproti Beranovu kodexu stojí ve velkém kontrastu rukopisy *N* a *M*, jejichž písaři neužívali zkratky příliš často, a pokud je užívali, pracovali s nimi zcela běžným způsobem, který je odlišný od praxe zavedené v lékařských textech. Rukopis *N* navíc obsahuje četné chyby v přepisu lékařských termínů. To naznačuje, že herbář mohli užívat i vzdělání nelékaři. Zájem laiků, tedy nelékařů, lze v rámci lékařské literatury sledovat právě u farmakologických a také dietetických spisů.⁵⁰⁰ Tím se však otevírá nové téma, které vyžaduje důkladný kodikologický rozbor všech dochovaných exemplářů a pátrání po jejich osudech. Nedořešená přitom zdaleka nezůstává jen otázka čtenářstva. Křišťanův herbář nabízí celou řadu dalších podnětů a otázek. Z hlediska dějin staročeské literatury je tou nejzásadnější vztah latinského herbáře k herbáři českému, který býval součástí tzv. Lékařských knížek, tradovaných pod Křišťanovým jménem. Stejně jako lze za *opus apertum* označit Křišťanův herbář v době, kdy zažíval svou největší slávu, můžeme tak charakterizovat i současnou literárněhistorickou práci, k níž nás tento text láká.

⁴⁹⁸ U níže stojících ranhojičů (*chirurgi*), kteří v pozdním středověku obstarávali zřejmě většinu lékařské péče, lze podle Bernharda Schnella se znalostmi latiny počítat jen výjimečně SCHNELL (1998 : 137). Jeho výzkum, týkající se uživatelů středověkých lékařských kodexů, se sice zaměřoval na německy psané texty, ale i u nich, překvapivě, zjistil, že se jednalo spíše o lékaře než laické čtenáře, jak by se mohlo předpokládat (TAMTĚŽ, s. 144).

⁴⁹⁹ SCHUB (1981 : 67).

⁵⁰⁰ VENTURA (2007 : 467).

PRAMENY RUKOPISNÉ A TIŠTĚNÉ:

Archiv Pražského hradu, Praha, fond Rukopisy knihovny Metropolitní kapituly u sv. Víta, M XI, f. 2r–38r.

Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 7755, f. 1r–48v.

Národní knihovna ČR, Praha, I F 35, f. 61r–92v.

Národní knihovna ČR, Praha, XI C 2, f. 105r–133v.

ARNALDUS DE VILLANOVA (1996), *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ed. Luis García-Ballester – Michael R. McVaugh, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.

Collectio Salernitana (1852–1859). *Collectio Salernitana: ossia documenti inediti e trattati di medicina appartenenti alla scuola medica Salernitana*. Tom. 1–5, ed. Salvatore de Renzi, Napoli, (reprint Bologna, Forni 1967).

Edición crítica del Regimen sanitatis Salernitanum (2010). *Edición crítica del Regimen sanitatis Salernitanum transmitido por los manuscritos Add. 12190 y Sloane 351 de la British Library de Londres*, ed. Virginia De Frutos González, Minerva 23, s. 143–195. Dostupné online: <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3359937>, [cit. 2015–01–30].

Flos medicine (2010), *Flos medicine (Regimen sanitatis salernitanum)*, Estudio, edición crítica y traducción Virginia De Frutos González. Valladolid, Universidad de Valladolid.

KŘIŠŤAN Z PRACHATIC (1999¹), *O pouštění krve — De sanguinis minucione*, vyd. Hana Florianová-Miškovská, Praha, OIKOYMENH.

KŘIŠŤAN Z PRACHATIC (1999²), *Základy aritmetiky — Algorismus prosaycus*, vyd. Zuzana Silagiová, Praha, OIKOYMENH.

KŘIŠŤAN Z PRACHATIC (2001), *Stavba a užití astrolábu*, vyd. Alena Hadravová – Petr Hadrava, Praha, Filosofia.

De viribus herbarum (1832), *De viribus herbarum una cum Walafridi Strabonis, Othonis Cremonensis et Ioannis Folcz carminibus similis argumenti*, ed. Ludovicus Choulant, Lipsiae, Voss.

Die Höhepunkte der Klostermedizin (2001), *Die Höhepunkte der Klostermedizin. Der "Macer floridus" und das Herbarium des Vitus Auslasser*, hg. von Konrad Goehl – Johannes Gottfried Mayer, Holzminden, Reprint-Verl. Leipzig.

Kräuterbuch der Klostermedizin (2003), *Kräuterbuch der Klostermedizin: der „Macer Floridus“*. *Medizin des Mittelalters*, Holzminden, Reprint-Verl. Leipzig.

Der deutsche Macer (2003), *Der deutsche Macer. Vulgatafassung. Mit einem Abdruck des lateinischen Macer Floridus „De viribus herbarum“*, hg. von Bernhard Schnell – William Crossgrove, Tübingen, Niemeyer.

Regimen sanitatis Salerni (1790), *Regimen sanitatis Salerni sive Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta*, ed. Johannes Ch. G. Ackermann, Stendaliae.

Sinonoma Bartholomei (1882), *Sinonoma Bartholomei. A Glossary from a Fourteenth-century Manuscript in the Library of Pembroke College, Oxford*, ed. by John M. Mowat, Oxford, Clarendon (reprint New York, AMS Press, 1989).

VINCENTIUS BELLOVACENSIS (1624), *Speculum quadruplex sive Speculum maius: naturale, doctrinale, morale, historiale*, 1–4, Duaci, Baltazar Beller [reprint: *Speculum quadruplex sive Speculum maius*, 1–4, Graz 1964–1965].

WALAHFRID STRABO (2005), *De cultura hortorum. O zahradnictví*, přel. Jakub Šimek, Uherský Brod.

WALAHFRID STRABO (2007), *De cultura hortorum (Hortulus). Das gedicht vom Gartenbau*, eigel. und hg. von Walter Berschin, mit Pflanzenbildern von Claudia Erbar, Heidelberg.

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA:

DOLEŽALOVÁ Lucie (2010), *Fugere artem memorativam? The Art of Memory in Late Medieval Bohemia (A Preliminary Survey)*, *Studia mediaevalia Bohemica* 2/2, s. 221–260.

FIRPO Luigi (1972), *Medicina medievale. Testi del'Alto Medioevo: Miniature del codice di Kassel, Regole salutari salernitane, Incisioni del »Fascicolo de medicina«, Anatomia di Mondino de' Liuzzi*, Torino, Unione Tipografico-editrice Torinese.

HAUG Walter – WACHINGER Burghart (eds.), (1994), *Kleinstformen der Literatur*, Tübingen, Niemeyer.

JACQUART Danielle – PARAVICINI BAGLIANI Agostino (eds.), (2008), *La Collectio Salernitana di Salvatore De Renzi*, Convegno internazionale Università degli studi di Salerno, 18–19 giugno 2007, Firenze, SISMEL.

KLEIN Dorothea (1989), *Ad memoriam firmiorem. Merkwürdige in lateinisch-deutscher Lexikographie des späteren Mittelalters*, in: KUNZE Konrad – MAYER Johannes G. – SCHNELL Bernhard (eds.), *Überlieferungsgeschichtliche Editionen und Studien zur deutschen Literatur des Mittelalters*, Tübingen, Niemeyer, s. 131–153.

NICOUD, Marilyn (2007), *Il Regimen Sanitatis Salernitanum. Premessa ad un'edizione critica*, in: JACQUART Danielle – PARAVICINI BAGLIANI Agostino (eds.), *La Scuola Medica Salernitana. Gli autori e i testi*, Convegno internazionale, Università degli Studi di Salerno, 3–5 novembre 2004, Firenze, SISMEL, s. 365–384.

RŮŽIČKOVÁ Dana (2007), *De naturis rerum esibilium et potabilium. Regimen sanitatis in the Summa recreatorum compilation*, SPFFBU – Graeco-latina Brunensia, 12, s. 97–124.

SCHNELL Bernhard (1998), *Die volkssprachliche Medizinliteratur des Mittelalters – Wissen für wen?*, in: KOCK Thomas – SCHLUSEMANN Rita (eds.), *Laienlektüre und Buchmarkt im späten Mittelalter*, Frankfurt aj., Peter Lang, s. 129–145.

SCHUBA Ludwig (1981), *Die medizinischen Handschriften der Codices Palatini Latini in der Vatikanischen Bibliothek*, Wiesbaden, Reichert.

SCHULER Stefan (1999), *Medicina secunda philosophia. Die Einordnung der Medizin als Hauptdisziplin und die Zusammenstellung ihrer Quellen im 'Speculum maius' des Vinzenz von Beauvais*, *Frühmittelalterliche Studien* 33, s. 169–251.

STEHLÍKOVÁ Dana (2013), *Magister docet utilitatem abrotani. Macerův pelyněk brotan (abrotanum) v bohemikálních komentářích z počátku 15. století*, SPFFBU – Graeco-Latina Brunensia 18, s. 121–150.

STEHLÍKOVÁ Dana (2015), *De simplicibus medicinis secundum ordinem alphabeti. Řazení lemmat v latinském herbáři Křišťana z Prachatic*, *Studia historica Brunensia*, v tisku.

SUDHOFF Karl (1914–1920), *Zum Regimen Sanitatis Salernitanum*. I–XVI, *Archiv für Geschichte der Medizin*, 7, 1914, s. 360–362; 8, 1915, s. 292–293, 352–373; 9, 1916, s. 221–249; 10, 1917, s. 91–101; 12, 1920, s. 149–180.

VENTURA Iolanda (2004). *L'erbario alfabetico del De Proprietatibus Rerum di Bartolomeo Anglico e le sue fonti: Una panoramica sul ruolo della botanica nelle enciclopedie del XIII secolo*, in: STAMMEN Theo – WEBER Wolfgang E. J. [eds]. *Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung. Das europäische Modell der Enzyklopädien*. Berlin, Akad.-Verl., s. 291–337.

- VENTURA Iolanda (2007), *Un manuale di farmacologia medievale ed i suoi lettori. Il Circa instans, la sua diffusione, la sua ricezione dal XIII al XV secolo*, in: Jacquart, Danielle – Paravicini Bagliani, Agostino (eds.), Scuola Medica Salernitana. Gli autori e i testi. Convegno internazionale, Università degli Studi di Salerno, 3–5 novembre 2004, Firenze, Sismel, s. 465–533.
- VIDMANOVÁ Anežka (2001), *Summa recreatorum*, in: FLIEGER Dominique – BOK Václav, *Deutsche Literatur des Mittelalters in Böhmen und über Böhmen*. Vorträge der internationalen Tagung, veranstaltet vom Institut für Germanistik der Pädagogischen Fakultät der Südböhmischen Universität České Budějovice. České Budějovice, 8. bis 11. September 1999, Wien, Editions Praesens, s. 169–179.
- VOLEKOVÁ Kateřina (2013). *Česká lexikografie 15. století*, Disertační práce, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Praha.

SUMMARY

Dana STEHLÍKOVÁ

OPUS APERTUM BY CHRISTIAN OF PRACHATICE

Latin *Herbarius* written by Christian of Prachatice († 1439), the important scholar of the turn of the 14th and the 15th centuries, is today preserved in 18 manuscripts written from the end of the 14th century to the sixth decade of the 15th century. It contains about 350 short entries, which summarise the healing powers of plants and also of some medicines from the animal and mineral kingdoms. The original Herbal gradually changed and thus, based on the particular transcriptions, we can examine what interests, preferences and needs the individual users of the herbal had. The paper focuses on the three manuscripts (the National Library of the Czech Republic, Prague, I F 35 and XI C 2 and the manuscript from the Archive of the Prague Castle, Prague, the Library of the Metropolitan Chapter of St. Vitus, M XI) containing, besides prose entries, over 70 mnemonic verses which were all at once inserted into a not preserved model common to all these manuscripts. The author determines the sources of these verses (so called Regimen sanitatis Salernitanum and the collection Macer Floridus), describes the manner of their incorporation into the text and tries to determine the relations between the aforesaid manuscripts on the ground of their collation. The inserted verses inspired later scribes to add further extra verses, while these were usually present only in one of the extant manuscripts.

DAS BUCH DER SLAWISCHEN VÖLKER IM LEBEN UND WERK VON ALFONS PARCZEWSKI

Ewa ANDRYSIAK

1. ALFONS PARCZEWSKI VOR DEM HINTERGRUND DER EPOCHE

Der an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts lebende Rechtsanwalt Alfons Parczewski (1849–1933) verdient eine Erinnerung in jeder Hinsicht. Seine umfangreiche Tätigkeit entfaltete er zuerst in Kalisz, wo er über 40 Jahre wohnte und arbeitete, dann in Warschau (VIII 1914–1919) und abschließend in Vilnius (VI 1919–IV 1933).

Neben seiner Berufstätigkeit (er war vereidigter Rechtsanwalt) haben die sozialen, wissenschaftlichen und politischen Tätigkeiten ihn völlig aufgezehrt. Er war in zahlreichen Kalischer Vereinen sowie Kultur-, Finanz-, Bildungs-, juristischen und landeskundlichen Organisationen tätig, die in vielen Fällen aus seiner Initiative entstanden.⁵⁰¹

Er interessierte sich für das Schicksal des polnischen Volkes, das der Germanisierung ausgesetzt wurde. In den Jahren 1880–1885 wanderte er viel in Schlesien, in der Kaschubei und in Pommern. Er unternahm auch Maßnahmen gegen die Germanisierung dieser Gebiete.

Im August 1914, gleich nach der Zerstörung von Kalisz durch deutsche Truppen, zog er nach Warschau um, 1915 beteiligte er sich an der Organisation der reaktivierten Universität Warschau und der Fakultät für Rechts- und Verwaltungswissenschaften, deren Dekan er auch war (X 1915–V 1919). Er organisierte Hilfe für Flüchtlinge aus Kalisz, indem er zusammen mit der Schwester Melania im Verein der Gegenseitigen Hilfe der ehemaligen Absolventen der Kalischer Schulen arbeitete. Er war in der Hauptstadtselfstverwaltung tätig, darüber hinaus war er auch Ratsmitglied (VII 1916–II 1919) und stellvertretender Vorsitzender des Stadtrates (III 1918–II 1919).

Er wohnte, arbeitete und war ehrenamtlich tätig in Vilnius seit Mitte Juni 1919 bis April 1933 (gest. 23 IV). Er gründete die Fakultät für Rechts- und Sozialwissenschaften an der reaktivierten Stefan-Batory-Universität, er war deren Dekan (1919–1922), dann Rektor (1922–1924), Prorektor (1924/1925) und Hochschullehrer (bis 1930). Die Vilnius Universität ehrte ihn mit dem Ehrendokortitel (1929) und Ehrenprofessortitel (1930). Parczewskis Kontakte mit Vilnius fangen bereits am Anfang des 20. Jahrhunderts an, 1906 war er in der Gruppe der Initiatoren der Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften in Vilnius, seit 1923 leitete er deren III. Abteilung und 1927 wurde zum

⁵⁰¹ POL (2000), WALCZAK (1990), ANDRYSIAK (2005, 2010).

Vorsitzenden der Gesellschaft, die ihm früher die Ehrenmitgliedschaft verlieh (1923). Aus seiner Initiative wurde die Ignacy-Danilowicz-Juristengesellschaft gegründet, deren Vorsitzender er auch war. Er war in Vilniuser Filialen der Historischen Gesellschaft und Adam Mickiewicz Betreuung der Landsleute im Ausland sowie in anderen Vereinen tätig.

2. DIE IDEE DER SLAWISCHEN VÖLKER IM LEBEN UND WERK DES KALISCHER RECHTSANWALTS

Parczewski äußerte seine Meinung über das Kennenlernen des Schrifttums der slawischen Völker im Jahre 1883 während des Literaten- und polnischen Künstlertreffens in Krakau (14.–15. September) in seiner Rede „O potrzebie wzajemności literackiej z narodami słowiańskimi“ („Über die Notwendigkeit der literarischen Gegenseitigkeit mit slawischen Völkern“), in der er den Austausch von polnischen Literatur- und wissenschaftlichen Zeitschriften mit Zeitschriften dieser slawischen Völker forderte, die nicht näher kennengelernt werden konnten, und nämlich: Sorben, Slowaken, Slowenen, Kroaten, Serben, Bulgaren. Der Redner erklärte sich für die Zentralisierung des Buchhandels mit den slawischen Publikationen und schlug dafür eine der Buchhandlungen in Krakau vor. Dies sollte den Interessierten u.a. den Kauf von guten Lehrbüchern zum Altkirchenslawischen sowie die Herausgabe eines Katalogs über slawische Thematik erleichtern. Parczewski forderte auch systematische Ausgabe der allgemeinslawischen Bibliografie, ermunterte polnische Autoren zur Vorbereitung der Quellen- und wissenschaftlichen Arbeiten auf dem Gebiet der Literatur, Geschichte, Ethnografie und Sprachwissenschaft der slawischen Völker.

Auf dem Interkeltischen Kongress in Dublin im Jahre 1900 präsentierte er die Erfahrungen von Macierz Szkolna in slawischen Ländern – das waren die Sozialvereine, die für die Erhaltung der Staatbesonderheit der mit der Germanisierung bedrohten Bevölkerung gegründet wurden.⁵⁰²

a. PARCZEWSKIS INTERESSE AN DER LAUSITZ

Im Leben von A. Parczewski waren die Lausitz und deren Einwohner besonders wichtig. Er engagierte sich für ihre Neugeburt, unterstützte die Verlagstätigkeit, veröffentlichte wissenschaftliche und populärwissenschaftliche Arbeiten.

Er besuchte die Lausitz zum ersten Mal im Jahre 1875, obwohl er sich für die sorbische Thematik schon früher wegen seiner Mutter Aleksandra interessierte, die Übersetzerin der slawischen, u.a. der sorbischen Literatur war.

Während seiner ersten Reise in die Lausitz im Jahre 1875 lernte er sorbische Aktivisten kennen – Michał Hórnik (1833–1894) und Jan Arnošt Smoler (1816–1884) und auch Arnošt Muka (1854–1932). Er traf sich und

⁵⁰² POL (2000 : 422).

korrespondierte mit ihnen jahrelang. Seit 1875 bis 1906 besuchte Parczewski die Ober- und Niederlausitz jedes Jahr (manchmal auch öfter), nahm an Generalversammlungen von *Maćica Serbska* teil, deren Mitglied er war (seit 1875). Der *Maćica-Serbska*-Verein in Bautzen wusste die Verdienste des Kalischer Rechtsanwalts als Mäzen des sorbischen Schrifttums zu schätzen und schenkte ihm die Ehrenmitgliedschaft. Zusammen mit Arnošt Muka wanderte er 1880 durch die Niederlausitz zu Fuß, um die Grenzen des sorbischen ethnografischen Gebiets zu erforschen. Aus der Initiative des Kalischers wurden in diesem Jahr die niedersorbische Abteilung von *Maćica Serbska* in Cottbus und der Hilfsverein für Studierende Sorben gegründet.

Parczewski vergaß die Lausitz auch nicht nach seinem Umzug nach Vilnius. Davon zeugen u.a. seine Reden, die dieser Gemeinschaft gewidmet wurden. Er hielt eine Vorlesung „*Wyspa słowiańska między Dreznem a Berlinem*“ („Die Slawische Insel zwischen Dresden und Berlin“) an der Stefan-Batory-Universität am 27. Mai 1923, ein paar Jahre später und nämlich am 5. Juni 1931 hielt er einen Vortrag „*Łużyczanie – najmniejszy słowiański naród Europy*“ („Sorben – das kleinste slawische Volk Europas“) in der Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften. Dr. Arnošt Muka aus Bautzen wurde 1924 Ehrenmitglied der Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften in Vilnius, deren III. Fakultät Parczewski leitete.

Als Fachmann für die sorbische Problematik nahm er im Januar 1923 an der Organisationsversammlung der Polnischen Gesellschaft der Freunde des Sorbischen Volks in Warschau teil; darüber hinaus brachte er Ergänzungen und Verbesserungen in den Statusentwurf ein.⁵⁰³

b. ANDERE VÖLKER

Parczewski interessierte sich nicht nur für die Lausitz, sondern auch für Tschechien. Einen wesentlichen Einfluss darauf hatte auch seine Mutter. Aleksandra Parczewska wohnte eine Zeit lang in Tschechien, wo sie als Lehrerin Tschechisch und Slowakisch unterrichtete; später war sie auch als Übersetzerin aus dem Tschechischen tätig.

Parczewski lernte den Tschechen Edvard Jelínek (1855–1897) – Schriftsteller, Publizisten und Bibliografen, im Jahre 1880 kennen. In den Jahren 1881–1891 schrieb er an ihn Briefe, in denen er Fragen über die Lausitz und Tschechien, seine privaten Sachen und Aktivitäten für polnische Protestanten berührte. Im April 1886 hielt er in Posen einen Vortrag über die nationale Erwachung Tschechiens.

Mindestens seit 1889 datiert man Parczewskis Bekanntschaft mit dem Slawisten und Übersetzer der polnischen Literatur Adolf Černý (1864–1896). Beide Männer, die die Liebe zur Lausitz und deren Einwohnern verband, trafen

⁵⁰³ ANDRYSIK (2010b : 123).

sich mehrmals persönlich, u.a. in Hradec Králové 1889, in Kalisz 1897, in Prag 1898 und in Bautzen 1904.

Über die prosorbische Aktivität Černýs und seine Treffen mit Černý in der Lausitz schrieb Parczewski nach einigen Jahren in „Kurier Polski“⁵⁰⁴ und „Kultura Słowiańska“.⁵⁰⁵

Eine bedeutende Slawengruppe, mit der A. Parczewski Kontakte pflegte, waren die Russen. Diese Kontakte hatten jedoch einen ganz anderen Charakter und dies wegen der Funktion, die er jahrelang während seiner Aktivität in der Staatsduma von Sankt Petersburg als Abgeordneter, Vertreter des Kalischer Gouvernements und gleichzeitig Mitglied des Polnischen Kreises in dieser Duma ausübte. Zahlreiche Kontakte Parczewskis mit den Russen sollten also durch das Prisma seiner Pflichten und seiner Arbeit für das polnische Volk im unfreundlichen und nicht selten feindlichen Milieu betrachtet werden.

Parczewski vergaß die slawischen Völker nicht, abgesehen von seinem Wohn- oder Arbeitsort. Ein Beispiel dafür ist der in Vilnius im Mai 1924 organisierte Abend, der den Südslawen gewidmet war. Die bekannte Sängerin Maria de Carmarie sang viele kroatische Volkslieder.

Herr Rektor Parczewski hielt vorher eine herzliche Rede.⁵⁰⁶ Dank seiner Sprachbegabung war der Kalischer im Stande, leicht Kontakte mit Ausländern aufzunehmen. Er sprach Polnisch und beherrschte dazu Sorbisch, Russisch, Deutsch, Französisch, Latein.

3. CHARAKTERISTIK DER BÜCHERSAMMLUNG VON PARCZEWSKI

Alfons Parczewski sammelte in seinem Leben eine Kollektion von Büchern und Zeitschriften, die über 7000 Bände umfasste und seine äußerst weitreichenden Interessen widerspiegelte.

In seiner Sammlung gab es meistens Arbeiten über Recht und Geschichte, diese Themen herrschten auch in seinem literarischen Werk vor. Es gab auch zahlreiche Publikationen über europäische nationale Minderheiten, vor allem in der Lausitz, in Schlesien, in Irland, in Schottland, in der Kaschubei, und in Masuren, heraus. Zur Bibliothek gehörten auch schöne Literatur und Geschichte der Literatur, Arbeiten über Sprachwissenschaft, Erdkunde, Ethnografie, Kunst, Kalender, Bücher über verschiedene Länder und Völker, u.a. über Litauen und frühere polnische Ostgebiete, England, über die Bretagne, die Gascogne, Ungarn und Tschechien. Parczewski sammelte Veröffentlichungen in verschiedenen Sprachen, sowohl neue Drucke (19. und

⁵⁰⁴ PARCZEWSKI (1922 : 351, 12).

⁵⁰⁵ PARCZEWSKI (1924 : 6/7, 2–4).

⁵⁰⁶ JÓZEFOWICZ (1924 : 108, 2).

20. Jahrhundert) als auch Frühdrucke. In der Gruppe der Frühdrucke gab es meistens Arbeiten über Rechtsthemen.

Ein bedeutender und wertvoller Teil der Sammlung waren die Zeitschriften (140 Titel) in der polnischen Sprache und fremdsprachige Periodika, einschließlich vieler einzigartiger, auch aus dem 19. Jahrhundert stammender sorbischer Zeitschriften. In der Bibliothek gab es Zeitschriften über Rechtswissenschaften, Gerichtswesen, Juristerei, Notariat, Geschichte des Rechts und Publikationen aus den juristischen Fakultäten. Parczewski sammelte Zeitschriften, die Organe der wissenschaftlichen Gesellschaften waren, bibliografische Zeitschriften und Zeitschriften über Geschichte und Periodika über die Problematik der europäischen Nationalitäten, einschließlich sorbischer und polnischer Einwohner früherer polnischer West- und Nordgebiete.

Die den Zweiten Weltkrieg überstandenen Sammlungen von A. Parczewski (etwa 3000 Bände) sind heute in zwei Kalischer Bibliotheken aufbewahrt; Frühdrucke sind Exponate in der Bibliothek des Kalischer Museums und Drucke aus dem 19. und 20. Jahrhundert in der Adam-Asnyk-Öffentlichen Stadtbibliothek.

4. BEISPIELE DER BÜCHER ÜBER SLAWISCHE VÖLKER IN DER TÄTIGKEIT UND SAMMLUNG VON A. PARCZEWSKI

Parczewskis Reisen in die Lausitz brachten mit sich wissenschaftliche und populärwissenschaftliche Publikationen, sowie Memoiren über dieses Gebiet und Ausgaben über die Lausitz, die die Bibliothek vergrößert haben.

4 Jahre lang (1879–1882) gab der Kalischer den niedersorbischen Kalender „Pratyja“ („Pratyja za dołojzno-łužyskich Sserbow na lěto...“ 1880–1883) auf eigene Kosten heraus. Das Erscheinen des ersten Kalenderjahrbuches für das Jahr 1880 wurde von „Kaliszanin“ und „Gazeta Warszawska“ besprochen. Parczewskis Beitrag zur Ausgabe, nicht nur in finanzieller Hinsicht, bestätigen die in den Jahren 1875–1892 von Michał Hórnik an Hajno Jordan geschriebenen Briefe.⁵⁰⁷ Mit Parczewskis Initiative erschien auch das Lesebuch für Kinder in der niedersorbischen Sprache von Hajno Jordan im Jahre 1883.⁵⁰⁸ Der Gewinner wurde in einem Wettbewerb, der vom Kalischer Rechtsanwalt ausgeschrieben wurde, bekannt gegeben.

Eine Reihe von Artikeln und Abhandlungen über die Lausitz, publizierte Parczewski in den Jahren 1879–1931 in den polnischen („Biblioteka Warszawska“, „Kłosy“, „Tygodnik Ilustrowany“, „Wędrowiec“) und sorbischen Zeitschriften („Łužiczan“, „Časopis Maćicy Serbskeje“, „Serbske Nowiny“), indem er auf die Besonderheit der sorbischen Kultur und vor allem auf ihre Beziehungen zu slawischen Völkern, einschließlich Polens, hinwies.

⁵⁰⁷ MĚTŠK (1958 : 5, 87–133).

⁵⁰⁸ JORDAN (1883).

Den ersten Artikel über Verlagsbewegungen in der Lausitz veröffentlichte er in „Biblioteka Warszawska“⁵⁰⁹ Er schrieb über Materialien zur sorbischen Bibliografie in der Stadtbibliothek in Breslau,⁵¹⁰ über sorbische Onomastik,⁵¹¹ Volksliteratur der Lausitz,⁵¹² sorbische und Meißner Absolventen der Universität Krakau⁵¹³ oder über Reaktivierung und Aufgaben der historisch-archäologischen Filiale von Maćica Serbska.⁵¹⁴ In „Serbskie Nowiny“ hat er sich für die Gründung der Gesellschaft der Wissenschaftlichen Hilfe für die Lausitz eingesetzt.⁵¹⁵

1880 publizierte Parczewski die Geschichte der slawischen Niederlausitz⁵¹⁶ und 1881 die erste Biografie von Jan Arnošt Smoler,⁵¹⁷ der für die Volksrenaissance der Lausitz wichtig war. In dieser Publikation stellte er auch die allgemeine Situation der Slawen im westlichen und südlichen Teil der slawischen Länder an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts dar.

Über 200 Stichwörter, darunter die ausführlichsten über die Lausitz, bearbeitete er für *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* unter der Redaktion von Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski.⁵¹⁸

Die Memoiren über den ersten Aufenthalt in der Lausitz, veröffentlichte er im Jahre 1906 in „Łužica“.⁵¹⁹ 25 Jahre später dachte er ausführlich an die Lausitz in „Ruch Słowiański“ zurück.⁵²⁰

Die Ergebnisse der mehrjährigen Forschungen, die er dem handschriftlichen niedersorbischen Psalter aus der Bibliothek in Wolfenbüttel widmete, gab Parczewski im Jahre 1907 bekannt.⁵²¹ Mit dem Gedanken an die Verbreitung der sorbischen Literatur unter die Polen, übersetzte er aus dem Sorbischen zwei Erzählungen von Hajno Jordan (*Bogumił*)⁵²² und Jurij Winger (*Na wycugu*),⁵²³ die er unter dem Pseudonym „Niklot“ publizierte. Beide Werke wurden zuerst anonym in der Zeitschrift für polnische Protestanten „Nowiny Śląskie“ gedruckt.

Nach Parczewskis Tode im Jahre 1933 bearbeitete Stefan Dybowski den Katalog seiner Sammlungen, der in 29 thematische Gruppen geteilt wurde. Den

⁵⁰⁹ PARCZEWSKI (1879 : 111–115).

⁵¹⁰ PARCZEWSKI (1882 : 2, 73–77).

⁵¹¹ PARCZEWSKI, Kharakteristiske... (1900 : 1, 52–55).

⁵¹² PARCZEWSKI (1894).

⁵¹³ PARCZEWSKI (1901–1902).

⁵¹⁴ PARCZEWSKI, Wo nadawkach... (1900 : 1, 3–14).

⁵¹⁵ PARCZEWSKI (1880 : 13, 1–2).

⁵¹⁶ PARCZEWSKI (1879–1880).

⁵¹⁷ PARCZEWSKI (1881).

⁵¹⁸ B. 1–7, Warszawa 1880–1886.

⁵¹⁹ PARCZEWSKI (1906).

⁵²⁰ PARCZEWSKI (1931).

⁵²¹ PARCZEWSKI (1907).

⁵²² JORDAN (1884).

⁵²³ WINGER (1884).

Katalog von Dybowski, mit zwei hinzugefügten Teilen, schätzte Edward Chwalewik und betonte das Wertvolle der Sammlung.

Die Sammlung von sorbischen Publikationen zählte im Jahre 1933 354 Drucke⁵²⁴ aus den Jahren 1761–1929, meistens im Sorbischen. Parczewski besaß die Arbeiten von Jakub Bart-Ćišinski, Adolf Černý, Hajno Jordan, Mato Kosyk, Arnošt Muka, C. T. Pful und anderen; er sammelte Drucke, die mit der Lausitz, unabhängig von der Sprache der Ausgabe, sich beschäftigten. Zu den wertvollsten Zeitschriften gehörten (trotz ihrer Unvollständigkeit): „Časopis Towarstwa Mačicy Serbskeje“ (1848–1931), „Katholski Posol“ (1880–1923), „Łužica“ (1884–1900), „Łužican“ (1862–1879), „Serbske Nowiny“ (1879–1899).⁵²⁵

Die Teile der Büchersammlung über Schlesien, Pommern und die Kaschubei waren sehr ähnlich. Die Kollektion der schlesischen Drucke, die in den Jahren 1803–1930 herausgebracht wurden, zählte im Jahre 1933 240 Bände, meistens in der deutschen Sprache. Die Sammlung der Arbeiten über Pommern und die Kaschubei aus den Jahren 1842–1928 zählte hingegen 90 Bände, einschließlich Broschüren im kaschubischen Dialekt und Zeitschriften („Baltische Studien“, „Blätter für Pommerische Volkstunde“, „Gryf“), obwohl die Jahrbücher nicht immer vollständig waren.

Außer Drucken über nationale Minderheiten sammelte Parczewski in seiner Bibliothek auch die Publikationen über Tschechen, Bulgaren und Südslawen an (275 Bände). Der tschechische Teil war der größte (207 Bände) und umfasste Arbeiten aus den Jahren 1819–1929 (Geschichte, Geschichte der Kirche, Recht, Geschichte der Literatur, Sprachwissenschaft und andere), einschließlich Broschüre Literatur.⁵²⁶ Viele tschechische Ausgaben wurden von Parczewski dank Adolf Černý erworben.

Unter den Drucken über Weißrussland war die Arbeit von Jefim Karski trotz ihrer Unvollständigkeit am wertvollsten. Es handelt sich hier wahrscheinlich um *K' istorii zvukov i form belorusskoj rečy* (Warszawa 1893).⁵²⁷

Alfons Parczewski vertrat die Kalischer Gebiete in den Jahren 1906–1914 als Abgeordneter zur russischen Staatsduma (I, II, III und IV). Es ist deswegen nicht verwunderlich, dass er eine Sammlung von Materialien über die Duma besaß, meistens Berichte und politische Broschüren in der russischen Sprache aus den Jahren 1891–1914.

Parczewski sammelte viele historische monografische Arbeiten, Publikationen über Sprachwissenschaft (*Izviestâ otdelenâ russkago âzyka Imp. Akademii Nauk*) und Bibliografien (*Russkaâ istoričeskaâ bibliografâ Mežova*), auch über Agrarfragen in der russischen Sprache.

⁵²⁴ WALCZAK (1985).

⁵²⁵ CHWALEWIK (1933 : 2–3).

⁵²⁶ CHWALEWIK (1933 : 3).

⁵²⁷ CHWALEWIK (1933 : 2).

Sowohl das Leben und die Werke von Alfons Parczewski als auch der Inhalt seiner Büchersammlung zeugen davon, dass der hervorragende Rechtsanwalt und Sozialaktivist sich für die Idee der slawischen Völker interessierte. Dieses Interesse war jedoch alles andere als Panslawismus nach russischer Art. Er nahm diese Völker durch ihre Geschichte, Traditionen, gegenseitige Sprach- und Kulturähnlichkeit, wahr. Im Fall von Sorben, Kaschuben und Schlesiern, aber auch Tschechen und Kroaten sah Parczewski ebenfalls die Bedrohung des Verlustes der Volksidentität, infolge von Germanisierungsmaßnahmen, die zu jener Zeit durch Preußen, das Deutsche Kaiserreich und minder durch die Donaumonarchie ausgeführt wurden. Parczewski war also ein Mann seiner Zeit, dem es in den letzten Jahren seines Lebens vergönnt war, die Wiedergewinnung der gehörigen Plätze auf der politischen Landkarte Europas durch einzelne slawische Völker zu beobachten. Auf diesen Moment zu arbeitete er sein ganzes Leben lang hin.

ARCHIVQUELLEN:

Książnica Pedagogiczna im. A. Parczewskiego w Kaliszu, CHWALEWIK Edward (1933), Kosztorys księgozbioru po ś.p. rektor. Alfonsie Parczewskim [Kostenvoranschlag der Büchersammlung des Rektors Alfons Parczewski], Warszawa, Typoskript, 7 S.

BEARBEITUNGEN:

ANDRYSIAK Ewa (1992), *Alfons Parczewski – życie i twórczość. Bibliografia*, Kalisz, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

ANDRYSIAK Ewa (2010a), *Alfons Parczewski (1849–1933). Kaliszanin – rektor Wszechnicy Wileńskiej*, Kalisz, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (Kaliszanie; 1).

ANDRYSIAK Ewa (2005), *Książka i ludzie książki w życiu i pracy Alfonsa Parczewskiego*, Kalisz, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

ANDRYSIAK Ewa (2010b), *List Julii Dickstein do Alfonsa Parczewskiego. Przyczynek do kontaktów polsko-łużyckich*, in: PONIEDZIAŁEK Ewelina, KOWALSKA Samanta (Red.) *Miscellanea (między-) kulturowe. Refleksje, porównania, zbliżenia literackie*, Poznań, Kalisz, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Wydział Pedagogiczno-Artystyczny, S. 122–131.

ANDRYSIAK Ewa (2001), *Księgozbiór Alfonsa Parczewskiego*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum” [T.] 10, S. 57–75.

ANDRYSIAK Ewa, STECZEK-CZERNAWSKA Elżbieta (2014), *Dopisy Adolfa Černého Melanii a Alfonsovi Paczewským. Příspěvek k česko-polským vztahům, překlad regist a poznámek Jiří Friedl, „Slovanský přehled”*, R. 100, č. 1, S. 141–177; „Gazeta Warszawska” 1880, Nr. 29.

JORDAN Hajno (1884), *Bogumił. Opowiadanie jako Biblia [!] ocaliła od śmierci*, „Nowiny Szląskie” Nr. 1–5, 7–9, 12–13, 15–22, 24; Abzug: [JORDAN Hajno] (1884), *Bogumił. Opowiadanie, jako Biblia ocaliła od śmierci*, z mowy łużyckiej przetłumaczył i dla ewangelicko-polskiego ludu na Śląsku i w Prusach Wschodnich opowiedział Niklot, Wrocław; 2. Auflage – 1922.

JORDAN Hajno (1883), *Zytańka, to jo pomoz sa takich, kenž kschě bžes schulскеje huby sserскеje zytańe (lasowańe) nahknusch*, Budyšin.

JÓZEFOWICZ M. (1924), *Z muzyki*, „Słowo” Nr. 108 vom 14. Mai, S. 2.

„Kaliszanin” 1880, Nr 10, S. 1. *Korespondencya „Tygodnika Illustrowanego” [Poznań kwiecień 1886]*, „Tygodnik Illustrowany” 1886, Nr. 177, S. 324.

MĚTŠK Frido (1958), *Listy M. Hórniku H. Jordanej pisane 1875–92*, „Lětopis Instituta za serbski ludospyt” Rjad A, č. 5, S. 87–133.

PARCZEWSKI Alfons (1907), *Delnjoserbski Psalter we Wolfenbüttelu*, „Časopis Maćicy Serbskeje” H. 1, S. 3–39; idem: Budyšin 1907, 39 S.

PARCZEWSKI Alfons (1880), *Dwoj namjetaj za Sserbow*, „Serbske Nowiny” L. 39, č. 13, S. 1–2.

PARCZEWSKI Alfons (1881), *Jan Ernest Smoler. Szkic biograficzny*, „Kłosy” B. 33 Nr. 857–861; *Jan Ernest Smoler. Ustęp z historyi [!] narodowego odrodzenia Górnych Łużyc*, Warszawa 1883, [4], 67 s., Abzug aus „Kłosy” B. 32, 1881.

- PARCZEWSKI Alfons (1900), *Kharakteristiske znamjo serbskołužiskeje onomastiki*, „Časopis Maćicy Serbskeje” L. 53, H. 1, S. 52–55.
- PARCZEWSKI Alfons (1901–1902), *Lužičenjo a Mišnjenjo na Krakowskiej uniwersiće w 15. a 16. létstokomaj, zestajal a slawnej Krakowskiej uniwersiće k jeje 500 létemu jubiluje poswečil ...*, „Časopis Maćicy Serbskeje”, 1901, L. 54, H. 2, S. 71–108; 1902, L. 55, H. 1, S. 22–46; Budyšin 1902, 64 s. Wotčišć z Časopisa Maćicy Serbskeje, Red. Dr. K. E. MUKA.
- PARCZEWSKI Alfons (1906), *Mój preni wopyt w Lužicy*, „Lužica” L. 25, č. 25, S. 42–44.
- PARCZEWSKI Alfons (1894), *O literaturze ludowej Szłaska pruskiego i Lužyc*, in: *Pamiętnik Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich*. T. 1, Referaty i wnioski, Lwów, 10 S.
- PARCZEWSKI Alfons (1922), *O pomoc dla Lužyczan*, „Kurier Polski” Nr. 351, S. 12.
- PARCZEWSKI Alfons (1882), *Přinoški k serbskej bibliografiji z měščanskeje knihownje we Wrótslawju*, „Časopis Maćicy Serbskeje” L. 35, H. 2, S. 73–77.
- PARCZEWSKI Alfons (1879), *Ruch literacki na Lužycach*, „Biblioteka Warszawska” B. 3, S. 111–115.
- PARCZEWSKI Alfons (1924), *Wiązanka dawnych wspomnień*, „Kultura Słowiańska” Nr. 6/7, S. 2–4.
- PARCZEWSKI Alfons (1900), *Wo nadawkach historisko-archaeologiskeho wotrjada Maćicy Serbskeje*, přednošk ... čitany srjedu po jutrach 1898 lěta w Budyšinje, „Časopis Maćicy Serbskeje” L. 53, H. 1, S. 3–14.
- PARCZEWSKI Alfons (1879–80, 1881), *Z Dolnych Lužyc. Kilka zarysów i wspomnień = (Z Delnich Lužic: někotre wobrazy a dopomnjeńki)*; preložene z nekotrymi wuwostajeńkami wot. J. E. Smolerja, „Lužičan” L. 19, č. 10, S. 73–76; *Z Dolnych Lužyc. Kilka zarysów i wspomnień*, „Wędrowiec”, B. 9, Nr. 212–216; *Z Dolnych Lužyc. Kilka zarysów i wspomnień*, Warszawa 1881, S. 31 s., Nachdruck aus „Wędrowiec”.
- PARCZEWSKI Alfons (1931), *Z Lužyc i o Lužycach. Kilka wspomnień i uwag*, „Ruch Słowiański” R. 4, Nr. 1/2, S. 2–29.
- POL Krzysztof (2000), *Poczet prawników polskich*, Warszawa, C. H. Beck, S. 421–439. *Tow. Przyjaciół Nauk. Roczne Walne Zebranie*, „Słowo” 1924, Nr. 133, S. 3.
- WALCZAK Krzysztof (1990), *Alfons Parczewski – historyk i kaliszanie*, „Rocznik Kaliski” B. 22, S. 21–31.
- WALCZAK Krzysztof (1985), *Druki lużyckie w księgozbiórce Alfonsa Parczewskiego. Katalog*, Kalisz, Wojewódzka Biblioteka Publiczna.
- WINGER Jurij (1884), *Na wycugu. Opowiadanie*, „Nowiny Szląskie” Nr. 37–38, 44, 47–50, 1885; Abzug: Wrocław 1885.

RESÜMEE

Ewa ANDRYSIAK

DAS BUCH DER SLAWISCHEN VÖLKER IM LEBEN UND WERK VON ALFONS PARCZEWSKI

Das Referat bespricht die Person des bekannten Wissenschaftlers und Aktivisten im kulturellen Bereich sowie sein Interesse an den slawischen Nationen, besonders im Kontext seiner schriftstellerischen Arbeit und seiner Tätigkeit, auch als Besitzer einer reichen Bibliothek. Alfons Parczewski, Rektor der Universitaet in Wilna, pflegte Kontakte mit außerordentlichen Leuten des XIX und dem Anfang des XX Jh.; Russen, Tschechen, Slowaken. Besonders rege Kontakte hatte er mit Lausitz, was sich in seinen vielen Arbeiten, sowie in seiner Bibliothek, die bis jetzt teilweise erhalten ist, auswirkte.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN:

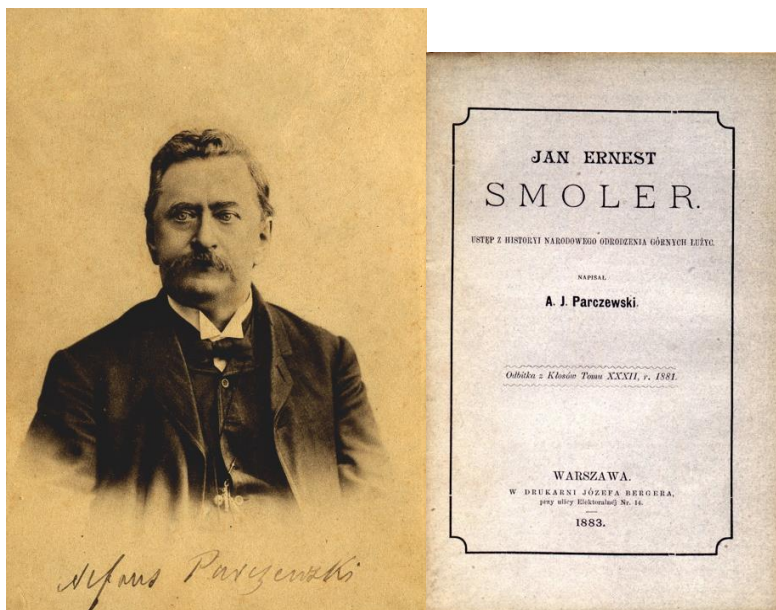

Abb. 1:

Alfons Parczewski, 1906, Postkarte aus der Sammlung Pädagogischen Bücherei Alfons Parczewski in Kalisz

Abb. 2:

A. J. Parczewski, *Jan Ernest Smoler...*, Warszawa 1883

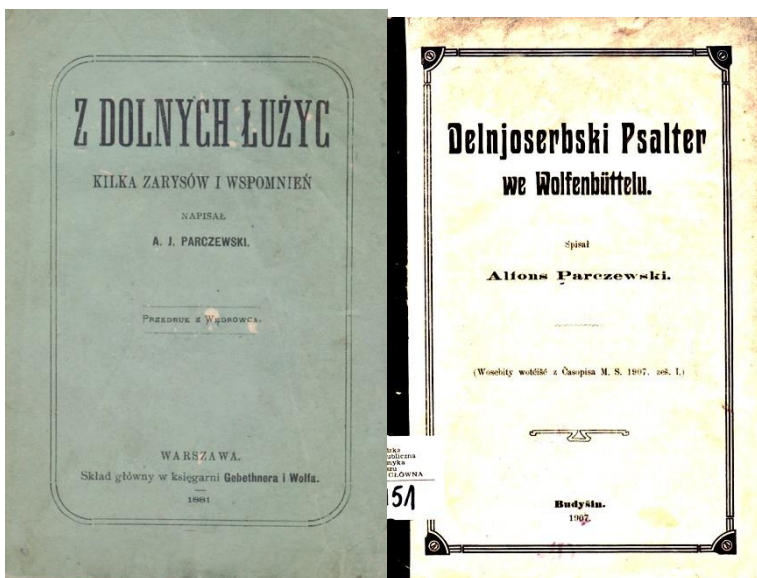

Abb. 3:

A. J. Parczewski, *Z Dolnych Łużyc...*, Warszawa 1881

Abb. 4:

Parczewski, *Delnjoserbski Psalter we Wolfenbüttelu*, Budyšin 1907, Aus der Sammlung der Stadtbibliothek Adam Asnyk in Kalisz

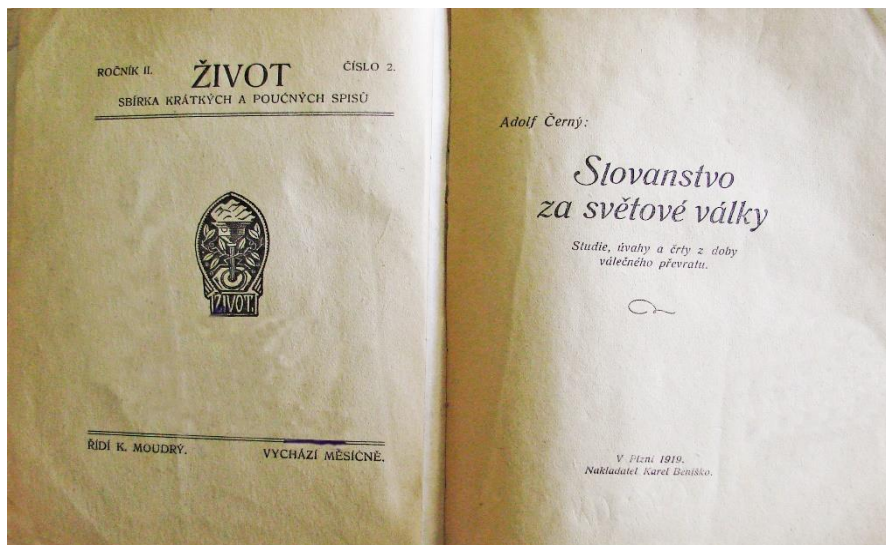

Abb. 5:

A. Černý, *Slovanstvo za světové války*, v Plzni 1919, mit Widmung für A. Parczewski, Aus der Sammlung der Stadtbibliotheken Adam Asnyk in Kalisz

JAN KAREL ROHN A DVĚ VERZE JEHO SPOLEČNÉ KRONIKY MĚST LIBEREC A FRÝDLANT (1753–1763)

Milan SVOBODA

Na samém severu Čech se v roce 1763 objevila nová kniha libereckého rodáka Johanna Carla (Jana Karla) Rohna. Pilný duchovní po sobě zanechal tisíce rukopisných i tištěných stran textů lingvistického i historického charakteru. Co specifického nabízí Rohnovo dílo pro města Frýdlant a Liberec? Nejprve je nutno předeslat, že shodou historických okolností se zachoval i původní rukopis kroniky, dokončené v roce 1753. Úvodem však předkládám tři zásadní teze, které nás uvedou do situace a stručně vysvětlí téma.

I. Kdo byl Jan Karel Rohn? Životaběh, jak zde může být jen stručně nastíněn, lze shrnout takto: Muž, narozený roku 1711, po výchově v Liberci, studiích v duchovenském prostředí turnovských františkánů a jičínských jezuitů, po absolvování teologie a práv na pražské univerzitě vstoupil do kláštera cyriaků čili křížovníků s červeným srdcem v roce 1735. Bílý řeholní šat se symbolem propojeného červeného srdce s křížem na hrudi nosil až do svého skonu v listopadu 1779. V dnes již neexistujícím řeholním domě a kostele sv. Kříže Většího na Starém Městě pražském vykonával funkce řádového archiváře, kronikáře, knihovníka, notáře, učitele, regenschoriho a kazatele. Přes velkou pracovní vytiženost vytvořil monumentální dílo, jež zčásti stačil vydat tiskem, zčásti zůstalo v rukopise.⁵²⁸

II. Jaké dílo po sobě Jan Karel Rohn zanechal? Jednoduše je můžeme rozčlenit na lingvistické (lexikografické, tj. vytištěný čtyřdílný *Nomenclator* a rukopisná *Analecta* ve dvou svazcích) a historické (historiografické). Z tohoto druhého badatelského zájmu pilného cyriaka lze tematicky vydělit spisy

1) o historii řádové (tj. dějiny cyriaků v Čechách, život sv. Kleta i sv. Michaela Gedrojče),

⁵²⁸ Rohnovým dílem jsem se dosud zabýval ve studiích Milan SVOBODA, *Jan Karel Rohn – historik, jazykozpytec a liberecký patriot doby barokní*, in: Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 2004. Lidé okolo knih (autor – tvůrce – recipient). Sborník z 13. odborné konference Olomouc 23.–24. 11. 2004, (red. R. Krušínský), Olomouc 2005, s. 195–210; TÝŽ, *Jan Karel Rohn*, in: Libereckým krajem – Osobnosti, Liberec 2007, s. 131–133; TÝŽ, *Pojetí válek o rakouské dědictví v Čechách i na Liberecku v kronikářském díle Jana Karla Rohna*, in: Střední Evropa – Čechy, Slezsko a Horní Lužice – ve hře velmocí v 18. století, (red. M. Svoboda), Liberec 2008, s. 65–77; TÝŽ, *Jan Karel Rohn – lexikograf na „slepé cestě“? (Úvahy nad slovníky Nomenclator a Analecta)*, in: Opera romanica 11. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. „Jazyk a řeč knihy“, České Budějovice 2009 [recte 2010], s. 241–254, kde i další odkazy na prameny a literaturu. Uvedené studie nereflektovaly výsledky diplomové práce Martina JIŘINCE, *Kanonie cyriaků (křížovníků s červeným srdcem) na Starém Městě pražském 1628–1729*, Praha, Katedra archivnictví a PVH, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2007, která mi nebyla známa.

2) obecně církevní (zvl. jde o rozsáhlou topografii církevních památek Království českého dle krajů) a

3) regionální (jednak pro Prahu o jejím obléhání v době válek o slezské dědictví, jednak pro rodný kraj, tedy Liberecko a Frýdlantsko v někdejších Boleslavském kraji). Právě u třetího bodu se zastavím a krátce mu věnuji pozornost. V mnoha případech nových i opakovaných edic památek starší české literatury si vydavatelé postesknou, že „rukopis/originál textu se nedochoval“. Zde stojíme u radostné výjimky: Jestliže v roce 1763 vyšla tištěná podoba společných dějin severočeských měst Frýdlant a Liberec, máme k dispozici o deset let starší rukopisnou předlohu, z níž autor vycházel, různě ji doplňoval a upravoval.

III. Co nabízí současnému badateli tištěná i rukopisná forma kroniky jako specifický pramen regionální provenience, reflektující dějiny obou poddanských měst i jejich vrchnostenských majitelů? Badatelské otázky jsem v tomto případě redukoval do tří okruhů.

1) Jaké jsou diference v Rohnově pojetí historiografického díla, tj. metody a obsah? Zůstaly stejné?

2) Jaké změny nacházíme z hlediska textového? Jak výrazné jsou doplňky po deseti letech od prvního dokončení kroniky?

3) Jak se liší či v čem se shodují obrazová vybavení pro budoucí vydání?

Ad 1) Jan Karel Rohn si už před rokem 1753, kdy dokončil první rukopisnou verzi své kroniky, správně všiml, že se obě města vyvíjela v určité hospodářské, kulturní i náboženské souvislosti a vzájemnosti.⁵²⁹ Do konce 16. století to byl Frýdlant, kdo hrál prim také v obchodním soutěžení. Za Rohnova života už více než století vítězil nad Frýdlantem, přilíže se těsně u hranic, do centra Českého království geograficky směřující Liberec. Kronikář obou měst správně usoudil, že několik staletí společných dějin má smysl vnímat v jednom celku v rámci jednoho panství, protože všichni dosavadní majitelé – od Ronovců ve 13. století až po Gallasy v 18. věku – ovládali obě panství současně a až na výjimky nerozdílně. Zřejmě proto nakonec přistoupil ke spojitému výkladu historie obou měst v jedné municipální kronice. Pozoruhodná přitom je Rohnova dobrá obeznámenost s badatelskými postupy, které zjevně převzal především od Bohuslava Balbína. Rohnovu metodu patrně předurčila mladická léta vzdělávání v klášterním prostředí. Zřejmě právě v něm se dostal do kontaktu s již vydanými Balbínovými a dalšími latinskými a německými kronikami zemsky českého prostředí. Samozřejmě nelze

⁵²⁹ První, rukopisná verze Rohnovy kroniky je dosud uložena v knihovně Řádu křížovníků s červenou hvězdou na Starém Městě pražském: Johann Carl ROHN, *Chronik Vormahls Böhmischer Cron-Lehen*, Prag 1753, sign. XXV B 9. Popsal ji Jiří PRAŽÁK, *Katalog rukopisů křížovnické knihovny nyní deponovaných ve Státní knihovně ČSR*, Praha 1980, s. 142–144. Rukopis byl po roce 1990 vrácen řádu Křížovníků s červenou hvězdou na Starém Městě pražském. Definitivní verze kroniky J. C. ROHN, *Chronik Vormahls Boehmischer Cron-Lehen*, Prag 1763.

opomenout ani další jemu známá historiografická díla, jež ve své kronice Liberce a Frýdlantu cituje, včetně jazykových slovníků ze země saské, hornolužické, slezské i polské a výjimečně francouzské.⁵³⁰

Severočeský region představoval pro Rohnovo bádání téměř neměnný celek, panství uzavřené víceméně ve svých starých, ještě středověkých zemských hranicích. Ten, kdo se měnil a střídal, byli majitelé panství, tj. šlechta, která ve smyslu elity tvořila místní dějiny. Po roce 1620 se v době rekatolizace proměnilo také obyvatelstvo – luteráni odešli převážně do Horní Lužice a Saska.⁵³¹

Rohnovou pracovní metodou se stalo souvislé podání regionální historie v chronologické deskripci bez výrazných snah o komparace s jinými oblastmi. Minulé děje kronikář vyčetl v listinách či jiných starých dokumentech, nejčastěji přímo v rodovém archivu hrabat Gallasů a poté Clam-Gallasů na hradě Frýdlant.⁵³² Jiné jeho znalosti vzešly ze studia archiválií městské provenience. Měl zřejmě dobrý přístup na radnici ve Frýdlantu a v Liberci, jejichž spisový materiál opakovaně využil. Pro větší důvěryhodnost i jako ilustraci svých tvrzení některé z nich doslovně opsal – zvláště listiny od rozličných panovníků či šlechty – a otiskl je jako nedílnou součást svého historického pojednání.

V Rohnově rozsáhlé barokní kronice pochopitelně nelze očekávat nějaké výrazné přeshraniční přesahy v bádání či ve výkladu regionální historie. Rohn vytvořil „pouze“ velký sumář lokálních dějin. Nebyl nějakým vizionářem euroregionální spolupráce, takže historii sousedních regionů do svých výkladů neimportoval násilně. Zahraniční, více méně německou či latinskou literaturu využíval především pro výklad minulosti dvou měst na jednom, později dvou panstvích. Ke studiu starších slezských, lužických či saských kronik měl dobrý důvod. Obeznamil se zřejmě důkladně se zemsky českými kronikami a zjistil totéž, co badatelé ve 20. století: Příhraniční oblast Českého království, která těsně sousedila s Horní Lužicí a Dolním Slezskem, zůstala kvůli svému perifernímu postavení vesměs mimo zorný úhel soudobé celozemské historiografie české. Sám Rohn napsal, že se v zahraničních kronikách dozvěděl o svém rodišti aspoň občas a sem tam nějaké informace, které nenašel v textech zemsky českých autorů, jež příhraničí nikdy příliš nezajímalo. Ano, je a bylo to zvláštní: Obě města ležela v Boleslavském kraji, Liberec dokonce

⁵³⁰ Pracoval například s kronikami Johanna Benedicta Carpzova, Samuela Grossera, Christiana Knautheho, Friedricha Lucase, Heinricha Rocha či Johanna Sinapia. Používal také Zedlerův Universal-Lexicon.

⁵³¹ Prvními majiteli Frýdlantska a Liberecka byli do roku 1278 Ronovci, v letech 1278–1551 frýdlantská větev Biberštejnů, 1558–1621 Redernové, 1621–1634 Albrecht z Valdštejna, 1634–1759 Gallasové a od 1759 do 1945 Clam-Gallasové.

⁵³² Archiválie Gallasů a Clam-Gallasů i jejich předchůdců se na frýdlantském hradě dochovaly do šedesátých let 20. století, než byly z Frýdlantu definitivně odvezeny a uloženy v děčinské pobočce Státního oblastního archivu v Litoměřicích. Zde jsem však žádnou korespondenci J. K. Rohna s hrabaty z Gallasu či Clam-Gallasu nenašel.

vzdálen jen dvanáct mil od Prahy, ne příliš daleko od toků řek Jizery a Labe. Panství Gallasů a Clam-Gallasů za Rohnova života patřila z hlediska duchovenské správy ještě pod pražskou arcidiecézi, a přesto o ně byl v domácí dobové historiografii tak malý zájem...

Rohn v předmluvě obou verzí kroniky Frýdlantu a Liberce stručně a jednoduše popsal svou pracovní metodu.⁵³³ Připomněl, že některá města Českého království již mají své dějiny vytvořeny, například Louny, Mladá Boleslav či Plzeň. Tento dobrý příklad se mu stal vodítkem, aby napsal dějiny českých měst v příhraničí s Horní Lužicí, neboť právě zemsky čeští historikové se tímto regionem zabývali málo a mnohem více se prý najde u Lužičanů či Slezanů. Aby zůstala zachována památka na minulé časy měst Frýdlant a Liberec, rozhodl se Rohn zachytit jejich minulost. Zvláště proto, že tyto lokality bývaly v držení různých světských vrchností (autorit). Sáhnul proto do starých rukopisů a vyhledal autory, kteří o nejsevernější části Českého království cokoli napsali, a neostýchal se sepsat jistou kompilaci, především když šlo o dvě města, „inkorporovaná“ v rámci dominia vždy jedné vrchnosti. Uvědomuje si, že nejde o celistvé, resp. úplné dějiny obou obcí, protože některé archiválie byly zničeny či odcizeny, např. Švédy za třicetileté války. Autor uznává, že tyto různě roztroušené jednotlivosti mohou působit až směšně. Avšak ten, kdo bude vědět více a lépe, může Rohnovy nesprávné informace nahradit. Autor bude spokojen, pokud vykonaná práce poslouží Boží cti.

Ad 2) První i druhá verze Rohnovy společné kroniky měst Frýdlant a Liberec nese obdobné obsáhlé označení, ač v tištěné verzi je ještě více upřesněn obsah knihy.⁵³⁴ Rukopis první verze této kroniky, datovaný do roku 1753, je uložen v knihovně řádu Křížovníků s červenou hvězdou.⁵³⁵ Jiří Pražák, autor katalogu rukopisů uchovávaných v předchozím režimu v pražské Státní knihovně ČSR, správně identifikoval, resp. verifikoval Rohnův

⁵³³ Viz příloha k této studii.

⁵³⁴ CHRONIK | Vormahls Böhmischer Cron-Lehen, | nunmehr ins Allodium gezohener | zweyen Städten | Friedland, und Reichenberg, | in Welcher | derer allda gewesten hohen Herrschafften, Succession | Als deren Bercken, deren vom Biberstein, von Rädern, von Waldstein, von Gallas, von u. zu Clam | Aufkommen der Städten, Veränderung der Religion, | der Geistlichen Catholischen Hirten Nachfolge, Kriegs- | bedrängnussen, Stadt- und Berichts-Sachen, Verschiedene | Glücks- und unglüks zu fälle, und was sonst etwann merk- | würdiges allda vorgegangen, theils auß fleisigen Geschicht- | Schreibern, theils auß geschriebenen Anmerkungen zusam/men/ | getragen sein | Von | P: Johann Carl Rohn Von Reichenberg auß Böhmen | AA: LL.; et Philosophiae Magistro, SS. Theologiae Baccalaureo | Formato, deß Heil: Ordens der Creützherren mit dem Rothen | Hertz, Von der Buß der Seeligen Martyrer, beym Grössern | Heiligen Creütz in der König: Alt-Stadt Prag Canonico | Regulari, der zeit Archivario | Vollendet | Im Jahr Christi M.DCC.LIII. Děkuji vedení Řádu křížovníků s červenou hvězdou za možnost opakovaně studovat tento rukopis v jejich knihovně.

⁵³⁵ Rukopis se signaturou XXV B 9 eviduje ještě pod č. 122 jako součást fondu Národní knihovny v Praze J. PRAŽÁK, *Katalog rukopisů křížovnícké knihovny nyní deponovaných ve SK ČSR*, Praha 1980, s. 142–144. Po roce 1990 byl rukopis vrácen do řádové knihovny.

rukopis.⁵³⁶ Současně jej zběžně srovnal s tiskovou podobou téže kroniky z roku 1763.⁵³⁷ Sto čtyřicet pět folií v knižním bloku o rozměrech 33,5x21 cm vázaném v kůži obsahuje jak texty, tak několik iluminací. Podívejme se nyní stručně na obě složky rukopisu, textovou i obrazovou.

Nelze prozatím jednoznačně sdělit důvody, které vedly k tomu, že rukopis nebyl vytištěn již v čase svého dokončení. Je možné, že se jednalo jen o nedostatek financí. Důsledek prodlevy ve vydávání kroniky byl pro autora a jeho dílo fatální: Roku 1757 nečekaně skonal hrabě Filip Josef Gallas, poslední mužský člen tohoto rodu v Čechách. Rohn s ním měl dobré vztahy, dostal se zřejmě díky jeho vstřícnosti do rodového archivu na hradě Frýdlant. Smrt tohoto Rohnova patrona vedla pracovitého badatele barokní doby k tomu, že chtěl-li kroniku vydat, musel přistoupit v některých jejích pasážích k podstatné úpravě a rozšíření svého dosavadního, vlastně již uzavřeného díla, o kapitolu věnovanou počátkům a vzestupu hrabat Clamů. Podstatným zjištěním je, že v tomto případě nijak nevybočil ze svého deset let starého konceptu vyprávění o dějinách urozeného rodu. V chronologickém sledu podal výklad o vývoji a významných představitelích hrabat z Clamu v Rakousku. Doplnil ještě dílčí části, nutno však říci, že v tisku z roku 1763 vesměs zohlednil všechny přípravné práce, které vykonal, resp. uzavřel už v roce 1753. Knižní verzi z roku 1763 doplnil o soupis duchovních, kteří se na Frýdlantsku a Liberecku vystřídali v raném novověku. Vytvořil výčet řeholních řádů, které aktivně působily při rekatolizaci regionu v 17. a 18. století. Pro lepší orientaci v obsáhlé knize přidal Rohn ještě rejstřík.

Ad 3) Rohn neponechal náhodě ani obrazové vybavení městské kroniky. Už v první verzi sám načrtnul městské znaky Liberce a Frýdlantu a nakreslil také erby všech bývalých šlechtických majitelů těchto měst, soustředěných několik staletí v rámci jednoho dominia. Tištěná verze, pro niž pak vypracoval obrazový materiál Johann Arnold, rytec Rentzova školení, ukazuje jako další přílohy vesměs zdařilé, podrobné veduty Liberce a Frýdlantu. V některých vydáních se nachází ještě vlepený mědiryt s pohledem na zříceninu hradu Hamrštejn u Liberce a také pohled na bitvy u Liberce v dubnu 1757 z ptačí perspektivy. Kromě zásadních vedut dvou měst a trosek jednoho strážního hradu je kronika zdobena obvyklými dřevořezovými vlisy či vinětami.

⁵³⁶ „Již srovnání textu a zvláště jeho doplňků a oprav, psaných touž rukou jako základní text (v. např. na fol. 137r poznámku „NB hoc omittatur“, vztahující se k větám, které v tisku vskutku chybějí), s tiskem vede k mínění, že jde o Rohnův autograf, a tato domněnka je potvrzena srovnáním s písmem kodexu SK Praha I A 26a, psaného J. K. Rohnem, v. Truhlář, *Catalogus* I, 8, č. 34, 35.“ viz J. PRAŽÁK, *Katalog*, s. 142.

⁵³⁷ J. PRAŽÁK, *Katalog*, s. 142, konstatuje: „Jeho text [tj. Rohnův, pozn. MS] byl později četnými vsuvkami (v. např. ve vázané fol. 136) a škrty upravován a doplňován až asi k r. 1759, neshoduje se však ani po těchto úpravách s tiskem zcela (v. incipit I. oddílu, dále doplňky, shodné s tiskem věcně, ne však vždy zněním, věnování a rejstřík, jež v rukopise chybějí, a mnohem obsírnější VII. závěrečný oddíl tisku, str. 405–440, v rukopise necelé 2 strany.

Závěrem tohoto příspěvku nutno podotknout, že se pro další bádání nabízí dvojí komparace. První se týká obecně tohoto typu děl, totiž městských kronik vydaných duchovními či měšťany v 18. století v Čechách, zvl. psaných či vydaných v německém jazyce.⁵³⁸ Druhá představuje srovnání s Rohnovým metodologickým přístupem k dalším jeho dochovaným dílům rukopisným či tištěným. Jde o Rohnův nevydaný popis církevních památek litoměřické diecéze, uložený v opisu ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích,⁵³⁹ a také autorský rukopis nevydaného popisu církevních památek Prahy a okolí, uložený v Moravském zemském archivu v Brně.⁵⁴⁰ Tyto dosud neprobádané, resp. českou regionální i celozemskou historiografií opomíjené prameny jsou námětem mého následujícího výzkumu.⁵⁴¹

RESÜMEE

Milan SVOBODA

JOHANN CARL ROHN UND SEINE ZWEI VERSIONEN DER GEMEINSAMEN CHRONIK DER STÄDTE REICHENBERG UND FRIEDLAND (1753–1763)

Im Jahre 1763 hat ein Mitglied des Cyriakerordens, Johann Carl Rohn, eine umfangreiche gemeinsame Chronik der Stadt Friedland und Reichenberg herausgegeben. Die erste Version dieses Textes entstand zwar schon im J. 1753, sie wurde aber damals aus unbekanntem Gründen nicht veröffentlicht.

Die erste Reinschrift ist trotz allen Komplikationen erhalten geblieben. Man kann also beide Versionen vergleichen und wichtige Forscherfragen stellen, die nicht nur offensichtliche Unterschiede zwischen den beiden Texten, sondern auch historische und soziale Veränderungen in den Herrschaften Nordböhmens betreffen. Die gehörten damals den Grafen Gallas und deren Nachkommen (Verwandten und Erben) Clam-Gallas, die diese Chronik mehrmals erwähnt sowie ihre Familiengeschichte. In den beiden Versionen kann man auch die Beziehung des Chronisten zu den beiden Adelsgeschlechtern und zur Interpretation der Vergangenheit beobachten.

⁵³⁸ *Mělnická kronika Jana Josefa Albrechta ze sklonku baroka*, (ed. Jan Kilián), Mělník 2005.

⁵³⁹ Státní oblastní archiv Litoměřice, rukopis Antiquitas | Ecclesiarum, Capellarum etc. Monasteriorum | aliorumque Aedium sacrarum | Districtus et respect. Dioecesis | Litomericensis | collecta | a Joanne Carolo Rohn | Bohemo Reichenbergensi | AA. LL. et Philos. Magistro, Theologiae | Baccal. form., | Ord. Crucigerorum cum | rubeo corde de Poenitentia B. Martyrum | ad S. Crucem majorum Vetero: Pragrae Cano- | nico regul. Archivario et Bibliothecario, sign. BT O 23 (původně knihovna litoměřického biskupství – Bibliotheca residentiae episcopalis Litomericensis).

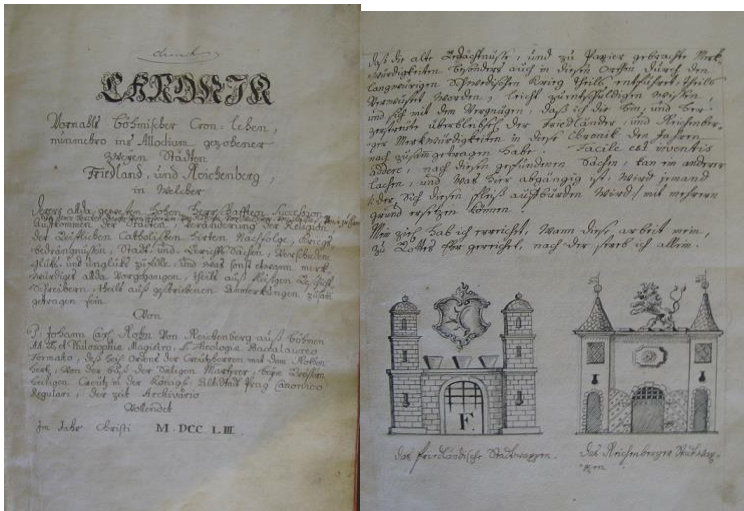
⁵⁴⁰ Mojmir ŠVÁBENSKÝ, *Cerroniho sbírka. 13. století – 1845*, sv. II, Brno 1973, Cerr. II, č. 334. Jde o rukopis v rozsahu 231 stran označený Das | ALTERTHUM | Der Kirchen, Capellen, Klöster, Hospitäl, und | anderer Geistlichen Häuser in den vier Königlichen | Städten der Hauptstadt Prag im Königreich Bö- | heim, und nahe umliegenden Orten. | Original“ a jinou rukou „Verfast vom Karl Rhon, Kreuzherrn mit dem rothen Herzen, beyrn grösen H. Kreuz in Prag, Er starb den 28. Novem / 1779 zu Prag.“

⁵⁴¹ Kompletní výsledky tohoto bádání obsahuje dosud neobhájený habilitační spis Jan Karel Rohn (1711–1779). Teolog barokní doby mezi historií a lingvistikou.

Rohns Chronik gehört zu den wertvollsten gedruckten Quellen, die in der nordböhmisches Region noch in der Barockzeit konzipiert, geschrieben und herausgegeben wurden. Im 19. Jahrhundert und noch in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts inspirierte und bewegte sie zur Fortsetzung der Heimatforschung mehrere Interessenten, die ein tieferes Studium der schriftlichen Quellen unternahmen. Die gebildete Öffentlichkeit von Reichenberg und Umgebung, die jene Chronik beeindruckte, hatte zu ihrer Fassung verschiedene kritische Anmerkungen, aber ihr Konzept der Schilderung der Vergangenheit dieser beiden Nachbarstädte im Rahmen eines Dominiums, das unter Verwaltung einer einzigen Obrigkeit gehörte. Die Glaubwürdigkeit dieses Verfassers, Johann Carl Rohn, sollten verschiedene abgeschriebene originelle Archivalien beweisen, die er in seinem Werk reich benutzte.

Rohns Chronik stellt nicht nur eine frühneuzeitliche synthetische Schilderung der Städtegeschichte dar, die mit der Vergangenheit ihrer Besitzer verbunden sind, sondern auch eine der vielen wichtigen Werke eines fleißigen Geschichtsschreibers und des gebürtigen Reichenbergers.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA:

Obr. 1:

Předmluva Jana Karla Rohna k rukopisné verzi kroniky datované 1753.

Obr. 2:

Ukázka z rukopisu s kresbou znaků měst Frýdlant a Liberec.

[fol. 2a:]

ZAHRADNÍČENÍM KE SLÁVĚ: ZAHRADNICKÉ TISKY EXULANTA JIŘÍHO HOLÍKA JAKO DŮSLEDEK ZMĚNY JEHO LITERÁRNÍ ČINNOSTI A JEJICH PROMĚNY*

Marie RYANTOVÁ

Jednou ze zajímavých osobností druhé poloviny 17. století je původně dominikán, poté exulant a konvertita k luterství Jiří Holík.⁵⁴² Kromě toho, že je příkladem osobnosti, u níž se prolíná hned několik jevů provázejících vývoj

* Studie vznikla v rámci projektu GA ČR č. P405/12/0554 „Konvertita a exulant Jiří Holík. Příspěvek k dějinám exilu a problematice konverze, heterodoxie a disidence v období raného novověku“ a rovněž díky stipendijním pobytům v Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel v letech 2013 a 2014 (stipendium Dorothee-Wilms-Stiftung) a ve Forschungszentrum Gotha der Universität Erfurt v roce 2012 a 2013 (Herzog-Ernst-Stipendium der Fritz Thyssen Stiftung).

⁵⁴² Následující text je víceméně shrnutím rozsáhlejšího výzkumu a dosud vyšlých studií: Marie RYANTOVÁ, *Konvertita a exulant Jiří Holík – nelehký osud uvnitř i vně řádu*, Folia Historica Bohemica 26, č. 1, 2011, s. 233–245; TÁŽ, *Der Konvertit und Exulant Jiří Holík und seine antikatholischen Schriften*, Acta Comeniana 25 (XLIX), 2011, s. 199–219; TÁŽ, *Z Čech do Žitavy, Budyšína a Wittenbergu. Cesta exulanta Jiřího Holíka za uplatněním protestantského kazatele*, in: Navzdory hranici. Migrační procesy na česko-německém pomezí. / Trotz der Grenze. Migrationsprozesse im tschechisch-deutschen Grenzgebiet. Plzeň 2013, s. 107–118; další studie jsou v tisku (*Raně novověká revokační kázání konvertitů k protestantismu jako prostředek konfesijního násilí?*; Jiří Holík: *od dominikánského cenzora v Plzni k protestantskému kazateli; Dominikaner und Konvertit Georg Holik – Opfer, Zeuge und auch Erreger konfessioneller Gewalt?*), v přípravě je kromě dalších článků zejména monografie s edicí Holíkových ojedinele dochovaných protikatolických spisů. Z dřívějších zpracování jsou významné práce J. Volfa – z jeho několika studií alespoň Josef VOLF, *K literární činnosti Jiříka Holíka, býv. dominikána, později exulanta českého*, Časopis Musea Království českého (dále ČMKČ) 83, 1909, s. 152–155, další tituly viz dále pozn. 9, 10, 12 a 32. Základní informaci o J. Holíkovi přináší *Ottův slovník naučný* (dále OSN) XI, Praha 1897, s. 495; *Deutsches biographisches Archiv I*, München 1982, s. 173–179; *Baltisches Biographisches Archiv I*, s. 244–248. Dále i literárně-vědná kompendia a práce: Christian d'ELVERT, *Historische Literatur-Geschichte von Mähren und Österreichisch-Schlesien*, Brünn 1850, s. 105, 107; *Věstník bibliografický. Časopis pro literaturu, hudbu a umění*, roč. III, č. 6, 13. 7. 1871, s. 103, č. 7, 14. 8. 1871, s. 128; Josef JIREČEK, *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku: ve způsobě slovníka životopisného a knihoslovného*, Praha 1875–1876, s. 249–250; Jan JAKUBEC, *Dějiny literatury české od nejstarších dob do probuzení politického*, Praha 1911, s. 327; Josef HRABÁK (ed.), *Dějiny české literatury I*, Praha 1959, s. 469; konečně i pomologická literatura: Johann Volkmar SICKLER, *Der teutsche Obstgärtner*, Weimar 1794, č. 7, s. 234, 238, 242–243, 247, 249–252; Franz ŠPATNÝ, *Beiträge zur Geschichte des Obstbaues im Königreiche Böhmen. I.*, Prag 1872, s. 11–13; Vincenc MAIWALD, *Geschichte der Botanik in Böhmen*, Wien – Leipzig 1904, s. 50; Miloš Bohuslav VOLF, *George Holik, inventeur du greffage moderne*, Praha 1937; TÝŽ, *Český exulant Jiří Holík, vynálezce moderního štěpařství*, Praha 1940; Bohumil NĚMEC, *Dějiny ovocnictví*, Praha 1955, s. 151–162; Ilmar TALVE, *Georgius Franciscus Holyk: ein Beitrag zur Geschichte der landwirtschaftlichen Literatur des Baltikums im 17. Jahrhundert*, Bonn 1955 (Commentationes Balticae II, Jahrbuch des Baltischen Forschungsinstituts, 1954); Pavel DRAŠTÍK, *Josef Eduard Proche (1822–1908)*, 2008 (viz www.sloupno.cz/wp-content/kniha-proche.pdf, staženo 7. 2. 2015).

v 17. století, jako je konfesijní napětí a polemiky, konverze, rekatolizace, migrace a exil,⁵⁴³ lze na jeho osobě, resp. jeho díle, doložit i proměnu čtenářského zájmu či reakci na ni. Zatímco zprvu vydal J. Holík v exilu hned několik silně protikatolicky zaměřených spisů, které odpovídaly dobovému poměrně ostrému konfesijně-polemickému diskursu, později se od tohoto druhu prací odklonil a nejdříve spíše z nouze, později již cíleně publikoval knihy zaměřené zcela odlišně.

Jiří Holík se narodil 11. března 1635 nejspíše v Mnichovicích u Prahy (jak vyplývá z jeho dochovaného životopisu)⁵⁴⁴ a v počátečních letech jeho života se odráží již zmíněná rekatolizace českých zemí, resp. její počátky, zahájené výrazněji na konci a zejména po skončení třicetileté války. Holík sice pocházel z nekatolické rodiny a jako dítě se dokonce účastnil tajných bohoslužeb v lese, o kterých se později zmiňuje ve svých dílech, ale ve věku deseti let ho podle jeho vlastního svědectví odvedli jezuité spolu s dalšími údajně asi šedesáti chlapci do Prahy, přestože matka, která mu zemřela v dětství, prý před smrtí požadovala na otci slib, že syna neopustí a nenechá ho „svést“ (tj. ke katolictví).⁵⁴⁵ Malý Jiří nejprve působil šest let u jezuitů na Novém Městě pražském, poté byl vyslán na Moravu, do Uher a Slezska a jeden rok strávil v Mikulově a druhý v Nise. Po absolvování rétoriky a návratu do Prahy ale odešel k dominikánům, získal řádové jméno Sigismundus a stal se členem konventu u sv. Jiljí na Starém Městě, kde čtyři roky studoval teologii a filosofii „podle Tomáše Aquinského“. Následně byl poslán do Litoměřic, kde získal svěcení od biskupa Maxmiliána ze Schleinitz a na další čtyři roky zastával funkci „magistra novitiorum“ a „cantora chori“. Poté byl vyslán, aby působil

⁵⁴³ K otázkám J. Holíka a migrace zejména M. RYANTOVÁ, *Z Čech do Žitavy, Budyšina a Wittenbergu. Cesta exulanta Jiřího Holíka za uplatněním protestantského kazatele; ke konfesijnímu napětí a polemikám TÁŽ, Raně novověká revokační kázání konvertitů k protestantismu jako prostředek konfesijního násilí?*, v tisku.

⁵⁴⁴ Starší literatuře nebylo datum Holíkova narození známo, přesné datum poprvé uvedla, bohužel bez udání zdroje, Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*, Praha 2004, s. 499. Definitivní potvrzení přináší Holíkův vlastnoruční latinský životopis ze 6. září 1669 – viz Archiv der Evangelischen Kirchen der Kirchenprovinz Sachsen (dále AKPS) Magdeburg, Exulantengemeinde Wespen, Sign. Rep. H 4, Nr. 279, Pfarrstellenbesetzungen 1661–1726. Místem narození byly zřejmě Mnichovice u Prahy, kde je také J. Holík vzpomínán jako významný rodák, třebaže Holíkovy pozdější zmínky vzbuzují ohledně místa narození určité pochybnosti – viz M. RYANTOVÁ, *Der Konvertit und Exulant Jiří Holík und seine antikatholischen Schriften*.

⁵⁴⁵ Následující informace pocházejí především z vlastního líčení J. Holíka, a to nejen v životopise, ale zejména pozdějších dílech, zvl. v knize *Kurtze und wahrhaftige Erzehlung Des betrübten und gar traurigen Zustandes Des König-Reichs Böhmen, In welchem es, insonderheit in den letzten Verfolgungs Jahren der Religion halben gerathen, Von Einem Den solche Verfolgung hart mitgetroffen*, Amsterdam 1679 (VD17 14:017135D) – Herzog August Bibliothek (dále HAB) Wolfenbüttel, sign. Alv. Bd 493 (5), resp. Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek (SLUB) Dresden, sign. Hist.Bohem.347 (tam i zdigitalizováno a zpřístupněno na internetu – <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/84440/1/cache.off>, staženo 7. 2. 2015). Uváděné informace viz *Kurtze und wahrhaftige Erzehlung*, s. 12, 24, 58.

jako kazatel, ale současně také inkvizitor v Plzni, kde vyhledával a zabavoval nekatolické knihy.⁵⁴⁶ Zároveň se však díky tomu s nimi mohl seznamovat a číst si v nich. Bohužel, informace o tom, jaké knihy se mu takto dostaly do rukou, nemáme,⁵⁴⁷ i když by to bylo nepochybně velmi zajímavé nejen s ohledem na jeho působení v exilu, ale i vzhledem k jeho pozdější spisovatelské činnosti; doložit se dá alespoň čerpání z Komenského *Historie o těžkých protivenstvích*.⁵⁴⁸ Z knihovědného hlediska je zajímavé i jeho přiznání, že zabavené knihy páčil, alespoň ty, které si ponechal a nemohl vrátit, především proto, že představovaly kompromitující materiál – vedle toho ale mimoděk zanechal cenné svědectví o tom, že jezuité zabavené „kacířské luterské, kalvínské a jiné knihy“, byť opatřené zvláštní černou vazbou, uchovávali v Klementinu, kde se s nimi sám setkal.⁵⁴⁹

Znalosti, které J. Holík četbou nekatolických knih získal, ale i vzpomínky na nekatolické dětství a zřejmě i na zemřelou matku a do značné míry také zkušenosti z doby působení u dominikánů v něm postupně vyvolaly úvahy o změně víry a o útěku za hranice, v čemž ho podněcovaly ještě různé další zážitky a setkání; alespoň tak to sám později líčil, i když nelze zapomínat na to, že je nutno počítat s autobiografickou stylizací a skutečné motivy konvertitů byly zřídka totožné s uváděnými. Právě s plánem na útěk ale Holík požádal o opětné přeložení do Litoměřic, kde však byl při svém pokusu přistižen a následně nejprve potrestán čtyřadvacetidenním vězením a poté odeslán do Prahy a vzápětí do ještě vzdálenějších končin moravské Jihlavy, kde se stal hospodářským správcem a byl pověřen dohledem nad statky, které tam patřily konventu. V té době, na počátku září 1666, se mu od tamního převora podařilo získat povolení navštívit otce a nevlastní matku, a současně vybírat pro řád almužnu. Do konventu se ale již nevrátil a s pomocí jednoho měšťana ze svého rodiště odjel ve vší tajnosti a bez vědomí rodičů do Žitavy, kam dorazil 21. září 1666.⁵⁵⁰ Poté se přihlásil k luterství a získal doporučení university a konzistoře

⁵⁴⁶ Působení v dominikánském řádu dokládají kromě informací v životopise a vlastním líčení i řádové prameny – viz Národní archiv (NA) Praha, fond Řád dominikánů (dále ŘD), sign. ŘD 8 = „*Liber Provinciae inchoatus A. MDCLIII 1653–1670*“, s. 90, 131, 176, 208, 241.

⁵⁴⁷ Sám J. Holík se o titulech knih, které se mu dostaly do rukou, nezmiňuje. Obsah knihovny dominikánského konventu v Plzni není znám, některé jednotliviny se nacházejí v Národní knihovně ČR nebo v Knihovně Královské kanonie premonstrátů na Strahově. Za informaci děkuji doc. Jaromíru Lindovi. K plzeňskému klášteru dominikánů se vztahuje zajímavá informace z roku 1526, kdy se (22. ledna) obrací Zdeněk Lev z Rožmitálu na městskou radu v Plzni se žádostí, aby netrpěli „rouhavá kázání proti řádům křesťanským“, která v „Černém klášteře“ (tj. dominikánském) činil jakýsi „kazatel německý“ – viz *Království dvojího lidu. České dějiny let 1436–1526 v soudobé korespondenci*, Praha 1989, s. 289 (pramen ze SOA Třeboň, Historica 3888), za upozornění děkuji ThDr. Josefu Krejčímu (Trident).

⁵⁴⁸ Kniha *Kurtze und wahrhaftige Erzehlung* obsahuje pasáže, které vycházejí z Komenského díla, resp. z německého překladu – viz dále pozn. 20; M. RYANTOVÁ, *Dominikaner und Konvertit Georg Holik – Opfer, Zeuge und auch Erreger konfessioneller Gewalt?*, v tisku.

⁵⁴⁹ *Kurtze und wahrhaftige Erzehlung*, s. 84.

⁵⁵⁰ Viz *Kurtze und wahrhaftige Erzehlung*, s. 25–32, detailněji práce M. Ryantové. Text povolení k návštěvě rodičů a vybírání almužny pro řád ze 4. září 1666 uveřejnil Holík ve svých dílech

ve Wittenbergu pro působení v Žitavě. Již tyto skutečnosti svědčí o tom, že Jiří Holík svůj odchod nejspíše důkladně promýšlel a ani jeho volba Žitavy nebyla zcela náhodná, zejména s ohledem na jeho neznalost němčiny, kterou sám přiznával. V Žitavě stále žilo mnoho českých exulantů, a když se tam v roce 1668 uvolnilo místo českého protestantského kazatele, Holík doufal, že je bude moci získat – to se mu však nepodařilo. Velkým problémem byla nepochybně jeho katolická minulost, dokonce byl považován za zvěda, což odráželo nejen obecnou nedůvěru v původně katolické konvertity, ale i některé nedávné neblahé zkušenosti přímo v Sasku. Přesto se Holíkovi podařilo získat důvěru zemského hejtmana v Horní Lužici Johanna Christiana von Schönberg, díky němuž mohl odejít do Lohsy (lužickosrbsky Łaz) u Budyšina, kde byl údajně přátelsky přijat Lužickými Srby. S pomocí další významné osobnosti, vrchního dvorního kazatele knížete Augusta von Sachsen-Weißenfels (1614–1680) a generálního superintendenta Johanna Olearia (1611–1684), získal Holík v říjnu 1668 podporu samotného knížete, představitele vedlejší větve albertinských Wettinů, který byl současně vévodou v Sasku, Jülichu, Kleve a Bergu, landkrabětem durynským a markrabětem míšeňským i obou Lužic. Díky stipendiu, které kníže Holíkovi poskytl, mohl Holík odejít do Wittenbergu, kde nejprve bydlel u proslulého teologa Dr. Johanna Meisnera (1615–1681) a od května 1669 žil v městečku Barby nedaleko Magdeburgu, asi na třetině cesty mezi Magdeburgem a Wittenbergem. Kníže měl přitom na svém území po skončené třicetileté válce mnoho zpustlých vsí a rozhodl se dát svolení k založení české kolonie. V průběhu léta 1669 pak čeští exulanti založili nedaleko Barby českou ves s názvem „Ves Páně“ (později Wespane, dnes Wespen) a na začátku srpna se obrátili na knížete nejen s poděkováním za poskytnutou ochranu, ale i s oficiální žádostí, aby jmenoval Holíka, o němž se mezitím doslechli, jejich kazatelem, který by působil v duchu augšpurské konfese.⁵⁵¹ Holík se poté skutečně stal dne 4. září 1669 prvním luterským

Fünffacher Geistlicher Spiegel (viz dále pozn. 553), s. 165; *Blutige Thränen* (viz dále pozn. 558), s. 62; *Päbstische Geissel* (viz dále pozn. 559), s. 28v; k němu i Josef VOLF, *Pas bývalého dominikána Jiřího Holíka, pozdějšího exulanta*, Památky archaeologické a místopisné 23, 1908–1909, sl. 273–274.

⁵⁵¹ Detailněji M. RYANTOVÁ, *Z Čech do Žitavy, Budyšina a Wittenbergu. Cesta exulanta Jiřího Holíka za uplatněním protestantského kazatele* – na základě pramenů: AKPS Magdeburg, Exulantengemeinde Wespen, Sign. Rep. H 4, Nr. 279, Pfarrstellenbesetzungen 1661–1726, Holíkův životopis; Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt (dále LHASA) Magdeburg, „Acta Der Böhmischen Gemeinde Zu Barbý und Wespen Beschwerden, Ihren Pfarrer Georg Franciscum Holyck wegen vernachlässigsten Amts-Rufung und unreiner Lehre“, A[nn]o 1670, 71. Rep. A12 Spec. Barby 77; dále i LHASA Magdeburg, pobočka Wernigerode, sign. A 31a, Nr. 654, fond Grafschaft Barby und Mühligen, „ACTA der Böhmischen Gemeinde Zu Barbý und Wespen, contra Ihren Seelsorger Franciscum Holyk wegen Predigens wieder Gottes wort, a[nn]o 1670 (1677)“; dále i sign. A 31a II, Nr. 6, fond Fürstentum Sachsen-Barby, Konsistorium Barby, Protokolle in Konsistorial Sachen (1660–1693); též Josef VOLF, *Holík českým kazatelem ve Vsi Páně*, ČMKČ 84, 1910, s. 146–149; stručně Eduard WINTER, *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin (Ost) 1955, s. 58–60, 77, 281, 329–330, 335; Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Stručně o pobělohorských exulantech*, Praha 2005, s. 58.

kazatelem české exulantské obce a 26. září 1669 vystoupil v Barby s úvodním kázáním, které bylo vydáno tiskem ve Wittenbergu.⁵⁵² V témže roce také vydal ve Wittenbergu silně protikatolicky zaměřenou knihu *Fünffacher Geistlicher Spiegel*, v níž se mj. vyjádřil „o falešnosti římské církve a jejím mylném učení“, popsal „hříšný život katolických kněží“ nebo „nepravé zázraky katolické církve“; jeho texty ovšem prozrazují inspiraci jinými zdroji (sám ostatně uvádí řadu jmen různých autorů) a odpovídají dobové teologické kontroverzní literatuře nebo tzv. revokačním kázáním.⁵⁵³ Jak konstatoval již Josef Volf, který se Holíkovými spisy zabýval, jednalo se v podstatě o agitační spisek, který měl přinést autorovi peněžité prostředky k přežití, a Holík se v něm snažil „podat vysvědčení své luterské pravověrnosti“ a současně „ospravedlniti před sebou i jinými svoje odpadlictví“.⁵⁵⁴

Přestože se však Holíkovi podařilo získat výhodné místo, nesetkal se ve svém působení s úspěchem. Došlo ke konfliktům, již na začátku července 1670, tedy po necelém roce, si věřící na Holíka stěžovali a žádali superintendenta o nového kazatele, a po zdlouhavém vyřizování celé záležitosti nařídil kníže na konec března 1671 Holíka „kvůli jeho nedbalosti“ propustit.⁵⁵⁵ Holík se vzápětí vydal do dalekého Švédska, kde v květnu 1672 vydal s podporou kancléře Magnuse de la Gardie (1622–1686) a v překladu profesora Johanna Scheffera (1621–1679) knihu s názvem *Behmisk klage-gråt thet är en kort och sanfärdigh berättelse om thet ymkelige the rätta evangeliske christnas tillstånd uthi Behmen vthaff med ymkan beskriwfen aff Georgio Holyk the fördrefne lutherske behmers kyrkioheerde* (tedy „od zapuzeného luterského kněze“); kniha byla věnována kancléři.⁵⁵⁶ Po Holíkově návratu

⁵⁵² *Christliche Anzugs-Predigt*, (viz příloha) Wittenberg 1669 (VD17 3:632300E) – HAB Wolfenbüttel, sign. Xb 1886, digitální kopie dostupná na <http://diglib.hab.de/drucke/xb-1886/start.htm> (staženo 7. 2. 2015). O kázání poprvé M. RYANTOVÁ, *Konvertita a exulant Jiří Holík – nelehký osud uvnitř i vně řádu*; dále i TÁŽ, *Der Konvertit und Exulant Jiří Holík und seine antikatholischen Schriften*. Další exemplář se nachází v Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt Halle, sign. Pon Xa 4668, QK.

⁵⁵³ *Fünffacher Geistlicher Spiegel*, Wittenberg 1669 (VD17 39:149052K) – Forschungsbibliothek (dále FLB) Gotha, sign. sign. Theol. 8° 481/3; nově objeveno i v Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena, sign. 8 Theol. XXXVIII.44. Viz i Josef VOLF, *Jiříka Holíka „Päbstische Geissel“ a „Fünffacher Geistl. Spiegel“*, ČMKČ 83, 1909, s. 308–313; k revokačním kázáním M. RYANTOVÁ, *Raně novověká revokační kázání konvertitů k protestantismu jako prostředek konfesijního násilí*, v tisku.

⁵⁵⁴ J. VOLF, *Jiříka Holíka „Päbstische Geissel“ a „Fünffacher Geistl. Spiegel“*, s. 312.

⁵⁵⁵ Detailně M. RYANTOVÁ, *Z Čech do Žitavy, Budyšina a Wittenbergu. Cesta exulanta Jiřího Holíka za uplatněním protestantského kazatele* (a prameny v pozn. 10); TÁŽ, *Jiří Holík: od dominikánského cenzora v Plzni k protestantskému kazateli*, v tisku; dále i B. NĚMEC, *Dějiny ovocnictví*, s. 152, a E. ŠTĚŘÍKOVÁ, *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*, s. 285, 289.

⁵⁵⁶ Národní knihovna České republiky (dále NK ČR) Praha, sign. 21 K 357. V Knihovně Národního muzea v Praze (dále KNM) se nachází opis (sign. VIII A 33) a přepis s překladem (sign. VIII E 54), jehož autorem je Josef Janko – viz Josef JANKO, *Švédské vydání „Českého pláče“ od Jiříka Holíka 1672*, ČMKČ 83, 1909, s. 155–157. K pobytu ve Švédsku též Christian Adolph PESCHECK, *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen. Nach Urkunden und anderen seltenen fleichzeitigen Quellen bearbeitet. Bd. 2: Hauptgeschichte seit 1621 und Nachgeschichte*,

do Wittenbergu, kde se imatrikuloval na universitě,⁵⁵⁷ vyšla tato kniha (s věnováním knížeti Augustovi) v roce 1673 také německy, pod názvem *Blutige Tränen des hochbedrängten Böhmerlandes*,⁵⁵⁸ a ve stejném roce byl vydán i v podstatě identický spis *Päbstliche Geißel*,⁵⁵⁹ věnovaný tentokrát purkmistrům, syndikovi, městským soudcům a všem radním města Žitavy, což svědčí o tom, že se Holík stále ještě ani v roce 1673 nevzdával úsilí o získání tamního kazatelského místa (podobné snahy ostatně vyvíjel i později).⁵⁶⁰ U všech Holíkových titulů je zmiňováno, že byly nejprve napsány česky a poté je sám Holík přeložil do němčiny, navíc u obou posledních zdůraznil svou osobu jako toho, „[w]elchen solches Elend auch ziemlich getroffen hat“. Jejich obsahem je detailnější vylíčení osudů nekatolíků, nekatolických kněží a nekatolické církve v Čechách, doplněné vlastními Holíkovými zážitky. Význam a hodnotu těchto textů ovšem výrazně snižuje fakt, že většina obecných informací vychází nebo byla doslovně převzata z již zmíněné *Historie o těžkých protivenstvích církve české*, kterou i sám Holík zmiňuje (nazývá ji „Büchlein von der Böhmischen Verfolgung“); používal přitom německý překlad Johanna Konrada Burkharda *Böhmisches Martyr-Büchlein*, vydaný v Basileji roku 1650 nebo Zürichu roku 1669.⁵⁶¹ Odlišné je kromě

Dresden und Leipzig 1844, s. 563; Josef J. KOŘÁN – Antonín REZEK, *Česko-moravská kronika V* (tzv. Zapova – Karel Vladislav Zap), Praha 1891, s. 669–670; B. NĚMEC, *Dějiny ovocnictví*, s. 152, M. RYANTOVÁ, *Jiří Holík: od dominikánského cenzora v Plzni k protestantskému kazateli*, v tisku (a zejména prameny: Riksarkivet Stockholm, Biographica H II 3; Skrivelser till Konungen Carl XI V.20; De la Gardieska samlingen, sign. E 1614; Uppsala Universitets-Bibliothek, sign. G 260b, č. 112; Staats- und Landesbibliothek Hamburg, Cod. scriin. 66, Cod. in scrinio 70). J. Scheffer uvedl J. Holíka i ve svém díle *Svecia literata* (Joannes SCHEFFERUS, *Svecia literata seu de scriptis et scriptoribus gentis Sveciae. Opus posthumum, Holmiae initio Anno MDCLXXX. Excusum, Nunc autem denuo emendatius editum, & Hypomnematis historicis illustratum, a Johanne Mollero, Flensburga Cimbro*. Hamburgi 1698, s. 313).

⁵⁵⁷ Fritz JUNTKE (ed.), *Album Academiae Vitebergensis. Jüngere Reihe. Teil 2, 1660–1710*, Halle 1952, s. 178 (29. 4. 1673, „Holyckius, Georgius Paulus, 29. 4. 1673 depositus, iniuratus et gratis“).

⁵⁵⁸ *Blutige Thränen Des Höchst bedrängten und geängsten Böhmer-Landes*, (viz příloha) Wittenberg 1673 (VD17 39:134451Y) – NK ČR Praha, sign. 65 E 1056; FLB Gotha, sign. Hist 8° 05366, dále viz seznam.

⁵⁵⁹ *Paebstliche Geissel*, (viz příloha) Wittenberg 1673 – NK ČR Praha, sign. K 9043. Tato kniha není v databázi VD17 uvedena. Opis této knihy, pořízený J. Volfem (zřejmě v městské knihovně v Žitavě) se rovněž nachází v KNM (sign. VII A 20); viz též J. VOLF, *Jiřika Holíka „Päbstliche Geissel“ a „Fünffacher Geistl. Spiegel“*.

⁵⁶⁰ Viz pozn. 559 – věnování je datováno dnem 26. 5. 1673; rovněž J. VOLF, *Jiřika Holíka „Päbstliche Geissel“ a „Fünffacher Geistl. Spiegel“*, s. 308. Mylně i E. WINTER, *Die tschechische und slowakische Emigration*, s. 58 (zmiňuje, že věnování je v knize *Blutige Thränen*, a navíc určeno i radním ve Wittenbergu).

⁵⁶¹ *Böhmisches Martyr-Büchlein, das ist, Historische Erzählung der Verfolgungen, welche über die Böhmische Kirchen von dem Anfang ihrer Bekehrung zum Christenthumb, das ist vom Jahr 894 biss auff 1632 ergangen*, Basel, Zürich 1650 (VD17 1:091543S) – digitální kopie z Zentralbibliothek Zürich viz <http://www.e-rara.ch/zuz/content/titleinfo/2908720> (staženo 7. 2. 2015). J. VOLF, *Jiřika Holíka „Päbstliche Geissel“ a „Fünffacher Geistl. Spiegel“*, s. 309–310, uvádí Burkhardtův překlad *Böhmische Martyr-Büchlein* z roku 1669 (s odkazem na Zibrtovu

zmíněných vlastních zážitků zejména dosti otřesné vyličení poměrů u dominikánů, zvláště trestání některých z nich,⁵⁶² které ovšem zní velmi nadsazeně a nevěrohodně a nelze je ověřit, navíc opět zapadá jak do vyznění *Historie*, tak zmíněných kázání, obsahujících četná topoi. Podobně jako tato kázání tak Holíkovy texty vzbuzují dojem, že jejich účelem bylo především získat důvěru a uplatnění v pozici protestantského kazatele, případně jinou podporu, a jejich expresivní vyjadřování i kritický obsah včetně odvržení katolické víry a představení její špatnosti bylo tudíž žádoucí; současně je nutno brát v potaz mnohdy nelehkou osobní situaci konvertitů, vedoucí k nouzovému jednání či přímo uplatnění jisté formy „strategie přežití“.⁵⁶³

V roce 1679 pak vyšla v Amsterdamu poslední Holíkova protikatolická kniha, tentokrát bez uvedení jména autora, nazvaná *Kurtze und wahrhaftige Erzählung des betriübten und gar traurigen Zustandes des Königreichs Böhmen*.⁵⁶⁴ Tato kniha však již představuje pouze výtah ze tří kapitol obou předchozích děl a bližší okolnosti jejího vydání zatím nejsou známy. Otázkou zůstává např. i to, proč u ní nebylo uvedeno Holíkovo jméno, když předchozí neméně kritické knihy anonymně vydány nebyly – není však zřejmé, zda amsterodamské vydání nemohlo být pořízeno bez autorova souhlasu, příp. zda neexistovalo vydání i s jeho jménem.⁵⁶⁵

V každém případě J. Holík v tvorbě těchto děl nepokračoval, i když zatím nic nenasvědčovalo tomu, že by se chystala v jeho životě změna. Mezitím navštívil různá německá města a v letech 1674 a 1675 pobýval znovu ve Švédsku,⁵⁶⁶ po návratu zřejmě nadále usiloval o získání kazatelského místa, jeho snahy však byly neúspěšné – sám to vysvětloval svou nedostatečnou znalostí němčiny,⁵⁶⁷ ale skutečné důvody byly nepochybně komplikovanější.

Bibliografii české historie IV, č. 8295), v databázi německých tisků Vd17 se ale tento tisk nepodařilo nalézt.

⁵⁶² Viz *Kurtze und wahrhaftige Erzählung*, s. 14–16 a 16–23.

⁵⁶³ M. RYANTOVÁ, *Raně novověká revokační kázání konvertitů k protestantismu jako prostředek konfesijního násilí*, v tisku.

⁵⁶⁴ Viz pozn. 545. Nelze ovšem vyloučit, že místo vydání bylo uvedeno pouze jako „krycí“, případně se jednalo o produkt tamní českobratrské tiskárny, určený i pro tajnou expedici do Čech.

⁵⁶⁵ Pokud by byla kniha vydána bez Holíkova souhlasu, zřejmě by neodpovídaly údaje o jeho věku a počtu let uplynulých od odchodu do Žitavy, které kniha obsahuje. Podle údajů J. Volfa (J. VOLF, *K literární činnosti Jiříka Holíka*, s. 153) však existoval ještě exemplář (měl jím být výtisk v Zemském museu v Brně, pocházející z knihovny Christiana D'Elverta), kde autor uveden byl a připojil i své věnování (jakožto „Georgius Holyc, Böhmischer exulirender Prediger“). Tuto otázku bude ještě třeba prozkoumat.

⁵⁶⁶ Jak dokládají listy Holíkova památníku (Staats- und Landesbibliothek Hamburg, Scrin. N. 222, N. 222a, Cod. in scrinio 62, 66, 68, 70), ještě v roce 1673 cestoval také do Lipska, Halle, Jeny, Gothy, Drážďan, Pirny, Lobau, Žitavy, Zhořelce, Budyšína, Magdeburgu a Hamburgu, 11. srpna navštívil v Hoeyeswerdē M. Samuela Martiniho ml., který představuje zřejmě jediný doložitelný kontakt s někým, kdo pocházel z českých zemí – viz Staats- und Landesbibliothek Hamburg, Scrin. N. 222a, 198v; k cestě do Švédska B. NĚMEC, *Dějiny ovocnictví*, s. 152; Staats- und Landesbibliothek Hamburg, Cod. in scrinio 70, Scrin. N. 222a, Cod. in scrinio 62.

⁵⁶⁷ Viz dále pozn. 576.

Snad již roku 1677 se proto vydal do Východních Prus a působil v Královci (Königsbergu), kde je v červenci doložen jeho zápis na tamější universitě.⁵⁶⁸ Později pokračoval do tehdy švédské Rigy v Livonsku (Livland), kde měl být učitelem v polské škole.⁵⁶⁹ Ani zdejší působení ale nebylo pro Jiřího Holíka zcela snadné, uvádí se i to, že se údajně nejprve živil jako krysař.⁵⁷⁰ Nejspíše právě nouze (jak sám později uvedl) jej ale přiměla k tomu, že tam začal působit (uvádí se, že u nějakého šlechtického exulanta) jako zahradník, a snad se podílel na zakládání nových zahrad, které vznikaly na řížském předměstí, i když se musel vyrovnávat s nevolí místních zahradníků, kteří v něm viděli konkurenci.⁵⁷¹ Mohl tak uplatnit a dále systematicky rozvíjet své znalosti sadařství a ovocnářství, které si osvojil v Čechách, a navázat na zkušenosti jiných českých exulantů, kteří přinesli nejprve do Saska pěstování vinné révy nebo chmele, ale zabývali se rovněž ovocnářstvím. Vynalezl dokonce nové ovocnářské metody, tzv. kopulování a triangulaci, a stal se tak (údajně podnícen Rusy) velkým teoretikem a praktikem ovocnářství 17. století.⁵⁷² Právě v souvislosti s tím také nastal zásadní obrat v jeho spisovatelské činnosti a namísto protikatolických spisů vydal poprvé v roce 1684 v Rize u nakladatele Johanna Georga Wilckeho (či Wilckena) knihu nazvanou *Vereiniger Liff- und Aus-Ländischer Garten-Bau*;⁵⁷³ kniha pak do roku 1772 vyšla podle

⁵⁶⁸ Georg ERLER (ed.), *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg [i]n Pr[e]ussen] 1544–1829. Bd. 2: Die Immatrikulationen von 1657–1829*, Leipzig 1911/12, s. s. 109 (20. 7. 1678 „Geo. Holyk, Michowicen., exul“).

⁵⁶⁹ OSN XI, s. 495; *Věstník bibliografický*, s. 128; J. JIREČEK, *Rukověť k dějinám literatury české*, s. 250; E. WINTER, *Die tschechische und slowakische Emigration*, s. 58. Podle OSN se usadil v Královci v roce 1678, databáze VD17 uvádí, že již v roce 1677 působil v Rize jako „Schulmeister“, o polské škole se zmiňuje (jako předtím Friederich Konrad GADEBUSCH, *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. II.*, Riga 1777, s. 94–95) I. TALVE, *Georgius Franciscus Holyk*, s. 6; zato M. B. VOLF, *Český exulant Jiří Holík*, s. 12, to vyvrací.

⁵⁷⁰ M. B. VOLF, *Český exulant Jiří Holík*, s. 11 a 59 (pozn. 16).

⁵⁷¹ M. B. VOLF, *Český exulant Jiří Holík*, s. 12–13; B. NĚMEC, *Dějiny ovocnictví*, s. 154. Pátrání po osudech J. Holíka v materiálech Lotyšského národního archivu v Rize (Latvijas nacionālais arhīvs Rīga, resp. Latvijas valsts vēstures arhīvs) bylo neúspěšné. V předmluvě své knihy z roku 1691 J. Holík uvádí, že jako „ein in Exilio und ohne Dienst lebender Priester“ byl „wegen Ermangelung der Teutschen Sprache“ donucen přejít „aus den geistlichen in den leiblichen Gartenbau“, „damit ich noch ferner GOTT ... und meinem Nächsten dienen, und von demselbigen mein Brod erwerben und leben könnte“. Zajímavá je v této souvislosti pasáž z Holíkova vstupního kázání v Barby, využívající jeho příjmení jako slovní hříčku: „... und daher Hol' Ick nun auch andere Weinreben, so biss her auch in grosser Gefahr gestanden, und pflantze solche in dem Lutherischen Weinberge allhier zu Barby“ (HAB Wolfenbüttel, sign. Xb 1886, *Christliche Anzugs-Predigt*, s. F2v).

⁵⁷² B. NĚMEC, *Dějiny ovocnictví*, s. 153; Pavel DRAŠTÍK, *Josef Eduard Proche (1822–1908)*, 2008 – viz www.sloupno.cz/wp-content/kniha-proche.pdf (staženo 7. 2. 2015); J. JIREČEK, *Rukověť k dějinám literatury české*, s. 250.

⁵⁷³ Universitetsbiblioteket Uppsala, sign. Pp. XI. 531, kopie se nachází v KNM Praha, sign. 44 F 20. Databáze Vd17 tento tisk neuvádí, nezná jej ani katalog cizojazyčných tisků vydaných v Lotyšsku do roku 1830 – Silvija ŠIŠKO, *Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830. Sērija A. / Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands 1588–1830. Reihe A. / The Union Catalogue of Foreignlanguage Ancient Prints in Latvia. Series A.*, Riga 2013.

dosavadních znalostí s pozměněnými názvy asi dvacetkrát.⁵⁷⁴ (Viz následující přehled). Již o tři roky později byla pod mírně odlišným názvem *Versprochenes Blumen- und Küchen- Garten-Büchlein* (ale i s upraveným obsahem) vydána znovu u stejného nakladatele v Rize, poté vyšel titul *Lieff- und Außländischer Garten-Bau* v Hamburku (1691) a *Verneurtes und vermehrtes Dreyfaches Garten-Büchlein* ve Wittenbergu (1693), Hannoveru (1698) a Kielu (1700). Zatímco tato vydání nepochybně pocházejí ještě z doby Holíkova života, od roku 1707 jsou doložena četná vydání ve Frankfurtu nad Mohanem a Lipsku (1707, 1709, 1717, 1720, 1724, 1727, 1739, 1750),⁵⁷⁵ z nichž se autor dožil nejvýše prvních dvou, která vyšla i s jeho předmlouvou, ovšem totožnou s tou, která byla uveřejněna již v roce 1698. Na rozdíl od předchozích spisů se tentokrát jednalo o díla odborná, postrádající protikatolické zaujetí a tendenčnost, i když i do nich začlenil Holík zmínky o své osobě⁵⁷⁶ a i v názvu a úvodu se uvedl jako „böhmischer exulierender

Nejstarší uváděný je titul *Versprochenes Blumen- und Küchen-Garten-Büchlein, Worinnen Kürztlich, doch gründlich die Handgriffe gezeiget werden : 1. Wie alle Blumen müssen gepflanzet ... werden. 2. Wie alle Arthen ... Geruch, und Farben von sich geben können. 3. Wie man dem Küchen-Garten anlegen ... und unbeschädiget, erhalten kan. 4. Wie man in diesem Lande mit dem Wein pflanzen und Hopfen umgehen und gebahren soll* (Riga, Wilcke 1687, VD17 7:704085E), doložený v Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign. 8 OEC I, 1726 (tam i digitalizováno – http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PPN=PPN59183796X&DMDID=&LOGID=LOG_0001&PHYSID=PHYS_0004, staženo 7. 2. 2015), stejný exemplář se nachází také v KNM Praha, sign. 51 G 52. K oběma titulům i Josef VOLF, *První vydání Holíkovy knihy o zahradnictví*, ČMKČ 85, 1911, s. 278–280, a TÝŽ, *První vydání Holíkovy knihy o zahradnictví*, Časopis Českého musea (dále ČČM) 97, 1923, s. 284–287. Dále i TÝŽ, *Jiří Holík, průkopník v zahradnictví*, Setba 1921, č. 17; TÝŽ, *Holíkova kniha o zahradnictví*, Naše kniha 3, 1922, s. 37; TÝŽ, *První vydání Holíkovy knihy o květinářství*, Národní Politika XL, 1922, č. 17, 17. 1. 1922, s. 1.

⁵⁷⁴ OSN XI, s. 495, M. B. VOLF, *Český exulant Jiří Holík*, s. 60–61; B. NĚMEC, *Dějiny ovocnictví*, s. 154–156. Tuto informaci však bude třeba verifikovat, příspěvkem k tomu je i soupis uvedený v příloze této studie, dovedený ovšem jen do roku 1750.

⁵⁷⁵ Všechna kromě vydání z roku 1709, 1724 a 1727 uvádí (i když s některými nepřesnostmi) I. TALVE, *Georgius Franciscus Holyk*, s. 16–27. Naopak M. B. VOLF, *Český exulant Jiří Holík*, s. 60–61, nezná vydání z roku 1727 a 1739, zato podle něj vyšla kniha v roce 1709 hned třikrát (navíc ještě v Erfurtu a Lipsku a další v Hannoveru – s odkazem na E. G. RINCK, *Bibliotheca Rinckskiana*, Lipsiae 1747, s. 1005, a J. A. BUMALDO, *Bibliotheca botanica*, Hagrae Comitum 1740, s. 371), uvádí i dvě vydání z roku 1724 a další vydání uvádí v roce 1741. Domnělé druhé vydání z roku 1724 dokládá výtiskem z KNM Praha, sign. 51 F 39, což je však vydání z roku 1727 (omyl zřejmě vznikl nesprávným čtením či přehlédnutím). Navíc uvádí ještě vydání po roce 1750 – z let 1752, 1756, 1759 (vše Frankfurt a Lipsko) a 1772 (Erfurt). Celkem tak dochází k počtu dvaceti vydání. Vydání z roku 1741 a obě další vydání z roku 1709 se však v Karlsruhe Virtueller Katalog (KVK – <http://www.ubka.uni-karlsruhe.de/kvk.html>, staženo 7. 2. 2015) nepodařilo dohledat.

⁵⁷⁶ Např. ve vydání *Vermehrtes dreyfaches Gartenbüchlein* v Hannoveru roku 1698 Holík přiznal, že důvodem jeho neúspěchů v duchovní kariéře byla i neznalost němčiny (kap. III., par. 1: „da ich wegen Mangel der teutschen Sprache zu keinem geistlichen Dienste konnte befördert werden“) – viz i J. VOLF, *K literární činnosti Jiříka Holíka*, s. 153. Podobně i v předmluvě vydání z roku 1687 (viz i J. VOLF, *První vydání Holíkovy knihy o zahradnictví*, ČČM 97, s. 286), 1691 (viz

*Priester*⁵⁷⁷ nebo „*vormahliger Pastor der vertriebenen Böhmischen Gemeine*“.⁵⁷⁷ Díky těmto pracím se také Jiří Holík stal dodnes uznávanou osobností v oboru pomologie a jeho jméno zná starší i novější domácí i zahraniční pomologická literatura. V sedmdesátých letech 19. století bylo dokonce navrženo, aby mu byl v pražské Tróji postaven pomník,⁵⁷⁸ o podobné počtě se uvažovalo i v Německu⁵⁷⁹ a dnes je po něm nazván park v Mnichovicích.⁵⁸⁰

Holíkovy zahradnické knihy přitom odpovídaly zájmu o díla s tímto zaměřením, jehož nárůst je patrný v druhé polovině 17. století a který se projevil i v opakovaném vydávání některých starších titulů. V Rize pro tuto činnost vznikly příznivé podmínky díky působení superintendenta Johanna Fischera (1633–1705) a tiskaře Johanna Geoga Wilckeho (či Wilckena).⁵⁸¹ Na rozdíl od předchozích prací však přinášel Holík nové informace, přičemž čerpal nejspíše ze zkušeností z Čech, Lužice, Míšeňska i Pruska, kromě toho ale na řadě míst upozorňuje i na metody a postupy používané přímo v Pobaltí, zejména v Kuronsku, kde měl rovněž působit.⁵⁸² Přestože vycházel z využití některých oblíbených dobových zvyklostí (např. konstelací hvězd a zvláště působení Měsíce) a zmiňoval některé další autory, jeho práce jsou považovány za původní a přínosné, rozšiřující soudobou evropskou zahradnickou literaturu, přičemž zřejmě i prostřednictvím českých prací navazují na středověkou rukopisnou tradici.⁵⁸³

Stoupající zájem o zahradnickou problematiku a o Holíkovy tituly se projevuje také v jejich postupné vnější i obsahové proměně. Zatímco první dva řížské tisky z let 1684 a 1687 mají velmi skromnou úpravu, formát i rozsah (2+84, resp. 94 stran, 12°), stejně jako vydání z roku 1691 (82 stran), připravené Henningem Bredeckem v Hamburku (v podstatě znovu vydané

pozn. 30) a 1693 (tam „Weil ich nun wegen mangel der Teutschen Sprache, in deß Herrn Weinberg in diesen Landen nicht arbeiten kann“).

⁵⁷⁷ Viz vydání z roku 1687, 1691, 1693 (titulní stránka a věnování, druhá varianta jen v titulu tisku z roku 1691). V prvním vydání (1684) je uvedeno, že dílo pochází od „*vormahligen Pastor der vertriebenen Böhmischen Gemeine, anitzo aber Exulanten in Riga*“.

⁵⁷⁸ *Věstník bibliografický. Časopis pro literaturu, hudbu a umění*, roč. III., č. 6, 13. 7. 1871, s. 103 („Čechu Holíkovi, jenž po bitvě bělohorské vlast' opustiv, v severním Prusku se usadil, a který s nejlepším úspěchem stromy štěpoval, bude postaven velkolepý pomník v zahradě Trojské u Prahy“), dále i F. ŠPATNÝ, *Beiträge zur Geschichte des Obstbaues im Königreiche Böhmen. I.*, s. 13.

⁵⁷⁹ J. V. SICKLER, *Der deutsche Obstgärtner*, Weimar 1794, č. 7, s. 249.

⁵⁸⁰ Miroslava VOJTÍŠKOVÁ, *Park Jiřího Holíka v Mnichovicích se podařil za podpory Evropské unie zrealizovat a slavnostně otevřít*, in: *Život Mnichovic. Časopis pro obyvatele města Mnichovice a okolí*, roč. L, 2009, č. 5–6, s. 1–2. (http://media0.mistecko.cz/files/media0:50f8285d81784.pdf.upl/2009_05_06.pdf, staženo 7. 2. 2015).

⁵⁸¹ I. TALVE, *Georgius Franciscus Holyk*, s. 28.

⁵⁸² Tamtéž, s. 29–31. Pobyt v Kuronsku dokládají i památkové záznamy – viz. Staats- und Landesbibliothek Hamburg, Cod. 62,66,70.

⁵⁸³ Tamtéž, s. 32–37.

první, pouze mírně obměněné a doplněné o autorovu předmluvu), čtvrté, wittenberské vydání z roku 1693, které je označeno jako „trojnásobné“ a představuje spojení obou předchozích knih (navíc je připojena i kapitola o vinné révě a chmelu), již je opatřeno titulní ilustrací, má větší formát (8°) i rozsah (125 stran). Kromě poměrně obsáhlé Holíkovy předmluvy (pod níž se podepsal jako „*vormahls derer Böhmischen Exulanten in Barby Pastor, anitzo in Riga wohnend*“ a v níž uvedl, že mnohé z toho, co popisuje, „*schon viele Jahre probiret und practiciret*“) je doprovázeno i rejstříkem, navíc byl připojen také rozsáhlý desetistránkový doporučující dopis wittenberského profesora Geoga Caspara Kirchmajera z 20. ledna 1693. Touto rozšířenou verzí (stejně jako vydáním z roku 1687, jak dosvědčuje již název) tak Jiří Holík dostal svému slibu vydat nový titul, uveřejněnému již v první zahradnické knize.⁵⁸⁴ Podobné je i další vydání, pocházející od Nicolause Förstera z Hannoveru z roku 1698, rovněž „trojnásobné“, protože se skládá ze tří částí, věnovaných postupně ovocným stromům, květinám a zelenině. Současně byla v tomto vydání (opět vedle Kirchmajerova textu) uveřejněna nová Holíková čtyřstránková předmluva (podepsaná pouze slovy „*Gebethwilligster Diener zu Gott*“), v níž uvedl, že byl obviněn z plagiátorství, namítl, že jeho speciální postupy (kopulování a triangulaci) nelze jinde nalézt, vyjádřil se k výtkám, že v předchozích knihách uvedl mnoho zbytečného, stejně jako k tomu, že zanechal povolání kněze, aby mohl psát své zahradnické knihy: právě v souvislosti s tím opět zmínil svou nedostatečnou znalost jazyka a zpochybnil, že by mohl Bohu sloužit lépe, než svou novou činností. Počínaje rokem 1707, kdy se Holíkova díla ujal Hieronymus Philipp Ritschel, bratranec předchozího vydavatele, na něhož přešla příslušná práva (jak sám uvedl v úvodní dedikaci – spolu s poděkováním, protože kniha měla dobrý odbyt) a do roku 1727 včetně, připravil ve Frankfurtu a Lipsku celkem sedm vydání (druhé se zatím nepodařilo identifikovat), označujících knihu již jako „čtyřnásobnou“, se podoba tisku opět změnila: kromě připojení úvodní ilustrace vzrostl rozsah nejprve na 176 stran (přičemž byl již standardně doplňován rejstřík), od čtvrtého vydání v roce 1717 (kde sám vydavatel v úvodu uvádí, že knihu dále rozšířil) pak na 288. Nově připojená čtvrtá část pojednává o potírání škůdců, uchovávání výpěstků, ale také o pěstování některých speciálních druhů jako chřestu, karafiátů a rozmarýny a o vytváření různých zahradních „hříček“; právě zde Holík zmiňuje různé vlastní pokusy. V obdobné formě, jen s mírnými úpravami, pak vyšlo Holíkovo dílo *Neu-vermehrtes Vierfaches Garten-Buch* i v roce 1739 u Augustia Crusia a v roce 1750 u Tobiaše Eduarda Emanuela Adama. Tato opakovaná pozdější vydání, pořizovaná již po Holíkově smrti, dokládají, že jeho dílo se stalo ve své době „bestsellerem“.⁵⁸⁵

⁵⁸⁴ Viz i J. VOLF, *První vydání Holíkovy knihy o zahradnictví*, ČMKČ 85, s. 279–280; Týž *První vydání Holíkovy knihy o zahradnictví*, ČČM 97, s. 286.

⁵⁸⁵ Uvedené informace vycházejí přímo z jednotlivých tisků, pokud jsou přístupné (viz seznam v příloze), částečně rovněž z práce I. Talveho (I. TALVE, *Georgius Franciscus Holyk*, s. 16–27),

Holíkovy osudy po vydání jeho první zahradnické knihy nejsou zcela jasné. Podle zápisů v jeho dnes částečně dochovaném památníku pobýval v druhé polovině osmdesátých let v Pobaltí, ale dostal se i na území Finska a Ruska (Ivangorod), a v devadesátých letech 17. století byl k zastížení ve Frankfurtu, Kolíně nad Rýnem, Drážďanech, Lipsku, Halle, Zhořelci, Budyšině, Žitavě, stejně jako ve Wittenbergu, Berlíně, Magdeburku (příčemž dokonce zavítal i nedaleko od Wespen), Halberstadtu, Quedlinburgu, Wolfenbüttelu, Helmstedtu, Braunschweigu či Hannoveru, poslední záznamy pocházejí z roku 1697 z Rinteln.⁵⁸⁶ Tyto jednorázové zmínky, spojené se jmény různých pastorů, superintendentů, profesorů, kurfiřtských radů a úředníků sice prozrazují časté cestování a získané kontakty, ale o dalším Holíkově působení mnoho nevyprávějí. Pátrání po dokladech další činnosti v Rize se nesetkalo s úspěchem, jedinou významnější stopou zůstává informace z matriky řížského lycea z let 1675–1709, kde je k 6. květnu 1687 zapsán „Bernhardus Hollyck, Regiom[ontanus]-Borussus“,⁵⁸⁷ vzhledem k tomu, že do lycea přicházeli chlapci ve věku od deseti let, mohlo by se jednat o Holíkova syna, i když nejspíše mladšího, než toho, který se narodil v roce 1675 během druhého pobytu ve Stockholmu a Jiří Holík tehdy žádal kancléře Magnuse de la Gardie o kmotrovství,⁵⁸⁸ ve své žádosti ovšem neuspěl, v záznamu o křtu syna Hanse Jürgena je uvedeno jedenáct jiných osob.⁵⁸⁹ Vstup do lycea by pak souvisel s Holíkovým pobytem v Rize, o kterém jinak nemáme bližší zprávy, uvedené místo původu však svědčí právě pro dřívější pobyt v Královci. Druhé vydání Holíkovy zahradnické knihy z roku 1687 přitom obsahuje věnování dvěma purkmistrům a celkem 31 konšelům města Rigy, které J. Holík označil jako své příznivce, vyslovil svůj vděk za možnost žít ve městě, v němž našel i se svou rodinou druhý domov, a připojil také zmínku o svých příznivcích a dobrodincích, kteří mu pomáhali jak v té době, tak již před deseti lety.⁵⁹⁰ Pro působení v Rize mluví také již uvedená zmínka v úvodu Holíkovy knihy z roku 1693. Zejména v pomologické literatuře se objevují úvahy o tom, že se Holíkovi nevedlo nejlépe, jako argument pro to jsou uváděny pasáže, kde zmiňuje některá skromná jídla, s nimiž se měl seznámit vzhledem k tomu, že se pohyboval v prostředí nemajetných jedinců apod.;⁵⁹¹ tyto znalosti ale mohly

i když obsahuje některé nepřesné či neúplné údaje. Předmluvu vydání z roku 1707 přetiskl (spolu s citátem z předmluvy vydání z roku 1700) M. B. VOLF, *Český exulant Jiří Holík*, s. 13–15.

⁵⁸⁶ Viz Staats- und Landesbibliothek Hamburg, Cod. Scrin. N. 222, N. 222a, Cod. in scrinio 62, 66, 68, 70. Památníku J. Holíka bude věnována samostatná studie.

⁵⁸⁷ Fr[iedrich] BIENEMANN jun. (ed.), *Die Matrikel des Rigaschen Lyceums. 1675–1709*, s. 1., s. d., s. 11.

⁵⁸⁸ Riksarkivet Stockholm, De la Gardieska samlingen, sign. E 1614, dopis z 3. 7. 1675 – křtiny se měly konat 5. července 1675 ve dvě hodiny odpoledne v německém kostele ve Stockholmu.

⁵⁸⁹ Údaje o jménu a křtu uvádí s odkazem na matriku z městského archivu ve Stockholmu (Tyska församlingens dopbok 1639–1700, s. 584) I. TALVE, *Georgius Franciscus Holyk*, s. 14, pozn. 22.

⁵⁹⁰ J. VOLF, *První vydání Holíkovy knihy o zahradnictví*, ČČM 97, s. 285.

⁵⁹¹ M. B. VOLF, *Český exulant Jiří Holík*, s. 19.

pocházet z předchozího období či od jiných osob, protože právě zápis syna do poměrně prestižní školy, ale i cesty, které Holík podnikal, svědčí spíše o tom, že neměl velké finanční problémy – byť náklady na cestování nemusely být vysoké. Také vydávání zahradnických knih jednak vyžadovalo, jednak snad přinášelo také určité finanční prostředky, i když ani v těchto knihách nechybějí věnování různým osobnostem.⁵⁹²

Nejasnosti doprovázejí také samotný závěr života Jiřího Holíka. Německá databáze tisků 17. století Vd17 klade jeho úmrtí do doby okolo roku 1700,⁵⁹³ uváděn je i rok 1704⁵⁹⁴ a podle dalších informací zemřel Jiří Holík během některé z morových epidemií, které postihly Rigu v letech 1707 až 1710.⁵⁹⁵ Vzhledem k tomu, že ještě vydání Holíkovy knihy z roku 1707, ale i 1709 (na rozdíl od pozdějších) obsahuje Holíkovu předmluvu (ovšem bohužel bez uvedení data i místa a zejména totožnou s vydáním z roku 1698), a zejména pasáže, kde jsou zmiňovány jeho vlastní pokusy, přičemž jsou formulovány subjektivně, svědčilo by to pro to, že v té době ještě mohl žít a napsat je sám (a nebyly tedy doplněny vydavatelem nebo jiným autorem); zda se skutečně alespoň vydání z roku 1707 dožil, či v jakém předstihu bylo připraveno do tisku, však není jasné. Pokud v Rize na počátku 18. století skutečně ještě pobýval, musel zažít obležení města polsko-saským vojskem na počátku tzv. Severní války roku 1700 a dočkat se rozkazu švédského guvernéra ke zničení řížského předměstí se zahradami, tedy možná i zkázy svého díla. Švédské vojsko sice již v dalším roce zvítězilo, v roce 1710 však dobyli Rigu kozáci a město se stalo nadlouho součástí Ruska.⁵⁹⁶ Pokusy dohledat Holíkovu úmrtí v rejstřících všech dostupných a časově odpovídajících matrik řížských kostelů (sv. Petra a sv. Jakuba) však byly neúspěšné.⁵⁹⁷ Nedá se tak sice vyloučit, že

⁵⁹² Viz výše vydání z roku 1687, ve vydání z roku 1693 je věnování Johannu Christophovi von der Sala und Liegau, vojenskému veliteli kurfiřtské pevnosti Wittenberg. Podle M. B. Volfa (M. B. VOLF, *Český exulant Jiří Holík*, s. 11) byl J. Holík vlastním nakladatelem svých knih (s odkazem na vydání z roku 1693, s. 125 – „ich selbst Verläger bin, und meine Unkosten darauff gewendet habe“), a během svých cest je jednak rozprodával, jednak se patrně účastnil „zakládání zahrad na venkovských šlechtických sídlech“.

⁵⁹³ Viz <http://gso.gbv.de/DB=1.28/SET=8/TTL=1/SHW?FRST=1> (staženo 7. 2. 2015).

⁵⁹⁴ I. TALVE, *Georgius Franciscus Holyk*, s. 6, pozn. 16. Podobně, jen s uvedením Rigy jako místa úmrtí, vyznívá informace z roku 1753 (Johann Bernhard FISCHER, *Liefländisches Landwirthschaftsbuch: auf die Erdgegend von Lief- Est- und Curland eingerichtet*, Halle 1753, předmluva: „Der Autor ... ist schon, vor beynahe 50 Jahren, in Riga gestorben.“).

⁵⁹⁵ M. B. VOLF, *Český exulant Jiří Holík*, s. 20. Tyto roky uvádí také estonská bibliografická databáze Eesti rahvusbibliograafia – <http://erb.nlib.ee/?kid=22610029&oid=39127f47> (staženo 7. 2. 2015).

⁵⁹⁶ B. NĚMEC, *Dějiny ovocnictví*, s. 154. Události počátku 18. století včetně zničení předměstí stručně zmiňuje v úvodu své práce A. BLUMENBACH, *Zur Geschichte der öffentlichen Anlagen und Garten der Stadt Riga*, Riga 1913, s. 7; o zahradách a zejména J. Holíkovi se však nešíří.

⁵⁹⁷ Latvijas nacionālais arhīvs Rīga, fond Nr. 3142, Sv. Jákaba baznīca, 1. apraksts 1632–1914 (rejstřík zemřelých 1668–1704, 1703–1750); fond Nr. 1427, Pētera baznīca, 1. apraksts 1657–1908 (rejstřík k úmrtím matrikám 1657–1811). Pro dóm, kostel sv. Jana, Ježíšův kostel, luterský,

Jiří Holík skutečně svůj život ukončil v livonské Rize, ale v současné době to není možné ani potvrdit, v úvahu je zřejmě třeba brát i působení a smrt v Královci.

Tisky Jiřího Holíka

A. Protikatolické

1. *Christliche Anzugs-Predigt, Welche Auf Gnädigste Verordnung Des Hochwürdigsten, Durchlauchtigsten, Hochgebohrnen Fürsten und Herrn, Herrn Augusti, Postulirten Administratoris des Primat und Ertz-Stifftes Magdeburg, Hertzogen zu Sachsen, Jülich, Cleve und Berg, Landgraffen in Thüringen, Marggraffen zu Meissen, auch Ober- und Nieder Lausitz, Graffen zu der Marck, Ravensburg und Barby, Herrn zu Ravenstein, etc. Zu glücklichem Anfange Einer rechtgläubigen Evangelischen bisshero aus dem Königreich Böhmen vertriebenen, itzo in der Fürstl. Graffschafft Barby in Christo Versamleten Gemeine, Den 26. Septembr. Anno 1669 gehalten von Georgio Francisco Holyk, Aus dem Böhmischem ins Deutsch versetzt.* Wittenberg, Michael Meyer 1669 (VD17 3:632300E)

Herzog August Bibliothek (HAB) Wolfenbüttel, sign. Xb 1886

(<http://diglib.hab.de/drucke/xb-1886/start.htm>)

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt Halle/Saale, sign. Pon Xa 4668, QK

Bibliothek des Evangelischen Predigerseminars Lutherstadt Wittenberg, sign. Diss26/31

2. *Fünffacher Geistlicher Spiegel, in welchem Alle rechtgläubige Evangelische, besonders aber die umb Christi willen in dem Königreich Böhmen geplagte und verfolgete, oder aus demselben verjagte betrübtte Christen, Sich Ihrer guten Lehre und Sache, wie auch eines kräftigen Trostes, zuersehen haben, In Böhmischer Sprache beschrieben, von Georgio Francisco Holyk, Dominicaner Ordens gewesenem Prediger, nummehr durch des Heil[igen] Geistes Gnade erleuchtetem, rechtgläubigen, Evangelischen, Lutherischen Converso. Anitzo aber von demselben auff's neue in die Deutsche Sprache übersetzt,* Wittenberg, Michael Meyer 1669 (VD17 39:149052K)

Forschungs- und Landesbibliothek (FLB) Gotha, sign. sign. Theol. 8° 481/3

Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena, sign. 8 Theol. XXXVIII,44

(<http://gso.gbv.de/DB=2.1/SET=1/TTL=20/PRS=HOL/SHW?FRST=20&HILN=31#31>,

[http://archive.thulb.uni-](http://archive.thulb.uni-jena.de/hisbest/rsc/viewer/HisBest_derivate_00011120/funfgesp_330980726_0001.tif)

[jena.de/hisbest/rsc/viewer/HisBest_derivate_00011120/funfgesp_330980726_0001.tif](http://archive.thulb.uni-jena.de/hisbest/rsc/viewer/HisBest_derivate_00011120/funfgesp_330980726_0001.tif))

3. *Behmisk klage-gråt thet är en kort och sanfärdigh berättelse om thet ymkelige the rätta evangeliske christmas tillstånd uthi Behmen vthaff med mykan beskriwfen aff Georgio Holyk the fördrefne lutherske behmers kyrkioheerde,* Uppsala 1672

Národní knihovna ČR (NK ČR) Praha, sign. 21 K 357

Herzogin Anna Amalia Bibliothek (HAAB) Weimar, sign. 12° IX : 2

4. *Blutige Thränen Des Höchst bedrängten und geängsten Böhmer-Landes: Das ist, Eine kurtze und warhaffte, aber betrübtte und traurige Erzehlung der vier erbärmlichen Plagen, mit welchen Das Herrliche und berühmte Königreich Böhmen nun von vielen Jahren her jämmerlich gedrückt worden, Erstlich In Böhmischer Sprache entworffen Von Georgio Holyk, Böhmischem Prediger, Welchen solches Elend auch ziemlich getroffen hat, Nachmals aber Von demselben ins Teutsche übersetzt,* Wittenberg, Michael Meyer 1673 (ND17 39:134451Y)

Národní knihovna ČR (NK ČR) Praha, sign. 65 E 1056

Forschungs- und Landesbibliothek (FLB) Gotha, sign. Hist 8° 05366

Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Wien, sign. Alt Mag 306573-A

(<http://data.onb.ac.at/rec/AC03781848>,

http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ59410004)

Österreichischen Bibliothekenverbund, sign. AC03781848 (<http://permalink.obvsg.at/AC03781848>)

Franckesche Stiftungen Bibliothek Halle/Saale, sign. 107 H 8

reformační, sv. Martina a sv. Gertrudy jsou matriky dochovány (příp. samy kostely pocházejí) až z pozdější doby.

5. *Päpstische Geissel, Das ist Eine kurtze und warhafftige, aber betrübte und traurige Erzählung der vier erbärmlichen Plagen, mit welchen Das Herrliche und berühmte Königreich Böhmen nun von vielen Jahren her jäm[m]erlich getrücket und gegeisselt worden, mit welcher Geissel alle Papisten, vornemlich aber die Münche und Pfaffen wiederum durch Gottes Wort wegen ihrer falschen betrüghlichen Lehre, und wegen ihres bösen ärgerlichen Lebens gestraffet und gegeisselt werden, Erstlich In Böhmischer Sprache beschrieben Von Georgio Holyk, Böhmischer Exulanten Prediger, Welchen solches Elend auch ziemlich getroffen hat, Nachmals aber Von demselben ins Teutsche versetzt*, Wittenberg, Michael Meyer Wittib 1673

Národní knihovna ČR (NK ČR) Praha, sign. K 9043

Oberlausitzische Bibliothek der Wissenschaften Görlitz, sign. A VI 8° 108

Herzogin Anna Amalia Bibliothek (HAAB) Weimar, sign. 7, 6 : 33

6. *Kurtze und wahrhaftige Erzählung des betrübten und gar traurigen Zustandes des Königreichs Böhmen, In welchem es, insonderheit in den letzten Verfolgungsjahren der Religion halben gerathen, Zwar etwas weüldufftiger in Böhmischer und Teutscher Spraache beschrieben, nummehr, aber Bequemligkeit halber kürztlich zusammen gezogen Von Einem, Den solche Verfolgung hart mütgetroffen*, Amsterdam 1679 (VD17 14:017135D)

Herzog August Bibliothek (HAB) Wolfenbüttel, sign. Bd 493 (5) – nyní Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt Halle/Saale, sign. Bd 493 (5)

Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek (SLUB) Dresden, sign.

Hist.Bohem.347 (<http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/84440/1/cache/off>)

B. Zahradnické (včetně posmrtných vydání do roku 1750)

1. *Vereinigter Liff- und Aus-Ländischer Garten-Bau, Worinnen kürztlich doch klärlich entworffen. Wie man durch gewisse Handgriffe, als: Peltzen, Pfeiffen, Occuliren und Copuliren, etc. allerhand Bäume auffziehen, die auffgezogene wieder allerhand Kranckheiten, besonders Hitze und Kälte praeserviren, die durch unterschiedliche ereignete Zufälle, als da sind, Krebs, Geschwulst, Brand, etc. verwahrlosete zu recht bringen, und repariren möge. Auff hiesiges Ortes Klima und Eigenschafft mit Fleiß gerichtet, Und Denen geneigten Liebhabern aus eigener fleißiger Erfahrung, zum behäglichen Gefallen auffgesetzt, von Georgio Holyk, vormahligem Pastore der vertriebenen Böhmisches Gemeine, anitzo aber Exulanten in Riga, Riga, Johann Georg Wilcken [1684]*

Knihovna Národního muzea (KNM) v Praze, sign. 44 F 20 (kopie)

Universitetsbiblioteket Uppsala, sign. Pp. XI. 531

2. *Versprochenes Blumen- und Küchen- Garten-Büchlein, Worinnen Kürztlich, doch gründlich die Handgriffe gezeigt werden: 1. Wie alle Blumen müssen gepflantzet, gesäet, versetzt, im Sommer und im Winter wohl bewahret werden. 2. Wie alle Arthen, sonderlich die Nälcken, Tulipen, grössere Blumen, doppelten und unterschiedlichen Geruch, und Farben von sich geben können. 3. Wie man dem Küchen-Garten anlegen, brauchen, und was darinnen gesäet, und gesetzt wird, von allerley Ungeziefer, als von den Mücken, Würmen, Raupen, (die sich fast gemeinlich bey Pflantzen und Kohl befinden) praeserviren und unbeschädiget, erhalten kan. 4. Wie man in diesem Lande mit dem Wein pflantzen und Hopfen umbgehen und gebahren soll, daß die Wein-Trauben groß und reiff, der Hopfe aber groß und köstlich wachse. Alles kürztlich und gründlich angemercket und beschrieben durch Georgium Holyk, Böhmisches exulirenden Priester, Riga, Johann Georg Wilcken 1687 (VD17 7:704085E)*

Knihovna Národního muzea (KNM) v Praze, sign. 51 G 52

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign. 8 OEC I, 1726

(<http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?IDDOC=423822>)

Bibliotek i västra Sverige, Stifts- och landsbiblioteket i Skara, Ufi Rudberg

3. *Lieff- und Außländischer Garten-Bau, Worinnen kürztlich entworffen Wie man durch gantz neue, und in Teutschland noch unbekante Hand-Griffe, neben denen bekandten Propffen, Peltzen, Oculiren, Absaugen, etc. durch unterschiedliche Copulation und Trianguliren, so wohl denen kleinen Stämmen auff den Schnitt, als auch derer grössern durch Einschneidung der Tröpffchen, allerhand Bäume auffziehen, die auffgezogene wider allerhand Kranckheiten, besonders Hitze und Kälte, praeserviren, die durch unterschiedliche ereignete Zufälle, als da sind Krebs, Geschwulst, Brand, Gelbesucht, etc.*

verwarlosete zu recht bringen möge. Allen geneigten Liebhabern aus fleissiger Erfahrung, zu behäglichen Gefallen aufgesetzt und zum andernmahl in Druck gegeben von Georgio Holyk, vormahligen Pastore der vertriebenen Böhmischen Gemeine, Hamburg, Henning Brendeck 1691 (VD17 7:713706X)

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign. 8 OEC I, 1910
(<http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PPN=PPN626677254&IDDOC=542415>)
The British Library London, St. Pancras

4. *Georgii Holyk, vormahligen Pastoris der Böhmischen Gemeine in Barby, Verneurtet und vermehrtes Dreyfaches Garten-Büchlein, worinnen kürztlich entworfen, In dem Ersten, wie man durch gantz neue, und noch unbekante Handgrieffe, neben dene bekandten propffen, peltzen, absaugen, oculiren, einpfeiffen, etc. durch unterschiedliches Copuliren, und Trianguliren, in gar kurtzer Zeit, so wohl von kleinen Stämmen auf den Schnitt, als auch von den grössern, durch Einschneidung der Treppen oder Stufen, auffziehen, und wie mans vor allerhand Kranckheiten, und Ungezieffer verhüten soll, etc. Im andern wird gehandelt von Blumen Garten; Wie alle Blumen ins gemein müssen gepflantzet, gesäet, versetzt: auch wie die Nelcken, Tulipanen, grössere Blumen tragen können, und wie allerhand Pflanzen im Winter bewahre[n] werden müssen. Im dritten; Wie man den Küchen Garten anlegen, brauchen, und was darinnen gesäet, und gesetzt, auch vor Ungezieffer praeserviret und unbeschädiget erhalten werden möge. Alles kürztlich, und gründlich, durch eigene Erfahrung angemercket, und allen Liebhabern auß fleissiger experienz zu behäglichen Gefallen aufgesetzt, verbessert, vermehret, und im Druck gegeben, Wittenberg, Johann Wilcke 1693 (VD 17 3:624589S)*

Knihovna Národního muzea (KNM) v Praze, sign. 51 G 50
Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt Halle/Saale, sign. an Uo 825 (1) (neüpl.)
Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek (SLUB) Dresden, sign. Oecon.E.227
(<http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/8123/5/cache.off>)

5. *Georgii Holyk vermehrtes dreyfaches Garten-Büchlein. Im Ersten wird erkläret und gezeiget die neuerfundene Arth der Copulation, un[d] Triangulation wie auch Incorporation, wodurch in zwey Jahren gross Bäume können auffgezogen werden, ferner handelt von Pffropffen, Absäugen, Oculiren, auch von Vertreibung allerley Kranckheiten der Bäume. Im Andern wird gehandelt von Blumen, absonderlich von vergrösserung der Nälcken. Im Dritten von Küchen-Gewächsen, auch conservation von allerley Ungezieffer, etc. Alles aus eigener Erfahrung auffgezeichnet, und den Garten-Liebhabern zu Nutze in Druck befodert, Hannover, Nicolaus Förster 1698 (VD17 12:626929H)*

Forschungs- und Landesbibliothek (FLB) Gotha, sign. Ilf V 8° 00327
Bayerische Staatsbibliothek München, sign. Oecon. 887
(<http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10296024.html>)
Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign. 8 OEC I, 1727 (1)

6. *Georgii Holyk Vermehrtes dreyfaches Garten-Buch*, Kiel, Reuther 1700
Universitätsbibliothek Kiel, sign. Ke 3793

7. *Georgii Holyk Neu-vermehrtes Vierfaches Garten-Büchlein, Worinnen Im I. wird erkläret und gezeiget die neu-erfundene Arth der Copulation, und Triangulation, wie auch Incorporation, wordurch in zwey Jahren grosse Bäume können auffgezogen werden; ferner handelt es von Pffropffen, Absaugen, Oculiren auch von Vertreibung allerley Kranckheiten der Bäume. Im II. wird gehandelt von Blumen, absonderlich von Vergrösserung der Nelcken. Im III. von Küchen-Gewächsen, auch Conservation vor allerley Ungezieffer, etc. Im IV. von denen Curieusen Künsten und besonderen Wissenschaften, so zum Garten-Bau und Haußhaltung sehr nützlich und dienlich sind. Alles aus eigener Erfahrung aufgezeichnet, und den Garten-Liebhabern, sambt einen vollständigen Register, zu Nutze in Druck befodert, Franckfurth und Leipzig, Hieronymus Ritschel 1707*

Bayerische Staatsbibliothek München, sign. Oecon. 887
(<http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10296025.html>)
Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg, sign. H61/TREW.Ox 318

8. *Georgii Holyk Neu-vermehrtes Vierfaches Garten-Büchlein, Worinnen Im I. wird erkläret und gezeiget die neu-erfundene Arth der Copulation, und Triangulation, wie auch Incorporation, wordurch in 2. Jahren grosse Bäume können auffgezogen werden; ferner handelt es von Pffropffen, Absaugen,*

Oculiren auch von Vertreibung allerley Kranckheiten der Bäume. Im II. wird gehandelt von Blumen, absonderlich von Vergrösserung der Nelcken. Im III. von Küchen-Gewächsen, auch Conservation vor allerley Ungeziefer, etc. Im IV. von denen Curieusen Künsten und besonderen Wissenschaften, so zum Garten-Bau und Haußhaltung sehr nützlich und dienlich sind. Alles aus eigener Erfahrung aufgezeichnet, und den Garten-Liebhabern, sambt einen vollständigen Register, zu Nutze zum Drittenmahl in Druck befodert, Frankfurt und Leipzig, Hieronymus Philippus Ritschel 1709 (3. vyd.)

Bayerische Staatsbibliothek München, sign. Oecon. 888

(http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10296026_00001.html)

Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg, sign. H00/CMR-VI 285

9. *Georgii Holyck Neu-vermehrtes vierfaches Garten Buch, Darinnen Im I. erkläret und gezeiget wird, wie durch eine gantz neu-erfundene Art; it[em] durch die Copulation und Triangulation, in kurtzer Zeit grosse Bäume können auferzogen werden; Ferner, vom pffropffen, oculiren, ablactiren, ab- und einlegen, wie auch von denen mancherley Kranckheiten derer Bäume und wie selbigen abzuheiffen. Im II. wird von allerhand Blumen gehandelt, von Nelcken, von Tulipanen, Narcissen, Tuberosen, Levcojen, etc. wie daran vielerhand Farben zu wege zu bringen, it[em] von sonderbarer Wart- und Erziehung der Roßmarin u. d. g. Im III. von allerhand Küchen-Gewächsen, sonderlich vom Spargel, Artischocken, Melonen, mancherley Wurtzel-Gewächsen, desgl[eichen] von Wein und Hopffen. Im IV. werden besondere Wissenschaften und Kunst-Stücke an denen Bäumen, Blumen- und Küchen-Gewächsen zu practiciren ertheilet, als auch probate Mittel alles Ungeziefer von Bäumen und aus denen Gärten und Häusern, ohnfehlbar zu vertreiben. Alles aus eigener Erfahrung aufgezeichnet, und denen curieusen Garten-Liebhabern zur Lust und Nutz. Bey dieser Vierdten Edition Mit sonderbaren Kunst-Stücken durchgehends um ein merkliches vermehret, und mit einem vollkom[m]nen Register versehen, Franckfurth und Leipzig, Hieron[ymus] Philipp[us] Ritschel 1717 (4. vyd.)*

Národní knihovna ČR (NK ČR) Praha, sign. 17 K 10

Herzogin Anna Amalia Bibliothek (HAAB) Weimar, sign. 230838 - A

The British Library London, St. Pancras

10. *Georgii Holyck Neu-vermehrtes Vierfaches Garten Buch, darinnen im I. erkläret und gezeiget wird, wie durch eine gantz neu-erfundene Art; it[em] durch die Copulation und Triangulation, in kurtzer Zeit grosse Bäume können auferzogen werden; ferner, vom pffropffen, oculiren, ablactiren, ab- und einlegen, wie auch von denen mancherley Kranckheiten derer Bäume und wie selbigen abzuheiffen. Im II. wird von allerhand Blumen gehandelt, von Nelcken, Tulipanen, Narcissen, Tuberosen, Levcojen etc. wie daran vielerhand Farben zuwege zu bringen; It[em] von sonderbarer Wart- und Erziehung der Roßmarin u. d. g. Im III. von allerhand Küchen-Gewächsen, sonderlich vom Spargel, Artischocken, Melonen, mancherley Wurtzel-Gewächsen, desgleichen von Wein und Hopffen. Im IV. werden besondere Wissenschaften und Kunst-Stücke an denen Bäumen, Blumen- und Küchen-Gewächsen zu practiciren ertheilet, als auch probate Mittel alles Ungezieffer von Bäumen und aus denen Gärten und Häusern, ohnfehlbar zu vertreiben. Alles aus eigener Erfahrung aufgezeichnet, und denen curieusen Garten-Liebhabern zur Lust und Nutzen. Bey dieser fünfften Edition, Mit sonderbaren Kunst-Stücken durchgehends um ein vieles vermehret, und mit einem vollkommenen Register versehen, Franckfurth und Leipzig, Hieronymus Philippus Ritschel, 1720 (5. vyd.)*

Universitätsbibliothek Greifswald, sign. 520/Ke 612

Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg, sign. H00/CMR-VI 285 a

Universitätsbibliothek Regensburg, sign. 20/Z873312

11. *Georgii Holyck Neu-vermehrtes Vierfaches Garten Buch, Darinnen Im I. erkläret und gezeiget wird, wie durch eine gantz neu-erfundene Art; It[em] durch die Copulation und Triangulation, in kurtzer Zeit grosse Bäume können auferzogen werden; Ferner, vom Pffropffen, Oculiren, Ablactiren, Ab- und Einlegen, wie auch von denen mancherley Kranckheiten derer Bäume und wie selbigen abzuheiffen. Im II. wird von allerhand Blumen gehandelt, von Nelcken, Tulipanen, Narcissen, Tuberosen, Levcojen etc. wie daran vielerhand Farben zuwege zu bringen; It[em] von sonderbarer Wart- und Erziehung der Roßmarin u. d. g. Im III. von allerhand Küchen-Gewächsen, sonderlich vom Spargel, Artischocken, Melonen, mancherley Wurtzel-Gewächsen, desgleichen von Wein und Hopffen. Im IV. werden besondere Wissenschaften und Kunst-Stücke an denen Bäumen, Blumen- und Küchen-Gewächsen zu practiciren ertheilet, als auch probate Mittel alles Ungezieffer von Bäumen und aus denen Gärten und Häusern, ohnfehlbar zu vertreiben. Alles aus eigener Erfahrung aufgezeichnet, und denen curieusen*

Garten-Liebhavern zur Lust und Nutzen. Bey dieser sechsten Edition, Mit sonderbaren Kunst-Stücken durchgehends um ein vieles vermehret, und mit einem vollkommenen Register versehen, Franckfurth und Leipzig, Hieronymus Philippus Ritschel 1724 (6. vyd.)
Národní knihovna ČR (NK ČR), sign. 17 K 491
Knihovna Národního muzea (KNM) v Praze, sign. 51 F 49
Staatsbibliothek zu Berlin, sign. 8" Ow 26164
Linköpings stadsbibliotek, Stiftsbiiblioteket, sign. Ex.: 35059

12. *Georgii Holyck Neu-vermehrtes Vierfaches Garten Buch, Darinnen Im I. erkläret und gezeigt wird, wie durch eine gantz neu-erfundene Art; It[em] durch die Copulation und Triangulation, in kurtzer Zeit grosse Bäume können auferzogen werden; Ferner, vom Pfpropffen, Oculiren, Ablactiren, Ab- und Einlegen, wie auch von denen mancherley Kranckheiten derer Bäume und wie selbigen abzuheiffen. Im II. wird von allerhand Blumen gehandelt, von Nelcken, Tulipanen, Narcissen, Tuberosen, Levcojen etc. wie daran vielerhand Farben zuwege zu bringen; It[em] von sonderbarer Wart- und Erziehung der Roßmarin u. d. g. Im III. von allerhand Küchen-Gewächsen, sonderlich vom Spargel, Artischocken, Melonen, mancherley Wurtzel-Gewächsen, desgleichen von Wein und Hopffen. Im IV. werden besondere Wissenschaften und Kunst-Stücke an denen Bäumen, Blumen- und Küchen-Gewächsen zu practiciren ertheilet, als auch probate Mittel alles Ungezieffer von Bäumen und aus denen Gärten und Häusern, ohnfehlbar zu vertreiben. Alles aus eigener Erfahrung aufgezeichnet, Bey dieser siebenden Edition, Mit sonderbaren Kunst-Stücken durchgehends um ein vieles vermehret, und mit einem vollkommenen Register versehen, Franckfurth und Leipzig, Hieronymus Philippus Ritschel 1727 (7. vyd.)*

Knihovna Národního muzea (KNM) v Praze, sign. 51 F 39

13. *Georgii Holyck Neu-vermehrtes Vierfaches Garten-Buch, darinnen im I. erkläret und gezeigt wird, wie durch eine gantz neu-erfundene Art, it. durch die Copulation und Triargulation, in kurtzer Zeit grosse Bäume können auferzogen werden; ferner vom pfpropffen, oculiren, ablactiren, ab- und einlegen, wie auch von denen mancherley Kranckheiten derer Bäume und wie selbigen abzuheiffen, im II. wird von allerhand Blumen gehandelt, von Nelchen, Tulipanen, Narcissen, Tuberosen, Levcojen etc. wie daran vielerband Farben zuwege zu bringen; It. von sonderbarer Wart- une Erziehung der Rossmarin u. d. g. Im III. von allerhand Küchen-Gewächsen, sonderlich vom Spargel, Artischocken, Melonen, mancherley Wurzel-Gewächsen, desgleichen von Wein und Hopffen. Im IV. werden besondere Wissenschaften und Kunst-Stücke an denen Bäumen, Blumen und Küchen-Gewächsen zu practiciren ertheilet, als auch probate Mittel alles Ungezieffer von Bäumen und aus denen Gärten und Häusern ohnfehlbar zu vertreiben. Alles aus eigener Erfahrung aufgezeichnet, Bey dieser achten Edition. Mit sonderbaren Kunst-Stücken durchgehends um ein vieles vermehret und mit einem vollkommenen Register versehen, Franckfurth und Leipzig, Augustinus Crusius 1739 (8. vyd.) (VD18 11521473)*
Sächsische Landesbibliothek / Staats- und Universitätsbibliothek (SLUB) Dresden, sign. 31.8.4870
(<http://digital.slub-dresden.de/id336926375>,
<http://vd18.de/de-slub-vd18/content/pageview/41002515>,
<http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/25277/1/cache.off>)
Staatliche Bibliothek Regensburg, sign. 999/Philos.1149/1151
(<http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb11110003.html>)

14. *Georgii Holyck Neu-vermehrtes vierfaches Garten-Buch: Darinnen Im I. erkläret und gezeigt wird, wie durch eine gantz neu erfundene Art; It[em] durch die Copulation und Triangulation, in kurtzer Zeit grosse Bäume können auferzogen werden; Ferner, vom Pfpropffen, Oculiren, Ablactiren, Ab- und Einlegen, wie auch von denen mancherley Kranckheiten derer Bäume, und wie selbigen abzuheiffen. Im II. wird von allerhand Blumen gehandelt, von Nelcken, Tulipanen, Narcissen, Tuberosen, Levcojen etc., wie daran vielerhand Farben zuwege zu bringen; It[em] von sonderbarer Wart- und Erziehung der Roßmarin u. d. gl. Im III. von allerhand Küchen-Gewächsen,sonderlich vom Spargel, Artischocken, Melonen, mancherley Wurtzel-Gewächsen, desgleichen vom Wein und Hopffen. Im IV. werden besondere Wissenschaften und Kunst-Stücke an denen Bäumen, Blumen- und Küchen-Gewächsen zu practiciren ertheilet, als auch probate Mittel alles Ungezieffer von Bäumen und aus denen Gärten und Häusern, ohnfehlbar zu vertreiben. Alles aus eigener Erfahrung aufgezeichnet, Bey dieser neunnden Edition. Mit sonderbaren Kunst-Stücken durchgehends um ein vieles vermehret und mit einem*

vollkommenen Register versehen, Franckfurth und Leipzig, Tobias Eduard Emanuel Adam 1750 (9. vyd.) (VD18 10773576)

Knihovna Národního muzea (KNM) v Praze, sign. 51 F 48

Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt Halle/Saale, sign. Ta 1798 (1)

(<http://vd18.de/de-ulbsa-vd18/content/pageview/20552918>, <http://vd18.de/20552910>)

Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg, sign. H61/TREW.Mx 280

Staatsbibliothek zu Berlin, sign. 46 MA 1588

SEZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ A POUŽITÉ LITERATURY:

Baltisches Biographisches Archiv (BaBA) I. (1996), München, Saur

BIENEMANN jun. Fr[iedrich] (ed.), *Die Matrikel des Rigaschen Lyceums. 1675–1709* [1902], [Mittau]

BLUMENBACH A. (1913), *Zur Geschichte der öffentlichen Anlagen und Garten der Stadt Riga*, Riga

Deutsches Biographisches Archiv I (1982), München, Saur

DRAŠTÍK Pavel, *Josef Eduard Proche (1822–1908)* (2008) (www.sloupno.cz/wp-content/kniha-proche.pdf, staženo 7. 2. 2015)

D'ELVERT Christian (1850), *Historische Literatur-Geschichte von Mähren und Österreichisch-Schlesien*, Brünn, Rud. Rohrer's Witwe

ERLER Georg (ed.) (1911/12), *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i[n] Pr[eußen] 1544–1829. Bd. 2: Die Immatrikulationen von 1657–1829*, Leipzig, Verein für die Geschichte von Ost- und Westpreussen

FISCHER Johann Bernhard (1772), *Liefländisches Landwirthschaftsbuch: auf die Erdgegend von Lief- Est- und Curland eingerichtet*, Riga – Leipzig, Joh. Friedr. Hartknoch

GADEBUSCH Friederich Konrad (1777), *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. II.*, Riga, Johann Fr. Hartknoch

HOLÍK Jiří (1679), *Kurtze und wahrhaffige Erzehlung*, Amsterdam

HRABÁK Josef (ed.) (1959), *Dějiny české literatury I*, Praha, ČSAV

JAKUBEC Jan (1911), *Dějiny literatury české od nejstarších dob do probuzení politického*, Praha, Jan Laichter

JANKO Josef (1909), Švédské vydání „Českého pláče“ od Jiříka Holíka 1672, *Časopis Musea Království českého* 83, 1909, s. 155–157

JIREČEK Josef (1875–1876), *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku: ve způsobě slovníka životopisného a knihoslovného*, Praha, B. Tempský

JUNTKE Fritz (ed.) (1952), *Album Academiae Vitebergensis. Jüngere Reihe. Teil 2, 1660–1710*, Halle (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a.d. Saale)

KOŘÁN Josef J. – REZEK Antonín (1891), *Česko-moravská kronika V* (tzv. Zapova – Karel Vladislav Zap), Praha, I. L. Kober

Království dvojího lidu. České dějiny let 1436–1526 v soudobé korespondenci (1989), Praha, Odeon

MAIWALD Vincenc (1904), *Geschichte der Botanik in Böhmen*, Wien – Leipzig, Kaiserl. und königl. Hof-Buchdruckerei und Hof-Verlags-Buchhandlung Carl Fromme

NĚMEC Bohumil (1955), *Dějiny ovocnictví*, Praha, ČSAV, Mladá fronta

Ottův slovník naučný – illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí (OSN) XI (1897), Praha, J. Otto

PESCHECK Christian Adolph (1844), *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen. Nach Urkunden und anderen seltenen gleichzeitigen Quellen bearbeitet. Bd. 2: Hauptgeschichte seit 1621 und Nachgeschichte*, Dresden und Leipzig, Arnold

- RYANTOVÁ Marie (2011a), Konvertita a exulant Jiří Holík – nelehký osud uvnitř i vně řádu, *Folia Historica Bohemica* 26, č. 1, 2011, s. 233–245
- RYANTOVÁ Marie (2011b), Der Konvertit und Exulant Jiří Holík und seine antikatholischen Schriften, *Acta Comeniana* 25 (XLIX), 2011, s. 199–219
- RYANTOVÁ Marie (2013), Z Čech do Žitavy, Budyšina a Wittenbergu. Cesta exulanta Jiřího Holíka za uplatněním protestantského kazatele, in *Navzdory hranici. Migrační procesy na česko-německém pomezí. / Trotz der Grenze. Migrationsprozesse im tschechisch-deutschen Grenzgebiet*, Plzeň, Státní oblastní archiv, s. 107–118
- SCHEFFERUS Joannes (1698), *Svecia literata seu de scriptis et scriptoribus gentis Sveciae. Opus posthumum, Holmiae initio Anno MDCLXXX. Excusum, Nunc autem denuo emendatius editum, & Hypomnematis historicis illustratum, a Johanne Mollero, Flensburga Cimbri, Hamburgi, Gothofredus Liebezeit*
- SICKLER Johann Volkmar (1794), *Der deutsche Obstgärtner*, Weimar, č. 7
- ŠIŠKO Silvijs (ed.) (2013), *Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830. Sérija A. / Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands 1588–1830. Reihe A. / The Union Catalogue of Foreignlanguage Ancient Prints in Latvia. Series A.*, Riga, Latvijas Nacionāla bibliotēka
- ŠPATNÝ Franz (1872), *Beiträge zur Geschichte des Obstbaues im Königreiche Böhmen. I.*, Prag, F. Špatný
- ŠTĚŘÍKOVÁ Edita (2004), *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*, Praha, Kalich
- ŠTĚŘÍKOVÁ Edita (2005), *Stručně o pobělohorských exulantech*, Praha, Kalich (pro Občanské sdružení Exulant)
- TALVE Ilmar (1955), *Georgius Franciscus Holyk: ein Beitrag zur Geschichte der landwirtschaftlichen Literatur des Baltikums im 17. Jahrhundert*, Bonn, Baltisches Forschungsinstitut (Commentationes Balticae II, Jahrbuch des Baltischen Forschungsinstituts, 1954)
- Věsník bibliografický. Časopis pro literaturu, hudbu a umění*, roč. III., č. 6, 13. 7. 1871, s. 103, č. 7, 14. 8. 1871, s. 128
- VOJTÍŠKOVÁ Miroslava (2009), Park Jiřího Holíka v Mnichovicích se podařil za podpory Evropské unie zrealizovat a slavnostně otevřít, in *Život Mnichovic. Časopis pro obyvatele města Mnichovice a okolí*, roč. L, 2009, č. 5–6, s. 1–2 (viz http://media0.mistecko.cz/files/media0:50f8285d81784.pdf.upl/2009_05_06.pdf, staženo 5. 2. 2015)
- VOLF Josef (1909a), K literární činnosti Jiříka Holíka, býv. dominikána, později exulanta českého, *Časopis Musea Království českého* 83, 1909, s. 152–155
- VOLF Josef (1909b), Jiříka Holíka „Päbstische Geissel“ a „Fünffacher Geistl. Spiegel“, *Časopis Musea Království českého* 83, 1909, s. 308–313
- VOLF Josef (1910), Holík českým kazatelem ve Vsi Páně, *Časopis Musea Království českého* 84, 1910, s. 146–149
- VOLF Josef (1911), První vydání Holíkovy knihy o zahradnictví, *Časopis Musea Království českého* 85, 1911, s. 278–280
- VOLF Josef (1921), Jiří Holík, průkopník v zahradnictví, *Setba* 1921, č. 17
- VOLF Josef (1922a), Holíková kniha o zahradnictví, *Naše kniha* 3, 1922, s. 37
- VOLF Josef (1922b), První vydání Holíkovy knihy o květinářství, *Národní Politika* XL, 1922, č. 17, 17. 1. 1922, s. 1
- VOLF Josef (1923), První vydání Holíkovy knihy o zahradnictví, *Časopis Českého musea* 97, 1923, s. 284–287
- VOLF Miloš Bohuslav (1937), *George Holík, inventeur du greffage moderne*, Praha, Přírodovědecká fakulta UK, F. Řivnáč
- VOLF Miloš Bohuslav (1940), *Český exulant Jiří Holík, vynálezce moderního štěpařství*, Praha, Česká akademie zemědělská

WINTER Eduard (1955), *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin (Ost), Akademie-Verlag (Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik Nr. 7)

Marie RYANTOVÁ

DURCH GARTENARBEIT ZUM RUHM: DIE DRUCKE ÜBER DEN GARTENBAU DES EMIGRANTEN JIŘÍ HOLÍK UND IHRE VERÄNDERUNGEN (Resümee)

Der Beitrag beschäftigt sich mit der Persönlichkeit des Dominikaners und späteren Exulanten und Konvertiten Jiří František Holík (1635–1700/1710), der aus einer nichtkatholischen Familie stammte, wurde jedoch durch die Jesuiten weggeführt und wurde zuletzt Mitglied des Dominikanerordens. Es ist ihm gelungen, 1666 nach Zittau zu entfliehen, und so begann sein nicht leichtes Schicksal eines Exulanten. Drei Jahre später konnte er eine Stelle des lutherischen Predigers im kleinen böhmischen Exulantenort Wespen (Ves Páně) und in der kleinen Stadt Barby bei Magdeburg antreten, er trat dort mit einer Einführungspredigt an, die im Druck erschien (*Christliche Anzugs-Predigt*). In demselben Jahre publizierte er auch in Wittenberg die erste von seinen stark antikatholisch ausgerichteten Schriften, *Fünffacher Geistlicher Spiegel*. Seine Tätigkeit als Prediger hatte jedoch keinen Erfolg, schon 1671 musste er seine Stelle verlassen. Er verreiste nach Schweden, um dort Unterstützung für die Exulanten zu finden, und im Mai 1672 gab er in Uppsala mit der Unterstützung des schwedischen Kanzlers Magnus de la Gardie ein Buch über die Verfolgung der Nichtkatholiker in Böhmen in schwedischer Sprache heraus (*Behmisk klage-gråt*). Nach seiner Rückkehr nach Wittenberg erschien dieses Buch 1673 unter dem Titel *Blutige Tränen des hochbedrängten Böhmerlandes* auch auf Deutsch und im gleichen Jahr folgte noch die im Prinzip identische Schrift *Päpstische Geißel*. Im Jahre 1679 wurde dann sein letztes antikatholisches Buch in Amsterdam gedruckt, diesmal ohne den Namen des Autors (*Kurtze und wahrhaftige Erzählung des betrübten und gar traurigen Zustandes des Königreichs Böhmen*), das jedoch nur einen bloßen gekürzten Auszug aus den beiden vorigen Drucken darstellt. Alle diese Werke entsprachen dabei einem relativ scharfen polemischen Konfessionsdiskurs und ihr Zweck war es, vor allem Vertrauen und eine Betätigung als protestantischer Prediger, bzw. eine andere Unterstützung, zu gewinnen.

Mit Rücksicht darauf, dass Holíks Bestrebung, eine neue Stelle zu finden, nicht erfolgreich war, begab er sich schon 1677 nach Ostpreußen und wirkte in Königsberg, wo er sich auch an der Universität immatrikulierte. Später ging er ins livländische Riga, wo er als Lehrer in einer polnischen Schule tätig gewesen sein soll. Wohl im Notfall begann er schließlich als Gärtner zu arbeiten, erfand sogar neue Veredelungsmethoden, wie die sog. Kopulation und Triangulation, und wurde so zum großen Theoretiker und Praktiker der Obstgärtnerei des 17. Jahrhunderts. Gerade im Zusammenhang damit fing auch eine grundsätzliche Wende in seiner schriftstellerischen Tätigkeit an und an Stelle der antikatholischen Schriften gab er erstmals 1684 in Riga das Buch *Vereinigter Liff- und Aus-Ländischer Garten-Bau* heraus. Schon drei Jahre später erschien es unter einem etwas veränderten Titel *Versprochenes Blumen- und Küchen- Garten-Büchlein* wieder in Riga und danach noch in Hamburg (1691), Wittenberg (1693), Hannover (1698) und Kiel (1700). Während diese Editionen zweifellos noch aus Holíks Lebenszeit stammen, sind seit 1707 zahlreiche Ausgaben in Frankfurt/Main, bzw. Frankfurt/M. und Leipzig belegt (1707, 1709, 1717, 1720, 1724, 1727, 1739, 1750). Die Gärtnerbücher von Jiří Holík entsprachen dabei dem Interesse an diesen Werken, dessen Zunahme in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts bemerkbar ist und das sich auch in ihrer allmählichen äußeren und inhaltlichen Veränderung erwies. Diese wiederholten späteren Ausgaben, die schon nach Holíks Tod (über den wir jedoch keine näheren Nachrichten haben) angefertigt wurden, beweisen, dass sein Werk in jener Zeit ein „Bestseller“ wurde.

PETER RÉVAI A JEHO HISTORICKÉ DIELO O UHORSKEJ KRÁLOVSKEJ KORUNE*

Eva FRIMMOVÁ

Na pozadí výrazných politických i spoločenských zmien v Uhorsku začiatkom 17. storočia vzniklo významné a ojedinelé historické dielo Petra Révaia *De sacrae coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae brevis commentarius*.⁵⁹⁸ Dielo je zaujímavé z viacerých aspektov, predovšetkým výberom témy a jej spracovaním; popisuje a hodnotí uhorskú korunu a jej nositeľov novým výkladovým spôsobom na rozdiel od stredovekých kroník. Sleduje pôvod koruny a osudy s ňou spojené od najstarších čias. Pre veľký záujem o historické zhrnutie údajov, i z dnešného hľadiska hodnoverné, ktoré malo navyše symbolický až politický podtext, vyšlo niekoľkokrát v 17. a 18. storočí. Rovnako dôležité sú aj okolnosti jeho napísania a vy publikovania.

Autorom *Rozpravy o uhorskej korune* je humanistický autor, ktorý sa svojím podielom exponoval aj v politike. Pochádzal zo šľachtickej rodiny pôvodom zo Sriemska, z hradu Réva, ktorá si odvodzovala pôvod z 13. storočia a ktorá zastávala od prvej tretiny 16. storočia dôležité posty na kráľovskom dvore, dokonca jeho starý otec František bol v rokoch 1542–1553 palatínom a palatínskym miestodržiteľom. Peter Révai sa narodil roku 1568 v Sklabini, podľa iných údajov v Holíči.⁵⁹⁹ Dostalo sa mu vynikajúceho vzdelania počínajúc v Bardejove, kde v humanistickom prostredí Leonarda Stöckela začínal aj jeho otec Michal,⁶⁰⁰ on však študoval u Tomáša Fábriho, Stöcklovho nasledovníka, ďalej pokračoval v štúdiu v Spišskej Novej Vsi u Tomáša Ursíniho, na renomovanom gymnáziu v Jihlave, v rokoch 1585–1587 u jezuitov vo Viedni a nakoniec v rokoch 1589–1591 v Štrasbourgu, kde dosiahol titul magistra filozofie. Jeho pracovná i spoločenská kariéra bola vynikajúca – od roku 1598 bol dedičným turčianskym županom, od 1601

* Štúdiá vznikla v rámci projektu Vega v Historickom ústave SAV v Bratislave *Ponímanie a koncepcie novovekej historiografie* č. 2/20062/15.

⁵⁹⁸ RÉVAI Peter (1613), *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae brevis commentarius*, Augustae Vindelicorum, Christophorus Mangus, (:) 4, A-N4 [8–104] s.

⁵⁹⁹ Narodil sa 2. februára 1568 na Holíčskom hrade podľa pohrebnej reči Rafaela Hrabecia z roku 1622. KOMOROVÁ Klára (2010), *Oratio funebris Petra Révaia*, in: KOVAČKA Miloš, AUGUSTÍNOVÁ Eva, MAČUHA Maroš (éd.), *Rod Révai v slovenských dejinách*, Martin, Slovenská národná knižnica, s. 257; BÓNIS György (1981), *Révay Péter*, Budapest, Akadémiai Kiadó, s. 7; MAČUHA Maroš (2012), *Úrad strážcu uhorskej koruny v prvej polovici 17. storočia*, in: KOHÚTOVÁ Mária et alii, *Politické a spoločenské pomery na Slovensku v 1. polovici 17. storočia*, Trnava, Bratislava, Trnavská univerzita, Historický ústav SAV, s. 60.

⁶⁰⁰ ŠKOVIERA Daniel (2010), *Synovia Františka Révaia a bardejovský rektor Leonard Stöckel*, in: KOVAČKA, AUGUSTÍNOVÁ, MAČUHA (2010) : 209–231.

kráľovským komisárom a od 1604 kráľovským radcom a sudcom. Po politických zmenách roku 1608 sa stal strážcom uhorskej koruny a potom od roku 1610 postupoval od kráľovského dvormajstra, hlavného dverníka až po stolníka. Umrel roku 1622 v Trenčíne a pochovaný je v Martine. Pôsobivé bolo rodinné zázemie, ktoré viedlo k jeho ďalšiemu vzdelanostnému rozvoju. Rodina oddávna dbala na vzdelanie a výchovu svojich detí a aj vlastnila obsiahlu knižnicu, budovanú jednotlivými členmi viacerých generácií.⁶⁰¹ Dobrozdanie o nej vydal známy humanista Ján Sambucus (1531–1584), rodák z Trnavy, ktorý patril medzi vynikajúcich vydavateľov i prekladateľov starých gréckych i latinských rukopisov.⁶⁰² Svoje skúsenosti a dojmy pri získavaní materiálu, jeho spracovaní, prekladaní i zadávaní do tlače často popísal v úvodoch k svojim prácam; tak sa napr. v úvode vydania *Dekád* z roku 1568 od Antona Bonfiniho zmienil, že k známym trom dekádam tohto talianskeho historika z 15. storočia na dvore kráľa Mateja Korvína získal ešte 15 kníh tvoriacich štvrtú dekádu a polovicu piatej. Desat' z nich mal z bohatej rodinnej knižnice Révaiovcov.⁶⁰³

Peter Révai bol zároveň aj historiografom. Problematika obsahovej náplne historických diel u humanistov je veľmi široká a môžeme zaznamenať viacero trendov, ktoré sa výrazne odlišujú od stredovekých kronikárov snažiacich sa zapísať a tendenčne vychváliť činy svojho panovníka v zmysle „gesta memorabilia“ pripomínajúc pritom jeho slávnych predkov odvodzujúcich ich pôvod div nie od antiky. Úlohou novodobého vzdelanca bolo zbierať historické pramene, vydávať ich tlačou, komentovať, prípadne už aj hodnotiť, a nakoniec pristúpiť ku konkrétnej interpretácii dejín. Historiografia obdobia novoveku sa začala v takomto ponímaní formovať dodržiavajúc renesančné postuláty nastolenia danej problematiky, získania i novej interpretácie prameňov, ich relatívne objektívneho hodnotenia a porovnávania v širšom historickom kontexte. Isteže, dochádzalo k rozličným odbočeniam či pochybeniam v duchu politického alebo spoločenského smerovania, ktoré navyše ovplyvňovala dostupnosť prislúchajúcich prameňov. Ani humanisti sa nevyhli istému,

⁶⁰¹ KOMOROVÁ Klára (2005), Rodinná knižnica na Sklabinskom hrade, in: *Modrá krv, tlačiarenská čerň. Šľachtické knižnice 1500–1700. Medzinárodná putovná výstava Zagreb, Bratislava, Martin, Budapešť, Burg Forchtenstein jeseň 2005 – jeseň 2007*, Martin, Slovenská národná knižnica, s. 167–168.

⁶⁰² VANTUCH Anton (1975), *Ján Sambucus. Život a dielo renesančného učenca*, Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV, s. 216–223.

⁶⁰³ Okrem toho päť dekád poslal vtedy varadínsky biskup František Forgáč tlačiarovi Jánovi Oporinovi do Bazileja, aby ich vydal Christophorus Trescius. Ale Oporinus uprednostnil Sambuca, ktorý dielo vydal, ale až po 26 rokoch v Oporinovej tlačiarňi, u jeho dedičov. BONFINI Antonius (III, 1568), *Rerum Hungaricarum decades quattuor cum dimidia*, SAMBUCUS Iohannes (éd.), Basileae, Officina Oporiniana (per Bartholomaeum Franconem et Paulum Quecum sumptibus partim successorum Oporini, partim Sigismundi Feirabent), f. **1^r; *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej* (1993), SAKTOROVÁ Helena, KOMOROVÁ Klára, PETREKOVÁ Emilia, AGNET, Ján (éd.), Martin, Matica slovenská, N° 267.

niekedy zámernému skresleniu faktov a ich zobrazeniu v určitom svetle podľa vôle mecéna. Jeden z hlavných novátorských prístupov k histórii bol všeobecne zakorenovaný v tom, že humanistov viedla snaha pozháňať v najväčšej miere poznatky k vybranej téme, a preto si zaobstarávali čo najviac textov súčasných i zo starších dôb, ktoré porovnávali, nanovo korigovali a komentovali – sú to tzv. „lectiones variae“, ktoré napokon vydávali tlačou, samozrejme bez nánosov stredovekých glos, či vysvetľujúcich textov umiestnených v margináliách alebo mimo hlavného textu „glossa circumscripta“. K vydávaniu textov treba pripočítať snahu humanistov o presné zachovanie pôvodných listov a listín, nariadení či popisov udalostí z predošlých období. Nový prístup historikov je veľmi odlišný napr. od tacitovcov, podľa starovekého Publia Kornelia Tacita (cca 55–120), ktorí vysvetľovali a komentovali udalosti tak, aby ich predostreli v záujme nejakej myšlienky. Výrazne stojí v opozícii s tzv. padovskou školou na čele s generáciou polovice 16. storočia, konkrétne s tými, ktorí na univerzite v Padove študovali, resp. pôsobili. Zdá sa, že Peter Révai súhlasil s názorom padovskej školy, ktorú formuloval pol storočia pred ním Ján Sambucus: „História je poznaním na príklade jednotlivcov a historik má podávať holé pravdivé fakty, nemá si vymýšľať a posúdenie má prenechať iným.“⁶⁰⁴ Takéto zámery v práci sa u Petra Révaiho vhodne spojili s výberom témy, na čo možno poukázať v jeho diele.

Révaiho *Rozprava* o kráľovskej korune nebola napísaná a ani nevyšla tlačou roku 1613 náhodou, ale vznikla doslova na spoločenskú objednávku. Peter Révai ako strážca koruny na Bratislavskom hrade, historicky i právne vzdelaný a myšlienkovo prepojený s tou spoločenskou elitou, ktorá pripravila zmeny v krajine, bol najlepšie pripravený zhostiť sa tejto úlohy. Pretože bolo treba nový zámer rozšíriť a urobiť mu aj určitú propagandu. Najskôr by bolo vhodné poukázať na význam kráľovskej koruny pre Uhrov, ako aj na dôležité historické súvislosti smerujúce k želanému vyústeniu. Rok 1608 predstavuje v slovenských, resp. celouhorských dejinách významný predel; v konečnom dôsledku došlo k upokojeniu nezvládnuteľných pomerov v krajine a k jej novému smerovaniu, zároveň aj k posilneniu národnej identity, ktorú navonok reprezentovala uhorská kráľovská koruna. Situácia v Uhorsku ako politická, tak i hospodárska či náboženská, bola koncom 16. a začiatkom 17. storočia veľmi zložitá a mimoriadne nepriaznivá. Krajina sa stále spamätávala z porážky pri Moháči,⁶⁰⁵ ktorá vlastne znamenala zánik stredovekého Uhorska a jeho začlenenia do Habsburskej monarchie. Nemenej dramatické bolo toto obdobie v duchovnej oblasti. Vplyvom Luterových myšlienok dochádzalo ku koncu európskeho kresťanského univerzalizmu. V Uhorsku sa koncom 16. storočia k nemu hlásilo vysoké percento uhorskej šľachty, čo sa začalo

⁶⁰⁴ BONFINI (III, 1568) : $\alpha 1^r - \alpha 4^v$.

⁶⁰⁵ Dňa 29. augusta 1526 porazil turecký sultán Süleyman I. uhorského a českého kráľa Ľudovíta II., posledného Jagelovca.

meniť nástupom rekatolizácie v zmysle záverov Tridentského koncilu (1545–1563). Ďalším dlhotrvajúcim problémom boli Turci, ktorí obsadili regióny južného a stredného Uhorska. S tým súviselo aj prenesenie centrálnych úradov do Bratislavy, ktorá sa stala po páde Budína roku 1541 hlavným mestom habsburskej časti Uhorska⁶⁰⁶ a korunovačným mestom.⁶⁰⁷ Definitívne sa zmenila vonkajšia i vnútorná politika krajiny a dôsledky tohto všetkého boli na obyvateľstvo neuveriteľne ťažké a náročné na zvládnutie. Navyše zo strany najvyššieho vládcu cisára Rudolfa II. Habsburského (1572/1576–1608 uhorský kráľ, do roku 1611 cisár) vnímalo celé Uhorsko laxný prístup k riešeniu akýchkoľvek problémov. Cisár, sídliači v Prahe, poveroval uhorskými záležitosťami svojho brata arcivojvodu Ernesta a po jeho smrti roku 1595 ponechal pod tlakom túto správu ďalšiemu bratovi Matejovi, ktorý bol už dva roky miestodržiteľom Horného a Dolného Rakúska a od roku 1598 regentom v Sedmohradsku. Tu sa otvorili možnosti pre ctižiadostivého Mateja, ktorý sa zblížil s najvyššími predstaviteľmi uhorských stavov. Z ich strany sa vytvorili priaznivé podmienky pre rozmanité rokovania s Matejom, ktoré vyústili do konkrétneho a vzájomného konsenzu. Napokon dosiahol uhorskú korunu roku 1608 a uhorské stavy na sneme v Bratislave toho istého roku dostali na oplátku zákonom potvrdené viaceré požiadavky. Ešte počas predošlých politických rokovaní v Uhorsku zastupujúc svojho brata Rudolfa II. si budúci kráľ Matej vytvoril výborné zázemie. Aby si udržal priazeň uhorských stavov, plne rešpektoval mnohé návrhy politicko-právnej i konfesionalnej povahy, ktoré potvrdil na Bratislavskom sneme roku 1608.⁶⁰⁸ Zároveň sa ratifikovali všetky predošlé dohody (Viedenské prímerie medzi Habsburgovcami a bočkajovcami z roku 1606 a Žitavský mier z toho istého roku o zakončení 15 ročnej vojny s Osmanskou ríšou). Na sneme roku 1608 bol schválený aj náboženský zákon, ktorý zrovnoprávňoval evanjelickú Cirkev s katolíckou, a Štefan Iľsházi sa stal prvým evanjelickým palatínom v Uhorsku. Možno zdôrazniť, že zo strany uhorských politikov sa vkladala veľká nádej do osobnosti budúceho kráľa Mateja II.

Veľký spoločensko-politický záujem o podporu arcivojvodu Mateja v jeho politických ambíciách so zámerom podporiť domácu politiku a posilniť pronárodnú náladu v krajine spojilo viacerých predstaviteľov šľachtických rodín a aj významných humanistov na katolíckej i evanjelickej strane. V tomto

⁶⁰⁶ Uznesením snemu z 19. septembra 1536 sa rozhodlo, že Bratislava sa stane hlavným mestom habsburskej časti Uhorska. Preniesla sa sem uhorská kráľovská komora i sídlo ostrihomského arcibiskupa, vikariát do Trnavy. *Chronológia starších slovenských dejín* (2008), LUKÁČKA Ján et alii (éd.), Bratislava, Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama, s. 103.

⁶⁰⁷ V rokoch 1563–1830 bolo v Bratislave korunovaných desať uhorských kráľov a jedna kráľovná z rodu Habsburgovcov, taktiež osem kráľovských manželiek. HOLČÍK Štefan (1996), *Korunovačné slávnosti. Bratislava 1563–1830*, Bratislava, Tatran.

⁶⁰⁸ KOHÚTOVÁ Mária (2012), Mierové zmluvy zo začiatku 17. storočia, in: KOHÚTOVÁ et alii : 123–130; KAMENICKÝ Miroslav (1999), Náboženský zákon z roku 1608 a Bratislava, in: *Historické štúdie*, Bratislava 40, s. 159–168.

ohľade vystupujú do popredia tri osobnosti: Štefan Ilešházi,⁶⁰⁹ Peter Révai a Eliáš Berger.⁶¹⁰ Nemožno nespomenúť zásluhy Štefana Ilešháziho ohľadom získania uhorskej koruny naspäť do Uhorska. Uhri, ale aj ich králi, si kráľovskú korunu vždy veľmi ctili a vážili ako symbol moci, ale teraz bola už sedemdesiat rokov v ochrane Rakúska, t. j. vo Viedni a za Rudolfa II. v Prahe. Ilešháziho úsilie je doložené od roku 1604 a vyvrcholilo slávnostnou rečou za korunu, za kráľa a kráľovstvo, ktorú predniesol na sneme roku 1608 v Bratislave.⁶¹¹ Korunu previezli za veľkej slávy do Bratislavy a na sneme sa dňa 6. decembra v článku č. 4⁶¹² určila za miesto jej uchovávaní západná veža Bratislavského hradu a zároveň sa stanovili jej dvaja strážcovia, ktorí budú vždy na sneme doživotne zvolení.⁶¹³ Z článku č. 16 vyplývalo miesto jej uchovávaní v západnej najpevnejšej veži hradu. Kastelán býval nad touto miestnosťou a korunná stráž bola vonku a aj pri železnej truhlici s korunou, ktorá bola zapečatená za účasti siedmich hodnostárov. Petrovi Révaiovi vyplývala z funkcie strážcu koruny aj jeho účasť na snemoch a korunováciách. Taktiež sa priamo angažoval pri slávnostnom akte prevozu koruny z Prahy do Bratislavy a pri korunováci. O pozadí týchto priprav vypovedá viacero listov medzi arcivojvodom Matejom a Révaiom už od roku 1594 zachovaných v révaiovskom archíve.⁶¹⁴ Matej II. obnovil teda funkciu strážcu koruny a poveril ňou vojenského a stoličného hodnostára Štefana Pálfiho († 1646)⁶¹⁵ a dedičného župana Turčianskej stolice Petra Révaia, ktorého ešte predtým, 2. augusta 1607 ho poveril „študovať históriu a zákony Uhorského kráľovstva“.⁶¹⁶ Veľmi dobre si uvedomoval, že ak sa chce uchádzať o trón, musí predostrieť Uhrom nový pohľad na celkovú situáciu v krajine a ponúknuť

⁶⁰⁹ Štefan Ilešházi (1541–1609), 1573 bratislavský podžupan, 1577 radca Uhorskej komory, 1582 liptovský župan, 1584 kráľovský radca a dvorník, 1594 trenčiansky župan, 1600 dedičný trenčiansky a liptovský župan, 1608 palatín. BABIČOVÁ Katarína, HÁBL Vlastimil, UČNÍKOVÁ Danuta (1998), *Ilešháziovci. Rodová zbierka obrazov*, Trenčín, Trenčianske múzeum, 56 s.; FRIMMOVÁ Eva (2014), Eliáš Berger (1562–1644), cisársky historiograf a *poeta laureatus*, *Historický časopis*, 62, N° 3, s. 393–413.

⁶¹⁰ Eliáš Berger z Grünbergu (1562–1648); 1603 nobilitovaný, humanista, cisársky básnik a historiograf, kráľovský familiár a člen portugalského rytierskeho rádu, pôsobil ako historiograf na dvore cisára Rudolfa II., neskôr uhorského i českého kráľa a cisára Mateja II. Habsburského.

⁶¹¹ Je pravdepodobné, že túto slávnostnú reč za korunu, kráľa a za kráľovstvo, kde sa vyzýva celé ľudstvo k svornosti a mieru, zaznamenal P. Révai. RÉVAI (1613) : 96–98. Jej tézy sa zachovali aj u E. Bergera. BERGER Elias (1608), *Jubilaeus de origine, errore et restitutione S. Coronae*, Viennae, f. A3^{r-v}.

⁶¹² *Ottov historický atlas* (2009), KRŠÁK, Pavol (éd.), Praha, Ottovo nakladatelství, s. 183.

⁶¹³ FUNDÁREK Jozef (1971), Bratislava – hlavné a korunovačné mesto starého Uhorska, Zborník Bratislava, 7, s. 120.

⁶¹⁴ MAČUHA (2012) : 61–68.

⁶¹⁵ RÉVAI (1613) : 80 et seqq.

⁶¹⁶ BÓNIS (1981) : 24.

im možnosť oprieť sa o ich vlastnú minulosť. Moc a sila sa symbolicky premietla do kráľovskej koruny.⁶¹⁷

Vo svetle týchto udalostí stojí v popredí získanie uhorskej koruny na územie Uhorska, konkrétne do Bratislavy – tento symbol kráľovstva a moci mal totiž od počiatku uhorského štátu pre celý mnohonárodnostný útvar magickú a zjednocujúcu moc. O tento symbol sa v dôsledku rozličných politických zmien prejavoval niekedy viacej inokedy menej výrazný záujem. Za najväčšiu ujmu považovali Uhri definitívny zánik Uhorska a jeho začlenenie do väčšieho monarchického komplexu. Postupne sa strácala ich identita, navyše kráľ aj koruna sídlili permanentne mimo krajiny. Pojem „kráľovská koruna – corona regni“ sa vyvinul ako právne vyjadrenie stredovekého štátneho práva na základe konkrétneho korunovačného klenotu, ktorý bol spojený s korunovačným aktom a so sakrálnym pomazaním kráľa, čo v podstate znamenalo odovzdanie panovníckych práv a moci budúcemu kráľovi. Z toho dôvodu sa korune pripisovala mystická svätosť a sila, čo sa osobitne v Uhorsku transferovalo do symbolu štátu a moci. Tento fenomén možno považovať za dôsledok vplyvu viacerých kultúr v ranom stredoveku, ktorý sa pociťoval práve v tejto krajine mimoriadne intenzívne. Na rozdiel od Uhorska sa v nemeckých krajinách zaužíval od 11. storočia pojem „regnum et imperium“ pre vyjadrenie pominuteľnosti osoby panovníka, ale výrazu trvanlivosti štátneho zriadenia, kde sa popritom už naznačujú ďalší predstavitelia moci popri cisárovi, a to stavy (preláti, šľachtici) viac-menej v submisívnom vzťahu voči nemu. Možno bližšie špecifikovať význam koruny, ktorá je prepojená s prísahou kráľa zachovať práva krajiny a národa, čím sa stala už v 13. storočí v očiach národa reprezentantom krajiny a štátnej moci, symbolom vlády.⁶¹⁸ Tu je oficiálne zakomponovaný aj symbol štátnej jednoty a zriadenia, založeného na ideách ochrany a šírenia viery, kde sa výrazne objavuje cirkevný prvok ako vplyv pri založení štátu – premieta sa aj vo výraze „sacra“. Štefan Verböci vo svojom zákonníku *Tripartitum*⁶¹⁹ z roku 1517 jasne charakterizoval termín „corona“ ako označenie pre uhorský štát a „sacra corona“ ako vrchné lenné panstvo. V Uhorsku teda vzťah ku korune a korunovácii ako štátneho symbolu i aktu prevzatia moci a disponovania ňou možno v stredoveku potvrdiť viacerými ukázkami úsilia dosiahnuť, alebo skôr fyzicky vlastniť korunu či už za Žigmunda Luxemburského, jeho dcéry Alžbety pre syna Ladislava Pohrobka alebo za Mateja Korvína. Keď napr. Korvín nastúpil na uhorskú politickú scénu ako riadne zvolený kráľ 24. januára

⁶¹⁷ TESZELSKY Kees (2010), Ako sa história stala ideológiou. Politické názory Štefana Ilešháziho, Eliáša Bergera a Petra Révaia o uhorskej korune (1608–1619). KOVAČKA, AUGUSTÍNOVÁ, MAČUHA (2010 : 127).

⁶¹⁸ KARPAT Jozef (1937), *Corona Regni Hungariae v dobe Árpádovskej (Corona Regni Hungariae im Zeitalter der Árpáden)*, Bratislava, nákladom vydavateľovým, tlačou Knihhtlačiarne Universum v Bratislave, s. 3–5, 10–15.

⁶¹⁹ VERBÖCI Stephanus (1517), *Tripartitum, opus iuris consuetudinarii incliti regni Hungariae*, Viennae, Johannes Singrenius.

1458, bol korunovaný až 29. marca 1464, keď dosiahol vrátenie koruny od cisára Fridricha III. Habsburského do krajiny. Koruna sa nachádzala v podstate dvadsaťpäť rokov v cudzine⁶²⁰ a Korvín vynaložil nemalé úsilie, aby ju získal od cisára, pričom mu musel vyplatiť 60 000 zlatých.⁶²¹ Takýto osobitný vzťah ku kráľovskej korune sa obnovil v nevšednej sile a vážnosti začiatkom 17. storočia. V tomto období charakterizovanom mnohými turbulentnými udalosťami dochádza v nebývalej miere k posilneniu národného, tj. uhorského, povedomia.

Peter Révai sa aj osvedčil v úvode, že pristúpil k napísaniu dejín o uhorskej korune, pretože sa doteraz nikto z historikov nepodujal na túto tému a že dostal viacero podnetov napísať takéto dielo. *Rozprava* sumarizuje poznatky o uhorskej korune a je v podstate rozprávaním o uhorských dejinách a mocensko-politických zápasoch jej kráľov o uhorské kráľovstvo, v najstaršom období aj o prijatí kresťanstva v krajine, pričom jediné a hlavné prepojenie sledu udalostí bola kráľovská koruna a jej magická sila. Révaiho rozprávanie je veľmi pútavé, avšak miestami nesúvislé vzhľadom na časté rozvetkovanie základnej dejovej línie, ktorou sú osudy koruny na pozadí historického vývinu. Tento výklad je zaujímavý aj pre dnešného bádateľa a zaslúži si pozornosť.⁶²²

Uhorská koruna ako symbol uhorských kráľov mala byť súčasťou korunovácie uhorského kráľa, čo sa však nedodržalo vždy a v každom prípade, ďalšími kráľovskými atribútmi boli plášť a jablko. Korunovácia musela prebiehať v Stoličnom Belehrade a jej hlavným aktérom mal byť okrem kráľa ostrihomský arcibiskup. Počas obradu odznela prisaha v týchto intenciách: Kráľ v nej sľubuje, že Majestátu svätej koruny a Uhorskému kráľovstvu bude verný a poslušný a korunu bude uchovávať s najväčšou starostlivosťou a ostrážitosťou. Nepripustí, aby ju niekto bez jeho vedomia uvidel, ani ju nikomu cudziemu neposkytne. Zveruje ju do ochrany v Bratislave a dôkladne poučí palatína, ktorý bude za ňu zodpovedný v prípade nepokojov v krajine a aj v prípade nebezpečenstva alebo smrti samotného kráľa.⁶²³

Na začiatku tohto božského a mocného kultu bol uhorský kráľ Štefan I. (1000–1038, zakladateľ uhorského štátu), ktorý prijal a šíril v Uhorsku kresťanstvo. Révai pripomína z histórie, že v tom čase vznikli tri silné kresťanské ríše – uhorská, nemecká na čele s cisárom Otom III. a poľská s Boleslavom Chrabrým. Podľa Révaiho kaločský arcibiskup korunoval Štefana,⁶²⁴ ale v skutočnosti bol kráľ korunovaný ostrihomským arcibiskupom Dominikom dňa 25. decembra roku 1000 alebo 1. januára 1001 v Ostrihome,

⁶²⁰ RÉVAI (1613 : 41–43).

⁶²¹ O tejto transakcii sa zachovala zmluva z roku 1463 v odpise. KOLLAR Adamus Franciscus (1762), *Ursini Velii De bello Pannonico*, Viennae, Joannes Thomas Trattner, s. 204–236.

⁶²² FRIMMOVÁ Eva (2009), *Rozprava o uhorskej svätej korune od Petra Révaia z roku 1613*. KOVAČKA, AUGUSTÍNOVÁ, MACUHA, 2012 : 242–257.

⁶²³ RÉVAI, 1613 : 91–92.

⁶²⁴ RÉVAI, 1613 : 4–6.

v katedrále zasvätenej sv. Vojtechovi mučeníkovi. Podobne pokračoval Révai s určitými omylmi či nepresnosťami až po začiatok 17. storočia, napr. pri Maximiliánovi II. vôbec nespomenul jeho korunováciu ostrihomským arcibiskupom Mikulášom Oláhom, ktorá sa konala po prvýkrát v Bratislave dňa 8. septembra 1563. V súvislosti s Rudolfom II. s nostalgiou uviedol, že kedysi sa volil uhorský kráľ na sneme na Rákošskom poli a jeho účastníci boli v rytierskej zbroji. Teraz sa králi ustanovia na pokyn súčasného kráľa, i keď sa zvykne dodržať sloboda voľby. V podstate sa tento akt vykoná ešte za života kráľovského otca, ako to bolo aj v prípade Rudolfa II., ktorého korunovali v predstihu už 25. septembra 1572. V skutočnosti bol uhorským kráľom až v rokoch 1576–1608.⁶²⁵

Peter Révai sa venoval podrobne popisu koruny, z akého materiálu ju vyhotovili a čo znázorňuje. Pripojil aj vysvetlenie k zobrazeniu deviatich drahokamov visiacych z koruny na zlatých retiazkach – pendáliách popri ušiach, ktoré symbolicky predstavujú deväť kráľovstiev a provincií prináležiacich k Uhorsku. Keď kráľ pohne hlavou, všetky sa rozhybu vo vzácnej harmónii. Keď je kráľ korunovaný, má on aj celý uhorský národ uctievať kresťanskú vieru, poznať a brániť ju.⁶²⁶ Až do obdobia osvietenského panovníka Jozefa II., ktorý sa vôbec nedal korunovať, sa verilo, že ide o pravú svätoštepanskú korunu. Túto legendu spochybnil historik Alexius Horányi.⁶²⁷ Neskorší bádatelia zistili, že pôvodnú korunu, vlastne len zlatý diadém s drahokamami, ktorú daroval Štefanovi I. pápež Silvester II., si odviezol zosadený kráľ Šalamún roku 1075 do exilu v dnešnom Rakúsku. Novú korunu vyhotovili pre kráľa Štefana V. okolo roku 1270. Skladá sa z dvoch častí – prvá „corona graeca“, honosná čelenka, bola vyhotovená asi v Konštantínopole v druhej polovici 11. storočia. Pozostáva zo zlatého pásu obrúbeného perlami a vsadenými emailovými platničkami s vyobrazením byzantského princa, kráľa Gejzu, niektorých svätých a archanjelov. Druhá časť „corona latina“, je zo zlatého plechu, ktorý obopína temeno hlavy, na ktorom je do kríža pripevnený zlatý plech. Je na ňom zobrazený žehnajúci Kristus a apoštoli. Navrchu je zlatý krížik, ktorý je nahnutý vraj pre nešetrné zaobchádzanie pri korunovácii malého Ladislava Pohrobka za kráľa.⁶²⁸ Ako miesto uloženia a ochrany koruny bola pôvodne vybraná metropola Budín, neskôr ho nahradili pokojnejším a lepšie opevneným Višegrádom. V súčasnosti sa koruna uchováva v Bratislave, pretože, ako píše Révai, nemohlo sa nájsť vhodnejšie a slávnejšie miesto „...si cum Posonio, ubi sacra corona modo sedem figit, conferas, nihil fere ad illius et sacrae coronae commoditatem, praeter loci celebritatem afferi potest.“⁶²⁹

⁶²⁵ RÉVAI, 1613 : 73.

⁶²⁶ RÉVAI, 1613 : 75–77.

⁶²⁷ HORÁNYI Alexius (1790), *De sacra corona Hungariae*, Sine loco et typographo.

⁶²⁸ HOLČÍK Štefan (1986), *Korunovačné slávnosti. Bratislava 1563–1830*, Bratislava, Tatran, s. 8–11.

⁶²⁹ RÉVAI, 1613 : 83. Uhorská kráľovská koruna sa v súčasnosti uchováva v Maďarskom národnom múzeu v Budapešti.

V osobitnej prílohe sa popisujú kráľovské insígnie, ktoré má mať každý kráľ pri sebe počas slávnostnej korunovácie.⁶³⁰

- Na prvom mieste je to plášť sv. Štefana, ktorý preňho vyšíla manželka Gizela. V písmenách „R. R. E. T. O. B. VMBRA.“ je ukryté mystérium „Regina, Romanae ecclesiae totiusque olympi Beata Virgo Maria bellicosi regni advocata / Kráľovná, svätá Panna Mária, kráľovná rímskej Cirkvi a zástankyňa celého posvätného a bojovného kráľovstva“. Tu možno hľadať počiatky mariánskeho kultu v Uhorsku. (Ornát so vzácnymi vyšívkami venoval roku 1031 kráľ Štefan I. aj s manželkou chrámu Panny Márie v Stoličnom Belehrade.)⁶³¹

- Zlaté jablko, na ktorého obvode sa nachádza kríž, ukrýva v sebe tajomstvo prisahy a jeho účinnosť sa znasobuje aj láskou Krista. Jablko predstavuje svet už od dávnych čias za nemeckého cisára Konráda (1027–1039). (Krajinské jablko dal zhotoviť pravdepodobne Ľudovít Veľký z rodu Anjouovcov v polovici 14. storočia. Ide o dutú pozlátenú mosadznú guľu s dvomi zlatými štítkami s emailovým erbom Anjouovcov, na ktorej je vsadený zlatý apoštolský dvojramenný kríž.)

- Ďalej sa spomína vladárske žezlo, o ktorom vyhlási korunovaný kráľ, že je ratolesťou pravdy a spravodlivosti. Pozostáva z drevenej palice pokrytej strieborným pozláteným plechom a z kryštálovej gule nepravidelného tvaru o priemere asi sedem cm s vyrytými tromi levmi. Guľa je vložená do zlatého rámu, odkiaľ visia zlaté retiazky na konci s guľičkami. (Kryštálovú guľu s rytinami vyhotovil orientálny umelec z oblasti dnešného Iránu pred koncom 10. storočia, striebornú rukoväť žezla stredoeurópsky zlatník na prelome 11. a 12. storočia.)

- Štefanov meč je vytvorený na obranu kráľovstva, jeho ostrie je zahnuté. Podľa uhorského zvyku kráľ musí rýchlym cvalom na koni vystúpiť na korunovačný pahorok a zahnať sa na štyri svetové strany proti nepriateľom. Podľa Bonfiniho Uhri týmto zvykom napodobňovali Rimanov. V Bratislave sa korunovačný pahorok nachádzal pri Dunaji pred hradbami oproti Rybárskej bráne. (V posledných troch storočiach sa používal meč vyhotovený pravdepodobne v Benátkach v 16. storočí. V 16.–20. storočí ním králi pasovali rytierov *Zlatej ostrohy* vo Františkánskom kostole v Bratislave. Verilo sa o ňom, že to bol meč kráľa Štefana. Ten pôvodný zrejme odniesla sestra Štefana V. do Čiech spolu aj s niektorými inými staršími korunovačnými klenotmi. V pokladnici pražského Chrámu sv. Víta sa nachádza prepychový meč vikingského pôvodu s kostenou ozdobou na rukoväti. Zapísaný je už roku 1355 v inventári Karola IV. ako „gladius beati Stephani regis“.)

- Medzi posledné kráľovské insígnie patria rukavice a obuv, ktoré predstavujú úprimnosť zvykov a bezúhonnosť i statočnosť kráľa.

Peter Révai uviedol, že existovala aj iná koruna, ktorou boli korunované uhorské kráľovné a ktoré si zaslúžia pozornosť pre ich hodnotu. Podľa niektorých historikov, hlavne cudzokrajných, je táto koruna pri inaugurácii kráľovnej bez odlišností. Ale na základe starých privilégii sa usudzuje, že kráľovné mali inú korunu a kládli ju arcibiskupi pravou rukou na ich hlavu.

⁶³⁰ RÉVAI, 1613 : 77–82.

⁶³¹ Niektoré údaje o kráľovských insígniách známe z neskoršieho výskumu sa uvádzajú v zátvorke. HOLČÍK (1986) : 10.

Výnimkou bola Beatrix, manželka Mateja Korvína, ktorú korunoval palatín. Za Maximiliána II. vznikli úvahy, či má kráľovné korunovať arcibiskup alebo palatín.⁶³²

O budúcej *Rozprave* konzultoval Peter Révai s Eliášom Bergerom, ktorý v liste z 15. apríla 1612 pripomínal, ako spolu s ním prikladá svätej korune Uhorského kráľovstva najvyšší božský a ľudský symbol, aké je potrebné zdôrazniť tento symbol a ako sa ju chystá celú prečítať ešte pre vydaním.⁶³³ Napísal aj svoje odporúčanie priamo do *Rozpravy* zároveň s Jánom Jesseniom-Jesenským (1566–1621), ktorý bol v rokoch 1608–1613 na poste dvorného lekára a historiografa uhorského kráľa a cisára Mateja II. Habsburského vo Viedni. Takéto listy alebo dedikácie vo vydaniach rozličných diel nadobúdali v období humanizmu nový expresívny podtext, približovali myšlienky jednotlivca, jeho pohnútky k napísaniu diela a vyjadrovali vďaka mecénovi. Ak boli napísané od významných osobností, dodávali dielu váhu, hodnotili ho a odporúčali na vydanie i čitateľovi do pozornosti. Ich charakter bol recenzný, odporúčajúci a zároveň propagačný. Okrem Eliáša Bergera a Jána Jessenia napísal roku 1612 posudok aj Matej Lochman z Mošoviec, ktorý pokladal prácu za hodnovernú s vnútornou štruktúrou, čo vyznieva hodnoverne. Obdivoval nový spôsob argumentácie a bohatstvo matérie.⁶³⁴ *Rozprava* mala pôvodne vyjsť roku 1612 pri príležitosti korunovácie Mateja II. za rímsko-nemeckého cisára, ale jej vydanie, ktoré mal na starosti Eliáš Berger ako cisársky historiograf, sa posunul.

Eliáš Berger, ktorý prežil svojich súpútnikov o veľa rokov, sa témou obnovenia symbolu uhorskej koruny a jej navrátením do Bratislavy naďalej zaoberal – bola zrejme neustále živá v celej uhorskej pospolitosti. Poslednú, pomerne rozsiahlu prozaickú prácu vydal ako sedemdesiatšesťročný, keď žil v ústraní ako riaditeľ tridsiatkového úradu v Skalici, ďaleko od cisárskeho dvora. Jeho *Symbolum sacrum et augustum decem reginarum Hungariae politice et historice expositum* (Politický a historický výklad o desiatich vznešených a posvätných symboloch uhorských kráľovien),⁶³⁵ vyšlo v čase, keď bola korunovaná Mária Anna Habsburská, nazývaná Španielska, rok po nástupe manžela Ferdinanda III. na uhorský trón. Berger smeroval svoje úvodné venovanie patrónke Uhorska Panne Márii a kráľovnej Márii Anne. Uviedol starodávne zvyky korunovácie manželiek uhorských kráľov od najstarších čias, ktoré po korunovácii disponovali „de iure“ rovnakou vznešenosťou a cťou spojenou s vládou a mocou ako ich kráľovskí manželia.

⁶³² RÉVAI, 1613 : 93.

⁶³³ List Eliáša Bergera Petrovi Révaiovi z 15. apríla 1612. Bratislava: Slovenský národný archív – Spoločný archív rodu Révai. Korešpondencia Petra Révaia, s. 271.

⁶³⁴ SOPKO Július (1980), Dielo Petra Revu a jeho význam pre slovenskú historiografiu, Historický časopis, Bratislava, 28, N° 4, s. 403.

⁶³⁵ BERGER Elias (1638), *Symbolum sacrum et augustum decem reginarum Hungariae politice et historice expositum*, Sine loco et typographo 78 s. Wien: Wien: Österreichische Nationalbibliothek – sign. 64.F.10.

Vybral si desať vlastností, resp. cností, ktoré analyzoval a poukázal na príklade vybraných kráľovien. Zároveň popísal ich kráľovské insígnie, v čom spočívajú osobitosti a rozdielnosti aktu korunovacie kráľovien a kráľov. Berger v podstate nadviazal na uvedenú *Rozpravu o uhorskej korune* od Petra Révaiho z roku 1613.

Na kultúrno-historické súvislosti vzniku Révaiho *Rozpravy o uhorskej korune* a na jej analýzu spojenú s informáciami o autorovi nadviažeme blokom venovaným záujmu o toto dielo v neskoršom období. Zatiaľ čo *Rozprava* mala v čase vydania veľký politický náboj vyjadrujúci kompromisné východisko z nepriaznivej situácie v Uhorsku a zároveň aj nádej v lepšiu budúcnosť krajiny, neskôr sa stávala predmetom záujmu historikov, ktorí ju vydávali nanovo a s opravami, ale predovšetkým s doplnkami, ktorými v podstate pokračovali v časovom slede v rozprávaní o ďalších nositeľoch koruny. Pre širšiu verejnosť bola *Rozprava* ťažšie dostupná pre nízku nákladovosť vydania a aj preto, že vychádzala buď v zahraničí alebo ak na území Slovenska, tak skôr pre úzky akademický okruh. Vyšla tlačenou niekoľkokrát v 17. i 18. storočí: po prvýkrát roku 1613 u Krištofa Manga v Augsburgu, ako bolo vyššie uvedené⁶³⁶ a rok nato znovu u toho istého tlačiara.⁶³⁷ V 17. storočí sa zaslúžil o jej dve vydania František Nádašdy: *Rozprava* vyšla vo Viedni roku 1652,⁶³⁸ kam pripojil úvodnú dedikáciu. Ďalšie vydanie bolo spojené s Révaiho iným historickým dielom venovaným uhorským dejinám *De monarchia*. Toto zostalo dlho v rukopise a tlačenou vyšlo až 38 rokov po autorovej smrti, roku 1659 vo Frankfurtu.⁶³⁹ Gašpar Jongelinus sem pripojil zoznam uhorských palatínov a sudcov.

Roku 1746 vyšlo dielo o uhorskej korune súčasne s *Monarchiou* vo dvoch zväzkoch, vo vydaní Juraja Schwandtnera v edícii *Scriptores rerum Hungaricarum veteres*.⁶⁴⁰ Toto vydanie možno považovať za veľmi dôležité,

⁶³⁶ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI.–XVII. Jahrhunderts. I.* – (1973–), Stuttgart: Anton Hiersmann [online], [cit. 2015–02–03]. Dostupné na internete: <<http://www.hab.de/bibliothek/kataloge>>, N° VD 17 23:247888M.

⁶³⁷ RÉVAI Peter (1614), *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae brevis commentarius*, Augustae Vindelicorum, Christophorus Mangus, (:)4, A-N4 [8–104] s.; VD 17 1:086040L.

⁶³⁸ RÉVAI Peter (1652), *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae, brevis commentarius*, Coloniae, Matthaeus Cosmerovius in Aula Coloniensi. 96 s. Bratislava: Univerzitná knižnica – sign. XXIF 5619.

⁶³⁹ RÉVAI Peter (1659), *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae: Centuria septem. Auctore Petro de Rewa, comite Turocensi, eiusdemque Sanctae Coronae duumviro. Quas emendatas & auctas publicabat comes Franciscus de Nadasd, perpetuus dominus Terrae Fogaras, Regniqve Hungariae iudex, &c. Quibus accessit seorsim Catalogus palatinorum & iudicum eiusdem regni, opera & studio Gasparis Jongelini abbatis*, Francofurti, Thomas Matthias Götze, Hanoviae, Jacobus Lasché, 12, 165–1 s.; VD 17 23:230438Y.

⁶⁴⁰ RÉVAI Peter, BEL Carolus Andreas (1746), *Petri de Rewa, comitis comitatvs de Tvroc, De sacrae coronae regni Vngariae vltra DCC. annos clarissimae, virtvte, victoria, fortvna, commentarivs, post avgystanam editionem anni MDCXIII. plvrimis locis emendatvs, et ad nostra vsqve tempora perdvctvs: Animadversiones atqve emendationes avctoris Scriptores rerum*

pretože pracoval na ňom Matej Bel, jeden z najvýznamnejších vedcov 18. storočia, ktorý aj so svojim synom Karolom Ondrejom pripravil jeho kritické vydanie s komentárom. V úvode Bel ocenil Révaiho dielo a rozšíril ho o poznámky, ktoré pripísal dodatočne do vydaného exemplára sám Peter Révai a ktorý sa nachádzali v jeho rodovom archíve. Bel síce spochybňoval „prehnaný kult koruny“, čo rovnako vnímal aj Révai, ale uznal, že koruna je symbol nositeľa kráľovskej moci, a teda aj štátnej moci, a preto aj uznal jej nadprirodzenú magickú silu, ktorá vplýva na historické dianie. Tu niekde možno chápať význam koruny pre Uhrov pri posilňovaní národnej identity. Ide o určitú formu propagandy, ktorá dokáže ovplyvniť všeobecné vnímanie predstretých myšlienok v krajine v čo najširšom meradle.

V 18. storočí vychádzala *Rozprava* viackrát v jezuitskom prostredí, a to ako dizertačná práca: trikrát v Trnavskej univerzite ako záverečná práca na konci štúdia „theses proemiales“: od Pavla Okoličaniho vyšla roku 1732 za predsedníctva Jána Segediho,⁶⁴¹ v tom istom roku ešte raz⁶⁴² a napokon roku 1748 od Antonia Sereidaia za predsedníctva Ladislava Répseliho.⁶⁴³ O viacerých okolnostiach sa dozvedáme z úvodov a príloh k jednotlivým vydaniam, ktoré by si zaslúžili podrobnejšiu analýzu. Tak napr. Pavol Okoličani pridal do svojej práce zákonné články z rokov 1608–1715 týkajúce sa konkrétneho nariadenia a postupu ochrany kráľovskej koruny alebo päť oslavných elógií pri príležitosti korunovácie kráľov. V Košiciach v jezuitskej akadémii vyšlo dielo o uhorskej korune na základe trnavského vydania *Rozpravy* z roku 1732. Štefan Forgáč si stanovil šesť téz z logiky vo vzťahu k nej a obhajoval ich za predsedníctva Jána Baptistu Trst'anského.⁶⁴⁴ Ako

hvngricarvm veteres ... Cvra et stvdio Ioannis Georgii Schwandtneri. II, Vindobonae, Kraus, 485 s.

⁶⁴¹ *Commentarius Petri de Réva de sacra Regni Hungariae corona. Theses proemiales logicae propugnaret Paulus Okolicsanyi... praeside Joanne Szegedi (1732), Tyrnaviae, Typis academicis per Leopoldum Berger, 36, 109, 79 s.; KLIMEKOVÁ Agáta, AUGUSTÍNOVÁ Eva, ONDROUŠKOVÁ Janka (éd.) (2008), Bibliografía územne slovacikálnych tlačí 18. storočia. I–VI, Martin, Slovenská národná knižnica, N° 8007; Ave Tyrnavia! Opera impressa Tyrnaviae Typis academicis 1648–1777 (2013), Budapestini, Országos Széchényi Könyvtár, Strigonii, Esztergomi Hittudományi Főiskola, Tyrnaviae, Trnavská univerzita, N° 1732/36; TELGÁRSKY Jozef, BANSKÁ Zuzana (éd.) (2001), Katalóg slovacikálnych tlačí Univerzitnej knižnice v Bratislave do roku 1918. (Provizórny súpis). VI, Bratislava, Univerzitná knižnica, N° 12528.*

⁶⁴² RÉVAI Peter (1732), *De sacrae coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna brevis commentarius. Theses proemiales logicae*, Tyrnaviae, Typis academicis per Leopoldum Berger, 16, 109, 79 s.; KLIMEKOVÁ, AUGUSTÍNOVÁ, ONDROUŠKOVÁ (2008) : N° 8009–8010; *Ave Tyrnavia* (2013) : N° 1732/37.

⁶⁴³ RÉVAI Peter (1748), *Positiones ex universa theologia. De sacra corona Regni Hungariae brevis commentarius*, Tyrnaviae, Typis academicis S. J., 8 s.; KLIMEKOVÁ, AUGUSTÍNOVÁ, ONDROUŠKOVÁ (2008) : N° 7976; *Ave Tyrnavia* (2013) : N° 1748/59.

⁶⁴⁴ *Theses proemiales de natura, proprietatibus et objecto logicae publice pro pugnandas suscepti Stephanus Forgach. Praeside Joanne Trsztyanszki (1743), Cassoviae, Typis academicis S. J., 8 s.; KLIMEKOVÁ, AUGUSTÍNOVÁ, ONDROUŠKOVÁ (2008) : N° 9819, Martin: Slovenská národná knižnica – sign. SD44281.*

dizertačná práca vyšla *Rozprava* aj v rumunskom Kluži (Cluj Napoca) roku 1735.⁶⁴⁵ Na akademickej pôde ju obhajoval František Prekenföld za predsedníctva Antona Mindszenti.

Roku 1749 pavlín Vavrínek Podhorský predniesol svoje tézy z teológie na základe *Rozpravy* a podľa myšlienok sv. Tomáša Akvinského a obhajoval ich za predsedníctva Pavla Pelyho v auditóriu pavlínskeho kláštora v Mariánke (Mariathal) pri Bratislave.⁶⁴⁶

Jednotlivé vydania *Rozpravy* sú zaujímavé i z knihovníckeho a umenovedného hľadiska, možno obrátiť pozornosť na celostránkové medirytiny, ktoré ďalšie vydania často preberajú: V prvom vydaní *Rozpravy* z roku 1613 sa na fóliu (:)^{1v} nachádza frontispice znázorňujúci uhorskú korunu, ktorú nesú dvaja anjeli, pod ním sa nachádza erb Uhorského kráľovstva – v pravom poličku z koruny na troch pahorkoch vychádza dvojkríž, vľavo sa nachádzajú arpádovské brvná. Vľavo je obrázok signovaný autorom *D[ominus] Pet[er] Rev[a] C[omes] T[urocensis]*, vpravo augsburským rytcom *Wolfg[angus] Kilian Aug[ustensis] sculp[isit]*.⁶⁴⁷ Pod ním sú dva elegické distichony so symbolickým námetom ligotajúcej sa hviezdy na nebi, ktorá sa považuje za najvhodnejšiu priblížiť sa k vlasti a ktorá má žiarit' tak silno, aby ju žiadna sila osudu nedonútila vrátiť sa naspäť do ríše duchov:

„Vznešená hviezda nesúca v sebe svit nebeskej klenby,
najskôr Ty vhodná si prísť, priplávže konečne k nám,
do vlasti. A zažiar tak mocne, aby Ťa nijaký osud
nemohol navrátiť späť do ríše, kde vládne tieň.“⁶⁴⁸

Frontispice vo vydaní z roku 1732 signoval Martin Prokeš.⁶⁴⁹ Všetky uvedené exempláre *Rozpravy* sa zachovali v ojedinelých exemplároch a sú veľmi vzácne.

Peter Révai, humanista a strážca uhorskej koruny na Bratislavskom hrade napísal svoju rozpravu *De sacra Regni Hungariae corona* na požiadanie, aby prispel k obnoveniu posvätného mýtu o kráľovskej korune a aj aby posilnil

⁶⁴⁵ RÉVAI Peter (1735), *De Sacra Regni Hungariae corona. Claudiopoli... sub Antonio Mindsenti per Franciscum Prekenföld*, Claudiopoli, Typis academicis S. J., 24, 109, 77 s. Bratislava: Univerzitná knižnica – sign. Sch D 422.

⁶⁴⁶ *Commentarius Petri de Rewa de sacra Regni Hungariae corona. These ex universa theologia ad mentem divi Thomae Aquinatis publice propugnaret Laurentius Podhorszky... praeside Paulo Pely*, (1749), Posonii, Typis Francisci Antonii Royer, 16, 109, 79 s.; TELGÁRSKY, BANSKÁ (2001) : N° 12529–12530. Martin, Slovenská národná knižnica – sign. SD 42549.

⁶⁴⁷ Wolfgang Kilian (1581–1662); rytec z Augsburgu, kde vlastnil s bratom Lukášom od roku 1616/1617 vlastné vydavateľstvo. THIEME Ulrich, BECKER Felix (1927), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künster*, XX, Leipzig, E. A. Seemann, s. 302–305.

⁶⁴⁸ „Nobile caeligeno resplendens lumine sidus
dignius adne polo! Dignius adne solo!

Fulge sic patriae, ne fati sera potestas

Te caeli rursus cogat adire Lares.“ (RÉVAI, 1613, f.(:)*)

⁶⁴⁹ RÉVAI (1732) : s. 1; KLIMEKOVÁ, AUGUSTÍNOVÁ, ONDROUŠKOVÁ (2008) : N° 8009 a 8010.

národné povedomie v krajine, isteže v zmysle Verböciho „natio Hungarica“. Týmto sa pripojil k novému politickému smerovaniu nastolenému Štefanom Iľešházim a okruhom jemu blízkym. Z tohto aspektu sú zaujímavé okolnosti vzniku diela a i jeho analýza; obsahuje žánrovo rozmanité prvky, okrem výkladu a opisu napr. formuly prísahy strážcov koruny, rozličné reči a prehlásenia, verše, ale aj listy cisárskych historiografov Jána Jessenia a Eliáša Bergera, ktoré mali podľa dobového úzu dielo odporučiť na vydanie. V priebehu storočí sa menil prístup k dielu, čo sa odráža v počte a kvalite jeho vydaní v domácom prostredí i v zahraničí, ale aj v zachovanosti jednotlivých exemplárov do dnešných čias. Okrem literárneho, umenovedného a knihovníckeho hľadiska má výraznú dokumentačnú hodnotu pre historiografiu.

RÉSUMÉ

Eva FRIMMOVÁ

PETER RÉVAI ET SON ŒUVRE HISTORIQUE SUR LA COURONNE ROYALE DE LA HONGRIE ANCIENNE

Sur le fond des changements politiques et sociaux marquants dans la Hongrie ancienne du début du XVIIe siècle, apparut l'œuvre historique unique de Peter Révai *De sacrae coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae brevis commentarius* (Augsburg, 1613). Cet humaniste et garde de la couronne hongroise au château de Bratislava écrivit son traité à la demande générale de contribuer à renouer avec le mythe sacré de la couronne hongroise et de renforcer la conscience nationale dans le pays. Par cela, il soutint la tendance instaurée par Stéphan Iľeshazi et le cercle de ses proches. L'œuvre est intéressante de différents points de vue : elle décrit et évalue la couronne hongroise et ses représentants d'une nouvelle façon explicative à la différence des chroniques médiévales. En ce qui concerne le genre, elle est très variée : outre des explications et des descriptions, elle contient par exemple les formules du serment des gardes de la couronne, de divers discours et proclamations, les vers, mais aussi les lettres des historiographes royaux Jean Jessenius et Elias Berger qui devaient selon l'usage de l'époque recommander l'édition de cette œuvre. La présente contribution met en lumière les circonstances de l'origine de l'œuvre et se concentre sur son analyse sans omettre de suivre ses éditions et traductions successives en Hongrie ancienne et à l'étranger. Elle évalue aussi l'état de singuliers exemplaires conservés jusqu'à nos jours.

NAJVYDÁVANEJŠIA SLOVACIKÁLNA KNIHA A JEJ PREMENY OHĽADOM NA VYDAVATEĽSKÉ PROSTREDIE

Eva AUGUSTÍNOVÁ

V úvodnom slove zborníka prác z vedeckej konferencie *Cithara sanctorum* 1636–2006, ktorá sa konala pri príležitosti 370. výročia prvého vydania kancionála, Miloš Kovačka otvára niekoľko základných otázok spojených s potrebou ďalšieho výskumu jedinečnej slovenskej knihy Juraja Tranovského *Cithara sanctorum*. Medzi ne patrila aj otázka „Ktorá kniha s atribútmi slovacity dosiahla najväčší počet vydaní?“ Bežnou odpoveďou, ako uvádza M. Kovačka, je, že: „takouto knihou je *Cithara sanctorum* od Juraja Tranovského z roku 1636“.⁶⁵⁰ Pri vydaní spomínaného zborníka, dať presnú odpoveď na túto otázku nebolo možné, pretože výskumy zamerané na zistenie čo možno najúplnejšej informácie o počte jej vydaní boli najmä parciálneho charakteru.⁶⁵¹ Potreba zistiť počet vydaní kancionála rezonovala aj v staršej slovenskej odbornej spisbe a literárni vedci a bibliografi v 19. a 20. storočí sa v odborných štúdiách a bibliografických súpisoch snažili podať čo najkompletnejší pohľad na vydania *Cithary*.⁶⁵² Výsledky ich výskumov sa pohybovali v intenciách od 130 do 150 vydaní, avšak bolo jasné, že tento počet nie je ani zďaleka presný.⁶⁵³

Začiatkom 21. storočia získavame nové informácie, ktoré posúvajú výskum vydávania *Cithary sanctorum* ďalej, katalóg kancionálov pripravený

⁶⁵⁰ KOVAČKA, Miloš. Tri dôvody k jubilejnému návratu. In: *Cirkevné listy*, 2008, roč. 132, č. 4–5, s. 36–42.

⁶⁵¹ ŽIBRITOVÁ, Gabriela. Slovenské tlače 17. storočia a *Cithara sanctorum*. In: *Cithara sanctorum 1636–2006*. Ed. Miloš Kovačka a Eva Augustínová. Martin: Slovenská národná knižnica, 2008, s. 198–203; KLIMEKOVÁ, Agáta. Vydania *Cithary sanctorum* v 18. storočí. In: *Cithara sanctorum 1636–2006*. Ed. Miloš Kovačka a Eva Augustínová. Martin: Slovenská národná knižnica, 2008, s. 204–209; AUGUSTÍNOVÁ, Eva. K problematike vydania *Cithary sanctorum* v 19. storočí. In: *Cithara sanctorum 1636–2006*. Ed. Miloš Kovačka a Eva Augustínová. Martin: Slovenská národná knižnica, 2008, s. 210–215.

⁶⁵² HAAN, Ľudovít. *Cithara Sanctorum, její historia, její původce a tohoto spolupracovníci*. W Pessti: Tiskem Viktora Horňanského, 1873. 83 s.; MOCKO, Ján. *Historia posvätej piesne slovenskej a historia kancionálu*. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscus, 1909. 118s.; BATEL, J. Notované vydania *Tranoscia*. In: *Cirkevné listy*, 1936, roč. 50, č. 20, s. 399–402.; ČAPLOVIČ, Ján. Vydania *Tranovského kancionála*. In: *Tranovského sborník*. Ed. Samuel Štefan Osuský. Liptovský Sv. Mikuláš: Tranoscus, 1936, s. 178–208; ĎUROVIČ, Ján. Príspevky k dejinám *Tranoscia*. In: *Cirkevné listy*, 1936, roč. 50, č. 2, s. 38–41; č. 3, s. 65–66; č. 4, s. 81–84; č. 7, s. 139–141; č. 8, s. 159–162; č. 12, s. 256–259; č. 14, s. 297–300; č. 17, s. 347–348; č. 18, s. 359–360; č. 19, s. 384–386; č. 20, s. 406–407; č. 23, s. 467–469; POTÚČEK, Juraj. *Súpis slovenských nenotovaných spevníkov, 1585–1965*. Martin: Matica slovenská, 1967. 215 s.; POTÚČEK, Juraj. *Súpis slovenských hudobní a literatúry o hudobníkoch*. Bratislava: Nakladateľstvo Slovenskej akadémie vied a umení, 1952, s. 286; VAJDIČKA, Ľudovít. Notované vydania *Cithary sanctorum* v 17. storočí. In: *Cithara sanctorum 1636–2006*. Ed. Miloš Kovačka a Eva Augustínová. Martin: Slovenská národná knižnica, 2008, s. 105–153.

⁶⁵³ Potúček v roku 1967 bibliograficky spísal 144 vydaní.

v Tranovského knižnici uvádza už 173 vydaní spevníka.⁶⁵⁴ Na základe tohto katalógu a ďalších výskumov môžeme konštatovať, že práve táto knižnica vlastní najkompletnejšiu zbierku vydaní Cithary, ktorá obsahuje exempláre z rokov 1636–1938. Ďalšia významná zbierka Tranovského kancionálov je uložená aj v Slovenskej národnej knižnici, ktorá vlastní 129 vydaní. Podľa sekundárnej literatúry a informácií sme predpokladali, že najbohatšou zbierkou je Ústredná evanjelická knižnica (Evangélikus Országos Könyvtár) v Budapešti, o ktorej sme mali informácie, že obsahuje 220 exemplárov kancionála. Túto informáciu uvádzame na pravú mieru v tom zmysle, že knižnica vlastní 92 vydaní Cithary v 220 exemplároch.⁶⁵⁵

Výsledkom výskumov, analýzy a spracovateľských aktivít v týchto troch spomínaných základných fondoch, štúdia odbornej literárnovednej a bibliografickej literatúry a široko postaveného výskumu v ďalších domácich a zahraničných pamäťových inštitúciách bolo poskytnúť čo najkompletnejší súbor vydaní knihy, ktorá sprevádzala život najmä evanjelického duchovného spoločenstva počas štyroch storočí, až do roku 1992, keď Tranovského Citharu sanctorum z roku 1636 a Zpěvník evangelický z roku 1842 nahradil slovenský Evanjelický spevník, ktorý v sebe ďalej nesie dedičstvo Cithary i Zpěvníka.⁶⁵⁶

V súčasnosti môžeme potvrdiť a hovoriť o 215 vydaniach tejto najvydáwanejšej, „všetky atribúty slovacity“ zahŕňujúcej „veľknihy“.⁶⁵⁷ Tieto sú zdokumentované už vo vydannej bibliografii Cithary sanctorum, ktorá vyšla v roku 2011 v Slovenskej národnej knižnici.⁶⁵⁸

Bibliografia je koncipovaná tak, aby súčasne slúžila aj ako pomôcka pre identifikáciu defektných exemplárov tejto knihy, najmä pomocou registra fingerprintov, ale aj pre literárnych a cirkevných historikov, pretože obsahuje súpis piesní v jednotlivých vydaniach, s označením ich autorstva i rokom ich pribudnutia do zbierky. Bibliografia nám bola aj podkladom pri príprave tohto príspevku, v ktorom sa budeme zaoberať tým, čo táto najvydáwanejšia slovacikálna kniha získavala a strácala striedaním, či zanikaním vydavateľských a tlačiarenských domov.

Hlavnými dôvodmi vzniku Cithary bol najmä nedostatok českých spevníkov, či skôr problém distribúcie českých spevníkov slovenským veriacim. V Čechách už kancionály existovali, používal sa najmä kancionál

⁶⁵⁴ Zoznam kancionálov – katalóg Cithary sanctorum v Tranovského knižnici v Liptovskom Mikuláši. In: *Cithara sanctorum 1636–2006*. Ed. Miloš Kovačka a Eva Augustínová. Martin: Slovenská národná knižnica, 2008, s. 266–281.

⁶⁵⁵ Ústredná evanjelická knižnica je bohatšia na exempláre vydaní 19. a 20. storočia, ktoré vlastní takmer kompletne, menej ich má zo 17. a 18. storočia, zo zistených 61 vydaní v týchto dvoch storočiach ich evidujeme len 17.

⁶⁵⁶ Ďalším výsledkom výskumov bude v súčasnosti pripravovaná štúdia o vydaniach kancionála. Jej súčasťou bude aj biografický slovník autorov a ostatných pôvodcov duchovných piesní Tranovského spevníka a výberová bibliografia odbornej literatúry venovanej dejinám Cithary sanctorum.

⁶⁵⁷ V 17. storočí vyšlo 12, v 18. storočí 49, v 19. storočí 105 a v 20. storočí 49 vydaní.

⁶⁵⁸ AUGUSTÍNOVÁ, Eva. *Cithara sanctorum: Bibliografia*. Martin: Slovenská národná knižnica, 2011. 383 s.

Tobiáša Závorku Lipanského. Ich exempláre sa na Slovensku vyskytovali, ale najmä medzi českými exulantmi a boli to najmä exempláre českých evanjelických a bratrických kancionálov. Takisto nezanedbateľnou bola tiež túžba po vlastnom spevníku – pretože v kostoloch neboli cirkevne schválené spevníky ani agendy, praktizovanie bolo živelné, vyberali sa piesne z rôznych rukopisných zbierok a tiež českých kancionálov, celé to bolo nejednotné. A v neposlednom rade to boli Tranovského zberateľské aktivity na tomto poli. Piesne mal Tranovský už zozbierané, a po mnohých výzvach od členov slovenskej evanjelickej komunity sa nakoniec rozhodol pre slovenskú obec spevník zredigovať a zabezpečiť tlačiaru. Pri zostavovaní kancionála vyberal najmä piesne zo Závorkovho kancionála, slovenských rukopisných zbierok, prebásnil Lutherove piesne, latinské starokresťanské piesne a vlastné piesne.

Prejdime teraz k predstaveniu jednotlivých vydavateľských a tlačiarenských oficií, ktoré mali vydávanie Cithary v rukách dlhší čas.

Tlačiarom, ktorý sa odhodlal vytlačiť toto dielo po prvý krát bol známy levočský tlačiar Vavrinec Brewer. Už podľa počtu vydaní⁶⁵⁹ si môžeme všimnúť, že spevník sa skoro udomácnil a bol prijatý so všeobecnou spokojnosťou a nadšením, čomu nasvedčujú aj intervaly vydávania tejto tlače. Dielo bolo dokončené k 1. decembru 1635, vytlačené bolo až v roku 1636. Vydanie kancionála bolo významnou udalosťou, čo vidno z početných pochvál, pozdravov a prejavov radosti a uznania priateľov, v próze a vo veršoch, v akrostichoch a anagramatách.

V príprave ďalších vydaní už redaktorské práce prevzali také postavy slovenského cirkevného a literárneho života ako napr. Daniel Horčíčka, Adam Plintovič a i. Vydavateľ a tlačiar Vavrinec Brewer pripravil 2. vydanie ako pretlačok prvého vydania. Atraktivita a záujem o tento spevník znamenala, že postupne vychádzali u Brewerovcov Cithary z vydania na vydanie obsažnejšie, so zvyšujúcim sa počtom piesní, ktoré sa zastabilizovalo až v posledných dvoch vydaniach tejto officíny, a to v počte 664.

Za prelomové sa pokladá vydanie z roku 1684 pod redakciou Daniela Horčíčku. Pri tomto vydaní Tranovského kancionálu pozbieral staré rukopisné slovenské kancionále a dopľňoval piesne z nich, takže jeho vydanie sa stalo z tejto stránky výdatným prameňom k slovenskej piesňovej tvorbe. Keďže kvalita spevníka zvýšila jeho dopyt, pokúsili sa Brewerovci zaujať aj takým experimentom, že v roku 1693 pripravili výber najobľúbenejších, najspievanejších 62 piesní z Cithary. Latka kvality, napriek úspešnosti vydania z roku 1684 klesala. Vydanie z roku 1696 malo povrchnú úpravu piesní, neuvážene sa prevzali iné piesne z rôznorodých prameňov, nedostatočné bola aj úprava a takisto kontrola rukopisu, čo určite svedčí o zmene redaktora a jeho nedostatočnej erudícii.

⁶⁵⁹ Citharu vydal v rokoch 1636, 1638, 1639, 1642, 1653, 1674, 1680, 1684 (zaznamenávame 3 verzie vydania), 1693, 1696, 1711.

Po Brewerovských vydaniach sa vydávanie Cithary presunulo do Laubna a Lipska a neskôr na scénu nastupujú viedenská, budínska a peštianska tlačiareň známej tlačiarenskej dynastie Trattnerovcov. V rokoch 1745–1863 Cithara prešla zaujímavými zmenami, ktoré sa týkali nielen počtu piesní, ale aj celkovej úpravy. Trattnerovci si zakladali na kvalite, preto oslovili popredných predstaviteľov slovenského evanjelického života – tak na tlač z roku 1791 dohliadal Juraj Ribay, v prvej polovici 19. storočia to bol zase Ján Kollár, ktorý v tom čase pôsobil ako kazateľ v Budíne. Obdobie vydávania tejto knihy až do polovice 19. storočia je charakterizované spočiatku opravnými snahami, neskôr rozmnožovaním piesní na konci knihy. Trattnerovská⁶⁶⁰ a neskôr Trattner-Károlyiovská⁶⁶¹ tlačiareň vydávala Citharu skoro monopolne a hustota vydaní bola veľmi vysoká, najmä po roku 1830, vychádzala skoro každý druhý rok a počet piesní sa postupne menil od 998 do 1032 piesní.

V druhej polovici 19. storočia prevzala vydávanie peštianska firma Alojza Bučánskeho⁶⁶² a tlačiareň Viktora Horňanskeho.⁶⁶³ V ich vydaniach je väčšia rozmanitosť no najmä skôr, čo sa týka typografickej stránky – rôzne formáty, rôzne farebné prevedenie, originálne väzby.

Zaujímavosťou je, že sám Bučánsky popísal dve verzie, ako sa dostal k vydávaniu Cithary sanctorum:

Prvou bola, že Bučánsky sa v roku 1843 cestou verejnej dražby stal vlastníkom skladu kníh skrachovanej firmy bratislavského Šimona Ľudovíta Webera⁶⁶⁴ a spolu s ním získal aj vydavateľské právo, ku ktorým medzi iným patrilo aj právo na vydávanie Tranoscia. Z tohto na Bučánskeho preneseného práva vydal Tranoscus Bučánsky prvý krát v roku 1863. Podľa úvodu z vydania z roku 1864, ktorý sa opakuje rovnaký v každom z ďalších vydaní Bučánsky píše, že v texte neboli vykonané žiadne zmeny, okrem opravy pravopisných chýb a dodržiava sa upravení podľa superintendanta. Tento niekoľkokrát použitý text – je pravdaže už pri každom nasledujúcom vydaní menej a menej pravdivý. S takouto praxou sa však stretávame aj u iných vydavateľov a tlačiarov, nielen u Bučánskeho.

Bučánsky vo vydaní z roku 1868 poznamenáva, že je to 42. Vydanie, čo však nie je správne konštatovanie. Toto vydanie bolo v podstate 130. a keby bral do úvahy len vydania v Pešti, ani peštianske nemohlo mať takéto poradové číslo.

⁶⁶⁰ Trattnerovská officína vydala spevník v rokoch 1745, 1783, 1786, 1791 (známe sú dve verzie vydaní), 1816, 1818, 1820 (taktiež dve verzie), 1823, 1825, 1827, 1828.

⁶⁶¹ Trattner – Károlyiovská tlačiareň vydala Citharu v roku 1830, 1832, 1834, 1836, 1838, 1840, 1841, 1848, 1849, 1850, 1853, 1856, 1858, 1860, 1861, 1863.

⁶⁶² Alojz Bučánsky pre evanjelickú obec vytlačil spevníky v rokoch 1863, 1864, 1868 (4 verzie vydaní), 1871, 1876, 1877, 1879, 1884, 1892.

⁶⁶³ Tlačiareň a vydavateľstvo Viktora Horňanskeho vydalo Citharu v roku 1871, 1872, 1873, 1874, 1877, 1882, 1886 (3 verzie), 1890 (2 vydania), 1894, 1907, 1908, 1912, 1914.

⁶⁶⁴ Weber vydal v rokoch 1818–1827 Citharu sanctorum tri krát.

Druhou verziou ako sa Bučánsky stal dvorným vydavateľom Cithary sanctorum je, že kazatelia sa z času na čas postarali o to, aby tieto piesne mali svojho ustanoveného jedného nakladateľa knihtlačiaru. Dlhé roky bol takým predchodca Bučánskeho Štefan Károlyi a Trattner, ktorí sa na túto činnosť zaviazali zmluvou na viac rokov. Po jeho smrti chceli dedičia tomuto záväzku urobiť zadost' a oslovili Bučánskeho, ktorý 15. decembra roku 1866 túto povinnosť prebral, spolu s právami s ňou spojenými. Pravdepodobne už existoval rukopis vydania, pretože Bučánsky hovorí, že už dlho sa na spevník ľudia vypytovali a nemohli si ho zakúpiť, pretože už nebol, a preto sa on rozhodol urobiť všetky potrebné kroky, aby toto dielo čím skôr a najdokonalejšie mohol vydať. Bučánsky opisuje toto vydanie nasledovne: Kniha mala 101 archov a prezrel a opravil ju superintendent Ľudovít Geduly a bratislavský učiteľ Liška.

Taktiež na ďalšej verzii vydania z roku 1868 píše: Vydavateľ týchto piesní duchovných 15. decembra 1866 prevzal od dedičov Štefana Trattner-Károlyiho nielen kompletný sklad kníh a nielen zaviazanosť patričným predstaviteľom evanjelickej cirkvi, ale aj všetky s ním spojené práva a súčasne sa ohradzuje a upozorňuje, aby niekto iný tlačil, alebo urobil pre tlač uvedenej knihy.

Dozorovanie nad vydaním duchovných piesní Viktora Horňanského viedol posledné obdobie biskup Gustáv Seberíni. Seberíni, ktorý bol veľmi sklamaný, že v novších vydaniach knihy je veľmi veľa chýb. S cieľom odbúrať túto nekvalitu oslovil Fridricha Baltíka, aby sa podujal na jej upravenie. Redigovať mal toto dielo akurát v tom čase, keď ako sám Baltík povedal: mal najviac inej práce. Následkom toho sa teda musel obmedziť len na odstránenie pravopisných chýb a na vylúčenie nemiestnych zmien v porovnaní so staršími kancionálmi. Avšak ako Baltík v úvode knihy poznamenáva – chcel síce ustáliť pôvodnú osnovu pri každej piesni, ale práca tohto typu sa mu videla príliš vedecká a zdala sa mu, že do takejto liturgickej knihy nepatrí, a vraj v takejto knihe len zaužívaný a dogmaticky správny text má svoje miesto. V prvom rade sa sústredil na dôslednosť v texte použitých slov a slabík, tak, aby sväté spevy neboli rušené ľudskou nedôslednosťou.

V Bučánskeho vydaniach pokračovala firma Koloman Rózsa a jeho manželka. Boli to vydania tlačené čisto pre zárobok tlačiaru a vydavateľa, pretože kniha mala dobrý odbyť.⁶⁶⁵ Koloman Rózsa bol jediným vydavateľom, ktorý počas takejto dlhého obdobia vydávania tohto spevníka – 34 rokoch – nemenil ani počet piesní, ani ich sled.

Ako už bolo spomenuté, v Čechách už kancionály existovali, používal sa najmä kancionál Tobiáša Závorku Lipanského, ale na Slovensku takáto publikácia nebola. Aj tu sa síce vyskytovali, najmä medzi českými exulantami niektoré exempláre českých evanjelických a bratrských kancionálov. V kostoloch ale neboli cirkevne schválené spevníky ani agendy. Vyberali sa

⁶⁶⁵ Rózsove vydania boli z rokov 1876, 1878, 1891, 1892, 1894, 1895, 1896, 1897, 1899, 1902, 1906, 1907 (2 vydania), 1908, 1910.

piesne z rukopisných zbierok cirkevných piesní a tiež z českých kancionálov. Tranovský sám používal svoje rukopisné zbierky, ktoré si zhromaždil a ukázal ich aj svojim kolegom zo slovenských zborov, ktorí všetci boli v ťažkých pomeroch. A títo všetci zbierky obdivovali a povzbudzovali Tranovského. A Tranovský vychádzal takejto potrebe slovenského ľudu v ústrety, najprv vydaním modlitieb Phiala odoramentorum a rozosiela ju svojim priaznivcom. Tak napr. poslal vydanie Phialy aj pani Kataríne zo Žerotína, manželke Karla zo Žerotína, ktorá bola evanjelička. Zachoval sa jej list zo 6. decembra 1635, ktorým z Přerova odpovedá Tranovskému na zaslanie knihy, ktorú prijíma s hlbokou vďakou. V liste je cítiť, že jej kniha prišla vhod, a nielen jej, ale aj iným českým vyhnancom, ale najmä slovenským evanjelikom. Pri zostavovaní kancionála vybral najmä piesne zo Závorkovho kancionála, slovenských rukopisných zbierok, prebásnil Lutherove piesne, latinské starokresťanské piesne a vlastné piesne.

Cithara je prvý kancionál tlačený na Slovensku pre slovenský ľud. Kancionál znamenite vyhovoval potrebám slovenského ľudu, ale mohol dobre poslúžiť aj českým evanjelickým cirkvám.⁶⁶⁶ V roku 1936 v Hodžovom článku Tranosciscus mimo Slovenska. Čechy – náš kancionál majú v týchto dvoch zboroch: Ratibor a Staré Hámry. V ďalších zboroch majú na základe nášho Transosciscia spracované nové kancionále, a to vo Vsetíne, v Hovězí, v Jasenné, v Pržne, v Hoštálkové, v Rasave, Hodslaviciach, Pozděchove, Českom Těšíne. Najnovšie robia pokusy, aby i v týchto zboroch prešli na ústredný českobratrský evanjelický spevník. No aj tento obsahuje 22 piesní Juraja Tranovského a ďalšie 3 piesne jeho kancionála. Niť teda nie je pretrhnutá.⁶⁶⁷ Spomedzi 215 vydaní Cithary sanctorum, najmä kvôli predchádzajúcim dôvodom, ich je len päť, ktoré majú vydavateľské a tlačiarenské zázemie v Čechách. Prvým je vydanie z roku 1784,⁶⁶⁸ druhé je vydanie z rokov 1819–1820.⁶⁶⁹ Moko tieto

⁶⁶⁶ Památce Jiřího Tranovského.

⁶⁶⁷ HODŽA, Miloš. Tranosciscus mimo Slovenska. In: *Tranovského sborník*. Ed. Samuel Št. Osuský. V Liptovskom Sv. Mikuláši: Nákladom Vydavateľského a kníhkupeckého účast. Spolku Tranosciscus, 1936, s. 284.

⁶⁶⁸ Cithara Sanctorvm: Zgew. 5, 8. Žalmy a Pjsně Duchownj staré y nowé, kterýchž Cýrkw Ewangelická Při weyročnjch Slawnostech a Památkách a w Potřebách swých obecnych y obzwlásstnjch k Chwále Božj, k spasytedlnému wěřjcyých wzdlánj, a k hognému w Duchu obweselenj a potěssenj s mnohým prospěchem Bud' k zpjwánj, bud' k tichému modlenj se, bud' k wynaučenj we wselikých člankách wčenj Křest'anského, wjzwati může. Nynj zase poznouw podlé Lipského wydánj Léta P. 1737. s wraucnau pilnostj z několik starých Bratřj českých, Kněze G. Třanovského, také z Žitawského y giných Kancyonálů shledané, djlem též w nowe i německého přeložené, a wssady Podlé Wjry swaté Ewangelické Prawidla spořádané, a nynj spolu wydané. – W Praze: Nákladem Jana Ferdynanda z Schoenfeldu, 1784 ([s. l.]: [s. n.]). – xlviii, 1524, [114] s. ; 8°.

⁶⁶⁹ Cithara Sanctorvm: to gest Harfa Swatých. Zgew. 5, 8. aneb Žalmy a Pjsně Duchownj staré y owé, kterýchž Cýrkw Ewangelická při weyročnjch Slawnostech a Památkách, a w Potřebách swých obecnych y obzwlásstnjch, k Chwále Božj, k spasytedlnému wěřjcyých wzdlánj, a k hognému w Duchu obweselenj a potěssenj s mnohým prospěchem bud' k zpjwánj, bud' k tichému modlenj se, bud' k wynawčenj we wselikých člankách Křest'anského Ewangelického wjzwati může / a wraucnau pilnostj z některých starých Bratřj českých Kněze G. Třanovského, také z Žitawského y giných Kancyonálů, shledané, djlem též w nowé z německého přeložené, a wssady podlé Prawidla Wjry swaté Křest'anské

české vydania vo svojej Historii posvätej piesne slovenskej a historii kancionála nespomína, alebo nepozná⁶⁷⁰ a ani Potůček neviduje ani jedno zo spomínaných dvoch vydaní.⁶⁷¹

Ďalšie tri vydania sú z 20. storočia, ale tu by sme mohli hovoriť o tom, že nemuseli byť určené českému obyvateľstvu, ale v Čechách boli len vytlačené pravdepodobne len z ekonomických dôvodov.⁶⁷²

Pozrime sa bližšie na prvé dve vydania. Prvé české vydanie je takmer identickým lipským vydaním z roku 1737, najmä čo sa týka piesňovej časti.⁶⁷³

Na rozdiel od ostatných predchádzajúcich vydaní, ktoré majú klasický predslov k čitateľovi, ktorý nás prevedie základnými podmienkami používania knihy, české vydanie z roku 1784, má predslov vyťahnutý a zostavený z predslovov viacerých kancionálov, a to najmä z kancionálu Jana Ámosa Komenského, Juraja Tranovského a ďalších a ktorého obsahom je pôvod duchovných spevov v cirkvi, dôvody prečo sa kresťania často a radi obracajú k Pánu Bohu a k oslave jeho cti – prečo je potrebné spievať o povinnostiach kresťanských spevákov, to znamená akým spôsobom sa majú duchovné piesne

Ewangelické spořádané, a nynj podle Lipského wydánj léta Páně 1757 giž podruhé s pomocí Božj spolu s nowým přjdwkem wydáné. – W Praze: Wytisštěnē v Bohumila Háze, čes. staw. Impressor, 1819 a 1820. – xxxii, 910 s. ; 8°.

⁶⁷⁰ MOCKO, ref. 3.

⁶⁷¹ POTŮČEK, ref. 3.

⁶⁷² Cithara Sanctorum: Apocalyps. 5. v. 8. Písně Duchovní, staré i nové, kterýchž církev křesťanská při výročních slavnostech a památkách jakož i ve všelikých potřebách svých obecných i obzvláštních s mnohým prospěchem užívá / k obecnému církve Boží vzdělání, někdy shromážděné a vydané od Kněze Jiřika Tranovského, služebníka Páně při církvi svato-mikulášské v Liptově. – Nové, úplně přepracované padesátéšedmé vydání, s přídavkem 1040 písní obsahující Přepracované skrze Jána Bázlika, ev. a. vyzn. učbáře náboženství. Všecka práva vyhrazená. – v Budapešti: Nákladem Kolomana Liptseyho (József utca č. 3.), 1923 (vo Vimperku: Tiskem Jana Steinbrenera). – [1], viii s., 1247 stlp. ; 8°; Cithara Sanctorum: Apocalyps. 5. v. 8. Písně Duchovní, staré i nové, kterýchž církev křesťanská při výročních slavnostech a památkách jakož i ve všelikých potřebách svých obecných i obzvláštních s mnohým prospěchem užívá / k obecnému církve Boží vzdělání, někdy shromážděné a vydané od Kněze Jiřika Tranovského, služebníka Páně při církvi svato-mikulášské v Liptově: Nové, úplně přepracované padesátéšedmé vydání, s přídavkem 1040 písní obsahující. Přepracované skrze Jána Bázlika, ev. a. vyzn. učbáře náboženství. Všecka práva vyhrazená. – v Budapešti: Nákladem Kolomana Liptseyho (József utca č. 3.), 1926 (vo Vimperku: Tiskem Jana Steinbrenera). – [1], viii s., 1247 stlp. ; 8°; Cithara Sanctorum: Apocalyps. 5. v. 8. Písně Duchovní staré i nové, kterýchž církev křesťanská při výročních slavnostech a památkách jakož i ve všelikých potřebách svých obecných i obzvláštních s mnohým prospěchem užívá / k obecnému církve Boží vzdělání, někdy shromážděné a vydané od Kněze Jiřika Tranovského, služebníka Páně při církvi svato-mikulášské v Liptově: Nové, úplně přepracované padesátépaté vydání, s přídavkem 1040 písní obsahující ; Přepracované skrze Jána Bázlika, ev. a. vyzn. učbáře náboženství: Všecka práva vyhrazená. – v Budapešti: Nákladem Kolomana Liptseyho (József utca č. 3.), 1930 (vo Vimperku: Tiskem Jana Steinbrenera). – [1], viii, 1246 stlp. ; 8°.

⁶⁷³ [Cithara Sanctorvm]: [Zgew. 5, 8. aneb Žalmy a Písně Duchownj staré y nové, kterýchž Cýrkwew Ewangelická Při weyročnjch Slawnostech a Památkách a w Potřebách swých obecnjch y obzwlasstnjch k Chwále Božj, k spasytedlnému wěřjcych wzdlánj, a k hognému w Duchu obweselenj a potěssenj, s mnohým Prospěchem Bud' k zpjwánj, bud' k tichému modlenj se, bud' wynaučenj we wsselikých článkách wčenj Křeszianského, wjzwati může / s wěrnau pilnostj Z několik starých Bratřj českých, Kněze G. Tranowského, take z Žitawského y giných Kancyonálů shledané, djlem tež w nowě z neměckého přeložené, a wssudy Podle Wjry swatě Ewangelické Prawidla spořádané a nynj spolu wydáné]. – [Lipsko]: [Samuel Benjamin Walter], [1737] ([s. 1.]: [s. n.]). – S. 3–48, 1010 + s. 1011 a, 1011 b ; 8°.

spievať a modlitby modliť a niekoľko slov venuje aj dôvodom vydania tejto novej edície evanjelických duchovných piesní (minuli sa už vytlačené exempláre, bolo nutné aktualizovať a zdokonaľiť niektoré piesne). Tento úvod je napasovaný na vydanie lipské z roku 1737. Tento úvod dopĺňa úvod vydavateľa Jana zo Schönfeldu, ktorý taktiež deklaruje podľa vydavateľa identické ako lipské vydanie, pravdaže s opravenými omylmi, opraveným chybným stránkovaním a ktoré vložil na miesto, kde patrili. Spevník vydal na vlastné náklady a pravdepodobne na vtedajšie pomery vo veľkom náklade. Jan Nepomuk Ferdinand zo Schönfeldu bol kníhkupcom, tlačiarom, nakladateľom a majiteľom papierne. V jeho tlačiarni od roku 1786 začína pracovať známy spisovateľ, novinár a nakladateľ Václav Matej Kramerius ako faktor, neskôr sa stáva redaktorom prvého českého týždenníka Schönfeldových cisársko-kráľovských Poštovských novin, v ktorých Kramerius šíril reformačné myšlienky. Tlačiareň mal zriadenú v priestoroch bývalého kláštora sv. Anny, ktorý bol zrušený za Jozefa II.⁶⁷⁴

Ďalšie české vydanie z rokov 1819–1820 bolo vydané, resp. vytlačené u pražského tlačiara Bohumila Háza. Pri porovnávaní týchto dvoch vydaní, môžeme hovoriť o takmer identickom vydaní, čiže lipské vydanie z roku 1737, pražské vydanie z roku 1784 a toto spomínané vydanie sú takmer rovnaké. V základnej časti má taktiež 1135 piesní ako ostatné, ale v príväzku na rozdiel od ostatných vydaní sú vybrané ďalšie evanjelické duchovné piesne od č. 1136–1772, čiže 636 iných piesní vybratých z iných už existujúcich kancionálov. Okrem všeobecného predslovu, ktorý je taktiež totožný z vydaním z roku 1784 je tu však aj predslov k tomuto vydaniu od evanjelického duchovného pastiera Jiřího Opočenského.⁶⁷⁵ (Psáno w Klássteře na panstwj Opočenském v kragi Kralohradeckém w Čechách, w Mági 1820), ktorý však upozorňuje na jeho nutné opravy, týkajú sa však najmä už spomínaného prídavku.

Tie ostatné tri vydania boli vydané v rokoch 1923, 1926, 1930 v Budapešti u Kolomana Liptseyho a tlačené vo Vimperku u Jana Steinbrennera, ale ako sme sa už zmienili, ich príčinou tlačenia v Čechách bola len finančná otázka a nebola priamo určená českým evanjelikom.

Cithara sanctorum, Transcius, Kancionál, či Tranovského kancionál sú najviac zaužívané pomenovania „veľknihy“ evanjelickej náboženskej obce. Bola to kniha, ktorá spájala veriacich, pomáhala im zostať evanjelikmi, často krát bola kronikou rodu, symbolom detstva, bola knihou bohoslužobnou i vzdelávacou. Všetky tieto jej funkcie museli mať na zreteli aj vydavateľské a tlačiarenské domy na Slovensku i v zahraničí, aby ich vydania boli potrebné a požadované, aj keď musíme brať do úvahy aj druhú nemenej zabudnutelnú

⁶⁷⁴ Dostupné na: www.druidova.mysteria.cz/HISTORIE/Kramerius.htm.

⁶⁷⁵ Jiří Opočenský (21. 1. 1781 Peřimov – 5. 1. 1842 Jimramov) bol český reformovaný kazateľ a spisovateľ. Bohoslovie vyštudoval v Blatnom Potoku a v Debrecíne. V rokoch 1810–1829 bol kazateľom v kláštore pri Třebechoviciach, potom v Jimramove. Zastával úrad superintendenta.

stránku, a to stránku komerčnú. Vydavatelia a tlačiari zabezpečovali redakciu u významných slovenských literátov a literárnych vedcov, ktorí sa snažili čo najlepšie vyhovieť požiadavkám evanjelických veriacich. V príspevku sú načrtnuté rôzne prístupy ku vydávaniu Cithary sanctorum, ktoré otvorili ďalšie otázky možného výskumu, ktoré budú zhrnuté v monografickej štúdií o dejinách vydávania tohto spevníka počas viac ako tristoročného obdobia jeho existencie.

SUMMARY

Eva AUGUSTÍNOVÁ

THE MOST PUBLISHED SLOVAK BOOK AND ITS TRANSFORMATION WITH RESPECT TO PUBLISHING ENVIRONMENT

The result of research, analysis and processing activities, study of both literary and bibliographical literature, and broad-based research carried out in domestic and foreign memory institutions is providing the most complete set of information about the publication of the book that accompanied the spiritual life especially of the Evangelical community over four centuries, until 1992, when Tranovský's Cithara sanctorum of 1636 and Evangelical Songbook from 1842 were replaced by the Slovak Evangelical Songbook, which in itself further supported the legacy of Cithara and Songbook. The contribution represents individual publishers and printers who had the Cithara issue in their hands for a long time. Cithara sanctorum, Transocius, Hymnal or Tranovský's Hymnal are the most frequent titles used to describe this „book-of-books“ of the Evangelical religious community. Cithara was a book that connected the believers, helping them remain evangelicals, very often it served as a family chronicle, a symbol of childhood, as well as a book of worship and education. All these functions had to be taken into account by publishing and printing houses both in Slovakia and abroad, in order to prove the base of Cithara publishing. In this connection, we have to mention another important side – the commercial benefit for publishers and printers. Publishers and printers provided editing for major Slovak writers and literary scholars who were trying to meet the demands of evangelical believers. The paper outlines different approaches to the publishing of the Cithara sanctorum which opened other issues of potential research. The results of the research will be summarized in a monographic study on the history of the issue of this hymnal for more than the tercentenary period of its existence.

DE LA VIE À L'ŒUVRE : LES INÉDITS DU COMTE CHARLES-JOSEPH DE CLARY-ALDRINGEN (1777 – 1831)

Matthieu MAGNE

Parmi l'important volume des écrits personnels, militaires ou seigneuriaux conservés dans le fonds familial des Clary-Aldringen en Bohême du Nord, l'œuvre du comte Charles-Joseph (1777 – 1831) se distingue par la richesse de ses journaux et la variété des compositions et croquis produits tout au long de sa vie.⁶⁷⁶ Conservés dans des portefeuilles de cuir ou des étuis à loquet imitant la forme d'un livre, ces manuscrits polyglottes accompagnent l'héritier de la maison princière au quotidien avant d'occuper une place de choix dans la bibliothèque familiale dont il est l'ordonnateur en 1826.

Les journaux et cahiers illustrés reprennent les canons de la production livresque de la fin du XVIIIe siècle,⁶⁷⁷ tout en jouant volontiers avec ces codes grâce à la forme souple d'un travail appelé à rester manuscrit du vivant du comte. Plusieurs fois revus, les journaux tenus de 1794 à 1829 forment la trame principale d'une œuvre où se révèle le talent d'un aristocrate fin observateur du grand monde qui est le sien. Il décrit un quotidien partagé entre le palais Clary de Vienne et les domaines de la ville d'eau de Teplitz, dont la renommée est croissante au début du XIXe siècle. À cette mobilité souvent déstabilisée par les campagnes militaires, s'ajoutent plusieurs séjours en Europe d'où le comte rapporte les plus charmants « coups d'œil »⁶⁷⁸ qui s'offrent à lui. S'il s'exprime principalement en français, « sociolecte nobiliaire »,⁶⁷⁹ l'allemand mais aussi l'anglais et l'italien entrent en résonnance dans des textes indissociables de l'environnement plurilingue dans lequel évolue le comte.

La vie est à l'œuvre dans le passage des lettres et brouillons à une production travaillée que l'usage des sommaires, index et notes place à mi-chemin entre le manuscrit et l'imprimé. Les versions conservées permettent un travail génétique sur les états successifs des manuscrits pour comprendre un geste d'écriture inscrit dans le contexte du mode de vie aristocratique et de la formation d'une « première société »⁶⁸⁰ à l'échelle européenne. D'abord

⁶⁷⁶ Archives régionales d'État de Litoměřice (SOA), liaison Děčín, Bohême du Nord, AF Clary-Aldringen, fonds Charles-Joseph de Clary et Aldringen.

⁶⁷⁷ BARBIER Frédéric (éd.) (2005), *Est-Ouest : Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe – XXe siècles)*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag.

⁶⁷⁸ Expression consacrée des récits de voyage, récurrente dans les journaux.

⁶⁷⁹ CERMEN Ivo (2009), « La noblesse de Bohême dans l'Europe française. L'énigme du français nobiliaire », dans CHALINE Olivier et alii, *Le rayonnement français en Europe Centrale*, Bordeaux, MSHA, p. 379.

⁶⁸⁰ L'expression se trouve dans les *Souvenirs* de la baronne de Krüdener écrits en 1816 – 1818. GRETCHANAIA Elena (2012), « *Je vous parlerai la langue de l'Europe...* » : la francophonie en Russie (XVIIIe – XIXe siècles), Bruxelles, Peter Lang, p. 333 – 334. Elle synthétise d'autres occurrences depuis la « haute volée » et le « bon ton » londonien jusqu'à la « Crème » de la

destinés au sujet écrivain et à ses proches, ces textes s'inscrivent dans le contexte de la circulation des pièces manuscrites qui anime le grand monde et lui donne une réalité concrète,⁶⁸¹ avant que leur portée n'atteigne un lectorat élargit. Les heures passées à l'écritoire prennent ainsi tout leur sens, ainsi qu'en témoigne une note amusée de 1825 revenant sur le déroulé d'une matinée de juin 1829 consacrée aux ateliers des peintres parisiens :

Voilà de ces problèmes historiques qui donneront bien du fil à retordre à mes commentateurs dans 500 ans d'ici, si mes manuscrits ne sont pas changés en papillotes d'ici là. Mais non, le papier est t[ro]p dur.⁶⁸²

La perspective d'être lu en société accélère le passage de la « sage discipline »⁶⁸³ à des journaux en dialogue, reflets de la vie quotidienne de l'élite distinguée dans laquelle le comte puise les ressources d'un style amusé et amusant. Poèmes et pièces de circonstances, parfois à plusieurs mains, répondent également à cet horizon aristocratique qui naît dans les salons du château de Teplitz, des palais Clary à Prague et à Vienne ou dans l'hôtel du grand-père du comte, le prince de Ligne (1735 – 1814).⁶⁸⁴

À la croisée du social et du littéraire, l'écriture de soi ne se départit pas de la prise en compte d'un lectorat multiple allant du sujet écrivain à l'« imprimeuse postérité ». ⁶⁸⁵ Cachés aux yeux du monde, ces inédits sont révélés à un public choisi auquel ils font l'effet d'un miroir. Le souci de rester au plus près du vécu a permis la conservation des réécritures successives où le plaisir de retrouver ses souvenirs au fil de la plume se double d'une lutte efficace contre leur fragilité en formant progressivement un corpus qui triomphe du temps.

Les différents temps de l'écriture peuvent alors être explicités et contextualisés dans la fabrique, l'usage et le destin de manuscrits conçus comme des livres. Le glissement de l'écriture de soi à une littérature de société

société viennoise citée rétrospectivement dans les journaux de Caroline Pichler (1844 : *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben*, Vienne, vol. 2, 1798 – 1813, p. 125 – 131) ou de Frances Milton Trollope (1838 : *Vienne et les Autrichiens*, Paris, Fournier, t. III, p. 189 – 191), mais qui apparaît dans ceux du comte de Clary. Dans la monarchie, elle désigne plus spécifiquement les membres de la haute noblesse, par rapport à la noblesse anoblée depuis le règne de Marie-Thérèse. Selon BŮŽEK Václav (2012), « Les changements dans la noblesse du royaume de Bohême à l'époque moderne », dans Olivier Chaline (dir.), *Les Schwarzenberg, une famille dans l'histoire de l'Europe (XVIe – XXIe siècles)*, Panazol, Lavauzelle, p. 33 – 47.

⁶⁸¹ CERMAN Ivo (2009), « La noblesse de Bohême ... », op. cit., p. 365 – 386 ; GRETCHANAIA Elena (2012), « Je vous parlerai... », op. cit., p. 333 – 334.

⁶⁸² SOA-Děčín, c. 177, Ms. 29 juin 1822, p. 29.

⁶⁸³ ROCHE Daniel (2003), *Humeurs vagabondes. De la circulation des hommes et de l'utilité des voyages*, Paris, Fayard, p. 84.

⁶⁸⁴ Cette production se rattache à la littérature de société, également désignée comme « poésie fugitive », c'est-à-dire destinée à être lue en société mais rarement publiée. Ce champ de recherche tardivement constitué a fait l'objet d'études récentes : pour le XVIIIe siècle. MASSON Nicole (2002), *Le poésie fugitive au XVIIIe siècle*, Paris, Honoré Champion. Pour une perspective européenne : GRETCHANAIA Elena (2012), *Je vous parlerai... », op. cit., p. 333 – 334.*

⁶⁸⁵ SOA-Děčín, c. 177, 8 juillet 1822, p. 6.

puis à une œuvre mémorielle nous plonge au cœur de « l'univers polymorphe du manuscrit »⁶⁸⁶ au tournant des XVIIIe et XIXe siècles. L'analyse de ce corpus ni tout à fait secret ni exactement public permet d'interroger au prisme des pratiques scripturales les représentations attachées par le comte aux notions de public et de lectorat, d'écrivain et d'auteur.

L'auteur et ses textes : la fabrique des manuscrits.

L'atelier des journaux.

Considérée dans son ensemble, l'œuvre laissée par le comte court sur des milliers de pages, dont les premières datent des années 1790. Après quelques essais dans ses cahiers d'étude de 1791 – 1792, son journal débute en 1794 et s'achève en fragments en 1829,⁶⁸⁷ quand la gestion des domaines hérités de son père, le prince Jean de Clary (1753 – 1826), demande un investissement important. Le comte laisse également des compositions variées, picturales⁶⁸⁸ (gravures et aquarelles) et littéraires⁶⁸⁹ (contes et nouvelles, un roman en lettres, des pièces de théâtre en français, odes en allemand, poèmes, traductions et commentaires critiques...). Le comte rédige la plupart de ces textes dans des cahiers d'une trentaine de pages, les pièces de circonstances⁶⁹⁰ étant enliassées dans des portefeuilles de cuir.

Le fil des journaux est rompu entre 1799 et 1802, puis de nouveau en 1804 – 1808, soit qu'ils n'aient pas été écrits, ou plus probablement perdus. Bien que le comte montre déjà une prédilection pour la forme du journal avant 1810,⁶⁹¹ le destin des manuscrits est alors loin d'être établi. À partir du moment où il sert comme major de la *landwehr* en 1809, l'écriture devient progressivement plus régulière, les journaux gagnent en volume et en organisation. Parmi eux, les récits de voyage se démarquent nettement : à Paris en 1810 où le chambellan missionné en courrier auprès de Napoléon pour son mariage avec l'archiduchesse Marie-Louise s'offre un détour par la Suisse ; puis en Italie en 1816 pour un an parmi la société de Florence, les palais de Rome, les ruines et les paysages du golfe de Naples. La santé le ramène dans la

⁶⁸⁶ FERRAND Nathalie (2014), « Transparences accrues. La génétique des textes et les Lumières », *Dix-huitième siècle*, 46, p. 150.

⁶⁸⁷ SOA-Děčín, c. 157 à 182, 183 pour les cahiers d'études qui mêlent leçons d'histoire, brouillons de lettres, quelques *Tagsordnung* et chroniques sommaires selon la pratique traditionnelle du journal parmi les élites nobiliaires.

⁶⁸⁸ Conservées au Musée Régional de Teplice.

⁶⁸⁹ SOA-Děčín, c. 184 et 185.

⁶⁹⁰ C'est-à-dire composées au cours de toutes les occasions qui rythment la vie mondaine. Pour une comparaison sur le travail d'écriture : ALAPHLIPPE Marjone (2015), « *Homme politique et poète : une vie de vers. Pratique et production poétique chez Marie-Félix Faulcon (1758 – 1843)* », *Sociétés et Représentations* 2015/1 (N. 39), p. 177 – 195.

⁶⁹¹ Ces journaux sont déjà riches de descriptions et commentaires, par rapport à ceux de son père le prince Jean de Clary, dont les fragments conservés montrent une écriture pratique et lapidaire. SOA-Děčín, c. 147, 1767.

Péninsule de 1818 à 1820, l'agrément à Paris, Bruxelles et Beloeil⁶⁹² en 1822 et 1827.

Pour voyager, il faut en avoir « le loisir et les moyens », nous dit le russe Karamzine.⁶⁹³ C'est également valable pour l'écriture. Ainsi, la rédaction du premier voyage italien dépasse-t-elle la durée du séjour, comme le souligne la note qui clôt les cahiers du *Journal de mon voyage en Italie en 1816* : « Mis à faire ce voyage de 1816 : 7 mois et 22 jours. J'ai à l'écrire : 17 mois et 5 jours ». ⁶⁹⁴ Les temps de l'écriture épousent le rythme du quotidien partagé de cette élite mobile, modulés selon la vie à Vienne et en Bohême. Entre les plaisirs du carnaval, ceux de la ville d'eau et de la chasse, l'écriture des journaux trouve sa place dans le mode de vie aristocratique, s'avérant bien utile pour lutter contre l'ennui dans les temps morts de la sociabilité mondaine.

Au cours des voyages, chaque arrêt est mis à profit. Le comte n'hésite pas à écrire sur ses genoux en attendant que le maître de poste apprête les chevaux. Très vite pourtant, le rythme trépidant des courses lui impose de mettre en place un « budget » d'écriture :

4 avril 1825 : Ce n'était pas du tout mon intention de reprendre déjà mon Journal de 1809. J'ai encore beaucoup à faire avant si je vis. [...]

Mon budget pour 1825 est : l'année courante 12 cah. 2 vol.

Puis le voyage de Paris 1822

Le reste de l'année 1822 avant et après Paris.

Puis je veux écrire mon année 1821 puis année 1820 après l'Italie

Et alors seulement je pourrai reprendre 1809

Puis corriger Paris de 1810

Et continuer jusqu'à 1818 le premier voyage d'Italie. ⁶⁹⁵

Illustrant la place que prend la rédaction dans la vie du comte, cette note de travail organise un système d'écriture en décalé. Le passage du temps peut rendre délicat le travail du souvenir. Afin de remédier aux déficiences de la mémoire et permettre ce report de l'écriture diariste, des calepins servent à la consignation des notes du jour. Ils sont le plus souvent détruits une fois mis au net, et seuls des fragments pour 1820, 1821 et 1823 nous sont parvenus. ⁶⁹⁶ On y trouve pêle-mêle des listes d'invités aux bals, aux thés, de visites données et reçues, des adresses de libraires, des comptes divers, des extraits d'ouvrages et de gazettes... Autant d'outils donnant l'impression d'un véritable atelier des journaux, venant ensuite nourrir la rédaction. Ces remarques très pratiques

⁶⁹² Ancienne propriété du prince de Ligne, dont les *Coup d'œil sur Beloeil* (1781, accessibles sur www.chjdeligne-integral-34melanges.be) inspirent de nombreux auteurs européens.

⁶⁹³ KARAMZINE Nikolaï M. (1867), *Lettres d'un voyageur russe en France, en Allemagne et en Suisse (1789 – 1790)*, Paris, Emile Mellier, p. 49.

⁶⁹⁴ SOA-Děčín, c. 164, 15 octobre 1816, p. 17.

⁶⁹⁵ *Idem*, c. 159, addendum au journal de 1809, note du 4 avril 1825.

⁶⁹⁶ *Idem*, c. 176 et 179.

s'avèrent souvent insuffisantes : le comte se plaint à de nombreuses reprises de notes trop lapidaires que le temps écoulé rend obscures.

Une autre ressource essentielle est alors mobilisée : la correspondance familiale.⁶⁹⁷ Une importante production épistolaire double les mobilités séparées du couple princier et de ses enfants entre Vienne, Prague, Teplitz et les propriétés des proches. L'étude comparée de la correspondance et des journaux ne laisse pas de doute : les lettres soigneusement conservées par ces destinataires de confiance sont ensuite réinvesties dans les journaux, directement restituées ou explicitement citées entre guillemets.⁶⁹⁸ Il s'agit en premier lieu des parents du comte, le prince Jean de Clary et la princesse Marie-Christine de Ligne (1757 – 1830), et sa femme, Louise Chotek (1777 – 1864). Les échanges ne cessent jamais, pas même en temps de guerre,⁶⁹⁹ et nous placent en présence de lettres à double détente : une fois reçues par le destinataire – qui les communique bien souvent à son entourage – elles sont conservées puis remises à l'épistolier qui se transforme alors en diariste.⁷⁰⁰

De fait, chacun voyage avec ses « archives »⁷⁰¹ épistolaires, et les manuscrits circulent en puissance sur les routes de la monarchie. Un tel travail libère le comte de la tenue hebdomadaire du journal, tout en témoignant de l'attention qu'il porte à des manuscrits qu'il entend mettre en forme dans les meilleures conditions. Le jeune diariste tentant de s'atteler avec constance à la sage discipline du journal cède peu à peu la place à un auteur et une démarche.

Vers le livre : essais formels.

Notes et correspondances forment les « matériaux les pl[us] indispensables »⁷⁰² de l'écriture. Seules les lettres envoyées par le comte servent à la genèse des manuscrits. Cette démarche qui émerge

⁶⁹⁷ Avec cette combinaison du carnet « livre de vie » et de la correspondance, nous sommes bien dans une réactualisation des formes traditionnelles de l'écriture de soi, telles que dégagées par FOUCAULT Michel (1983), « L'écriture de soi », *Dits et écrits II*, Paris, Gallimard, p. 1234 – 1249.

⁶⁹⁸ Le comte note alors la référence à la lettre en question. La correspondance conservée permet un travail comparatif sur leur réinvestissement dans les journaux. MAGNE Matthieu (2013) « *Mes lettres courent le monde, courez après*. La correspondance dans les journaux de voyage de Charles-Joseph de Clary-Aldringen : objet littéraire et outil pratique. », dans CADILHON François *et alii* (dir.), *La correspondance et la construction des identités en Europe centrale*, Paris, Honoré Champion, p. 381 – 403.

⁶⁹⁹ Pour l'année 1809 : SOA-Děčín, c.187. Les lettres parviennent avec un très grand retard à leur destinataires, mais n'en sont pas moins rédigées comme si le fil habituel des communications n'était pas rompu.

⁷⁰⁰ Le souci de conservation des lettres en est redoublé : une lettre perdue, et c'est une partie du quotidien qui risque de disparaître. Cette pratique présente un aspect intéressant sur la lettre « trace gardée, objet relique » : BOSSIS Mireille (2005), « La place nécessaire de l'épistolaire dans les écrits du for privé », dans BARDET Jean-Pierre, RUGGIU François-Joseph (dir.), *Au plus près du secret des cœurs ?*, Paris, PUPS, p. 73 – 78.

⁷⁰¹ SOA-Děčín, c.187 : lettre de Louise Chotek, 29 juillet 1823.

⁷⁰² *Idem*, c. 177, 3 juillet 1822, p. 11.

progressivement des pratiques scripturales de la haute noblesse est explicitée en 1822 : « je veux que ce soit un bel ouvrage, mon ouvrage ». ⁷⁰³ L'imbrication des lettres dans le diaire n'est que le renversement du découpage journalier qui structure fréquemment les lettres familiales. Cette confusion entre la lettre et le journal est une pratique consciente, ainsi que l'indique l'épouse du comte en 1809 : « nous écrivons donc chacun notre journal que nous nous enverrons ». ⁷⁰⁴ Ce dernier prend la forme de lettres qui ne sont pas rédigées d'un trait : reprises, rouvertes selon les jours de postes ou les opportunités d'envoi, elles se structurent selon le rythme journalier, voire horaire, de l'écriture.

Une telle pratique laisse l'image de lettres dans la lettre, dans une proximité évidente avec la forme diariste. Il appartient ensuite à chacun d'« arranger » ⁷⁰⁵ son journal, cette fois dans une acception traditionnelle, qui vient prolonger le commerce aristocratique. Songer que ces lettres conjugales circulent au sein de la société Clary-Chotek-Ligne, laisse à penser sur la généricité d'un journal produit de l'écriture de soi mais potentiellement ouvert à un œil étranger et non encore tout à fait pensé ni vécu comme champ clos du moi intime. ⁷⁰⁶

L'œuvre du comte de Clary se nourrit également des pratiques de lecture et d'écriture où les lettres, bouts rimés, contes et nouvelles occupent une part essentielle de la vie collective. Dans un environnement marqué par les figures du prince de Ligne, de Casanova, de Germaine de Staël ou encore de Goethe, le comte développe un goût de la lecture et du livre que ses journaux et ses proches ne manquent pas de signaler. Il copie les auteurs qui lui plaisent ou leurs passages sur un thème qu'il veut travailler. ⁷⁰⁷ Son usage de l'imprimé va même plus loin : la baronne du Montet le peint « coupant en deux ou trois les volumes de sa bibliothèque pour n'avoir pas dans la main le poids d'un petit volume ». ⁷⁰⁸ Le découpage n'épargne pas les guides illustrés dont les vues ornent ses récits de voyages. Il s'agit d'une véritable appropriation de livres détournés à des fins personnelles.

Toutes les compositions, des portraits en vers ou en dialogues au roman en lettres ⁷⁰⁹ renvoient à cet univers aristocratique dont ils se font l'écho. Sans surprise, les textes conservés s'enrichissent des productions de ses relations,

⁷⁰³ *Idem*, c. 177, 11 juillet 1822, p. 24.

⁷⁰⁴ *Idem*, c. 187, lettre du 15 mars.

⁷⁰⁵ *Ibidem*.

⁷⁰⁶ LEJEUNE Philippe (2013), *Autogenèses. Les brouillons de soi*, 2, Paris, Seuil. Cette circulation permet d'éviter de répéter sans cesse les mêmes nouvelles dans plusieurs lettres.

⁷⁰⁷ SOA-Děčín, c. 184 : le thème de la rose rassemble des passages en langue originale d'une vingtaine d'auteurs allant d'Horace à Malherbe, avant l'*Ode à Rosamund/Die Rose*, dont la première version date de 1804.

⁷⁰⁸ DU MONTET Alexandrine (1904), *Souvenirs de la Baronne du Montet 1785 – 1866*, Paris, Plon, p. 106.

⁷⁰⁹ SOA-Děčín, c. 184 – 185.

qu'il rassemble ou copie. Ses portefeuilles se font le réceptacle de la littérature de société qui embellit son quotidien et privilégie les formes courtes, faciles à copier, à apprendre et à produire le temps d'une visite ou d'une soirée. Les petits jeux, charades et bouts-rimés s'ajoutent aux proverbes et pièces de circonstances qui nourrissent une partie des performances du théâtre de société.⁷¹⁰

Les années 1800 sont particulièrement florissantes : plusieurs de ses compositions sont produites en société. Les textes développent alors une intertextualité allant de la référence aux antiques aux réponses plus ou moins voilées aux autres membres de cette société des bons-mots qui se retrouve à Teplitz comme à Vienne depuis les années 1780 – 1790. Le comte y forge sa plume en français, en allemand, parfois en anglais. Sa poésie reprend les thèmes de l'amour, de l'amitié et de la vie en société. S'y ajoutent des traductions des œuvres de Walter Scott pour lui-même et ses proches,⁷¹¹ mais aussi des travaux littéraires. À propos du *Goethe's werke*, il passe en revue chaque œuvre en commentant leur effet dans le monde, sa propre lecture puis avance des critiques génériques et formelles portant par exemple sur la tragédie allemande.⁷¹²

Le premier voyage à Paris en 1810 marque un tournant décisif dans la structuration des textes. Charles-Joseph marie l'amour du déplacement à celui de la littérature et trouve dans le voyage le support le plus riche pour déployer son talent. Le journal devient sa forme privilégiée, avec plus de 13000 pages écrites entre 1810 et 1829. En l'état actuel de la recherche dans les différents fonds de Bohême et d'Autriche, une telle ampleur est remarquable.

Dans ces récits de voyage, l'imbrication des lettres et des notes atteint son paroxysme. Les 30 pages de cahiers suffisent à peine à la narration de quelques jours. Le comte passe aisément de la vie à l'œuvre, et remet son ouvrage sur le métier : la première rédaction du journal de 1822 est reprise dans la version définitive du *Second voyage de Paris*, 597 pages en 18 cahiers rédigés de janvier 1825 à janvier 1826.⁷¹³ Véritables excursus du diariste, ces récits occupent une place à part dans l'œuvre du comte : tous font l'objet de versions retravaillées et réactualisées, hormis le séjour parisien de 1827. Le voyage de 1810 rédigé entre l'Autriche, la Bohême et la Hongrie en 1814 est remis en

⁷¹⁰ GRETCHANAIA Elena (2012), « *Je vous parlerai...*, op. cit., p. 183 – 205. Au même moment, le prince de Ligne fait paraître à Dresde ses *Mélanges militaires, littéraires et sentimentales*, dont la publication s'étend de 1795 à 1811 : <http://www.chjdeligne-integral-34melanges.be/>. COUVREUR Manuel (2002), « Ruptures et cohérences des *Mélanges militaires, littéraires et sentimentales* », *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, 54, p. 115 – 130.

⁷¹¹ SOA-Děčín, c. 184. À partir d'une édition anglaise de 1806, les poèmes sont traduits en allemand.

⁷¹² *Ibidem*. Commentaire daté de mai 1800 à partir d'une édition non identifiée d'un « *Göthe's Werke* ».

⁷¹³ SOA-Děčín, c. 177 – 178. Dans un de ses « budgets », le comte annonce 496 pages.

forme à Vienne en 1825, ainsi que le mentionne les couvertures ;⁷¹⁴ l'Italie de 1816 rédigée en 1817 est revue en 1827 – 1828 ;⁷¹⁵ celle de 1818 – 1820 est rédigée à un an d'intervalle puis revue après 1826.⁷¹⁶

Au fil des réécritures, une véritable activité d'éditeur organise sommaires et pagination, index alphabétiques, têtes de chapitres, illustrations, permettant de se repérer très facilement dans les volumes. L'écriture étant placée sous le signe de la sincérité, le fond originel est conservé,⁷¹⁷ précisions et augmentations étant renvoyées par signets à des annotations hors textes, ou soigneusement délimitées par un paragraphe entre parenthèse introduit par la mention « note de ... ». Ce passage du feuillet à la forme livresque rend les manuscrits prêts pour une éventuelle publication. Ils demeurent pourtant inédits, révélés seulement à l'élite distinguée qui compose une partie de la « première société » de la monarchie.

Une œuvre miroir de son temps.

Des manuscrits *in actu*.

La structure du journal se prête particulièrement bien à la narration des mobilités et des pratiques de la haute noblesse. À travers le découpage journalier, les listes des étapes de voyages, des invités aux occasions mondaines, des curistes remarquables de Teplitz, des pièces de théâtres, des acteurs ou des tableaux forment l'ossature de textes où le je s'efface bien souvent derrière le nous. Il revient en force dans les commentaires appliqués à ces mêmes listes, où le regard personnel se confronte aux « on-dit » des cercles aristocratiques. À partir de ces points d'entrée, l'écriture de soi en société rejoint l'idéal de conversation ininterrompue qui unit les personnalités du grand-monde.⁷¹⁸

La tradition disciplinaire de la chronique ou de l'agenda s'enrichit d'un commentaire ordonné, où le comte forme et exerce son « œil-peintre ». ⁷¹⁹ c'est-à-dire son jugement d'homme du monde et d'amateur éclairé.⁷²⁰ À l'échelle de l'Europe, cette manière de voir permet l'esquisse d'un rapport au monde rendue intelligible par l'organisation du journal, ce que souligne le diariste

⁷¹⁴ *Idem*, c. 158 – 159. 12 cahiers d'environ 30 pages, avec sommaires et index alphabétique.

⁷¹⁵ *Idem*, c. 164 – 166. Rédaction de 1817 : 40 cahiers répartis en 7 volumes. Un « volume » est un étui regroupant 5 à 10 cahiers et portant imprimé sur la tranche : « Journal D. M. V. E. Italie, 1816, vol. 1, I – V, de Vienne à Rome ». Même disposition pour 1827 – 1828.

⁷¹⁶ *Idem*, c. 171 – 175. Première version : 66 cahiers répartis en 9 volumes. Même disposition pour 1826.

⁷¹⁷ Ainsi que le souligne la mise en regard des versions successives.

⁷¹⁸ ROCHE Daniel (2003), *Humeurs vagabondes...*, op. cit., p. 723.

⁷¹⁹ SOA-Děčín, c.177, 11 juillet 1822, p. 22.

⁷²⁰ Recevant l'essentiel de son éducation au sein de la maison princière, le comte est sensible à l'histoire, mais connaît aussi les almanachs utilisés par son père.

en 1822 : « J'aime les dates. Elles classent les évènements & rendent les idées claires ». ⁷²¹

L'art du portrait est omniprésent, épousant le rythme saccadé des visites, bals et diners où les relations interpersonnelles s'approfondissent au fil des rencontres et des occasions auliques, diplomatiques et mondaines. ⁷²² D'Ernest Hoyos au prince Metternich, du prince Jean Liechtenstein à la duchesse de Sagan, les journaux doublent et prolongent le jeu de l'interconnaissance qui anime l'espace de relations du comte de Clary. Quel meilleur support que ce découpage hybride, épistolaire et journalier, pour rendre au plus juste la sociabilité élitaine en action ? La plume retrace les trajectoires des membres de la « première société » dont le portrait s'affine par touches successives.

Ce jeu se poursuit au fil des ans, puisque les versions revues, tout en préservant l'intégrité du texte original, intègrent en notes les nouvelles informations sur le devenir d'un personnage ou les suites d'une affaire. Certains acteurs disparaissent, d'autres resurgissent dans une œuvre perpétuellement relancée. ⁷²³ Cette technique de réactualisation constante est permise par les versos volontairement laissés libres pour les références aux lettres et les notes. Ces pages d'une grande importance structurelle, se trouvent en vis-à-vis du texte. ⁷²⁴

Dans les récits de voyage, elles accueillent les auteurs favoris du comte : Goethe, Johanna Schopenhauer, Chateaubriand, Madame de Staël et bien d'autres sont copiés sur des pages entières, avec la référence bibliographique précise de l'édition. ⁷²⁵ Agrémentées de vues découpées dans les guides, ces exergues donnent du poids à ses propres descriptions. Il s'agit surtout de commenter les auteurs les plus récents mis en perspective au prisme de sa propre expérience. On passe ainsi du récit à la relation de voyage dans un manuscrit nourri de livres où le dialogue est au cœur de la description. Le comte se place clairement du côté de la communauté des voyageurs qui irrigue et informe l'Europe moderne, et envisage le lectorat potentiel qui pourrait un jour parcourir la France et l'Italie avec « mon journal à la main ». ⁷²⁶ Avant cela, les « coups d'œil » ⁷²⁷ du comte de Clary enchantent d'abord sa famille,

⁷²¹ *Idem*, 16 juillet 1822, p. 26.

⁷²² Sur les mécanismes de l'interconnaissance : LILTI Antoine (2005), *Le monde des salons, sociabilités et mondanités à Paris au XVIIIe siècle*, Paris, Fayard.

⁷²³ GRÉSILLON Almuth (1994), *Éléments de critique génétique. Lire les manuscrits modernes*, Paris, PUF, p. 7.

⁷²⁴ Rappelant en in-folio la « disposition à demi marge » utilisée dans les brouillons de lettres et chez de nombreux auteurs : FERRAND Nathalie (2014), « *Transparences accrues...* », op. cit., p. 147.

⁷²⁵ Pour un exemple précis : MAGNE Matthieu (2014) : « *Mon Dieu que ce Vésuve est beau ! Le récit de l'ascension dans le journal d'un aristocrate de Bohême au cours de son voyage de 1816* », *Cahiers de la Méditerranée* 89, décembre 2014, p. 265 – 294.

⁷²⁶ SOA-Děčín, c. 177, 6 juillet 1822, p. 10.

⁷²⁷ Expression reconvertie des journaux comme de la plupart des récits de voyage contemporains.

puis circulent au sein d'un public choisi, dessinant ainsi les contours de cercles aristocratiques composant l'espace de relations des Clary-Ligne.

Scripta manent : des manuscrits distingués.

Le talent du comte pour le dessin et la composition est rapidement reconnu au sein du cercle familial élargi. *Coralie*, nouvelle racontant le naufrage et les amours d'un « enfant gâté de la nature et du monde » avec une indigène ramenée en Europe remporte des succès en 1803 – 1804.⁷²⁸ La préface sous forme de dialogue renvoie aux défis courants dans la littérature de société :

D'où est-elle cette romance ? [...] – Je l'ignore [...] Ah ! je voudrais bien la voir l'histoire de Coralie [...] elle n'existe pas ? eh bien madame, écrivez là cela vous sera bien aisé ! – Pourquoi pas ? allons mettons nous tous à l'ouvrage, écrivons chacun de notre côté l'histoire de Coralie.⁷²⁹

Fictionnel ou non, ce prologue souligne le lien entre vie mondaine et écriture dans les cercles aristocratiques. En 1807, les lettres de son épouse rapportent encore la réception d'un conte tiré d'une scène vécue par sa tante Christine de Ligne :

Et puis ce joli conte ! [...] Vous avez un véritable talent pour écrire de ces jolies petites choses, gaies, ou tristes, dans tous les genres ; vous avez été trop modeste pour me dire l'effet qu'il a fait à Teplitz [...] ; je n'ai pas voulu en privé les Neuhofer ; [...] ; nous avons fini avant-hier Corinne ;⁷³⁰ on essayoit des lectures, des Contes justement, qui ne réussissoient pas ; alors je dis que j'en avais un, et je lut le votre, en contant comment il a pris naissance ; rengorgez vous bien, car je vous assure qu'un auteur, ne peut pas avoir de succès plus brillants.⁷³¹

Ce type d'expérience se prolonge jusqu'en 1831, avec les *Mémoires de l'Arche*,⁷³² présentée comme une œuvre à plusieurs mains pour laquelle le comte (devenu prince de Clary) reçoit une *épître dédicatoire*.⁷³³ Chaque chapitre est composé du *Journal* d'un des membres de l'arche de Noé, cultivant ainsi une nouvelle fois la proximité entre écriture de soi et littérature dans la culture aristocratique du premier XIXe siècle.

Journaux et compositions sont tournés vers la sphère élitaires dont ils sont issus. Leur inscription dans la sociabilité et la formation d'une culture aimable se lit dans leur lien organique avec l'échange épistolaire, depuis la genèse

⁷²⁸ *Idem*, c. 184. Plusieurs versions circulent, certaines se trouvent dans le fonds Louise Chotek.

⁷²⁹ *Ibidem*. Le titre fait songer au roman de madame de Krüdener, *Valérie* (1803). Connue des Clary depuis ses séjours à Teplitz, le comte a pu avoir eu vent de ces manuscrits. Le thème de l'amour avec une indigène, déjà présent chez Madame de Staël, connaît son apogée avec la publication sans nom d'auteur d'*Ourika* par Claire de Duras en 1823.

⁷³⁰ Germaine de Staël, *Corinne ou l'Italie*, Londres, 1807.

⁷³¹ SOA-Děčín, c. 187, lettre du 17 octobre 1807.

⁷³² *Idem*, c. 184. Chaque chapitre – copié par le comte ou d'une autre écriture – porte mention de noms, parmi lesquels mesdames Grubovska et Kollowrath. À l'hypothèse de textes soumis à l'approbation de l'entourage de Charles-Joseph, nous préférons celle d'un ouvrage collectif autour d'un thème cher au nouveau prince.

⁷³³ *Ibidem*.

jusqu'à la circulation des manuscrits. Quand les journaux sont lus, et à plus forte raison par leur auteur en personne, devant un parterre choisi, lecteurs et auditeurs forment une communauté validante directement concernée et placée au cœur du texte.⁷³⁴ Les rires et les remarques interrompent souvent la lecture, l'information est discutée, complétée, critiquée : c'est sans surprise que l'on retrouve ces précisions ajoutées en notes où évoquées quelques pages plus loin.

Les personnages évoqués dans les journaux participent ainsi dans une certaine mesure de la fabrique des textes en actualisant les anecdotes. Le dialogue de l'individu avec le « monde » devient alors un creuset où plusieurs voix entrent en résonance, bien qu'une seule main tienne la plume. Dans ce temps chaud de l'actualité, où les artifices littéraires peignent la réalité de personnages authentiques, les manuscrits participent de la création du réel aristocratique.

La ponctuation lâche, le ton employé, l'enchaînement des idées ; tout nous place du côté de l'oralité, de la fiction d'une conversation ordonnée par le comte et prolongeant le dit des salons. Nul doute encore que ce travail d'écriture ne prépare aux conversations à venir en identifiant les personnages en vue et les opinions qui ont cours. Viviers de portraits et de bons mots, les journaux se présentent comme l'avant-scène du théâtre mondain,⁷³⁵ avant d'en devenir des objets à part entière, parmi les écrits toujours à portée de main du comte.

La circulation et le contenu des textes livrent une trace de ce lien social qui unit les individus et donnent une réalité concrète à cette projection mentale qu'est la « première société », un groupement élitare dont l'entre-soi n'est divulgué qu'aux seuls initiés. En prenant part au jeu lecture/ conversation/ écriture qui voit passer les manuscrits de main en main, et de bouche à oreille, le comte participe de la formation d'un horizon européen de la littérature de société.⁷³⁶ La reconnaissance du talent fait alors partie des atouts pour construire un passeport mondain qui assure son intégration au sein de l'archipel des bonnes sociétés qui se forme dans les capitales.

C'est dans ce contexte qu'il faut appréhender l'usage du français comme langue dominante des manuscrits. Il paraît clair que cette langue que le comte

⁷³⁴ Sur l'idée d'une communauté interprétative matrice du texte : FEUILLEBOIS Victoire (2012), *Nuits d'encre : cycles de fictions nocturnes à l'époque romantique (Allemagne, Russie, France)*, Poitiers, Université de Poitiers, p. 480 sq.

⁷³⁵ En écho aux recherches sur l'avant-texte aux XVIIIe–XIXe siècles : FERRAND Nathalie (2014), « *Transparences accrues.*, op. cit. Le lien fort avec le théâtre de société, dont la pratique difficile est prise très au sérieux par les amateurs. Voir aussi PLAGNOL-DIEVAL Marie Emmanuel (2002), « Poésie de circonstance et fêtes privées » dans SETH Catriona (éd). *L'éveil des Muses. Poétique des Lumières et au-delà. Mélanges offerts à Edouard Gitton*, Rennes, PUR, p. 213 – 222.

⁷³⁶ Le prince de Ligne y joue un rôle clef : GRETCHANAIA Elena (2012), « *Je vous parlerai...*, op. cit., p. 183 – 205. En 1824, le comte confronte ainsi son journal d'Italie à celui de madame Borchovska, lu « en contrebande » grâce à l'intermédiaire de la princesse Liechtenstein. SOA-Děčín, c. 180, 23 mai 1824, p. 44.

manie à merveille sert de premier filtre de lecture et circonscrit considérablement l'accès aux manuscrits.⁷³⁷ Si le contraste avec l'allemand, langue de la correspondance officielle et domaniale, a été mis en évidence,⁷³⁸ l'ensemble du corpus révèle cependant une œuvre plus polyglotte que francophone, caractérisée par l'usage de la diglossie. Auteurs copiés en allemand, traductions et compositions dans la langue de Goethe empêchent de céder à l'image d'une linguistique schizophrène pour une dualité originale faite d'interpénétrations et de glissements.

La maîtrise d'un champ linguistique modulé selon les circonstances et les locuteurs permet à l'auteur d'opérer une distinction entre le « grand public », acteur des débats économiques, politiques et philosophiques du temps, et le champ resserré de l'élite distinguée dont plusieurs membres s'illustrent par ailleurs dans ces débats.⁷³⁹ L'image de l'alternance d'un français « mondain » et d'un allemand « scientifique » ou « sérieux », s'enrichit de la prise en compte de sphères différenciées de diffusion et de réception des écrits dans laquelle les langues d'écritures et les modalités de la mise en public – depuis la lecture à haute voix jusqu'à l'édition – offrent un large choix d'attitudes à cette élite habituée à évoluer en milieu plurilingue.⁷⁴⁰

La reconnaissance dont bénéficie le comte l'amène à collaborer à la publication de deux ouvrages du baron de la Motte-Fouqué, *Undine* et le *Zauberring* [l'anneau magique], dont les premières éditions paraissent en 1811 et 1813. C'est le talent de dessinateur du comte qui est sollicité pour réaliser les belles gravures des deux ouvrages.⁷⁴¹ Avec le crédit et les réseaux dont dispose le prince de Ligne, cette expérience lui apporte des ressources supplémentaires pour l'impression éventuelle de ses propres compositions. Il ne peut cependant ignorer les jugements contrastés que suscite la publication des écrits de son

⁷³⁷ CERMAN Ivo (2009), « *La noblesse de Bohême...*, op. cit., p. 365 – 386. Outre l'évidente proximité sociale que permet le français dans la monarchie des Habsbourg, son usage dans les correspondances permet de tenir à distance une partie des agents chargés de la lecture des courriers. Le comte s'en amuse, tout en confiant dès que possible ses lettres à des messagers privés ou à des connaissances, l'échange épistolaire se doublant alors de la mise en avant d'une relation d'amitié. Dans un tout autre cadre, on peut songer aux journaux de Benjamin Constant où le grec a pu servir de clef de lecture en même temps qu'il protège le texte des regards importuns. DELBOUILLE Paul (1996), « Après une relecture du manuscrit des journaux intimes », *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, N°48, p. 319 – 335.

⁷³⁸ CERMAN Ivo (2009), « *La noblesse de Bohême...*, op. cit., 365 – 386.

⁷³⁹ Cette attitude évoque celle de Charles de Brosses dans les années 1740 : les *Lettres familières de l'homme du monde* sont séparées des ouvrages érudits du Président du Parlement de Dijon comme ne devant pas être publiées de son vivant. WOLFZETTEL Friedrich (1996), *Le discours du voyageur*, Paris, PUF, p. 302.

⁷⁴⁰ MADL Claire (2013), « Pour une étude des choix de langue en milieu plurilingue : représentations et pratiques en Bohême à l'époque des Lumières », *Revue historique*, 2013/3 n° 667, p. 637 – 359. Cet éventail de comportements est riche d'enseignements dans les recherches sur les mutations d'un espace public, qui se présente ici comme une scène à géométrie variable selon les espaces et l'auditoire.

⁷⁴¹ Conservées au Musée Régional de Teplice.

grand-père, alors même qu'il l'accompagne à Dresde où se trouvent ses éditeurs.⁷⁴²

En rester au stade de l'inédit lui permet de conserver un certain contrôle sur sa production, en choisissant par exemple quels passages placer sous le feu des regards.⁷⁴³ D'une part, il se garde les moyens de l'oubli, dans le cas où ses écrits ne recevraient pas l'aval de ses pairs. D'autre part, il peut écrire avec sincérité sans risquer de ruiner des amitiés déterminantes du mode de vie aristocratique. Ce n'est qu'une fois refroidi le temps chaud de l'actualité mondaine que les manuscrits peuvent s'ouvrir à un lectorat élargi.

Le temps à l'épreuve des manuscrits.

Une pratique familiale : identité personnelle et dynastique.

L'évolution des manuscrits accompagne l'affirmation en tant qu'homme du monde et futur prince, que souligne le prince de Ligne dès 1810 : « On chante, on dessine. Charles Clary entre autres à merveille, et qui, outre son esprit et son goût, a apporté de ses voyages plus d'aplomb, une bonne conversation et l'art d'écouter ». ⁷⁴⁴ Les récits de voyage, épreuve littéraire et mondaine, témoignent de cette affirmation. Le passage des notes saisies sur le vif à une copie soignée, augmentée et illustrée est aussi celui du brouillon de soi à un texte destiné à être lu.

L'écriture de soi cristallise les tensions inhérentes au fait de grandir dans une maison princière : elle sert l'auteur dans sa tentative de se définir en tant qu'individu et à trouver sa place dans le monde qui est le sien,⁷⁴⁵ mais dépasse ce premier motif pour devenir un élément de la construction d'une identité aristocratique ancrée dans des pratiques familiales spécifiques. Prendre la plume a un sens très fort au sein des élites mobiles de la monarchie des Habsbourg.⁷⁴⁶ Les lettres des jeunes nobles sont scrutées par les autorités familiales : Marie-Josèphe de Hohenzollern (1728 – 1801), la grand-mère du comte, sa mère Marie-Christine de Ligne et son père le prince de Clary,

⁷⁴² Par exemple chez GOLOVKINE Fédor (1905), *La Cour et le Règne de Paul Ier*, éd. S. Bonnet, Paris, Plon, p. 217 – 218.

⁷⁴³ Dès l'écriture des lettres, la possibilité d'une impression stimule les aristocrates, qui n'oublient pas le scandale qu'elle peut provoquer, à l'image de la publication par la veuve de Christian Klotz en 1772 des lettres de Sonnenfels critiquant Lessing.

⁷⁴⁴ *Mémoires du prince de Ligne*, Paris, Mercure de France, 2004, Cah. XL, p. 500.

⁷⁴⁵ GROS Frédéric (2001), « Situation du cours », dans FOUCAULT Michel, *L'herméneutique du sujet, Cours au Collège de France, 1981 – 1982*, Paris, EHESS, p. 518.

⁷⁴⁶ Entre Teplitz, Vienne et les voyages européens, les membres de la famille ne passent souvent guère plus de six mois au même endroit et ne se déplacent pas en même temps, ce qui donne lieu à de nombreuses circulations croisées.

conseillent, corrigent et encouragent le jeune épistolier, comme il le fait ensuite pour ses enfants.⁷⁴⁷

La nécessité d'informer devient un exercice d'expression permettant la maîtrise de la sensibilité bien comprise qui envahit une partie des écrits de la fin du XVIIIe siècle.⁷⁴⁸ Les excuses à propos du style sont un lieu commun dans les correspondances des jeunes aristocrates, et soulignent combien les lettres sont le lieu conscient de l'effort de soi. Cet effort se prolonge avec l'élargissement des correspondants⁷⁴⁹ et se retrouve inscrit au cœur même de l'écriture diariste.

L'environnement familial peut donc se concevoir comme une sorte de sas où l'apprentissage des canons aristocratiques se teinte d'une coloration dynastique. L'orthographe et la grammaire sont laissées au soin des précepteurs, tandis que les parents avalisent les progrès et apprennent à adopter le ton qui convient, dépouillé de tout terme qui « sans [sent] trop l'écolle ». ⁷⁵⁰ L'emploi d'un vocabulaire caractéristique où les adjectifs « charmants » et « piquants » sont utilisés à bon escient, le choix des registres selon les interlocuteurs ou l'expression de la tendresse mettent en valeur l'éducation aristocratique selon un modèle reproduit de génération en génération.

À la grille de lecture « horizontale » qui place les manuscrits au cœur de la sociabilité mondaine, s'ajoute donc une pratique dynastique dans laquelle les archives familiales servent de repère. Le comte les entretient et les ordonne,⁷⁵¹ allant même jusqu'à mettre au propre la correspondance de son père avec sa grand-mère, précieux témoignage sur les années 1790, dans des cahiers prenant l'allure des romans épistolaires en vogue à la fin du XVIIIe siècle.⁷⁵² Ce jeu

⁷⁴⁷ Cette pratique se retrouve en amont dans les lettres du prince Jean à ses parents (SOA-Děčín, c. 149), ainsi que dans les autres grandes familles : AUBERT Mathieu (2013) : « Préoccupations pédagogiques et pratiques éducatives dans les correspondances familiales des aristocrates hongrois : le cas des princes Esterhazy », dans CADILHON François et alii (dir.), *La correspondance...*, op. cit., p. 285 – 298. BERTRAND Blandine (2005), *La vie de Pauline de Schwarzenberg et des siens au travers de son journal et de sa correspondance de 1789 à 1810*, Dijon, Master, Université de Bourgogne.

⁷⁴⁸ CERMAN Ivo (2006), « Empfinsame Briefe. Familienkorrespondenz der Adelligen im Ausgang des 18. Jahrhunderts », dans BŮŽEK Václav, KRÁL Pavel (éd.), *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526 – 1740)*, České Budějovice, Opera historica 11, p. 283 – 301. Cette forme d'esthétisation du lien épistolaire n'enlève rien à la réalité du partage affectif : BEAUREPAIRE Pierre-Yves (dir.) (2014), *La communication en Europe, de l'âge classique au siècle des Lumières*, Paris, Belin, p. 293 – 342.

⁷⁴⁹ Par exemple le comte Fédor Golovkine : SOA-Děčín, c. 189.

⁷⁵⁰ SOA-Děčín, c. 149, brouillon de lettre de Jean de Clary corrigé par Marie-Josèphe de Hohenzollern, 1774.

⁷⁵¹ Ainsi qu'en témoignent ses notes sur divers documents.

⁷⁵² SOA-Děčín, c. 108. La numérotation des lettres, qui sert à ne pas perdre le fil de la correspondance dans les aléas de la circulation, est réinvestie dans les cahiers. Au cours de l'échange épistolaire, elle est réamorçée lorsque les correspondants se rencontrent : chaque séparation est un nouveau chapitre qui commence.

entre réalité et fiction se renverse quand le comte compose son propre roman en lettre et appose une « vraie date »⁷⁵³ sur des lettres imaginées.

Parmi ces documents qui lui passent entre les mains, certaines perles d'archives en disent long sur le sens attaché au mot « livre » par cette élite cultivée, comme cet ouvrage dont les pages sont formées des lettres envoyées par son père au cours de son voyage au Pays-Bas, en Angleterre et France en 1775.⁷⁵⁴ De la galerie des hommes illustres composée par sa tante Flore de Ligne (1775 – 1851)⁷⁵⁵ au *Stammbuch* de sa mère,⁷⁵⁶ les exemples ne manquent pas : un lien scriptural unit les générations, et contribue à la formation d'une mémoire dynastique.

Le comte y contribue en copiant encore les fragments des journaux de son père, et y impose sa marque avec des relations de voyage au carrefour entre ces pratiques familiales et la tradition des récits épistolaires. Ses enfants écrivent à leur tour leur Italie ou leur Angleterre dès les années 1830 : le rapprochement des récits de voyage sur quatre générations⁷⁵⁷ donne une profondeur supplémentaire à l'écriture de manuscrits où se développe un regard comparatif projeté sur les espaces déjà parcourus par les parents et amis. L'idée de mémoire est singulièrement présente chez le comte de Clary au travers d'une œuvre inscrite dans son temps et qui le prolonge en prenant une partie nouvelle.

Des souvenirs à la mémoire : élargissement du lectorat.

Conservatoire parfois douloureux du temps qui passe, les journaux permettent à l'écrivain devenu lecteur de retrouver ses souvenirs. La réécriture des voyages permet de les vivre une deuxième puis une troisième fois, le mouvement de la plume se substituant à celui du corps. Cette motivation peut expliquer une telle rage d'écrire, quand d'autres comme la princesse Golitsyna annoncent choisir l'impression comme moyen de « mettre au net » leurs manuscrits.⁷⁵⁸

⁷⁵³ SOA-Děčín, c. 184, roman en lettres, fol. 1. : « Vienne, le 10 Janv. 1803. (vraie date) ».

⁷⁵⁴ SOA-Děčín, c. 149. Lettres à ses parents. Le recueil devait servir de travail préparatoire à un récit de voyage non achevé.

⁷⁵⁵ SOA-Děčín, c. 151.

⁷⁵⁶ SOA-Děčín, c. 150. Il s'agit d'une forme de « livre d'or », très courante au sein de l'aristocratie, où chaque invité de marque et ami laisse des textes ou des dessins.

⁷⁵⁷ Depuis le grand tour de Franz-Wenzel de Clary (1706 – 1788) en 1727 (SOA-Děčín, c. 93. Manuscrits inaccessibles, mais transcrits par KUBEŠ Jiří (2006), « Fragmenty písemností z kavalírské cesty hrabat z Clary-Aldringenu z roku 1727 », Pardubice, *Theatrum historiae 1*, p. 83 – 110) jusqu'aux voyages du prince Edmund, dans les années 1830 – 1850 (SOA-Děčín, c. 258 – 265).

⁷⁵⁸ Citée dans GRETCHANAIA Elena (2012), « *Je vous parlerai...*, op. cit., p. 257. Cette préface du roman *Mélise* en 1814 peut apparaître comme une posture d'auteur caractéristique d'une esthétique de l'ébauche et du spontané propre à la littérature de société. Faire rouler la presse n'est cependant pas toujours synonyme d'édition : les aristocrates ont par exemple recours à l'imprimeur viennois Strauss pour le théâtre de société et les poèmes qui rencontrent le plus de

Le comte entretient habilement la saveur de l'instant vécu puisque l'incluse des lettres et des notes permet de demeurer au plus près du rythme des voyages. Le premier voyage de 1810 est transcrit sous la forme classique du récit épistolaire, puis l'auteur développe une technique particulière d'imbrication où l'objet-lettre ne disparaît pas dans le passage de la correspondance au récit, sans pour autant envahir tout l'espace narratif. D'autres voix peuvent alors se faire entendre : celles des auteurs lus, du comte vieillissant et de sa société.

Ces lettres servent la progression du récit, en même temps qu'elles fournissent une preuve de sincérité et une trace concrète d'un présent révolu mais rappelé. En même temps, notes et pages de gauche permettent l'ajout des remarques d'un homme que d'autres expériences ont mûri. L'intertextualité des récits de voyage s'enrichit de renvois à ses propres cahiers quand il parcourt de nouveau la France et l'Italie. Passé et présent entrent alors en résonnance.

Il est intéressant de lire dans ces pratiques la façon dont le comte se ménage un accès à l'intime, dans une œuvre ouverte sur le monde. Ainsi qu'il l'écrivit en 1810, ces milliers de pages fourmillant de détails sur la vie quotidienne et mondaine de la haute noblesse, ne sont finalement que « le squelette de ce que j'ai vu et senti ». ⁷⁵⁹ La perspective d'un regard étranger porté sur les journaux rend complexe une écriture de soi où les registres de l'épanchement et de la confession semblent contenus dans les limites de la discrétion aristocratique. Cette dernière, marqueur de l'appartenance à une grande famille, est intériorisée dès l'écriture des lettres, qui la réintroduisent dans les journaux. Il s'agit bien d'une écriture personnelle, mais les manuscrits ne sont pas conçus comme le temple du « cher moi ». ⁷⁶⁰ Leur portée s'élargit, sans abolir pour autant la tension entre le « je » descriptif et le moi introspectif que résume un constat de 1826 : « Je ne parle pas d[an]s mon journal de mes angoisses, de mes craintes d'avenir & personne ne sait ce que je souffre intérieurement ». ⁷⁶¹

Il parvient pourtant à concilier la perspective d'un lectorat multiple et celle de lectures personnelles. En même temps que ses techniques de

succès, sans que ces impressions ne sortent des cercles à qui elles sont destinées (SOA-Děčín, c. 185).

⁷⁵⁹ SOA-Děčín, c. 159 : lettre 43 à Louise, 13 juin 1810.

⁷⁶⁰ Terme fréquent dans les journaux et la correspondance du comte, comme cette lettre de son ami Adolphe Stackelberg qui introduit sa description de Paris en 1802 en indiquant qu'« il faut vous en parler et ne plus vous occuper du Cher Moi, comme vous dites dans une de vos lettres » (SOA-Děčín, c. 159, Paris, 17 octobre 1802).

⁷⁶¹ *Idem*, c. 182 : 19 mars 1826, p. 19. Pour d'autres exemples : BARDET Jean-Pierre et alii (2010), *Les écrits du for privé en Europe*, Bordeaux, PUB. Ces éléments justifient encore la forme interrogative du titre de l'ouvrage de BARDET Jean-Pierre, RUGGIU François-Joseph (dir.) (2005), *Au plus près du secret des cœurs ?...*, op. cit., p. 73 – 78.

conservation peuvent servir de « mémoire aimable »⁷⁶² à sa société, l'accès à l'intime se fait par la voie du souvenir. Marchant sur ses propres traces, il peut habiller pour lui seul le squelette de ses impressions, tout en forgeant une œuvre à transmettre.

La perspective n'est donc pas tout à fait celle de mémoires portant un regard a posteriori sur le passé,⁷⁶³ mais se trouve plutôt dans la communication d'un passé saisi dans sa contemporanéité. L'usage d'un papier de qualité et d'étuis à loquets dont la tranche est une parfaite imitation des reliures traditionnelles permet aux manuscrits d'affronter le passage du temps et de figurer en bonne place dans la bibliothèque que le nouveau prince organise entre Teplitz et Vienne dès 1826.⁷⁶⁴ Alors que son père s'est distingué par son activité de bâtisseur, c'est par les livres que Charles-Joseph apporte sa pierre à l'édifice dynastique.

Les manuscrits peuvent alors s'ouvrir à ce lectorat que le comte a très tôt envisagé en le désignant sous le vocable équivoque d'« imprimeuse postérité ».⁷⁶⁵ Il s'agit d'abord de ses enfants, auxquels il laisse le soin de poursuivre sa tâche et de rendre immortelle son œuvre.⁷⁶⁶ L'impression est reportée *post-mortem*, une fois refroidis les événements chauds du temps social. Ce pas franchi, la postérité peut également s'entendre comme la foule anonyme des lecteurs déjà entraperçue au travers de la communauté des voyageurs prise en compte dans l'écriture des voyages.

On retrouve alors toute l'habileté du comte dans la pensée d'une œuvre dont le destin n'est pas établi d'avance : que le grand public ait accès ou non à ses textes, ils se justifient toujours par leur intérêt pour la mémoire dynastique. Dans le même temps, la présence explicite de cette « imprimeuse postérité » tient lieu de motivation supplémentaire à l'impératif de sincérité qui guide le comte : « Il faut être aussi exact qu'on peut, sans quoi la postérité me donnera sur les doigts & ne me croira plus ».⁷⁶⁷

Les manuscrits fonctionnent donc comme un soufflet intégrant plusieurs destinataires et niveaux de lecture. Depuis le sujet écrivant jusqu'à l'historien travaillant dans les archives, le dévoilement à soi, aux autres, à la postérité, se fait au fil du temps, dans le glissement progressif de l'écriture quotidienne à l'œuvre d'une vie.

⁷⁶² SOA-Děčín, 22 janvier 1826, p. 25.

⁷⁶³ Ce genre connaît un grand succès, perceptible dans le catalogue manuscrit de la bibliothèque familiale. SOA-Děčín, c. 744.

⁷⁶⁴ Les journaux témoignent de la construction de la bibliothèque, de ses succès et de la place qu'y occupent les manuscrits : SOA-Děčín, c. 182, – 1826.

⁷⁶⁵ Parmi de nombreuses occurrences : SOA-Děčín, c. 177, 8 juillet 1822, p. 6.

⁷⁶⁶ C'est à cette postérité immédiate qu'il peut se référer en écrivant : « cette phrase prétentieuse n'est ni claire, ni française. Postérité, avant de m'imprimer, arrange moi cela ! » SOA-Děčín, c. 177, 28 mai 1822, p. 4.

⁷⁶⁷ SOA-Děčín, c. 177, 8 mai 1822, p. 30.

Conclusion

« *Non omnis moriar* », écrit le comte à la fin du journal de 1824, « & tant pis dira la postérité. [...] Cela m'auroit bien amusé d'avoir des ancêtres aussi bavards ». ⁷⁶⁸ Le souci d'une écriture au plus juste, permise par le passage souple de la vie à l'œuvre, livre un témoignage unique sur « des temps bizarres et peu tranquilles ». ⁷⁶⁹ La prise en compte d'un lectorat/auditoire mouvant impose d'entretenir l'image de l'instant vécu en accordant la fiabilité au caractère agréable d'un style aimable.

L'écriture des journaux ne peut être séparée de la composition de pièces de sociétés, qui, du roman en lettres aux poèmes de circonstances, s'inscrivent dans un langage de la sociabilité et de la distinction écrit entre plusieurs espaces et plusieurs langues. Une intertextualité signifiante se développe dans ces productions qui s'approprient les canons de l'édition. Les pratiques culturelles de cette élite soulignent la complexité générique et formelle qui se cache derrière l'objet-livre dans la société de la fin de l'Ancien Régime.

Exception faite des motifs personnels, la diffusion limitée de ces textes dans un milieu qui possède tous les moyens nécessaires à l'édition répond à une esthétique du dévoilement qui renforce le lien social par la primeur et le caractère presque initiatique de lectures partagées. La dimension familiale et générationnelle exacerbe cette proximité transcrite et ordonnée sous la plume du comte de Clary. La publication n'est donc pas un motif premier : les textes se révèlent d'autant mieux aux yeux de cercles privilégiés qu'ils sont tenus éloignés de ceux du monde, auxquels ils ne sont livrés que très progressivement et de façon modulée.

L'impression n'est pas exclue mais reportée : les contours de ce « grand public » ⁷⁷⁰ qui pour le comte représente d'abord l'espace de relations de la société Clary-Ligne deviennent progressivement plus vastes, à mesure qu'y est intégré ce lectorat multiple pris en compte dès la genèse des manuscrits. L'accès au texte reste contrôlé dans le temps chaud de l'événement, puis se desserre.

Un tel rapport à l'écrit articulant écriture personnelle et littérature de société inscrit l'œuvre du comte comme un exemple parmi de nombreux cas qui, avec mille nuances, semblent s'abreuver à la même veine, celle de la culture aristocratique de l'époque. Les perspectives de communication et de publication varient selon la nature des textes et les projets évolutifs des auteurs.

⁷⁶⁸ *Idem*, c. 180, appendice du manuscrit de décembre 1824. Le comte emprunte à Horace le début de la formule *Non omnis moriar multaque pars mei vitabit Libitinam* (Odes, Livre III). Ce type de références est caractéristique de la « culture poétique et morale » partagée au sein de l'aristocratie, dans laquelle s'inscrit Charles-Joseph de Clary. Le comte Hartig (1758 – 1798) fait par exemple fréquemment référence à Horace et emploie cette même citation : MADL Claire (2013), « *Tous les goûts à la fois* ». *Les engagements d'un aristocrate éclairé de Bohême*, Genève, Droz, p. 166 – 167.

⁷⁶⁹ *Idem*, c. 177, 11 juillet 1822, p. 30.

⁷⁷⁰ *Idem*, c. 187, lettre du 27 avril 1809.

Certains font rouler leurs propres presses, d'autres usent d'un anonymat bien compris, tous jouent avec les codes du livre. Le statut d'auteur y apparaît très complexe : circonspect face au titre d'homme de lettres, le comte met en avant le motif de l'écriture plaisante et sans contraintes, une écriture aristocratique omniprésente au quotidien, et placée sous le signe de l'amateur éclairé. Il n'en est pas moins auteur, malgré que le bon ton et le caractère tout à la fois intime et public de son œuvre le place dans une situation particulière vis-à-vis de l'acception communément admise dans la société d'Ancien Régime.

Écriture de soi à l'aune de la maison aristocratique, dialogue de l'entre-soi et esquisse d'un rapport au monde, les manuscrits parviennent à concilier temps quotidien, temps social, temps mémoriel et dynastique. Le cœur n'y est pas mis à nu, mais le cheminement possible vers l'intime fait de cet ouvrage un matériau intéressant pour comprendre les mutations de l'écriture de soi au début du XIXe siècle.

Lorsqu'en 1826, Charles-Joseph succède à son père comme prince de Clary, il fait de la bibliothèque familiale un écrin pour les manuscrits. Si les impératifs de la gestion seigneuriale réduisent le temps consacré à l'écriture des journaux, plusieurs pièces de circonstance sont composées jusqu'en 1830. Seule la mort du prince en 1831 interrompt cette œuvre sans cesse en train de se faire. Un autre temps s'ouvre alors, celui de la mémoire dynastique. Une fois transformé le contexte de production et de réception de ces textes, les manuscrits apparaissent alors comme la forme figée d'une écriture vivante et conservatoire d'une œuvre prête à traverser le temps. C'est ce qui se produit avec la publication des *Trois mois à Paris* en 1914,⁷⁷¹ pour laquelle les éditeurs n'ont pas fort à faire et transcrivent fidèlement la version de 1825.

SOURCES IMPRIMÉES :

- CLARY-ALDRINGEN Charles Joseph (1914), *Trois mois à Paris lors du mariage de l'empereur Napoléon Ier et de l'archiduchesse Marie-Louise*, Paris, Plon.
- DU MONTET Alexandrine (1904), *Souvenirs de la Baronne du Montet 1785 – 1866*, Paris, Plon.
- GOLOVKINE Fédor (1905), *La Cour et le Règne de Paul Ier*, éd. S. Bonnet, Paris, Plon.
- KARAMZINE Nikolaï M. (1867), *Lettres d'un voyageur russe en France, en Allemagne et en Suisse (1789 – 1790)*, Paris, Emile Mellier, p. 49.
- LIGNE Charles-Joseph (1795 – 1811), *Mélanges militaires, littéraires et sentimentaux*, A mon refuge sur le Leopoldsberg près de Vienne, et se vend à Dresde chez les Freres Walther.
- LIGNE Charles-Joseph (éd. 2004), *Mémoires du prince de Ligne*, Paris, Mercure de France.
- PICHLER Caroline (1844), *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben*, Vienne, A. Pichler, vol. 2 : 1798 – 1813.
- TROLLOPE Frances Milton (1838), *Vienne et les Autrichiens*, Paris, Fournier.

⁷⁷¹ CLARY-ALDRINGEN Charles Joseph (1914), *Trois mois à Paris lors du mariage de l'empereur Napoléon Ier et de l'archiduchesse Marie-Louise*, Paris, Plon.

BIBLIOGRAPHIE :

- ALAPHLIPPE Marjone (2015), « *Homme politique et poète : une vie de vers. Pratique et production poétique chez Marie-Félix Faulcon (1758 – 1843)* », Sociétés et Représentations 2015/1 (N. 39), p. 177 – 195.
- BARBIER Frédéric (éd.) (2005), *Est-Ouest : Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe – XXe siècles)*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag.
- BARDET Jean-Pierre, ARNOUL Elisabeth, RUGGIU François-Joseph (dir.) (2010), *Les écrits du for privé en Europe du Moyen Age à l'époque contemporaine. Enquêtes, analyses, publications*, Bordeaux, PUB.
- BARDET Jean-Pierre, RUGGIU François-Joseph (dir.) (2005), *Au plus près du secret des cœurs ? Nouvelles lectures historiques des écrits du for privé en Europe du XVIe au XVIIIe siècle.*, Paris, PUPS.
- BEAUREPAIRE Pierre-Yves (dir.) (2014), *La communication en Europe, de l'âge classique au siècle des Lumières*, Paris, Belin.
- BERTRAND Blandine (2005), *La vie de Pauline de Schwarzenberg et des siens au travers de son journal et de sa correspondance de 1789 à 1810*, Dijon, Master Université de Bourgogne.
- BŮŽEK Václav, KRÁL Pavel (éd.) (2006), *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526 – 1740)*, České Budějovice, Opera historica 11.
- CADILHON François, FIGEAC Michel, LE MAO Caroline (dir.) (2013), *La correspondance et la construction des identités en Europe centrale*, Paris, Honoré Champion.
- CHALINE Olivier, DUMANOWSKI Jaroslaw, FIGEAC Michel (dir.) (2009), *Le rayonnement français en Europe Centrale*, Bordeaux, MSHA.
- CHALINE Olivier (dir.) (2012), *Les Schwarzenberg, une famille dans l'histoire de l'Europe (XVIe – XXIe siècles)*, Panazol, Lavauzelle.
- COUVREUR Manuel (2002), « Ruptures et cohérences des *Mélanges militaires, littéraires et sentimentales* », *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, 54, p. 115 – 130.
- DELBOUILLE Paul (1996), « Après une relecture du manuscrit des journaux intimes », *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, N°48, p. 319 – 335.
- FERRAND Nathalie (2014), « Transparences accrues. La génétique des textes et les Lumières », *Dix-huitième siècle*, 46, p. 139 – 152.
- FEUILLEBOIS Victoire (2012), *Nuits d'encre : cycles de fictions nocturnes à l'époque romantique (Allemagne, Russie, France)*, Poitiers, Université de Poitiers, Thèse Littérature comparée.
- FOUCAULT Michel (1983), « L'écriture de soi », *Dits et écrits II*, Paris, Gallimard, p. 1234 – 1249.
- FOUCAULT Michel (éd. 2001), *L'herméneutique du sujet, Cours au Collège de France, 1981 – 1982*, Paris, éditions de l'EHESS.
- GRÉSILLON Almuth (1994), *Éléments de critique génétique. Lire les manuscrits modernes*, Paris, PUF.
- GRETCHANAIA Elena (2012), « *Je vous parlerai la langue de l'Europe...* » : la francophonie en Russie (XVIIIe – XIXe siècles), Bruxelles, Peter Lang.
- KUBEŠ Jiří (2006), « Fragmenty písemností z kavalírské cesty hrabat z Clary-Aldringenu z roku 1727 », *Pardubice, Theatrum historiae 1*, p. 83 – 110.
- LEJEUNE Philippe (2013), *Autogenèses. Les brouillons de soi, 2*, Paris, Seuil.
- LILTI Antoine (2005), *Le monde des salons, sociabilités et mondanités à Paris au XVIIIe siècle*, Paris, Fayard.

- MADL Claire (2013), « Pour une étude des choix de langue en milieu plurilingue : représentations et pratiques en Bohême à l'époque des Lumières », *Revue historique*, 2013/3 n° 667, p. 637 – 359.
- MADL Claire (2013), « *Tous les goûts à la fois* ». *Les engagements d'un aristocrate éclairé de Bohême*, Genève, Droz.
- MAGNE Matthieu (2014), « *Mon Dieu que ce Vésuve est beau !* Le récit de l'ascension dans le journal d'un aristocrate de Bohême au cours de son voyage de 1816 », *Cahiers de la Méditerranée* 89, décembre 2014, p. 265 – 294.
- MASSON Nicole (2002), *Le poésie fugitive au XVIIIe siècle*, Paris, Honoré Champion.
- ROCHE Daniel (2003), *Humeurs vagabondes. De la circulation des hommes et de l'utilité des voyages*, Paris, Fayard.
- WOLFZETTEL Friedrich (1996), *Le discours du voyageur*, Paris, PUF.

SUMMARY

Matthieu MAGNE

FROM LIFE TO WRITING: THE UNPUBLISHED WORKS OF THE COUNT CHARLES-JOSEPH OF CLARY-ALDRINGEN (1777-1831)

Charles-Joseph de Clary-Aldringen (1777 – 1831) is a prolific writer who left a rich diary and several literary compositions. Although those writings remained in the form of manuscripts, they were conceived as real books, playing with the edition codes in effect at the end of the XVIIIth century. This contribution focuses on the progressive building of a work deeply connected to the aristocratic way of life in the Habsburg monarchy. Based on familial letters, personal notes and literary references, the travel diaries of the Count Charles-Joseph of Clary-Aldringen from Europe became the most significant part of writings relevant to the study of the aristocratic culture in an era of reforms and revolutions. Neither exactly private, nor completely public, those manuscripts reached an evolving public over time. Lent and read among Viennese distinguished circles, these writings operated as a mirror offered up to the “first society”, and at the same time they took part in the creation of the aristocratic reality. A step by step analysis attempts to describe the passage from his life to work in the form of what finally became a work of life, whose scope has widened from self-writing to posterity.

KNIHOVNA KLÁŠTERA KLARISEK V ČESKÉM KRUMLOVĚ*

Marta HRADILOVÁ

Klášteř klarisek v Českém Krumlově byl jedním z mnoha klášteřů zrušených Josefem II. v roce 1782. Jeho zrušení znamenalo zánik klášteřní knihovny, o jejíž velikosti a obsahové skladbě máme jen mlhavou představu.⁷⁷²

Samotný klášteř byl zrušen na základě patentu z 12. ledna 1782.⁷⁷³ Již 28. ledna toho roku se do klášteřa dostavila komise pod vedením českobudějovického krajského hejtmana Otty von Ottenthala, aby oznámila jeho zrušení. Představená klášteřa Nepomucena Pfeifferová, světský správce klášteřa Martin Ortner a všichni ostatní, kteří měli co do činění se správou klášteřního majetku, museli přísahat, že odevzdají veškeré movité i nemovité jmění klášteřa. K veškerému majetku byl dvojmo vyhotoven inventář, zaslaný do c. k. dvorské účtárny.⁷⁷⁴ Knihy a rukopisy byly sepsány adjunktem budějovického krajského úřadu baronem Damnicem ve dnech 8. až 16. března 1782.⁷⁷⁵

Dvorským dekretem z 20. května 1782 bylo nařizováno českému zemskému guberniu převzt všechny knihy, rukopisy a listiny ze zrušených klášteřů do c. k. Univerzitní knihovny v Praze.⁷⁷⁶ Knihovník Karel Rafael Ungar byl pověřen knihy převzt a vypracovat jejich seznamy. Dekret z 23. zář 1782 pak dovolováł knihovně prodat duplikáty v aukcích a takto získané peníze použít na nákup nových knih. Multiplikáty nebo poškozenné knihy označené jako bezcenné mohly být prodány jako makulatura. Dvorská knihovna ve Vídni,

* Tato studie vznikla v rámci grantového projektu GA ČR č. P405/10/0027, *Korpus kodikologických pramenů*.

⁷⁷² Knihovna klarisek byla prozatím zmiňována většinou společně s knihovnou minoritů, např. HEJNIC (1976 : 180); HEJNIC (1995 : 79, 84); SOUKUPOVÁ (1999 : 78–79), více o knihovně HRADILOVÁ (2014 : 97–103); HRADILOVÁ (2014² : 76–80). S knihovnou klarisek byl spojován i soupis knih z roku 1502, který nejprve vydal a správně určil jako soupis knih českokrumlovského minoritského klášteřa Josef Trška, viz TRŠKA (1961 : 94–99). Ivan Hlaváček naopak soupis mylně přiřkl klariskám, viz HLAVÁČEK (1965 : 25–26). Kritický a podrobný rozbor soupisu podal Josef Hejnic, který prokázal, že soupis skutečně patřil českokrumlovským minoritům, viz HEJNIC (1976 : 172–180).

⁷⁷³ Více k této problematice např. WINTER (1945); BERÁNEK – BERÁNKOVÁ (1994 : 209–224); BASTL (1995 : 155–173).

⁷⁷⁴ Prameny k dějinám zrušeného klášteřa klarisek v Českém Krumlově jsou dnes uloženy především ve fondech Národního archivu v Praze (dále NA Praha): Archivy českých klášteřů zrušených za Josefa II.; Česká státní účtárna; České gubernium – Publicum, a ve Státním oblastním archivu v Třeboni, fond: Minorité Český Krumlov. Listinný materiál k dějinám klášteřa vydal Johann Matthias Klimesch, viz KLIMESCH (1904).

⁷⁷⁵ NA Praha, fond České gubernium – Publicum, sign. F 2 21/ 3, karton 673. Žádost barona Damnice o proplacení diet z 24. 12. 1782.

⁷⁷⁶ PAVLÍKOVÁ (1957 : 5–47). Další literatura k dějinám pražské univerzitní knihovny v „Ungarově éře“ FALTYSOVÁ (2006) a MAREK (2007).

považovaná za hlavní knihovnu v rakouských zemích, pak měla právo přednostního výběru nejcennějších knih podle katalogů, které jí měly být zaslány.⁷⁷⁷ Ke cti Karla Rafaela Ungara je třeba říci, že se slovy Josefa Truhláře „nepřeháněl“⁷⁷⁸ a většina nejcennějších knih tak mohla jeho zásluhou zůstat v Praze. Soustředění ohromného knižního dědictví ze zrušených klášterů do dnešní Národní knihovny znamenalo v mnoha případech záchranu cenných knihovních celků a jejich zpřístupnění vědeckému bádání.⁷⁷⁹

Na základě květnového dekretu byla ve dnech 3. až 7. června českokrumlovská knihovna klarisek pod dohledem barona Damnice zabalena a odeslána do Prahy, kde knihovník Karel Rafael Ungar potvrdil 12. června převzetí šesti beden knih.⁷⁸⁰ O tom, co tyto bedny obsahovaly, si můžeme učinit bližší představu na základě inventáře sepsaného baronem Damnicem, který byl spolu s knihami zaslán do Prahy a dnes je uložen v Archivu Národní knihovny.⁷⁸¹ Inventář má podobu sešitu o 36 stranách. Na prvních osmi stranách jsou chronologicky sepsané listiny a listy,⁷⁸² samotné knihy jsou rozdělené na rukopisy a tisky, které jsou zaznamenány na stranách 9 až 25 abecedně podle jmen autorů. Záznam dále obsahuje název, místo a rok vydání, formát a počet svazků daného tisku. Popisy prvních 182 svazků jsou většinou podrobné a přesné, takže je možné u většiny titulů určit i konkrétní vydání. Zbýlých 160 kusů, pravděpodobně považovaných za bezcenné, je uvedeno pouze sumárně jako modlitby, breviáře a jiná náboženská literatura. Celkem tedy bylo v knihovně uloženo 340 tisků. Mezi tisky jsou zařazeny i dvě inkunábule, jde o norimberské vydání *Legenda aurea*⁷⁸³ vydané Janem Sensenschmidtem v roce 1476 a její českou verzi.⁷⁸⁴

Většina tisků pocházela ze 17. století (38 %), z 18. století (23 %) a 20 % z 16. století, u zbylých 18% tisků nebyl uveden rok vydání. Více než polovina knih bylo jazykově německých, čtvrtina jazykově českých. Zbýlé knihy byly v latině, pouze jedna z knih byla ve francouzštině. Převaha jazykově německých knih patrně odráží národnostní složení kláštera v 17. a 18.

⁷⁷⁷ PAVLÍKOVÁ (1957 : 17)

⁷⁷⁸ TRUHLÁŘ (1882 : 698).

⁷⁷⁹ BERÁNEK – BERÁNKOVÁ (1994 : 217–218).

⁷⁸⁰ KLIMESCH (1904 : 470).

⁷⁸¹ Archiv Národní knihovny v Praze (dále ANK), fond Veřejná a universitní knihovna 1777–1918, kláštery (klarisky Český Krumlov): „*Verzeichniss der Urkunden, Dokumenten und Bücher des mir Endes gefertigten von einem Löbl. Budweisser Kreysamt übergebenen Archivs und Bibliothek der aufgehobenen Clariser Nonnen zu Krumau*“.

⁷⁸² K předávání listinného materiálu blíže BERÁNEK (1988 : 527–541).

⁷⁸³ Patrně šlo o tento prvotisk GW M 11258; ISTC ij00085000, citováno podle Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW) [online], dostupné z www:

<<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>> [cit. 2015–01–01]; Incunabula Short Title Catalogue (ISTC) [online], dostupné z www:

<<http://istc.bl.uk/search/record.html?istc=ij00085000>> [cit. 2015–01–01]

⁷⁸⁴ Patrně prvotisk GW M11555, ISTC ij00138000.

století.⁷⁸⁵ Po obsahové stránce šlo především o běžnou náboženskou a meditativní literaturu odpovídající zaměření řádu. Čestnými výjimkami jsou například Münsterova *Kosmografie česká* či *Cesta z Prahy do Benátek* Oldřicha Prefáta z Vlkanova. Ungar červeně označil v seznamu 27 knih vybraných pro knihovnu, většinou pocházejících z dílen známých českých tiskařů 16. a 17. století, Jiřího st. Melantricha z Aventýna,⁷⁸⁶ Jana Arnolta z Dobroslavína⁷⁸⁷ či Jana Šumana.⁷⁸⁸

Soupis rukopisů je zapsán na straně 26 až 31 a obsahuje 59 svazků. Na rozdíl od relativně podrobných popisů tisků je většina popisů velice stručných. Pokud nebyl autor a název zapsán přímo v popisované knize, přináší seznam často pouze nepřesný název jako Gesänge, modlitby a podobně. Z 59 svazků je pouze 5 knih datováno. Pravidelně je uváděna psací látka (zejména pokud šlo o pergamen), formát a počet svazků. Po stránce jazykové se na rozdíl od tisků o první místo dělí se stejným počtem 24 svazků latina a čeština, němčina (11 svazků) se objevuje patrně u rukopisů mladších ze 17. a 18. století. V knihovně byly podle stručných popisů v době zrušení dva pergamenové antifonáře, dva breviáře, dva kancionály, dvě martyrologia, dva latinské a tři české pasionály, jedna česká bible a jeden český Nový zákon. Tentokrát si Karel Rafael Ungar v seznamu červeně označil 17 převážně jazykově českých rukopisů.

Podle katalogů Josefa Truhláře⁷⁸⁹ dnes by mělo být ve fondu Národní knihovny uloženo pouhých pět rukopisů pocházejících z knihovny českokrumlovských klarisek. Je tomu však skutečně tak? Podívejme se blíže na Truhlářem označené rukopisy. Nejcennějším z nich je rukopis⁷⁹⁰ obsahující martyrologium spolu s klášterním nekrologiem, které přináší cenné údaje nejenom o samotných sestřích, ale i fundátorech kláštera a rodinách jeho dobrodinců. Připomeňme, že zakladatelkou českokrumlovského kláštera, který byl založen jako tzv. sdružený klášter minoritů a klarisek, byla v polovině 14. století Kateřina, vdova po Petru I. z Rožmberka, spolu se svými syny Petrem II., Joštem, Oldřichem a Janem z Rožmberka.⁷⁹¹ Řád minoritů, založený roku 1209 sv. Františkem z Assisi, pokládal za svůj hlavní úkol kazatelskou činnost, kterou se snažil vést k náboženskému přesvědčení a zbožnosti zejména městské obyvatelstvo. Klarisky byly ženskou odnoží řehole

⁷⁸⁵ V roce 1782 bylo v klášteře 21 sester, z nichž sedm pocházelo z Čech, zbylých čtrnáct z Rakouska (KLIMESCH 1904 : 471–473).

⁷⁸⁶ VOIT (2006 : 578–584).

⁷⁸⁷ VOIT (2006 : 68–70).

⁷⁸⁸ VOIT (2006 : 803–804).

⁷⁸⁹ TRUHLÁŘ I. (1905 : s. 432–433, č. 1042); TRUHLÁŘ II. (1906² : 212, č. 2243, č. 2244; 221, č. 2286; 275, č. 2410).

⁷⁹⁰ Národní knihovna ČR Praha (dále NK Praha), sign. VI B 9.

⁷⁹¹ K dějinám kláštera z obecných prací zejména VLČEK – SOMMER – FOLTÝN (1997 : 206–208). Blíže MAŠKOVÁ (1996 : 48–55), MAŠKOVÁ (1997, 54–63); HANSOVÁ (1998 : 83–88), SOUKUPOVÁ (1999 : 69–86).

sv. Františka a jejich kláštery byly pravidelně stavěny při klášteře minoritů, kteří klariskám poskytovali duchovní správu. Podle záznamu v klášterním nekrologiu byly první tři sestry, pocházející z kláštera klarisek v Opavě, uvedeny do nově vystavěného kláštera o svátku Božího těla roku 1361. Jako jediný ženský klášter na rožmberském dominiu se od počátku těšily přízni svých zakladatelů i dalších dobrodinců z řad šlechty, takže brzy spravovaly značný nemovitý majetek.⁷⁹²

Rukopis martyrologia byl sepsán na náklady jednoho ze zakladatelů kláštera Petra II. z Rožmberka, probošta kapituly Všech svatých na Pražském hradě,⁷⁹³ o čemž svědčí dochovaný dedikační zápis, který představuje zvláštní typ *memorie*, která má v uživateli vzbudit přímluvnou vzpomínku na donátora a napomoci tím nepřímou ke spáse jeho duše. Rukopis byl součástí knižního daru, který Petr klášteru věnoval. Většina z darovaných rukopisů byla na jeho náklady objednána v pražské dílně činné pro církevní objednavatele, která pracovala i pro další kláštery, například pro klášter roudnických augustiniánů kanovníků. Je proto otázkou, zda Petr II. rozlišoval mezi darem pro minority a klarisky, nebo věnoval svůj dar celému klášteru s tím, že rukopisy zde budou užívány ať už v mužské, či ženské části kláštera podle potřeby. Dedikační zápisy v rukopisech jsou až na drobné rozdíly stejné.⁷⁹⁴

Příkladem může být dvoudílný lekcionář,⁷⁹⁵ součást Petrova daru, který byl používán při bohoslužbách u klarisek. Jeho iniciály jsou zdobené perem kresleným rostlinným ornamentem tzv. fleuronné, oba rukopisy napsal pravidelnou gotickou texturou i stejný písař.⁷⁹⁶ Naopak rukopis kolektáře vznikl přímo v Krumlově a opsal ho podle kolofonu Jakub z Plzně v roce 1366 z přímého popudu krumlovského minority Františka, který zastával u klarisek funkci zповědníka.⁷⁹⁷ Klariskám však patřily i další dva liturgické rukopisy, které Josef Truhlář za jejich majetek nepovažoval. Latinský breviář⁷⁹⁸ a žaltář⁷⁹⁹ pocházejí z 3. čtvrtiny 14. století, mají shodnou vnější úpravu, iniciály zdobené fleuronné ozdobil stejný florátor. Jistotu, že byly součástí Petrova daru, však v tomto případě nemáme.⁸⁰⁰

Předpokládala jsem, že v seznamu rukopisů bych mohla nalézt i nejznámější rukopis spojovaný s českokrumlovským klášterem, a sice proslulý *Liber depictus*, dnes uložený v Národní knihovně ve Vídni pod

⁷⁹² MAŠKOVÁ (1996 : 48–52).

⁷⁹³ KADLEC (1970 : 89–98).

⁷⁹⁴ HRADILOVÁ (2014 : 48–49, 62–64); HRADILOVÁ (2014² : 43–44, 51–53).

⁷⁹⁵ NK Praha, sign. XIII A 1a, 1b.

⁷⁹⁶ HRADILOVÁ (2014 : 55, pozn. 25, 26); HRADILOVÁ (2014² : 47, pozn. 220–221).

⁷⁹⁷ NK Praha, sign. XIII C 11.

⁷⁹⁸ NK Praha, sign. XIII B 1.

⁷⁹⁹ NK Praha, sign. XIII C 14.

⁸⁰⁰ Blíže HRADILOVÁ (2014 : 63, pozn. 62); HRADILOVÁ (2014² : 51–52, pozn. 257).

signaturou cod. 370.⁸⁰¹ Kodex původně chybně považovaný za majetek českokrumlovských jezuitů, později na základě vlastnické poznámky „*Conventus Beatae Virginis Cru...*“ ze 17. století označený za majetek českokrumlovských minoritů, získala tehdejší vídeňská Dvorská knihovna na základě práva přednostního výběru z nejcennějších knih pocházejících ze zrušených klášterů.⁸⁰² Protože byl klášter minoritů zrušen až v roce 1950, je možné předpokládat, že rukopis se dostal do Vídně z knihovny klarisek. Mezi knihovnami minoritů a klarisek existovaly úzké vzájemné vztahy, o čemž svědčí dva prvotisky s určením pro klarisky ve fondu minoritů a fakt, že spolu s rukopisy klarisek byl do pražské knihovny předán rukopis martyrologia s nekrologiem⁸⁰³ patřící minoritům, který musel být tehdy uložen v knihovně klarisek.

Vraťme se však k *Liber depictus*. Obrazový kodex o 172 pergamenových foliích vznikl patrně na konci čtyřicátých let 14. století. Značnou část rukopisu zaujímá *Biblia pauperum*, rozšířená obrazovo-textová skladba, využívaná jako pomůcka při výuce teologie. Kromě bible obsahuje rukopis i legendy o českých i cizích světcích. Mezi světci však chybí světci františkánští (například sv. František a Antonín), což podporuje domněnku, že byl konventu věnován samotnými Rožmberky. Za donátory bývají považovány ženské příslušnice rodu – nejčastěji Kateřina, vdova po Petru I. z Rožmberka, nebo Markéta, sestra Petra I. a vdova po Bavorovi III. ze Strakonice. Úvodní vyobrazení Apokalyptické ženy patří mezi nejstarší obrazové vyjádření teologické nauky o Neposkvrněném početí P. Marie prosazované minority a zároveň reflektuje zasvěcení českokrumlovského klášterního kostela Božímú tělu a Panně Marii. Je pravděpodobné, že hlavním důvodem pro vznik rukopisu byly didaktické účely františkánské komunity. Protože krumlovský konvent sdružoval mužský i ženský klášter, mohl být obrazový kodex od počátku určen přímo místním klariskám.

Podle seznamu rukopisů nelze žádný rukopis s *Liber depictus* ztotožnit, překvapivě se však mezi tisky nalézá jakási blíže neurčená kniha označená jako „*Passio ex quatuor evangelistis cum certis figuris depicta*“. Protože autorem uvedeného seznamu byl úředník, mohl rukopis, tolik se lišící od ostatních, zařadit mezi tisky. Tuto možnost podporuje i další, pouze dvojstránkový seznam uložený v Archivu Národní knihovny, označený jako výtah z inventáře knih kláštera klarisek v Českém Krumlově.⁸⁰⁴ V tomto torzu seznamu jsou tisky a rukopisy řazeny dohromady podle formátu. Kniha je zde označena jako „*Passio perpulcherrima ex IV Evang.*“ s podtrženým přípisem „*Mit Bildern*“.

⁸⁰¹ Österreichische Nationalbibliothek Wien, cod. 370. Přehled literatury a stručný popis rukopisu HRADILOVÁ (2014 : 15, pozn. 59, 65–69); HRADILOVÁ (2014² : 18, pozn. 59, 53–56).

⁸⁰² K osudům rukopisu blíže HRADILOVÁ (2014 : 101–102); HRADILOVÁ (2014² : 79–80).

⁸⁰³ NK Praha, sign. NK XIV B 15.

⁸⁰⁴ ANK, fond Veřejná a universitní knihovna 1777–1918, kláštery (klarisky Český Krumlov): „*Auszug aus dem Bücherverzeichnis des Nonnenklosters St. Clara in Böhmisches Krumau*“.

Snad je tedy možné připojit tento popis k *Liber depictus* a vysvětlit tak jeho cestu do vídeňské knihovny.⁸⁰⁵

Zastavme se ještě u staročeského sborníku náboženských textů zvaného *Krumlovský sborník*,⁸⁰⁶ o kterém se dříve soudilo, že byl vytvořen přímo pro českokrumlovské klarisky. Za důkaz této hypotézy byla mimo jiné považována i přítomnost traktátu významného představitele františkánského řádu sv. Bonaventury *O dokonalosti duše k sestřám*. Bohatě iluminovaný pergamenový sborník obsahuje různorodé texty. Kromě ve středověku velmi oblíbeného díla *Zrcadlo lidského spasení* jsou zde v českém překladu zastoupeny mystické texty Alberta Velikého *Ráj duše* (ff. 57r–116r) a dominikánského mystika Heinricha Susa *Orloj věčné moudrosti* (ff. 176r–243v). Jazyk a mysticko-moralizující charakter skladeb naznačují, že rukopis mohl být objednan pro ženský konvent, snad přímo krumlovských klarisek, například matkou Oldřicha z Rožmberka Eliškou z Kravař, stoupenkyní Jana Husa. Podle tematického zaměření textů se však některým badatelům jeví pravděpodobnější, že rukopis měl sloužit k pastorační činnosti, vykonávané krumlovskými minority jak v laickém prostředí, tak v sousedním klášteře klarisek. Objednavatelem bohatě iluminovaného rukopisu pro krumlovské minority mohl být i sám Oldřich II. z Rožmberka, který mohl sborník objednat v roce 1417 v době, kdy nařídil všem kněžím na svém dominiu podávat lidu podobojí. Této dataci odpovídá i výzdoba rukopisu, která pochází z druhého desetiletí 15. století.⁸⁰⁷

Protože knihovna klarisek nebyla na rozdíl od knihovny minoritů uspořádána, alespoň na dochovaných rukopisech nejsou patrné původní signatury a ve většině knih chybí vlastnické poznámky, rozptýlily se knihy mezi knihy z ostatních klášterů a dnes je obtížné je ve fondu Národní knihovny identifikovat. Pokusme se však přesto nalézt podle dochovaného inventáře další rukopisy, které českokrumlovským klariskám patřily.

Srovnáním zápisů v inventáři s katalogem jazykově českých rukopisů Josefa Truhláře⁸⁰⁸ se podařilo s jistotou určit rukopis,⁸⁰⁹ který obsahuje český překlad prací Davida z Augsburgu *Knihy o životu duchovním* a *Knihy o sedmeru prospívání duchovníka*. V inventáři je stejně jako v rukopise chybně uveden jako autor svatý Bonaventura, ale především je v inventáři opsán stejný kolofon jako nalezneme v rukopise, o dopsání rukopisu v předvečer svátku Všech svatých roku 1453.⁸¹⁰

⁸⁰⁵ Na rozdíl od některých jiných klášterů se seznam knih vybraných pro vídeňskou Národní knihovnu nedochoval, takže netušíme, zda získala i další rukopisy či tisky z Českého Krumlova.

⁸⁰⁶ Knihovna Národního muzea v Praze (dále KNM), sign. III B 10. Aktuální literatura k rukopisu HRADILOVÁ (2014 : 75–76); HRADILOVÁ (2014² : 60–61).

⁸⁰⁷ Další literatura k rukopisu HRADILOVÁ (2014 : 77); HRADILOVÁ (2014² : 61–62).

⁸⁰⁸ TRUHLÁŘ (1906).

⁸⁰⁹ NK Praha, sign. XI C 6; TRUHLÁŘ (1906 : 153, č. 396).

⁸¹⁰ Folio 242v: „Explicit hoc opus anno Domini M^oCCCCLIII^o in vigilia Omnium sanctorum feria III^{ra}“.

U dalších tří rukopisů můžeme překládat jejich příslušnost do knihovny klarisek na základě jejich obsahu. Nejprve jde o rukopis,⁸¹¹ který přináší tzv. *Knihy troje o sv. Jeronýmovi*, dále pak překlad *Povídky o Tobiášovy*. Kontemplativní sborník⁸¹² z konce 14. století obsahuje tři mariánská vidění sv. Brigity v původním překladu Tomáše ze Štítného, životy sv. Anastázie a Apolonie či traktát o zbožném přijímání a různé mariánské modlitby a kázání. Třetí rukopis⁸¹³ pak obsahuje především lékařské traktáty. U těchto rukopisů však bude třeba k jejich definitivnímu přiřčení českokrumlovským klariskám ještě podrobnějšího studia.

S jistotou se podařilo podle kolofonu identifikovat český žaltář⁸¹⁴ opaný roku 1527 Šimou, kaplanem Petrlíkovským, pro nám neznámou krumlovskou sestru.⁸¹⁵ Podobný žaltář vlastnila i Alžběta, manželka rožmberského kancléře Václava z Rovného, který rukopis po její smrti v roce 1510 věnoval klariskám. Rukopis měl zajímavé osudy – patrně v době rušení kláštera si některá z klarisek odložila rukopis na půdu za trám s tím, že se pro něho později vrátí. K tomu však nedošlo a rukopis byl nalezen až při rekonstrukci budov bývalého kláštera v roce 1929.⁸¹⁶ Podobnou modlitební knížku si pořídila i další z krumlovských sester, sestra Veronika.⁸¹⁷ Tento rukopis je zajímavý především díky své slepotiskové vazbě, jejímž autorem byl známý krumlovský knihvazač Bartoloměj Trnka,⁸¹⁸ který v roce 1527 převázal na žádost abatyše Alžběty již výše zmiňovaný rukopis martyrologia.⁸¹⁹ Zajímavější než samotná vazba martyrologia je pak na předním přideštlí nalepený papír s iluzivní kolorovanou kresbou, která zobrazuje papírový lístek jakoby přitlučený k desce vazby pomocí hřebíčku. Pod lístkem jsou nakresleny velké okuláry. Na samotném lístku je pak Trnkou napsaný zápis o okolnostech převazby rukopisu, pod zápisem je pak vyobrazena muška. Moucha v blízkosti Trnkova jména připomíná *cartellina* na obrazech renesančních mistrů, kde iluzivně

⁸¹¹ NK Praha, sign. XVII E 9; TRUHLÁŘ (1906 : 73, č. 185).

⁸¹² NK Praha, sign. XVII E 8; TRUHLÁŘ (1906 : 71–73, č. 184); více k obsahu rukopisu RYCHTEROVÁ (2009 : 28).

⁸¹³ NK Praha, sign. XVII B 18; TRUHLÁŘ (1906 : 26–27, č. 65).

⁸¹⁴ NK Praha, sign. XVII J 6; TRUHLÁŘ (1906 : 139, č. 371).

⁸¹⁵ Folio 40v : „*Konecz gefi tomuto zaltarzi leta 1527 tu firzedu w fuche dni w adwentie, kniez Szymon kaplan Petrlikowfky*“, viz TRUHLÁŘ (1906 : 139). Autor soupisu zkrátil dataci o přesné denní datum.

⁸¹⁶ Státní oblastní archiv Třeboň, pob. Český Krumlov, Sbirka rukopisů Český Krumlov, č. 318. Blíže NAVRÁTIL (1972 : 195–196). Je třeba připomenout, že sestry si mohly ponechat knihy, které byly v jejich soukromém držení. Příkladem může být Pražská bible z majetku Kláry Dvořákové, kterou zakoupil v roce 1785 z její pozůstalosti Václav Pícha. Bible je dnes majetkem soukromé osoby a je zapůjčena do Jihočeské vědecké knihovny v Českých Budějovicích, Oddělení rukopisů a starých tisků ve Zlaté Koruně. Za upozornění na prvotisk děkuji PhDr. Jindřichu Špinarovi.

⁸¹⁷ Strahovská knihovna Praha, sign. DC V 24). V Knihovně Národního muzea v Praze je pak uložena další modlitební knížka z majetku neznámé krumlovské klarisky (sign. III H 64).

⁸¹⁸ VOIT (2006 : 945).

⁸¹⁹ NK Praha, sign. VI B 9.

zobrazená moucha jakoby potvrzovala virtuozitu malíře schopného napodobit přírodu.⁸²⁰ Otázkou zůstává, jakou roli měly hrát zobrazené okuláry. Můžeme samozřejmě hledat nejrůznější symbolické významy, ale je možné, že sám Trnka brýle nosil a zvolil je místo autoportrétu jako *pars pro toto* u textu připomínajícího jeho památku. Pohled na brýle tak měl vzbudit v myslích sester přímluvnou vzpomínku na Trnku jako jednoho z dobrodinců kláštera.⁸²¹

Na základě těchto rukopisů si tedy můžeme učinit bližší představu o knihovně klarisek na konci 15. a počátku 16. století. Většina rukopisů v té době pořízených byla v češtině, což odráží i tehdejší národnostní složení konventu. Většina sester pocházela patrně přímo z rožmberského dominia, nejčastěji z řad nižší šlechty. Krumlovský klášter patřil na konci 15. století k nejsilněji obsazeným ženským klášterům v Čechách. Žilo zde 18 sester, které se mimo jiné věnovaly i výchově dívek ze šlechtických rodin.⁸²²

Je zřejmé, že knihovna klarisek nepatřila svým rozsahem k obsáhlým knižním fondům a sloužila především potřebám samotných sester. Pokud se týče rukopisné části, stojí za pozornost kromě již zmíněných unikátních jednotlivin zejména nově identifikované české rukopisy vzniklé v 15. a na počátku 16. století, které nebyly doposud s klášterem spojovány a které přinášejí nové podněty ke studiu českokrumlovské knižní kultury.

Vraťme se však ještě na okamžik do tehdejší Univerzitní knihovny. Podle vlastnoručního přípisu Karla Rafaela Ungara z 30. listopadu 1784 byly zbylé knihy prodány židovským kupcům. Prodej tří velkých a sedmi malých košů vynesl 11 zlatých a 30 krejcarů a definitivně uzavřel více než čtyřsetleté dějiny knihovny.⁸²³

SEZNAM BILIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ A POUŽITÉ LITERATURY:

- BASTL Ondřej (1995), *Rušení klášterů v Čechách a na Moravě za Josefa II.*, Historická geografie 28, Praha, s. 155–173.
- BERÁNEK Karel (1988), *Péče o archivy zrušených řeholních institucí*, Sborník archivních prací 38, s. 527–541.
- BERÁNEK Karel – BERÁNKOVÁ Věra (1994), *Rušení klášterů v Čechách za Josefa II.*, in: Pražské arcibiskupství 1344–1994. Eds. Zd. Hledíková – J. V. Polc. Praha, s. 209–224.
- FALTYSOVÁ Vlasta (ed.) (2006), *Rukověť tištěných knihovnických fondů Národní knihovny České republiky. Od prvotisků do konce 19. století*, Praha, s. 257–275.
- HANSOVÁ Jarmila (1998), *Klášter klarisek v Českém Krumlově v době jagellonské*, in: Českokrumlovsko v době jagellonské 1470–1526, Český Krumlov, s. 83–88.
- HEJNIC Josef (1976), *Českokrumlovský soupis knih z roku 1502*, Listy filologické 99, s. 172–180.

⁸²⁰ STUDNIČKOVÁ (2012 : 7).

⁸²¹ STUDNIČKOVÁ (2012 : 7–10).

⁸²² HANSOVÁ (1998 : 86–87).

⁸²³ Viz pozn. 10.

- HEJNIC Josef (1995), *O minoritské knihovně v Českém Krumlově*, Listy filologické 118, s. 60–90.
- HLAVÁČEK Ivan (1965), *Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, Monographia XI., Praha, s. 25–26.
- HRADILOVÁ Marta (2014), *Příspěvky k dějinám knihovny minoritů v Českém Krumlově v době předhusitské*. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha.
- HRADILOVÁ Marta (2014²), *K dějinám knihovny minoritů v Českém Krumlově*, Praha.
- KADLEC Jaroslav (1970), *Petr II. z Rožmberka*, Strahovská knihovna 70–71, s. 89–98.
- KLIMESCH Johann Matthias (1904), *Urkunden- und Regestenbuch des ehemaligen Klarissinnen-Klosters in Krummau*, Praha.
- MAREK Jindřich (2007), *Historické fondy Národní knihovny ČR. Stručné dějiny jejich zpracování*. Knihovna [online], roč. 18, č. 2, s. 99–118 [cit. 2015–02–13]. Dostupný z www: <<http://knihovna.nkp.cz/knihovna72/marek.htm>>
- MAŠKOVÁ Věra (1996), *Počátky minoritského a klariského kláštera v Českém Krumlově*, in: *Českokrumlovsko v době prvních Lucemburků 1310–1380*, Český Krumlov, s. 48–55.
- MAŠKOVÁ Věra (1997), *Církevní instituce v českém Krumlově v první polovině 15. století*, in: *Českokrumlovsko 1400–1460*, Český Krumlov, s. 54–63.
- NAVRÁTIL František (1972), *Sbírka rukopisů Český Krumlov 1327–1968*, České Budějovice.
- PAVLÍKOVÁ Marie (1957), *Pražská Universitní knihovna za správy K. R. Ungara*, Ročenka Universitní knihovny v Praze, s. 5–47.
- RYCHTEROVÁ Pavlína (2009), *Vidění svaté Brigity Švédské v překladu Tomáše ze Štítného*, Praha.
- SOUKUPOVÁ Helena (1999), *Kláster minoritů a klarisek v Českém Krumlově*, Průzkumy památek 6, č. 2, s. 69–86.
- STUDNIČKOVÁ Milada (2012), *Brýle a moucha*, in: *Ars linearis III*, Praha, s. 5–11.
- TRUHLÁŘ Josef (1882), *Dějiny bibliotéky Klementinské*, Osvěta 12, č. 2, 656–663, 696–708, 813–825.
- TRUHLÁŘ Josef I. (1905), *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum, qui in C. R. Bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur I.*, Pragae.
- TRUHLÁŘ Josef II. (1906²), *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum, qui in C. R. Bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur II.*, Pragae.
- TRUHLÁŘ Josef (1906), *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské*, Praha.
- TŘÍŠKA Josef (1961), *Středověký literární Krumlov*, Listy filologické 84, 1991, s. 85–101.
- VLČEK Pavel – SOMMER Petr – FOLTÝN Dušan (1997), *Encyklopedie českých klášterů*, Praha.
- VOIT Petr (2006), *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha.
- WINTER Eduard (1945), *Josefinismus a jeho dějiny. Příspěvek k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848*, Praha.

RESÜMEE

Marta HRADILOVÁ

DIE BIBLIOTHEK DES KLARISSINENKLOSTERS IN KRUMAU (ČESKÝ KRUMLOV)

Das Klarissenkloster in Krumau war eines der vielen von Joseph II. 1782 aufgehobenen Klöster. Die Klosterbibliothek wurde in die damalige Universitätsbibliothek (die heutige Nationalbibliothek) übergeführt, wo noch heute einige ihrer Drucke und Handschriften zu finden sind. Über ihre Struktur informiert ein bei der Aufhebung des Klosters hergestelltes Verzeichnis, das im Archiv der Nationalbibliothek aufbewahrt wird, jedoch von den Forschern bis jetzt nicht verwertet worden ist. Das Verzeichnis gab uns Grundbescheid über die Struktur des Fonds (340 Drucke, 2 Wiegendrucke und 59 Handschriften). Es ermöglichte auch, weitere drei aus Krumau stammende Handschriften zu identifizieren. Es ist offensichtlich, dass die Klarissenbibliothek mit ihrem Umfang weder zu großen noch zu inhaltlich interessanten Fonds gehörte und vor allen Dingen den Bedürfnissen der Schwestern selber diente. Beachtenswert sind unter den Handschriften, nebst einigen Unikaten, hauptsächlich die neu identifizierten, im 15. und Anfang des 16. Jahrhunderts entstandenen tschechischen Handschriften, die bisher nicht in Zusammenhang mit dem Kloster gebracht wurden und die neuer Anlass zum Studium der Buchkultur in Krumau werden können.

STŘEDOVĚKÉ RUKOPISY V SOUKROMÉM VLASTNICTVÍ BENEDIKTINEK Z KLÁŠTERA SV. JIŘÍ NA PRAŽSKÉM HRADĚ

Renáta MODRÁKOVÁ

„Praecipue hoc vitium radicitus amputandum est de monasterio, ne quis praesumat aliquid dare aut accipere sine iussione (sic!) abbatis neque aliquid habere proprium, nullam omnino rem, neque codicem neque tabulas neque graphium, sed nihil omnino, quippe quibus nec corpora sua nec voluntates licet habere in propria voluntate. Omnia vero necessaria a patre sperare monasterii nec quicquam liceat habere, quod abbas non dederit aut permiserit. Omniaque omnium sint communia, ut scriptum est, nec quisquam suum aliquid dicat vel praesumat.“⁸²⁴

Tento článek *Řehole*⁸²⁵ sv. *Benedikta z Nursie*⁸²⁶ byl platný pro všechny kláštery benediktinů i benediktinek po celé období jejich fungování. Skutečnou praxí se po jisté době stalo, že byl poměrně často z různých důvodů porušován. Ve svém článku se pokusím postihnout důvod, proč k porušování docházelo. Objektem podrobného studia byly rukopisy, vzniklé a uchovávané v prostředí středověkého kláštera benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě.⁸²⁷

Na samotný úvod se pokusím v několika stručných větách shrnout bezmála osmisetleté dějiny kláštera benediktinek u svatého Jiří na Pražském hradě.⁸²⁸ Byl to nejstarší v Čechách založený klášter.⁸²⁹ Jeho zakladatelkou byla *Mlada*,⁸³⁰ řádovým jménem *Marie*, sestra českého knížete *Boleslava II.* Konvent sester benediktinek blíže neznámého původu byl uveden zhruba v rozmezí let 967 až 970 k již fungujícímu kostelíku sv. Jiří, u kterého byl osazen sbor kanovníků. Na krátkou dobu klášter fungoval jako pohřebiště přemyslovských knížat a dalších příslušníků tohoto rodu.⁸³¹ Zároveň si

⁸²⁴ REGULA (1992 : 156).

⁸²⁵ Vedle celé řady titulů BENEDIKT (1998); HERWEGEN (2008); HOLZHERR (2001); LEXIKON DES MITTELALTERS 7 (1995 : 603–605); LEXIKON 2 (1994 : 223); REGULA (1847 : 215–929); SIOSTRZONEK (2005).

⁸²⁶ K jeho osobě jen ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 1 (1977–1980 : 1867–1868); LEXIKON 2 (1994 : 203–204). V uvedených titulech jsou odkazy na další literaturu.

⁸²⁷ Nyní součást rukopisné sbírky *Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny ČR* a v jednotlivostech *Oddělení rukopisů a starých tisků Národního muzea ČR*.

⁸²⁸ Blíže BORKOVSKÝ (1975); ENCYKLOPEDIÉ (1998 : 438–442); HAMMERSCHMIDT (1715); KOTÍKOVÁ (1942); MERHAUTOVÁ (1977); MRÁČKOVÁ (2008); RAYMUND (1782); SÁDLOVÁ (2004 : 14–31); URBÁNKOVÁ (1975).

⁸²⁹ Vedle bohaté literatury BLÁHOVÁ 1 (1999 : 267, 274, 342, 368); NOVOTNÝ I/1 (1912 : 447, 584).

⁸³⁰ Blíže BIRNBAUMOVÁ (1940 : 55–62); BLÁHOVÁ (1999 : 301, 368, 464); LEXIKON DES MITTELALTERS 6 (1996 : 698); NOVOTNÝ I/1 (1912 : 577).

⁸³¹ *Svatá Ludmila*, pravděpodobně *Spytihněv* a jeho manželka, *Vratislav I.*, možná i *Biagota*, asi manželka *Boleslava I.*, *Adiva*, asi manželka *Boleslava II.*, *Jaromír*, *Oldřich*. V té době sloužil svatojiřský kostel jako palácový, později byl nahrazen svatovítskou bazilikou.

v období českého raného středověku držel funkci předního ženského kláštera, fungujícího nejspíše ve shodě s principy západoevropských Domstifte, tedy zcela suverénních řádových domů s vlastní samosprávou a značným ekonomickým a mnohdy i politickým vlivem. Bohatý a významný klášter, navíc s jedinečnou polohou v samotném centru přemyslovského vládního okrsku, vlastnil již od svých raných dob bližší nespecifikované množství kodexů pravděpodobně zejména liturgického obsahu. Z této nejstarší vrstvy rukopisů se dochoval jen zlomek. Předpokládáme, že od 11. století, tedy období církevních řádových reforem, se svatojiřský klášter přiklonil k hirsauskému reformnímu proudu.⁸³² Plynule si podržel postavení nejvýznamnějšího a do jisté míry exkluzivního kláštera, do kterého vstupovaly dívky a ženy z přemyslovského rodu a dalších významných českých šlechtických rodů. Také je hypoteticky možné, že klášter fungoval jako jistá forma výchovné instituce pro mladičké dívky, u kterých se přesně nevědělo, zda budou pokračovat ve zbožném životu nebo budou provdány.

Pro druhou polovinu 13. století zaznamenáváme zvýšené množství rukopisů patřících do svatojiřského kláštera. Zhruba v tomto období se ukončoval dlouhodobý proces kodifikace liturgiky v prostředí přemyslovských Čech, související s rozsáhlými geopolitickými a kulturními změnami. Do tohoto období také spadá počátek sboru kanovníků,⁸³³ kteří stáli u vzniku svatojiřského skriptoria.⁸³⁴ Z něho vzešlo během několika desetiletí, tj. zhruba od osmdesátých let 13. století až do poloviny století následujícího, několik desítek rukopisů různorodého obsahu. Ne všechny kodexy vznikly pro potřebu konventu a ne všechny z nich bezprostředně po svém vzniku klášteru jako subjektu patřily. Některé rukopisy vznikly jako tzv. „věnné dary“, tedy majetek, který dívky, respektive jejich původní rodiny předávaly konventu po složení věčných slibů, tj. při jejich přijetí do klášterního společenství.⁸³⁵ Tyto „věnné dary“ s největší pravděpodobností nebyly zařazeny do klášterní knihovny. Podle řady přípisů soudíme, že si je objednatelky ponechávaly

⁸³² Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 5 (1991 : 35–36).

⁸³³ Je také možné, že sbor kanovníků, založený Vratislavem I. u kostelíka svatého Jiří, nebyl nikdy zrušen. V osmdesátých letech 13. století mohl být sbor buď obnoven, nebo po personální stránce notně rozšířen. Kanovníci v tomto období byli nadáni značným majetkovým zázemím na základě majetku svatojiřského kláštera a soukromých donací tehdejší abatyše Žofie. Sbor se právně konstituoval především v době abatyše Kunhuty a upevnilo se také jeho majetkové zázemí. Vzájemný vztah kanovníků a svatojiřského konventu zastoupeného postavou abatyše byl písemně kodifikován ve fragmentu *Statuta praebendarum* v rukopisu XIII.A.22. Tiskem vydal DOBNER (1785 : 324–359).

⁸³⁴ Souborná literatura k tématu chybí. Více je možné najít v následujících pracích HLEDÍKOVÁ (1988 : 35–79); HLEDÍKOVÁ (1990 : 31–49); HLEDÍKOVÁ (1991 : 61–81); MATĚJČEK (1924/1925 : 15–22, 85–94, 145–148, 275–280); PLOCEK (1990 : 29); SÁDLOVÁ (2004).

⁸³⁵ Otázka předávání darů v jednotlivých klášterních společenstvích není zcela dořešena. Není jasné, zda ve sledovaném klášteru byly dary předávány už při přijetí dívenky jako jakási možná zástava, nebo až po složení pevných slibů. K vysledování praxe zejména ve středověku prozatím nebyl řádně zmapován veškerý možný materiál a také chybí důkladnější studie.

po celou dobu svého života v klášteře a teprve až po jejich smrti byly předány k využívání klášternímu společenství. A přímo v samotném svatojiřském skriptoriu vznikaly knihy na přímou objednávku konkrétních abatyší a sester, které je od začátku zamýšlely pro svou potřebu. Bylo toto porušením pravidel svatého Benedikta nebo spíše naplněním jeho řehole? Domníváme se, že nejspíše obojím.

Podívejme se nejdříve na to, jaké rukopisy se mohly objevit v klášterní knihovně. Ze svatojiřské knihovny daného období se nedochoval žádný soupis rukopisů, a tak byl ke srovnání použit dochovaný soupis obsahu knihovny severoněmeckého kláštera benediktinek v *Lippoldesbergu*⁸³⁶ z r. 1152 (*Catalogus Bibliothecae Lippoldesbergensis*).⁸³⁷ Tato klášterní knihovna obsahovala padesát pět svazků s devadesáti různými tituly, z nichž část byla pořízena na přímou žádost abatyše *Margarete*. Kromě liturgických knih byly v tomto klášteře sepsány, opsány nebo jinou cestou obstarány tituly od *Augustina*,⁸³⁸ *Jeronýma*,⁸³⁹ *svatého Řehoře I. Velikého*,⁸⁴⁰ *Origena*,⁸⁴¹ *svatého Klementa I.*,⁸⁴² *Bedy Ctihodného*.⁸⁴³ Nechyběla teologická díla od *svatého Anselma z Canterbury*⁸⁴⁴ a *Ruperta z Deutz*,⁸⁴⁵ *Honorie Augustodunensis*⁸⁴⁶ a *Hugona ze sv. Viktora*.⁸⁴⁷ Vedle děl církevních otců vystupují díla předních soudobých teologů, mnohdy se zaměřením na hluboký spirituální prožitek tajemství víry, včetně představitelů raného proudu mystiky. A jaké tituly se vyskytovaly v knihovně svatojiřského kláštera?

Mezi rukopisy, které prokazatelně patřily ve sledovaném období svatojiřskému konventu, tvoří největší objem liturgické rukopisy. Na prvním místě byly pořizovány a sepisovány breviáře, a to jak v nekodifikované (ve starší časové vrstvě), tak i kodifikované podobě (v mladší časové vrstvě). Je

⁸³⁶ Blíže například DESEL (1967); GROSSMANN (1961); LEXIKON 6 (1997 : 649–650).

⁸³⁷ Blíže BÉRTELSMEIER-KIERST (2008 : 70).

⁸³⁸ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 1 (1977 : 1223–1229); LEXIKON 1 (1993 : 1240–1242); <http://www.augustinus.it/latino/index.htm> .

⁸³⁹ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 5 (1991 : 2–4); LEXIKON 5 (1996 : 91–93).

⁸⁴⁰ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 4 (1989 : 1663–1666); LEXIKON 4 (1995 : 1007–1008).

⁸⁴¹ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 6 (1996 : 1455–1456); LEXIKON 7, (1998 : 1131–1135); MILKO (2008).

⁸⁴² Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 2 (1983 : 2138); LEXIKON 2 (1994 : 1227–1228).

⁸⁴³ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 1 (1980 : 1774–1779); LEXIKON 2 (1994 : 116–117); BEDA (2008).

⁸⁴⁴ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 1 (1980 : 680–687); LEXIKON 1 (1993 : sl. 711–712).

⁸⁴⁵ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 7 (1995 : 1107); LEXIKON 8 (1999 : sl. 1366–1367).

⁸⁴⁶ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 5 (1991 : 122–123); LEXIKON 4 (1995 : 264).

⁸⁴⁷ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 5 (1991 : 177–178); LEXIKON 7 (1998 : 311–312).

třeba uvést v krátkosti něco málo k termínům nekodifikované a kodifikované rukopisy. Pod pojmem nekodifikované rukopisy rozumíme ty, které nemají ustálenou podobu a představují různé varianty liturgie (v textové i notační části). Specifické varianty mohly být dány rozličnou geografickou oblastí, místními zvyklostmi lokality i každé jednotlivé církevní instituce. Tyto nekodifikované, variantní rukopisy umožňují vysledovat specifické a mnohdy zcela ojedinělé rysy liturgie, které byly aktivně prováděny jen v prostorech svatojiřského kláštera. Mohly být ovlivněny architektonickou kompozicí, skladbou konventu a duchovních správců, tj. kněží a kanovníků, místními zvyklostmi, například oblíbenými velikonočními hrami. Oproti tomu kodifikované rukopisy mají ustálenou podobu a napříč jednotlivými institucemi téhož řádu není tolik výrazných odchylek.

Na pomyslném druhém místě jsou zastoupeny žaltáře, nejčastěji notované. Podobně jako breviáře jsou v nekodifikované i kodifikované podobě. Nekodifikované verze jsou zajímavé nejen pro paleografy, historiky teologie, ale také pro muzikology. Jejich variantní notační systémy umožňují sledovat rozvoj nejen notačních systémů (viz postup pronikání *rhombické notace* z hirsauké kulturní oblasti do prostoru střední Evropy), ale také jednotlivých oficií.⁸⁴⁸

Obě skupiny výše zmíněných liturgik obsahovaly kalendáře se skupinou svátků vztahujících se až na několik výjimek cizího původu ke svatojiřskému klášteru, a to včetně mladších přípisků. V řadě těchto kalendářů byly připsány četné nekrologické přípisky komentující různé skupiny osob s blízkým vztahem ke svatojiřskému klášteru (sestry ze svatojiřského konventu, kanovníci, fundátoři, donátoři nebo rodinní příslušníci původních objednavatelek). Další přípisky zprostředkovávají podrobné informace k organizaci kláštera (vybírání poplatků, dny mší, speciální zvyklosti kolem jednotlivých svátků a liturgických úkonů atd.).

V těsném závěsu následují *procesionále*, *hymnáře* a kodexy obsahující *korpus oficií*. V jednom rukopise je zachyceno *Ordo servitii Dei*. Tato skupina často uvádí v základním textu i formou rozličných poznámek podrobné detaily komentující zvyklosti svatojiřského konventu během mší, kolem slavení běžných i specifických svátků, povinnosti svatojiřského konventu i sboru kanovníků a mnohé jiné.

V klášteru svatého Jiří byl kladen značný důraz na komplikované zpěvy a není tedy divu, že celá řada liturgických rukopisů je notována nebo alespoň obsahuje notované záznamy. A v řadě těchto liturgik jsou vepsány záznamy velikonočních her, které byly v klášteru aktivně provozovány a jejich tradice byla plynule rozvíjena.⁸⁴⁹ Velikonoční slavnosti u svatojiřského kláštera byly hrány také za účasti svatojiřského konventu a sboru svatojiřských kanovníků.

⁸⁴⁸ K tématu více MRÁČKOVÁ (2008) a celá řada prací Davida Ebena, který se tématu dlouhodobě aktivně věnuje.

⁸⁴⁹ Blíže PLOCEK (1989); PLOCEK (1978); ULIČNÝ (2012 : 7–33).

Jejich výskyt přesahoval hranice kláštera, záhy pronikl i do laického prostředí a tam si získal značnou oblibu.

K osobní zbožnosti sestry využívaly četné *praeces* (vesměs soukromého rázu a vzniklé na přímou objednávku).⁸⁵⁰ Pro potřeby soukromé kontemplace vznikaly *plankty* (*Planctus Anselmi* a *Planctus beatae Mariae Virginiae*), a to jak mariánské, tak i magdalénské.⁸⁵¹ Obdobný ryze individuální charakter textu určeného nejspíše pro soukromou osobní zbožnost konventu mohla mít známá česky psaná píseň *Vítaj králu Všemohúci*.⁸⁵²

V menším množství jsou zastoupena díla církevních otců a předních teologů. Je pravda, že s těmito autory se běžně setkáváme v klášterních knihovnách mužských řádů. Méně často tomu tak je v knihovnách ženských větví starých řádů. Ve svatojiřské knihovně se dochovala díla *Bernarda z Clairvaux*,⁸⁵³ *svatého Anselma*,⁸⁵⁴ stejně tak *Bonaventury*,⁸⁵⁵ *svatého Jeronýma*,⁸⁵⁶ *Isidora Hispánského*⁸⁵⁷ i *Dionysia Areopagity*.⁸⁵⁸ V prvních dvou dekádách 14. století, tedy v době explozivní činnosti svatojiřského skriptoria, byly nově pořizovány také spisy zaměřené na mystickou tematiku (vedle mnohých *Lev Veliký*, *Hugo ze Svatého Viktora*,⁸⁵⁹ *Pseudo-Origenés*,⁸⁶⁰ výše zmiňovaný *Bonaventura* a *Bernard z Clairvaux*). Mezi méně obvyklé autory bychom jistě zařadili *Abgara*,⁸⁶¹ *Aelreda*⁸⁶² a *Hildeberta*.⁸⁶³

Poslední pomyslnou skupinku textů tvoří díla spirituálního a vzdělávacího charakteru. Sem bychom zařadili kodexy s texty zachycujícími *Životy svatých otců*.⁸⁶⁴ Jistou oblibu získaly především během 14. století ve svatojiřském konventu *pseudo-pasionály*⁸⁶⁵ a *mariánské* a *magdalénské plankty*.⁸⁶⁶

⁸⁵⁰ Především rukopis *XII.D.12* (*Praeces* soukromého charakteru, určené přímo pro abatyši *Kunhutu*). Blíže TRUHLÁŘ (1906 : 189–190), plný text viz www.manuscriptorium.com .

⁸⁵¹ Viz rukopisy *XIII.E.14c* a *XIV.A.17*.

⁸⁵² Nejstarší verze nejspíše v *XII.F.9* (poněkud nejistě), *VII.G.17d*.

⁸⁵³ Viz rukopis NK ČR *XIII.E.14c*.

⁸⁵⁴ Tamtéž.

⁸⁵⁵ Viz rukopis NK CR *XIII.E.14c*, *XIV.D.13*, *I.H.8*.

⁸⁵⁶ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 5 (1991 : 2–4); LEXIKON 5 (1991 : 91–93), konkrétně *XII.D.10*.

⁸⁵⁷ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 5 (1991 : 677–680), konkrétně *XIV.E.10*.

⁸⁵⁸ Konkrétně *XIII.E.14c*.

⁸⁵⁹ Konkrétně *XIV.E.10*.

⁸⁶⁰ Také v rukopise *XIII.E.14c*.

⁸⁶¹ Blíže snad LEXIKON DES MITTELALTERS 1 (1980 : 39), konkrétně v rukopise *XIII.E.14c*.

⁸⁶² Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 1 (1980 : 181–182); LEXIKON 1 (1993 : 182–183), blíže *XIII.E.14c*.

⁸⁶³ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 5 (1991 : 11–12); LEXIKON 5 (1991 : 104).

⁸⁶⁴ *VI.E.13*, *VII.D.2*, *XII.D.13*, *XIV.E.10*.

⁸⁶⁵ Jediněným dokladem je tzv. *Pasionál abatyše Kunhuty XIV.A.17*. Z rozsáhlé literatury zkratkovitě a stručně: MATĚJČEK (1922); RYNEŠOVÁ (1926 : 13–35); TOUSSAINT (2003); URBÁNKOVÁ (1975). Texty s obdobnou tematikou se prolínají také v rukopisech *XII.D.13*, *XIV.E.10*.

⁸⁶⁶ Ve stručnosti LEXIKON 8 (1999 : 341–342). Blíže k *mariánským planktům* LEXIKON 6 (1997 : 1368–1369); MEHLER (1997). Jmenovitě rukopisy *XII.D.10*, *XIII.E.14c*.

V klášterní knihovně se s největší pravděpodobností vyskytoval větší počet kodexů s textem *Řehole svatého Benedikta*, *Formula novitiorum* v upravené verzi pro ženské konventy s možným autorstvím *Davidy z Augsburgu*⁸⁶⁷ a *Speculum virginum*.⁸⁶⁸ Velice zajímavou skladbu mívají rukopisy obsahující různé preces vesměs soukromého devočního charakteru.⁸⁶⁹

Mimo výše nastíněné skupiny textů stojí dva rukopisy. První z nich obsahuje zjednodušenou verzi *Summy Pisánské*.⁸⁷⁰ Druhý nezařaditelný rukopis sepisuje majetky a povinnosti sboru svatojiřských kanovníků a kodifikaci jejich vztahu vůči svatojiřskému klášteru jako celku.⁸⁷¹ Úmyslně je ponecháváme na samotný závěr výčtu a i nadále je ponecháme stranou. Domníváme se, že tyto dva rukopisy nebyly určeny pro svatojiřský konvent, ale že byly zhotoveny pro potřeby svatojiřských kanovníků.

Tento výčet je možná poněkud obsáhlý, ale prozatím nás nepřivedl k meritu sledovaného problému. Tedy zda nějaké rukopisy byly v soukromém vlastnictví jeptišek, a po případě bude-li to možné, určit konkrétně které z nich. Pokusíme se nastínit tyto skupiny podle toho, kdo s nimi disponoval. A bude-li to možné, určíme témata, která v každé skupině dominují.

Podíváme-li se na každý rukopis jako celek a zaměříme-li se dále na jednotlivé provenienční a vlastnické poznámky v každém z nich, povšimneme si celé řady svatojiřských specifík. Již na první pohled se rýsují dvě skupiny podle toho, za jakým účelem původně rukopisy vznikly. První objemově větší skupina rukopisů byla určena pro konvent jako budoucí součást knihovny, respektive jejím hlavním účelem bylo kodifikovat zvyklosti benediktinského ritu s ohledem na místní specifika. Druhá skupina obsahuje rukopisy vzniklé pro jeptišky a soukromě jimi využívané. Rozpadá se na další dvě podskupiny podle toho, zda byly sestaveny jako obecně užité rukopisy nebo pro soukromé potřeby jednotlivých objednavatelek.

Do první skupiny náleží především rozsáhlý a pestrý soubor liturgik, tj. menší část breviářů a žaltářů, všechny *korpusy oficií*, *Ordo servitii dei* a některé *procesionále*.⁸⁷² Řadí se sem také díla z okruhu církevních otců.⁸⁷³ Tyto rukopisy byly objednávány a sepisovány, po případě opisovány

⁸⁶⁷ Ve stručnosti k jeho osobě LEXIKON DES MITTELALTERS 3 (1986 : 604); LEXIKON 3 (1986 : 40).

⁸⁶⁸ Ve stručnosti LEXIKON DES MITTELALTERS 7 (1995 : 2050); LEXIKON 5 (1996 : 2090–2095). Dochovalo se jen malé množství rukopisů s tímto obsahem, a to ještě vesměs mladších. Je třeba uvést především *I.F.29*, ale méně podrobně také *VII.D.2*.

⁸⁶⁹ LEXIKON 8 (1999 : 528). Jedinečným příkladem je rukopis *XIII.D.12*, ale také *XII.D.11*, poněkud mladší *XVII.G.3*.

⁸⁷⁰ Konkrétně *VI.A.13a*.

⁸⁷¹ Konkrétně *XIII.A.22*. Blíže DOBNER (1785 : 324–359).

⁸⁷² Příklad rukopisů: *I.F.29*, *I.H.8*, *VI.E.4c*, *VI.B.10*, *VI.E.4c*, *VI.F.12c*, *VI.G.2*, *VI.G.3a*, *VI.G.3b*, *VI.G.5*, *VI.G.10b*, *VII.G.16*, *VII.G.17d*, *XII.A.22*, *XII.E.15a*, *XII.E.15b*, *XII.G.8*, *XII.G.11a*, *XIII.B.9*, *XIII.C.1b*, *XIII.C.4*, *XIII.C.7*, *XIII.E.14d*, *XIII.H.3c*, *XIV.B.13*, *XIV.C.20*, *XIV.D.21*, *XIV.G.46*, *NM XIV.A.18*, *XVII.G.3*, *XXIII.D.156*.

⁸⁷³ Příklad rukopisů: *VI.A.13a*, *VII.D.2*, *XII.D.10*, *XII.D.13*, *XIII.A.2*, *XIII.E.14c*, *XIV.E.10*.

v zesíleném množství v první polovině 14. století. Objednavatelkami těchto konventem využívaných kodexů byly nejčastěji svatojiřské abatyše a možná také svatojiřští kanovníci.⁸⁷⁴ Část vlastnických poznámek⁸⁷⁵ odkazuje k abatyši *Kunhutě*.⁸⁷⁶ Další skupina vlastnických poznámek se vztahuje k mladším držitelkám jednotlivých rukopisů.⁸⁷⁷

Druhá skupina rukopisů byla pořízena jednotlivými členkami konventu⁸⁷⁸ včetně úřadujících abatyší. Domníváme se, že jistá podskupina vznikla před vstupem dotyčné dívky do klášterního společenství. Mluvíme o tzv. „věnných“ *rukopisech*, tedy těch, které byly určeny jako dar její původní rodiny svatojiřskému klášteru jako celku. Tyto *breviáře* a *žaltáře* včetně kalendářů, pokud jsou jejich součástí, mohou být v nekodifikované i kodifikované verzi. Takřka všechny byly později upravovány, aby byly schopny plnit měnící se kritéria na řádné provádění liturgického ritu. K prvním doplňkům zhusta docházelo ještě z ruky základního písaře nebo jen velice krátce po dokončení psaného textu.⁸⁷⁹ Tyto drobné opravy byly zpravidla pořízeny na žádost původní objednavatelky. Jejich zvýšený počet umožňuje vznést hypotézu, že řada svatojiřských rukopisů z této skupiny vznikla v době, ve které ještě nebylo zcela jasné, do jakého řádu nebo určitého kláštera konkrétní dívka, po případě žena vstoupí. Ostatně klášter benediktinek u sv. Jiří nesloužil jen jako místo nejvyšší duchovní obrody a věčných přímluv a modliteb za všechny žijící i zemřelé členy rodiny i širokého společenství. S největší pravděpodobností byl často využíván také jako forma exkluzivní vzdělávací instituce pro dívky a mladé ženy z bohatých vrstev, u nichž se zhruba do první poloviny 15. století očekávala jistá úroveň alespoň určitého stupně vzdělání, obnášejícího určité teoretické i praktické znalosti pro život v tehdejší „vyšší společnosti“.⁸⁸⁰ Některé z nich po dosažení určitého věku z kláštera odešly a realizovaly se

⁸⁷⁴ Jediným příkladem je *XIII.A.2*, možná také *VI.A.13a*.

⁸⁷⁵ Jako příklad dedikační poznámka abatyše *Kunhuty* v rukopise *XII.D.12* „*Iste liber pertinet ad dominam abbatissam de sancto Georgio Cunegundem, filiam Ottacari, regis Boemie. XIII.E.14c: Anno dominice incarnationis Mo CCCo Illo venerabilis domina Chunegundis, abbatissa monasterii sancti Georgii in castro Pragensi, magnifici Bohemie regis domini Othakari secundi filia, istud volumen, in quo continentur plura bona per tractatus diversos, ..., comparavit et contulit ecclesie sancti Georgii benedictionis sue anno secundo*“, obdobně také *XII.D.10*, *XII.D.11*, *XIII.E.14c*, *XIV.A.17*, *XIV.D.13*.

⁸⁷⁶ K osobnosti abatyše *Kunhuty*: VANÍČEK (2002: 103, 107, 110, 112, 114, 126, 146, 157, 169, 179, 372, 423, 475, 555, 566).

⁸⁷⁷ Například přípisek *domicelly Many* v rukopise *XII.F.9*, nebo původem cizí rukopis *XIII.E.14b* s přípisem možné svatojiřské sestry *Petriši*.

⁸⁷⁸ Příklad rukopisů: *I.H.7*, *VI.G.15*, *VII.G.7*, *XII.E.1*, *XII.E.15c*, *XII.F.5*, *XII.F.9*, *XII.G.20a*, *XII.G.20b*, *XIII.C.1a*, *XIII.C.5*, *XIII.E.1*, *XIII.E.14a*, *XIII.E.14e*, *XIII.E.14f*.

⁸⁷⁹ Toto tvrzení platí především pro rukopisy pocházející z profesionálních písařských dílen druhé poloviny 14. století.

⁸⁸⁰ Tato tematika je příliš obsáhlá na shrnutí v pár větách. Vyžádala by si samostatnou rozsáhlou studii.

v manželském životě.⁸⁸¹ U dalších se očekával vstup do některého z klášterů. Jenže pomyslná „čekatelská listina“ svatojiřského kláštera jistě nebyla zrovna krátká a pravděpodobně ne všem žádostem bylo vyhověno. Přitom ani dosažení stavu novicky nemuselo být plně dostačující k tomu, aby byly skutečně do svatojiřského konventu přijaty a bylo jim umožněno složit věčné sliby. Při přijetí se s největší pravděpodobností postupovalo podle žebříčků společenské hierarchie a přihlíželo se i k majetkovému zázemí původní rodiny. To je patrné především v případě přestupů jeptišek mezi jednotlivými řádovými domy i různých řádů, které byly zpravidla povolovány příslušnicím přemyslovského rodu.⁸⁸² A je tedy logické, že odměny původních rodin za přijetí jejich dcerek do svatojiřského konventu jistě nebyly malé.

Tou nejzajímavější skupinou rukopisů je pomyslná poslední třetí. Čistě pracovní je možné označit ji jako „rukopisy určené k osobní potřebě a užívání řádových sester“.⁸⁸³ Není sice příliš široká, zato je velmi rozmanitá. A také se do jisté míry může prolínat s výše navrženou druhou skupinou. Na prvním místě je nutné do této řady zařadit rukopisy z okruhu liturgik (žaltáře a breviáře aj.), které vznikaly jak pro abatyše, tak pro řádové sestry. Velmi často obsahují zmínky k osobě objednatelky nebo k její rodině. To dokládají četné nekrologické poznámky v kalendářích.⁸⁸⁴ Dále do této skupiny patří meditativní rukopisy se spirituální, v mnohých případech až mystickou tematikou. Mohou obsahovat rozšířené nebo zjednodušené podoby *mariánských* a *magdalénských planktů*, stejně tak různé verze *pasionálů*. Mohou kompilovat obtížnější témata koncipovaná z děl významných církevních otců, teologů, po případě mystiků. Nejčastěji bylo při zhotovování těchto kompilací využíváno textů *Bernarda z Clairvaux*, *svatého Jeronýma*, *Hugona ze Svatého Viktora* a *svatého Anselma*, ale i jiných. Jedinečným způsobem a na přímou objednávku byla zhotovována *praeces*.⁸⁸⁵

Známe jednu z hlavních objednavatelek těchto děl, abatyši *Kunhutu*, sestru *Václava II.*⁸⁸⁶ Tato zajímavá osobnost stála na prahu zlomového období, ve

⁸⁸¹ Blíže vypovídá zmínka o pobytu *Elišky Přemyslovny* ve svatojiřském klášteře podle zmínky u *Beneše Krabice z Weitmile* BENEŠ (1884 : 237, 255); KOPIČKOVÁ (2008 : 13–23).

⁸⁸² To máme doloženo na příkladu abatyše *Anežky*, dcery *Vladislava II.*, která do funkce svatojiřské abatyše vstoupila přímo z kláštera premonstrátek v Doksanech. K její osobnosti blíže: VANÍČEK (2000 : 137, 139, 261–262, 264, 296, 308, 313). Obdobná situace nastala také u *Alžběty Přemyslovny*, nevlastní dcery *Václava III.* (hypoteticky *Václava II.*), která přestoupila z kláštera cisterciáček v Pohledu do svatojiřského kláštera a odtud pokračovala ve funkci abatyše do nově založeného kláštera benediktinek v moravské Pustiměři. Výstižně HLEDÍKOVÁ (2001 : 43–50).

⁸⁸³ Příklad rukopisů: nejstarší z nich *VI.E.13* (v jeho případě je zařazení do skupiny poněkud sporné), *VI.G.10a*, *VI.G.16b*, *XII.D.8a*, *XII.D.8b*, *XII.D.9*, *XII.D.11*, *XII.D.12*, *XIII.E.14b*, *XIII.E.14e*, *XIV.A.17*, *XIV.D.13*, *XIV.F.12*.

⁸⁸⁴ Shrnuto v práci SÁDLOVÁ (2004).

⁸⁸⁵ Především *praeces* v rukopisu *XII.D.11*, *XII.D.12*.

⁸⁸⁶ Rukopisy určené přímo pro *Kunhutu*: *VI G 5*, *VI G 10b*, *VI.G.16b*, *XII.D.8a*, *XII.D.8b*, *XII.D.9*, *XII.D.10*, *XII.D.11*, *XII.D.12*, *XII.E.15a*, *XIII.C.7*, *XIII.E.14c*, *XIII.H.3c*, *XIV.A.17*.

kterém se staré řády musely potýkat s novou kulturní i politickou situací. Ztráta jejich hegemonie na kulturním poli vedla k rychlému úpadku jejich klášterních scriptorií. Klášterní knihovny přestaly být studnicemi moudrosti a poznání a stávaly se více skladišti polozapomenutých rukopisů, v nichž směli listovat jen povolání. Většina řádů se nedokázala s nově nastalou situací spojenou s laicizací kultury, jejím radikálním a masivním rozšiřováním díky nově zakládaným univerzitám a novým módním tématům vyrovnat. Abatyše *Kunhuta* se těmto mohutným kulturním proudům pokoušela postavit, ale podařilo se jí jen oddálit nevyhnutelný pád svatojiřského kláštera. Období jejího úřadování je považováno plným právem za zářné období dějin tohoto kláštera, a to jak v kulturní, tak i ekonomické oblasti. Úpadek kláštera byl oddálen, ale jen na jistou dobu... Abatyše *Kunhuta* se dokázala obklopit výjimečnými lidmi, kteří jí pomohli neskutečnou měrou doplnit a rozšířit nejen klášterní knihovnu, ale také její soukromou knihovnu. Na prvním místě je nutné připomenout dominikána *Koldu z Koldic*,⁸⁸⁷ kompilátora části tzv. *Pasionálu*. Na druhém místě nelze opomenout písaře celého tzv. *Pasionálu* a autora posledních dvou částí, také písaře dalších svatojiřských rukopisů kanovníka *Beneše*.⁸⁸⁸ Jenže ve svatojiřském scriptoriu se koncentrovala řada dalších osobností, z nichž mnozí stáli za nebývalým rozkvětem tohoto kulturně zajímavého fenoménu.⁸⁸⁹

Abatyše *Kunhuta* nechala ve svatojiřském scriptoriu zhotovit řadu rukopisů pro sbor sester. Mnohé zajímavé tituly zprostředkovala do svatojiřského kláštera nejspíše díky zkušenostem a kontaktům z českého dvora *Václava II.* i letitého pobytu v klášteře klarisek na Haštalu v době *Anežky Přemyslovny*.⁸⁹⁰ S některými tituly se čistě hypoteticky mohla seznámit také při svém pobytu na dvoře mazovských vévodů. I v samotném klášteře byla díky působení její předchůdkyně nastavena pozitivní a vstřícná situace. Abatyše *Žofie*⁸⁹¹ nechala zhotovit několik kodexů, z nichž přinejmenším jeden byl sepsán s ohledem na osobnost objednavatelky. Do období jejího úřadování také datujeme počátek svatojiřského skriptoria. Také následovnice abatyše *Kunhuty*⁸⁹² si během 14. století nechávaly zhotovovat kodexy pro svoji vlastní potřebu. A dokonce mnohé z nich si během svého života nechaly pořídit hned několik rukopisů.

⁸⁸⁷ Blíže; BOBKOVÁ IV.a (2003 : 70); BOBKOVÁ IV.b (2003 : 89, 91, 176–177); KOLDA (1997); TICHÝ (1939 : 81–88); URBÁNKOVÁ (1975); VANÍČEK (2002 : 566).

⁸⁸⁸ BOBKOVÁ IV.B (2003 : 218); RYNEŠOVÁ (1926 : 13–35); STEJSKAL (1969 : 52–68); VANÍČEK (2002 : 566), z jeho ruky také *VI.G.16b*.

⁸⁸⁹ Nepodařilo se je konkretizovat s historicky podloženými jmény a používáme jména podle jejich písařské činnosti, tedy hlavní písař Žofiina skriptoria, hlavní písař Kunhutina skriptoria, písař notačních zápisků aj.

⁸⁹⁰ K dějinám Anežského kláštera ve stručnosti: ENCYKLOPEDIÉ (1998 : 508–515); SOUKUPOVÁ (2011).

⁸⁹¹ Předpokládané rukopisy: *KNM XIV.D.13, XII.G.20b, VI.G.10b, XII.G.11a, XIII.E.14f*.

⁸⁹² Rukopisy určené pro *Žofii z Pětichvost*, nástupkyni abatyše *Kunhuty*: *XIV.F.12, Alžbětu*, sestru *Hostislava*, děkana ze Sadské: *XIII.C.5*, pro *Kunhutu z Kolovrat* (*XII.E.1*, možná *XIII.E.1, XIII.E.14a, XIII.E.14e*).

Před zvolením do úřadu vlastnily zpravidla jeden rukopis, který po zvolení nechávaly nahradit upravenou verzí novějšího rukopisů. Tedy texty, které plně dokázaly naplnit všechny nově vzniklé potřeby z hlediska změněného postavení.

A o čem tedy tato praxe vypovídá? V knihovně svatojiřského kláštera existoval korpus rukopisů vesměs liturgického charakteru a základů vzdělanosti, které patřily klášteru jako subjektu. Vedle nich se mezi svatojiřskými sestrami vyskytovaly kodexy, které byly po dobu života svých majitelek, respektive objednavatelek v jejich přímém a osobním vlastnictví a teprve po jejich smrti vplynuly do klášterní knihovny. V této druhé skupině rukopisů jsou hojně zastoupena liturgika typu breviářů a žaltářů, tedy knih provázecích jejich majitelku během celého roku a každého dne. Po jejich smrti sice připadly klášteru, ale pravděpodobně byly záhy zapůjčovány k dalšímu užívání jednotlivým svatojiřským sestrám, které nedisponovaly patřičnými kodexy. Třetí skupina rukopisů nese charakteristickou výpověď o své objednavatelce a můžeme mluvit o rukopisech zhotovovaných na přímou zakázku. V jejich skladbě se odráží požadavky majitelky nejen na výtvarné ztvárnění, na praktické záležitosti, pokud to její postavení v klášteru vyžadovalo, ale také na její vzdělanostní a kulturní úroveň. Odráží se v nich jejich znalosti, zkušenosti a ideje, které je provázely při jejich cestě k Bohu. Není tedy náhoda, že častěji jsou v této skupině zastoupena díla s jasně vyhraněnou mystickou tematikou a mnohdy jedinečně umělecky ztvárněné. Vždyť důvodem jejich zhotovení bylo zastavení se, ponoření se do sebe sama, hluboká kontemplace, vedoucí ke splynutí s Kristem, nebeským manželem.

Je nasnadě otázka, jak to bylo možné, pokud soukromé nakládání s majetkem, v tomto případě konkrétně rukopisy, *Řehole svatého Benedikta* přímo zakazovala. Jenže ve 48. kapitole *Řehole* je také stat' o tom, že každý mnich má povinnost vzdělávat se v Písmu, spisech církevních otců a udržovat se v aktivní duševní práci.⁸⁹³ A tady shledáváme možný důvod. Dívky a ženy pocházející z rodin, které žily v relativním pocitu dostatku a pohodlí, si tento luxus snažily podržet také během svého života uvnitř zdí svatojiřského kláštera. Na rukopisy nahlížely jako na svůj osobní majetek, který po dobu svého života mohly využívat. A používaly jej k plodné duchovní četbě a práci, k naplnění svých úkolů uvnitř řádového společenství. Ostatně vždyť z klášterní knihovny měly být periodicky zapůjčovány rukopisy pro duchovní četbu, tak proč by nemohly mít vlastní. Vždyť po jejich smrti budou patřit klášteru. Rozpor vlastně nakonec rozporem ani nebyl a řehole porušena nebyla.

Dále je nutné mít na paměti, že z mnohých kodexů bylo v souladu s 38. kapitolou *Řehole* aktivně předčítáno a jejich obsah byl tedy sdělován i ostatním sestrám.⁸⁹⁴ Slova, myšlenky a ideové koncepce v nich zprostředkované nebyly tedy určené jen pro vzdělané sestry, ale doslova pro

⁸⁹³ REGULA (1992 : 184–185).

⁸⁹⁴ REGULA (1992 : 164–167).

všechny členky klášterního společenství. Duchovní bohatství psaných textů krášlilo i jejich objednatelky a majitelky. Pomáhaly formovat kulturní úroveň konventu a zvyšovaly prestiž celého kláštera.

Klášterní knihovna nebyla jen prostorem, ve kterém by na dlouhých regálech byly uchovávány knihy bez života. Každý rukopis vypovídal o svých mnohdy pestrých osudech, autorech či písařích a někdy i objednatelích nebo objednatelkách. Jejich životy byly mnohdy velice zajímavé. I dnes nabízejí zajímavý úhel pohledu na českou společnost 13. a 14. století. V této pestré směsi různorodých osudů jsou rozeznatelné postavy řádových sester, abatyší, převorek a „prostých“ řádových sester, které ve svých životech skloubily požadavky církevního řádu, pod jehož pravidly strávily část svého života, a zvyklosti jejich původních rodin. Rukopisy byly vnímány jako užité artefakty z duchovního i socioekonomického hlediska.

Osobní držba rukopisů v tomto benediktinském klášteře odrážela přístup vrcholně středověké společnosti k identitě soukromého vlastnictví. Ke znatelnému posunu ve vnímání majetku a osobní držby došlo především během 14. století. Následující 15. století již do jisté míry zakonzervovalo změny, které nastaly v předcházejících etapách. Během 14. století mohly rukopisy patřit jak jednotlivým sestrám, tak celému klášternímu společenství. Oproti tomu v 15. století již byly faktickým a výhradním majetkem kláštera. Idea jisté formy soukromého vlastnictví byla redukována, až prakticky zcela z povědomí konventu zmizela. Rukopisy a velké množství tisků byly již pořizovány výhradně pro konvent jako celek. V tomto dění se zrcadlila faktická ztráta samostatnosti kláštera a konventu, která byla načata již během 14. století a jež došla naplnění během 15. století a kterou se již nikdy nepodařilo zvrátit. V klášterní knihovně přežily pospolu rukopisy původně soukromé i původně konventní, aby vydaly svědectví o dávném dění a klášterních zvyklostech.

Seznam citovaných rukopisů podle jednotlivých výše naznačených skupin možných majitelů

1. Rukopisy ve vlastnictví konventu (a s největší pravděpodobností tamtéž vzniklé, po případě upravené pro praktické využití)

<i>I.F.29</i>	Formula noviciarum, Speculum monachorum, Regula s. Benedicti, 14./15. století
<i>I.H.8</i>	žaltář (podle sv. Bonaventury), 16.–17. století
<i>VI.A.13a</i>	Summa Pisana (Bartholomeus de S. Concordio), 14./15. stol., mohl patřit sboru svatojiřských kanovníků
<i>VI.B.10</i>	breviář s kalendářem, 2. polovina 14. století
<i>VI.E.4c</i>	breviář (notovaný, kalendář, zpěvy ke sv. Václavu), konec 12. století
<i>VI.F.12c</i>	žaltář, breviář, první polovina 14. století

- VI.G.2 žaltář, hymnář, breviář, 2. polovina 13. století, cizího (nejspíše německého) původu, později upraven pro potřeby svatojiřského kláštera
- VI.G.3a antifonář (i ke svátku svaté Ludmily a sv. Václava), druhá pol. 14. století, sporné zařazení
- VI.G.3b antifonář, procesionále, počátek 14. století
- VI.G.5 antifonář, počátek 14. století
- VI.G.10b antifonář (objednaný nejspíše abatyší Žofíí), 13. století
- VII.D.2 životy otců, formule novicek, zkrácená benediktinská řehole, polovina 14. století
- VII.G.16 procesionále (notované, záznam velikonočních her), počátek 14. století
- VII.G.17d breviář (včetně Vítaj králu všemohúci), konec 13. století
- XII.A.22 breviář (včetně kalendáře a velikonočních her), 14. století, sporné zařazení (čistě hypoteticky i do druhé skupiny)
- XII.D.10 Anselmus, Planctum beatæ Virginæ, Preces (různého typu), Epistola beati Jeronými, 1. čtvrtina 14. století
- XII.D.13 apocrypha sancti Iohannis, Vita sancti Martialis, Tomáš Akvinský (Komentář k Písni písní), počátek 14. století
- XII.E.15a procesionále (s notovaným záznamem), počátek 14. století
- XII.E.15b breviář (s notovaným záznamem), první polovina 14. století
- XII.G.8 žaltář (s kalendářem a zpěvy), druhá polovina 13. století, rukopis nejspíše cizího původu, později adaptovaný pro potřeby svatojiřského kláštera
- XII.G.11a žaltář, konec 13. století
- XIII.A.2 Statuta praebendarum, pol. 14. století, možná sbor svatojiřských kanovníků
- XIII.B.9 breviář (s kalendářem), druhá polovina 14. století
- XIII.C.1b breviář, 14. století
- XIII.C.4 antifonář s notovaným záznamem, 13./14. století
- XIII.C.7 antifonář (s notovým záznamem, včetně velikonočních her), 13./14. století
- XIII.E.14c Evangelium Nicodemi, s. Bonaventura: Lignum vitae, s. Bernardus Claeravallensis: Flores de passione salvatoris, Meditationes de passione Christi, Dicta b. Anselmi Cantuarenensis, auctoritates, s. Bernardus: Homiliae, Origenes: Homilia, b. Dionysius Areopagita: Epistola ad Timotheum, 1303
- XIII.E.14d Ordo servicii dei (včetně kalendáře a notovaných hymnů), polovina 14. století
- XIII.H.3c procesionále (s notovaným záznamem, včetně velikonočních her), počátek 14. století
- XIV.B.13 antifonář (s notovaným záznamem), první polovina 14. století

- XIV.C.20* antifonář (s notovaným záznamem, včetně sv. Ludmily), počátek 14. století
- XIV.D.21* antifonář (s notovaným záznamem, včetně velikonočních her), 15. století
- XIV.E.10* Liber de infancia salvatoris, Pseudo-Thomae Evangelium, Vitae sanctorum et sanctarum, Hugonis de S. Victore Arra animae, Dialogus amoris inter sponsam et sodales, Isidori Hispalensis Dialogus hominis deflentis et rationis monentis, e.a. 1312
- XIV.G.46* antifonář (s notovaným záznamem, ke sv. Václavu, sv. Ludmile, sv. Prokopu), 14. století
- NM XVI.A.18* žaltář karlštejnské kapituly, původně snad ze svatojiřského kláštera, polovina 14. století, jeho zařazení poněkud nejisté
- XVII.G.3* hodinky, antifony, modlitby, písně atd., 16. století
- XXIII.D.156* antifonář(?), možná z konce 12. století nebo z počátku 13. století

2. Rukopisy zhotovené na objednávku pro některou z členek konventu (problematika tzv. „věnných darů“)

- I.H.7* žaltář s iluminacemi, nejspíše 1. polovina 13. století cizího původu
- VI.G.15* žaltář, 2. polovina 13. století, jeptiška v dedikační scéně
- VII.G.7* breviář, 2. polovina 13. století, možný původ z Teplického kláštera benediktinek, upraven pro potřeby svatojiřské jeptišky
- XII.E.1* breviář (s kalendářem), druhá pol. 14. stol., určen nejspíše pro abatyši Kunhutu z Kolovrat
- XII.E.15c* hymnář (s notovaným záznamem), počátek 14. století, zmíněna jistá Keruška
- XII.F.5* breviář (s kalendářem, objednaný nejspíše abatyši Žofíí), 13. století
- XII.F.9* breviář (včetně písně Víťaj kráľu Všemohúci), 13./14. století, možná určený pro abatyši Žofíi (nejisté)
- XII.G.20a* breviář (s kalendářem), polovina 14. století, určen pro jistou Elišku (Alžbětu)
- XII.G.20b* žaltář (objednaný nejspíše abatyši Žofíí), 13. století
- XIII.C.1a* breviář (s kalendářem), konec 14. století, určen možná pro jistou Anku
- XIII.C.5* breviář (s kalendářem), polovina 14. století, určen nejspíše pro abatyši Alžbětu
- XIII.E.1* breviář (s kalendářem), druhá polovina 14. století, možná určen pro abatyši Kunhutu z Kolovrat

- XIII.E.14a* breviář (s kalendářem a modlitbami), druhá polovina 14. století, určen nejspíše pro abatyši Kunhutu z Kolovrat
- XIII.E.14b* žaltář, 13. století, určený pro blíže neurčenou domicellu
- XIII.E.14f* breviář (s kalendářem), objednaný možná abatyši Žofií, 13./14. století
- NM XIV.D.13* kombinace žaltáře a breviáře (drobné přípisky), původně snad z Teplického kláštera benediktinek (možná z počátku 13. století), upraven některou ze svatojiřských sester pro vlastní potřebu na sklonku téhož století

3. Rukopisy pro osobní zbožnost

- VI.E.13* breviář (včetně životů svatých – sv. Václava, sv. Prokopa, sv. Vojtěcha a sv. Ludmily, včetně velikonočních her), určený možná pro abatyši Bertu (v jeho případě je zařazení do skupiny jistě poněkud sporné), 12. století
- VI.G.10a* antifonář, 13./14. století, ve 14. století upraven pro potřeby jisté Anežky
- VI.G.16b* breviář (včetně nekrologia, rukopis konceptního charakteru určený pro Kunhutu, jeho autorem kanovník Beneš), první čtvrtina 14. století
- XII.D.8a* breviář (částečně žaltář) abatyše Kunhuty, první čtvrtina 14. století
- XII.D.8b* breviář abatyše Kunhuty, 1. čtvrtina 14. století
- XII.D.9* breviář (kalendář, jeden notovaný zápis) abatyše Kunhuty, první čtvrtletí 14. století
- XII.D.11* preces, určené pro abatyši Kunhutu, první čtvrtina 14. století
- XII.D.12* preces, určené pro abatyši Kunhutu, první čtvrtina 14. století
- XIII.E.14b* žaltář (s kalendářem a zpěvy k českým světcům, včetně sv. Ludmily, s německými přípisky), původem možná z konce 12. století nebo z počátku 13. století, nejpozději ve druhé polovině 14. století upraven pro potřeby blíže neurčené sestry nebo laiky (mluví se přímo o Petřiši)
- XIII.E.14e* breviář (s kalendářem a vyjmenováním poplatků), nejspíše abatyše Žofie z Pětichvost, první polovina 14. století
- XIV.A.17* tzv. pasionál abatyše Kunhuty, 1315–1321
- XIV.D.13* *Exposiciones super Ave Maria, Laudes ipsius dulcissime virginis Bernardae abbatis*, určené pro abatyši Kunhutu, první čtvrtina 14. století
- XIV.F.12* breviář včetně kalendáře, určen pro abatyši Žofii, konec 13. Století

SEZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ A POUŽITÉ LITERATURY:

- BEDA Ctihodný (2008), Církevní dějiny národa Anglů, KINCL Jaromír – MORAVOVÁ Magdaléna (přel.), Praha, Argo.
- BENEDIKT z Nursie (1998) Regula Benedicti = Řehole Benediktova, Praha, Benediktinské arcioptství sv. Vojtěcha a sv. Markéty.
- BENEŠ Krabice z Weitmile (1884), Kronika Beneše Krabice z Weitmile, in: EMLER Josef, Fontes rerum Bohemiarum IV, Praha, s. 457–548.
- BERTELSMEIER – KIERST, Christa (2008), Die gelehrten Bräute Christi: Geistesleben und Bücher der Nonnen im Hochmittelalter: Vorträge. Wiesbaden: Harrassowitz.
- BIRNBAUMOVÁ Alžběta (1940), Dobrava a Mlada, in: STLOUKAL Karel (red.), *Královny, kněžny a velké ženy české*, Praha, Jos. R. Vilímeck.
- BLÁHOVÁ Marie, FROLÍK Jan, PROFANTOVÁ Nad'a (1999), Velké dějiny země Koruny české, 1. díl, Praha, Paseka.
- BOBKOVÁ Lenka (2003), Velké dějiny země Koruny české IV.a, Praha, Paseka.
- BOBKOVÁ Lenka, BARTLOVÁ Milena (2003), Velké dějiny země Koruny české IV.b, Praha, Paseka.
- BORKOVSKÝ Ivan (1975), Svatojiřská bazilika a klášter na Pražském hradě, Praha.
- DESEL Jochen (1967), Das Kloster Lippoldsberg und seine auswärtigen Besitzungen. Melsungen, Gutenberg.
- DOBNER Gelasius (1785), Monumenta historica, VI, Fragmentum praebendarum, distributionum et officiorum in ecclesia sancti Georgi castri Pragensis, Pragae.
- GROSSMANN Dieter (1961), Kirche und Kloster St. Georg, Lippoldsberg, Evang. Pfarramt Lippoldsberg.
- HAMMERSCHMIDT Florian Johann (1715), Historia in qua prieva fundatio Et Institutio Regionum Ac Antiquissimorum Monasterium Sancti Georgii In Castro Pragensi, sancti Spiritus Vulgo ad Misericordias Dei In antiqua Urbe pragensi Ordinis Sancti patri Benedicti Sancti Monialium, Cum omnibus Pontificiis quam Caesaro-Regiis et Ducalibus Privilegiis, Exemptionibus, Immunitatibus, Concessionibus, per distinctos Paragraphos recensentur, Pragae.
- HERWEGEN Ildefons (2008), Smysl a duch Benediktovy řehole, Vyšší Brod, Cisterciácké optství.
- HLEDÍKOVÁ Zdeňka (2001), Alžběta, dcera Václava III., in: Mediaevalia historica Bohemica 8, Praha.
- HLEDÍKOVÁ Zdeňka (1988), Kalendáře rukopisů kláštera sv. Jiří, in: Z pomocných věd historických VIII, Praha Acta universitatis Carolina-Philosophica et Historica 2.
- HLEDÍKOVÁ Zdeňka (1990), Poznámka ke svatojiřskému skriptoriu kolem roku 1300, in: Documenta Pragensia 10/1, Praha, Archiv hlavního města Prahy.
- HLEDÍKOVÁ Zdeňka (1991), Svatojiřské kalendáře doby abatyše Kunhuty, in: Z pomocných věd historických IX, Praha, Acta universitatis Carolina-Philosophica et Historica 2.
- HOLZHERR Georg (2001), Řehole Benediktova: uvedení do křesťanského života: (komentář). Praha, Benediktinské arcioptství sv. Vojtěcha a sv. Markéty.
- KOLDA z Koldic (1997), Tractatus mystici = Mystické traktáty, Praha, OIKOYMENH.
- KOPIČKOVÁ Božena (2008), Eliška Přemyslovna: královna česká, 1292–1330, Praha, Vyšehrad.
- KOTÍKOVÁ Zuzana (1942), Chrám sv. Jiří, Praha, Vyšehrad.
- LEXIKON des Mittelalters 1 (1980); 2 (1983); 3 (1986); 4 (1989); 5 (1991); 6 (1996); 7 (1995), München, Artemis Verlag, LexMA-Verlag.
- LEXIKON für Theologie und Kirche 1 (1993); 2 (1994); 4 (1995); 5 (1996); 6 (1997); 7 (1998); 8 (1999), Freiburg, Herder.

- MATĚJČEK Antonín (1924/1925), Iluminované rukopisy svatojiřské XIV. a XV. věků v univerzitní knihovně pražské, in: Památky archeologické, r. XXXIV, Praha.
- MATĚJČEK Antonín (1922), Pasionál abatyše Kunhuty, Praha, Jan Štenc.
- MEHLER Ulrich (1997), Marienklagen in spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Deutschland. Textversikel und Melodietypen, Amsterdam, Rodopi.
- MERHAUTOVÁ Aneřka (1977), Bazilika svatého Jiří na Pražském hradě, Praha, Odeon.
- MILKO Pavel (2008), Órigenés učitel, Červený Kostelec, Praha, Slovanský ústav AV ČR.
- MRÁČKOVÁ Veronika (2008), Chorální notace v pramenech kláštera sv. Jiří v Praze. Npubl. diplomová práce (Ústav hudební vědy Filozofické Fakulty Univerzity Karlovy), Praha.
- NOVOTNÝ Václav (1912), České dějiny, Díl I., část 1., Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha, Praha, Jan Laichter.
- PLOCEK Václav (1989), Melodie velikonočních slavností a her ze středověkých pramenů v Čechách, Praha, Státní knihovna ČSR.
- PLOCEK Václav (1978), Nejstarší doklad velikonočních slavností v Čechách, in: Uměnovědné studie I, Praha.
- PLOCEK Václav (1990), Svatojiřské skriptorium, in: Documenta Pragensia 10/1, Praha, Archiv hlavního města Prahy.
- PUTNA Martin C. (2001), Órigenés z Alexandrie. Kapitola z dějin vztahů mezi antikou a křesťanstvím, nebo též Pokus o pohled do tváře, Praha, Torst.
- RAYMUND von der heiligen Elisabeth, Franz Johann (1782) Der hohen Geistlichkeit in Böhmen unbewegte Grundlage: das achthundertjährige Geschichte der Klosterstift St. Georgen... Vol. I., Prag.
- REGULA Benedicti (1992), Die Benedictusregel lateinisch/deutsch, Herausgegeben im Auftrag der Salzburger Äbtekonzferenz, 3 Aufl., Beuron, Beuronischer Kunstverlag.
- REGULA sancti Benedicti cum commentariis (1847), in: MIGNE Jacques Paul, Patrologiae Cursus Completus Series Latina 66, Paris.
- RYNEŠOVÁ Blařena (1926), Beneš kanovník svatojiřský a „Pasionál abatyše Kunhuty“, in: Časopis archivní školy III, Praha.
- SÁDLOVÁ Renáta (2004), Svatojiřský klášter ve světle jeho nekrologických příspěvků. Jeden z méně užívaných pramenů k jeho klášterním dějinám, npubl. diplomová práce (Katedra pomocných věd historických a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy), Praha.
- SIOSTRZONEK Petr Prokop (2005), Řehole Benediktova s Prokopem Siostrzonym, Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství.
- SOUKUPOVÁ Helena (2011), Aneřský klášter v Praze, vyd. 2., Praha, Vyšehrad.
- STEJSKAL Karel (1969), Le chanoine Beneš, scribe et enlumineur du Passionnaire de l'abbesse Cunégonde, in: Scriptorium, 23, s. 52–68.
- TICHÝ František (1939), Frater Colda O.P., in: Časopis Národního muzea 113, Praha, s. 81–88.
- TOUISSAINT Gia (2003), Das Passional der Kunigunde von Böhmen. Bildrhetorik und Spiritualität, Paderborn – München – Wien – Zürich, Ferdinand Schöningh.
- TRUHLÁŘ Josef (1906), Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in c.r. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur. Pars posterior, Codices 1666–2752 forulorum IX–XV et Bibliothecae Kinskyanae, adligata 2753–2830, tabulae, addenda, index, Pragæ, Regia societas scientiarum Bohemica.
- ULIČNÝ Petr (2012), Prostor a rituál: Velikonoční slavnosti v bazilice sv. Jiří na Pražském hradě, in: Studia Mediaevalia Bohemica 4, Praha.
- URBÁNKOVÁ Emma, STEJSKAL Karel (1975), Pasionál Přemyslovny Kunhuty, Praha, Odeon.
- VANIČEK Vratislav (2002), Velké dějiny zemí Koruny české, 3. díl, Praha, Paseka.

VANÍČEK Vratislav (2000), Velké dějiny zemí Koruny české, 2. díl, Praha, Paseka.
VLČEK Pavel, SOMMER Petr, FOLTÝN Dušan, ENCYKLOPEDIE českých klášterů
(1998), Praha, Libri.

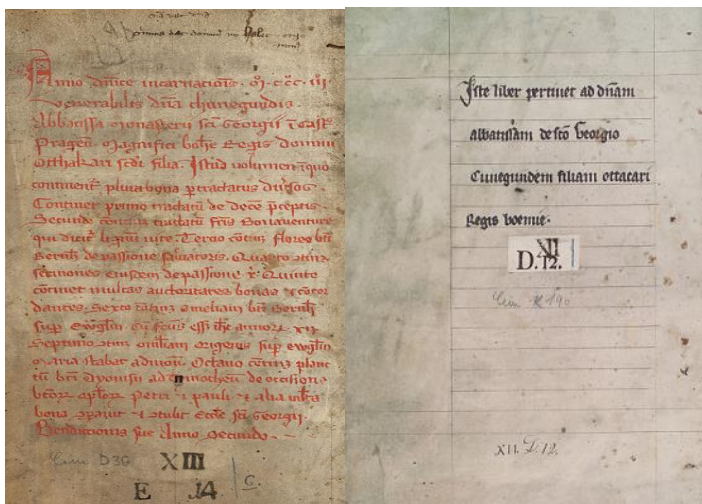
SUMMARY

Renáta MODRÁKOVÁ

MEDIEVAL MANUSCRIPTS IN PRIVATE PROPERTY OF BENEDICTINES FROM THE ST. GEORGE MONASTERY AT PRAGUE CASTLE

The Rule of Saint Benedict prohibited the monks and nuns from owning private property, including manuscripts and stationery. However, this part of the Rule was often disobeyed in medieval monasteries. This fact is prominent in the St. George's Cloister at Prague Castle, where a larger number of medieval manuscripts were placed. Nowadays, these manuscripts are deposited in the Department of Manuscripts and Printed Books in The National Library of the Czech Republic. This Cloister was a wealthy and powerful ecclesiastical institution in the medieval Czech countries. Also, it was the exclusive educational centre for girls and women of influential aristocratic families, including Přemysliden. They were used to living in luxury and were not willing to live in unsatisfactory conditions. We determine three groups of these medieval manuscripts. The first of them are manuscripts ordered and written for the St. George convent. The majority of them were liturgical texts. The rest were works of famous ecclesiastical fathers. The second group presents manuscripts ordered by nuns or their families. They were often prepared in a pure form as it wasn't always clear if the girl was really going to enter the Cloister, so the manuscripts were later adjusted according to conventions of St. George's Cloister. The nuns used this type of manuscripts during their lives in the Cloister and after their death, the manuscripts were incorporated into the library or loaned to other sisters. It is possible to find many personal notices in the manuscripts belonging to the second part. The most interesting group of St. George's manuscripts is the third one. It was nuns and especially abbesses, who ordered these manuscripts (breviaries, praeces and texts with mystical theme). Its contents were compiled according to their ideas and knowledge, the codices were written and depicted according to their requirements. Every single manuscript from this small part reflects its proprietress, her cultural niveau and level of knowledge. Of course, the second and the third group of manuscripts were inconsistent with the Rule. But the understanding of personal property in the Middle age was a bit different from our contemporary view. In fact, what we understand as a conflict, wasn't perceived as such by medieval people.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA:

Obr. 1:
Dedikační přípisek abatyše Kunhuty svatojiřskému klášteru s uvedením obsahu rukopisu (XIII.E.14c, FS).

Obr. 2
Dedikační přípisek abatyše Kunhuty v rukopise XII.D.12 obsahujícím *praece*s.

Obr. 3:
Dedikační scéna se zobrazením abatyše Kunhuty z Kolovrat (XIII.E.1, fol. 7v).

OSOBNÍ KNIHOVNA BISKUPA MATYÁŠE CHORINSKÉHO Z LEDSKÉ V RAJHRADSKÉ KLÁŠTERNÍ KNIHOVNĚ

Lucie HEILANDOVÁ

Nedílnou součástí benediktinského řeholního života je studium knih. Víme, že i v rajhradském klášteře byla vzápětí po jeho založení v polovině 11. století zřízena také knihovna. Nejstarší rajhradské rukopisy vznikaly pro vlastní potřebu kláštera a dominovala mezi nimi teologická a řeholní literatura.⁸⁹⁵ Původní knihovna rajhradského kláštera nebyla příliš rozsáhlá, systematictější, oborově pestřejí a intenzivněji začala být budována až od 17. století, kdy se Rajhrad stal jedním z center vzdělanosti jižní Moravy a u kláštera byl např. založen chlapecký seminář nebo klášterní škola. V průběhu 18. století byl nejen při přestavbě kláštera podle návrhu Jana Blažeje Santiniho Aichela postaven a zařízen barokní knihovní sál, ale také se několikrát rozrostla oborově uspořádaná klášterní knihovna. Knihovní fond byl v této době doplňován jak nepravidelnými nákupy knih, tak poměrně velkými knižními donacemi. Např. v 18. století získal rajhradský klášter do svého vlastnictví řadu osobních knihoven, jak tomu bylo v případě knihovny brněnského sekretáře královského tribunálu Jana Joachima Hackera, jehož knihovnu spolu s celou pozůstalostí klášter získal v roce 1769, nebo knih z majetku olomouckého sufragánního biskupa, Jana Václava Xavera svobodného pána z Freyenfelsu. Nejvíce se o růst knihovního fondu rajhradského kláštera v 18. století zasloužil Otmar Conrad, který v letech 1764–1812 působil jako převor kláštera. Právě jeho osobě vděčí rajhradský klášter za knihy zakoupené z prodeje knižních fondů zrušeného jezuitského řádu nebo ze zrušených moravských klášterů. Díky Otmaru Conradovi získal rajhradský klášter řadu unikátů, množství knih původně určených ke zničení, ale také velké knihovní celky, kterými byla doplněna hlavně klášterní teologická literatura. Do rajhradské klášterní knihovny byl tak např. začleněn knižní fond ze zrušeného kartuziánského kláštera v Brně-Králově Poli, knihovna dominikánského kláštera u svatého Michala v Brně, brněnského františkánského kláštera, premonstrátského kláštera v Zábrdovicích nebo kapucínského kláštera v Mikulově. V období sekularizace klášterů došlo k devalvaci cen knih, nabízené knihovní celky tak dosahovaly desetinu ceny, proto Otmar Conrad za těchto výhodných podmínek doplňoval nejen samotnou klášterní knihovnu, ale i svoji osobní příručnici

⁸⁹⁵ Mezi nejstarší rajhradské rukopisy patří např. tzv. *Martyrologium Adonis* (Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sig. R 388), bezpečně rajhradského původu je lecionář *Lectionarium de tempore* z 11. století (R 637), rajhradského či břevnovského původu jsou nepochybně benediktinský graduál (R 418) a breviář (R 387). DOKOUPIL Vladislav (1966), *Soupis rukopisů knihovny benediktinů v Rajhradě: Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae monasterii ordinis S. Benedicti Rajhradensis*. Praha.

knihovnu umístěnou v prelaturě, která byla po jeho smrti (12. června 1812) do klášterního fondu začleněna. Jednu z výhodných knižních akvizic Otmaru Conrada představovala koupě osobní knihovny prvního brněnského biskupa, Matyáše Chorinského z Ledské. Právě tuto knihovnu zakoupil do své osobní knihovny, a protože obsahovala množství domácích i zahraničních teologických literatury, doplnila tak proboštskou knihovnu o řadu unikátů. Otmaru Conradovi a jeho předchůdci Bonaventurovi Piterovi se v průběhu 18. století podařilo vybudovat v Rajhradě moderní knihovnu, která se stala základem budoucího teologického a vědeckého studia rajhradských benediktinů.

První brněnský biskup, Matyáš Chorinský z Ledské, pocházel z významného moravského rodu sídlícího ve Veselí nad Moravou. Rod Chorinských z Ledské patřil ve druhé polovině 18. století k tzv. talárové šlechtě a příslušníci tohoto rodu se pohybovali ve vrcholné politice, zastávali vysoké správní i církevní úřady. Ani v případě Matyáše Chorinského z Ledské tomu nebylo jinak. Narodil se 4. října 1720 v Pačlavicích, byl jedním z pěti synů Františka Karla Chorinského z Ledské (1689–1741) a Marie Kateřiny Kotulínské z Kontulína.⁸⁹⁶ Jako druhý syn Františka Karla Chorinského z Ledské byl již v dětství předurčen k církevní kariéře. Po absolvování studií na olomouckém semináři byl 5. dubna 1743 vysvěcen na kněze a ještě téhož roku byl jmenován čestným a roku 1746 řádným sídelním kanovníkem brněnské kolegiální kapituly. Jeho kariérní růst byl také díky rodinným stykům poměrně rychlý. Již roku 1752 se stal děkanem brněnské kolegiální kapituly u sv. Petra, roku 1759 skutečným konzistoriálním radou v Olomouci a následující rok kanovníkem olomouckým. Ve stejné době začal také působit na olomoucké univerzitě, kde nejen vyučoval teologii, ale také zde byl v roce 1775 zvolen rektorem. Významným životním mezníkem pro něj byl rok 1769, kdy byl jmenován titulárním biskupem samařským a pomocným biskupem tehdy již nemocného královéhradeckého biskupa Heřmana Hannibala z Blümegenu. S Heřmanem Hannibalem z Blümegenu pojili Matyáše Chorinského z Ledské nejen pracovní, přátelské, ale také příbuzenské vztahy, neboť sestra Matyáše Chorinského z Ledské, Marie Antonie Anna Chorinská z Ledské, se provdala za bratra Heřmana Hannibala z Blümegenu, Jindřicha Kajetána Pavla z Blümegenu. S osobou Heřmana Hannibala z Blümegenu je také spojen kariérní růst Matyáše Chorinského z Ledské, od 60. let 18. století nebyl biskup z Blümegenu zcela zdravý a Matyáš Chorinský z Ledské se v této době stal jeho zástupcem a jedním z jeho nejbližších spolupracovníků. Poté, co byl v roce 1767 biskup z Blümegenu po mrtvici trvale upoután na lůžko a kvůli sporům s královéhradeckou kapitulou trvale přesídlil do Brna, stal se Matyáš

⁸⁹⁶ Všech pět bratří zastávalo významné postavení – Matyáš František Chorinský byl brněnským biskupem, František Karel Chorinský se stal tajným radou, Ignác Dominik Chorinský hejtmanem opavského a krnovského knížectví a Jan Nepomuk Chorinský byl plukovníkem a padl v bitvě u Torgova v roce 1760. Významnost rodu potvrzuje také skutečnost, že v roce 1761 povýšila císařovna Marie Terezie rod Chorinských z Ledské do hraběcího stavu.

Chorinský z Ledské jeho přímým zástupcem a pomocným královéhradeckým světitím biskupem. V polovině 70. let 18. století byl Matyáš Chorinský z Ledské fixován na Brno, odkud pravidelně odjížděl na univerzitu do Olomouce nebo vykonával vizitace v královéhradecké diecézi. Po smrti biskupa Heřmana Hanibala z Blümegeu, 17. října 1774, se vrátil zpět do Olomouce, kde vykonával funkci pomocného světitího biskupa, tuto funkci převzal po nedávno zemřelém Janu Václavovi z Freyenfelsu. Od roku 1774 působil také jako světití olomoucký biskup a pokračoval v přednášení teologie na olomoucké univerzitě, kde byl v roce 1775 zvolen rektorem. Ve stejném roce pak byl jmenován proboštem brněnské kapituly a ze své funkce spravoval kapitulní statek, kam patřily Přízřenice, Dolní a Horní Cejl a desátky z panství Kuřim.⁸⁹⁷ Jako vůdčí osobnost brněnské kapituly měl na starost správní a hospodářské záležitosti kapituly. Kromě toho se stal také garantem vzdělání duchovních spadajících pod brněnskou kapitolu, proto usiloval alespoň o otevření brněnského teologického semináře, který by měl zajistit vzdělání duchovních z jižní Moravy, kteří byli v této době nuceni dojíždět do Olomouce. Protože Matyáš Chorinský z Ledské v 70. letech 18. století zastával řadu významných funkcí a pohyboval se v univerzitním prostředí, spolupodílel se na vytváření reforem týkajících se duchovní správy nebo se účastnil jednání, která vedla ke vzniku brněnského biskupství a probíhala pod vedením hraběte Václava Kounice.

Rozdělení Moravy na tři diecéze se sídly v Opavě, Olomouci a Brně bylo jedním z reformních kroků císařovny Marie Terezie, kterými chtěla omezit dosavadní moc a vliv církve a co nejvíce přiblížit církevní rozdělení země správnímu, což by umožnilo vytvoření řady centrálních úřadů, spojení funkcí nebo jejich postupné sloučení a tak získání dohledu nad církevní správou.⁸⁹⁸ Podle instrukcí císařovny pro církevní oddělení měla být katolické církvi ponechána svoboda pouze v oblasti náboženského kultu, hlásání evangelia a vnitřní disciplíny. Ostatní oblasti, které se jakýmkoli způsobem dotýkaly zájmu státu, měly být výhradně státní záležitostmi. Jednalo se o dlouhodobě plánovaný projekt, ale k vlastnímu rozdělení olomoucké diecéze přistoupila Marie Terezie až po smrti dosavadního olomouckého biskupa Maxmiliána Hamiltona, 31. října 1776. Tehdy probíhala řada jednání týkajících se např. rozdělení pravomocí, správních otázek, určení hranic jednotlivých diecézí apod. a po jejich skončení byl vydán dekret císařovny, jímž se ustanovilo arcibiskupství v Olomouci a sufragánní biskupství v Brně. Prvním brněnským biskupem byl jmenován probošt brněnské kapituly Matyáš František hrabě Chorinský z Ledské.

⁸⁹⁷ MACEK Jaroslav (2000), *Nástin dějin brněnské diecéze 1777–1990*, in: TEPLÝ Libor (2000), *Biskupství brněnské*. Brno, s. 14.

⁸⁹⁸ TEPLÝ Libor (2000), *Biskupství brněnské*. Brno. ČERNUŠÁK Tomáš (2007), *Důvody a předpoklady vzniku brněnské diecéze*, in: *Brněnská diecéze 1777–2007. Historie a současnost. Sborník příspěvků ze symposia na Biskupském gymnáziu v Brně 10. 11. 2007*. Brno, s. 11–14.

Protože se na rozdělení Moravy na dvě samostatná biskupství shodli církevní i světská hodnostáři a celé jednání probíhalo ke spokojenosti všech zúčastněných, potvrdil dohodnutý stav i papež Pius VI. vydáním papežských bul datovaných 5. prosince 1777. Vydanými listinami mimo jiné verifikoval založení brněnského biskupství vyčleněním z olomoucké diecéze, jmenování Matyáše Chorinského z Ledské brněnským biskupem a povýšení olomouckého biskupství na arcibiskupství, do jehož čela byl již 6. října 1777 zvolen dosavadní kapitulní děkan Antonín Theodor Colloredo-Waldsee. Poté, co dne 5. prosince 1777, papež Pius VI. potvrdil vznik brněnského biskupství, byl 15. prosince 1777 do jeho čela jmenován Matyáš Chorinský z Ledské a po jeho stvrzení v úřadu Marií Terezií došlo 22. února 1778 v brněnské katedrále jeho slavnostnímu instalování.⁸⁹⁹

První brněnský biskup Matyáš Chorinský z Ledské dostal za úkol nejen uvést diecézi v život a finančně zajistit její správu, ale také musel od základů vybudovat všechny centrální diecézní úřady a především biskupskou konzistoř, která by zaručila vzdělání duchovenstva v nově vzniklé diecézi.⁹⁰⁰ Dosavadní kolegiální kapitula v Brně na Petrově se stala kapitulou katedrální a kostel sv. Petra a Pavla novým dómem diecéze. Právě Petrov se měl stát duchovním centrem celé diecéze a kromě správních úřadů, které zde sídlily, zde měla být zřízena i zamýšlená univerzita. Nové brněnské biskupství bylo plánováno materiálně zabezpečit proboštskými statky brněnské kapituly,⁹⁰¹ statkem Chrlice a vyškovským statkem.⁹⁰² Bohužel toto majetkové zajištění bylo zcela nedostačující, protože kapitulní statky byly v této době poměrně dost zadluženy a značné částky si z kapitulních peněz půjčovali i samotní kanovníci, nevyjímaje Matyáše Chorinského z Ledské, který prostřednictvím půjček ze zastavených kapitulních statků zaplatil řadu pohledávek vzniklých na rodovém majetku hrabat Chorinských z Ledské.⁹⁰³

⁸⁹⁹ ŠTOURACOVÁ Jiřina (2007), Vznik biskupství brněnského jako součást rozsáhlé reformy církevní správy na Moravě, in: *Brněnská diecéze 1777–2007. Historie a současnost. Sborník příspěvků ze symposia na Biskupském gymnáziu v Brně 10. 11. 2007.* Brno, s. 18; JAN Libor (1996), *Sedm set let brněnské kapituly.* Brno, s. 95.

⁹⁰⁰ Až do roku 1778 museli kněžští kandidáti studovat bohosloví v Olomouci, teprve v roce 1778 byl olomoucký seminář i s univerzitou přeložen do Brna, do bývalého jezuitského semináře, odkud se ale po čtyřech letech vrátil zpět do Olomouce. MACEK (2000 : 15), ref. 3.

⁹⁰¹ Výnosy z kapitulního majetku, kam patřily Přízřenice, Dolní a Horní Cejl a desátky z panství Kuřim nestačily pokrýt provoz a vydání brněnské kapituly spojená s opravami a výzdobou chrámu svatého Petra a Pavla na Petrově. Kromě toho si v průběhu 18. století z kapitulních peněz půjčují značné částky i samotní kanovníci.

⁹⁰² Majetkové rozdělení se neobešlo bez sporů, proti postoupení vyškovského panství Brnu se postavila olomoucká kapitula, která by tak přišla o výnosný majetek. Matyáš Chorinský z Ledské nakonec upustil i od reálného převzetí velkostatku Chrlice, který ponechal arcibiskupovi a nechal si z něj pouze vyplácet peněžní rentu, která byla po roce 1775 vyčíslena na pouhých 14 000 zlatých ročně. ŠTOURACOVÁ Jiřina (2007 : 18), ref. 5.

⁹⁰³ „V roce 1753 dlužili kanovníci Chorinský, Waffenberg, Deblin a oba Rollsbergové kapitule 24 400 zlatých, zatímco kolegiální kapitula sama dlužila jiným osobám a institucím 34 300 zlatých. V roce 1755 vzrostl dluh kapitulního děkana Chorinského již na 26 tisíc zlatých a

Výnos původních kapitulních statků nebyl schopen pokrýt výdaje nově vzniklého biskupství a v majetkových otázkách došlo nakonec i ke sporům s olomouckým arcibiskupstvím, které se nechtělo vzdát výnosných jihomoravských statků, proto se ještě několik let měnily hranice nově zřízeného brněnského biskupství, které se definitivně ustálily až v 80. letech 18. století, kdy byly nakonec na základě nařízení císaře Josefa II. ztotožněny s hranicemi státní správy.⁹⁰⁴

Jak je z předchozího patrné, biskup Chorinský neměl v době svého nástupu do funkce nikterak lehkou pozici. S finančními potížemi biskupství se potýkal po celou dobu svého života. Stejně starosti mu dělaly i existenciální otázky celé diecéze, kdy se jak Marie Terezie, tak i Josef II. snažili svými reformami omezit moc církve a většinu církevních pravomocí podříditi státní administrativě. Především v době josefínských reforem, kdy došlo ke zrušení řady církevních pravomocí nebo k sekularizaci klášterů, se musel biskup Chorinský s nelehkou situací velice těžko vyrovnávat a většinou zůstával spíše stranou dění a zabýval se hlavně praktickými otázkami týkajícími se správy brněnské diecéze, její organizace a především finančního zajištění. Brněnská diecéze se již od svého vzniku potýkala s finančními problémy, její dluhy se ještě v průběhu 80. let 18. století značně navýšily, že se dokonce uvažovalo i o prodeji kapitulních statků a penězi z prodeje pokrýt alespoň některé dluhy a provozní náklady. K prodeji kapitulních statků nakonec nedošlo, ale byly radikálně sníženy veškeré možné výdaje. Protože se brněnská diecéze pohybovala v existenciální krizi, nemohl si biskup Chorinský nejen dovolit realizovat žádné velké stavební projekty, ale např. se také nepokusil zakoupit knižní fondy ze zrušených klášterů.

Ve své funkci působil Matyáš Chorinský z Ledské až do své smrti v roce 1786.⁹⁰⁵ Zemřel náhle při vizitaci v Kuřimi a ve své poslední závěti z 25. dubna 1786 učinil generálním dědicem brněnskou katedrálu „*Die Brünnner königliche Domkirche*“, která s jeho pozůstalostí mohla nakládat podle vlastního uvážení a ku prospěchu celé diecéze.⁹⁰⁶ Ve zmíněné závěti byla také vyčleněna částka

Rollsbergů na téměř 7 tisíc zlatých.“ JAN Libor (1996 : 93), ref. 5. Finanční půjčky od kapituly Matyáš Chorinský z Ledské použil např. k vyplacení barona Kotulinského, s jehož sestrou Marií Kateřinou Kotulinskou se oženil jeho bratr František Karel Chorinský z Ledské. Diecézní archiv Biskupství brněnského, Biskupská konzistoř Brno, inv. č. 4019, sig. C50, ev. j. 1094. MZA v Brně, G 144, k. 12, inv. č. 77.

⁹⁰⁴ Nově zřízené biskupství bylo složeno ze 151 far ve znojenském, jihlavském a části brněnského kraje. Brněnská diecéze byla rozdělena na 36 děkanství, díky tomu, že roku 1783 byly hranice církevní správy ztotožněny s hranicemi státní správy, získala brněnská diecéze pod svou správu celý brněnský i znojenský kraj.

⁹⁰⁵ MZA v Brně, Matriky, Brno-venkov, Kuřim, římskokatolický farní úřad, Sterberegister 30. 10. 1786.

⁹⁰⁶ Právoplatný testament biskupa Chorinského, na jehož základě proběhlo dědické řízení, pochází z 25. dubna 1786. Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 179, fol. 1244–1249. Pozůstalostní inventář vypracovaný Josefem Michalem Konallem 1. prosince 1786 vyčíslil jeho jmění na 32 144,40 zlatých. Hodnota knihovny biskupa

na pohřební obřad, pravidelné zádušní mše nebo na každoroční výplaty penzí několika kapitulních služebníků či na podporu chudých a invalidů. Několik předmětů ze svého majetku také biskup Chorinský věnoval brněnským klášterům, další pak svému bratrovi Ignáci Dominikovi Chorinskému z Ledské.⁹⁰⁷ Většina majetku z pozůstalosti biskupa Chorinského připadla brněnské kapitule, která se z finančních důvodů rozhodla ještě roku 1787 nabídnout jeho pozůstalost k prodeji, včetně jeho knihovny.

Počátek zájmu o knihy Matyáše Chorinského z Ledské je doložen již ve 30. letech 18. století, kdy se v rodové knihovně objevují jeho první rukopisná exlibris. Chorinští z Ledské, kteří patřili k elitní vrstvě společnosti, měli v rodovém sídle ve Veselí nad Moravou zařízenou poměrně rozsáhlou knihovnu, v níž dominovala právnícká a encyklopedická literatura a velkou měrou v ní byla také zastoupena díla antických klasiků. Struktura knihovny Chorinských z Ledské odpovídala tehdejšímu dobovým zvyklostem a odrážela osobní zájmy jednotlivých členů rodu.⁹⁰⁸ V 18. století představovala knihovna Chorinských z Ledské reprezentativní šlechtickou encyklopedickou knihovnu, která plnila především vzdělávací funkci. Knižní fond nacházející se na sídle ve Veselí nad Moravou byl poměrně bohatý, vedle řídce zastoupených teologických děl zde mohl čtenář nalézt antickou klasiku, humanistickou rétoriku a jazykovědu, právnícké, politologické a filozofické spisy nebo historické, umělecké a zeměpisné práce. Poměrně bohatá encyklopedická interiérová knihovna reprezentovala vzdělanost svých majitelů. Protože v průběhu 18. století začínají do rodových knihoven stále více pronikat osobní zájmy jednotlivých příslušníků rodu, stávají se součástí zámeckých interiérových knihoven i osobní knižní sbírky či osobní knihovny identifikované většinou prostřednictvím rukopisných poznámek, exlibris, supralibros nebo vazby. Osobní knihovny věrně odrážejí individuální zájmy čtenářů a jsou významným pramenem pro poznání společenského života, odrazem povolání daného majitele, jeho zálib apod. I když se v knihovně Chorinských z Ledské nachází pouze několik knih označených provenienční

Chorinského je v tomto inventáři hrubě odhadnuta na pouhých 100 zlatých. Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 179, fol. 1345–1415.

⁹⁰⁷ Ignác Dominik Chorinský z Ledské získal odkazem stříbrnou monstranci, několik hodnotných portrétních obrazů a obraz zachycující Svatou rodinu. Pozůstalost mu byla předána v roce 1787. Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 179, fol. 1327r–v.

⁹⁰⁸ Počátek rodové knihovny Chorinských z Ledské lze bezpečně doložit k roku 1622, z této doby pochází signovaný, zčásti vlastnoručně psaný, rukopis Ctibora Chorinského z Ledské „*Knihy různých záznamů hospodářských, lékařských, zvěrolékařských i jiných z hospodářství Chorinských v Chorině, Strážce a ve Zlámané Lhotě*“ MZK v Brně CH–50. Vlastní knihovna Chorinských z Ledské byla systematicky budována až od konce 17. století, jednalo se o klasickou šlechtickou encyklopedickou knihovnu, v níž převažovala právnícká literatura. Viz HEILANDOVÁ Lucie (2010), Zámecká knihovna hrabat Chorinských, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska. Sborník z 18. odborné konference, Olomouc, 2009*. Olomouc, s. 227–237.

poznámkou Matyáše Chorinského z Ledské, můžeme si i díky nim udělat představu jakou literaturu v době svého mládí četl.

Díky provenienčním poznámkám můžeme první knihy z vlastnictví Matyáše Chorinského z Ledské jasně identifikovat a je zcela zřejmé, že se jedná hlavně o publikace, které používal při svém teologickém studiu. S jeho osobou je spojena většina teologické literatury nacházející se v zámecké knihovně hrabat Chorinských z Ledské. Jeho nejstarší dochované datované rukopisné exlibris pochází z roku 1738 a nachází se v díle Cesare Calina, *Junger Joseph der studierenden Hoch-Adelichen Jugend deß Xaverianischen Seminarii zu Bologna...* z roku 1735, uloženém v rodové knihovně Chorinských.⁹⁰⁹ Rukopisných exlibris Matyáše Chorinského z Ledské v rodové knihovně nalezneme několik, ve většině případů se jedná o nedatovanou poznámku „*Ex Libris Matthiae Chorinsky L. B. de Ledske*“, která bývá nejčastěji napsána v teologických spisech z 30. let 18. století. Aktivní sbírání knih a vytváření vlastní osobní knihovny Matyáše Chorinského z Ledské je spojeno až s koncem jeho teologického studia a dobou, kdy už byl vysvěcen na kněze a jako kanovník působil u brněnské kapituly na Petrově. Z této doby, tedy ze 40. let 18. století, pochází také jeho první mědirytinové erbovní exlibris, které používal až do konce 70. let 18. století, kdy ho někdy po roce 1777 nahradil erbovním exlibris doplněným biskupskými insigniemi.

Při budování vlastní knihovny Matyáš Chorinský z Ledské navázal nejen na rodinnou tradici, ale také byl ovlivněn univerzitním prostředím a biskupem Heřmanem Hanibalem z Blümegenu, který byl v počátcích jeho kariéry jedním z jeho učitelů.⁹¹⁰ Osobní knihovna Matyáše Chorinského z Ledské byla sice budována s primárním zájmem o teologii a duchovní literaturu, ale protože byla škála jeho zájmů poměrně široká, vytvořil během svého života rozsáhlou, žánrově pestrou knihovnu, o jejímž obsahu i velikosti se dozvídáme z dochovaných inventářů.⁹¹¹ Knihovna Matyáše Chorinského z Ledské byla reprezentativní knihovnou vysoce postaveného duchovního hodnostáře, čemuž odpovídal i vlastní knižní fond. Jak již bylo řečeno, primárně zde mohl čtenář nalézt teologickou literaturu, kterou její majitel potřeboval ke svému teologickému studiu. Teoretické teologické spisy, které se v knihovně nacházely, používal Matyáš Chorinský z Ledské nejen k osobnímu vzdělávání a studiu, ale také jako podklady pro svoji vědeckou práci, neboť byl autorem řady teologických spisů, z nichž některé také vyšly tiskem. Řada nejnovější teologické literatury pocházela z pera profesorů či žáků olomoucké univerzity,

⁹⁰⁹ V knize se nachází datovaná rukopisná provenienční poznámka „*Ex Libris Matthiae Chorinsky L. B. de Ledske Anno 1738*“. MZK v Brně, CH-5.596.

⁹¹⁰ Biskup z Blümegenu měl na Matyáše Chorinského z Ledské velký vliv, také mohl některé knihy Matyáši Chorinskému z Ledské některé knihy ze svého vlastnictví věnovat. Ani u jednoho ze sedmi exemplářů nesoucího provenienční poznámku biskupa z Blümegenu se následující vlastnictví Matyáše Chorinského z Ledské nepodařilo prokázat a je spíše pravděpodobné, že se svazky do rajhradské knihovny dostaly jinou cestou.

⁹¹¹ Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 178 a 179.

kde Matyáš Chorinský z Ledské působil. Množství knih bylo také spojeno s vykonáváním jeho funkce, ať již kněžského nebo od roku 1777 biskupského úřadu. V jeho knihovně se proto nacházela řada knih věnujících se církevnímu a kanonickému právu, pastorační péči, ale i praktickým hospodářským otázkám. Kromě několika exemplářů Bible, tištěné v různých jazykových mutacích, zde mohl čtenář nalézt také biblické konkordance, biblické texty spolu s komentáři k nim nebo liturgické knihy. Velkou zálibu měl Matyáš Chorinský z Ledské v četbě a studiu antické literatury, v jeho knihovně se nacházela řada děl klasických autorů, ať již v soudobém nebo starším vydání, mezi nimiž bylo i množství unikátů. Matyáš Chorinský z Ledské se ale neomezoval pouze na duchovní a klasickou literaturu, i když ta v jeho knihovně převažovala. Pečlivě sledoval společenské dění a rozvoj vědeckého poznání, nedílnou součástí jeho knihovny byly proto encyklopedie, jazykové příručky nebo specializovaná díla věnující se přírodním vědám, matematice, literatuře, jazykovědě, historii či geografii. Evidentní zájem o kulturní dějiny dokládají umělecko-historické publikace. Sám biskup Chorinský se stal mecenášem umělců a zadavatelem řady uměleckých děl, většinou obrazů svatých, nebo byl jedním z iniciátorů barokní úpravy dómu sv. Petra a Pavla na Petrově a přestavby několika budov pro potřeby brněnské kapituly tamtéž.⁹¹² Stavební realizace na Petrově dokládá také jeho znak nacházející se nad nadpražím domu č. p. 2 a doplněný ozdobnou kartuší s nápisem *CONSISTORIUM ANNO MDCCLXXVIII*.

Knihovna Matyáše Chorinského z Ledské byla řazena oborově a jako samostatný celek byla vyčleněna např. biblistika, kanonické právo, pastorální teologie, dogmatika a morální teologie, skutky apoštolů a životy svatých, rétorika, gramatika, literatura, světové a církevní dějiny nebo geografie.

Zajímavé je nejen obsahové, ale také jazykové složení knihovny. Dominantním jazykem knih byla latina, ale v knihovně Matyáše Chorinského z Ledské nalezneme také knihy tištěné řecky, hebrejsky, německy, italsky a francouzsky. Z rukopisných poznámek vyplývá, že tyto jazyky aktivně nebo alespoň pasivně ovládal. Řečtinu a hebrejštinu začal studovat až během svých olomouckých teologických studií, a protože s těmito jazyky teprve začínal, jsou hebrejšтина a řečtina také jedny z mála jazyků, k nimž se v knihovně Matyáše Chorinského z Ledské nacházely jazykové učebnice a příručky. V dochovaných exemplářích se setkáme i s četnými rukopisnými poznámkami, z nichž je patrné, že si jazyk teprve osvojoval. Publikace tištěné v řečtině a hebrejštině se v jeho knihovně vyskytují buď v bilingvní verzi v kombinaci s latinou, nebo se jedná o biblické texty a texty Starého zákona.

⁹¹² Pro katedrálu sv. Petra a Pavla na Petrově objednal Matyáš Chorinský z Ledské koncem 70. let 18. století např. obrazy na boční oltáře svatého Prokopa a svatého Václava. Obraz svatého Václava měl za 100 zlatých zhotovit František Vavřínek Korompay. Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 178, fol. 492r–494v.

Během života Matyáše Chorinského z Ledské bylo vytvořeno několik inventárních seznamů zachycujících aktuální stav knihovny. Nejstarší a velmi zběžný pochází z 50. let 18. století a nejmladší byl napsán nedlouho po smrti biskupa Chorinského z Ledské, pravděpodobně jako podklad k dědickému řízení či prodeji jeho vlastní knihovny. Dochované inventární seznamy ve většině případů uvádí jen stručný název díla, u několika exemplářů je také zmíněn i autor, občas je uvedeno datum či místo vydání, případně velikost nebo počet svazků. Již v 50. letech 18. století vlastnil Matyáš Chorinský z Ledské reprezentativní rozsáhlou knihovnu, jejíž hodnotu v soupise veškerého majetku vyčíslil na 9 000 zlatých.⁹¹³ Hodnota knihovny byla v soupise patrně nadhodnocena, neboť první inventáře knihovny z 50. let 18. století zaznamenávají v knihovně ani ne 200 svazků. Jeden z prvních dochovaných inventářů knihovny Matyáše Chorinského z Ledské vznikl mezi lety 1774–1777 a je v něm zachyceno pouze 152 děl.⁹¹⁴ Na tento soupis navazuje řada dalších, neboť inventářů biskupské knihovny vzniklo v průběhu 70. a 80. let 18. století několik a některé byly napsány i ve více shodných verzích. Protože byl Matyáš Chorinský z Ledské opravdový milovník knih, doplňoval svoji knihovnu pravidelnými každoročními nákupy a knižní fond se od 50. let 18. století do konce jeho života několikanásobně rozrostl. Např. již inventář knihovny vytvořený koncem 70. let 18. století, zachycuje v knihovně Matyáše Chorinského z Ledské 717 jednosvazkových i vícesvazkových děl.⁹¹⁵ Ze stejné doby pochází i nejpřehlednější knihovní katalog *Catalogus librorum Bibliotheca Chorinskianae*, který je bohužel také nedatovaný a je v něm zaznamenáno 716 položek. Kromě pečlivé úpravy zaujme také na konci seznamu napsaný vlastnoruční podpis biskupa Chorinského a přítisťený biskupský signet.⁹¹⁶ Většina inventářů zachycuje pouze výčet názvů knih, ke kterým je jen v ojedinělých případech připojeno jméno autora díla, počet svazků nebo datum a místo vydání. Nedatovaný seznam knih vytvořený patrně nedlouho po smrti biskupa Chorinského z Ledské *Verzeichniß der sich in der bischöflichen Bibliothek Emfindlichen Bücher* obsahuje kromě strohého soupisu knih i dataci u většiny z nich.⁹¹⁷

Časové rozpětí knih nacházejících se ve vlastnictví biskupa Chorinského zahrnuje publikace vytištěné v 16.–18. století. S rukopisy ani inkunábulemi se

⁹¹³ Knihovna se objevuje na nedatovaném soupise mezi položkami aktiv vedle statku Patschlawitze, podílu na rodovém statku Studenec nebo obnosu 2 000 zlatých, který Matyáš Chorinskému z Ledské v této době dlužil Ignác Butz. Diecézní archiv Biskupství brněnského, Biskupská konzistoř Brno, inv. č. 4019, sig. C50, ev. j. 1094, fol. 45.

⁹¹⁴ Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 178, fol. 835r–838r.

⁹¹⁵ Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 178, fol. 875r–881v.

⁹¹⁶ Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 178, fol. 893r–902r.

⁹¹⁷ Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 179, fol. 1293r–1304v.

v osobní knihovně biskupa Chorinského nesetkáme a nejstarší tisky v jeho vlastnictví byly vydané až v průběhu 16. století. Ve zmíněném seznamu se jich nachází 18 a jedná se o díla klasických antických autorů nebo o teologické spisy.⁹¹⁸ Počet publikací vytištěných v 17. století již narůstá, v knihovně biskupa Chorinského se z tohoto období nachází přibližně 100 děl. Skladba tisků ze 17. století je již daleko pestřejší, kromě několika vydání Bible a komentářů k ní, děl církevních otců, teologických a klasických děl se zde nacházely např. i geografie nebo jazykové příručky. Nejvíce knih pochází z 18. století, což dokládá, že si Matyáš Chorinský z Ledské budoval moderní knihovnu, sledoval aktuální knižní novinky a řada knižních nákupů byla spojena s jeho působením na univerzitě nebo v biskupské funkci. Skladba publikací vytištěných v průběhu 18. století je daleko pestřejší, z tohoto období pochází např. řada přírodovědných, hospodářských, matematických a fyzikálních spisů nebo disertací. Svoji knihovnu Matyáš Chorinský z Ledské pravidelně doplňoval každoročními nákupy, o kterých také vypovídají každoroční vyúčtování. Své knihy kupoval většinou v Brně, Olomouci nebo si je nechával dovážet z ciziny, nejčastěji z Říma a Vídně.⁹¹⁹ V každoročních vyúčtováních biskupových výdajů představují nákupy knih, objednávky tisku knih a vazby knih celkem nezanedbatelnou položku vedlejších výdajů. Bohužel tyto položky nejsou nějak blíže specifikovány, pouze u nákladnějších exemplářů se objevuje např. poznámka o jejich obsahu, vazbě nebo počtu svazků.

Knihovna Matyáše Chorinského z Ledské byla umístěna v biskupské rezidenci na Petrově, aby v ní mohl biskup Chorinský pravidelně studovat, což dokumentuje i jedna z rukopisných poznámek v jednom z knižních inventářů. „... *das ganze Werk befindet sich im Priesterhause wohin es Excell. Herr Bischof zum Lesen gegeben.*“⁹²⁰ Pro knihovnu byla v biskupské rezidenci vyčleněna jedna místnost, kterou nechal biskup Chorinský vybavit několika novými regály. Kromě toho měl ale příruční knihovnu v kanceláři a menší knihovnu v ložnici. Matyáš Chorinský z Ledské knihy, které vlastnil, skutečně

⁹¹⁸ Mezi tisky pocházejícími z 16. století nalezneme např.: *Joannis Boemi repertorium librorum trium de omnium Pentium ritibus 1520; Dionisii Cartusiani operum minor thom. primus Coloniae 1532; Joannis Chrisostomi Thomus tertius 1539; Julii Caesarii Commentarii Lugd. 1543; Caroli Sigonii Regum Consulium Dictatorum ac Censorum 1550; Alciati Juris Consul: Mediolanensis Lugd. 1560; Epistola decretalis gregorii Francofurti 1556; Homeri opera graeco latina omnia Basil 1564.* Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 179, fol.1347r–1358v.

⁹¹⁹ Např. v roce 1781 se v soupise výdajů kromě 12 zlatých, které zaplatil biskup Chorinský knihkupcům z Brna a Olomouce nebo 10 zlatých, které poslal tiskárně, objevuje položka v hodnotě 7,30 zlatých, které zaplatil za knihy objednané z Vídně. „*Vor von Wien erkaufte bücher nebst ein Evangelibuch für dem Convertit Paradij*“. Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 178, fol. 675v.

⁹²⁰ Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 179, fol. 1304v.

četl a používal. Jeho aktivní čtenářský zájem dokládají také četné rukopisné poznámky a podtrhané pasáže nacházející se v řadě jeho knih.

Jak již bylo zmíněno, ve své závěti odkázal Matyáš Chorinský z Ledské celé své jmění, jehož součástí byla i jeho osobní knihovna, brněnské kapitule. Protože se brněnská kapitula v 80. letech 18. století potýkala s nedostatkem finančních prostředků, rozhodl se jeho nástupce, Jan Křtitel Lachenbauer, k odprodeji celé pozůstalosti svého předchůdce. Knihovna byla pak jako majetek kapituly rok po smrti Matyáše Chorinského z Ledské jako celek prodána rajhradskému klášteru. Jelikož byl ale tehdejší trh knihami přesycený, byla cena knihovny značně devalvována a vyčíslena na nepatrný zlomek své skutečné ceny, na 428,35 zlatých. Již při vytváření nabídkového seznamu bylo bráno v potaz, že je momentální trh knihami přesycen, a proto původní odhad připustil, že se cena nabízených knih může ještě změnit podle případného zájmu.⁹²¹ Prodej osobní knihovny Matyáše Chorinského z Ledské pravděpodobně velký zájem nevzbudil, neboť probošt Otmar Conrad biskupskou knihovnu koupil v roce 1787 za pouhých 300 zlatých, i když sám její hodnotu odhadl na 3 000 zlatých.⁹²²

Koupí knihovny Matyáše Chorinského z Ledské získal Otmar Conrad pro Rajhrad velké množství odborné teologické literatury. Knihovnu si cenil také pro množství cizojazyčné a odborné literatury, která se ve fondu klášterní knihovny dosud nenacházela. Koupí biskupské knihovny považoval za velice výhodnou „*etiam in pluribus Libris Hebraicis et Graecis, quarum Linguarum bene gnarus fuit consistentem integram integram pro 300 fl. pro qua ipse succesive ultra 3000 fl. expedit.*“⁹²³ Knihy z pozůstalosti Matyáše Chorinského z Ledské byly plynule začleněny do osobní knihovny Otmara Conrada nacházející se v prelatuře „*potiones libros pro mea privata Bibliotheca reservari, reliquos ad bibliothecam Mnrij dedi...*“⁹²⁴ Vznik uzavřené proboštské knihovny inicioval Otmar Conrad především z toho důvodu, že se v ní nacházely i tisky vydané v době zrušení knižní cenzury, které by mohly být nevhodnou literaturou např. pro novice nebo méně vzdělané spolubratry. Osobní knihovna Otmara Conrada obsahovala v době jeho smrti necelých 5 000 svazků a v roce 1786 k ní Otmar Conrad pořídil také systematický katalog *Series Librorvm qvi In privata Bibliotheca Praelati Raijhradensis asservantvr* uvádějící autory, názvy, místo a rok vydání, formát a případně i počet svazků díla.⁹²⁵

⁹²¹ Verzeichnüß der sich in der bischöflischen Bibliothek Emfindlichen Bücher „*Dato muß sich aber noch der Prenumerationis schein Vorfinden und den Käufer eingehändigst werden.*“ Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 179, fol. 1358r.

⁹²² DOKOUPIL Vladislav (1972), *Dějiny moravských klášterních knihoven ve správě Universitní knihovny v Brně*, Brno, s. 58–59. MZA v Brně, E6, k. 290, sig. Fb9, inv. č. 2512, fol. 57.

⁹²³ MZA v Brně, E6, k. 290, sig. Fb9, inv. č. 2512, fol. 57.

⁹²⁴ *Ibidem*.

⁹²⁵ Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sig. R 636.

Celkovou rekonstrukci knihovny biskupa Chorinského bohužel znemožňuje skutečnost, že při včleňování knih z pozůstalosti Matyáše Chorinského z Ledské do rajhradské klášterní knihovny docházelo, stejně jako u dalších tisků, které Otmar Conrad získal např. ze zrušených klášterů, často k převázání knih, odstranění původních exlibris či přeškrtnání rukopisných provenienčních poznámek. U většiny knih z vlastnictví biskupa Chorinského z Ledské byly provenienční poznámky odstraněny a biskupova exlibris překryta rajhradskými exlibris, které nechal Otmar Conrad pro knihovnu vytvořit v roce 1789.⁹²⁶ Část knih byla také převázána do jednoduché pergamenové vazby, čímž opět došlo k odstranění biskupových exlibris nacházejících se ve většině případů na předešlých knih.

Při zpracování fondu nacházejícího se v historickém sále rajhradské klášterní knihovny, bylo dosud jasně identifikováno celkem 87 knih pocházejících z knihovny prvního brněnského biskupa Matyáše Chorinského z Ledské. Všechny tyto exempláře jsou označené exlibris. Protože ale díky dochovaným inventářům můžeme celou knihovnu biskupa Chorinského zrekonstruovat, můžeme u řady knih nacházejících se v rajhradské klášterní knihovně jeho vlastnictví s jistotou předpokládat, ačkoli se v nich žádný provenienční údaj neobjevuje. Na druhou stranu se v knihovně nachází i množství duplikátů, které tuto identifikaci neumožňují.

Pro označení svých knih používal Matyáš Chorinský kombinaci dvou exlibris, obrazového a erbovního, tato exlibris se buď doplňují, nebo se na několika exemplářích vyskytují i samostatně. Ani jedno z exlibris nebylo signováno, stejně jak to bylo běžné u velké většiny drobné grafické produkce 18. století. V případě kombinace exlibris, je na předním předešlém nalepena mědirytina zachycující Pannu Marii Karmelskou z Kostelního Vydří doplněná devízou „*Effigies Beatissimae Virginis MARIAE de Monte Carmelo, quae pie colitur Kirchwiderae in Monte*“ a na zadním předešlém je nalepeno erbovní exlibris biskupa Chorinského z Ledské. Exlibris s obrazem Panny Marie Karmelské odkazuje na osobní vztah Matyáše Chorinského z Ledské k tomuto místu. Ještě jako brněnský kanovník se Matyáš Chorinský z Ledské podílel na obnovení tohoto poutního místa a účastnil se nejen náboženských poutí do Kostelního Vydří, ale také se stal jedním z donátorů, který spolufinancoval stavbu nové poutní kaple. Spolu s dalším brněnským kanovníkem, Josefem Ignátem Butzem z Rolsbergu, byl také hlavním iniciátorem stavby karmelitánského kláštera na tomto poutním místě. V letech 1746–1752 zde byla, částečně i na jeho náklady, postavena budova kláštera, jejíž realizace stála 18 000 zlatých.⁹²⁷ I když byla realizace plánované klášterní

⁹²⁶ Otmar Conrad nechal v době svého působení vytvořit dva odlišné typy exlibris, které byly vleповány na zadní a přední předešlé tisků. Rajhradské erbovní exlibris a tzv. exlibris se studujícím mnichem. DOKOUPIL Vladislav (1972 : 62), ref. 27.

⁹²⁷ ZHÁNĚL Ignát (1910), *Kostelní Vydří. Příspěvek k dějinám úcty Mariánské na Moravě. Na památku 200letého jubilea*. Zvláštní otisk z „Květu Mariánských“ z r. 1910, Brno, s. 15.

budovy úspěšně dokončena, karmelitánský klášter zde nakonec nikdy nevznikl a v průběhu 50. let 18. století byla budova etablována na faru. Matyáš Chorinský z Ledské úctu k Panně Marii Karmelské podporoval i nadále a tento posvátný obraz se pro něj stal natolik zásadní, že ho užíval i jako své osobní exlibris.

Dalším typem exlibris, který Matyáš Chorinský z Ledské používal, bylo mědirytinové erbovní exlibris vycházející z rodového znaku hrabat Chorinských z Ledské. Mezi dochovanými exempláři můžeme rozlišit dva typy. První typ, který je v tiscích hojněji zastoupen, pochází ze 40. let 18. století a většinou je nalepený na zadním předeštlí knih.⁹²⁸ Znak hrabat Chorinských z Ledské, na němž je položena turnajová helma s přikryvadly a klenotem v podobě buvolích rohů s račími klepety, je doplněn kruhovou legendou „*MATHIAS CHORINSKI, L. B. de Ledske D. in Patschlawitz et Studenetz, Can. Wratisl. et Brunn. Praep. Niss. D.D.D. A° 17[.]. N°*“, do které je pak rukou připsán rok akvizice, nejčastěji v rozmezí let 1747–1750. Druhý exemplář exlibris pochází z doby, kdy byl již Matyáš Chorinský z Ledské biskupem, také obraz tohoto exlibris vychází z erbu hrabat Chorinských z Ledské, který je doplněn biskupskými insigniemi. Na obraze biskupského exlibris je rodový erb hrabat Chorinských, na kterém je položena hraběcí koruna a turnajová helma s klenotem v podobě buvolích rohů s račími klepety. Renesanční štít je nesen dvěma štítonoši v podobě divých mužů, štít je položen na hermelinový stan, za nímž se nachází biskupská berla a mitra. Obraz exlibris není doprovázen kruhovou ani rukopisnou provenienční poznámkou, jeho vznik tedy můžeme datovat po roce 1777, kdy byl Matyáš Chorinský z Ledské jmenován brněnským biskupem. Jediný dosud známý dochovaný exemplář tohoto exlibris nacházející se v rajhradské klášterní knihovně je nalepen na publikaci Johanna Andrease Danze *Medaqdēq Sive Compendivm Grammaticae Ebraeo-Chaldaicae* z roku 1751.⁹²⁹

Řada knih z vlastnictví Matyáše Chorinského má také shodnou úpravu, která odpovídá dobovým zvykům. Většina knih je vevázána do usňové vazby se zlaceným rostlinným slepotiskovým hřbetem a nápisovým hřbetním štítkem nebo do jednoduché hovězinové vazby bez zlacení. V rajhradské knihovně se také dochoval jeden exemplář tisku opatřeného usňovou vazbou s osobním supralibros Matyáše Chorinského z Ledské. Tato usňová vazba je zdobena dekorativním zlaceným rámcem tvořeným propletenými stužkami. V rozích jsou rámce navíc ještě dekorovány bodláky. Doprostřed ozdobného rámce je na obou deskách vloženo zlacené erbovní supralibros biskupa Chorinského

⁹²⁸ První typ exlibris ve své publikaci zmiňuje Bohumír Lifka, který ho dává do souvislosti s dochovaným exlibris jeho bratra Ignáce Chorinského z Ledské, vzniklého kolem roku 1770. Exlibris obou bratrů nesou rodový erb doplněný devizou, exlibris se shodným obrazem použil také při první systematické katalogizaci rodové knihovny Chorinských v 90. letech 18. století i Inocenc Aleš. LIFKA Bohumír (1980), *Exlibris a supralibros v Českých korunních zemích v letech 1000 až 1900*. Praha, s. 126. HEILANDOVÁ Lucie (2010 : 227–237), ref. 14.

⁹²⁹ Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sig. R–V.III.bb.31.

z Ledské. Biskupův znak není vložen do štítu, ale do vavřínového věnce, který je položen na hermelínový stan, za nímž se nachází biskupské insignie.⁹³⁰

Matyáši Chorinskému z Ledské se během jeho života podařilo vybudovat rozsáhlou knihovnu, zaměřenou především na náboženské a teologické spisy. Začal ji budovat již v dobách svých studií ve 40. letech 18. století a zájem o literaturu a vědecké publikace neztratil až do konce života. Jeho knihovna se stala reprezentativní sbírkou předního duchovního hodnostáře a nacházela se v ní řada unikátních tisků. Koupí knihovny z jeho pozůstalosti získal rajhradský klášter nejen velké množství aktuální teologické literatury, ale také cenná díla klasické literatury. Knihovna biskupa Chorinského nebyla do fondu rajhradského kláštera začleněna jako celek, ale protože je klášterní knihovna uspořádána oborově, byly i knihy z pozůstalosti biskupa Chorinského do fondu rozptýleny podle oborů. I přesto můžeme díky dochovaným inventářům, dnes uloženým v Diecézním archivu Biskupství brněnského, a provenienčním označením, jeho knihovnu zrekonstruovat a knihy z jeho vlastnictví identifikovat v rajhradské klášterní knihovně.

PRAMENY:

Diecézní archiv Biskupství brněnského, Biskupská konzistoř Brno, inv. č. 4019, sig. C50, ev. j. 1094.

Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 178.

Diecézní archiv Biskupství brněnského, Kapitula Brno, inv. č. 233, sig. IG, ev. j. 179. Moravský zemský archiv v Brně (MZA v Brně), G 144, k. 12, inv. č. 77.

MZA v Brně, E6, k. 290, sig. Fb9, inv. č. 2512.

MZA v Brně, Matriky, Brno-venkov, Kuřim, římskokatolický farní úřad, Sterberegister 30. 10. 1786.

SEZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZŮ A POUŽITÉ LITERATURY :

Brněnská diecéze 1777–2007. Historie a současnost. Sborník příspěvků ze symposia na Biskupském gymnáziu v Brně 10. 11. 2007. Brno.

ČERNUŠÁK Tomáš (2007), Důvody a předpoklady vzniku brněnské diecéze, in: *Brněnská diecéze 1777–2007. Historie a současnost. Sborník příspěvků ze symposia na Biskupském gymnáziu v Brně 10. 11. 2007.* Brno, s. 9–14.

DOKOUPIL Vladislav (1972), *Dějiny moravských klášterních knihoven ve správě Universitní knihovny v Brně*, Brno.

DOKOUPIL Vladislav (1966), *Soupis rukopisů knihovny benediktinů v Rajhradě: Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae monasterii ordinis S. Benedicti Rajhradensis.* Praha.

HEILANDOVÁ Lucie (2010), Zámecká knihovna hrabat Chorynských, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska. Sborník z 18. odborné konference, Olomouc, 2009.* Olomouc, s. 227–237.

JAN Libor (1996), *Sedm set let brněnské kapituly.* Brno.

⁹³⁰ Jediný exemplář dochovaného supralibros Matyáše Chorinského se nachází na vazbě *Katholisches Gesangbuch, auf allerhöchsten Befehl Ihrer k. k. apost. Majestät Marien Theresiens zum Druck befördert.* Vydané ve Vídni 1776. Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sig. R–f.13.

LIFKA Bohumír (1980), *Exlibris a supralibros v Českých korunních zemích v letech 1000 až 1900*. Praha.

ŠŤOURAČOVÁ Jiřina (2007), Vznik biskupství brněnského jako součást rozsáhlé reformy církevní správy na Moravě, in: *Brněnská diecéze 1777–2007. Historie a současnost. Sborník příspěvků ze symposia na Biskupském gymnáziu v Brně 10. 11. 2007*. Brno, s. 15–24.

TEPLÝ Libor (2000), *Biskupství brněnské*. Brno

ZHÁNĚL Ignát (1910) *Kostelní Vydří. Příspěvek k dějinám úcty Mariánské na Moravě. Na památku 200letého jubilea*. Zvláštní otisk z „Květů Mariánských“ z r. 1910, Brno.

RESÜMEE

Lucie HEILANDOVÁ

MATYÁŠ FRANTIŠEK CHORINSKÝ VON LEDSKÁ UND DIE BÜCHER AUS SEINEM BESITZ IN DER KLOSTERBIBLIOTHEK VON RAIGERN

Der Brüner Bischof Mathäus Chorinsky war ein sehr gebildeter Mann. Er hatte großes Interesse an den Wissenschaften und auch an der Kultur. Hauptsächlich interessierte er sich für Theologie und in seiner Bibliothek konnte man viele theologische Bücher finden. Bischof Chorinsky besaß eine riesige Bibliothek und er kaufte ein paar Bücher jedes Jahr. In dem Diözesanarchiv des Bistums Brünn kann man einige Inventare der Bibliothek von Mathäus Chorinsky finden und in diesen Inventaren waren etwa 716 Bücher verzeichnet. Die ganze Bibliothek wurde nach dem Tod von Mathäus Chorinsky verkauft. Diese Bibliothek kaufte Otmar Conrad im Jahre 1787 für die Klosterbibliothek und es kostete nur 300 Gulden.

In der Bibliothek des Klosters in Rajhrad kann man etwa 87 Bücher finden, die Bischof Mathäus Chorinsky von Ledské gehörte. Diese Bücher hat das Kloster in Rajhrad im 18. Jahrhundert bekommen. Die Bücher von Mathäus Chorinsky sind durch Exlibris gekennzeichnet und die meisten Bücher haben auch den gleichen Einband. Eine Reihe der Bücher des Bischofs Chorinsky hat auch das Exlibris des Karmeliterklosters Kostelní Vydří. Die Mehrheit von den Büchern sind theologische Werke, es sind hier aber auch gesellschaftliche Werke, juristische Werke oder die klassische Literatur zu finden.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA:

Obr. 1:

Erbovní exlibris Matyáše Chorinského z Ledské, které používal od 40. let 18. století.
(Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sig. R–V.II.b.22).

Obr. 2:

Obrazové exlibris Matyáše Chorinského z Ledské s Pannou Marií Karmelskou z Kostelního Vydří (Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sig. R–V.II.bb.16).

Obr. 3:

Exlibris Matyáše Chorinského z Ledské, které používal po svém zvolení prvním brněnským biskupem v roce 1777. (Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sig. R–V.III.bb.31).

Obr. 4:

Jediný dochovaný exemplář supralibros biskupa Matyáše Chorinského z Ledské.
(Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sig. R–Z.f.13).

DE PARIS À PRAGUE: LA SOMPTUEUSE BIBLIOTHÈQUE D'UN AMATEUR DE LIVRES EN FRANÇAIS, VERS 1570

Isabelle DE CONIHOUT – Pascal RACT-MADOUX

Les années 1560 voient l'écllosion d'un nouveau type de décor, destiné à durer jusqu'au XVIIIe siècle, dans la reliure de luxe française : le « décor à la fanfare ». Le mot est une invention du XIXe siècle, au XVIIe siècle on parlait plutôt de « reliure à compartiments ».

En 1829, l'arbitre du goût en matière de bibliophilie, Charles Nodier, donna à relier à Thouvenin, le meilleur relieur de l'époque, un exemplaire d'un livre imprimé en 1613 à Chambéry, intitulé *Fanfarses et couvées abbadesques*. Thouvenin décora les plats de la reliure en copiant un modèle du XVIe siècle, et le nom de « fanfare » fut désormais appliqué aux reliures du XVIe siècle réalisées dans ce style.

La définition de ces reliures à la fanfare est la suivante, établie par G. D. Hobson père : plats de la reliure décorés d'un dessin symétrique de compartiments de diverses formes, délimités par un triple filet continu. Le compartiment central, ovale, le plus souvent laissé vide, est le plus grand. Les autres contiennent des arabesques, des feuillages d'olivier ou de laurier, et plus tard, des têtes de chérubins. Ce dessin est à la base d'un nouveau style de reliures, crée par un dessinateur extraordinairement talentueux, dans la seconde moitié des années 1560. Les premiers exemples connus ont été répertoriés par G. D. Hobson sous le nom de « fanfare primitive ». Le qualificatif "primitive" ne convient guère à ces créations merveilleusement élégantes.

Les principaux commanditaires de ces reliures d'un nouveau genre sont le célèbre bibliophile Thomas Mahieu, successeur et émule de Grolier, et le bibliophile dont Pascal Ract-Madoux et moi avons découvert l'existence et la merveilleuse bibliothèque, Claude de Laubespine, fils du principal ministre de Catherine de Médicis, mort à 25 ans en 1570.

Je vous renvoie à nos articles publiés à son sujet.

À la recherche des livres reliés pour Claude de Laubespine, nous avons repéré depuis longtemps une reproduction figurant pl. 62 dans le manuel d'Hamanova (je dois à Jaroslava Kasparova d'en posséder un exemplaire).

Depuis des années, nous rêvions de voir cette reliure, conservée à Strahov, sur un roman de chevalerie en français publié à Paris en 1553, *L'histoire de Palmerin d'Olive*.

Notre rêve a enfin été réalisé grâce à Jaroslava et Richard Šípek, nous sommes venus à Prague en janvier 2014, et nous avons été récompensés. Outre le livre de Strahov, nous avons vu, reliés à la fanfare, deux autres livres en français conservés dans les bibliothèques publiques de Prague :

- les *Annales et Chroniques* de Nicolas Gilles, Lyon, 1555, du Musée de Prague, dont Jaroslava nous avait fait la surprise
- *l'Histoire d'Italie* de Guicciardini, Paris, 1568, conservée au Klementinum.

Mais ces trois volumes, tous les trois réglés, dans une reliure à la fanfare avec des rubans, n'avaient pas appartenu à Claude de Laubespine et ne possédaient pas la cote brune ancienne écrite sur les gardes qui caractérise sa bibliothèque. Nous avons donc affaire à un autre amateur de la même époque, inconnu, dont les merveilleux livres en français, somptueusement reliés à Paris vers 1570, avaient atterri dans des bibliothèques tchèques.

Nous nous sommes alors rappelé trois reliures à la fanfare du même style qu'Anthony Hobson venait de décrire dans la bibliothèque d'un amateur syrien installée à Londres, l'Arcadian Library : trois fanfares, sur

- les *Chroniques et annales* de Zonara, Lyon, 1560
- les *Chroniques de Flandres*, Lyon, 1562
- la traduction par Claude de Seyssel des *Guerres des Romains* d'Appian, Paris, 1569. Ce dernier volume porte l'ex-libris de Christianus Laurentius ab Arndz, chanoine de Bratislava « christianus laurentius ab Arndz, Canonicus posonienis, 1616 ».

Et les trois volumes ont appartenu au dragoman impérial Michel d'Asquier (1598–1664).

Voilà qui portait à six le nombre de livres en français reliés à la fanfare primitive vers 1570 ayant une connexion avec l'Empire.

Un séjour suivant à Vienne nous permet d'en trouver trois autres

- une *Description de l'Afrique* par Léon Africain – Lyon, 1556, conservée à la Bibliothèque universitaire de Vienne
- deux à l'ONB de Vienne

Enfin un dixième, atterri à Turin, un Suétone en français. Dix volumes reliés par le même atelier parisien vers 1570, sur des livres d'histoire et de voyage en français, tous réglés, tous avec des rubans, tous sauf un avec un titre doré à dos, et tous passés dans des collections dépendant de l'ancien empire des Habsbourg :

La forte concentration en Autriche et en Bohême, le fait que les trois volumes de l'Arcadian Library ont appartenu à Asquier et à un chanoine de Breslau, tout ceci montre que ces reliures parisiennes ont été commandées soit par un diplomate ou un dignitaire de la cour des Habsbourg, soit par un ambassadeur français à Vienne. On se souvient que Charles IX épouse Élisabeth en 1570, les échanges diplomatiques entre la France et les Habsbourg, l'ancien ennemi héréditaire devenu un allié, se sont multipliés.

Il ne reste plus qu'à trouver l'identité du commanditaire et nous comptons sur vous.

RÉSUMÉ

Isabelle DE CONIHOUT – Pascal RACT-MADOUX

UN AMATEUR IMPÉRIAL DE RELIURES PARISIENNES, VERS 1570

Nous avons découvert en 1993 un grand amateur de livres parisien, totalement inconnu en tant que tel, Claude de Laubespine. Il a possédé la plupart des reliures de luxe exécutées à Paris entre 1565 et 1570 et les premières reliures à la fanfare – dont le fameux Poliphile des collections Rahir et Esmérian. Cette découverte nous a amenés à nous intéresser à toutes les reliures de luxe exécutées autour de 1570, moment où naît le style « à la fanfare », et aux rares rivaux ou émules de Claude de Laubespine. C'est ainsi que nous avons remarqué un groupe de reliures à la fanfare réalisées sur des textes en français, dont la plupart sont conservées dans des bibliothèques d'Autriche et de Bohême. Pour qui ont-elles été exécutées ? un ambassadeur des Habsbourg à Paris ? un des négociateurs du mariage de Charles IX et d'Élisabeth ? un Français ayant fait carrière dans l'Empire ?

PÈLERINAGE DES HOMMES, PÉRÉGRINATIONS DE LIVRES. LA FORMATION DE LA BIBLIOTHÈQUE DE LA CUSTODIE DE TERRE SAINTE A JÉRUSALEM*

Luca RIVALI

Cum vero nos ad civitates et loca contingeret declinare, ubi praefati pauperes conventus habebant, eorum armaria ac quaecunque librorum repositoria visitare non piguit; immo ibi in altissima paupertate altissimas divitias sapientiae thesaurizatas invenimus, et non solum in eorum sarcinulis et sportellis micras de mensa dominorum cadentes reperimus pro catellis, verum panes propositionis absque fermento panemque angelorum omne delectamentum in se habentem, immo horrea Joseph plena frumentis totamque Aegypti suppellectilem atque dona ditissima, quae regina Saba detulit Salomoni.

RICHARD DE BURY, *Philobiblon*, VIII.

Cette déclaration de l'évêque savant, Richard de Bury, grand collectionneur et bibliophile, semble marquer, environ un siècle après la mort de saint François, une nette rupture entre la pensée du fondateur et la pratique du jeune ordre religieux, au sujet de l'utilisation et de la possession de livres. Le célèbre passage controversé contenu dans la *Regula non bullata*, approuvée par le Chapitre de 1221, a suscité beaucoup de débats, à partir au moins de saint Bonaventure vers le milieu du XIIIe siècle.⁹³¹ À ce sujet, la bibliographie est immense.⁹³² Bien sûr, la position de saint François sur les livres et les bibliothèques était nécessairement ambiguë : comme objet précieux, le livre a dû éveiller les soupçons du pauvre d'Assise, qui considérait la possession d'une bibliothèque comme une dérogation à la loi de la pauvreté ; pour autant certains livres étaient nécessaires pour les célébrations liturgiques et pour la préparation de ceux qui étaient en charge de la prédication.

Quoi qu'il en soit, depuis leurs origines, l'existence des bibliothèques monastiques sembla la meilleure solution pour assurer les livres aux frères sans qu'ils en soient propriétaires et ainsi éviter qu'ils recourent à des achats pour leur usage personnel.⁹³³ En fait, des collections de livres, même modestes,

* Mon intervention provient d'un travail de catalogage des livres anciens de la bibliothèque de la Custodie de Terre Sainte à Jérusalem que j'ai commencé en 2011. Le catalogue des éditions des XVe et XVIe siècles va paraître en 2015.

⁹³¹ Le passage est le suivant : « Clerici faciant officium et dicant pro vivis et pro mortuis secundum consuetudinem clericorum. [...] Et libros tantum necessarios ad implendum eorum officium possint habere. Et laici etiam scientibus legere psalterium liceat eis habere illud ; aliis vero nescientibus litteras librum habere non liceat » (*Regula non bullata* Caput III – De divino officio et ieiunio).

⁹³² Parmi les études les plus récentes on peut voir BARTOLI LANGELI (1997), BIONDI (2006), MARANESI (2000), MENESTÒ (2005), OPPEL (2002), PAOLAZZI (2004), VASOLI (1982). Plus en général sur les bibliothèques du Moyen Âge, on peut voir PETRUCCI (1983).

⁹³³ NEBBIAI (2002).

existaient déjà dans les premiers lieux franciscains, à partir de la Portioncule.⁹³⁴ Le développement de l'Ordre et son orientation de plus en plus marquée vers le modèle monastique et clérical⁹³⁵ ont conduit à la formation de grandes bibliothèques qui ont joué un rôle très important dans l'histoire culturelle des Frères Mineurs et de chaque couvent. C'est là un fait notoire, il a suffi d'attribuer à l'Ordre la propriété des bibliothèques et d'accorder les livres *ad usum* aux frères.

Il n'est pas surprenant que de nombreuses études aient cherché à reconstruire l'histoire des bibliothèques franciscaines, en particulier en Italie.⁹³⁶ Toutefois, l'une des plus anciennes bibliothèques de l'Ordre n'a jamais été considérée dans cette histoire : c'est la bibliothèque qui se trouve dans la Maison Mère des Franciscains de la province de la Terre sainte à Jérusalem.⁹³⁷ En fait, bien que cela semble incroyable, il y a une bibliothèque à Jérusalem depuis environ cinq siècles. En Occident, mais pas exclusivement, il y a peu de bibliothèques pouvant se targuer d'une tradition aussi longue et continue.⁹³⁸ Il est encore plus surprenant de trouver ce genre d'institution à Jérusalem, une ville qui a toujours été un carrefour de peuples, religions et cultures, mais aussi un lieu de contradictions et de conflits perpétuels. Pourtant les livres que l'on retrouve aujourd'hui au couvent franciscain de Saint-Sauveur, au cœur de la ville ancienne, témoignent de cette histoire longue et ininterrompue. En fait, en plus de la valeur historique et documentaire de ses fonds anciens et modernes, cette bibliothèque a aussi une autre valeur très importante. En fait, cette collection de livres religieux n'a pas subi de fractures au cours de son existence, comme c'est le cas de presque toutes celles d'Europe : par exemple les spoliations consécutives aux suppressions napoléoniennes, ou celles vécues par les monastères de différents pays d'Europe au cours du XIXe siècle, suite à la suppression des maisons des ordres religieux. La Bibliothèque Centrale de la Custodie de Terre sainte est donc une bibliothèque franciscaine qui a vécu son histoire séculaire sans fractures traumatisantes et elle est restée substantiellement intacte.

Comme il est bien connu, les Franciscains arrivèrent en Terre sainte au début du XIIIe siècle. Lorsque saint François fit son fameux voyage au Levant en 1219, il pouvait déjà compter sur le soutien de certains confrères arrivés sur le site deux ans auparavant.

Il est facile d'imaginer que, selon la tradition et les préceptes de la Règle franciscaine, ces premiers frères « missionnaires », qui se sont installés là-bas,

⁹³⁴ MENESTÒ (2005).

⁹³⁵ MERLO (1997), ROBSON (2006).

⁹³⁶ Dans ce domaine la bibliographie est immense. Il suffit de renvoyer à : ABATE (1950), BOLOGNA (1982), CENCI (1971), COSTA (1991), DI STOLFI (1950), HUMPHREYS (1982) et (1989), NEBBIAI (2002).

⁹³⁷ Au contraire, il y a des études récentes concernant les archives historiques de la Custodie de Terre Sainte et son histoire KLIMAS (2012) et (2013), MAIARELLI (2012).

⁹³⁸ Pour l'histoire des destructions de bibliothèques, je renvoie à POLASTRON (2004).

possédaient tout de suite des livres, au moins liturgiques. Toutefois, une collection de bréviaires et missels, utilisés quotidiennement pour la prière et la célébration de la messe, ne peut pas être considérée comme une bibliothèque, pour laquelle il faut probablement attendre une plus grande stabilité institutionnelle de l'Ordre en Palestine, qui n'aura pas lieu avant le XIVe siècle, un demi-siècle après la chute de Saint Jean d'Acre en 1291.

En 1333, le sultan mamelouk d'Égypte, an-Nâsir Muhammad, assura la présence des Franciscains dans l'église du Saint-Sépulcre. Deux chapelles sur le mont des Oliviers ainsi qu'une partie de l'église de la Nativité à Bethléem furent attribuées aux frères grâce à la médiation de Robert d'Anjou et de son épouse Sanche de Majorque.⁹³⁹ Enfin, le couvent du Mont Sion, ou Cénacle, qui a longtemps été la Maison Mère des Franciscains de Terre sainte, a été fondé en 1335. Quelques années plus tard, en 1342, le pape Clément VI, reconnaissant le travail des Franciscains en ces terres, leur confia la tâche de garder les lieux saints. C'est la naissance de la Custodie de Terre sainte, la province franciscaine ainsi nommée qui poursuit aujourd'hui la mission de préservation, de promotion, de connaissance et d'étude des lieux saints.⁹⁴⁰ Au couvent du Cénacle, sur le Mont Sion, les frères sont restés pendant plus de deux siècles, et en ont été chassés seulement en 1551.⁹⁴¹ C'est dans la période de Sion qu'on peut trouver les premières traces d'une collection livresque franciscaine à Jérusalem.

Les Franciscains du Mont Sion étaient depuis longtemps des guides pour les nombreux pèlerins qui visitaient la Terre sainte, les accompagnant depuis le débarquement (généralement dans le port de Jaffa) jusqu'à leur retour.⁹⁴² Pour accomplir dignement cette tâche, les frères avaient besoin d'une large culture générale et de connaissances particulières des lieux, de leur histoire, des distances à parcourir... C'est pourquoi l'un des plus anciens noyaux de leur bibliothèque est toujours consacré à des œuvres traitant de la Terre sainte et de la Bible : textes et commentaires, histoire, géographie et topographie bibliques, itinéraires, plans et cartes géographiques de la Palestine et des sanctuaires chrétiens... La présence de textes de ce genre au couvent de Sion est attestée notamment par la diffusion de brèves descriptions des lieux saints et des indulgences, transmises par de nombreux manuscrits avec quelques variantes textuelles et certainement liées au couvent du Mont Sion, comme l'ont démontré de récentes études menées par Michele Campopiano.⁹⁴³ Cela suggère que, outre la bibliothèque, les frères possédaient également un *scriptorium* où ils ont produit les textes à distribuer aux pèlerins comme guides pour le

⁹³⁹ DEL BUEI – ALVI (2005).

⁹⁴⁰ *Custodia di Terra Santa* 1951, KLIMAS (2012), MANCINI (1983), MOMBELLI (1934).

⁹⁴¹ LEMMENS (1916).

⁹⁴² CARDINI (2002), CHAREYRON (2005), NOONAN (2007), PICCIRILLO (2000), RICHARD (1981).

⁹⁴³ CAMPOPIANO (2011).

pèlerinage.⁹⁴⁴ Cependant, nous ne devons pas penser que celui-ci, comme les autres *scriptoria* franciscains, fût un centre de production comme ceux des moines bénédictins. Il faut plutôt penser à un environnement plus modeste dans lequel les frères, occasionnellement et non systématiquement, produisaient des livres pour leur propre usage et non pour la conservation et l'accumulation dans une bibliothèque. On retrouve la même attitude autour du milieu du XIXe siècle, lorsqu'une imprimerie fut installée chez les Franciscains de Jérusalem, la première au Moyen-Orient.⁹⁴⁵ Encore une fois, la production de livres a été entièrement orientée vers des textes utiles pour la vie de la communauté franciscaine, mais aussi pour la formation culturelle et religieuse de la communauté chrétienne locale, généralement de langue et culture arabes.

Les descriptions rédigées par les Franciscains de Terre sainte étaient aussi à la base de récits de voyage apportés par les pèlerins à leur retour. Nous avons ainsi un ensemble de descriptions souvent basées sur une source écrite unique. Il semble que déjà le franciscain Niccolò da Poggibonsi, pèlerin en 1347–1348, employa des sources franciscaines locales pour rédiger son célèbre *Libro d'Oltramare*.⁹⁴⁶ Un franciscain anonyme a rédigé au couvent de Sion un bref manuscrit de 66 feuillets intitulé *Libellus descriptionis Terrae Sanctae*, daté de 1427 et portant la mention : « sepe rogatus a fratribus nostri Ordinis in Terra Sancta commorantibus ». ⁹⁴⁷ Le texte le plus important est probablement les *Peregrinationes Terrae Sanctae quae a modernis visitantur*, un guide écrit en 1459 qui a servi à de nombreuses générations de pèlerins. Un exemplaire est conservé à la Bayerische Staatsbibliothek de Munich.

Le *scriptorium* franciscain, cependant, a également produit des textes d'une autre nature. Régine Pernoud a étudié un mélange de textes dédié à la Terre sainte, le dernier étant une œuvre sur les erreurs doctrinales de l'Église grecque avec un *explicit* affirmant qu'elle a été copiée à Sion sur la base d'un texte précédent : « Explicit libellus valde utilis de heresibus et mendatiis Grecorum. Anno Domini MCCCXLVI. 20 aprilis scriptus. A me vero transcriptus in Monte Syon, 1471, 24 Ianuarii ». ⁹⁴⁸

Un autre mélange manuscrit peut être daté de cette même période. Il est aujourd'hui conservé à la Koninklijke Bibliotheek de La Haye. Il contient une histoire des Croisades et du Royaume latin de Jérusalem écrite par un franciscain du Mont Sion, qui dit que le texte a été copié d'une chronique précédente conservée à Jérusalem : « Sic habetur in quadam cronica abbreviata vetustissima existente Ierosolimis, de qua hoc opusculum seu memoriale

⁹⁴⁴ BREFELD (1994).

⁹⁴⁵ ARCE (1969), BARATTO (1983).

⁹⁴⁶ NICCOLÒ DA POGGIBONSI (1996), MOORE (2013), RIVALI (2012).

⁹⁴⁷ BREFELD (1994 : 38). Le texte a été publié dans la revue *Le missioni francescane in Palestina ed in altre regioni della terra*, 4, Firenze, Ariani, 1984, pp. 2–3.

⁹⁴⁸ PERNOUD (1940), CAMPOPIANO (2011 : 333).

transcriptum est in conventu sacri Montis Syon per me, qui tunc eram de familia eiusdem conventus Minorum, qui scripsi hec manu propria ».⁹⁴⁹

On peut aussi trouver des informations sur l'existence d'une bibliothèque à Jérusalem dans des témoins extérieurs. Depuis la seconde moitié du XVe siècle, plusieurs pèlerins, dans leurs récits de voyage (certains restés manuscrits et inédits), signalent qu'ils avaient eu l'occasion de visiter la bibliothèque des Franciscains à Jérusalem et qu'ils y avaient lu des livres.⁹⁵⁰ C'est le cas de Louis de Rochechouart, évêque de Saintes, pèlerin à Jérusalem en 1461, qui affirme qu'il a pu lire à Sion de nombreux écrits sur la Palestine, y compris les œuvres de Bède et de Jacques de Vitry.⁹⁵¹ Le pèlerin allemand Sebald Rieter mentionne, en 1479, un volume en latin conservé à Sion contenant une liste des lieux saints, des indulgences qu'on peut acheter et des prières et des chants qui devaient être récités par les fidèles.⁹⁵² Un autre pèlerin allemand, Hans Tucher (1428–1491), dans son *Reise in das gelobte Land*, (première édition Augsburg, Johann Schönsperger, [avant le 23 Février] 1482, ISTC it00490000 ; le voyage est de 1479–1480), cite une bibliothèque des Franciscains à Jérusalem. Le pèlerin suisse Hans Schürpfen, qui visita la Terre sainte en 1497, raconte que les Franciscains lui montrèrent un livre contenant une description des lieux saints.⁹⁵³ Enfin Martin Baumgarten dans sa *Peregrinatio in Aegyptum, Arabiam, Palaestinam et Syriam*, imprimée à Nuremberg par Dietrich Gerlach pour Paul Kauffmann, en 1594 (mais le voyage date de 1507), déclare expressément avoir visité la bibliothèque du couvent (p. 99).

Des indices solides de l'existence d'une première bibliothèque franciscaine sont aussi fournis par certains livres imprimés encore conservés dans le couvent de Saint-Sauveur à Jérusalem : les notes de possession de la première moitié du XVIe siècle, qui se trouvent dans certains livres de la Custodie, situent explicitement ces volumes dans le couvent du Mont Sion et prouvent l'existence d'une bibliothèque organisée à l'usage des frères qui habitaient là-bas.⁹⁵⁴ La première attestation se trouve dans l'édition des *Œuvres* de saint Augustin, publiée à Bâle par les célèbres éditeurs Johann Amerbach, Johann Petri et Johann Froben, en 1506. Il s'agit d'une édition en onze volumes, dont la bibliothèque conserve actuellement seulement le Ier, le IVe, le VIe et le Xe. Sur tous ces volumes apparaît une note manuscrite, datée de 1521, écrite par le théologien Johann Hennigk de Haynis, qui donna l'œuvre aux frères du Mont Sion afin qu'ils prient pour lui.⁹⁵⁵

⁹⁴⁹ CAMPOPIANO (2011 : 333–334).

⁹⁵⁰ ROEST (2000).

⁹⁵¹ COUDERC (1893 : 269), CAMPOPIANO (2011 : 332).

⁹⁵² ROERICH – MEISNER (1884 : 56) ; CAMPOPIANO (2011 : 332).

⁹⁵³ OSTERTAG (1852 : 244–245), CAMPOPIANO (2011 : 332).

⁹⁵⁴ Pour l'histoire de la bibliothèque du Mont Sion, il suffit de renvoyer aux informations limitées proposées par ARCE 1963a, BADALAMENTI – RIVALI (2013), GOSSELIN (1985).

⁹⁵⁵ RIVALI (2013 : 64–68).

Curieusement, sur un autre livre de la Custodie nous pouvons lire une autre note portant la même date, 1521. La Bibliothèque de Saint Sauveur conserve deux des trois volumes des *Opera omnia* de saint Ambroise, imprimés à Bâle par Adam Petri pour Johann Koberger, le 25 Juin 1516. Sur le tome III on retrouve la note suivante : « Opera divi Ambrosij donavit fratribus minoribus Sacri Montis dominus Jordanus de Dynslakensis [*sic*] Alemanus Anno domini 1521 die 7 mensis Martij Venetijs ». Jordanus de Dinslaken était un libraire allemand actif à Venise entre 1501 et 1522.⁹⁵⁶ Peu ou rien n'est connu de sa vie, sauf qu'il publia à ses frais sept éditions, presque toutes imprimées par Simone da Lovere. Cette note ne témoigne pas seulement de la présence d'une bibliothèque d'étude au couvent du Mont Sion, mais c'est aussi l'une des faibles informations biographiques sur le libraire allemand.⁹⁵⁷

Après leur éloignement du Mont Sion, les Franciscains s'installèrent, en 1560, dans le nouveau couvent de Saint-Sauveur (à ce moment-là appelé de la Colonne), où se trouve toujours leur Maison Mère. La bibliothèque y a été transférée en même temps. Il n'est pas facile de dire combien de livres et quels livres les frères possédaient à cette époque. Sur nombre d'incunables et d'éditions du XVIe siècle aujourd'hui conservés à la bibliothèque de Saint-Sauveur, on trouve une note manuscrite de la même main et rédigée systématiquement au même moment : « del Conuento di S. Salvatore in Gierusalemme ». Il est évident que la note a été apposée à l'occasion d'un déménagement ou d'un travail de catalogage, quand il a été nécessaire de marquer tous les livres appartenant à la bibliothèque. On trouve la même note sur des éditions postérieures à 1560 jusqu'aux années '90 du XVIe siècle. Nous ne pouvons donc pas dire qu'elle identifie les livres transportés de Sion à Saint-Sauveur. De même, une autre note récurrente « Montis Syon » ou similaire n'identifie pas absolument les livres du premier couvent franciscain, car elle ne se trouve pas seulement sur les livres imprimés avant 1560, mais aussi sur des éditions publiées jusqu'à la fin du XVIe siècle.

De toute façon, après le déménagement, les livres n'ont jamais abandonné le couvent et ils témoignent une tradition culturelle, théologique, religieuse et de la vie quotidienne. Par un ancien plan du couvent de Saint-Sauveur, réalisé par le franciscain Elzearius Horn (1691–1744), il est possible de localiser l'ancienne bibliothèque. Le plan a été publié à Rome en 1902 dans l'*Ichnographiae locorum et monumentorum veterum Terrae Sanctae* et elle montre le déplacement de la bibliothèque située au-dessus du petit cloître attaché à l'église du couvent et toujours visible.⁹⁵⁸

N'ayant aucun autre témoignage, on doit supposer que la bibliothèque est restée là jusqu'à la fin du XIXe siècle, lorsqu'une nouvelle bibliothèque fut construite à côté de la sacristie. Après ce nouveau déménagement, la figure du

⁹⁵⁶ RIVALI (2013 : 73–75).

⁹⁵⁷ RHODES (2014).

⁹⁵⁸ Il y a aussi une édition récente de l'œuvre : HORN 1962.

franciscain espagnol Agustín Arce (1886–1986) apparaît. Il fut bibliothécaire de 1936 à 1965 et aussi l'un des savants les plus importants de la collection de livres de Jérusalem. Son intérêt se porta surtout sur le fonds des itinéraires de voyage en Terre sainte et son travail est attesté par les nombreuses notes savantes apposées sur les livres ainsi que par les achats visant au développement de la collection dont il avait la charge. Le P. Arce est aussi l'auteur de la maxime agressive (« Curis augeo hostes arceo ») qui se trouve sur l'*ex libris* qui aurait dû être collé sur les livres de la bibliothèque, mais qui ne se trouve que sur quelques exemplaire, ayant été bientôt remplacé par un cachet plus pratique.⁹⁵⁹

À la fin des années '70, la bibliothèque a connu un nouveau déménagement au rez-de-chaussée du couvent à côté de l'escalier qui monte à l'église.⁹⁶⁰ Enfin le 28 février 2013, le nouveau siège a été inauguré. Il est situé dans la grande cour de la Curie, au nord du complexe de Saint-Sauveur. La bibliothèque a pris le nom officiel de Bibliothèque Générale de la Custodie de Terre sainte, et actuellement elle est ouverte tous les jours au public et possède un patrimoine de plus de 40.000 volumes, sans compter les magazines et les revues spécialisées.⁹⁶¹

Les fonds les plus anciens et les plus importants de la bibliothèque sont au nombre de trois. Le premier est celui des *Itinera ad loca sancta*.⁹⁶² Il est actuellement composé de plus de 100 éditions anciennes (du XVe au XVIIIe siècle) et plus de 900 éditions modernes. Le catalogue imprimé de la partie ancienne sera publié prochainement par le jeune chercheur Alessandro Tedesco, mais un catalogue électronique, avec des fiches analytiques pour les éditions anciennes et synthétiques pour les livres modernes, est déjà disponible sur le site Internet de la Bibliothèque Générale de la Custodie de Terre sainte. Ce fonds montre que le rapport entre la Custodie de Terre sainte et les pèlerins n'a jamais cessé et témoigne encore aujourd'hui du rôle historique joué par les Franciscains dans cette région. Ce secteur ne limite pas à l'époque du manuscrit, mais il a continué au fil du temps jusqu'à nos jours. En effet le fonds va se développer de plus en plus avec de nouveaux guides de voyage et des textes spécialisés, qui nous permettent d'en savoir plus sur l'histoire millénaire de la Terre sainte.

Un autre fonds très intéressant qui est conservé à la Bibliothèque Générale de la Custodie de Terre sainte est celui des œuvres médicales. Il comprend des livres imprimés à partir du XVe siècle jusqu'à nos jours. L'utilisation de ces livres doit être liée à la présence, dans le couvent de Saint Sauveur, d'une pharmacie, documentée aussi par les vases conservés au Musée de la Custodie

⁹⁵⁹ RIVALI (2013 : 77–78).

⁹⁶⁰ BADALAMENTI – RIVALI (2013 : 23), DE SANDOLI (1977).

⁹⁶¹ Toutes les informations utiles sont disponibles sur le site Internet de la bibliothèque à l'adresse <http://bibliothecaterraesantae.org/>. De là on peut aussi accéder à l'OPAC.

⁹⁶² ARCE (1963b), TEDESCO (2013).

(situé dans un autre couvent franciscain de Jérusalem, celui de la Flagellation).⁹⁶³ Ce n'est pas surprenant : les bibliothèques médicales et scientifiques étaient déjà répandues dans les couvents franciscains du Moyen Âge, comme c'est le cas de Candie, sur l'île de Crète.⁹⁶⁴ C'est une trace importante pour reconstituer l'histoire de la présence franciscaine à Jérusalem, à travers des documents et des témoignages d'une activité qui était au service des moines, mais aussi de tous les habitants des zones limitrophes. L'histoire de cette bibliothèque et de ses fonds, avec leur complexité, devient l'histoire des hommes qui l'ont créée, mais surtout qui l'ont utilisée.

Les manuscrits constituent le troisième fonds, dont un inventaire a été récemment publié sur le site Internet de la Bibliothèque Générale de la Custodie de Terre sainte. C'est un travail édité par Edoardo Barbieri et de jeunes étudiants de l'Université Catholique de Milan, qui ont réalisé un produit utile, bien que provisoire.⁹⁶⁵ La présence de manuscrits anciens et modernes, écrits en latin et en italien, mais aussi en hébreu, arabe, turc, syriaque, arménien... a imposé, pour l'instant, de ne pas rédiger un vrai catalogue, mais un inventaire qui permette de connaître le fonds et de le consulter. Pour rédiger un catalogue analytique, la collaboration de spécialistes de différentes disciplines et de différentes langues sera nécessaire. Ce fonds n'est pas tout à fait inconnu. En effet, il y a des études spécifiques sur certains manuscrits franciscains de Terre sainte, comme les chorales,⁹⁶⁶ les manuscrits liturgiques latins,⁹⁶⁷ les manuscrits lombards⁹⁶⁸ et arabes.⁹⁶⁹

Qui pense trouver dans cette bibliothèque des livres de valeur inestimable sera probablement déçu. C'est, en fait, une bibliothèque de monastère où les livres ont été achetés et conservés uniquement en tant qu'outils et ressources utiles pour l'étude de la théologie, pour la méditation et la formation personnelle. Ce n'est qu'au cours des dernières années que la bibliothèque a été enrichie de ses trésors les plus précieux. C'est le cas, par exemple, d'un mélange de grande dimension, avec une reliure originale en cuir décoré, contenant les *Etymologiae* d'Isidore de Séville (édition de Venise, Peter Lösslein, 1483, ISTC ii00184000) et une partie du Nouveau Testament latin, avec le commentaire de Nicolas de Lyre (édition de Venise, Franz Renner, 1482–1483, ISTC ib00612000). Le volume est décoré par de précieuses initiales enluminées et des cadres architectoniques à la mode de Padoue, un

⁹⁶³ ARCE (1950), LEURS (1951), FARRIS – STORME (1981). Dans le couvent de la Flagellation se trouve le musée archéologique de la Custodie de Terre Sainte ainsi que la Faculté de Science Biblique de l'Université Pontificale Antonianum de Rome BOTTINI (1983).

⁹⁶⁴ HOFMANN (1942).

⁹⁶⁵ MFH 2014. Le catalogue est librement accessible en ligne à l'adresse

<http://www.bibliothecatraesanctae.org/descrizione-inventario-manoscritti.html>.

⁹⁶⁶ BAGATTI (1935).

⁹⁶⁷ BUX (1990) et (2002).

⁹⁶⁸ MANACORDA (2002).

⁹⁶⁹ MISTRIH (2000).

magnifique exemple de l'art du livre italien de la fin du XVe siècle.⁹⁷⁰ On ne peut pas savoir quand et où le volume a été relié, mais on peut supposer que c'est en Italie (Vénétie ?) à la fin du XVe siècle. Dans la seconde moitié du XIXe siècle, le volume appartenait au collectionneur anglais Charles Butler (1821–1910), dont la collection a été dispersée à sa mort et vendue aux enchères par Sotheby en 1911 (*The Charles Butler Collections* 1911). Le livre est ainsi passé entre les mains de l'industriel américain William K. Bixby (1857–1931), collectionneur de manuscrits d'origine américaine, ainsi que de manuscrits et livres imprimés de provenance européenne.⁹⁷¹ De là, le livre arriva au Commissariat de Terre sainte à Washington, peut-être donné par Bixby lui-même (bienfaiteur de nombreuses institutions américaines, comme la Huntington Library à San Marino, en Californie) ou acheté sur le marché antiquaire. La Custodie de Terre sainte a des bureaux de représentation, nommés Commissariats, dans certaines des villes les plus importantes du monde. Là les frères doivent être un pont entre la Terre sainte et les chrétiens partout dans le monde. Environ au milieu du XXe siècle, un frère anonyme avait emporté à Jérusalem des livres précieux (surtout incunables) provenant du Commissariat de Terre sainte de Washington. Entre le XIXe et le XXe siècle, le Commissariat de Terre sainte à Washington a réuni une importante bibliothèque, par l'achat de livres anciens sur le marché antiquaire américain. Il s'agit de livres très précieux pas toujours directement liés aux intérêts spirituels ou culturels des frères. La bibliothèque est maintenant abandonnée. La Library of Congress a manifesté son intérêt pour ces livres anciens et précieux, mais l'intervention du Custode de Terre sainte a permis aux Franciscains de conserver leurs livres qui ont été envoyés à Jérusalem, où ils sont actuellement conservés.

Mais les bibliothèques lointaines ne sont pas les seules qui ont des difficultés. Malheureusement, la plupart des bibliothèques de la Custodie de Terre sainte, en particulier celles du Moyen-Orient, sont aujourd'hui abandonnées. À l'avenir il est prévu de concentrer tous les fonds anciens franciscains de la Custodie dans la Bibliothèque du couvent de Saint-Sauveur, qui deviendrait ainsi la bibliothèque historique de la Custodie. Quelques monastères ont déjà déposé leur ancien patrimoine livresque à la Bibliothèque Générale de Saint-Sauveur. Cela n'est pas surprenant. Menées avec rigueur, ces opérations ne permettent pas seulement de sauvegarder les bibliothèques de la dispersion ou de la désintégration des éléments qui les composent, mais aussi de préserver l'histoire de chacun des fonds. En Italie, beaucoup de couvents franciscains ont mené des opérations similaires. C'est le cas, par exemple, de la Fondazione Biblioteca San Bernardino di Trento, qui a recueilli tous les livres anciens des bibliothèques du Trentin,⁹⁷² ou de la bibliothèque de

⁹⁷⁰ RIVALI (2013 : 55–59).

⁹⁷¹ BIXBY DEFTY (2012).

⁹⁷² BARBIERI (2004).

franciscains de Florence pour la Toscane,⁹⁷³ ou encore de la bibliothèque de San Pietro à Silki, en Sardaigne.⁹⁷⁴

À la lumière de la situation récente au Moyen-Orient, avec les conflits qui continuent de défigurer une terre sans paix, l'histoire de la Bibliothèque Générale de la Custodie de Terre sainte a quelque chose à nous enseigner. La présence active des frères, et aujourd'hui de quelques volontaires, a permis de construire, d'organiser et de mettre à disposition du public une importante collection de livres au service des Franciscains de la Custodie, mais aussi de tous les citoyens de Jérusalem et au-delà. Construire des lieux de culture et de rencontre comme les bibliothèques constitue donc un investissement à long terme et, surtout, une semence pour construire, par la connaissance et le dialogue, de véritables et durables ponts de paix.⁹⁷⁵

BIBLIOGRAPHIE :

- ABATE Giuseppe (1950), *Manoscritti e biblioteche francescane del medio evo*, in *Il libro e le biblioteche. Atti del primo congresso bibliologico francescano internazionale. 20–27 febbraio 1949*, II, Roma, Pontificia Università Antonianum, p. 77–126.
- ARCE Agustín (1950), *Libros antiguos de medicina en la Biblioteca de San Salvador*, in: *Miscelánea de Tierra Santa*, I, Jerusalem, Imprenta de Tierra Santa, p. 251–317.
- ARCE Agustín (1963a), *La Biblioteca Central de la Custodia de Tierra Santa*, Tierra Santa, 38, Jerusalem, Franciscan Printing Press, p. 25–30.
- ARCE Agustín (1963b), *Itinerarios raros y preciosos de Palestina. Extractos, aportaciones y notas críticas*, Jerusalem, Franciscan Printing Press, 1963.
- ARCE Agustín (1969), *Catalogus descriptivus illustratus operum in typographia Ierosolimorum franciscali impressorum*, I: 1847–1880, Jerusalem, Franciscan Printing Press, 1969.
- BADALAMENTI Marcello, RIVALI Luca (2013), *La Biblioteca Generale della Custodia di Terra Santa. Libri Ponti di Pace!*, in: TEDESCO Alessandro (éd.), *Libri di Terra Santa. Un viaggio tra i libri antichi della Biblioteca generale della Custodia di Terra Santa a Gerusalemme*, Torrita di Siena, Società Bibliografica Toscana, p. 15–38.
- BAGATTI Bellarmino (1935), *I corali di fra Giacomo da Monza nel Museo francescano di Gerusalemme*, *La Terra Santa*, 15, Gerusalemme, Convento di San Salvatore, p. 306–310.
- BARATTO Claudio (1983), *La Tipografia Franciscana di San Salvatore*, in: PICCIRILLO Michele (éd.), *La Custodia di Terra Santa e l'Europa: i rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, Roma, Il Veltrio, p. 191–198.
- BARBIERI Edoardo (2004), *Per una introduzione*, in: FEDELE Claudio, GONZO Anna (éd.), *Incunaboli e cinquecentine della Fondazione Biblioteca S. Bernardino di Trento. Catalogo*, I, Trento, Provincia Autonoma di Trento, p. XI–XXXIV.

⁹⁷³ RAZZOLINI – DI RENZO – ZANELLA (2012).

⁹⁷⁴ SERRA (2004).

⁹⁷⁵ Enfin je remercie Edoardo Barbieri qui a relu le texte, mais surtout je remercie Jean-François Gilmont qui a révisé la traduction.

- BARTOLI LANGELI Attilio (1997), *I libri dei frati. La cultura scritta dell'Ordine dei Minori*, in: *Francesco d'Assisi e il primo secolo di storia francescana*, Torino, Einaudi, p. 283–305.
- BIONDI Roberto (2006), *Libri, biblioteche e studia nella legislazione delle famiglie francescane (secc. XVI–XVII)*, in: BORACCINI Rosa Marisa, RUSCONI, Roberto (éd.), *Libri, biblioteche e cultura degli ordini regolari nell'Italia moderna attraverso la documentazione della Congregazione dell'Indice. Atti del Convegno Internazionale, Macerata, 30 maggio-1 giugno 2006*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, pp. 337–379.
- BIXBY DEFTY Sally (2012), *Passionate Pursuits: William Keeney Bixby. Industrialist, Collector, Philanthropist, Traveler*, Bolton Landing, N.Y., Sally Bixby Defty.
- BOLOGNA Corrado (1982), *L'ordine francescano e la letteratura nell'Italia pretridentina*, in: *Letteratura italiana, I: Il letterato e le istituzioni*, Torino, Einaudi, p. 729–797.
- BOTTINI Giovanni Claudio (1983), *Lo Studium Biblicum Franciscanum*, in PICCIRILLO Michele (éd), *La Custodia di Terra Santa e l'Europa: i rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, Roma, Il Veltro, p. 155–165.
- BREFELD Josephie (1994), *A guidebook for the Jerusalem pilgrimage. A case for computer aided textual criticism*, Hilversum, Verloren.
- BUX Nicola (1990), *I codici liturgici latini di Terra Santa*, Fasano, Schena.
- BUX Nicola (2002), *I Codici liturgici del Monte Sion e del Santo Sepolcro*, in: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei luoghi santi*, Milano, Skira, p. 283–284.
- CAMPOPIANO Michele (2011), *Tradizione e edizione di una compilazione di testi sulla Terra Santa proveniente dal convento francescano del Monte Sion (fine del XIV secolo)*, *Revue d'Histoire des Textes*, n.s., 6, Turnhout, Brepols, p. 329–359.
- CARDINI Franco (2002), *In Terrasanta. Pellegrini italiani tra Medioevo e prima età moderna*, Bologna, Il Mulino.
- CHAREYRON Nicole (2005), *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*, New York. Chichester, Columbia University Press.
- CENCI Cesare (1971), *Biblioteche e bibliofili francescani a tutto il secolo XV, Picenum seraphicum*, 8, Falconara (Ancona), Biblioteca Franciscana, p. 66–80.
- The Charles Butler Collections. Catalogue of the Extensive and Valuable Library of the Late Charles Butler, Esq.*, London, Sotheby, Wilkinson & Hodge, 1911.
- COSTA Francesco (1991), *Biblioteche francescane medievali. Tipologie, contenuti, vicende storiche*, in ZANOTTI Gino (éd.), *Archivi – Biblioteche, Beni e centri culturali. Atti del convegno, Assisi, 19–21 settembre 1990*, Assisi, Tipolitografia Porziuncola, p. 215–283.
- COUDERC Camille (1893), *Journal de voyage à Jérusalem de Louis de Rochechouart évêque de Saintes*, *Revue de l'Orient Latin*, 1, Paris, Leroux, p. 167–274.
- Custodia di Terra Santa. 1342–1942*, Jerusalem, Franciscan Printing Press, 1951.
- DEL BUEI Félix, ALVI Cristoforo (2005), *Origines de la Custodia de Tierra Santa. Ayuda de los Reinos de Aragón, Nápoles y Castilla (Capítulo reabierto)*, *Archivo Ibero-Americano. Revista franciscana de estudios históricos*, 55, Madrid, [s.n.], p. 7–96.
- DE SANDOLI Sabino (1977), *La nuova Biblioteca Custodiale*, *Acta Custodiae Terrae Sanctae*, 22, Jerusalem, Franciscan Printing Press, p. 377–400.
- DI STOLFI Liberato (1950), *Le principali biblioteche francescane d'Italia di ieri e di oggi*, in *Il libro e le biblioteche. Atti del primo congresso bibliologico francescano internazionale. 20–27 febbraio 1949*, II, Roma, Pontificia Università Antonianum, p. 127–182.
- FARRIS Guido, STORME Albert (1981), *Ceramica e Farmacia di San Salvatore a Gerusalemme*, Genova, Cassa di Risparmio di Savona.

- GOSELIN Noël (1985), *La bibliothèque des Frères de la Corde au Mont Sion, Acta Custodiae Terrae Sanctae*, 30, Jerusalem, Franciscan Printing Press, p. 377–400.
- HOFMANN Georg (1942), *La biblioteca scientifica del monastero di S. Francesco a Candia nel medio evo, Orientalia Christiana Periodica*, 8, Roma, Pontificio Istituto Orientale, p. 317–360.
- HORN Elzearius (1962), *Ichnographiae locorum et monumentorum veterum Terrae Sanctae (1724–1744)*, édité par Hoade Eugène (éd.), Jerusalem, Franciscan Printing Press.
- HUMPHREYS Kenneth W. (1982), *Le biblioteche francescane in Italia nei secoli XIII e XIV*, in: *Francesco d'Assisi. Documenti e Archivi. Codici e Biblioteche. Miniature*, Milano, Electa, p. 135–142.
- HUMPHREYS Kenneth W. (1989), *Les bibliothèques des ordres mendiants*, in: *Histoire des bibliothèques françaises, I: Les bibliothèques médiévales du VIe s. à 1530*, Paris, Promodis, p. 125–146.
- KLIMAS Narcyz S. (2012), *La Custodia di Terra Santa ed il suo archivio*, in: MAIARELLI Andrea (éd.), *L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa (1230–1970)*, I, Milano, Edizioni Terra Santa, p. 77–118.
- KLIMAS Narcyz S. (2013), *Storia dell'archivio storico della Custodia di Terra Santa*, Milano, Editrice Terra Santa, 2013.
- LEMMENS Leonhard (1916), *Die Franziskaner im Hl. Lande. 1 Teil. Die Franziskaner auf dem Sion (1336–1551)*, Münster, Aschendorff.
- LEURS Gian Marco (1951), *Medici e farmacie di Terra Santa*, in *Custodia di Terra Santa. 1342–1942*, Jerusalem, Franciscan Printing Press.
- MAIARELLI Andrea (éd. 2012), *L'Archivio storico della Custodia di Terra Santa (1230–1970)*, 3 voll., Milano, Edizioni Terra Santa.
- MANACORDA Simona (2002), *I codici lombardi della Custodia di Terra Santa*, in: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei luoghi santi*, Milano, Skira, p. 285–286.
- MANCINI Ignazio (1983), *Cenni storici sulla Custodia di Terra Santa*, in: PICCIRILLO Michele (éd.), *La Custodia di Terra Santa e l'Europa: i rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, Roma, Il Veltro, p. 15–26.
- MARANESI Pietro (2000), *Nescientes litteras. L'ammonizione della Regola francescana e la questione degli studi nell'Ordine (sec. XIII–XVI)*, Roma, Istituto Storico dei Cappuccini.
- MENESTÒ Enrico (2005), *Francesco, i Minori e i libri*, in *Libri, biblioteche e letture dei frati mendicanti (secoli XIII–XIV). Atti del XXXII Convegno internazionale. Assisi, 7 – 9 ottobre 2004*, Spoleto, Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, p. 3–27.
- MERLO Grado Giovanni (1997), *Storia di frate Francesco e dell'Ordine dei Minori*, in: *Francesco d'Assisi e il primo secolo di storia francescana*, Torino, Einaudi, p. 3–32.
- MFH (2014), *MFH. Manuscripta Franciscana Hierosolymitana. Selected Exhibition. Gerusalemme 23 ottobre 2014 – Jerusalem, 23rd October 2014*, Milano, CRELEB Università Cattolica – Cusl (http://centridiricerca.unicatt.it/creleb_Minima_bibliographica_21.pdf)
- MISTRICH Vincentio (2000), *Catalogue des manuscrits arabes du couvent de St. Sauveur des Frères Mineurs à Jerusalem, Studia Orientalia Christiana Collectanea*, 33, II Cairo, Edizioni del Centro francescano di studi orientali cristiani, p. 115–226.
- MOMBELLI Alessandro (1934), *La Custodia di Terra Santa*, Jerusalem, Franciscan Printing Press.
- MOORE Kathryn B. (2013), *The Disappearance of an Author and the Emergence of a Genre: Niccolò da Poggibonsi and Pilgrimage Guidebooks between Manuscript and Print, Renaissance Quarterly*, 66, Chicago, University of Chicago Press, p. 357–411.
- NEBBIAI Donatella (2002), *Le biblioteche degli ordini mendicanti (sec. XIII–XV)*, in: *Studio e Studia: le scuole degli ordini mendicanti tra XIII e XIV secolo. Atti del XXIX*

- Convegno internazionale. Assisi, 11–13 ottobre 2001*, Spoleto, Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, p. 219–270.
- NICCOLÒ DA POGGIBONSI (1996), *Libro d'Oltramare*, testo di BACCHI DELLA LEGA Alberto, riveduto e annotato da BAGATTI Bellarmino, Jerusalem, Franciscan Printing Press.
- NOONAN Thomas F. (2007), *The road to Jerusalem. Pilgrimage and travel in the age of discovery*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- OPPES Stéphane (2002), *Il libro: idealità e funzionalità nell'Ordine francescano*, *Quaderni Biblioteca Balestrieri*, 1, Ispica, Convento Santa Maria di Gesù, p. 37–50.
- OSTERTAG Jost Vincens (1852), *Hans Schürpfen des Raths zu Lucern, Pilgerfahrt nach Jerusalem in 1497*, in: *Der Geschichtsfreund: Mittheilungen des historischen Vereins der fünf Orte Lucern, Uri, Schwyz, Unterwalden unt Zug*, VIII, Einsiedeln, Benziger, p. 182–249.
- PAOLAZZI Carlo (2004), *I frati Minori e i libri: per l'esegesi di « ad implendum eorum officium (Rnbu III, 7) e « nescientes litteras » (Rnbu III, 9)*, *Archivum Franciscanum Historicum*, 97, Quaracchi (Firenze), Collegio S. Bonaventura, p. 3–59.
- PERNOUD Régine (éd. 1940), *Un guide de Pèlerin de Terre Sainte au XVe siècle*, Mantes, Imprimerie du Petit Mantais.
- PETRUCCI Armando (1983), *Le biblioteche antiche*, in *Letteratura italiana, II: Produzione e consumo*, Torino, Einaudi, p. 527–554.
- PICCIRILLO Michele (2000), *I Frati Minori al servizio dei Luoghi Santi*, in: *In Terrasanta. Dalla Crociata alla Custodia dei luoghi santi*, Milano, Skira, p. 44–57.
- POLASTRON Lucien Xavier (2004), *Livres en feu. Histoire de la destruction sans fin des bibliothèques*, Paris, Denoel.
- RAZZOLINI Chiara, DI RENZO Elisa, ZANELLA Irene (éd. 2012), *Gli incunaboli della Biblioteca Provinciale dei Frati Minori di Firenze*, Pisa-Firenze, Pacini-Regione Toscana.
- RHODES Dennis E. (2014), *Jordanus de Dinslaken, Gutenberg Jahrbuch*, Mainz, Internationale Gutenberg-Gesellschaft, p. 129–136.
- RICHARD Jean (1981), *Les récits de voyages et de pèlerinages*, Turnhout, Brepols.
- RIVALI Luca (2012), *Un nuovo esemplare del rifacimento del Libro d'oltramare di Niccolò da Poggibonsi. Venezia 1518*, in: *Le fusa del gatto. Libri, librai e molto altro*, Torrita di Siena, Società Bibliografica Toscana, p. 77–88.
- RIVALI Luca (2013), *Libri a stampa del Quattro e del Cinquecento*, in: TEDESCO Alessandro (éd.), *Libri di Terra Santa. Un viaggio tra i libri antichi della Biblioteca generale della Custodia di Terra Santa a Gerusalemme*, Torrita di Siena, Società Bibliografica Toscana, p. 53–87.
- ROBSON Michael (2006), *The Franciscans in the Middle Ages*, Woodbridge, Boydell.
- ROERICH Reinhold, MEISNER Heinrich (éd. 1884), *Das Reisbuch der Familie Rieter*, Tübingen, Gedruckt für den Litterarischen Verein in Stuttgart.
- ROEST Bert (2000), *A history of Franciscan education (1210–1517)*, Leiden-Boston-Köln, Brill.
- SERRA M. Paola (2004), *La Biblioteca Provinciale Franciscana di San Pietro di Silki e le sue Cinquecentine*, in: PETRELLA Giancarlo (éd.), *Itinera sarda. Percorsi tra i libri del Quattro e Cinquecento in Sardegna*, Cagliari, CUEC, p. 91–143.
- TEDESCO Alessandro (2013), *Gli Itinerari di Terra Santa*, in: TEDESCO Alessandro (éd.), *Libri di Terra Santa. Un viaggio tra i libri antichi della Biblioteca generale della Custodia di Terra Santa a Gerusalemme*, Torrita di Siena, Società Bibliografica Toscana, p. 89–149.
- VASOLI Cesare (1982), *Introduzione*, in *Francesco d'Assisi. Documenti e Archivi. Codici e Biblioteche. Miniature*, Milano, Electa, p. 93–98.

RÉSUMÉ

Luca RIVALI

PÈLERINAGE DES HOMMES, PÉRÉGRINATIONS DE LIVRES. LA FORMATION DE LA BIBLIOTHÈQUE DE LA CUSTODIE DE TERRE SAINTE A JÉRUSALEM

L'article retrace l'histoire de la bibliothèque des Franciscains à Jérusalem en utilisant surtout les signes de possession et les notes tels qu'ils apparaissent sur les livres du XVe et XVIe siècle conservé à Jérusalem. Il est fort probable que les Franciscains qui s'installèrent en Terre sainte au début du XIIIe siècle possédaient des livres. Il s'agit vraisemblablement de livres liturgiques ou pour la méditation. Il n'est pas à exclure qu'ils aient aussi possédé des livres concernant les lieux saints. Cependant, nous ne pouvons pas parler d'une vraie bibliothèque franciscaine à Jérusalem jusqu'au début du XVIe siècle. À partir de ce moment là, la Bibliothèque de la Custodie de Terre sainte a vécu une histoire ininterrompue jusqu'à nos jours.

EL LIBRO, TESTIGO PRIVILEGIADO DEL TIEMPO. GUERRA Y POLÉMICA DE LOS IMPRESOS EN LOS PAÍSES BAJOS, 1566–1648

Miguel Ángel ECHEVARRÍA BACIGALUPE

Introducción

El pasado nos enseña que los libros de Historia tienen siempre las de perder (por lo menos en lo inmediato) frente a los *mass media* de amplia difusión, pero cada época tiene sus circunstancias y motivos diferentes. Para demostrarlo, pondremos aquí un ejemplo notorio: la lucha de hojas volanderas y panfletos contra libros sesudos, una polémica que se dio dentro de la guerra militar, política y económica llevada por el rey de España contra sus antiguos súbditos de las Provincias Unidas durante la llamada Guerra de los Ochenta Años (1566–1648). Allí, la agilidad del pequeño impreso ganó la batalla a la lentitud en escribir, imprimir y difundir los libros. Fue la primera “guerra de papel” reconocida como tal por la historiografía.

Nosotros podemos entenderlo, porque el siglo XX y especialmente el XXI proveen ejemplos muy conocidos de volatilidad informativa: folletos de gran tirada, programas de TV y radio, Internet con sus correos y redes sociales... La imagen y el escrito breve van más que nunca hoy contra la lectura y la reflexión. Frente a la fácil propaganda de lo corto, el libro implica tiempo, asimilación y antes que nada dinero para difundirlo. Pero por eso mismo, nunca sucumbirá: confía en el plazo largo frente a la coyuntura de la hoja volandera.

La guerra de Flandes y la polémica de los impresos

El caso que traemos ahora a colación fue, como queda dicho, el de la propaganda durante la guerra de los Países Bajos en 1566–1648, cuando los panfletos y hojas de los impresores rebeldes se enfrentaron a los libros de los autores españoles y algunos aliados que intentaban contraponerse a las críticas de aquellos. Estamos hablando de cuatro categorías de publicaciones: panfletos difamatorios, panfletos reivindicativos, grabados, y hojas satíricas. Los primeros van normalmente contra la figura del rey de España, la actuación de sus gobernadores y generales, como asimismo contra la indeseada presencia de españoles en los Países Bajos, y sus excesos. Los reivindicativos exaltan las justas ideas y prácticas del bando rebelde, así como sus figuras principales, denigrando al adversario. Por último, las hojas satíricas pueden contener grabados, textos que incitan a rebelarse contra el considerado enemigo del pueblo de los Países Bajos, o bien todo a la vez. Su número fue amplísimo a lo

largo y ancho de los Países Bajos, cubriendo el suelo del país de papeles.⁹⁷⁶ En fin, todo un modelo de ‘agitprop’ (agitación + propaganda) que no envidia en nada a los actuales.

Dicha producción ayudó poderosamente a asentar la Leyenda Negra antiespañola a base de algunas verdades, muchas medias verdades y unas cuantas mentiras que en general fueron aceptadas y continúan marcando la interpretación de aquella guerra.⁹⁷⁷ Si bien tal leyenda nace en Italia durante la Edad Media, indudablemente la mala opinión sobre España se asentó firmemente durante los siglos XVI y XVII gracias a la guerra de Flandes.⁹⁷⁸ Es que, además, en el País Bajo los impresores no eran en absoluto neutrales: Theodor de Bry o Cristóbal Plantino, dos grandes propietarios de imprentas, manifiestan una indisimulada simpatía por los rebeldes, o cuanto menos la necesidad de contemporizar con el poder establecido por la coyuntura. Plantino constituye un ejemplo palpable: se comprometió con el rey Felipe II a publicar una Biblia Políglota, realizada con la supervisión de Benito Arias Montano, y llegó a ser Propotipógrafo Real; pero tras la toma de la ciudad por los rebeldes, hubo de contemporizar con estos para no ver destruida su imprenta. Pasado a Leiden, Plantino decidió volver más tarde a Amberes tras la conquista de la ciudad en 1585 por Alejandro Farnesio, duque de Parma.⁹⁷⁹

La imprenta era ya entonces un poderosísimo instrumento a la hora de formar la opinión pública; debemos recordar otra vez que grabados y panfletos cumplían la función de la TV o la radio actuales, difundiendo mensajes de hondo calado entre la población poco o nada ilustrada pero ávida de noticias. Los sublevados sabían que quien dominara la imprenta, se haría con una parte sustancial de los recursos psicológicos en la lucha contra el enemigo. Esta actividad publicística de la rebelión, que no discrimina en cuanto a creencias en nombre de la libertad de conciencia, se combina con la predicación en lugares razonablemente seguros, desde un edificio hasta el claro de un bosque. Así es como nacen los predicadores (“predikanten”). No solo había predicadores de Flandes, sino que llegaron otros desde Francia, Alemania e Inglaterra para

⁹⁷⁶ La masa de impresos de este tipo fue descomunal. Un estudio muy completo, en F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450–1700*, Amsterdam 1949. Desde el bando español, quien mejor detalla la existencia de esos grabados, librillos y panfletos, es Martín Antonio Del Río, *La crónica sobre don Juan de Austria* (M.A. Echevarría, Ed.), Wien-München 2003, en especial pp. 76, 123, 128, 169, 173, 191, 198, y 231.

⁹⁷⁷ La Leyenda Negra es un tema clásico de la historiografía española desde la obra de Julián Juderías publicada en 1914, generándose luego muchas publicaciones. Destaquemos obras como las de Alfredo Alvar, *La Leyenda Negra*, Madrid 1997; Sverker Arnoldsson, *La Leyenda Negra. Estudios sobre sus orígenes*, Goteborg 1960; o Ricardo García Cárcel, *La Leyenda Negra*, Barcelona 1997.

⁹⁷⁸ Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, *La diplomacia secreta en Flandes, 1598–1643*, Leioa 1984, p. 68.

⁹⁷⁹ Más detalles, en Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, *Vida y muerte de las bibliotecas en los Países Bajos Españoles (siglos XVI–XVII)*, *Opera Romanica* 9 (2006), pp. 321–322.

ganar nuevos adeptos a la rebelión política y al anticatolicismo.⁹⁸⁰ Y de nuevo hallamos el triunfo de lo heterodoxo: mientras que el bando católico lanzó predicadores reclutados solamente entre el clero secular y regular para neutralizar la propaganda contraria, los rebeldes atrajeron hacia los Países Bajos a cualquier tipo de gente que tuviera facilidad de palabra, clérigo o no. A esto habría que adjuntar la difusión de noticias falsas por medio de los primeros servicios de inteligencia dignos de ese nombre establecidos en Flandes.⁹⁸¹

Pero volvamos a los impresos. Los autores del bando real, españoles y extranjeros al servicio de España, obraron distinto a sus enemigos: pensaban que con sus obras iban a asentar la verdad sobre lo que pasó en la guerra, el valor de los combatientes y la justeza de la causa, haciendo de sus libros monumentos perennes de lo acontecido para memoria de las generaciones futuras. Era una guerra fuera de lo normal hasta entonces, y no solo por el tipo de conflicto, sino por la creciente reunión de países europeos en suelo flamenco.⁹⁸² Es algo tan nuevo para algunos, que no encuentran ejemplos anteriores que sirvan de modelo.⁹⁸³ Hubo emisión de panfletos desde el bando realista, pero muy inferiores en número e impacto a los del bando rebelde; esto fue válido desde los mismos inicios de la contienda, tal y como reflejan *Del Río*⁹⁸⁴ o *Cabrera de Córdoba*,⁹⁸⁵ y no cambió sustancialmente en las décadas posteriores. Muchos agentes de inteligencia instaban a Madrid para que llevase a cabo una ingente guerra propagandística a base de panfletos y hojas volanderas como hacían los sublevados, pero la sugerencia fue ignorada por la corte española, aparentemente más partidaria de los tercios que de los impresos.⁹⁸⁶

⁹⁸⁰ Geoffrey Parker, *España y la rebelión de Flandes*, Madrid 1989, p. 73.

⁹⁸¹ Estas cuestiones, en Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, *Espionaje en Flandes durante el reinado de Felipe II*, en Antonio Pérez, Zaragoza 1999, p. 86.

⁹⁸² Casare Campana califica a la guerra de Flandes como la más rara y maravillosa sucedida hasta entonces; Cesare Campana, *Della guerra di Fiandra*, Vicenza 1602, p. 1. Pedro Cornejo habla de “nuestra Europa, cuya flor es marchita, quemada y destruida de estas civiles y desastradas guerras”; Pedro Cornejo, *Origen de la civil disensión y comunes guerras de Flandes*, Turín 1580, p. 5. Guido Bentivoglio, que fuera nuncio en los Países Bajos, comenta igualmente en su crónica cómo en esta guerra compiten el rey contra parte de sus súbditos, pero asimismo “todas las naciones de Europa”; Guido Bentivoglio, *Las guerras de Flandes*, Amberes 1687, p. 2.

⁹⁸³ Cesare Campana, op. cit., p. 1, resalta que, al ser extraño, este conflicto no tiene comparación con ningún otro. El secretario Juan de Escobedo escribe a Felipe II en 1577 que “no hay escritura antigua y moderna que persuada, ni parecer de hombre” que sirva como guía para conducir la guerra en Flandes; Archivo General de Simancas, Secretaría de Estado, legajo 571, folio 7.

⁹⁸⁴ Los partidarios de don Juan publicaron “un librito en defensa del señor don Juan con narración de las principales cosas desde su llegada acaecidas”, que “respondía al librito contra el señor don Juan hecho”. Martín Antonio Del Río, op. cit., p. 191.

⁹⁸⁵ Luis Cabrera de Córdoba, *Felipe Segundo rey de España*, Madrid 1619, p. 726.

⁹⁸⁶ Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, *La diplomacia secreta*, pp. 68–69. Esta circunstancia es confirmada por Ingrid Schulze Schneider, *La Leyenda Negra en España. Propaganda en la guerra de Flandes (1566–1584)*, Madrid 2008, p. 145.

Los autores realistas trataban de justificar los derechos del soberano, más las razones del bando real para acometer la represión y la guerra contra el pueblo rebelde de los Países Bajos. Esto fue más fácil cuando la guerra civil se convirtió en guerra religiosa entre católicos y protestantes, es decir, cuando los Países Bajos se dividieron en dos partes claramente diferenciadas e irreconciliables. Además, en casi todas las obras publicadas se nota que sus autores trataban de animar a entrar en el oficio de las armas a unas generaciones cada vez más reacias a la vida castrense. Los ejemplos gloriosos de grandes combatientes deben incitar a las nuevas generaciones a imitar e incluso mejorar los modelos,⁹⁸⁷ pero esto se contrarresta con textos sobre la miserable suerte del soldado⁹⁸⁸ más los testimonios de combatientes regresados de Flandes. Hubo que recurrirse con más intensidad a la contrata de mercenarios, con el correspondiente dispendio oneroso para el tesoro real.

En general los autores se esforzaron por mostrarse escrupulosos a la hora de narrar lo que historian, pero se equivocaron de táctica a plazo: el panfleto acabaría triunfando por sus indudables cualidades propagandísticas. El público y luego la posteridad han recordado las justificaciones de los panfletos, pero no los sesudos argumentos de los apologistas del bando real, que quedan solo al interés de los estudiosos del pasado. La inercia histórica (es decir, el cambio de opinión en el imaginario colectivo sobre un acontecimiento) hace que la perspectiva sea difícil de modificar, no obstante la edición de diversas crónicas y algún excelente estudio de conjunto.⁹⁸⁹ Pero seríamos demasiado fatalistas al pensar que nada cambia al respecto; el trabajo de los eruditos actuales está cambiando las perspectivas de la problemática flamenca, así que el legado de aquellos autores está lejos de haberse perdido.

¿Qué motivó el triunfo editorial rebelde? He aquí las principales razones: triunfo de la imprenta especializada en publicaciones masivas; baratura de la edición del panfleto y la hoja frente al libro; estilo pre-periodístico sucinto y a la vez tremebundo; abundancia de imágenes impactantes; apoyo social amplio entre las gentes del lugar hacia los sublevados; enemistad con España de muchos europeos (incluidos católicos) que aceptan encantados los panfletos y hojas volanderas contra la para ellos insoportable hegemonía española. Es obvio que un grueso tomo erudito, con argumentaciones sacadas de la historia clásica y de la Biblia (es decir, farragoso y además caro) no podía competir con miles de hojas y de pequeños tratados de sencilla lectura, fácilmente transportables y a menudo gratuitos para la clientela.

⁹⁸⁷ Las crónicas de Martín Antonio Del Río y de Antonio Trillo son básicas al respecto. Otros autores no cronistas nos hablan de ese desencanto por lo militar. Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, Introducción, en Martín Antonio Del Río, "La crónica", pp. 36–37.

⁹⁸⁸ El combatiente "sufre hambre, desnudez, sed, cansancio, frío intolerable, calor insoportable, hambrientos días y soñolientas noches, inquietantes diurnas, desvelos nocturnos, y todo esto por la miserable paga". Autobiografías de soldados, tomo XC, Madrid 1956, p. 336.

⁹⁸⁹ Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen*, Amsterdam 2003.

Pero viendo el éxito de los rivales, ¿por qué no contraatacaron los españoles con las mismas medidas? Quizá por esa mentalidad señorial que no condesciende con la técnica propagandística del insulto y la difamación. Quizá también por la actitud hostil de los mismos impresores flamencos. Pero creo que fue ante todo porque para muchos la crónica era la forma suprema de dejar patente un testimonio firme del tiempo pasado hacia el tiempo futuro. La crónica era la forma clásica de historiar, era el género por excelencia entre los historiadores desde siglos atrás, y la sociedad de entonces solía ser bastante resistente al cambio. Hay dos razones más: la idoneidad de ese tipo de narración cuando es coetánea y directa, junto con la altura intelectual del narrador (quien, además de testigo de su tiempo, tiene generalmente estudios). Muchos han estado en Flandes, y aún más, han participado en combates o en rangos administrativos del ejército. Hablemos ahora más en detalle de crónicas y cronistas.

Crónicas y cronistas

Decíamos que la crónica era el género preferido de historiar para los enemigos de Guillermo de Orange. Y la historia es un saber indispensable para las gentes de entonces, porque como dijera Jean-Baptiste Tassis, “l’homme ignorant d’histoires, particulièrement de celles de son pays, ne mérite estre admis à nul gouvernement ny estat, ains tenu pour estrange”.⁹⁹⁰ Pero ¿por qué la crónica, aparte la tradición inveterada? La respuesta es que la crónica reúne varias características de alta importancia: primero, es un teatro de la vida pasada, dentro de esa obsesión de los hombres renacentistas y barrocos por exhibirlo todo en un escenario:⁹⁹¹ la naturaleza, el mundo, la filosofía, la milicia o especialmente la historia,⁹⁹² nada escapa a la representación teatral. Además, la crónica es un género artístico semejante a la pintura: así como el pintor refleja la naturaleza, el historiador debe reflejar la verdad.⁹⁹³ La crónica es además un espejo donde mirarse como ejemplo, y un tributo a la verdad, sobre lo cual los cronistas son muy puntillosos: se debe reflejar lo sucedido cueste lo que cueste, incluso aunque ello pueda traer consecuencias adversas para el narrador,⁹⁹⁴ porque al decir de alguno de ellos, la historia no es apología

⁹⁹⁰ JeanBaptiste Tassis, *Discours sur la paix et la guerre, politie et gouvernement, et plusieurs autres matières*, Bruxelles 1612, p. 1.

⁹⁹¹ Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, *En los orígenes del espacio global. Una historia de la mundialización*, Madrid 2013, pp. 175–176.

⁹⁹² Para Botero, la historia es “el más deleitoso teatro que se pueda imaginar”. Giovanni Botero, *Diez libros de la Razón de Estado*, Madrid 1593, p. 35.

⁹⁹³ Un autor que refleja muy bien el vínculo arte-historia, es Virgilio Malvezzi, *Historia de Felipe III*, Real Biblioteca de Madrid, sig. II/3075, folios 1–2. Para estas cuestiones, Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, *En los orígenes*, pp. 167–169.

⁹⁹⁴ Girolamo Franqui Conestaggio, *Delle guerre della Germania Inferiore*, Venezia 1614, sin p.

ni defensa de intereses parciales.⁹⁹⁵ Para ello, es frecuente que, siguiendo el modo de los clásicos, se añadan pruebas documentales a la narración como testimonio irrefutable de lo que se dice. Y el seguimiento de los clásicos se completa lógicamente con la influencia de la historiografía italiana del Renacimiento, muy en especial Guicciardini.

La crónica, ¿debe exponer los hechos cronológicamente, o es más bien un mapa? En general los autores se decantan por la exposición temporal; no en balde el nombre de crónica alude al dominio del tiempo. Por consiguiente, la historia espacial era patrimonio de unos pocos cronistas, como Jerónimo Zurita.⁹⁹⁶ Los hechos grandes y menudos, las grandes, medianas y pequeñas dinastías, han de reflejarse en su gloria o en su declive de modo cronológico, sucesivo. Además la narración debe estar teñida de ética, porque refleja la lucha entre facciones: los bandos deben quedar bien delimitados, para que las generaciones futuras sepan distinguir entre el bien y el mal. Eso explica la abundancia de las palabras “buenos” y “malos” en todos estos autores, como en otros de aquel tiempo. Si bien compromete su imparcialidad, los cronistas pretenden, como en un litigio, defender sus posturas, consideradas como justas.⁹⁹⁷

La oferta de estas crónicas es debida asimismo a que existía demanda de noticias de Flandes por parte del público lector. Desde el poder, hubo gran interés en divulgar las hazañas de los españoles allí, sobre todo cuando flaqueaba tanto el espíritu guerrero entre las jóvenes generaciones.

En lo que concierne a los autores mismos, algunos (Del Río, Trillo, Mendoza, Verdugo...) quieren dejar constancia de su testimonio directo, reflejando a veces en exceso las particularidades de su estancia en Flandes, al creer inmortalizar así los hechos que narran.⁹⁹⁸ Antonio Carnero, contador del ejército en Flandes, es más modesto, pues reúne unos datos que sumar a sus recuerdos, ya que él no se considera historiador.⁹⁹⁹ Pero todo se hace para dejar testimonio imperecedero, porque como dice Pierre Mathieu, la Historia no envejece, siempre se mantiene lozana.¹⁰⁰⁰ Estamos en pleno barroco, de modo que no extraña que autores como el mismo Mathieu prefieran el estilo

⁹⁹⁵ Pedro Cornejo, Sumario de las guerras civiles y causas de la rebelión de Flandes, Lyon 1577, p. 287.

⁹⁹⁶ Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, En los orígenes, p. 170.

⁹⁹⁷ Alfredo Alvar Ezquerro, La Historia, los historiadores y el rey en la España del humanismo, en “Imágenes históricas de Felipe II”, Madrid 2000, p. 230.

⁹⁹⁸ Aunque la crónica de Cabrera versa sobre Felipe II, el autor participó un tiempo en la guerra de Flandes.

⁹⁹⁹ Carnero escribió su obra recopilando datos de otros autores sobre la guerra de Flandes para sumarlos a “lo que yo he visto”. Antonio Carnero, Historia de las guerras civiles que ha habido en los Estados de Flandes desde el año 1559 hasta el de 1609, Bruselas 1625, sin p.

¹⁰⁰⁰ “La Historia (a pesar del número de los años) se conserva maravillosa y siempre venerable”. Pierre Mathieu, Historia de las guerras de Flandes contra la de Gerónimo de Franqui Conestaggio, Valencia 1627, p. 2.

“grandíloco” (grandilocuente) al llano,¹⁰⁰¹ y la erudición a la simplicidad. Los ejemplos del pasado grecorromano son obligados como inspiración historiográfica, especialmente Julio César, que combatió en los mismos terrenos de la Gallia Belgica, pero sin desdeñar otros modelos como Salustio o los autores griegos.¹⁰⁰² El Imperio Romano y la Monarquía Hispánica se asemejan, en opinión de muchos;¹⁰⁰³ entonces ¿van a correr la misma suerte? ¿Decaerá la monarquía como hicieron los romanos por falta de ardor guerrero? Parece que los autores españoles no creían (o más bien, no esperaban) que la monarquía hispana se derrumbase como el Imperio Romano.¹⁰⁰⁴

Los autores tienen un concepto muy elevado de su misión intelectual, porque la preparación humanística y de lecturas que muestran es buena. Siendo esto así, existió necesariamente una influencia de ciertos autores sobre otros; el caso es especialmente claro en Del Río, a quien copian varios de sus coetáneos.¹⁰⁰⁵ Y ya decíamos que Antonio Carnero no dudaba en reconocer haber leído a otros autores para escribir su crónica.¹⁰⁰⁶ Muy notable fue el caso del vasco Juan Ángel de Zumaran, quien se dedicó a recoger en el campo de batalla de la Montaña Blanca (1620) cualquier testimonio escrito que pudiera servirle para redactar su futura crónica, titulada “Historia de las guerras de Alemania”.¹⁰⁰⁷ Podemos decir pues que los cronistas suelen referirse generalmente en sus escritos a cosas vividas de manera directa, por lo que solo toman aquellos datos que no pudieron conocer de primera mano.

Ahora bien, todos tienen algo en común: se diría que pretendieron ganar la batalla del porvenir; esto es, si no se convence ahora, se logrará convencer en el futuro, por la razón y por la justicia de la causa. Y además, como la Historia resiste al tiempo, tampoco pasa, de forma que así se gana simultáneamente la batalla del pasado. Porque frente al tiempo fugitivo, la Lux Aeterna es indestructible.

En su búsqueda de la verdad, no faltan las polémicas entre ellos, acusándose de ser poco fidedignos. Un caso digno de interés y estudio pormenorizado es la batalla libresca tramada contra Girolamo Franqui Conestaggio y su “Delle guerre della Germania Inferiore”, ya citada; Pierre Mathieu escribe alguna de sus obras precisamente para polemizar contra el

¹⁰⁰¹ Ibid., p. 3.

¹⁰⁰² Martín Antonio Del Río despliega en su escrito un excelente conocimiento de la historiografía latina. Un militar en los Países Bajos autor de crónica muy influenciado por la Antigüedad fue Antonio Trillo, Historia de las guerras de Flandes (Miguel Ángel Echevarría, Ed.), Wien-München 2008, donde evoca constantemente la autoridad de latinos y griegos. Cabrera tuvo a Tácito por modelo.

¹⁰⁰³ María Estela Lépori de Pithod, La imagen de España en el siglo XVII. Percepción y decadencia, Mendoza 1998, pp. 147–157.

¹⁰⁰⁴ Ibid., p. 213.

¹⁰⁰⁵ Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, Introducción, pp. 43–44.

¹⁰⁰⁶ Antonio Carnero, op. cit., sin p.

¹⁰⁰⁷ Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, Vida y muerte, pp. 334–335.

autor genovés,¹⁰⁰⁸ y Luis Cabrera de Córdoba dedica varias páginas de su crónica sobre Felipe II a rebatir las afirmaciones de Conestaggio.¹⁰⁰⁹ Por su parte, Martín Antonio Del Río se enfrenta en su obra a Pedro Cornejo, a quien acusa de no ser riguroso en alguna de sus interpretaciones.¹⁰¹⁰

¿Perciben la decadencia los escritores del bando real? No, o por lo menos, no ven la crisis de todo el sistema; solo notan algunos defectos que pueden corregirse. El pesimismo pertenece a décadas más entradas del XVII,¹⁰¹¹ tras las grandes derrotas. Por el bando de los rebeldes hay mucho más optimismo, considerando la suerte favorable de las armas; ese optimismo solo será quebrado tras los desastres ante Inglaterra y Francia a finales del Seiscientos, dando lugar a una literatura llena de decepción ante la pérdida de hegemonía.¹⁰¹²

Conclusión

La victoria de la hoja sobre el libro anuncia la victoria de la publicación periódica como medio de difusión de noticias y opiniones, fenómeno que en la segunda mitad del XVII toma carta de naturaleza. No desaparecen los libros, los panfletos ni los grabados, pero desde entonces, quien desee publicitarse no usará de grandes textos trufados de autores y anécdotas, ni de panfletos de pocas páginas, ni de simples hojas volanderas que se lleva el viento, sino de pequeños textos periódicos y movido de una razón social pública para declarar su verdad, o para ocultar y aun tergiversar los hechos. Por eso, el autor de noticias estará desde el comienzo muy cerca del poder político, y éste usará con frecuencia la gaceta para sus propios fines.¹⁰¹³ El Estado Moderno, y luego el de los siglos XIX–XX, usará asimismo del papel impreso para extender su poder e intereses.

Entonces, ¿ha perdido vigencia el libro reivindicativo? No, pero queda para una propaganda más elaborada y un público más selecto, aficionado a la lectura y preocupado por los problemas políticos, económicos, sociales, u otros. La batalla de la propaganda la gana el periódico y después el panfleto. Los grabados y hojas volanderas serán buenos para la guerra: la militar y la de opinión.

¹⁰⁰⁸ Pierre Mathieu lo hace constar en el título de su obra; ver nota 25.

¹⁰⁰⁹ Luis Cabrera de Córdoba, op. cit., pp. 278–280.

¹⁰¹⁰ Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, Introducción, pp. 39–40.

¹⁰¹¹ María Estela Lépori de Pithod, op. cit., p. 216.

¹⁰¹² Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe, En los orígenes, pp. 213–214.

¹⁰¹³ Sobre los orígenes del periódico en los Países Bajos españoles, cf. Paul Arblaster, *Policy and Press in the Habsburg Netherlands, 1585–1690*, en “Politics of Information in Early Modern Europe”, London 2001, pp. 179–198.

RÉSUMÉ

Miguel Ángel ECHEVARRÍA BACIGALUPE

LE LIVRE, TÉMOIN PRIVILÉGIÉ DU TEMPS QUI PASSE. CONFLITS ET POLÉMIQUES PAR LES IMPRIMÉS AUX PAYS- BAS (1566-1648)

Le sujet de notre communication touche un aspect majeur de la guerre : la propagande. De 1566 à 1648, le territoire des anciens Pays-Bas (grosso modo la Belgique, la Hollande et le Luxembourg actuels) connut les effets de ce qu'on appelle couramment la Guerre des Quatre-Vingts Ans entre la couronne espagnole et ses sujets rebelles. Cette circonstance donna lieu à un conflit épuisant et énormément coûteux pour les rivaux, tout en déclenchant également une forte polémique littéraire.

D'un côté se trouvait la puissante organisation éditoriale des Pays-Bas, capable de faire imprimer des milliers de tracts ou de pamphlets et de les distribuer sur tout le territoire en peu de temps, ainsi que de les faire parvenir aux ambassadeurs et cours étrangères. Ceci et l'hostilité envers l'hégémonie espagnole aidèrent puissamment à populariser la cause des rebelles.

À l'opposé se trouvent les armées du Roi catholique, très puissantes militairement parlant mais qui se montrèrent incapables de contrecarrer l'effet de la propagande ennemie. Le motif n'en était autre que le souci des Espagnols et de leurs alliés de diffuser leur point de vue au moyen de la chronique, c.-à.-d., un témoignage direct des combattants servant à constituer un monument inébranlable à la gloire de la cause royale, ainsi qu'un modèle à suivre par les générations futures.

Le résultat de cette lutte entre les tracts et les livres ne fut autre que la victoire de la feuille éphémère sur le gros volume à visée perdurable.

ISBN 978-80-7394-542-8

